R.Dj. Ruziyev V.R. Topildiyev

FUQAROLIK HUQUQI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

R.Dj. RUZIYEV, V.R. TOPILDIYEV

FUQAROLIK HUQUQI

UMUMIY QISM

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan 5380100 yurisprudensiya bakalavriyat ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2011

UDK: 347.1(075)
BBK 67.404ya73
P99

Taqrizchilar:

O. Oqyulov *– yuridik fanlar doktori, professor,*
I. Egamberdiyev *– yuridik fanlari doktori.*

Mas'ul muharrir:

B.B. Samarxo'jayev *– yuridik fanlari doktori, professor.*

Ruziyev, Rustam Djabbarovich.

P99 Fuqarolik huquqi: [o'quv qo'llanma]. umumiy qism / R.Dj. Ruziyev, V.R. Topildiyev; mas'ul muharrir B.B. Samarxo'jayev. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 624 b.

I. Topildiyev, Vohid Raximovich.

ISBN 978-9943-05-414-1

Ushbu o'quv qo'llanmada fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, tizimi va manbalari, fuqarolik huquqining subyektlari va obyektlari, fuqarolik huquqida bitimlar tushunchasi, vakillik va ishonchnoma, muddatlar va da'vo muddatlari, mulk huquqi tushunchasi, mulk huquqining mazmuni, mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari, mulk huquqining asosiy tamoyillari, mulk shakllari, ashyoviy huquq tushunchasi va turlari, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi, boshqalarning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi, xususiy va ommaviy mulk huquqi, mulk huquqini himoya qilish, majburiyat huquqi tushunchasi, tizimi, vujudga kelishi, majburiyat subyektlari va obyektlari, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari, majburiyatlarni bekor bo'lishi, shartnoma tushunchasi shartnomalarining turlari va ularni tuzish, uni bekor qilish bilan bog'liq masalalar yoritib berilgan. O'quv qo'llanmadan yuridik oliy o'quv yurtlarining talabalari, aspirantlari, tadqiqotchilari va shu soha bilan qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

UDK: 347.1(075)
BBK 67.404ya73

ISBN 978-9943-05-414-1

© R.Dj. Ruziyev va boshq. 2011.
© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

SO‘ZBOSHI

Erkin bozor munosabatlariga o‘tib borilayotgan bir davrda ijtimoiy-iqtisodiy tizimni fuqarolik huquqi subyektlarining huquqiy holati va ular o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlar tabiatining o‘ziga xos tarzda o‘zgarishi va yangicha mazmun bilan boyimoqda. Bu esa, o‘z navbatida, fuqarolik huquqi subyektlari o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlarni qabul qilish va ularni muntazam takomillashtirib borishni taqozo qiladi.

Fuqarolik huquqi rivojlangan har qaysi huquq tizimining mustaqil va muhim sohalaridan biri hisoblanib, u qadimgi Rim davlatida shakllangan huquq tizimining dastlabki poydevori sifatida vujudga kelgan. O‘sha davrda sodir etilgan barcha xatti-harakatlar, dastlab fuqarolik huquqiy normalar bilan tartibga solinganligi, keyinchalik fuqarolik huquqining keng qamrovli rivojlanishiga, ijtimoiy hayotdagi ahamiyatining ortishiga, huquq sohalari qatoridagi egallagan mavqeining mustahkamlanishi va o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta’kidlanganidek, «Inson, uning har tomonlama uyg‘un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi, umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir»[1].

XXI asrda O‘zbekistonda ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish ustivor vazifalardan biridir. Bu esa, o‘z navbatida huquqshunos olimlarimiz zimmasiga tegishli o‘quv fanlari bo‘yicha o‘quv adabiyotlarni hozirgi davr talabi va ilm-fanning so‘nggi yutuqlarini

[1] O‘zbekistonning yangi qonunlari. 18-son. – T., «Adolat». 1998.

ARKA'I
442373

hisobga olgan holda yangilab borish, o'zbek tilida o'quv adabiyotlarini yaratish vazifasini yuklaydi.

Ushbu o'quv qo'llanma Prezidentimiz I.A. Karimovning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tub muammolari, ularni hal etish yo'llari va usullari bayon etilgan asarlaridan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan, Fuqarolik kodeksidan, bozor iqtisodiyotini yanada takomillashtirishga qaratilgan amaldagi qonunlar, farmonlar, farmoyishlar va qarorlar mazmunidan kelib chiqqan holda tayyorlangan.

Mazkur o'quv qo'llanma o'z mazmuniga ko'ra yuridik oliy o'quv yurtlari talabalari, o'qituvchilari, aspirantlari hamda amaliyot xodimlariga mo'ljallangan bo'lib, uning asosiy maqsadi huquq tizimida asosiy o'rinlardan birini egallagan fuqarolik huquqining tushunchasi, predmeti, metodi, vazifalari, tamoyillari tizimi, fuqarolik huquqining manbalari, fuqarolik, huquqiy munosabat, fuqarolik huquqining subyektlari, obyektlari, bitimlar, vakillik va ishonchnoma, muddatlar va da'vo muddatlari, mulk huquqi va uning turlari, majburiyat huquqi, majburiyatlarning vujudga kelishi va bekor bo'lish asoslari, shartnomalarning umumiy qoidalari haqida umumiy tasavvur hamda bilimga ega bo'lishga yo'naltirilgan.

O'quv qo'llanmani yozish jarayonida akademik X. Rahmonqulov, prof. I.B. Zokirov, prof. R.J. Ro'ziyev, prof. B.B. Samarxo'jayev, prof. O. Oqyulov, prof. Sh.N. Ro'zinazarov va boshqa huquqshunos olimlarning darslik, o'quv qo'llanma va ilmiy maqolalaridan keng foydalanilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma mualliflarning 2001–2009-yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti huquqshunoslik fakulteti talabalariga o'qigan ma'ruzalari asosida yozilgan bo'lib, u oliy o'quv yurtlari huquqshunoslik fakulteti talabalari, magistrantlari, aspirantlari, tadqiqotchilari va fuqarolik huquqi muammolarini o'rganuvchilar, sud amaliyoti xodimlari va shu soha bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

O'quv qo'llanma yuzasidan bildirilgan barcha tanqidiy fikrlar hamda takliflar uchun oldindan o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

I bob. FUQAROLIK HUQUQI FANINING PREDMETI

1-§. Fuqarolik huquqining predmeti tushunchasi

Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar fuqarolik huquqi fanining predmetini tashkil etadi.

Birinchidan, bu munosabatlar mulkiy munosabatlar bo'lib, ular mol-mulk, moddiy boyliklar bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Ikkinchidan, bu munosabatlar mulk bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlar hisoblanib, ayrim hollarda ular mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmaydi. Ana shu ikkita guruh munosabatlari fuqarolik huquqining predmeti hisoblanadi. Har ikkala guruh munosabatlarini ushbu munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, erkinligi, daxlsizligi, mulkiy mustaqilligi, ularning xususiy ishlariga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligidan kelib chiqadigan holat birlashtiradi. Boshqacha aytganda, bu munosabatlar-xususiy huquq subyektlari o'rtasida vujudga keladigan xususiy munosabatlardir.

Mulkiy, shuningdek nomulkiy munosabatlar, agarda ular yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarni o'zlarida ifoda etmasa, unda fuqarolik huquqining predmetiga kirmaydi va tabiiyki, uning normalari bilan tartibga solinmaydi. Bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy yoki boshqacha usulda bo'ysunishiga asoslangan, shu jumladan, soliq, moliyaviy munosabatlarga nisbatan fuqarolik huquqi normalari qo'llanilmaydi. Aynan shu sababdan davlat organlari o'rtasida davlat va boshqa ommaviy mulkni boshqarish vujudga keladigan munosabatlar ham fuqarolik normalari ta'siri doirasidan tashqarida bo'ladi.

Fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga kiruvchi mulkiy munosabatlar, o'z navbatida, mol-mulkning ma'lum shaxslarga tegishliligi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar hamda mol-mulkni boshqarish yoxud uni bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga bo'linadi. Yuridik jihatdan ushbu tasnif (bo'linish) ashyoviy, tashkiliy va majburiyat huquqlari (munosabatlari) degan darajalar yordamida tavsiflanadi.

Fuqarolik huquqining predmeti hisoblangan shaxsiy nomulkiy munosabatlar, o‘z navbatida, mulkiy munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lmagan munosabatlarga bo‘linadi.

Fuqarolik huquqining predmetini tashkil etuvchi ushbu munosabatlar doirasi O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasi 1-qismida belgilangan. Bunga muvofiq, Fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning intellektual faoliyat natijalariga bo‘lgan huquqlarning vujudga kelishi asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o‘zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog‘liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solinishi nazarda tutilgan. Demak, fuqarolik huquqi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar doirasi o‘zining keng qamrovliligi bilan ajralib turadi.

Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq, fuqarolik huquqi predmeti tarkibini tashkil qiluvchi munosabatlar doirasi ancha kengaytirildi. Fuqarolik kodeksining 2-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va ularni amalga oshirish tartibi bevosita tashkiliy masalalarni hal qilish bilan bog‘liq. Qonunlar, qonunosti hujjatlarida belgilangan va o‘zlarining Nizom hamda ta’sis hujjatlarida nazarda tutilgan, huquqiy maqomlariga muvofiq, fuqarolik muomalasida ishtirok etuvchilar, o‘zlariga tegishli mulk huquqi va ashyoviy huquqlardan foydalanib, mulkiy munosabatlarni o‘rnatish maqsadida turli tashkiliy masalalarni hal qilishga harakat qiladilar, ya’ni tashkiliy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etadilar.

2-§. Fuqarolik huquqining predmeti sifatida mulkiy munosabatlar

Mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi predmetining asosiy va katta qismini tashkil etadi. Ular tovar xususiyatlariga ega bo‘lgan moddiy ne’mat mol-mulk bilan bog‘liq holda vujudga keladi.

Bunday ne’matlarga nafaqat, qo‘l bilan ushlab yoki ko‘rish orqali mavjudligiga ishonch hosil qilish mumkin bo‘lgan ashyolar, shuningdek shartnoma bilan bir qatorda ba’zi huquqlar (masalan, bank omonati o‘zida omonati qo‘yilgan pul summasini emas, balki omonatchining bankdan talab qilish huquqini ifoda etadi) ham taalluqli bo‘ladi. Mulkiy munosabatlar, shuningdek ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsa-

tish natijalari bo'yicha ham vujudga kelishi mumkin. Lekin bu natijalar har doim ham ashyoviy natijalar ko'rinishida bo'lavermaydi. Masalan, yo'lovchi, bagaj va yuk tashish, omonat saqlash, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish shular jumlasidan. Demak, bunday natijalar ham tovar shakliga ega bo'ladi.

Mulkiy munosabatlar yuridik kategoriya hisoblanmaydi. Ular o'z holicha yuridik tusga ega emas. O'zining ijtimoiy tabiatiga ko'ra ular huquqiy tartibga solinadigan, ya'ni huquqiy jihatdan rasmiylashtiriladigan iqtisodiy munosabatlardir. Ushbu munosabatlarda tovar xo'jaligi, bozor iqtisodiyoti gavdalanadi. Bunda ular mazkur xo'jalik munosabatlarining turg'unligi, barqarorligini, ya'ni moddiy ne'matlarning o'zlashtirilganligi hamda taalluqliligini ta'minlovchi tovarlar almashuvi jarayonini aks ettiradi. Zero, har ikkala jihat bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ular o'zaro bir-birini taqozo etadi. Tovar almashuvi ishtirokchilar tomonidan uning obyektlari (ashyolari, ishlari, xizmatlari)ni o'zlashtirmasidan turib mumkin bo'lmaganidek, o'zlashtirish ham ko'p hollarda tovar almashuvi natijasidagina amalga oshiriladi.

Mulkiy munosabatlar quyidagi umumiy belgilar bilan tavsiflanadi:

Birinchidan, ushbu munosabat ishtirokchilari mulkiy jihatdan mustaqildirlar. Bu ularga mol-mulkni mustaqil tarzda tasarruf qilish va shu bilan birgalikda o'zlarining harakatlari hamda harakat natijalari uchun mustaqil mulkiy javobgar bo'lish imkoniyatlarini beradi.

Ikkinchidan, umumiy qoidaga ko'ra, ular tovar-pul xususiyatlariga ega bo'lib, ekvivalent-haq evaziga amalga oshiriladi. Albatta, ayrim hollarda mulkiy munosabatlar haqsiz, tekin, masalan, hadya, ssuda asosida vujudga kelishi ham mumkin. Lekin, ushbu munosabatlar ikkilamchi, ya'ni ekvivalent-haq evaziga amalga oshiriladigan mulkiy munosabatlardan kelib chiqadigan hosila munosabatlar bo'lib, tovar almashuvining oddiy shakli hisoblanmaydi.

Uchinchidan, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari teng huquqli va mustaqildirlar. Ular tovar egalari sifatida mustaqil bo'lganliklari bois, bir-birlariga ma'muriy yoki boshqa bir hokimiyat tarzida bo'ysunmaydilar.

Yuqorida sanab o'tilgan belgilardan ko'rinib turibdiki, fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga kiruvchi mulkiy munosabatlar tovar-pul xarakteriga egaligi bilan farqlanadi. Demak, o'zida ana shu belgilarni mujassamlashtirmagan boshqa tusdagi (notovar tabiatga ega bo'lgan) mulkiy munosabatlar (masalan, soliq, budjet va boshqa moliyaviy munosabatlar, ma'muriy munosabatlar; umummilliy (davlat) mulki

bo'lgan yer va h.k.) fuqarolik huquqining predmeti bo'lib hisoblanmaydi va ularga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari qo'llanilmaydi.

Tovar xo'jaligining barqarorligi munosabatlari, ya'ni moddiy boyliklarning o'zlashtirilganligi, taalluqliligi mulkiy munosabatlarning u yoki boshqa ishtirokchilari tomonidan ashyoning egallanganligini, aniqroq aytganda, ularning muayyan ashyoning mulkdori ekanligini anglatadi. Statik munosabatlar ikki taraflama tabiatga egaligi bilan izohlanadi, ya'ni birinchidan, mulkdorning o'ziga tegishli bo'lgan ashyoga munosabati va ikkinchidan, ushbu ashyo bo'yicha mulkdor va barcha boshqa shaxslar o'rtasida vujudga keladigan munosabatni ifodalaydi.

Ashyoga (muayyan mol-mulkka) shaxsning munosabati me'yordagi xo'jalik faoliyatini belgilovchi sharti hisoblanadi. Shu ma'noda, agar har bir shaxsning boshqa mulkka nisbatan o'z mulkiga bo'lgan alohida, oqilona munosabatini e'tiborga oladigan bo'lsak, xo'jalik faoliyatining yuqori samarasini ham aynan ana shu omil belgilashiga ishonch hosil qilish mumkin. Zero, ashyoga xo'jasizlarcha begonalashtirish asosidagi yondashuv, shak-shubhasiz, iqtisodiy natijalarning kutilgan darajada bo'lishini ta'minlab bera olmaydi. Bizga ma'lumki, mehnatkashlarni yollanma ishchilarga aylantirgan davlatlashtirilgan iqtisodiyot (sobiq ittifoq davridagi tizim) tajribasi buni tasdiqlagan.

Bundan tashqari, shaxsning o'z mulkidan erkin, o'z xohishiga ko'ra foydalanishi va bunda boshqa birovlarning asossiz aralashuviga yo'l qo'ymasligi xo'jalik faoliyatini to'g'ri tashkil etish hamda amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda mulkiy (ashyoviy) munosabatlarning ikkinchi tarafi – mulkdor bilan barcha boshqa shaxslarning ashyo (mol-mulk) bo'yicha yuzaga keladigan munosabati namoyon bo'ladi. Aytish joizki, mulkdorning o'z mulkidan (o'ziga tegishli ashyodan) foydalanishi boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. O'z navbatida, boshqa shaxslardan (shuningdek davlatdan) ham mulkdorning o'z mulkidan mustaqil tarzda qonunlarda nazarda tutilgan hollar, shartlar va doirada foydalanishiga imkoniyat yaratib berishlari, to'sqinlik qilmasliklari talab qilinadi. Ushbu munosabatda mulkdor o'z mulkiga egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishiga nomuayyan doiradagi majbur shaxsga qarshi turganligi sababli, bunday munosabatning mutloq xarakteri (tabiati) xususida so'z borishi tabiiy.

Yuridik jihatdan mulkiy munosabatlar moddiy boyliklarning tegishliligi bo'yicha mulkiy (ashyoviy) huquqiy munosabatlar sifatida

e'tirof etiladi va rasmiylashtiriladi. Ular mulkiy munosabatlar va o'zga (cheklangan) ashyoviy huquqlarga bo'linadi. Mulkiy munosabatlar ashyodan foydalanish bo'yicha qonuniy barcha imkoniyatlarga ega bo'lgan mulkdorga ushbu ashyo (mulk) ning tegishli ekanligini ifoda etadi. O'zga ashyoviy huquqlar esa mulkdor bilan bir qatorda boshqa shaxslarning ham foydalanishi mumkin bo'lgan mulkdor mulkining huquqiy holatini belgilaydi.

Tovar xo'jaligi harakati (dinamikasi) munosabatlari, ya'ni, moddiy boyliklarning bir egadan boshqasiga o'tishi, odatda, ishtirokchilar tomonidan muayyan mol-mulkni begonalashtirish (tasarruf qilish) va qo'lga kiritish bilan bog'liq bo'ladi. Yuridik jihatdan ular majburiyatlar (majburiyat munosabatlari) yordamida rasmiylashtiriladi. Bunday munosabatlar har doim tovar-pul aloqalarining aniq ishtirokchilari – alohida, mustaqil bo'lgan tovar egalari o'rtasida vujudga keladi va shuning uchun ham nisbiy tusga ega bo'ladi.

Ko'pincha, majburiyat munosabatlari tovar egalarining tovarlar (ashyolar, ishlar va xizmatlar natijalari va huquqlari)ni tasarruf qilish va (yoki) qo'lga kiritish to'g'risidagi kelishuvi asosida vujudga keladi. Ba'zida majburiyatlar ishtirokchilar o'rtasida kelishuv bo'lmagan hollarda ham, masalan, bir shaxs tomonidan boshqasiga mulkiy zarar yetkazish oqibatida yoki asossiz boylik orttirish natijasida kelib chiqadi. Shunday qilib, tovar almashuvi mazmunini tashkil qiluvchi iqtisodiy munosabatlarning yuridik shakli sifatida majburiyatlar shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarga bo'linadi.

Moddiy boyliklarning bir shaxsdan boshqasi ixtiyoriga o'tishi, nafaqat majburiyatlar shaklida, shu bilan birga vafot etgan fuqarolarning mulkini meros olish asosida egallash, yuridik shaxslarni qayta tashkil etish va tugatish orqali ham amalga oshirishi mumkin. Bunga moddiy boyliklarning yangi egalariga o'tishi, o'lim yoki avvalgi egalarining o'z faoliyatlarini bekor qilishi, ya'ni, ularning mulkiy munosabatlar doirasidan chiqib ketishi, yo'qolishi bilan bog'liq bo'ladi.

Taraqqiy etib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tovar almashuvining tabiiy rivoji, o'z navbatida, mulkiy munosabatlarning ham murakkablashib borishiga va oqibatda ularning yangi ko'rinishlari amaliyotga kirib kelishiga sabab bo'ladi. Bunday munosabatlar qatoriga korporatsiyalarning xususiy mulkini bajarish bo'yicha vujudga keladigan munosabatlarini ko'rsatish mumkin. Ular odatda mulkiy muomalada doimiy va professional faoliyat ko'rsatish uchun tashkil qilingan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, shuningdek, ishlab chiqarish kooperativlarini

boshqarish jarayonida yuzaga keladi. Ishtirokchilar tomonidan maxsus tuzilgan ushbu tashkilotlar o'zi-o'zini boshqarish hamda qat'iy belgilangan a'zolik prinsiplari asosida faoliyat yuritib, ular o'rtasidagi munosabatlar, asosan mulkiy tusda bo'lishi bilan izohlanadi. Mulkiy munosabatlarning bunday ko'rinishining yuridik shakli korporativ huquqiy munosabatlar bo'lib hisoblanadi. Korporativ munosabatlar o'z mazmun mohiyati bilan majburiyatlarga yaqin turadi. Chunki ular ham korporatsiyaning har bir a'zosining o'zaro hamda korporatsiya bilan munosabatini rasmiylashtirganligi bois nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Biroq korporativ majburiyat, faqat muayyan tashkilotlar ishtirokchilari o'rtasidagina vujudga kelib, boshqa subyektlar uchun taalluqli bo'lmasligi bilan farqlanadi.Ko'pincha, birinchi qarashda korporatsiya a'zolari ishtirokchilarning o'zaro aloqalarinigina tashkillashtirishga qaratilgandek bo'lib ko'rinadigan korporativ munosabatlar, aslida, bevosita korporativ mulkdan foydalanish, uni boshqarish maqsadidan kelib chiqadi.

Ta'kidlash lozimki, yuridik shaxs sifatida tashkil etilgan korporatsiya (umuman shunday tashkilot) ning faoliyati va ushbu asosda vujudga kelgan munosabatlar o'z mazmun-mohiyati bilan, avvalambor, aniq mulkiy yo'nalishga ega bo'ladi. Aynan ana shu holat korporativ munosabatlarni majburiyat munosabatlarining bir ko'rinishi deb tavsiflashga imkon beradi.

3-§. Fuqarolik huquqining predmeti sifatida shaxsiy nomulkiy munosabatlar

Mulkiy munosabatlar bilan bir qatorda ular bilan bog'liq bo'lgan hamda bog'liq bo'lmagan ikki turkumdan iborat shaxsiy nomulkiy munosabatlar ham fuqarolik huquqining predmeti hisoblanadi.

Mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy nomulkiy munosabatlar jumlasiga intellektual ijod natijalari (fan, adabiyot va san'at asarlari, ixtiro, sanoat namunalari, EHM uchun dasturlar va h.k.), shuningdek, tovarlar, ishlar, xizmatlar hamda ularning egalarini xususiylashtirish (individuallashtirish)ga asos bo'ladigan vositalar (firma nomini, tovarlar, xizmatlar va ishlar belgilari)ni yaratish va asosan, ulardan foydalanish bo'yicha vujudga keladigan munosabatlar kiradi.

Ijtimoiy munosabatlarning ushbu guruhiga hos bo'lgan asosiy xususiyati ular obyektlarining nomoddiy tabiatida namoyon bo'ladi. Mazkur obyektlar o'zlarida g'oyalarni, fikrlarni, qiyofalarni, ramzlarni ifoda

etib, moddiy shakllarda gavdalanadi. Shunday bo'lishiga qaramay, ular o'z yaratuvchilaridan ajralmaydilar. Aynan ana shunda nomulkiy munosabatlarning mulkiy munosabatlar bilan o'zaro aloqasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin nomulkiy munosabatlar hech bir holatda o'zlarining asosiy jihatini, ya'ni, nomulkiy tabiati (mohiyati) ni yo'qotmaydi. Zero, mazkur munosabatlar tovar almashuvi jarayonini boshidan kechirmasdan ham moddiy shakldagi mulk ko'rinishiga ega bo'lmagan holda mavjuddir. Chunki fan, adabiyot va san'at asariga yoki ixtiroga mualliflik uning tovar sifatida muomalaga kiritilishidan qat'i nazar vujudga keladi. Nomulkiy munosabatlar jamiyat ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi va bunda ular nomoddiy obyektlarning yaratuvchilarini yoki namoyandalarini ommaviy tarzda davlat tomonidan «mualliflar» yoxud «ushbu obyekt egalari» deb e'tirof etilishiga va ular manfaatlarning har qanday tajovuzdan himoya qilinishiga asoslanadi. Shuning uchun nomulkiy munosabatlar mutlaq harakatga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, ushbu munosabatlarning mulkiy tabiati doimo nomoddiy obyektlardan kelib chiqishi sababli, ularning mavjudligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Ayni vaqtda, ularning mulkiy tabiatga ega bo'lishi, nomoddiy munosabatlarni fuqarolik huquqiy jihatdan tartibga solish imkoniyatini yaratadi.

Mazkur munosabatlar alohida huquqiy rasmiylashtirishni talab qiladi. Bu nomoddiy boyliklar yaratuvchilari (egalar)ning ashyoviy huquqqa yaqin bo'lgan huquq egasi, deb tan olish bilan amalga oshiriladi. Ushbu huquqlar mualliflik va patent huquqi, shuningdek, sanoat mulki instituti huquqi bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi predmeti jumlasiga insonning o'zidan ajratib bo'lmaydigan huquq va erkinliklari hamda boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish ham kiradi. Bularga insonning hayoti va sog'lig'i, uning obro'-e'tibori, qadr-qimmati, sha'ni, shaxsiy va oilaviy siri, nomga bo'lgan huquq, shaxsiy hayoti daxlsizligi va hokazolarni misol qilib keltirish mumkin. Ta'kidlash lozimki, tilga olingan bu nomoddiy boyliklar faqat shaxsiy, nomulkiy mazmun-mohiyatdagina mavjud bo'lib, hech qachon tovar muomalasi (almashuvi) obyekti sifatida harakat qila olmaydilar. Zero, ular har bir inson, shaxs bilan chambarchas bog'liq, undan ajralmaydi, boshqa shaxslarga berilmaydi.

Fuqarolik huquqi nomoddiy boyliklarning egalari tegishli bo'lgan huquqlari va manfaatlarini sud orqali himoya qilish, buzilgan huquqlarini tiklash, yetkazilgan ma'naviy zararni mulkiy qoplash kabi vositalar

bilan muhofaza qiladi. Biroq, himoyaning fuqarolik-huquqiy vositalari yordamida bunday munosabatlar (yoxud nomoddiy boyliklar)ning muhofazalanishi ham ularning tamomila fuqarolik huquqi bilan tartibga solinishidan dalolat bermaydi.

Shu ma'noda, ba'zi huquqshunos olimlarning fikrlariga murojaat qiladigan bo'lsak, bunga ishonch hosil qilishimiz mumkin. Masalan, taniqli huquqshunos, sivilist olim O.S. Ioffening ta'kidlashicha, mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan nomulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan faqat muhofaza qilinadi va himoyalanadi, lekin tartibga solinmaydi. O'z navbatida, ushbu fikr tanqid ostiga olingan bo'lib, unga xususan himoya (muhofaza) huquqini tartibga solishning shakllaridan biri hisoblanishi, shuningdek, bunday ajralmas huquq egasi uni tasarruf qilish imkoniyatlaridan ham foydalana olishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Bunga ko'ra, nomoddiy obyektlarni himoyalash huquqi fuqarolik huquqlari jumlasiga kiruvchi, fuqarolik huquqi tartibga solish mexanizmining bir elementi hisoblanadi.

Ushbu talqinga asoslangan holda amaldagi fuqarolik qonunchiligi nomoddiy munosabatlar va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlar fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinishini belgilab beradi. Binobarin, nomoddiy munosabatlar to'g'ridan-to'g'ri fuqarolik huquqining predmeti sifatida e'tirof etiladi.

4-§. Fuqarolik huquqining predmeti sifatida tashkiliy munosabatlar

Hozirgi kunda fuqarolik – huquqining predmeti sifatida o'zini namoyon etadigan tashkiliy munosabatlarning huquqiy tabiatini tushuntirishga harakat qiladigan turli xil fikr va mulohazalar ko'plab uchraydi. 1940-yildayoq M.M. Agarkov o'zining sovet fuqarolik huquqining predmeti va tizimi to'g'risidagi tadqiqotida ma'muriy buyruqbozlik davridagi ma'muriy huquq fani tashkiliy munosabatlarni tartibga solishini ko'rsatib o'tadi va ular sovet davlatining tashkiliy munosabatlar faoliyatidan kelib chiqadi deydi,[1] shuningdek, ular muayyan faoliyatni boshqarish usuli hisoblanmaydigan ijtimoiy munosabatlarning mustaqil doirasidan iborat bo'ladi, deb ko'rsatiladi. O'z navbatida, S.N. Bratus fuqarolik huquqining predmeti haqidagi umumiy ta'limotlar doirasida

---

[1] *Qarang:* Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права// Советское государство и право. 1940. № 8–9. С. 54.

huquqiy boshqaruv sohasiga kiruvchi mulkiy munosabatlar tushunchasi muammosini ko'rib chiqadi va huquqning mazkur sohasi doirasida tashkiliy munosabatlarning mustaqilligi haqidagi masalani o'rtaga tashlaydi. Bu bilan S.N. Bratus mulkiy munosabatlarni tashkiliy munosabatlardan aniq ajratib qo'yadi[1].

S.N. Bratusning fikricha, asosiy masala fuqarolik-huquqiy va ma'muriy-huquqiy normalar o'rtasidagi bog'liqlikni mulkiy munosabatlar bilan birlashtirishda emas, balki ularni to'g'ri baholashdadir. S.S. Alekseyev ko'rib chiqilayotgan masalani boshqacha nuqtayi nazardan hal etadi. Mulkiy munosabatlarni ajratib ko'rsatish obyektning belgisi bo'yicha amalga oshiriladi, tashkiliy munosabatlar esa, mazmun va mohiyatiga ko'ra ajratiladi, deb ko'rsatadi. Muallif «moddiy ne'matlar obyekti hisoblangan tashkiliy munosabatlarning bu guruhini mulkiy munosabatlar deb atalishi lozim va bu fuqarolik huquqi sohasiga kiradi», degan xulosaga keladi[2].

Fuqarolik huquqining predmetida yuridik tenglik prinsipi fuqarolik huquqi munosabatlari ishtirokchilarining huquqiy holatini e'tirof etadi. Ular bir-biriga nisbatan ma'muriy, qaramlik munosabatida bo'lmasdan, balki o'zaro teng huquqlilik aloqalarini o'rnatadilar, bir xil imkoniyat yaratuvchi umumiy fuqarolik-huquqiy normalar asosida harakat qiladilar.

Tashkiliy munosabatlarni fuqarolik huquqi fanining mustaqil predmeti sifatida ko'rib chiqish asoschisi bo'lib haqli ravishda O.A. Krasavchikov hisoblanadi.

O.A. Krasavchikov bu masalaga qirq yil avval o'z e'tiborini qaratgan edi. Muallif fuqarolik-huquqiy munosabatlarni to'rt guruhga ajratadi. Uning fikricha, fuqarolik huquqi predmetining tarkibiga quyidagi huquqiy munosabatlar kiradi;

1) nazarda tutilganlik-mulkiy munosabat o'rnatish yoki rivojlantiruvchi (masalan, avtotransport korxonalarining maxsus bitimlari, navigatsiya bo'yicha bitimlar va hokazolar) munosabatlar;

2) vakolat beruvchi, bir shaxsning boshqa shaxs nomidan muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishi uchun vakolatlovchi (masalan, ishonchnomani berish va qaytarib olish) munosabatlar;

---

[1] *Qarang:* Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М., 1963. С. 42–47.

[2] *Qarang:* Алексеев С.С. Предмет советского социалистического гражданского права. Свердловск., 1959. С.72.

3) nazorat etuvchi, fuqarolik-huquqiy munosabatning bir subyektiga boshqasini nazorat qilishiga imkon beruvchi (masalan, buyurtmachi nazoratchi, loyihalash tashkilotlarning mualliflik nazorati va hokazolar) munosabatlar;

4) axborot-ma'lumot olish bo'yicha munosabatlar, unga ko'ra tomonlar muayyan axborotni almashishga majburdirlar (masalan, sotuvchi xaridorni sotilgan mulkka uchinchi shaxsning huquqi borligi haqida ogohlantirishi va hokazo). Bundan tashqari, muallif mulkiy munosabatlar hamon ishlab chiqarish vositalari yoki mahsulotlari bilan bog'liq ekan bevosita yo'naltirilgan insonlar xatti-harakatini boshqaruvchi me'yorlargina mulkiy munosabatlarga taalluqli bo'ladi, xolos, deydi. Bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki fuqarolik huquqi, ma'lumki, o'z tarkibiga ko'plab me'yorlarni oladi va bular mulkiy mazmunga ega bo'lgan xatti-harakat bilan aloqador boshqa fuqarolik-huquqiy me'yorlar vositasida shunday yo'nalishga ega bo'lmaydi. Bu degani, munosabatlar, bevosita shular bilan tartibga solinadigan, garchi mulkiy munosabatlar bilan aloqador bo'lsa-da, uning uchun o'ziga xos xizmat vazifasini o'taydi, ularning o'zi esa mulkiy emas, balki tashkiliy munosabatdir. Bundan tashqari, biz o'ylaymizki, muallifning shu tariqa mulohazasi tufayli ko'pgina boshqa fuqarolik-huquqiy me'yorlarni, masalan, subyektlar huquqi haqidagi mulohazani ham tan olishga to'g'ri keladi. U mulkiy munosabatning o'zinigina emas, balki uning muhim belgilaridan birini ifoda etadi.

Shunday qilib, natijada fuqarolik-huquqiy tashkiliy munosabatlar yuzaga keladi. O.A. Krasavchikov bu tashkiliy munosabatlar o'z hajmi jihatidan mulkiy munosabatlardan kamlik qilmaydi, deb ta'rif beradi.

Keyinchalik, N.D. Egorov tashkiliy munosabatlarni O.A. Krasavchikov nazarda tutgan ma'noda emas, balki uyg'unlashtiruvchi munosabatlar deyishni ma'qul ko'radi va tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar shaklini oluvchi muayyan sarf-xarajat bilan tashkiliy faoliyatning bog'liqligini ko'rsatadi.[1] Shunga ko'ra, uyg'unlashtirishning qiymat munosabatlari ular tomonidan mulkiy munosabatlarning turi sifatida qaraladi. Biroq muallif bizning nazarimizda, huquqiy boshqarishning «bo'ylama yondosh» va «tik» sathida yotuvchi munosabatlarini aralashtiradi, bu ular chiqargan xulosalarni shubha ostiga qo'yadi.

---

[1] *Qarang:* Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. – Л., 1988. С. 11–12.

Shu bilan birga, O.A. Krasavchikovning fikrini keskin tanqid ostiga olish bilan birga, quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratishni istaymiz. Umuman, har qanday ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, mulkiy munosabatlar ham muayyan darajada tashkiliyligi, shakllanish bosqichi bilan tavsiflanadi. Ularni tashkil etuvchi unsurlar (elementlar) istisno qilinsa kifoya, mulkiy munosabatlarning o'zi ham barham topadi. Navbatdagi qonunchilik doirasida davlat huquqiy me'yorlar yordamida mulkiy munosabatlarni turlicha tashkillashtirishi mumkin. Pudratchi buyurtmachiga ishning yaroqliligi va taalluqliligiga xavf soluvchi vaziyatdan ogoh etish mas'uliyatini yuklashi ham yuklamasligi ham mumkin. Ammo bunday majburiyat bo'lmaganda buyurtmachining mulkiy munosabatiga katta zarar etishi mumkin. Shunday qilib, O.A. Krasavchikovning xatosi mulkiy munosabatlarni alohida fuqarolik-huquqiy munosabat deb e'lon qilishida ko'rinadi.

Ko'rib chiqilayotgan masala bo'yicha bizning nuqtayi nazarimiz, aslida, fuqarolik huquqi fani uchun yangilik hisoblanmaydi, chunki o'z vaqtida mazkur muammoni O.S. Ioffe qisman tushuntirib o'tgan[1]. Bundan tashqari, bu nuqtayi nazarga fuqarolik huquqi sohasidagi bir qator boshqa tadqiqotchilar ham qo'shiladilar. Lekin shu bilan bir vaqtda, O.A. Krasavchikovning tarafdorlari ham bor. Shuningdek, yuqoridagilar bilan bir qatorda, mazkur muammo bo'yicha qarashlar rivojida kelishuvchilik holati ham mavjud. Ular bunday tashkiliy munosabatlar konsepsiyasiga qayerdadir qo'shiladilar, qayerdadir qo'shilmaydilar. Agar amaldagi fuqarolik qonunchiligiga e'tibor berilsa, tashkiliy-huquqiy munosabatlarning hajmi sezilarli oshganligini ko'rish mumkin. Bundan tashqari, o'quv adabiyotlarida, keyingi paytlarda «korporatsiyaning xususiy mulkini boshqarish bo'yicha korporativ munosabatlar»ga alohida urg'u berilmoqda. Bular mulkiy xususiyati bilan ajralib turadi va tashkiliy munosabatlar ustunroq bo'lgan korporativ munosabatlarga qarama-qarshi qo'yiladi, shuningdek ba'zi notijorat tashkilotlar jamoat va diniy tashkilotlar, yuridik shaxslar uyushmasi va boshqalarga ham.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish, shuningdek, bevosita xo'jalik faoliyati yuritish jarayonini amalga oshirish uchun ushbu jarayonga hozirlik ko'rish, tashkiliy-huquqiy jihatdan tayyorgarlik ko'rish lozim bo'ladi. Bunday tashkiliy ishlarni bajarmasdan, hal etmasdan turib,

---

[1] *Qarang:* Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР. – Л., 1975. С. 95–96.

keyingi jarayonga kirishish mumkin emas. Odatda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning dastlabki va keyingi qator tashkiliy tusdagi munosabatlari davlat boshqaruv idoralari bilan bo'ladigan aloqalarga (bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunish) asoslangani bois, ma'muriy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Biroq ma'muriy bo'ysunishga asoslangan bunday tashkiliy tusdagi munosabatlar jamiyatimizda mavjud bo'lgan va vujudga keladigan tashkiliy munosabatlarning barchasini qamrab olmaydi. Fuqarolik kodeksining 2-moddasi 6-qismida bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlarga, shu jumladan soliq, moliyaviy, ma'muriy va boshqa munosabatlarga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari qo'llanilmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno, deb belgilab qo'yilgan.

Demak, hayot taqozosi tufayli yuzaga keladigan va qonun hujjatlarida nazarda tutilmaydigan hollar mavjudki, bundan kelib chiqadigan munosabatlar subyektlarning tashabbusiga, tengligiga, xohish-irodalarining erkinligiga asoslanadi.

Hozirgi vaqtda fuqarolik huquqining predmeti mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlar bilangina bog'liq emasligi to'g'risida bir qator fikrlar aytilmoqda. Jumladan, professor O. Oqyulov fuqarolik huquqining predmeti tarkibiga tashkiliy huquqiy munosabatlar ham kiradi, degan fikrni ilgari suradi. Ushbu fikr mulohazaning isbotini u yuridik shaxslar tashkil etish jarayonida ko'radi. Uning ko'rsatishicha, fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarni an'anaviy ravishda faqat mulkiy va shaxsiy nomulkiy turlarga ajratish har doim ham to'g'ri emas. Ba'zan subyektlar o'rtasida shunday munosabatlar ham vujudga keladiki, ular o'z mohiyatiga ko'ra, na mulkiy, na shaxsiy-nomulkiy bo'lib hisoblanmaydi. Bu fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilarini muayyan tuzilmalar tuzish bo'yicha tashkiliy munosabatlarga kirishishi haqida (yuridik shaxslar tashkil etish, yuridik shaxslar ittifoqlarini tashkil etish, birgalikdagi notijorat hamkorlik to'g'risida) bormoqda. To'g'ri, E. Suxanov ulardan ba'zilarini mulkiy munosabatlarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan korporativ munosabatlar, deb hisoblaydi. Biroq bu ushbu munosabatlar mohiyatini aniq va to'liq ifoda etmaydi.[1]

[1] *Qarang:* Окюлов О.О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права. Материалы международного симпозиума. Традиционное право Узбекистана и Японии: проблемы совершенствования законодательства – Т:, 2002. – с. 48.

Akademik H. Rahmonqulov bu fikrga qo'shilibgina qolmasdan, uni yanada davom ettiradi va chuqurlashtiradi. Uning fikricha, bir tarafni ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslanmagan taraflarning tenglik tamoyiliga asoslangan tashkiliy mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi va bunday tashkiliy munosabatlar jumlasiga quyidagilar ham kiradi:

– yuridik shaxsning huquqiy maqomini belgilovchi ustavini ishlab chiqish, qabul qilish va tasdiqlash;

– ta'sis shartnomasini tuzish va uni davlat ro'yxatidan o'tkazish, shuningdek, boshqa tashkiliy-huquqiy tuzilmalar tashkil etish va ularning yuridik rasmiylashtirish (turli xo'jalik birlashmalari, shirkatlari va ularni vakolatxonalari, filiallari shaklidagi yuridik shaxslarni tashkil qilish);

– qaytadan tashkil etish bilan bog'liq munosabatlar (yuridik shaxsni qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish va h.k);

– birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomani tuzish (oddiy shirkat shartnomasi);[1]

– dastlabki shartnomalarni tuzish (bunda shartnoma shartlariga muvofiq kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish bo'yicha dastlabki shartnoma asosida kelgusida asosiy shartnoma tuzish haqida kelishib olinadi);

– uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatish uchun tuziladigan shartnoma;

– majburiy tartibda tuziladigan shartnomalar asosida vujudga keladigan munosabatlar (muayyan muddatlar mobaynida shartnoma loyihalarini tuzish va uning shartlari haqida kelishib olish);

– shartnoma tuzish oldidan bo'ladigan nizolarni hal qilish va hokazo.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar ikki xil toifadagi, ya'ni, ichki va tashqi vazifalarni bajarishga qaratiladi. Tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar esa korxonalar, tashkilotlar, xo'jalik jamiyatlari, shirkatlarining iqtisodiyot va xo'jalik faoliyatining turli sohalarida mulkiy aloqalarini o'rnatishni tashkil qilishni amalga oshirish bilan bog'liq. Ichki vazifalar tashkilotlar, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarning huquqiy holati (ularning ustavlari, ta'sis shartnomalari) bilan belgilanadi, tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar fuqarolik huquqiy normalari bilan tartibga solinadi.

[1] *Qarang:* Rahmonqulov H.R. Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari. – T:, 2003. – 25 6.

SAMARQAND DAVLAT
A ILMIY KUTUBXONASI
MARKAZI
17 UII 9 22 2

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkiy munosabatlar shartnoma yordamida vujudga keladi va shakllanadi. Mulkiy munosabatlar sohasidagi shartnoma fuqarolik huquqining asosiy institutlaridan iborat. Shartnoma birinchi galda mulkiy munosabatlarning vujudga kelishi uchun asos sifatida rol o'ynaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy munosabatlar sohasida haqiqiy qiymat qonuniyatlarining joriy qilinishi sharoitida mulkiy munosabatlarni tartibga solish va ularni tashkil qilish vazifalarini bajaradi.

Fuqarolik huquqi fani mutaxassislari tomonidan «Xo'jalik huquqi»ni huquqning alohida sohasi sifatida tan olish haqidagi takliflarga qarshilik ko'rsatilgan davrda O.A. Krasavchikov mulkiy shartnomalar bilan bir qatorda tashkiliy-huquqiy shartnomalar mavjudligi haqida fikr bildirgan edi.[1] Ushbu tashkiliy munosabatlarning borligi va ular fuqarolik huquqining predmeti sifatida tan olinishi kerakligi haqida taklif kiritilgan edi.[2] Shu bilan birga, ushbu tashkiliy munosabatlar rejali xo'jalikning ajralmas belgilaridan iborat, deb qaralgan edi.

Rejalashtirishga asoslangan tuzumdan voz kechish qiymat qonuniyatlaridagi bozor munosabatlari sharoitida foydalanish, mulkiy munosabatlarning ekvivalent va haq evaziga amalga oshirilishi, shartnomaning erkinligi va uning taraflarining tengligi, ular tomonidan o'z huquqiy holatlariga amal qilgan holatda mulkiy munosabatlarni mustaqil ravishda tashkil qilish uchun shart-sharoit yaratadi. Bunday tashkiliy faoliyat jarayonida, asl ma'noda, mulkiy munosabatlar o'rnatilmaydi, balki ularni shakllantirish amalga oshiriladi va u orqali munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida o'zaro aloqalar o'rnatiladi.

Tashkiliy huquqiy munosabatlar nisbatan mustaqil hisoblanadi. Chunki ular ko'pchilik hollarda mulkiy munosabatlarni o'rnatish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Tashkiliy huquqiy munosabatlarda iqtisodiy mustaqil va yuridik jihatdan bir-biriga bo'ysunmagan taraflar qatnashadi. Shuning uchun ham ularning o'zaro munosabatlari fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan tenglik tamoyili asosida o'rnatiladi.[3]

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar bevosita mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lganligi sababli uni bir elementi sifatida nisbatan mustaqil

---

[1] *Qarang:* Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения. Советское государство и право. – М:, 1966. № 10. С. 55–56.

[2] *Qarang:* Советское гражданское право Учебник Т.1 Под ред. Проф. Красавчикова О.А. Высшая школа, – М:. 1968. – С. 8

[3] *Qarang:* Rahmonqulov H.R. Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari. – T:., 2003. – 25–28-b.

hisoblanadi. Shuning uchun ham tashkiliy-huquqiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti tarkibidan haqli ravishda joy olishi lozim.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yuqoridagi holatlar tashkiliy nazariy xulosalar ishlab chiqishga, uning mohiyatini anglab etishda, tashkiliy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy asoslarini mustahkamlashga olib keladi.

5-§. Fuqarolik huquqining predmeti sifatida korporativ munosabatlar

O'zbekiston Respublikasida bozor munosabatlari yuzaga kelishi va iqtisodiy islohotlarning yanada rivojlanishi bilan huquqshunoslar va iqtisodchilar o'z e'tiborlarini korporatsiyalarning mohiyatini hamda uning ishtirokchilari o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tadqiq qilishga qaratdilar. Korporatsiya iborasi xorijiy davlatlar qonunchiligidan farqli ravishda, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga xos emas. Kontinental va anglosakson huquq tizimida «korporatsiya» iborasi turli xildagi mazmunga ega bo'lgan ma'nolarni bildiradi. Korporatsiya ishtirokchisining huquqlariga:

— boshqaruvda ishtirok etish;

— korporatsiyaga doir barcha ma'lumotlardan xabardor bo'lish;

— qo'lga kiritilgan daromadning bir qismiga egalik qilish hamda korporatsiya tugatilayotganda o'z ulushiga ega bo'lish huquqi kiradi.

Fuqarolik huquqining yetakchi mutaxassislari o'rtasida korporatsiyalar va ularning huquqiy tabiati to'g'risida turli hil fikr va mulohazalar mavjud. Oktabr to'ntarilishiga qadar Rossiyada aksionerning aksionerlik jamiyatidagi mulkka bo'lgan huquqining yuridik jihatlarining ayrim muammolari V.B. Elyashevich, P.A. Pisemskiy, K.P. Pobedonossev, I.T. Tarasov, G.F. Shershenevich va boshqa ko'plab mashhur huquqshunoslar tomonidan o'rganilgan[1].

Shuningdek, yangi iqtisodiy siyosat (NEP) davridagi sobiq sovet yuridik adabiyotlarida va hozirgi kunda korporativ huquq deb ata-

[1] *Qarang:* Ельяшевич В.Б. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. СПб., 1910; Писемский П.А. Акционерные компании с точки зрения гражданского права. — М:., 1876; Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Т. 3. СПб., 1880; Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях. Вып. 2. Ярославль, 1880; Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. — Т:. 1. СПб., 1908.

layotgan huquqiy muammolar o'rganilgan. Ularga bag'ishlab, V.Yu. Volf, M.N. Izraelit, P.A. Rudnevlar o'quv va ilmiy adabiyotlar yaratishgan[1]. E.N. Gendzexadze va Sh.D. Chikvashvilining tadqiqotlarida esa, turar-joy kooperatsiyalari muammolari tahlil qilingan.[2] Garchi ularda notijorat tashkilotlar to'g'risida so'z yuritilmasa-da, yuridik jihatdan qatnashchilarning korporativ huquqi tabiatan tijorat tashkiloti a'zolarining huquqiga o'xshab ketadi.

Huquqshunos olimlar qatnashchilarning huquqi to'laligicha majburiyat munosabatlari yoki ulardan ayrimlari korporativ munosabatlar deya munozara qiladilar. Shuningdek, qatnashchilarning barcha huquqlari korporativ munosabatlar degan fikrlar ham mavjud bo'lgan. Huquqshunoslar ishtirokchining ayrim (yoki barcha) huquqlaridan korporativ munosabatlarning tabiatini ma'qullagan holda, ularning mulkiy yoki nomulkiy munosabatlardan iborat ekanligi to'g'risida bahs olib boradilar. Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, korporativ munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlari bo'la oladimi degan o'rinli savol tug'iladi?

Kooperativ yagona korporatsiya hisoblangan sobiq sovet davrida korporativ munosabatlar huquqiy munosabatlarning ko'rinishi sifatida umuman tan olinmagan. Ular kolxoz huquqiy munosabatlari doirasida yoki jamoatchilik tashkilotlari o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar doirasida o'rganilgan. Mamlakatimizda mustaqillik sharofati bilan kooperativlarning ravnaq topishi hamda boshqa korporatsiya mulkiy aylanmasining vujudga kelishi natijasida korporativ munosabatlarning yuridik tabiatini o'rganishga huquqshunos olimlarimiz, jumladan, X.R. Raxmonqulov, S.S. G'ulomovlar o'z e'tiborlarini qarata boshladilar [3]. Korporativ huquqni nisbatan torroq ma'noda tashkil etish ham mavjud: AQSHda, Kanadada va ingliz tilida so'zlashuvchi boshqa mamlakatlarda korporativ huquq asosan aksionerlik

---

[1] *Qarang:* Вольф В.Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. – М.:, 1927; Израэлит М.Н. Акционерные общества. – М.: Экономическая жизнь, 1927; Руднев П.А. Анализ прав и обязанностей акционеров. –М.: Н.К.Ю. РСФСР, 1927.

[2] *Qarang:* Гендзехадзе Е.Н. Жилищно-строительные кооперативы в городе и селе. –М.: Изд-во Московского университета, 1976; Чикваишвили Ш.Д. Личные и имущественные правоотношения в жилищных кооперативах. М.: Юридическая литература, 1973.

[3] *Qarang:* Х.Р. Рахманкулов С.С. Гулямов. Корпоративное право. –Т.:, 2004, ТГЮИ.

huquqi, ya'ni ustav kapitali aksiyalarga bo'lingan korxona-aksiyadorlik jamiyatlari ichida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi xatti-harakat qoidalari tizimi hisoblanadi.

Haqiqatan ham ushbu mamlakatlarda kapitallarni birlashtiruvchi asosan korporatsiyalar bo'lib, ular yirik-yirik aksiyadorlik jamiyatlari hisoblanadi. Yuksak texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish sharoitlarida ushbu korporatsiyalar xo'jalik yuritishning samarali shakli ekanligini isbot qildi. Odatda AQSHda davlat korxonalari kamdan-kam hollarda tashkil etilgan. Shirkatlar esa individual (yakka tartibdagi) mulkning shakli hisoblangan. Hozirgi vaqtda ham rivojlangan mamlakatlarda davlat sektorida jami yollanma mutaxasislarning 10 % ishlaydi, xolos[1]. Umuman olganda, davlat korxonalari deyarli foyda-daromad olmasdan faoliyat ko'rsatadi. Bunday korxonalar odatda mudofaa-harbiy sanoat korxonalari, ko'priklar, dambalar, kanalizatsiya tizimlari qurilishi, axlat-chiqindi to'plash, ommaviy kutubxonalar va shu kabi sotsial tuzilmalar ko'rinishida mavjud: Biroq xususiylashtirish jarayoni ushbu sohalarga ham kirib bormoqda. Davlat boshqaruvi bilan bog'liq tarmoqlar bo'lgan sohalarda davlat tuzilmalari o'rniga xususiy firmalar tashkil etilmoqda (masalan, pochta xizmatlari ko'rsatish, shahar jamoat transporti, kutubxonalar, axlat-chiqindi to'plash va h.k.).

Taraqqiy etib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tovar almashuvining tabiiy rivoji, o'z navbatida, mulkiy munosabatlarning ham murakkablashib borishiga va, oqibatda, ularning yangi ko'rinishlarining amaliyotga kirib kelishiga sabab bo'ladi. Bunday munosabatlar qatoriga korporatsiyalarning xususiy mulkni bajarish bo'yicha vujudga keladigan munosabatlarni ko'rsatish mumkin. Ular, odatda, mulkiy muomalada doimiy va professional faoliyat ko'rsatish uchun tashkil qilingan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, shuningdek, ishlab chiqarish kooperativlarini boshqarish jarayonida yuzaga keladi. Ishtirokchilari tomonidan maxsus tuzilgan ushbu tashkilotlar o'zi-o'zini boshqarish hamda qat'iy belgilangan a'zolik prinsiplari asosida faoliyat yuritib, ular o'rtasidagi munosabatlar, asosan mulkiy tusda bo'lishi bilan izohlanadi. Mulkiy munosabatlarning bunday ko'rinishining yuridik shakli korporativ huquqiy munosabatlar bo'lib hisoblanadi.

Birinchidan, korporativ munosabatlar huquq normalari tomonidan tartibga solingan huquqiy munosabatlardir.

---

[1] *Qarang:* Т.Кашанина. Корпоративное право. 60-бет.

Ikkinchidan, bu – fuqarolik huquqiy munosabatlardir. Bundan tashqari, ular fuqarolik qonunchiligi normalari bilan tartibga solinib, ko'plab sivilist olimlar tomonidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarining alohida ko'rinishi sifatida tan olingan. Bunday munosabatlar ayrim erkinliklarning cheklanishiga qaramay, fuqarolik huquqining tamoyillariga asoslanib, o'z mulkiga ega bo'lgan, erkin va mustaqil bo'lgan alohida subyektlar (yuridik shaxslar – korporatsiyalar va ularning qatnashchilari) o'rtasida vujudga keladi.

Korporativ munosabatlar ko'pincha tashkiliy huquqiy munosabat sifatida tavsiflanadi. Umumiy qoidaga ko'ra, tashkiliy huquqiy munosabatlar ma'muriy huquq predmeti tarkibiga kiruvchi munosabatlar turkumiga kiradi. Lekin quyidagi sifatlarga javob bera oladigan tashkiliy munosabatlar fuqarolik huquqiy munosabatlar bo'la oladi:

1. Mulkiy jihatdan mustaqil va yuridik teng bo'lgan subyektlar o'rtasida fuqarolik huquqi o'rnatish.

2. Tartibga solish usuli «hukmronlik, bo'ysunish» emas, balki tomonlarning teng huquqliligi.

3. Munosabat ishtirokchilari o'zlariga tegishli huquqlarni majburan amalga oshirish uchun sudga murojaat qiladilar (binobarin yuridik jihatdan subyektlar teng bo'lib, ulardan biri ikkinchisiga nisbatan davlat hokimiyati vakolatiga ega emas).[1]

Korporativ munosabatlar shunday jihatlarga ega bo'lgani uchun ham, fuqarolik huquqi me'yorlari tomonidan tartibga solinadigan tashkiliy munosabatlar jumlasiga tegishli bo'lishi lozim. Korporativ munosabatlarni fuqarolik huquqiy munosabat sifatida tan olgan holda, ko'plab huquqshunos olimlar ularning fuqarolik huquqiy munosabatlarning qaysi guruhiga mansub ekanligi to'g'risida bahs-munozara olib bormoqdalar.

Bu borada uchta nuqtayi nazarni e'tirof etgan holda bu mulohazalarni chuqurroq mushohada qilamiz. S.N. Bratus kooperativ va jamoat tashkilotlariga a'zolik huquqi shaxsiy mulkka taalluqli, shuning uchun begonalashtirilmaydi, toki ular mazkur korporatsiyaning a'zosi ekan, ularni bunday tashkilot a'zoligidan ajratib bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Bunga javoban, E.N.Gendzexadze tashkilot huquqlariga huquqiy vakolat va majburiyatlarni topshirish mumkinligi xususida o'z fikrlarini

[1] *Qarang:* Гражданское право: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. С. 35; Степанов П.В. Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права: Дисс.канд.юрид. наук. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1999. С. 35.

bayon qiladi.[1] Bundan ayon bo'lib turibdiki, a'zolik huquqlari uning sohiblari shaxsiyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Fuqarolik huquqi tomonidan muhofaza qilinuvchi va (yoki faqat) tartibga solingan shaxsiy nomulkiy munosabatlarni mulk bilan bog'liq bo'lgan va mulk bilan bog'liq bo'lmagan ikki guruhga bo'lish mumkin. Ularning har ikkisi ham iqtisodiy qimmatga ega bo'lmay, ularni shaxsdan ajratib bo'lmaydi. Odatda, yakka tartibdagi mablag'ga tenglashtirilgan va intellektual faoliyat natijalarini muhofaza qiluvchi soha mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlar sirasiga kiradi. Bunday huquqiy munosabatlar doirasida mavjud bo'lgan imtiyoz huquqlari o'z tabiatiga ko'ra mutlaqdir, ya'ni, ularning vakiliga (mas'ul subyekti) majburiyatga ega shaxslarning noma'lum doirasi qarshi turadi. A'zolik huquqiy munosabatlarini yuqorida e'tirof etilganlar bilan taqqoslab bo'lmaydi, chunki:

birinchidan, bizning fikrimizcha majburiyatga ega bo'lgan shaxslar harakati a'zolik munosabatlarining obyekti (qoidaga ko'ra majburiy subyekt vakolatga ega bo'lgan mas'ul shaxs yoki uning qatnashchilari emas, balki korporatsiya)dir;

ikkinchidan, vakolatga ega bo'lgan subyektga qarshi majburiyatga ega shaxslarning ma'lum doirasi qarshi turadi, demak, bu munosabatlar mutlaq xarakterga emas, balki nisbiy xarakterga egadir, binobarin ular mulkiy huquqiy munosabatlardan ham farq qiladi.

Endi mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy nomulkiy munosabatlarni ko'rib chiqsak. Bu munosabatlar moddiy bo'lmagan turli manfaatlar borasida yuzaga kelgan bo'lib, ularni inson shaxsiyatidan ajratib bo'lmaydi (hayoti, sog'lig'i, g'ururi, sha'ni va h.k.). Tabiiyki, korporativ munosabatlarni bu toifaga kiritib bo'lmaydi, chunki korporatsiya a'zolarining huquqi qatnashchi shaxsiyati bilan bog'liq emas va bir-biriga begonadir.

Ba'zi bir olimlar korporativ munosabatlarning shaxsiy nomulkiyligini e'tirof etsalar-da, shunga qaramay, ularni nomulkiy munosabatlarga taalluqli, deb hisoblaydilar. Bunday nuqtayi nazar tarafdorlaridan birining e'tirof etishicha, a'zolik huquqiy munosabatlarining obyekti boshqacha emas, aynan nomulkiy manfaatdir. Biroq, bu anchagina bahs talab masala. Masalan, O.S. Ioffening yozishicha, mulkiy munosabatlarning buyumlar bilan bog'liqligiga qaramay, odamlar

---

[1] *Qarang:* Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Юридическая литература, 1963. С. 74; Гендзехадзе Е.Н. Указ. соч. С. 57.

harakati obyektning huquqiy harakatidir. Shunday savol tug'iladi: harakati obyekt sanalgan huquqiy munosabatlarni mulkiy munosabatlar deb sanash mumkinmi? Ko'plab majburiyat munosabatlari (topshiriq, hisob-kitob munosabatlari va h.k.) ning mulkiy tabiatida obyekt sanaluvchi harakatlar shubha tug'dirmaydi. Masalan, a'zolik huquqiy munosabatlari obyektining harakatlari yuridik shaxs mulkining holati to'g'risida axborot olishdan iboratdir. Korporatsiya qatnashchisining bunday axborot olish uchun huquqi bevosita uning (so'zsiz mulkiy) divident olish huquqi bilan bog'liqdir. Xo'sh, shunday ekan, nima uchun qatnashchining mulkiy manfaatlarini qondirishga yo'naltirilgan harakatlar nomulkiy xarakterga ega bo'lishi kerak?

Undan tashqari, korporatsiya qatnashchilari (korporativ munosabat subyektlari)ning majburiyatlari o'z ulushiga qandaydir mulkiy ulush qo'shishdan iboratdir. Ulush qo'shgan qatnashchining harakati yoki huquqiy munosabat obyektiga qo'shilgan ulushni tan olishimizdan qat'i nazar, hech kim mazkur obyektning a'zolik huquqiy munosabatlarini inkor eta olmaydi.

Avvaliga (korporatsiya yangi tuzilayotgan davr nazarda tutilmoqda), garchi oqibatda hadya qilish yoki meros qoldirish shartnomasi bo'yicha, ya'ni, qatnashish huquqi beg'araz qo'lga kiritilsa-da, qatnashish huquqi mulkiy ulush qo'shish asosida yuzaga keladi.

Yuridik shaxs tushunchasi to'g'risida mohiyatan turli nazariyalar mavjud bo'lib, ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin: uydirma (soxta, biron maqsadni oldindan ko'zlagan) nazariyasi va «yuridik shaxsning aniq nazariyasi». Bizning nazarimizda, yuridik shaxs sun'iy yaratilgan, mulkiy ajratilgan qandaydir fiksiyadir. Uning mulkka nisbatan (alohida) harakatlari nomulkiy xarakterga ega bo'lishi mumkin emas. Yuridik shaxs uning ta'sischilari tomonidan mulkni aylantirishda qatnashish uchun tuziladi, agar so'z tijorat tashkiloti haqida yuritilsa, u holda daromad olish uchun ham tuziladi. Tabiiyki, qatnashchining huquqi korporatsiya mulkini taqsimlash munosabatlarida ularning mulkiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur. Masalan, AQSHda aksiyadorlar o'zlari tashkil qilgan korporatsiyaga doir talaygina huquqlarga ega bo'lganlari holda, ba'zan to'g'ridan-to'g'ri «korporatsiyalarda mulkiy huquqqa ega shaxslar (proprietary interests)» deya nomlanadilar[1]. V.B. Elyashevichning yozishicha, Rim huquqida ittifoq a'zosining

[1] *Qarang:* Сыродоева О.Н. Тенденции развития акционерного права США: Дисс. канд. юрид. наук. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1995. С. 73.

vakolati uning mulkiga nisbatan qaysidir jihatdan mulkdorning huquqiga o'xshab ketadi, biroq ittifoqdosh tashkilotlarda ular cheklangan va «ittifoq maqsadiga muvofiq» shaklan o'zgarganlar[1]. Shunga qaramay, biz bunday huquqiy munosabatlarning mulkiy xarakteri xususida so'z yuritishimiz mumkin, chunki ular umumiy maqsadni ko'zlaydi va unga erishish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bu borada ayrim e'tirozlar ham mavjud: notijorat korporativ tashkilotlarning qatnashchilari daromadga ega bo'lish maqsadini ko'zlamay ishtirok etadi. Albatta, ular belgilagan yuridik shaxs mulkiy aylanmada faqatgina tashkilotni tuzishda ko'zlangan maqsadga erishish zarur bo'lgani uchungina ishtirok etadi. Biroq agar tashkilot a'zolari yuridik shaxsni tuzgan ekanlar, demak, ularning nomulkiy ehtiyojlarini qondirish uchun ulardan qandaydir mulk va mulkiy aylanmada ishtirok etish talab qilinadi. Yuridik shaxsning mulkini boshqarish va nazorat qilishni amalga oshirish uchun qatnashchilar huquqiy munosabatlarning a'zolik (korporativ) doirasidagi ayrim huquqlarga ega bo'lishlari zarur. Biz yana shunday xulosaga kelamizki, mulkiy munosabatlarda nomulkiy huquqlar bo'lishi mumkin emas. Demak, hatto notijorat tashkilotlar doirasida ham mulkiy munosabatlardagi a'zolik mulkiy xarakterga ega.

Bundan tashqari, agar bunday tashkilot a'zolari masalan, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun o'z kuchlarini birlashtirsalar, u holda, ular o'rtasida nafaqat fuqarolik huquqiy munosabatlari, balki, umuman huquqiy normalar tomonidan tartibga solinmaydigan boshqacha munosabatlar ham vujudga keladi. Ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, ular nomulkiy xarakter kasb etadi. Masalan, diniy tashkilot a'zolari va dinni tartibga soluvchi normalar o'rtasida yuzaga kelgan munosabatlarda o'sha shaxslar butunlay boshqa maqomga ega bo'ladi.

Korporatsiya boshqaruvida faqatgina uni boshqarish uchungina qatnashish mumkin emas. Agar kimdir o'zining boshqaruvchilik qobiliyatini namoyon qilmoqchi bo'lsa, u mehnat yoki fuqarolik huquqiy shartnomasini tuzib, boshqaruvchi bo'lib ishlashi mumkin.

Xo'jalik shirkatida, masalan, to'liq ishtirokchi huquqiga ega shaxs korporativ huquqqa ega bo'lib, shirkat ichidagi boshqaruv (ichki munosabatlar)da ishtirok etishi mumkin, o'zining tadbirkorlik qobiliyatlarini namoyon etishi uchun esa — shirkatdagi ishlarni olib borish hamda undan tashqari (tashqi munosabatlar)dagi ishlarda ham ishtirok

[1] *Qarang:* Ельяшевич В.Б. Указ. соч. С. 397.

etish huquqiga egadir. Biroq hatto shirkatda ham faqat boshqaruv uchungina emas, balki daromad olish uchun ishtirok etadilar.

Korporativ huquqiy munosabatlarning mulkiy munosabat ekanligini e'tirof etish uchun yanada aniqroq dalillar keltiramiz.

Birinchidan, a'zolik huquqiy munosabatlari obyekti mulkiy xarakterga egadir. Qatnashchining korporativ huquqlarini korporatsiya mulki (boshqaruv huquqi va axborot olish huquqi)ga nisbatan namoyon qilishi qatnashchi harakatlarining uning faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi harakatlar va mulkning taqdiri bilan bog'liqdir. Shuningdek, mazkur obyekt va korporatsiya qatnashchilari harakatiga ularning mulkka nisbatan munosabatlaridagi so'nggi yoki joriy mulkiy badalni kiritish bilan bog'liq majburiyatlarini ijro etishni ham sanab o'tish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, obyekt qatnashchining harakatini va korporatsiyaning mulkiy munosabatini ifodalaydi. P.V. Stepanov korporativ munosabatlar obyektini tashkilotning ichki faoliyatini namoyon qilishini aniqlaydi[1]. Uning bunday aniqlashini ma'qullagan holda aytish mumkinki, korporatsiya mulkiga nisbatan aynan faoliyatni obyekt sifatida e'tirof etish mumkin. Shuningdek, majburiyat subyektlarining faol harakati ham mulkiy xarakterga ega bo'lgan huquqiy munosabatlar obyekti hisoblanadi, buni ko'plab yuristlar ham tasdiqlaydi. Korporativ va majburiyat munosabatlari ham o'z tabiatiga ko'ra qiyosiydir. Biroq bu degani ular to'la bir-biriga o'xshaydi, degani emas.

Majburiyatga ko'ra, odatda, qarzdor o'z majburiyatini bajargach, talab qilish huquqini qo'yadi. Korporativ munosabatlarda esa mutlaqo bunga qarama-qarshi holat namoyon bo'ladi: qatnashchining ulush qo'shish bo'yicha zimmasidagi majburiyatlarini bajarishdan boshqa majburiyatlarni ham bajarishi qatnashchi va korporatsiyaning kejalakda tugatilishini ifodalamaydi. Ya'ni, korporatsiya qatnashchiga uning faoliyati bo'yicha bir marotaba axborot bersa, u holda, qatnashchi (ma'lum shartlarga rioya qilib) korporativ munosabatlar mavjud bo'lgan hamma vaqtda axborot berishi zarur. Bu esa yana bir xususiyatni ifodalaydi: majburiyat munosabatlaridan farqli o'laroq, korporativ munosabatlar harakatining muddatini kamdan-kam holatlarda aniq belgilash mumkin. Bunday munosabatlar korporatsiya mavjud davrda, garchi uning hatto bir nafar qatnashchisi qolgan bo'lsa ham, saqlanib qoladi.

---

[1] *Qarang:* Степанов П.В. Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права. С. 79.

Shunday qilib, qatnashchilarning korporatsiyaga a'zo bo'lish to'g'risidagi maqsadlariga erishuvi, ya'ni majburiyat huquqlarini joriy etishlari mavjud bo'lgan korporativ huquqlarga asoslangan korporativ munosabatlar doirasida bo'lishi zarur. Bu borada shunday fikrlar ham ilgari surildiki, go'yo ularga ko'ra «ulush sifatida tashkilotning ustav jamg'armasiga kiritilgan buyumlar — mulklar, daromad sifatida qo'lga kiritilib qatnashchilar o'rtasida taqsimlanishi kerak bo'lgan pul mablag'lari, korporativ tashkilot qatnashchilariga taqdim etilgan boshqa mulkiy manfaatlar va shuningdek, «tugatish kvotasi», ya'ni, «korporativ tashkilotning ichki faoliyati» natijalari ham korporativ munosabatlar obyekti hisoblanadi.

Bunday fikrlarni ma'qullab bo'lmaydi, chunki:

a) ustav jamg'armasiga kiritib bo'lingan ulush korporatsiyaning shaxsiy mulk huquqining obyekti sanaladi. Korporatsiya huquqi esa korporativ munosabatlar obyektidan ulush kiritishni talab qilishga haqli;

b) dividend yoki likvidatsion kvota sifatida olingan mulklar korporatsiya qatnashchisining mulkiy yoki majburiyat huquqining obyekti hisoblanadi (masalan, bank hisobidagi pul mablag'lari). Bizning fikrimizcha, qatnashchining dividend yoki likvidatsion kvota olish huquqi uning korporatsiyadagi ishtirokida yuzaga kelgan majburiyat huquqlari natijasida qo'lga kiritiladi.

Fikrimizcha, buyumlar mutlaq xarakterga ega bo'lgan mulkiy huquqiy munosabatlar obyekti sanaladi, ya'ni, moddiy manfaatdor bo'lgan aniq shaxslar nomiga mulkiy munosabatlarning dinamikasi emas, balki miqdori rasmiylashtiriladi. Obyektning tabiati va xususiyatlari uning huquqiy tartibini belgilaydi. Faqatgina mulkiy huquqiy munosabatlardagina buyumlarni «mashhur shaxs hukmiga» havola etish mumkin. Shuningdek, boshqa shaxslarning bu hukmronlikni buzishga qodir bo'lgan har qanday xatti-harakatlari taqiqlanadi, sababi, buning natijasida mulkiy huquq barchaga qarshi yo'naltirilgan bo'lib qoladi, shu ma'noda, u mutlaq huquqni ifodalaydi. Bunday hukmronlikni korporativ huquqiy munosabatlar obyekti ustidan o'rnatib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, korporativ munosabatlar subyekt tarkibi sifatida mohiyatan farq qilib (shu jumladan, majburiyatlar cheklagan holda), bunda doimiy subyektlardan biri sifatida korporatsiya, ikkinchisi esa, korporatsiyaning erkin shakllantiruvchi qatnashchilari ifodalaydilar.

Uchinchidan, fuqarolik huquqi subyektlarining korporativ munosabatlarda ishtirok etishdan maqsadi — ularning mulkiy manfaatlarini qondirishdan iboratdir.

To‘rtinchidan, a’zolik huquqiy munosabatlari qatnashchining yuridik shaxs mulkiga ulush kiritishi natijasida yuzaga keladi.

Darhaqiqat, korporativ munosabatlarning mulkiy xarakteri foydasini ko‘zlagan holda aytish mumkinki, shirkat xo‘jaligining mulkiga qo‘shilgan ulush buyumdan iborat bo‘lishi hamda moddiy qimmatga ega bo‘lgan boshqa huquqlarga ega bo‘lishi mumkin. Intellektual mulk yoki «nou-xau»lar ulush bo‘la olmaydi, biroq ulardan qanday holatda mavjud bo‘lsa, shunday foydalanish mumkin.

Aksionerlik jamiyatining ustav jamg‘armasi aksiyalarning ma’lum miqdoriga bo‘linadi. Shirkatning yig‘ma mulki qatnashchilarning mulkka qo‘shgan ulushining miqdoridan kelib chiqqan holda, shartli ravishda taqsimlanadi. Qatnashchilar qo‘shgan ulushining qimmati belgilanib, ulush yordamida ularning shirkatga, jamiyatga nisbatan «taxminiy talablari miqdori»ni aniqlash mumkin.

Beshinchidan, korporativ munosabatlar subyektlarining huquqlari o‘z tabiatiga ko‘ra, mulkiy sanaladi. D.I. Meyer mulkiy huquqqa doir quyidagi jihatlarni e’tirof etadi[1]:

1. Har qanday ijobiy va salbiy harakat huquqning mazmunini tashkil etadi.

2. Huquq mazmunini tashkil etuvchi harakatning sodir etilishi bu huquqni amalga oshirishga imkon beradi.

3. Bunday huquq bemalol ajratib bera oladi (korporativ huquqlar garov predmeti bo‘la oladi).

4. Bunday huquq majburiy tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Oltinchidan, mulkiy huquq bilan nomulkiy huquqni muhofazalash usulini taqqoslash mumkin. Fuqarolik huquqiy munosabatlarining mulkiy mazmunini ifodalovchi mulkiy huquq buzilganda, odatda, huquqbuzar zimmasiga vakolatli subyektga yetkazgan mulkiy ziyonni qoplash majburiyati yuklanadi. Bu shu bilan bog‘liqki, yetkazilgan ziyon kabi mulkiy huquqni pulli (narxi belgilangan) ko‘rinishda ham baholash mumkin.

Shaxsiy nomulkiy munosabatlarning buzilishi esa, odatda, vakolatli subyektga qandaydir ziyon yetkazilishi bilan bog‘liq emas. Garchi bunday huquqning buzilishi vakolatli subyektga salmoqli ziyon keltirsada, iqtisodiy nuqtayi nazardan uning «yaratilishi»ga hech qanday asos yo‘q.

---

[1] *Qarang:* Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Статут, 1997. С. 223–224.

Yetkazilgan ziyonni muntazam ravishda qoplash mumkin bo'lmaganidek, bunday huquqlarni ham ko'pincha tiklash mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun yetkazilgan ziyonni qoplash maqsadida to'langan pul kompensatsiyasi qaysidir darajada vaziyatni bir qadar «yumshatish» uchun xizmat qilsa-da, biroq u shaxsiy nomulkiy munosabatlarni mulkiy munosabatlarga aylantira olmaydi. Bizning fikrimizcha, korporativ huquq buzilishida yetkazilgan ziyonni boy berilgan daromad yoki aniqlangan zararning narxidagi pul ko'rinishida baholash mumkin.

O'ylaymizki, bunday holatda nafaqat aksiyadorning boshqaruvda ishtirok etishdagi korporativ huquqi buziladi, balki aynan shu aksiyadorning qo'lga kiritishi mumkin bo'lgan daromadi qo'ldan ketib, unga moddiy ziyon yetkaziladi. Turgan gapki, bu yerda nafaqat aksiyalar emissiyasi prospektining ro'yxatdan o'tkazilishi, balki aksiyadorning boshqaruv huquqining ham buzilishi uning shunday ziyon ko'rishiga olib keladi.

Ta'kidlanishicha, jamoatchilik munosabatlari mulkiy alohida, yuridik teng bo'lgan mustaqil subyektlar o'rtasida vujudga kelib, fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadi. Korporativ munosabatlarga xos bo'lgan yana bir xususiyat mavjud, qatnashchilar yuridik shaxs erkining, ya'ni, o'z kontragentlari erkining shakllanishiga ta'sir ko'rsata oladilar. Axir korporatsiya mohiyatan yuridik fiksiya bo'lsada, u na tafakkurga, va na erkka ega emas. Tabiiyki, bu erkni kimdir korporatsiyaning ichidan shakllantirmog'i darkor (uchinchi shaxslarga nisbatan), binobarin, u mustaqil subyekt sifatida faoliyat ko'rsata olishi lozim.

Biroq, korporatsiya o'z qatnashchilariga nisbatan mustaqil subyekt bo'la oladi, chunki u faqat o'zigagina tegishli bo'lgan mulkni taqsimlash huquqiga egadir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki yuridik shaxslar o'rtasida vujudga kelgan korporatsiyaga a'zolik asosida uning qatnashchilari bilan qurilgan korporativ munosabatlar fuqarolik muomalasida mustaqil subyektlar o'rtasidagi mulkiy alohida va yuridik teng bo'lgan mulkiy munosabatlardir.

Bu munosabatlar korporatsiyaning ta'sis hujjatlari va fuqarolik huquqi normalari tomonidan tartibga solinib, qatnashchilarning korporatsiyadagi a'zolik davri mobaynida mavjud bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, korporativ munosabatlar mustaqil tarkibiy qism sifatida fuqarolik huquqining predmeti tarkibiga kiradi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Qanday munosabatlar fuqarolik huquqining predmetini tashkil qiladi?*
2. *Fuqarolik huquqi fanining predmetiga ta'rif bering.*
3. *Fuqarolik huquqi fanining predmeti to'grisida qanday mulohazalar mavjud?*
4. *Fuqarolik huquqi fanining predmetini qanday shaxsiy munosabatlar tashkil qiladi?*
5. *Mulk bilan bog'liq nomulkiy munosabatlarning xususiyatlari nimalardan iborat?*
6. *Tashkiliy huquqiy munosabatlarning mohiyatini tushuntirib bering.*
7. *Korporativ munosabatlar deb qanday munosabatlarga aytiladi?*
8. *Korporativ munosabatlarning qanday turlarini bilasiz?*
9. *Qaysi huquqshunos olim birinchi bo'lib fuqarolik tashkiliy munosabatlar mavjudligini asoslab bergan?*
10. *Mulkiy munosabatlarning mohiyatini tushuntirib bering.*

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga kiruvchi mulkiy munosabatlar qanday turlarga bo'linadi?

A. Mulkiy munosabatlar mol-mulkning ma'lum shaxslarga tegishliligi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar hamda mol-mulkni boshqarish yoxud uni bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga bo'linadi.

B. Korporativ va majburiyat munosabatlariga bo'linadi.

C. Mol-mulkni boshqarish yoxud uni bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga bo'linadi.

D. Mulkiy munosabatlar mol-mulkning ma'lum shaxslarga tegishliligi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga bo'linadi.

2. Tashkiliy munosabatlarni fuqarolik huquqi tarkibiga kiritish to'g'risidagi fikr va mulohazalarni birinchi bo'lib qaysi huquqshunos olim ilgari surgan?

A. Agarkov M.M. B. Livshis R.Z.

C. Krasavchikov O.A. D. Rahmonqulov X.R.

3. Korporativ munosabat subyektlarining huquqlari o'z tabiatiga ko'ra.....?

A. Mulkiy sanaladi. B. Shaxsiy nomulkiy sanaladi.

C. Majburiyat huquqiy sanaladi. D. Mulkiy sanalmaydi.

4. *Fuqarolik huquqi tomonidan muhofaza qilingan va tartibga solingan shaxsiy nomulkiy munosabatlar necha turga bo'linadi?*

A. Ikki turga. B. Uch turga.

C. To'rt turga. D. Turlarga bo'linmaydi.

5. Fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga kiruvchi mulkiy munosabatlar nimasi bilan boshqa munosabatlardan farqlanadi?

A. Tovar-pul xarakteriga egaligi bilan. B. Subyektlari bilan.

C. Obyektlari bilan. D. Farqlanmaydi.

II bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY HUQUQ TIZIMIDA FUQAROLIK HUQUQINING TUTGAN O‘RNI

1-§. Fuqarolik huquqi tushunchasi

Fuqarolik huquqi O‘zbekiston Respublikasi huquq tizimining asosiy sohalaridan biri bo‘lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish davrida fuqarolar va boshqa subyektlarning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini toboro to‘laroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlashga qaratilgan huquqiy normalar yigindisidan iboratdir.

Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan munosabatlar O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo‘yilgan. Bunga asosan fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo‘lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o‘zga majburiyatlarni, shuningdek, boshqa mulkiy hamda u bilan bog‘liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Fuqarolik huquqi asosan muayyan ekvivalent barobariga belgilanadigan qiymat baho bilan ifodalanadigan va ishtirokchilari teng darajada ko‘riladigan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Fuqarolik huquqi iqtisodiy munosabatlarni maxsus yuridik shaklda mulkiy-huquqiy munosabatlar shaklida rasmiylashtiradi va mustahkamlaydi.

Fuqarolik huquqida mulkiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlarining huquqiy shakli, yuridik ifodasi sifatida ko‘riladi. Shu nuqtayi nazardan mulkiy munosabatlar shaxslar o‘rtasidagi, ularning erklari bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni bildiradi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar doirasi nihoyatda keng. Bular jumlasiga oldi-sotdi, har xil buyurtmalar qabul qilish, turar joylarni ijaraga olish va berish, korxonalar, tashkilotlarning bir-biriga mahsulotlar yetkazib berish, qurilish ishlarini amalga oshirish, transport korxonalari orqali yuk va yo‘lovchi

tashish, yetkazilgan zararni to'latish, qonun va vasiyat bo'yicha meros olish, umuman, har qanday shakldagi mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlardan iboratdir.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar ikki turga:

• mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlar;

• mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga bo'linadi.

Fuqarolik huquqi huquqning boshqa sohalari kabi o'zi tartibga solinadigan, huquqiy munosabatlarga, ularning ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishda maxsus vositalar va usullar yig'indisidan foydalanadi.

Qo'riqlash vazifasini bajaruvchi huquq sohalari (jinoyat huquqi, ma'muriy huquq va hokazo)dan farqli ravishda, fuqarolik huquqi, eng avvalo, normal huquqiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatadi. Uning tartibga solish uslubidagi o'ziga xos xususiyatlar:

• fuqarolik huquqi munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqqa ega bo'lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishida;

• fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra dispozitiv me'yorlarning qo'llanilishida;

• fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligida;

• buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirishi tartibida himoya qilinishida;

• buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqni buzadigan harakatlarga chek qo'yish, yetkazilgan zararlarni undirib olish va shu kabi choralar qo'llanishida namoyon bo'ladi.

2-§. Fuqarolik huquqi tizimi

Fuqarolik huquqi ma'lum tartibda, muayyan guruhlarga, huquqiy institutlarga va subinstitutlarga bo'lingan fuqarolik huquqiy normalar yig'indisidan iborat. Fuqarolik huquqi institutlarining barchasini yig'indisi bir bo'lib, O'zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqi tizimini tashkil etadi. Respublikamizda fuqarolik huquqi tizimiga O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi asos qilib olingan.

Fuqarolik huquqi fani quyidagi tizimlarga bo'linadi;

1. Umumiy qoidalar.

Bunda fuqarolik huquqi tushunchasi, tamoyillari, tizimi, manbalari, fuqarolik huquqiy munosabat, fuqarolik huquqining subyektlari, fuqarolik huquqining obyektlari, bitimlar, vakillik va ishonchnoma, muddatlar, da'vo muddati to'g'risidagi ta'limotlar beriladi.

2. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar.

Bunda mulk va ashyoviy huquqlar to'g'risidagi umumiy qoidalar, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi, mulk huquqi, xususiy mulk huquqi va ommaviy mulk huquqi, umumiy mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish to'g'risidagi ta'limotlar beriladi.

3. Majburiyat huquqi.

Bu bo'limda majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar, majburiyatlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, majburiyatlarni bajarish, majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash, majburiyatda qatnashuvchi shaxslarning o'zgarishi, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik va shartnoma tushunchasi hamda shartnoma to'g'risidagi umumiy qoidalar o'rganiladi.

4. Intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquq.

Bu bo'lim fan, adabiyot va san'at asarlarini yaratish, ixtiro, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlariga bo'lgan huquqlar va shu kabilarni yaratish tufayli vujudga keladigan munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Bu bo'limda, shuningdek, mualliflik huquqi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar ham o'rganiladi.

5. Vorislik huquqi.

Bu bo'limda vorislik to'g'risidagi umumiy qoidalar, vorislik asoslari, vasiyat bo'yicha vorislik, qonun bo'yicha vorislik, meros oluvchilarning navbati, merosni egallash, umuman, fuqarolarning vafotidan so'ng mulkni boshqa shaxslarga meros bo'lib o'tishi bilan bog'liq huquqiy munosabatlarning tartibga solinishi o'rganiladi.

6. Xalqaro xususiy huquq.

Bu bo'limda xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik huquqiy munosabatlarga qo'llash qoidalari o'rganiladi.

Fuqarolik huquqidagi mazkur tizimlar davr talabiga qarab yangi qabul qilingan Fuqarolik kodeksi tizimida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bular bozor munosabatlariga o'tish, fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan munosabat doiralarining kengayishi, yangi-yangi huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishidir.

3-§. Fuqarolik huquqining huquq tizimida tutgan o‘rni

Mustaqillikkacha sobiq sovet huquqi tizimi sifatida shakllangan va rivojlanib kelgan bir necha o‘nlab mustaqil huquqiy sohalarni o‘z ichiga olgan huquqiy tizimning asosiy jihati uni tashkil etuvchi elementlarning ko‘p turliligi va ularning umumiy, an’anaviy bo‘lgan xususiy hamda ommaviy huquq tizimlariga ajratilmaganligida aks etar edi. Bunday yondashuvning afzalliklari qatorida huquq bilan tartibga solinadigan turli xil ijtimoiy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini yuqori darajada hisobga olish imkoniyatini, ularning birma-bir tarmoqlangan holda belgilanganligini ko‘rsatish mumkin. Lekin, o‘z navbatida vujudga kelgan ushbu tizimning g‘oyat kattalashib ketishiga va tartibga solishda muayyan qiyinchiliklarning yuzaga kelishiga, huquqiy majmualarning alohida sohalarini ajratish zaruratining tug‘ilishiga olib keldi. Aksariyat hollarda bu muammolar echimini hal qilishda bir necha huquqiy sohalarni rejali iqtisodiyotga moslashtirib bir-biriga qo‘shish orqali yangi majmualar yaratishdan axtarildi.

Ma’lumki, har qaysi huquqiy tizimning asosiy vazifasi, faqat alohida huquq sohalari va ular doirasini ajratishdangina emas, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ularning yagona majmua sifatidagi umumiy ta’sirini ta’minlashdan ham iborat. Shuning uchun huquq tizimi uni tashkil qiluvchi elementlarning ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy huquqiy omillariga tayangan ichki muvofiqligi bilan tavsiflanishi kerak.

Ilgari (sobiq ittifoq davrida)gi huquqiy tartibot u yoki bu darajada ana shu maqsadlarga erishdi. Huquqiy sohalar tizimining o‘sha davrdagi yuqori qismida konstitutsiyaviy (davlat) huquq joy egallagan o‘ziga xos «piramida» ko‘rinishida shakllandi va rivojlandi. Mazkur piramidaning quyi qatlamlari konstitutsiyaviy huquqga bo‘ysundirildi – fuqarolik, jinoyat, ma’muriy, protsessual huquq sohalari tashkil qildi. O‘z navbatida, ulardan boshqa huquqiy sohalar (masalan, fuqarolik huquqidan oila huquqi, mehnat huquqi; ma’muriy huquqdan moliya, bank va soliq huquqi) ajralib chiqdi. Shunday qilib, mazkur huquq tizimi yuqoridan quyigacha ommaviy qoidalar bilan boyitildi. Mohiyatan qaraganda, jamiyat va uning a’zolari hayotining barcha jabhalariga davlatning bunday yo‘sinda aralashuvidan ko‘zlangan maqsad, avvalambor, davlat hamda jamiyat manfaatlarini ustuvor tarzda himoya qilishga qaratilgan edi. Bunday yondoshuv, birinchidan, «davlat-

lashtirilgan» iqtisodning ma'muriy rejali xarakteriga, ikkinchidan, o'sha davlatning ijtimoiy hayotdagi tutgan hal qiluvchi mavqeiga to'la moslashtirilgan edi.

Mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumida amalga oshirilgan tub islohotlar bu tizimni o'zgartirdi. Natijada yangidan shakllangan hozirgi huquqiy tizim asosining xususiy huquqiy negizlari tiklandi. Bir so'z bilan aytganda, eski tizim o'rnini xususiy huquqiy va ommaviy huquqiy yondoshuvlar tengligiga asoslangan yangi huquq tizimi egalladi. Bu tizimda ikkita o'zaro harakat qiluvchi, lekin bir-biriga qaram bo'lmagan, ko'pgina alohida huquqiy sohalar va ularning guruhlarini o'z ichiga qamrab olgan xususiy hamda ommaviy huquq tizimlari vujudga keldi. Ta'kidlash joizki, ushbu huquq tizimini tashkil etuvchi bu ikkita mustaqil huquqiy tizimlar hozirda shakllanish va rivojlanish jarayonini boshdan kechirmoqda. Shunisi aniqki, yangi huquq tizimi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyatiga, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish vazifalariga to'liq mos keladi. Bu tizimning yaxlitligi va muvofiqligi uning elementlarini bir-biriga bo'ysundirish orqali emas, aksincha, umumiy huquqiy prinsiplari, shuningdek, huquqiy sohalarni bir-biridan ajratish uchun xizmat qiluvchi mezonlari birligi asosida ta'minlanadi. Shak-shubhasiz, bunday holatning ijtimoiy-iqtisodiy negizini shaxs huquqlari va erkinliklarining hamda bozor munosabatlarining ustuvor roli tashkil etadi.

Xususiy huquq yoxud xususiy huquqni tartibga solishning asosida fuqarolik huquqi turadi. Shu bilan uning huquq tizimida xususiy, avvalambor, mulkiy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan asosiy, tayanch soha sifatidagi o'rni belgilanadi. Zotan, fuqarolik huquqining umumiy normalari (me'yorlari) va prinsiplari, agarda maxsus qonunchilikda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatma, cheklovlar bo'lmasa-da, xususiy huquq doirasiga kiruvchi barcha munosabatlarni tartibga solishda qo'llanishi mumkin. Bu birinchi navbatda, oila huquqiga taalluqli bo'lib, oila to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan tartibga solinmagan oila a'zolari o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari oilaviy munosabatlarning mohiyatiga zid kelmagan taqdirdagina qo'llaniladi (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 6- moddasi). Bunday holatni bevosita mehnat, ekologiya, qishloq xo'jalik huquqlari institutlari bilan bog'liq xususiy huquqiy munosabatlarning tartibga solinishi jarayonida ham kuzatish mumkin. Biroq mehnat huquqining yoxud oila hu-

quqining normalari hech bir sharoitda fuqarolik-huquqiy tartibga solish doirasida tadbiq etilmaydi.

Hozirgi paytda fuqarolik huquqining harakat doirasi kengayib bormoqda. Masalan, yerdan, tabiat obyektlaridan foydalanish yoki oila munosabatlarini tartibga solish, boshqaruvchi bilan uni yollagan kompaniya o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ko'p hollarda fuqarolik huquqi normalari asosida amalga oshirilmoqda. Bu esa, fuqarolik huquqining bozor munosabatlarini shakllantiruvchi samarali vosita sifatidagi ijtimoiy qimmati oshib borayotganidan dalolatdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, fuqarolik huquqi xususiy huquq tizimida va, umuman, ko'plab mulkiy va nomulkiy munosabatlarning huquqiy asoslarini belgilashda markaziy hamda hal qiluvchi o'rinni egallaydi.

4-§. Fuqarolik huquqining metodi va vazifalari

Huquqni tartibga solish metodi, ma'lumki, muayyan huquq sohasining predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan huquqiy vosita va usullarning majmuasini anglatadi. Bunday ta'sir ko'rsatishning samarali bo'lishi va bunda ijobiy natijaga erishish uchun qo'llaniladigan vositalar tartibga solinadigan munosabatlarning asl mohiyatiga, ularning tabiatiga muvofiq kelishi muhim ahamiyatga ega. Boshqacha aytganda, huquqni tartibga solish metodining mazmuni uning predmeti, tabiatini belgilab berishi lozim.

Fuqarolik huquqida bir-biriga bo'ysunmaydigan mustaqil subyektlarning tengligi, erkin xohish irodasi asosida shakllanadigan xususiy (mulkiy va nomulkiy) munosabatlar haqida so'z borganligi bois, uning metodi ommaviy huquq tizimi doirasida foydalaniladigan vosita va usullardan farq qiladi. Agar ommaviy huquqning tabiatiga ko'ra, unda aksariyat ma'muriy tusdagi ko'rsatma, farmoyish va taqiq metodlari amal qilsa, xususiy huquq (fuqarolik huquqi) uchun esa, subyektlarga o'z ehtiyojlarini va manfaatlarini qondirishga xizmat qiladigan huquqiy vositalardan mustaqil foydalanish hamda tashabbus ko'rsatish imkoniyatlarini yaratuvchi dispozitiv (belgilab beruvchi) vositalar va usullar xosdir.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish metodining sohasi xususiy huquqqa taalluqliligini, uning muayyan turdagi munosabatlarga samarali ta'sir ko'rsatish uchun muvofiqligini belgilovchi to'rtta asosiy belgilari mavjud:

– tartibga solinadigan munosabatlar subyektlari (ishtirokchilari) ning huquqiy holati;

– subyektlar o'rtasidagi huquqiy aloqalar (munosabatlar)ning vujudga kelish xususiyatlari;

– nizolarni hal etishning o'ziga hosligi;

– huquqbuzarlarga nisbatan qo'llaniladigan majburlov ta'sir choralarining xususiyatlari.

Xususiy huquqni tartibga solishning xususiyatlarini hisobga olgan holda, ushbu belgilarni fuqarolik huquqi metodida quyidagicha talqin qilish mumkin:

1. Fuqarolik huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining yuridik jihatdan tengligini tan olish yo'li bilan ularning iqtisodiy mustaqilligi va bir-biriga qaram emasligi e'tirof etiladi. Fuqarolik huquqi metodining asosiy tavsifini belgilovchi subyektlarning yuridik tengligi ularning qonunga zid bo'lmagan erkin xatti-harakatlari uchun huquqiy asos yaratish bilan birga, har qanday ma'muriy tusdagi majburlov, aler burish kabi vosita va usullarga chek qo'yadi.

2. Umumiy qoidaga ko'ra, ishtirokchilarning iqtisodiy mustaqilligi va bir-biriga qaram bo'lmasligi ularning o'zaro kelishuv, o'z erklariga muvofiq harakat qilishlariga imkon beradi. Shuning uchun fuqarolik muomalasi oqibatida subyektlar muomalasi subyektlarning o'zaro munosabatlarini tartibga solishda huquq va majburiyatlar vujudga kelishiga asos bo'ladigan vositalardan biri sifatidagi shartnoma (kelishuv)dan foydalanadi.

3. Fuqarolar muomalasida taraflar o'zaro aloqalari va ularning mazmunini bevosita o'zlari belgilashlarini ta'minlovchi dispozitiv fuqarolik-huquqiy tusdagi normalarga asoslanadi. Bu qoida ularga qonun bilan taqiqlanmagan, maqsadga muvofiq bo'lgan keng ko'lamdagi harakatlarni o'z xohishlari bo'yicha amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratadi. Demak, dispozitiv normalarda belgilangan hollarga muvofiq taraflar o'zaro kelishib harakat qilishlari yoki ularni qo'llashdan voz kechishlari va boshqa shartlarni (qonunga zid bo'lmagan) o'z xatti-harakatlari uchun asos qilib olishlari mumkin.

4. Fuqarolik huquqiy munosabatlar ishtirokchilari manfaatlarini himoya qilish vositalaridan foydalanish yoxud foydalanmaslikni o'z xohishlariga ko'ra hal qilishda erkindirlar. Bu o'z navbatida, ularning o'zaro aloqalarini tashabbus ko'rsatish orqali amalga oshishidan dalolat beradi. Binobarin, subyektlarga tashabbus ko'rsatishga va o'z munosa-

batlarini tashkillashtirishga intilish bo'lmas ekan, yaxshi natijaga erishish qiyin bo'ladi.

5. Ishtirokchilarning bir-biriga qaram bo'lmasligi va mustaqilligi, tengligi ular o'rtasidagi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni tashkiliy-ma'muriy, mulkiy, shaxsiy va boshqa jihatdan mustaqil hamda betaraf organ tomonidan hal etilishini taqozo etadi. Bunday organ vazifasini umumiy sudlar, xo'jalik sudlari, xolis sudlar bajaradilar. Demak, fuqarolik huquqlarini himoya qilish va hal etishning sud tartibi fuqarolik huquqida qo'llaniladigan usullardan biri deb hisoblanadi.

6. Huquqbuzarlarga nisbatan qo'llaniladigan fuqarolik-huquqiy javobgarlik asosan mulkiy xarakterda bo'ladi. Fuqarolik huquqi predmetining asosiy qismini tashkil etgan mulkiy, shuningdek, mulk bilan bog'liq bo'lgan nomulkiy munosabatlar, tabiiyki, fuqarolik-huquqiy choralarni, xususan fuqarolik-huquqiy javobgarlikning ham mulkiy (moddiy) ko'rinishda bo'lishini shart qilib qo'yadi. Boshqacha qilib aytganda, mulkiy zarar ko'rgan taraf ushbu zararning o'rnini mulk bilan yoki unga teng bo'lgan qiymatda pul bilan qoplashni talab qilishga haqli. Ta'kidlash joizki, fuqarolik huquqi bo'yicha hatto ma'naviy zarar ham pul (mulkiy) shaklida undirilishi nazarda tutilgan.

Yagona huquq tizimining tarkibiy qismi sohasi sifatida fuqarolik huquqi o'ziga taalluqli vazifalarni amalga oshiradi. Ushbu o'ziga xos vazifalar fuqarolik huquqining tizimdagi o'rnini belgilashda ahamiyat kasb etadi. Chunki har qaysi huquq sohasi bajaradigan vazifalar o'zining tabiati va mazmuniga ko'ra farq qiladi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, fuqarolik huquqida tartibga soluvchi va muhofazalovchi vazifalar asosiy o'rin tutadi. Zero, fuqarolik huquqi, avvalambor, jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarni tartibga soladi. U huquq buzilishlaridan ko'ra, ko'proq oddiy mulkiy munosabatlarni shakllashtirish bilan bog'liq. Aynan shuning uchun ham ushbu soha juda oz miqdordagi taqiqlovchi va keng doiradagi imkoniyatlar yaratuvchi normalarni o'z ichiga oladi. Bunga asoslanib, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari turli fuqarolik-huquqiy vositalar yordamida o'z faoliyatlarini mustaqil, hech bir tazyiqsiz amalga oshiradilar. Demak, fuqarolik huquqining tartibga soluvchi vazifasi subyektlarning erkin tarzda o'z faoliyatlarini tashabbus asosida o'zlari tashkil qilishlariga, o'zlari tartibga solishlariga imkoniyat yaratishdan iborat. Ushbu vazifaning ana shunday maqsadda yo'nalishi va mazmuni, aytish mumkinki, fuqaroliq huquqining predmeti tarkibiga kiruvchi munosabatlarning xususiy tabiatidan kelib chiqadi. Bu uni ommaviy

huquqning qat'iy belgilangan tusdagi tartibga soluvchi vazifalaridan farqini ko'rsatadi.

Fuqarolik huquqining muhofazalovchi vazifasi, birinchi navbatda, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, buzilgan huquqlarni tiklash yoki yetkazilgan zarar o'rnini qoplash yo'llari bilan amalga oshiriladi. Ushbu vazifaning maqsadiy yo'nalishi ham mulkiy tovar-pul munosabatlarining bevosita ekvivalent – haq evaziga amalga oshirilishi bilan belgilanadi

Muhofazalovchi vazifalarning yana bir muhim jihatlaridan biri, uning ayni paytda ishtirokchilarni nojo'ya xatti-harakatlardan o'zlarini tiyishga, kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan huquqbuzarlikning oldini olishga xizmat qiluvchi ogohlantiruv-tarbiyaviy yo'nalishga egaligidir. Uning bu jihati, ayniqsa, shartnomadan tashqari kelib chiqadigan majburiyatlarni, shuningdek, shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solishda yaqqol namoyon bo'ladi.

5-§. Fuqarolik huquqining tamoyillari

Huquqiy prinsiplar deganda, qonuniy mustahkamlanganligi tufayli umummajburiy tusga ega bo'lgan, huquqning mazmun-mohiyatini ifoda etuvchi bosh va asosiy qoidalar (negizlar) tushuniladi. Bunday qoidalar, nafaqat, bir butun yagona huquqiy tizimga yoki huquq sohasiga, shuningdek, soha osti, institutlar va hatto subinstitutlar (yordamchi institutlar)ga ham xosdir.

Huquqiy prinsiplar, shuningdek, sohaviy prinsiplar ahamiyatini ikki jihatdan baholash mumkin. Birinchidan, ular huquqiy tartibga solish mazmunining mohiyatini, ijtimoiy yo'nalishini hamda sohaga taalluqli xususiyatlarini aks ettirsa, ikkinchi tomondan, qonunchilikdagi nuqsonlar aniqlanganda va huquqiy normalarni o'xshashlik bo'yicha qo'llaganda, albatta, hisobga olinishini nazarda tutadi.

Fuqarolik huquqiy tartibga solishning prinsiplari qatoriga quyidagilar kiradi:

1. **Xususiy ishlarga boshqalarning o'zboshimchalik bilan aralashuviga yo'l qo'yilmasligi.** Bu prinsip fuqarolik huquqining xususiy huquq sifatida mavqeini tavsiflab, birinchi navbatda, ommaviy hokimiyat va uning organlarini nazarda tutadi. Bundan ko'zlangan maqsad – hokimiyat organlari va umuman, biron-bir kishining fuqarolarning xususiy ishlariga, shuningdek, ularning mulkiy munosabatlar ishtirokchilari sifatida amalga oshiradigan xo'jalik faoliyatiga, faqat qonunda nazarda

tutilgan hollardagina aralashishiga yo'l qo'yilishini ta'minlashdan iborat.

Shaxsiy-nomulkiy munosabatlar doirasida ushbu prinsip fuqarolar shaxsiy ishi va hayotining daxlsizligi to'g'risidagi qoidalarda o'z ifodasini topgan (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 25–27 moddalari).

Mazkur prinsip talablari Fuqarolik kodeksining 12-moddasi («Davlat organining yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari hujjatini haqiqiy emas deb topish»), 15-moddasi («Davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan yetkazilgan zararni to'lash»), 1021 va boshqa moddalari orqali amalga oshiriladi.

2. **Yuridik tenglik prinsipi** fuqarolik huquqi munosabati ishtirokchilarining huquqiy holati (maqomi) ni e'tirof etadi. Ular bir-biriga nisbatan ma'muriy-buyruqbozlik, qaramlik munosabatida bo'lmasdan, balki o'zaro teng huquqlilik aloqalarini o'rnatadilar, barchalari uchun bir xil imkoniyatlar yaratuvchi umumiy fuqarolik huquqi normalari asosida harakat qiladilar. Ayni paytda mazkur prinsip tovar almashuvini mulkiy munosabatlar jarayonida subyektlarning tengligini yuridik jihatdan ta'minlaydi. Ta'kidlash joizki, qonunda nazarda tutilgan ayrim hollarda yuridik tenglik prinsipida qisman chekinishga ham yo'l qo'yiladi. Xususan, fuqarolik qonunchiligi doimiy tadbirkorlik faoliyati sifatida (professional) xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun bir muncha qat'iy talablar o'rnatilishi va aksincha, iste'molchi fuqarolarga imtiyozlar berilishi mumkin (FK 358-moddasi).

3. **Mulkning daxlsizligi prinsipi** fuqarolik huquqining asosiy prinsiplaridan biri hisoblanib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36 va 53-moddalarida o'z aksini topgan. Xususiy huquqda ham, ommaviy huquqda ham ushbu prinsip shaxsning o'ziga qarashli molmulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, mulk huquqini kim tomondan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish imkoniyatlarining ta'minlanganligini anglatadi. «Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqliligi» O'zbekiston Respublikasi (Konstitutsiyasining 36-moddasi), «Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin» (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi), degan qoidalar buni yaqqol isbotlab turibdi. Bundan tashqari mulkning dahlsizligi haqidagi konstitutsion qoida begona shaxsning mulkini asossiz

o‘zlashtirishga, mulk huquqini qonunga zid ravishda bekor qilishga va mol-mulkni o‘zboshimchalik bilan egallab olishga chek qo‘yadi. Ta’kidlash lozimki, ushbu prinsip, shuningdek, fuqarolik qonun hujjatlarida, xususan, fuqarolik kodeksining 1, 164, 166, 199, 202, 203 va boshqa qator moddalarida to‘liq o‘z ifodasini topgan. Masalan, FK 166-moddasida mulkning daxlsizligi, uning qonun bilan qo‘riqlanishi, mulkdorga qarshi turgan barcha subyektlarning mulk huquqini buzishdan o‘zlarini saqlashlari to‘g‘risidagi normalar belgilangan.

4. **Shartnoma erkinligi prinsipi.** Ushbu prinsip ham mulkni muomala rivoji uchun asosiy va muhim ahamiyatga ega. Fuqarolik kodeksining 1 va 354-moddalarida «shartnomaning erkinligi», «shartnoma tuzishga majbur qilishga yo‘l qo‘yilmasligi», «qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomani tuzish mumkinligi», «shartnoma shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanishi» kabi bir qator qoidalar e’tirof etilgan. Fuqarolik huquqi subyektlari shartnoma tuzishda erkindirlar (FK ning 354-m., 1-q.). Ayni paytda mazkur prinsipning amal qilinishida ba’zi istisnolar bo‘lishi mumkin. Fuqarolik kodeksida, xususan, kredit tashkilotining mijoz taklifi bilan bank omonati yoki bank hisob varag‘i shartnomasini tuzish haqidagi taklifini rad etishga haqli emasligi nazarda tutilgan (759-m., 3-q. va 3-4q.). Bundan tashqari, ayrim hollarda, shartnomaning ba’zi shartlarining mazmuni qonun bilan belgilangan bo‘lishi mumkin. Lekin umumiy qoidaga ko‘ra, shartnoma shartlari faqat taraflarning kelishuviga asosan belgilanadi.

5. **Dispozitivlik prinsipi, deb** fuqarolik huquqi subyektlarning mustaqil, o‘z xohishlari va manfaatlariga muvofiq bo‘lgan xatti-harakat turlarini tanlashlari va amalga oshirishlariga aytiladi. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilari aksariyat hollarda fuqarolik huquqiy munosabatlarga ko‘rinishni yoki ko‘rinmaslikni, qarshi taraf (kontragent)dan muayyan majburiyatlarni bajarishni talab qilish yoki qilmaslikni, o‘z huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etish yoki murojaat etmaslikni va u kabi huquqlarni amalga oshirish yoki oshirmaslikni mustaqil hal qiladilar. Biroq bunda ularning o‘zlariga tegishli bo‘lgan fuqarolik huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishi bu huquqlarning bekor qilinishiga olib kelmaydi (FK 9-m. 2-q.). Tanlashning bunday erkinligi subyektlarning o‘z maqsadlariga erishishlarida tashabbuskorlikni nazarda tutadi va qo‘llab-quvatlaydi.

6. **Fuqarolik huquqlarining to‘sqinliksiz amalga oshirilishi prinsipi** fuqarolik muomalasida xalal beradigan har qanday to‘siqlarni yo‘qotish(olib tashlash)ni ta’minlashga xizmat qiladi. Bu prinsipning

konstitutsion ifodasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida, ya'ni, «iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini davlat tomondan kafolatlanganligi», shuningdek, Fuqarolik kodeksining birinchi moddasi 3-qismida e'tirof etilgan «tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larning O'zbekiston Respublikasining butun hududida erkin harakat bo'lishi» haqidagi normalarida ifodalangan. Qonun yo'li bilan mazkur prinsip bir qator cheklanishi mumkin. Fuqarolik huquqlarini to'siqsiz amalga oshirish prinsipi FKning deyarli barcha moddalarida, xususan, uning asosiy belgilari 9-moddasida batafsil bayon etilgan bo'lib, fuqarolik huquqi subyektlarning halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishlarida, jamiyatning ma'naviy tamoyillari va axloqiy normalarini hurmat qilishlarida, ish odobi qoidalariga rioya etishlarida muhim rol o'ynaydi.

7. **Huquqni suiiste'mol qilishni taqiqlash prinsipiga** binoan, fuqarolik huquqiy munosabatlar ishtirokchilari o'zlari ega bo'lgan huquqlaridan ma'lum ma'noda cheklanmagan tarzda foydalanishlari istisno qilinadi. Har qanday huquq borliq, jamiyat va davlat hosilasi sifatida mavjud ekan, uning mazmuni ham, amalga oshirish usullari va vositalari ham shunga bog'liq holda chegaralangan bo'ladi. Aksincha, hech qanday chegaraga ega bo'lmagan yoki qaysidir jihatdan cheklanmagan huquq oxir-oqibatda o'zboshimchalikka, zulm-istibdodga olib kelishi muqarrar. Shu ma'noda, fuqarolik qonunchiligida asoslardan biri sifatida qabul qilingan ushbu prinsipning amal qilinishini Fuqarolik kodeksining 172-moddasida yaqqol ko'rish mumkin: «Mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart». Yoki «mulkdor o'z huquqini amalga oshirganda fuqarolarning sog'lig'iga va atrof-muhitga zarar yetkazishning oldini olish choralarini ko'rishga majbur» ekanligi haqidagi norma ham mazkur prinsipga asoslanadi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasi va FK ning 172-moddasi 4-qismi). Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, muqarrar bo'lgan zaruriyat tufayli qonunchilikda belgilanadigan bunday taqiqlarni mulkdorning huquqlarini cheklash, deb qaramaslik lozim. O'xshash cheklashlar va taqiqlarni majburiyat huquqida ham uchratish mumkin. Xususan, tadbirkorga ommaviy shartnomaning tarafi sifatida uni tuzishdan bosh tortishiga yo'l qo'ymasligini, uning shartnoma tuzish erkinligini cheklash deb qarash mumkin (FK ning 358-moddasi). Lekin, har qanday cheklashlar asosida muayyan subyektlarning huquqlarini amalga oshirish

natijasidan yuqoriroq darajada bir butun bo'lgan jamiyat manfaati yotadi. Ushbu masala qizg'in bahslarga sabab bo'lishidan qat'i nazar amaldagi qonunchilik uni har jihatdan adolat tarozusiga solib hal etgan, desak xato bo'lmaydi.

8. **Fuqarolik huquqlarini muhofaza etish va ularni sud orqali himoya qilish prinsipi** fuqarolik huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashlari uchun asos bo'ladi. Fuqarolar o'zlarining huquq va manfaatlarini muhofaza qilish va buzilgan huquqlarini tiklash maqsadida sudga murojaat qilishlari (FKning 10-moddasi) yoxud o'zlari himoya qilishlari (FKning 13-moddasi), shuningdek, yetkazilgan zarar uchun qarshi taraf (kontrogent) ga nisbatan mulkiy tusdagi choralar ko'rishni talab qilishlari (FKning 14-moddasi) va boshqa shu kabi harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Umuman ushbu prinsipga asoslangan bir qator usullar (FKning 11-moddasi) fuqarolik huquqi predmetining tabiatiga muvofiq aksariyat hollarda mulkiy tusga ega bo'ladi. Ularni qo'llashdan nazarda tutilgan pirovard maqsad ham odatda buzilgan huquqlarni tiklash yoki jabrlanuvchilarga yetkazilgan zarar o'rnini mulkiy qoplashga yo'naltiriladi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Fuqarolik huquqi tushunchasiga ta'rif bering.*
2. *Fuqarolik huquqining metodi qanday ta'riflanadi?*
3. *Fuqarolik huquqining vazifalari nimalardan iborat?*
4. *Fuqarolik huquqining qanday tamoyillari bor?*
5. *Fuqarolik huquqida dispozitivlik deganda nimani tushunasiz?*
6. *Buzilgan huquqning tiklanishi ularning sud tartibida himoya qilinishi deganda nimalarni tushunasiz?*
7. *Fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi tamoyilini tushuntirib bering.*
8. *Huquqni suiiste'mol qilish deganda nimani tushunasiz?*
9. *Mulkning daxlsizligi prinsipi nima?*
10. *Shartnoma erkinligi tamoyilini mohiyatini ochib bering.*
11. *Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida to'lov kontrakt asosida tahsil oluvchi talaba Maxmudov mazkur universitetda bo'lib o'tayotgan futbol turnirida o'z fakulteti sharafini himoya qilayotgan mahalida qattiq tan jarohati oldi.* ***Ushbu o'rinda talaba bilan universitet ma'muriyati o'rtasida qanday munosabatlar vujudga keladi? Ushbu masalani hal qiling.***

12. Chilonzor hokimligiga qarashli oshxonalar tresti fermerlik faoliyati bilan shuqullanuvchi A. Saidovga trest bilan go'sht yetkazib berish bo'yicha shartnoma tuzishni taklif qildi. A. Saidov esa bunday shartnoma tuzolmasligini, ya'ni u xuddi shunday shartnomani «Ixlos» firmasi bilan tuzganligini aytadi. Lekin trest ma'muriyati hokimlikka aytib, A. Saidovga ijaraga berilgan erni oldirib uni fermerlar ro'yxatidan chiqarish qudratiga ega ekanligi bilan qo'rqitadi. ***Ushbu muammoni hal qiling.***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar necha turga bo'linadi?

A. Ikki turga. B. Uch turga.
C. To'rt turga. D. Turlarga bo'linmaydi.

2. Fuqarolik-huquqiy tartibga solishning prinsiplari qatoriga kirmaydigan javobni ko'rsating.

A. Xususiy ishlarga boshqalarning o'zboshimchalik bilan aralashuviga yo'l qo'yilmasligi prinsipi.
B. Shartnoma erkinligi prinsipi.
C. Dispozitivlik prinsipi.
D. Fuqarolar o'zlarining huquq va manfaatlarini muhofaza qilish va buzilgan huquqlarini tiklash prinsipi.

3. Har qaysi huquq sohasi bajaradigan vazifalar o'zining nimasiga ko'ra farq qiladi?

A. Tabiati va mazmuniga. B. Huquqiy jihatiga.
C. Tartibga solish predmetiga. D. Farq qilmaydi.

4. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish metodining sohasi xususiy huquqqa taalluqliligini belgilovchi nechta asosiy belgilari mavjud?

A. Bitta. B. Ikkita.
C. Uchta. D. To'rtta.

5. Fuqarolik huquqi fani nechta tizimga bo'linadi?

A. 2 ta tizimga. B. 4 ta tizimga.
C. 6 ta tizimga. D. 8 ta tizimga.

III bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI

1-§. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari

Ma’lumki, har bir soha muayyan asoslarga, qoidalarga va negizlarga tayanadi. Har bir munosabatni tartibga solishda shu munosabatlar uchun umumiy asosga aylangan birlashtiruvchi tushuncha va holatlar belgilovchi rol o‘ynaydi. Tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda eng muhim bo‘lgan va shu sohadagi deyarli, barcha munosabatlarga taalluqli bo‘lgan qoidalar fanda manbalar deb yuritiladi.

Shu ma’noda, huquq manbalari deganda, umumiy ma’noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi[1]. Bunda huquq turli vositalar va davlat tomonidan ishlab chiqilgan yoki qabul qilingan maxsus usullar orqali amalga oshiriladi. Ifoda etilish tushunchasini tahlil etganda huquqni jamiyat hayotidagi turli ijtimoiy munosabatlarga qo‘llash nazarda tutiladi. Masalan, tovar ayirboshlash, o‘zganing mol-mulkidan vaqtincha foydalanish, turli xildagi xizmat ko‘rsatish va shunga o‘xshash munosabatlarga nisbatan huquqning ifoda etilishi davlat tomonidan qabul qilingan maxsus hujjatlar, ya’ni, vositalar orqali namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy turmush va jamiyat hayotining ko‘plab sohalari maxsus manblarga ega bo‘lganidek, huquq ham o‘z manbalariga egadir. Huquq manbalari esa, o‘z navbatida, muayyan sohalarning manbalariga bo‘linadi va ularning majmuidan tashkil topadi. Ushbu majmuaning bir bo‘g‘ini sifatida fuqarolik huquqi sohasi ham o‘z manbalariga egadir.

Professor I.B. Zokirovning fikricha, fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi[2] . Bunda fuqarolik-huquqiy munosabatni tartibga soluvchi normativ hujjat faqat birgina huquq sohasi – fuqarolik huquqining manbasi bo‘lishi mumkin, degan tasavvur vujudga kelmasligi kerak. Ayni bir vaqtning o‘zida fuqarolik huquqining manbasi hisob-

[1] *Qarang:* Boboyev H.B. va boshqalar. Davlat va huquq nazariyasi. – T.: TDYUI. 2000. 276-6.

[2] *Qarang:* Zokirov I. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi.. – T.: Adolat. 1996. 15-6.

langan normativ hujjat, xo'jalik huquqining, qishloq xo'jaligi huquqining, moliya huquqining, ma'muriy huquqning va boshqa huquq sohalarining manbasi bo'lishi mumkin. Umuman olganda, huquq nazariyasida huquq manbalariga nisbatan bir qancha shartlar qo'yiladiki, bu shartlar va talablar manbaning aynan huquqqa tegishliligini va uning boshqa soha manbalaridan ajratib turilishiga yordam beradi. Bunday shartlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Huquq manbasi normativ xarakterga ega bo'lishi kerak;

2. Huquq manbasi o'zining nomlanishi va ta'sir kuchi doirasida tegishli vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilingan yoki chiqarilgan bo'lishi lozim;

3. Huquq manbalari har doim tegishli tartib va qoida asosida qabul qilinishi lozim;

4. Huquq manbasi tegishli ravishda ro'yxatga olinishi va muayyan shartlar asosida e'lon qilinishi lozim.

Huquq manbayini tashkil etgan xalqning erki davlat erki bo'lib, ma'lum shaklda qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda ifodalanadi[1].

Fuqarolik huquqi manbalarining harakat kuchi

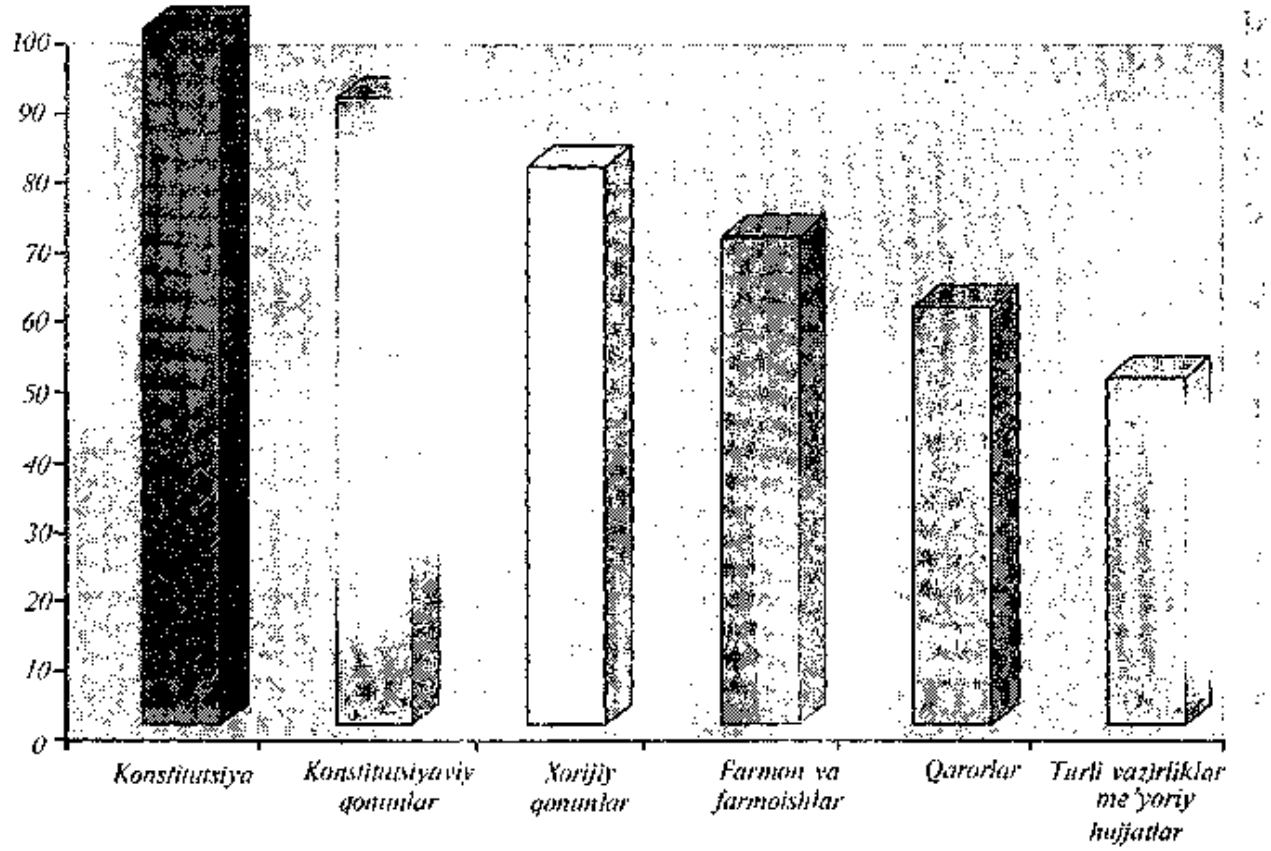

[1] *Qarang:* Zokirov I. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi. – T.: Adolat. 1996.15-6.

Huquq manbalari to'g'risida so'z yuritilganda, birinchi navbatda, qonun ustida to'xtalish lozim. O'zbekiston Respublikasida qonunlar Oliy Majlis – hokimiyatning qonun chiqaruvchi oliy organi tomonidan amalga oshiriladi, qabul qilinadigan bu qonunlar barcha uchun majburiy bo'lgan normativ hujjatlardir.

Fuqarolik huquqining manbalari huquqning boshqa sohalari manbalaridan bir qator xususiyatlari bilan farq qiladi. Bu xususiyatlar fuqarolik huquqi manbalari tartibga soladigan huquqiy munosabatlarning mohiyatidan kelib chiqadi. Ma'lumki, fuqarolik-huquqiy munosabatlar odatdagi, kundalik, normal ijtimoiy munosabatlardir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning «odatdagi» munosabatligi shu bilan belgilanadiki, bu munosabatlar har doim sodir bo'ladi va kishilarda bu munosabatlarning amalga oshirilishi odatdagi jarayon kabi tasavvur hosil qiladi. Masalan, har kuni do'kondan non sotib olinganda, deyarli, barcha fuqaro – xaridor nonni muayyan summa to'lagan holda sotuvchi bilan kelishib sotib olishi mumkinligini biladi. Bu hol bir necha asrlardan beri odat tusiga aylangan. Mantiqan olib qaraganda, bunday munosabatlar juda ko'plab topiladi va ularda odat an'analariga aylangan holatlar kuzatiladi. Aynan ana shu holatlar fuqarolik qonun hujjatlari tomonidan tartibga solinadi. Shu bilan birga, bu kishilar uchun yangilik bo'lmagan va sodir bo'lishi g'ayri tabiiy tuyulmagan voqelikdir. Bu munosabatlarning shu zayilda amalga oshirilishi kishilarda ajablanish hissini vujudga keltirmasligi lozim. Odatdagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari har doim mavjud an'analardan kelib chiqib belgilanishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning kundalik munosabatlar sifatida talqin etilishining asosiy sababi, ularning har kuni amalga oshirilishi bo'lib hisoblanadi. Agar fuqarolik-huquqiy munosabatlarning «odatdaligi» bevosita munosabatlarni amalga oshirilishi tartibi va jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, «kundalikligi» xususiyati bu munosabatlarning hayotiy zaruriyat va ehtiyojlar bilan bog'liq ravishda har kuni sodir etilishi bilan bog'liq bo'ladi. Bunday munosabatlar jumlasiga: chakana oldi-sotdi shartnomalari va haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalarini ko'rsatish mumkin.

Huquqiy munosabatlar orasida faqatgina fuqarolik-huquqiy munosabatlar «normal» munosabatlardir. Ya'ni fuqarolik-huquqiy munosabatlar bir-birga bo'ysunish tamoyiliga asoslanmagan, erk-iroda va xohishga tayangan, majburlash va tazyiqdan xoli bo'lgan holda vujudga keladigan munosabatlardir. Fuqarolik huquqining manbalari ham

aynan o'zi tartibga soladigan munosabatlarning shu xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqarolik huquqiy munosabat deb shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan munosabatlarga aytiladi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar ham bu munosabatlarni tartibga solishda vujudga kelayotgan munosabatning mazmuniga tayanadi.

Fuqarolik huquqi manbalarining yana bir xususiyati, ularda imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishidir. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, huquqiy tartibga solish usuliga qarab, huquq normalarini imperativ va dispozitiv normalar guruhlariga bo'lish mumkin. Imperativ normalar qat'iy amr xarakteriga ega xatti-harakat subyektiga belgilangan harakat modelidan chetga chiqishni man etadi, masalan, ko'pgina ma'muriy-huquqiy normalar shunday mazmundadir.

Dispozitiv normalar, imperativ normalardan farqli o'laroq, munosabat qatnashchilariga o'z xatti-harakatlari variantlarini, subyektiv huquq va majburiyatlar hajmi to'g'risida kelishib olish imkonini o'zida ifodalaydi. Dispozitiv normalar ko'proq fuqarolik-huquqiy munosabatlarda uchraydi.

Professor I.B. Zokirov esa, fuqarolik huquqida imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishi bu fuqarolik huquqining huquqiy munosabatlarni tartibga solish uslubi deb, to'g'ri fikr bildiradi. Bunda «qonun» so'zi faqat Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan normativ hujjatnigina bildirmay, balki huquqning boshqa normalarini o'zining ta'siriy kuchiga qarab **imperativ** va **dispozitiv** normalarga bo'linadi. Imperativ normalar deb, ma'lum bir huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan, qat'iy xarakterda bo'lgan, qat'iy buyruq beradigan normalarga aytiladi. Imperativ normalarga misol qilib (FKning 23-moddasi, 3-bandi). «Fuqarolarning huquq layoqatidan yoki muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi va huquq layoqati yoki muomala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy emasdir», — deb aytilgan normani ko'rsatish mumkin. Dispozitiv normalar deb taraflarning o'z ixtiyorlari bilan to'ldirilishi mumkin bo'lgan va shartnomalarda huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o'zaro kelishuvi bo'yicha tartibga solinishi mumkinligini ko'rsatadigan normalarga aytiladi. Masalan, FKning 223-moddasi 1-bandida ulushli mulkdagi mol-mulk ishtirokchilar o'rtasida ularning kelishuviga muvofiq

taqsimlanishi mumkin deb yozilgan. Demak, bu huquqiy normaning mazmuniga ko'ra umumiy mulk ishtirokchilari o'ziga tegishli bo'lgan ulushini o'zlarining kelishuviga muvofiq taqsimlashlari mumkin ekan.

Darhaqiqat, fuqarolik huquqiy manbalarda dispozitiv me'yorlar ko'p uchraydi. Bu me'yorlarning fuqarolik huquqida kengroq qo'llanilishiga sabab fuqarolik huquqida ishtirokchilarga keng imtiyoz va erkinliklar berilganligidadir. Zero, FKning birinchi moddasida ta'kidlanganidek, fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlsizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biron-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlarini to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga asoslanadi.

Ushbu moddaning talablaridan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, fuqarolik huquqining manbalari yuqorida belgilangan talablarga amal qilgan holda qabul qilinishi lozim. Ya'ni har qanday fuqarolik qonun hujjatlari shu munosabat ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishi, mulkning daxlsizligi, shartnomalarning erkinligi va hokazolarga amal qilgan holda chiqarilishi kerak. Bu talablarga zid holda qabul qilingan qonun hujjati haqiqiy emas, deb topilishi va tegishli tartibda bekor qilinishi zarur.

Umumiy qoidaga ko'ra, dispozitiv me'yorlar shartnoma munosabatlarida keng qo'llaniladi. K. Sindorovning fikricha, dispozitiv normalar – shartnoma matnida ayrim masalalar bo'yicha taraflar kelishuvga erishmaganligi oqibatida vujudga keladigan kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Dispozitiv normalar, odatda, «shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa» qo'llaniladi. Jumladan, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunning shartnoma majburiyatlarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi 25–32-moddalari dispozitiv normalar sanalib, ular shartnomada yoki maxsus qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsagina qo'llaniladi.

Dispozitiv normalar tadbirkorlik shartnomaviy munosabatlarining asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan shartnoma tuzish erkinligi tamoyilini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega[1] .

---

[1] *Qarang:* Sindrov K. Qishloq xo'jaligi sohasidagi shartnomalar. – T.: Yangi asr avlodi, 2003. 6-b.

K. Sindorovning fikriga qo'shilgan holda dispozitiv normalar shartnoma taraflarining o'z xohish-irodalarini qonun talablari asosida amalga oshirishlariga imkon berishini ta'kidlash zarur. Taraflar shu shartnomani tartibga soluvchi qonun hujjatida dispozitiv norma mavjudligi sababli, qonunga zid bo'lmagan dispozitiv normada ifodalanmagan o'zlari uchun qulay bo'lgan yo'lni tanlashlari mumkin. Bunday tartib, birinchi navbatda, bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari talab va taklifidan kelib chiqadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladigan dispozitiv normalarning yana bir muhim xususiyati, bu normalarning «agar qonun yoki shartnomada o'zgacha qoida belgilanmagan bo'lsa va majburiyat mohiyatidan o'zga ma'no anglashilmasa» – degan «pisanda» bilan boshlanishidir. Aynan normaning yuqoridagi holatni ifodalashidan bu normaning dispozitiv norma ekanligini anglab etish qiyin emas.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan imperativ normalar, ko'pchilik holatlarda, umummanfaatlarini himoya qilish va qonunga amal qilish, halollik, oqillik, insof va adolatni ta'minlash maqsadlariga xizmat qiladi. Bu borada K. Sindorovning fikri e'tiborlidir. Uning ta'kidlashicha, shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi imperativ normalar asosan davlat (jamiyat) manfaatlarini himoya qilishga xizmat qilib, ba'zida shartnoma taraflaridan birining yoki har ikki tarafning manfaatlariga mos tushmasligi mumkin.

Muhim va asosiy turdagi mahsulotlar bo'yicha aholi va umumdavlat ehtiyojlarini ta'minlash zaruriyatlarini hisobga olgan holda, qonun chiqaruvchi davlat kontrakti, qishloq xo'jalik mahsulotlarining kontraktatsiya shartnomasi va boshqa ayrim shartnomalarda imperativ normalarni o'rnatish tabiiy holdir.

Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar qonunchiligida shartnoma erkinligi tamoyiliga keng o'rin berilishi bilan birga, shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi imperativ normalar ham amal qiladi. Jumladan, Yaponiyaning «Oziq-ovqatlar ustidan nazorat to'g'risida»gi qonuniga ko'ra, muhim oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan davlat buyurtmasi saqlanib qolgan[1].

Darhaqiqat, imperativ normalarning fuqarolik-huquqiy munosabatlarga tadbiq etilishi ko'pchilik hollarda davlat va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, FKning 150-moddasida

---

[1] *Qarang:* Sindrov K. Qishloq ho'jaligi sohasidagi shartnomalar. – T.:Yangi asr avlodi. 2003. 7–8-b.

umumiy da'vo muddatining uch yil qilib belgilanishi qat'iy – imperativ xarakterga ega. Ya'ni, bu muddatni taraflar o'z xohishlariga ko'ra o'zgartira olmaydilar. Mazkur imperativ norma barcha uchun qulaylik tug'dirish maqsadida o'rnatilgan.

Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi.

Huquq manbayini tashkil etgan xalqning erki davlat erki bo'lib, ma'lum shaklda qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddasida: «Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbayidir», deb normalangan.

Huquq manbalari to'g'risida so'z yuritilganda, birinchi navbatda, qonun ustida to'xtalish lozim. O'zbekiston Respublikasida qonunlar Oliy Majlis-hokimiyatning qonun chiqaruvchi oliy organi tomonidan amalga oshiriladi. Qabul qilinadigan bu qonunlar barcha uchun majburiy bo'lgan normativ hujjatlardir.

O'zbekiston Respublikasining asosiy qonuni – Konstitutsiya barcha qonunchilik uchun, jumladan, fuqarolik qonunchiligi uchun ham rahbariy manba hisoblanadi. Konstitutsiya normalari u yoki bu munosabatni umumiy holda, konstitutsiyaviy darajada normalaydi, fuqarolik huquqiga doir qonunlar esa, uni to'ldiradi, aniqlashtiradi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida huquqning, shu jumladan, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan. Konstitutsiyaning 18, 27, 36, 42, 53, 54-moddalari bevosita fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 18-moddasida teng huquqlilik to'g'risida, 27-moddasida inson sha'ni, qadr-qimmatning qadrlanishi to'g'risida so'z boradi. 36-moddada esa, har bir kishining mulkdor bo'lishi mustahkamlab qo'yilgan. Vorislik huquqi qonun bilan kafolatlanishi ta'kidlangan. 42-moddada bo'lsa, ijod erkinligi o'z ifodasini topgan. Konstitutsiyaning 53-moddasi alohida diqqatga sazovordir. Eng avvalo, Konstitutsiyada bir marta va ana shu moddada «bozor munosabatlari» o'z aksini topgan. Undan kelib chiqib moddadagi quyidagi holatlarni alohida ko'rsatish mumkin:

– O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etishi;

– iste'molchilar huquqlarining ustuvorligi;

– iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish va mehnat qilish erkinligi;

– barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi;

– xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi daxlsizligi va davlat muhofazasida ekanligi;

– mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkinligi kabi qoidalar.

Bu holatlar, keyinchalik, mos ravishda O'zbekiston Respublikasining joriy qonun va qonunosti hujjatlarida o'z aksini topdi. Konstitutsiya-ning 54-moddasida esa mulk huquqining mazmuni bevosita o'z ifodasini topgan. Bunga asosan mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkni o'z xohishiga ko'ra egallash, foydalanish, tasarruf qilishga haqli. Ayni paytda, mulkdor huquqining chegaralari ham Konstitutsiyada belgilab berilgan. Ya'ni mol-mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlariga putur yetkazmasligi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi davlati-mizda yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishiga poydevor bo'lmoqda.

Eng muhimi, Konstitutsiya fuqarolik huquqining asosiy ishtirok-chisi hisoblangan inson va uning manfaatlarini oliy qadriyat deb hisoblaydi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksi ham konstitutsiyaviy tamoyillarga asoslangan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos keladigan mexanizmini yaratishga qaratilgan bo'lib u fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda alohida o'rinni egallaydi.

Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlanganidek, «Qabul qilinadigan qonunlar va qonunchilikka oid hujjatlar o'zaro bog'langan bo'lishi va ijtimoiy yo'naltirilgan yaxlit bozor mexanizmining huquqiy tizimini jadallik bilan yaratishga ko'maklashishi kerak»[1] .

Bozor munosabatlarining butun tizimini birlashtirishga va uning ichki uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladigan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga qaratilgan kodifikatsiyalashtirilgan qonun bu – fuqarolik kodeksidir.

Amaldagi fuqarolik kodeksi shaxslarning mulkiy huquqlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yangicha hal qildi. Unda:

---

[1] *Qarang:* Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. – T.: O'zbekiston. 1993. 70-6.

– xilma-xil fuqarolik huquqiy bitimlar tuzishda keng erkinlik va imkoniyatlar berilganligi;

– fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishini keng tartibga solish;

– fuqarolarning huquq layoqati kengaytirilganligi, ular yollanma mehnatdan foydalanish, xususiy mulkka, jumladan, xususiy korxonalarga ega bo'lishi, mulk shakllarining tengligi va uning himoyasi kafolatlanganligi;

– fuqarolik-huquqiy munosabat subyekti bo'lgan yuridik shaxslarga tashkilotlarga o'z faoliyatlarini amalga oshirishda, xo'jalik ishlarini yuritishda keng imkoniyatlar berilganligini ta'kidlab o'tish joiz.

O'zbekiston Respublikasining joriy qonunlari ham fuqarolik huquqining manbai hisoblanadi. Ularga Mulkchilik to'g'risidagi, Ijara to'g'risidagi, Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi, Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risidagi, Jamoat fondlari, Xo'jalik shirkatlari, Garov to'g'risidagi, Lizing to'g'risidagi va boshqa qator qonunlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi», deb ko'rsatilgan. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan va fuqarolik huquqiy xarakteriga ega bo'lgan qonun hujjatlari fuqarolik huquqining manbaini tashkil etadi. Yuqoridagi qonunlar bunga misol bo'la oladi. Bugungi kunda yuzlab qonunlar fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlardir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddasida «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiyaga va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi», deb belgilangan. Prezident tomonidan chiqariladigan mazkur farmonlar qonun osti hujjatlari deb yuritiladi. Prezident farmonlari turmushda, hayotda, xalq xo'jaligida, iqtisodiyotda, ishlab chiqarishda kechiktirib bo'lmaydigan munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlash ehtiyojidan kelib chiqadi. Ularning aksariyati fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solayotganligi uchun fuqarolik huquqining manbai bo'lib hisoblanadi.

Bunga yaqqol misol qilib, «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 1994-yil 21 yanvardagi

Farmonini ko‘rsatish mumkin. Amalda ushbu farmon O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichini boshlab berdi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasida «Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi», deb ko‘rsatilgan. Shunga binoan Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma’naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa qarorlari va Prezidentning farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta’minlash yuzasidan qaror va farmoyishlar chiqaradi. Bunga misol qilib, Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4 sentabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari o‘rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish, shuningdek, ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to‘g‘risida»gi Nizomni, «Xususiy tadbirkorlikda tashabbus ko‘rsatish va uni rag‘batlantirish bo‘yicha kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarorlarni keltirish mumkin.

Respublika vazirliklari, Davlat qo‘mitalari, idoralari o‘z Nizomlari asosida chiqargan tegishli normativ hujjatlari ham fuqarolik huquqi manbalari hisoblanadi. Ayniqsa, fuqarolik huquqi sohasida Moliya, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirliklari, Davlat mulk qo‘mitasi, «O‘zbekengilsanoat» uyushmalari birmuncha ko‘proq me’yoriy hujjatlar chiqaradilar. Ular tomonidan chiqarilgan me’yoriy hujjatlar mazkur soha uchun umummajburiy tusda bo‘ladi.

Viloyat, tuman va shahar hokimliklari o‘ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi zarur bo‘lgan fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo‘lgan qarorlar qabul qiladilar. Bunday qarorlar ham fuqarolik huquqining manbalari hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo‘lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an’analar qo‘llaniladi (FKning 6-moddasi).

Tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo‘llaniladigan xulq-atvor qoidasi biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat’i nazar, ish muomalasi odati hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Biroq qo'llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an'analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo'lmasligi kerak (FKning 6-moddasi).

Fuqarolik qonun hujjatlarini to'g'ri sharhlash va tadbiq etish uchun sud tajribasi muhim ahamiyatga ega bo'lsa ham, ammo u huquq manbai bo'lib hisoblanmaydi. Fuqarolik ishi bo'yicha sud tomonidan chiqarilgan qaror faqat mazkur ish uchungina majburiydir. O'zbekiston Respublikasining amaldagi «Sudlar to'g'risida»gi qonunining 17-moddasida «Oliy sud Plenumi sud amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko'rib chiqadi va qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlar beradi», deb belgilangan. Bunga binoan Oliy sud Plenumi sud ishlarini ko'rishda qonunlarni qo'llash masalalari yuzasidan sudlarga rahbariy tushuntirishlari fuqarolik huquqining manbalari bo'lmasa ham barcha sudlar uchun majburiy hisoblanadi va sudlar tomonidan og'ishmay ijro etilishi shart. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1997-yil 2 maydagi «Xususiylashtirilgan turar-joylarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf qilish bilan bog'liq ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi qarorini ko'rsatish mumkin (mazkur qarorga 11.09.98 yilda o'zgartirishlar kiritilgan).

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi «Sudlar to'g'risida»gi qonunining 42-moddasi mazmuniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi xo'jalik sudlov sohasida sud hokimiyatining eng yuqori organi bo'lib, u tomondan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va O'zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir.

Oliy xo'jalik sudi Plenum majlisida dasturiy ko'rsatmalar qabul qiladi. Shuni aytish kerakki, O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi qonunining 11-moddasida «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega», deb ko'rsatilgan.

2-§. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi

Fuqarolik qonunlarining amalda bo'lish vaqti deyilganda, mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan toki huquqiy kuchini yo'qotish paytiga qadar bo'lgan davr nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risidagi 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining qonunlari va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari, agar hujjatlarning o‘zida boshqa muddat ko‘rsatilgan bo‘lmasa, rasman e’lon qilinganidan so‘ng o‘n kundan keyin kuchga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarini e’lon qilish hamda amalga kiritish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Jumladan, normativ xarakterga ega bo‘lgan qarorlarda ularning amalga kirish vaqti ko‘rsatiladi, agar ko‘rsatilmasa qarorlar qabul qilinib, matbuotda e’lon qilingan paytidan kuchga kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 83-moddasi 2-qismiga asosan qonunlarni va boshqa normativ hujjatlarni qo‘llashning zarur sharti ularning matbuotda e’lon qilinganligi hisoblanadi. E’lon qilinganlik deyilganda, qonun yoki normativ hujjat matni yoki asosiy mazmuni rasmiy manbalarda, matbuotda nashr etilganligi, ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, radio, televideniya orqali ma’lum qilinganligi yoki xizmat tartibida ijrochilarga maxsus yetkazilganligi tushuniladi. Qonun hujjatining e’lon qilinganligi, undan hamma xabardor deb hisoblashga asos bo‘ladi va kelajakda «men bu qonundan bexabarman» — degan vaj keltirishi shaxsning qonunga rioya qilmasligiga bahona bo‘la olmaydi.

Fuqarolik qonunlari, shu jumladan, Fuqarolik kodeksi ham, umumiy qoida bo‘yicha faqat kelajak uchungina amalda bo‘lib, orqaga qaytish kuchiga ega emas, ya’ni ular yangi qonunning amalga kiritilish vaqtiga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga tadbiq etilmaydi (FKning 4-moddasi, 1-bandi).

Qonunning orqaga qaytish kuchiga ega bo‘lishi, ya’ni, mazkur qonun amalga kiritilgan kunga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga ham tadbiq etilishiga shu qonunning o‘zida yoki boshqa qonunlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazarda tutilgan hollardagina yo‘l qo‘yiladi (FKning 4-moddasi, 2-bandi). Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 29-avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to‘g‘risida»gi qarorining 6-bandida keltirilishicha, kodeks 187-moddasining qoidalari mulkka egalik qilish 1997-yilning 1-martiga qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarga ham tadbiq etiladi (axborot uchun: 187-moddaga muvofiq mulkdor bo‘lmagan, lekin ko‘chmas mol-mulkka o‘n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka

besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi). Fuqarolik qonunlari amalga kiritilguniga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilganidan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi, tuzilgan shartnoma bo'yicha tomonlarning munosabatlari bundan mustasno.

Fuqarolik huquqiy xarakterdagi normativ hujjatlar to bekor qilinguncha yoki yangi hujjatlar bilan almashtirilgunicha amalda bo'ladi.

Fuqarolik qonunlari muayyan hududga taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasining normativ hujjatlari O'zbekiston hududida amalda bo'ladi. O'zbekiston qonun hujjatlarida va boshqa normativ hujjatlarda muayyan qoidalarning ma'lum viloyat, shahar yoki tuman hududidagina tadbiq qilinishi to'g'risida ko'rsatmalar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tadbiq etilishi deyilganda, uning barcha shaxslar, jumladan, fuqarolar (O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) va yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo'shma yuridik shaxslar)ga nisbatan bir xilda qo'llanishi tushuniladi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik qonun hujjatlari umumiy qoida bo'yicha barcha uchun umummajburiy hisoblanadi. Lekin muayyan sohani tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari faqat shu soha vakillariga taalluqli bo'ladi. Masalan, «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonun aksiyadorlik jamiyati va uning aksiyadoriga, «Noshirlik faoliyati to'g'risida»gi qonun noshirlar va ularning faoliyatini tartibga solinishiga qo'llaniladi. Muayyan sohani tartibga soluvchi qonun hujjati shu soha vakillari bo'lmagan shaxslarga tadbiq etilmaydi.

3-§. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi

Fuqarolik qonunlari ijtimoiy hayot munosabatlarida kun sayin vujudga kelayotgan munosabatlarni to'la o'z ichiga olgan qoidalarni bera olmaydi. Turmushda fuqarolik huquqi normalari bilan nazarda tutilmagan yangi munosabatlar ham paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli fuqarolik huquqida analogiya (qiyoslash, o'xshatish)ga yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 5-moddasiga asosan fuqarolik huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi

bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan normaga binoan o'xshatish ikki turga bo'linadi:

birinchisi – qonun bo'yicha qiyoslash,

ikkinchisi – huquq bo'yicha qiyoslash.

O'xshash munosabatlarni tartibga soladigan qonunni tadbiq etishga qonun analogiyasi deyilsa, nizoli munosabatni qonunlarning umumiy asoslari va ma'nosiga tayanib hal qilishga huquq analogiyasi deb ataladi.

Analogiya to'g'risidagi qonunlarni tadbiq etishda quyidagilarni nazarda tutish lozim;

birinchidan, yuqorida ko'rsatilgan qoidalarga faqat mazkur masala yuzasidan tegishli qonun va farmoyishlar bo'lmagan holdagina asoslanib ishni hal qilish mumkinligini;

ikkinchidan, bunday analogiya tariqasida sud qarori faqat nizo uchun kuchda bo'lishini;

uchinchidan, sud qonunlarining umumiy negizlari va mazmuniga quruqdan-quruq havola qilmay, balki qarorni ifodalashda sud qaysi qonunning umumiy asoslariga tayanib, o'z qarorini chiqarganligini ko'rsatish lozim:

Fuqarolik huquqlarini cheklaydigan va javobgarlik belgilaydigan normalarni o'xshashlik bo'yicha qo'llanishga yo'l qo'yilmaydi.

4-§. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari

Fuqarolik-huquqiy normalarni tadbiq etish va sharhlash to'g'risida to'xtalib shuni aytish kerakki, huquqiy normalarni tadbiq etish deganda, konkret fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tegishli huquq normasiga muvofiq holda qilinishi va bu munosabat yuzasidan majburiy kuchga ega bo'lgan qaror qabul qilinishi tushuniladi. Huquq normalari tadbiq etishga vakolatli bo'lgan davlat organlari tomonidan, jumladan, sud, prokuratura, xo'jalik sudi va boshqa organlar, shuningdek, ba'zi hollarda jamoat tashkilotlari tomonidan qo'llaniladi.

Huquq normalarini tadbiq etish tushunchasidan ularga rioya qilish tushunchasi farq qiladi. Huquq normasini yuqorida aytilganidek, faqat muayyan vakolatli organlargina tadbiq etishlari mumkin bo'lsa, huquqiy normalarga rioya qilishga har bir shaxs (fuqaro va tashkilot) majburdir.

Huquq normasining to'g'ri qo'llanilishi uning hozirgi vaqtda amalda bo'lish-bo'lmasligini, ya'ni, uning bekor qilingan-qilinmaganligini yoxud o'zgartirilgan-o'zgartirilmaganligini, uning qanchalik majburiy bo'lish-bo'lmasligini va haqiqiy matnini aniqlash imkoniyatini beradi. Huquq normasini tegishli fuqarolik huquqiy munosabatga tadbiq etish uchun uning aniq mazmunini, ma'nosini va ahamiyatini belgilash zarur. Huquq normasi ma'nosini belgilash va tushuntirishga qonunni sharhlash deyiladi.

Fuqarolik huquqi normalarini sharhlash sharhlovchi subyektlar, sharhlash usullari, shuningdek, hajmiga qarab bo'linadi.

Normani sharhlovchi subyektlar huquq normalariga rasmiy va norasmiy sharh beruvchilarga bo'linadi. Rasmiy sharh vakolatli bo'lgan hokimiyat organlari tomonidan berilib, ma'lum darajada majburiy kuchga ega bo'ladi. Bunday sharh Oliy Majlis tomonidan beriladi. Ular Respublika doirasida barcha fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy hisoblanadi. Shuningdek, mahalliy Kengashlar tomonidan beriladigan sharhlar ham rasmiy ayni paytda majburiy hisoblanadi.

Rasmiy sharhning turlaridan biri sud sharhlashidir. Ma'lum bir ishni hal qilishda sud tomonidan berilgan sharh chiqarilgan qarorning qonuniy kuchga kirganidan so'ng mazkur ish bo'yicha majburiy hisoblanadi. Ammo kelajakda shunga o'xshash boshqa ishni hal qilishda, boshqa sudlar, jumladan, shu sudning o'zi ham avvalgi ishning hal qilinishiga qarab masalani echa olmaydi. Chunki, umumiy xarakterda bo'lgan ba'zi sharhlar Oliy sud Plenumi tomonidan beriladi. «Sudlar to'g'risida»gi qonunda Oliy sud Plenumi rahbariy tushuntirishlar berishligi ko'rsatildi. Shu tartibda qabul qilinadigan qarorlar sudlarda ishlarning bir xilda ko'rilishini ta'minlashga qaratilganligi sababli sudlar uchun majburiydir.

Norasmiy sharh deb, majburiy kuchga ega bo'lmagan sharhga, masalan, ilmiy asarlarda, darsliklarda, ma'ruzalarda beriladigan sharhlarga aytiladi. Bunday sharhlar yuridik kuchga ega bo'lmasa ham qonunning ma'nosini aniqlashga yordam beradi. Ular imloviy, mantiqiy, tizimli va tarixiy sharhlashga bo'linadi.

Imloviy sharhlashda imlo qoidalaridan foydalanib qonunda ishlatilgan ayrim so'zlar, jumlalar, ifodalarning ma'nosini aniqlash yo'li

bilan huquqiy normalarning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning 30-moddasida «Ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqarolarni sud qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topishi mumkin» deyiladi. Bu erda qonun chiqaruvchi «yoki» so'zini ishlatishi natijasida fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun ikkita asosdan bittasi, ya'ni o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaslik yoki ularni boshqara olmaslikning mavjud bo'lishi yetarli ekanligini ifodalaydi.

Mantiqiy sharhlashda qonunda ishlatilgan ifodalar, tushunchalar bir-biri bilan ichki, uzviy, mantiqiy bog'langanligini aniqlab, huquqiy normaning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning ushbu 30-moddasida «Ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaroni sud qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin», deb aytildi. Demak, voyaga etgan fuqaro ruhiy kasal bo'lsa ham, to sud tomonidan «muomalaga layoqatsiz» deb tanilguniga qadar muomalaga layoqatli deb faraz qilinadi.

Tizimli sharhlashda huquq normasining mazmuni uning huquq tizimida egallagan o'rnini belgilash, uni boshqa huquqiy normalar bilan taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Masalan, 1963-yilda qabul qilingan GKning 321-moddasida mulkning ijaraga oluvchi tomonidan yomonlashtirilgan holda yetkazilgan zararlarning ijaraga beruvchi tomonidan qoplanishiga aytiladi. Bu yerda zarar yetkazilishi shartnoma bo'yicha olingan majburiyatni buzish bilan bog'liq bo'lgani uchun nizo GKning 479-moddasi bilan emas, 321-moddasi bilan hal qilinadi.

Tarixiy sharhlashda huquq normasi qanday tarixiy vaziyatlarda qabul qilinganligini belgilash yo'li bilan aniqlanadi. Sharhlash o'zining hajmi bo'yicha tub ma'nodagi sharhda qonunning ma'nosi uning ifodalanish, ya'ni, yozilish shakliga aynan to'g'ri kelishi kerak. Cheklangan sharhda qonunning ma'nosi uning ifodalanishiga qaraganda birmuncha torroq ko'rinadi. Kengaytirilgan sharhda qonunning mazmuni uning tub tahririga qaraganda birmuncha kengroq tushuniladi. Masalan, FKning 115-moddasida: «Bitimning qonun talab qiladigan shakliga rioya qilmaslik qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan holdagina uning haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi», deb yozilgan.

Bunda «qonun» so'zi faqat Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan normativ hujjatnigina bildirmay, balki huquqning boshqa normalarini

o‘zining ta’siriy kuchiga qarab **imperativ** va **dispozitiv** normalarga bo‘linadi.

Imperativ normalar deb ma’lum bir huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning erklari bilan o‘zgartirilishi mumkin bo‘lmagan, qat’iy xarakterda bo‘lgan, qat’iy buyruq beradigan normalarga aytiladi. Imperativ normalarga misol qilib «Fuqarolarning huquq layoqatidan yoki muomala layoqatidan to‘la yoki qisman voz kechishi va huquq layoqati yoki muomala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o‘z-o‘zidan haqiqiy emasdir» (FKning 23-moddasi, 3-bandi), deb aytilgan normani ko‘rsatish mumkin.

Dispozitiv normalar deb taraflarning o‘z ixtiyorlari bilan to‘ldirilishi mumkin bo‘lgan va shartnomalarda huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o‘zaro kelishuvi bo‘yicha tartibga solinishi mumkinligini ko‘rsatadigan normalarga aytiladi. Masalan, FKning 223-moddasi 1-bandida ulushli mulkdagi mol-mulk ishtirokchilar o‘rtasida ularning kelishuviga muvofiq taqsimlanishi mumkin, deb yozilgan. Demak, bu huquqiy normaning mazmuniga ko‘ra umumiy mulk ishtirokchilari o‘ziga tegishli bo‘lgan ulushini o‘zlarining kelishuviga muvofiq taqsimlashlari mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Huquq normalarini sharhlash qanday turlarga bo‘linadi?*
2. *Imperativ normalarga misol keltiring.*
3. *Dispozitiv normalar deganda qanday normalar tushiniladi.*
4. *Mantiqiy sharxlashga ta’rif bering.*
5. *Huquq va qonun analogiyasi nima.*
6. *Rasmiy sharh deganda nimani tushunasiz.*
7. *Norasmiy sharhga misol keltiring.*
8. *Dispozitiv normalarga ta’rif bering.*
9. *Imperativ normalar deganda nima tushuniladi?*
10. *Tizimli sharhlash nima?*
11. *Fuqaroligi bo‘lmagan D. ismli shaxs, fuqaro Saidovning ekinzoridan o‘z mashinasini haydab o‘tdi va Saidovga moddiy zarar yetkazdi. Sudda D. ismli shaxsni O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi bilan javobgarlikka tortishmoqchi bo‘lganda u o‘zini O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi emasligi sababli o‘zini O‘zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksi bilan javobgarlikka tortish mumkin emasligini aytadi. D. ismli shaxsning talabi to‘g‘rimi?*
12. *Otalaridan qolgan merosni bo‘lishda uch aka-ukalar kelisha olmay sudga murojaat qilishdi. Sudda ularning katta akasi o‘z so‘zida*

otasidan qolgan barcha mol-mulk o'ziga tegishli ekanligini, ularning oilasidagi an'anaga ko'ra meros faqat to'ng'ich o'g'ilga berilishini aytdi.

Akaning gaplarini sud inobatga oladimi? Masalani odat huquqi normalariga asosan hal qiling.

Bobni o'zlashtirish uchun testlar!

1. Huquq manbalari bu.....?

A. Huquq normasini tartibga soladigan qoidalar.

B. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan qonun qoidalar.

C. Huquqning ifoda etilishi.

D. Ijtimoiy munosabatlarni qo'llash.

2. Quyida bildirilgan fikrlardan qaysi biri noto'g'ri?

A. Huquq manbasi normativ xarakterga ega bo'lishi kerak.

B. Huquq manbasi o'zining nomlanishi va ta'sir kuchi doirasida tegishli vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilingan yoki chiqarilgan bo'lishi lozim.

C. Huquq manbalari har doim tegishli tartib va qoida asosida qabul qilinishi lozim.

D. Huquq manbasi tegishli ravishda ro'yxatga olinishi va muayyan shartlar asosida e'lon qilinmasligi lozim.

3. Fuqarolik ququqi normalari nimalarga qarab sharhlanadi?

A. Sharhlovchi subyektlar va sharhlash usullariga ko'ra.

B. Sharhlovchi subyektlar va hajmiga ko'ra.

C. Sharhlovchi subyektlar, sharhlash usullari va hajmiga ko'ra.

D. Qonunda nazarda tutilgan boshqa usullarga ko'ra.

4. Imperativ normalar deb.....?

A. Ma'lum bir huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lgan normalarga aytiladi.

B. Ma'lum bir huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan normalarga aytiladi.

C. Ma'lum bir huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan, qat'iy xarakterda bo'lgan, qat'iy buyruq beradigan normalarga aytiladi.

D. Taraflarning o'z ixtiyori bilan to'ldirilishi mumkin bo'lgan normalarga aytiladi.

5. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda ularni tartibga solishda qaysi me'yoriy hujjatlar qo'llaniladi?

A. Qonunlar.

B. Kodekslar.

C. Farmon va farmoyishlar.

D. Mahalliy odat va an'analar.

1-§. Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi

Fuqarolik-huquqiy munosabat deb, shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi. Shaxslar o'rtasida tuziladigan oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, biror-bir ishni bajarish, ijara, qarz to'g'risidagi shartnomalar fuqarolik-huquqiy munosabatlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabat sifatida, eng avvalo, shaxslar, kishilar o'rtasidagi munosabat bo'lganligi uchun unda qatnashuvchilarning erki-irodasidan vujudga keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatda ifodalangan shaxslarning erklari, turli-tuman manfaatlari davlatning fuqarolik-huquqiy normalarida (qonunlarda) o'z ifodasini topadi.

Shaxslar o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun bilan tartibga solinadigan normal munosabatlar bo'lganligi tufayli ular ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi lozim. Ammo ba'zi hollarda huquqiy munosabat yuzasidan olingan majburiyatlar ixtiyoriy ravishda amalga oshirilmaganligi tufayli davlat tomonidan belgilangan majburiy ijro choralari qo'llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatga xos ba'zi xususiyatlar ham mavjud. Jumladan, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar bu munosabatlarda o'zlariga xos mulkka, aniqrog'i, muayyan mulkiy mustaqillikka ega holda qatnashadilar. Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar bir-birlariga nisbatan teng huquqli shaxslar hisoblanadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning huquqlari buzilgan taqdirda, bu huquqlar, odatda, da'vo qo'zg'atish yo'li bilan sudlar tomonidan qo'riqlanadi.

Boshqa huquqiy munosabatlar singari fuqarolik-huquqiy munosabatlar ham uchta mustaqil elementdan – huquqiy munosabat subyektlari, obyektlari va mazmunidan iboratdir.

Bunda, fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari bo'lib, ushbu huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar – fuqarolar va tashkilotlar

larining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Subyektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra mulkiy yoxud shaxsiy nomulkiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida subyektiv huquqlar kafolatlangan huquqlardir. Davlat bu huquqlarning amalga oshirilishini ta'minlaydigan moddiy sharoitlarni yaratadi.

Huquqiy munosabatlarning mazmunini yuqorida ko'rsatilganidek, huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi. Majburiyatning mohiyati shundaki, bunda huquqiy tartibning talabi bo'yicha uni o'z zimmasiga olgan shaxs ma'lum harakatlarni qilishga yoki harakatlarni qilishdan saqlanishga majbur bo'ladi.

Har qanday majburiyat qarzdor shaxsning, ya'ni, zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsning erkini ma'lum darajada cheklaydi, uni huquq egasining manfaatlari bilan bog'laydi. Masalan, sotuvchi sotilgan mulkni xaridorga shartnomaga muvofiq ravishda topshirishga majbur. Ya'ni, birovdan ashyo sotib olgan shaxs bu ashyoning o'ziga topshirilishi uchun lozim bo'lgan barcha harakatlar qilinishini talab etishga haqlidir, sotuvchi esa, ashyoni topshirish bilan bog'liq harakatlarni qilishga majbur bo'ladi.

Shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar ijobiy (pozitiv) majburiyatlar, muayyan harakatlarni qilishdan saqlanishni talab etadiganlari esa salbiy (negativ) majburiyatlar deb ataladi.

Subyektiv huquqlar va majburiyatlar yagona huquqiy munosabatning elementi bo'lib, o'zaro bog'langandir. Birovda subyektiv huquqning bo'lishi, boshqa birovda, albatta, bu huquqqa yarasha majburiyat bo'lishini bildiradi va, aksincha har qanday majburiyat o'z qarshisida uni bajarishni talab qilishga haqli shaxsning bo'lishini bildiradi. Jumladan, mulkdor o'ziga qarashli mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lgani uchun u boshqa fuqarolardan bu huquqdan foydalanishda to'sqinlik qilmasligini talab qila oladi. Qarzdor ma'lum bir harakatni bajarishga majbur bo'lsa, kreditor bu harakatning bajarilishini talab qilishga haqlidir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning obyekti deb, fuqarolik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va majburiyatlari nimaga qaratilgan bo'lsa, shunga aytiladi. Bular — ashyolar, mol-mulklar, pullar va qimmatli qog'ozlar, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalari, shaxsiy nomulkiy huquqlardir.

Fuqarolik huquqiy munosabatlarning obyektlari sifatida ko'rilgan ashyolar fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega.

(ya'ni, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxonalar) hisoblanadi. Davlat ham fuqarolik huquqiy munosabat subyekti bo'lishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar fuqarolik huquq layoqatiga, ya'ni fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lishlari lozim.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Ba'zi mualliflar fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini bunday munosabat qatnashchilarining o'z subyektiv huquq va majburiyatlariga muvofiq amalga oshiradigan o'zaro harakatlari tashkil etadi, subyektiv huquqlar va burchlar esa huquqiy munosabatning huquqiy shaklidir, deb hisoblaydilar[1] .

Subyektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi. Subyektiv huquqlar obyektiv huquq normalari, ya'ni, davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlari, odatda, obyektiv huquq (davlat tomonidan o'rnatiladigan va belgilab qo'yiladigan huquqlar) normalaridan kelib chiqadi. Ushbu huquqqa nisbatan «subyektiv» so'zi qo'llanilishining asosiy sababi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining ushbu huquqning sohibi bo'lish hamda uni amalga oshirishdagi xohish-irodasining birlashishi ahamiyatga egaligidir. Chunki subyektiv huquq sohibi o'zining bu huquqlarini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki umuman amalga oshirmasligi yoxud ushbu huquqlardan voz kechishi mumkin.

Subyektiv huquqlar o'z egasiga qonun bilan yo'l qo'yilgan doiralarda o'z xohishi va ixtiyori bilan harakat qilish imkoniyatini beradi. Boshqacha qilib aytganda, subyektiv huquq subyektga o'z erkini amalga oshirish va o'z manfaatlarini qondirish imkoniyatini beradigan munosabatlarni vujudga keltiradi. Subyektiv huquq ikkinchi tomondan, huquqqa ega bo'lgan shaxsning boshqa shaxslardan o'z huquqining buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining subyektiv huquqi, bir tomondan, o'z mulkini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u subyektiv huquq egasi sifatida o'z huquq-

---

[1] *Qarang:* Гражданское право. Учебник. Ч.1. – М.: Проспект. 1996. – С. 78–79.

Ishlar va xizmatlar fuqarolar hamda yuridik shaxslarga ko'rsatiladigan huquqiy munosabatlarning obyektlari bo'lib hisoblanadi.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi ashyoni topshirishga qaratilgan harakatni qiladi, pudrat shartnomasi bo'yicha, kiyim tikish atelesi mijozning buyurtmasi bo'yicha kiyim tikishga qaratilgan harakatni qilishga va o'zi bajargan ish natijasini topshirishga majburdir.

Intellektual faoliyat natijalari, jumladan, fan yoki san'at asarlari, ixtirolar, sanoat namunalari, mualliflik hamda sanoat mulki huquqi normasi bilan tartibga solinadigan va qo'riqlanadigan huquqiy munosabatlarning obyekti bo'ladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqlar FKning 100-moddasida ko'rsatilgan bo'lib, ular shaxsning nomi, sha'ni, qadr-qimmati, ishchanlik obro'si va boshqa shaxslarning mulkiy xarakterda bo'lmagan manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan huquqiy munosabatlarning obyekti sifatida ko'riladi. Amaldagi fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlarimizda fuqarolik-huquqiy munosabat obyektlarini tashkil etadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlar doirasi birmuncha kengaytirilgan.

2-§. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning turlari

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo'yish va boshqacha shaklda qo'ldan-qo'lga o'tkazish, umuman mulkiy muomala bilan bog'liq huquqiy munosabatlar tushuniladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va yuridik shaxslar)ning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, o'z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o'tkazilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy huquqlar, jumladan, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqlardan iborat.

2. Mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar. Mutlaq huquqiy munosabatlarda subyektiv huquq egalari o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar. Mutlaq huquqlar noma'lum har bir kimsa tomonidan buzilishi mumkin bo'lgani sababli

har kimdan qo'riqlanadi. Ularga mulk, mualliflik huquqlari, shaxsiy huquq kabilar kiradi.

Nisbiy huquqiy munosabatda esa, faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar)ga nisbatangina kuchda bo'ladi. Shartnomaga asoslangan barcha huquqlar nisbiy huquqlar jumlasidandir. Nisbiy huquqlarga asoslangan talablarning amalga oshirilishi, majburiyatlarning bajarilishi, qarzga olingan pulning to'lanishi bo'yicha o'z zimmasiga shartnoma asosida majburiyat olgan shaxsdangina talab qilish mumkin bo'ladi.

3. Mulkiy huquqiy va majburiyat munosabatlari. Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo'lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi. Mulkiy-huquqiy munosabatlarda huquq egasi bo'lgan shaxslar boshqa shaxslarning ijobiy harakatlariga muhtoj bo'lmay, o'z huquqlarini o'zlari bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Majburiyat munosabatlari nisbiy munosabatdan iborat bo'lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lsa ham hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin. Bunday munosabatlar odatda fuqarolik muomalasi natijasida vujudga keladi. Jumladan, muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatilishi yoki yetkazilgan zararni to'latilishiga qaratilishi mumkin. Barcha shartnomalar, birovga zarar yetkazish, mulkni asossiz olish yoki tejash bilan bog'liq munosabatlar majburiyat munosabatlari hisoblanadi.

4. Korporativ munosabatlar. Bozor munosabatlari tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi turi – korporativ huquqiy munosabatlar ham vujudga keldi. Unga subyektlarni yuridik shaxs belgilariga ega bo'lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar, korporatsiyalarda a'zoligi (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar kiradi. Bunday huquqiy munosabatlar mazmunini korporativ huquq tashkil etadi. Korporativ huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari turlicha bo'lib, ular jumlasiga:

– ta'sis shartnomasida qatnashish;
– kooperativga a'zo bo'lib kirish;
– aksiyalarni sotib olish va boshqalar kiradi.

Korporativ huquq tufayli korporatsiya ishtirokchilari (xo'jalik shirkatlari, jamiyatlari, kooperativlar va sh.k. a'zolari) korporatsiyani va uning mol-mulkini turli shakllarda boshqarishda qatnashadilar.

Korporativ huquqlarini amalga oshira borib korporatsiya qatnashchilari fuqarolik huquqining mustaqil subyekti – yuridik shaxs hisoblangan ushbu korporativ tuzilma erki-irodasining shakllanishiga ta'sir etadi. Bunday vaziyat fuqarolik huquqiy tartibga solish uchun tipik hol emas, chunki umumiy qoidaga ko'ra fuqarolik muomalasida subyektlar mustaqil va bir-biriga bog'liq emas, shu sababli kontragentlar erki-irodasining shakllanishida bevosita qatnasha olmaydi.

Korporativ huquqlarni amalga oshirish bevosita yoxud bilvosita bunday huquq sohiblari mulkiy manfaatlarini qanoatlantirish maqsadini ko'zda tutadi. Shu sababli ham korporativ huquqlarni mulkiy huquqlar jumlasiga mansub, deb hisoblash mumkin.

5. Imtiyozli (afzallik) huquqlari. Fuqarolik huquqiy munosabatlarida muayyan huquq subyektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega (FKning 224-moddasi). Yopiq aksiyadorlik jamiyati a'zosi ham o'z aksiyalarini sotganda boshqa a'zolar sotib olishda imtiyozga ega. Garovga oluvchi garov predmeti sotilganda uning qiymati hisobidan o'z talablarini qanoatlantirishda boshqa kreditorlarga nisbatan imtiyozga ega. Ushbu huquqlar o'ziga xos bo'lib, fuqarolik huquqiy munosabatlari subyektlari teng huquqligi doirasidan tashqari chiqadi. Shu sababli ham imtiyozli huquqiy munosabat faqat qonunda belgilangan asoslar bo'yicha va maxsus doiradagi subyektlar uchungina vujudga keladi. Imtiyozli huquqlar mustasno xarakteriga ega bo'lib, faqat vakolatli subyektgina undan voz kecha oladi. Imtiyozli huquqlarni buzuvchi har qanday yuridik harakatlar o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

3-§. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar

Fuqarolik huquqi normalari o'z-o'zidan fuqarolik huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi ma'lum holatlar bilan belgilanadi. Binobarin, huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar yuridik faktlar deb yuritiladi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan, shuningdek, nazarda

tutilmagan bo‘lsa-da, fuqarolik qonunlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan holatlar mavjud bo‘lishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o‘zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko‘rilgan yuridik faktlar turlicha bo‘lib, subyektlar erki-irodasi mazmuniga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi:

1. Hodisalar.

2. Harakatlar.

FKning 8-moddasi 1-qismida ko‘rsatilishicha, fuqarolik huquqlari va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek, fuqarolar hamda yuridik shaxslarning garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo‘lmasa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko‘ra fuqarolik huquq hamda burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

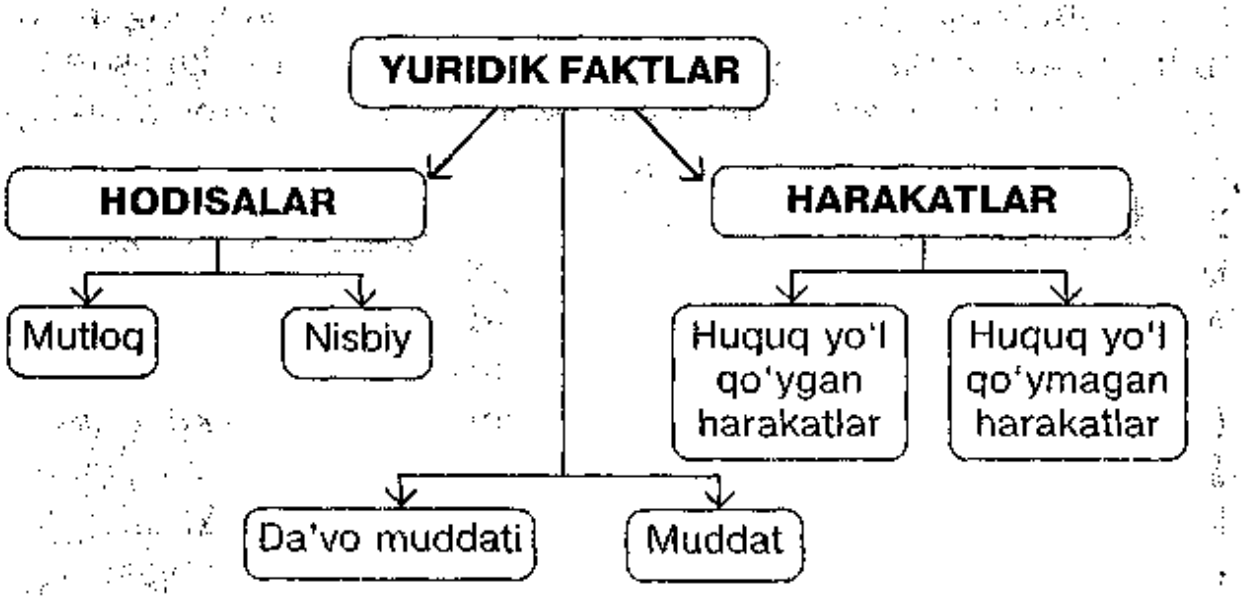

Fuqarolik kodeksining 8-moddasi 2-qismida fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari ko‘rsatilgan.

Ular quyidagilardan iborat:

1. Qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek, garchi qonunda nazarda tutilmagan bo‘lsa-da, unga zid bo‘lmagan shartnoma va boshqa bitimlardan;

2. Qonunda fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan davlat organlarining yoki fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari hujjatlaridan;

3. Sudning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilagan qarorlaridan;

4. Qonun yo‘l qo‘ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida;

5. Fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;

6. Boshqa shaxsga zarar yetkazish natijasida;

7. Asossiz boyib ketish natijasida;

8. Fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;

9. Qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarning kelib chiqishi bilan bog'laydigan hodisalar natijasida.

Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan mol-mulk bo'lgan huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, unga bo'lgan huquqlar tegishli ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Hodisalar, voqealar, ya'ni kishilarning erkidan tashqari sodir bo'ladigan faktlar (masalan: o'lim, tug'ilish va shunga o'xshashlar) faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqi va majburiyatlarini vujudga keltiradi. Masalan, fuqaro vafot etgan taqdirda uning merosxo'rlari vorislik huquqi to'g'risidagi normalar asosida meros olish huquqiga, marhumning qarzi bo'lsa, olgan meros mulki qiymati hajmidan shu qarzni to'lashga majbur bo'ladilar. Tabiiy ofatlar, yong'in yuz bergan taqdirda, sug'urta organlari jabrlangan shaxs zararini sug'urta haqidagi huquqiy normalarga asosan to'lashga majbur bo'ladilar (agar avvaldan sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa).

Harakatlar fuqarolik huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar)ning erki bo'yicha qilinadigan yuridik faktlar hisoblanadi. Har qanday harakat ham yuridik fakt hisoblanmaydi, faqatgina muayyan huquqiy oqibat tug'diradigan harakatgina yuridik fakt sifatida e'tirof etiladi. Ular o'z navbatida ikki turga: huquq yo'l qo'ygan va huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga bo'linadi.

Huquq yo'l qo'ygan harakatlar qonun bilan man etilmagan harakatlardan iborat. Bunday harakatlar fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquqlari yoki burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo'lib, muayyan huquqiy oqibatni tug'dirishga qaratiladi. Huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga birovga zarar yetkazish va asossiz boyib ketish holatlari tan olinadi (FKning 8-moddasi, 2-qismi, 6–7-bandlar).

Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida ham fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga keladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan mol-mulkka nisbatan huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, tegishli tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

4-§. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi

Fuqarolar va tashkilotlar o'zlarining huquq layoqati mazmuniga yarasha xilma-xil fuqarolik huquqlari olish imkoniyatiga egadirlar.

Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va burchlarni bajarish vaqtida fuqarolar va tashkilotlar davlatimiz bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir.[1]

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi amaldagi fuqarolik kodeksining 9-moddasida ko'rsatilgan. Unga asosan fuqarolar va yuridik shaxslar fuqarolik huquqlarini o'z erklari bilan, o'z manfaatlarini ko'zlab qo'lga kiritadilar hamda amalga oshiradilar. Ular o'zlariga tegishli fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, bu huquqlarni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga qarab tasarruf etadilar. Bunda ular, hatto o'zlariga tegishli huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishga ham haqlidirlar va bu holat qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari (masalan, merosdan voz kechish) huquqlarning bekor qilinishiga olib kelmaydi.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Qonun fuqarolik huquqi munosabat ishtirokchilarining insofli, oqilona va adolat bilan harakat qilishini nazarda tutadi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari, axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa ish yuritish odobi qoidalariga rioya qilishlari shart. Ular o'z huquqlarini amalga oshirish jarayonida boshqalarga zarar yetkazmasliklari, o'z huquqlarini suiiste'mol qilmasliklari, shuningdek, ulardan qonun hujjatlariga zid ravishda foydalanmasliklari shart.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda ushbu shartlarga rioya etmasalar, sud ularga tegishli huquqni himoya qilishni rad etishi mumkin. Subyektiv fuqarolik huquqini amalga oshirish zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsni muayyan xatti-harakatni qilishga (agar o'z burchini ixtiyoriy ravishda bajarmasa) majbur qilish yo'li bilan kafolatlanadi.

---

[1] *Qarang:* Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. – T.: O'zbekiston. 1993.-72-6.

5-§. Fuqarolik huquqlarining himoya qilinishi

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari fuqarolik kodeksining 11-moddasida mustahkamlab qo'yilgan.

Ular quyidagilardan iborat:

• huquqni tan olish (masalan, asarning birov tomonidan o'zlashtirilib nashr etilgani to'g'risida nizo bo'lgani holda, shu asarga nisbatan mualliflikni tan olish);

• huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish (masalan, mulk egasi o'zining mulkidan foydalanish huquqining har qanday ravishda buzilishini bartaraf etish va kelgusida mulkdan foydalanishda xalaqit bermaslik majburiyatini buzuvchi shaxsga yuklash);

• bitimni haqiqiy emas, deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash;

• davlat organining yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish;

• shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi;

• burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish (masalan, sotilgan ashyo sotuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda topshirilmaganida uning oluvchisiga majburiy tarzda olib berish);

• zararni to'lash;

• neustoyka undirish;

• ma`naviy ziyonni qoplash;

• huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish;

• davlat organining yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi;

• qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish tartibi ham umumiy va maxsus tartibga bo'linadi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning umumiy tartibi sud va xo'jalik sudi orqali himoya qilishdan, shuningdek, fuqaroni o'z huquqlarini o'zi himoya qilishdan iborat bo'ladi. FKning 10-moddasiga asosan buzilgan huquqlarni fuqarolik huquqlarini protsessual qonunlarda yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudlovga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi tomonidan himoya qilinadi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqlari ma'muriy tartibda himoya qilinadi. Ma'muriy tartibda qabul qilingan

qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkin (FKning 10-moddasi 2-bandi).

Shaxsning o'zi tomonidan ham fuqarolik huquqlarini himoya qilishga yo'l qo'yiladi. Biroq bunda himoya ma'lum shartlar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Ular FKning 13-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan shaxsning o'zi tomonidan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari huquqni buzish darajasi bilan baravar bo'lishi hamda huquqni buzishga yo'l qo'yish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi lozim. Masalan iste'molchi o'ziga sotilgan nuqsonli tovarni ushlab qolib, yetkazilgan zarar va neustoyka to'lanmaguncha qaytarib bermaslikka haqli bo'ladi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning maxsus tartibida faqat qonun yoki boshqa normativ hujjatlarda maxsus ko'rsatma bo'lgan taqdirdagina qo'llanilishi mumkin. Himoya qilishning maxsus tartibi quyidagichadir: fuqarolik huquqlarini himoya qilish qonunlar bilan belgilangan hollarda va tartibda kasaba uyushma tashkilotlari tomonidan ham amalga oshiriladi.

O'rtoqlik sudlari O'zbekiston Respublikasi «O'rtoqlik sudlari to'g'risida»gi Nizomda ko'rsatilgan fuqarolik ishlarini ko'rib, hal qiladi.

Fuqaro va tashkilotlarning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish sud tartibida amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda, agar fuqaroning sha'niga dog' tushiradigan va qadr-qimmatini pastga uradigan ma'lumotlar shaxsning turar joy yoki ish joyida birinchi marta sodir etilgan bo'lsa, jabrlangan shaxsning huquqi turar joy yoki ishxonasidagi o'rtoqlik sudi tomonidan himoya qilinishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi qaysi me'yoriy hujjatda ko'rsatilgan?*
2. *Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullariga nimalar kiradi?*
3. *Yuridik faktlarni tushuntirib bering.*
4. *Noqonuniy harakatlarga misol keltiring.*
5. *Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni sanab bering.*
6. *Huquqni tan olish tushunchasiga ta'rif bering?*
7. *Bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llashning mohiyatini ochib bering.*
8. *Burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish nima?*
9. *Shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishiga izoh bering?*

10. Huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish nimalarda namoyon bo'ladi?

11. Fuqaro Kamolov 2007 yil 25 dekabrda ***fuqaro Sobirovga*** *«Talaba» kichik korxonasini 45000000 so'mga sotadi. Shartnoma notarial tasdiqlangach,* ***Fuqaro Kamolov*** *fuqaro Sobirovga shartnoma bo'yicha mulk huquqini Fuqarolik kodeksining 490-moddasi talablariga asosan davlat ro'yxatidan o'tkazish lozimligini aytsada, fuqaro Sobirov bunga e'tiborsiz qaraydi.*

Ushbu vaziyatda fuqarolik huquq va burchlari vujudga keladimi yoki yo'qmi? Sizning fikringiz qanday?

12. Magazindan palto xarid qilgan iste'molchi ***Zokirov*** *magazinchi tomonidan o'ziga belgilangan sifat va artikuldagi mol topshirilmaganligini bildi. Bo'lib o'tgan ushbu fuqarolik huquqiy munosabatda fuqaro* ***Zokirovga*** *tovar cheki berilgan edi.*

Ushbu holat bo'yicha fuqaro Zokirov o'zining buzilgan huquqini bevosita o'zi himoya qilishi mumkinmi? Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullarini sharhlang.

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Subyektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra qanday bo'lishi mumkin?

A. Mulkiy.
B. Tashkiliy.
C. Imtiyozli.
D. Mulkiy yoxud nomulkiy.

2. Shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar nima deb ataladi?

A. Pozitiv majburiyatlar.
B. Normal majburiyatlar.
C. Negativ majburiyatlar.
D. Qonuniy majburiyatlar.

3. Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi FKning nechanchi moddasida ko'rsatilgan?

A. FKning 7-moddasida.
B. FKning 8-moddasida.
C. FKning 9-moddasida.
D. FKning 10-moddasida.

4. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullaridan qaysi biri noto'g'ri?

A. Zararni to'lash.
B. Neustoyka undirish.
C. Bitimni haqiqiy deb topish.
D. Ma'naviy ziyonni qoplash.

5. Fuqarolik huquqlari ma'muriy tartibda himoya qilinadimi?

A. Himoya qilinadi.
B. Himoya qilinmaydi.
C. Qonunda nazarda tutilgan hollarda himoya qilinadi.
D. Normativ hujjatlarda maxsus ko'rsatma bo'lgan taqdirda himoya qilinadi.

V bob. FUQAROLIK HUQUQINING SUBYEKTI SIFATIDA FUQAROLAR

1-§. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi

Huquq subyektlarini xarakterlaydigan asosiy huquqiy xususiyatlar huquq va muomala layoqatlaridan iborat. Fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi (FKning 17-moddasi). Har bir shaxs fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lmay turib, fuqarolik huquqining subyekti bo'la olmaydi. Bu qoida odatda yuridik shaxslarga taalluqli bo'lsa-da, jismoniy shaxslar uchun ahamiyatli hisoblanadi.

Davlat hayotning moddiy sharoitlariga qarab fuqarolarning huquq layoqati, ya'ni muayyan huquq va burchlarga ega bo'lish layoqatini belgilaydi. Huquq layoqatining xarakteri va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi.

Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida aytilganidek, **O'zbekiston Respublikasidagi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar qonun oldida tengdirlar. Ushbu qoidaga asoslangan holda fuqarolik huquqida fuqarolar huquq layoqatida teng hisoblanadilar. Ya'ni, barcha fuqarolarga bir xildagi huquq va burchlar belgilanadi.**

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari huquq layoqatining mazmuni Konstitutsiyaning «Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari» nomli ikkinchi bo'limidagi qator moddalarda keng ta'riflangan va mustahkamlangan. Ularda fuqarolarning mol-mulkka ega bo'lishi, meros olishi, meros qoldirishi, kasb va turar-joy tanlash, fan, adabiyot, san'at asarlari yaratish, tadbirkorlik faoliyati bilan va umuman qonunda taqiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish, shuningdek, boshqa keng mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'lishlari mumkinligi aytilgan va asosiy qonun darajasida mustahkamlangan.

O‘zbekiston Respublikasida fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati mazmuni FKning 18-moddasida mustahkamlab qo‘yilgan.

Unga asosan fuqarolar:

– mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo‘lishlari;

– mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari;

– bankda jamg‘armalarga ega bo‘lishlari;

– tadbirkorlik, dehqon (fermer) xo‘jaligi bilan hamda qonunda taqiqlab qo‘yilmagan boshqa faoliyat bilan shug‘ullanishlari;

– yollanma mehnatdan foydalanishlari, o‘zlari mustaqil ravishda yoki boshqa fuqarolar va yuridik shaxslar bilan birgalikda yuridik shaxslar tashkil etishlari;

– qonunga zid bo‘lmagan har qanday bitimlar tuzishlari va majburiyatlarda qatnashishlari;

– boshqa shaxslar tomonidan yetkazilgan zararning to‘lanishini talab qilishlari;

– mahsulot turini va yashash joyini tanlashlari;

– fan, adabiyot va san’at asarlarining, ixtirolarning, qonun bilan qo‘riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining muallifi huquqiga ega bo‘lishlari;

– shuningdek, boshqa mulkiy va shaxsiy huquqlarga ega bo‘lishlari mumkin.

Qonunda belgilangan hollar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas.

Fuqaroning huquq va muomala layoqatidan to‘la yoki qisman voz kechishi haqidagi, shuningdek, o‘z huquq va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o‘z-o‘zidan haqiqiy emas, deb hisoblanadi (qonun yo‘l qo‘ygan hollardan tashqari) (FKning 23-moddasi).

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-moddasi ayrim fuqarolik huquqlaridan, jumladan: xizmat bo‘yicha cheklash, mol-mulkni musodara qilish, muayyan huquqdan mahrum qilishni ko‘zda tutadi. Jinoyat qonunida huquqdan mahrum qilish vaqtincha chora sifatida ko‘zda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 45-moddasida ko‘rsatilganidek, muayyan huquqdan mahrum qilish bir yildan besh yilgacha muddatga tayinlanishi mumkin.

Bu muddat o‘tgach fuqaro yana o‘zi mahrum qilingan o‘sha huquqni qonuniy asoslarda qo‘lga kiritilishi mumkin bo‘ladi.

2-§. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi

Huquq layoqati kishi tug'ilganidan to o'limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo'ladi. Yangi tug'ilgan chaqaloq ham har xil huquqlarga, jumladan, yashash huquqi, ovqatlanish huquqi, erkin bo'lish huquqi kabi qator tabiiy huquqlarga, shu jumladan, ota-onalardan tarbiya olish va boshqa huquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruhi xastalar ham huquq subyekti bo'lib hisoblanadi. Ular, xususan, davolanish, pensiya olish va boshqa huquqlarga ega. Ularning mulkiy huquqlari to'liq hajmda saqlanadi.

Kishi tug'ilishi bilan uning hayoti boshlanganidek, tug'ilishi bilan huquq subyekti sifatida yashashi ham boshlanadi. Kishining tug'ilish fakti muhim yuridik ahamiyatga ega bo'lganligi tufayli, bolaning tug'ilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limida (FHDYO) davlat ro'yxatdan o'tkaziladi. Ro'yxatdan o'tkazilmaslik tug'ilgan bolaning huquqiga ta'sir etmaydi, faqat uning huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur harakatlarni amalga oshirishda qiyinchilik tug'diradi.

Kishining huquq layoqati subyekti bo'lib yashashi faqat uning tug'ilishi bilan boshlansa ham, qonun ba'zi hollarda hammaning, ya'ni hali tug'ilmagan bolaning – kelgusidagi huquq subyektining manfaatlarini ham e'tiborga oladi va qo'riqlaydi. Masalan, qonunga asosan meros qoldiruvchi vafot etgan, ya'ni qonun belgilangan tartibda meros ochilganidan so'ng tug'ilgan bolalari ham voris bo'la oladilar (FKning 1118-moddasi). Uy-joy kodeksida ko'rsatilganidek, fuqarolarga uy-joy berilganida turar-joy hajmini belgilashda oilada homilador ayollarning bo'lishi ham hisobga olinadi.

Huquq layoqati kishi, ya'ni huquq subyekti vafot etishi bilan tamom bo'ladi. O'lgan kishining to o'limiga qadar ixtiyorida bo'lgan huquq va zimmasidagi majburiyatlarning bir qismi (mulkiy, shaxsiy huquq va majburiyatlari) bekor bo'ladi, shu bilan birga ba'zi mulkiy huquqlar vorislarga o'tadi. O'lim qator huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktdir. Shuning uchun o'lim ham tug'ilish singari fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limida (FHDYO) da oila qonunchiligiga muvofiq qayd etiladi.

Normal tartibda guvohlantirilgan o'lim hollaridan tashqari, qonun fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan, deb e'lon qilish institutini ham biladi.

3-§. Fuqarolarning muomala layoqati

Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir (FKning 22-moddasi). Muomala layoqatini yuridik harakatlar qilish, ya'ni qonun bo'yicha ma'lum huquqiy oqibatlar qilish layoqati deb ham ta'riflash mumkin (masalan, shartnomalar tuzish, yetkazilgan zararni to'lash va hokazolar).

Muomala layoqatining huquq layoqatidan farqi shuki, barcha fuqarolar ham muomala layoqatiga ega bo'lavermaydilar. Muomala layoqatiga ega bo'lishning sharti shundan iboratki, muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasolik bilan o'z harakatlarining oqibatlarini tushunib harakat qiladilar. Ma'lumki, yangi tug'ilgan bola to'liq huquq layoqatiga ega bo'lsa ham, o'z harakatlari bilan bironta huquq va majburiyat olmaydi. Ongli harakatlar qilish layoqati faqat ma'lum yoshga yetgandan keyingina boshlanadi. Binobarin, fuqarolik muomala layoqatining fuqaro to'la hajmda voyaga etish bilan vujudga kelishini ko'rsatadi. Voyaga etish 18 yoshga to'lish bilan boshlanadi. Bu yoshga etish bilan kishi fuqarolik huquqiy munosabatlarda, jumladan, mulkiy munosabatlarda to'la qatnashuvchigina bo'lib qolmay, siyosiy huquqlar bilan birga boshqa fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini ham oladi.

Qonun voyaga etish yoshini belgilash bilan bir qatorda, voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'lishini belgilaydi (FKning 22-moddasi).

Voyaga yetgan fuqarolar teng darajada muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Fuqarolarning muomala layoqati faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina cheklanishi mumkin. Fuqaroning muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy emas (FKning 23-moddasi).

To'la muomala layoqati yuqorida ko'rsatilganidek, o'n sakkiz yoshga yetgan fuqarolarga berilgani sababli bu yoshga to'lmagan shaxslarning huquqiy holatini belgilashda ular ikkiga bo'linib, ya'ni o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan va o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxslar muomala layoqati o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar (kichik yoshdagi bolalar) to'la ravishda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar:

1. Mayda maishiy bitimlar;

2. Tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial guvohlantirish yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar;

3. Qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlarni amalga oshirishga haqlidirlar (FKning 29-moddasi).

Kichik yoshdagi bolalar mustaqil tuza oladigan mayda maishiy bitim deganda, bola yoki uning oila a'zolarining odatdagi, har kungi ehtiyojini qondirishga qaratilgan va yuqori bo'lmagan bahodagi bitim tushuniladi. Bitimning mayda maishiy bitim ekanligini belgilovchi ikki shart mavjud bo'lishi talab etiladi. Birinchisi, odatdagi, har kungi ehtiyojlarni qondirishga qaratilganligi va, ikkinchisi, yuqori bo'lmagan bahoda bo'lishi talab etiladi.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar uchun bitimlarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

Birovga yetkazilgan zararlari uchun ham kichik yoshdagi bolalar javobgar bo'lmaydilar. Ular uchun ota-onalari yoki boshqa nazoratchilari javobgardir. O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlarning banklarga omonat qo'yish va ularni tasarruf qilish huquqlari qonun bilan belgilanadi.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar (o'smirlar) qisman muomalaga layoqatli bo'lib, qonuniy vakillari (ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylari)ning roziligi bo'lgan taqdirda o'z harakatlari bilan huquq va majburiyatlar olishlari mumkin.

O'smirlar bitimlarni ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki homiylarining roziligi bilan tuzadilar. Ammo ular mustaqil ravishda o'zlarining ish haqlari yoki stipendiyalarini tasarruf qilishga, o'z asarlari, ixtirolariga bo'lgan mualliflik hamda ixtirochilik huquqlarini, o'z kashfiyotlariga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishga, kredit muassasalariga mablag'lar qo'yish va ularni tasarruf etishga, shuningdek, mayda maishiy bitimlarni tuzishga haqlidirlar. Ular 16 yoshdan kooperativlarga a'zo bo'lib kirishlari mumkin.

Yetarli asoslar mavjud bo'lganida sud qonuniy vakillari yoxud vasiylik va homiylik organining iltimosnomasiga ko'ra o'smirning o'z ish haqi yoki stipendiyasini mustaqil tasarruf qilish huquqini cheklashi

yoki bu huquqdan mahrum etishi mumkin (FKning 27-moddasi 8-bandi).

O'smirlar boshqa shaxslarga yetkazilgan zararlari uchun FK bilan belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Ruhiy kasallar va aqli zaiflar to'la hajmda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Ongli harakatlar qilish va o'z harakatlarining yuridik oqibatlarini hisobga olish layoqati (muomala layoqati)ga, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli ega bo'lmagan fuqaro – muomala layoqatiga ega emas deb tanilishi mumkin. Har qanday ruhiy kasallik yoki aqli zaiflik fuqaroni ongli harakatlar qilish va fuqarolik muomalasida qatnashish layoqatidan mahrum qilmaydi. Ruhiy holat buzilishi faktining o'zigina kishini muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo'lmaydi. FKda ko'rsatilishicha, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqaro sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin, shu munosabat bilan unga nisbatan vasiylik belgilanadi (FKning 30-moddasi). Ta'kidlash joizki, yuqoridagi asoslarga ko'ra fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun fuqaro 18 yoshga to'lgan bo'lishi zarur.

Ruhiy kasalni yoki aqli zaif kishini sud tomonidan tayinlangan psixiatorlarning ishtiroki bilan bo'ladigan maxsus komissiya tomonidan ko'rib tekshirish va uning natijalari haqida dalolatnoma tuzish sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topish haqida hal qiluv qarori chiqarish uchun asos bo'ladi. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro nomidan bitimlarni vasiylari tuzadilar.

Fuqaroning muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lsa, sud uni muomalaga layoqatli deb topadi va belgilangan vasiylikni bekor qiladi (FKning 30-moddasi). Qonun ba'zi hollarda voyaga yetgan fuqarolarning muomala layoqatini cheklash hollarini nazarda tutadi, jumladan, FKning 31-moddasida ko'rsatilishicha, spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini iste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklab qo'yilishi mumkin. Lekin bularni u mayda maishiy bitimlarni istisno qilganda, bitimlarni homiyning roziligisiz tasarruf eta olmaydi.

Agar fuqaro spirtli ichimlik yoki narkotik moddalarni iste'mol qilishni tashlasa, sud uning muomalaga layoqati cheklanganligini bekor qiladi. Sud qaroriga asosan unga nisbatan belgilangan homiylik ham bekor qilinadi.

4-§. Vasiylik va homiylik

Muomalaga layoqatsiz fuqaro shaxsini, uning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan hollarda mulkiy huquqlarni qo'riqlash uchun vasiylik va homiylik belgilanadi.

Vasiylik shundan iboratki, bunda muomalaga layoqatsiz shaxs o'n to'rt yoshga to'lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan vasiy harakat qiladi hamda o'zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug'diradi.

Homiylikda homiylar qisman muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar (o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan fuqarolar)ga o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam ko'rsatadilar, shuningdek, ularni uchinchi shaxsni ba'zan bo'lishi mumkin bo'lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Homiylik ba'zi hollarda jismoniy kamchiliklari bo'lgan, masalan ko'zi ojiz (ko'rlik), mayiblik sababli o'z huquqlarini o'zlari amalga oshira olmaydigan va himoya qila olmaydigan to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan ham belgilanadi.

Bunday shaxslarga nisbatan homiylikning vazifasi huquqlar olish yoki ularni amalga oshirish bilan bog'liq turli harakatlarni ular uchun bajarishdan iborat.

Bolaning ota-onasi olti oydan ortiq muddatda bo'lmagan hollarda, agar bolaning manfaatlari uchun zarur bo'lsa, ularga nisbatan ham vasiylik va homiylik belgilanadi.

Mahalliy organlar vasiylik va homiylik organlari bo'la oladi. Ular voyaga yetmaganlarga nisbatan vasiylik harakatlarini amalga oshirishni yosh bolalarga nisbatan-xalq ta'lim bo'limlariga, ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan – sog'liqni saqlash bo'limlariga, vasiylikka olinuvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa, ijtimoiy ta'minot bo'limlariga yuklaydilar, qishloq joylarida vasiylik va homiylik mahalla fuqarolar yig'inlari tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan O'zbekiston Respublikasining voyaga yetmagan fuqarolariga va sog'lig'i tufayli o'z huquqini mustaqil ravishda amalga oshira olmaydigan, o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan, O'zbekiston Respublikasining voyaga yetmagan fuqarolariga vasiylik va homiylik faoliyatini amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining konsullik idoralari zimmasiga yuklanadi.

Agar vasiylikka olinuvchining mulki u turgan joyda bo'lmasa, ikki vasiy: biri uning o'ziga nisbatan, ikkinchisi, vasiylikka olingan shaxsning mulkiga nisbatan tayinlanishi mumkin.

Ota-onalar vasiylik va homiylik vazifalariga alohida tayinlanmay, qonun bo'yicha bajaradilar. Ota-onalari bo'lmagan taqdirda yoki ular amalda bu vazifani birorta sabab, masalan, qamoqda yoki shifoxonada bo'lishi tufayli bajara olmasalar yoki ota-onalik huquqidan mahrum bo'lgan bo'lsalar vasiylik va homiylik organlari vasiy va homiyni, birinchi navbatda, vasiylikka olinuvchiga yoki homiy tayinlanayotganga yaqin shaxslardan biriga tayinlaydi.

Muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan shaxslar, sud tomonidan ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinganlar yoki ota-onalik huquqi cheklanganlar sobiq farzandlikka oluvchilarning farzandlikka olganligi Oila kodeksining 169-moddasiga muvofiq bekor qilingan shaxslar (ya'ni o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlayotgan yoki ularni lozim darajada bajarmayotgan, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilayotgan, farzandlikka olinganlarga nisbatan shafqatsizlik bilan muomalada bo'layotgan, muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka mubtalo bo'lgan shaxslar) qonun bilan zimmalariga yuklangan majburiyatlarni lozim darajada bajarmaganliklari yoki o'z huquqlarini suiiste'mol qilganliklari uchun vasiylik (homiylik) vazifalaridan chetlatilgan shaxslar, ruhiy yoki narkologik muassasalarda ro'yxatda turganlar, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ilgari hukm qilingan shaxslar vasiy va homiy qilib tayinlanishi mumkin emas.

Vasiy va homiyning asosiy vazifasi vasiylikka olinuvchining shaxsi va mulki yuzasidan g'amxo'rlik qilishdan, vasiylikka olinuvchining manfaatlarini qo'riqlashdan iborat. Binobarin, vasiylikka oluvchi o'ziga ishonilgan mulkdan o'zi uchun hech qanday foyda olmasligi lozim. U vasiylikka olingan shaxsni asrash va uning mulkini idora etish xarajatinigina undirishga haqli. Umumiy qoida bo'yicha vasiylik va homiylik vazifalari bepul bajariladi. Vasiy va homiy o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsga ta'minot berishga majbur emas. Vasiy va homiyning o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsning ta'minoti uchun qilgan xarajatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ushbu shaxsning mablag'i hisobidan qoplanadi, bu mablag' yetarli bo'lmagan taqdirda esa, uning ta'minoti uchun vasiylik va homiylik organlari nafaqa tayinlashi mumkin.

Vasiy vasiylikka olingan shaxs tomonidan bitimlar tuzishga haqli, lekin vasiylikka olinuvchining mulkiy ahvoliga yomon ta'sir etadigan

bitimlar tuzishda vasiylik organlarining roziliklari bilan ish qilish lozim. Notarial guvohlantirishni talab qiladigan shartnomalar tuzish, vasiylikka olingan shaxsga qarashli mulkiy huquqlardan voz kechish, mulkni taqsimlash va shu kabi harakatlar uchun vasiylik organlarining roziligi zarur. Yosh bolalarga qarashli imoratlarni sotish uchun vasiylik organlaridan maxsus ruxsat olinishi kerak.

Vasiy vasiylikka olingan shaxsning o'zi bilan va uning nomidan o'zining yaqin kishilari bilan bitimlar tuza olmaydi, chunki bunda vasiylikka olinuvchining manfaatlariga zarar keltirib, o'ziga yaqin kishilarning manfaatlariga ustunlik berish xavfi bor.

Vasiylik voyaga yetmaganlarning tarbiyalanishlari, sog'liklari haqida g'amxo'rlik qilishga va ular bilan birga turishga majbur. Ruhiy kasallarning vasiylari esa, ularni davolash va sog'liqlariga muvofiq sharoitda asrash tadbirlarini ta'minlashlari lozim.

Homiylar g'amxo'rlik qilish uchun o'zlariga ishonilgan shaxslarga, ularning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarida yordam ko'rsatadilar, ularni uchinchi shaxslarning yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Bitim tuzish uchun vasiylik va homiylik organlarining roziliklari talab qilinmagan hollarda, bitimlar tuzishga rozilik bera oladilar.

Vasiylar va homiylar o'z himoyalaridagi shaxslarning huquq va manfaatlarini har qanday shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan sudlarda ham maxsus vakolatlarsiz himoya qila oladilar (FKning 32-moddasi).

Vasiylik va homiylik bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga oid asosiy qoidalar Oila kodeksi hamda vasiylik va homiylik organlari to'g'risidagi Nizom bilan tartibga solinadi.

5-§. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining subyekti jismoniy shaxslar ham bo'lishi mumkin. FKning tegishli normalarida, jumladan, 18-moddaning talabiga ko'ra, fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari (hattoki, 207-moddada xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning ham miqdor, ham qiymat jihatdan cheklanmasligi haqida qoidalar belgilanadi), dehqon va fermer xo'jaligi tashkil etishlari, tadbirkorlik hamda qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishlari, shuningdek, yollanma mehnat asosida faoliyat yuritishlari mumkinligi belgilanadi.

Umumiy qoida bo'yicha fuqarolar 18 yoshga to'lib, to'liq muomala layoqatiga ega bo'lgach, xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanishga haqli. Biroq FKning 28-moddasiga asosan 16 yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa, yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin.

Voyaga yetmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyning roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipatsiya qilingan voyaga yetmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u yetkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. Emansipatsiya qilingan voyaga yetmagan tadbirkorga nisbatan FKning 27-moddasi 1-2-bandi qo'llanilmaydi.

Xususiy tadbirkorlik faoliyat bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan fuqaro tuman (shahar) hokimligiga zarur hujjatlar taqdim etgan holda ariza bilan murojaat qiladi. Agar tadbirkor maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyat turi bilan shug'ullanish istagini bildirsa, tegishli organlarning xulosasini ham taqdim etishi lozim. Yuridik shaxs bo'lmasdan o'z faoliyatini amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan jismoniy shaxsga u albatta, davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnoma beriladi va tegishli hududiy soliq organida qayd etiladi. Shu paytdan boshlab fuqaro tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli. Uning faoliyatiga nisbatan FKning tijorat tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalari qo'llaniladi. Davlat ro'yxatidan o'tmasdan turib xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanganlik uchun qonunlarda tegishli javobgarlik mavjud.

Yakka tadbirkor kreditorlarning u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan talablarini qanoatlantirishga qodir bo'lmasa, bunday tadbirkor belgilangan tartibda bankrot deb topilishi mumkin. Yakka tadbirkorni bankrot deb topish rasm-rusmlarini amalga oshirish jarayonida uning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlari bo'yicha kreditorlari ham o'z talablarini qo'yishga haqli. Mazkur kreditorlarning ushbu tartibda qo'yilgan talablari yakka tadbirkor bankrot deb topilganidan keyin ham o'z kuchini saqlab qoladi (FKning 26-moddasi).

Xususiy tadbirkorga berilgan guvohnoma muddati tamom bo'lganida, qonunga nomuvofiq faoliyat yuritganda, jumladan, ruxsat olish asosida shug'ullanish lozim bo'lgan faoliyat bilan ruxsatsiz shug'ullanganda xususiy tadbirkorlik huquqi bekor bo'ladi. Xususiy tadbirkor o'z xohishiga ko'ra guvohnomada ko'rsatilgan muddatdan oldin ham tadbirkorlik faoliyatini to'xtatishga haqli.

Bugungi kunda yakka tadbirkor fuqaro ham mustaqil, yuridik shaxs tuzib, faoliyat yuritish ham mustahkamlandi. Masalan, xususiy korxona, dehqon xo'jaligi yoki xususiy notarial idoralar shular jumlasidandir.

6-§. Fuqarolarning turar joyi

Fuqaroning doimiy turar joyi fuqarolik huquqi uchun muayyan ahamiyatga egadir. Fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi, deb ko'rsatiladi. O'n to'rt yoshga to'lgan voyaga yetmaganlar (kichik yoshdagi bolalar)ning yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning qonuniy vakillari, ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga yetmaganlar yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi (FKning 21-moddasi).

Turar joy tanlash huquqi muomalaga layoqatli fuqaroning o'zi tomonidan belgilanadi. Turar joy tanlash huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdagina, masalan, ozodlikdan mahrum qilinishi hollarida maxsus ijozat olish yo'li bilan joylashish mumkin bo'lgan hududlarda cheklanishi mumkin.

Odatda, fuqaro yashash uchun qayerda ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, shu joy uning turar joyi hisoblanadi. Fuqaroning turar joyi qonunga muvofiq ko'p hollarda huquqiy ahamiyatga ega. Jumladan, fuqarolik da'volari bilan, qoidaga ko'ra javobgarning turar joyi hududidagi sudga murojaat qilinadi. Ammo ba'zi da'volar masalan: aliment undirish, zararni to'latish to'g'risidagi da'volar da'vogarning turar joyidagi sudga bildirilishi mumkin.

Majburiyatlarning ko'p qismi qarzdorning turar joyida, pul majburiyatlari esa kreditor turgan joyda ijro etiladi. Meros qoldirgan shaxsning oxirgi doimiy turar joyi bo'yicha meros ochiladi va hokazo.

Turar joy bilan bog'liq huquqiy munosabatlar asosan O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi orqali tartibga solinadi.

7-§. Fuqaroni bedarak yo‘qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e’lon qilish

Fuqaroning huquq layoqati uning o‘limi natijasida batamom tugaydi. Ammo huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish uchun shu huquqiy munosabatlarning ishtirokchilaridan biri bo‘lgan fuqaro ayrim sabablarga ko‘ra doimiy yashash joyidan uzoq muddatga ketib qolganda, uning haqiqiy yashash joyini aniqlash imkoniyati bo‘lmasa, bunday hollarda bedarak yo‘qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida, umuman huquqning boshqa sohalarida ham bedarak yo‘qolgan deb topish instituti katta amaliy ahamiyatga ega. Bu institut bedarak yo‘qolgan fuqaroning qarindoshlari va boshqa manfaatdor shaxslarning shaxsiy va mulkiy huquqlari ta’minlanishini kafolatlaydi.

Turmushda shunday voqealar ham bo‘ladiki, ba’zan bir fuqaro o‘zining doimiy yashash joyiga uzoq muddat kelmay qo‘yadi. U o‘zining qayerda turganligi to‘g‘risida bironta ma’lumot ham yubormaydi. Uning qayerda yashayotganini yoki qayerga ketganini aniqlashga qaratilgan barcha harakatlar behuda ketadi. Uning tirik yoki o‘likligini aniqlash mumkin bo‘lmaydi. Bunday hollarda ham huquqiy munosabat qatnashchisi bo‘lgan fuqaroning ancha vaqt yo‘qolib ketishi uning huquqiy munosabatdagi taqdiriga ta’sir qilmasligi kerak. Odatda, bunday fuqaroning doimiy yashab turadigan joyida qandaydir mulklari qoladi. Bu shaxs biror-bir majburiyatda qarzdor yoki kreditor bo‘lishi mumkin. U shuningdek, huquq va majburiyatning egasi bo‘lgani uchun boshqa kishilarning shaxsi bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi, jumladan, nikohda bo‘lishi, ota-onalik huquq va majburiyatiga ega bo‘lishi ham mumkin. Fuqaroning uzoq vaqt doimiy turar joyiga qaytib kela olmasdan bedarak yo‘qolib ketishi ko‘p vaqtga cho‘zilib ketmasligi kerak. Chunki davlat fuqarolik huquqi munosabatning bunday beqarorligiga befarq qaray olmaydi. Bedarak yo‘qolgan fuqaroning yaqin kishilarining, kreditorlarining, davlatning va nihoyat o‘zining shaxsiy manfaatlari, bunday noaniqlik va beqarorliklarning tugatilishini talab etadi.

Basharti bedarak yo‘qolgan fuqaro o‘lgan bo‘lsa, uning biror-bir huquqiy munosabatda bo‘lishi to‘g‘risida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Binobarin, unga tegishli bo‘lgan huquq va burchlar boshqalarga o‘tishi kerak. Manfaatdor shaxslar esa, uning vorislariga nisbatan

o‘zlarining tegishli e’tiroz va da’volarini bildirish imkoniyatiga ega bo‘lishlari mumkin.

Fuqarolik kodeksining 33-moddasining birinchi qismida bedarak yo‘qolgan deb topish to‘g‘risida umumiy qoida beriladi. Unga asosan, agar fuqaroning qayerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma’lumotlar bo‘lmasa manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo‘qolgan deb topishi mumkin. Fuqaroni bedarak yo‘qolgan deb topish uning fuqarolik huquqlarini bekor qilmaydi. Aksincha, bedarak yo‘qolgan deb topilgan fuqaroning huquqlarini himoya qilish uchun zarur choralar amalga oshirilishi talab qilinadi.

Bedarak yo‘qolgan deb topilgan fuqaroning mol-mulkini doimiy suratda boshqarib turish zarur bo‘lsa, bu mol-mulk sudning qaroriga muvofiq vasiylik va homiylik organi tomonidan belgilanadigan va ushbu organ bilan tuziladigan ishonchli boshqaruv to‘g‘risidagi shartnoma (FKning 49-bobi) asosida ish olib boradigan shaxsga topshiriladi. Bu mol-mulkdan bedarak yo‘qolgan shaxs qonunga muvofiq boqishi kerak bo‘lgan fuqarolarga ta’minot beriladi, uning soliqlar va boshqa majburiyatlar bo‘yicha qarzlari to‘lanadi (FKning 34-moddasi).

Manfaatdor shaxslarning arizalari bo‘yicha vasiylik va homiylik qiluvchi organ bedarak yo‘qolgan fuqaroning mulkini qo‘riqlash uchun, shuningdek, uning mulkini idora etish uchun, uning qayerda ekanligi to‘g‘risidagi oxirgi ma’lumot olingan kundan e’tiboran bir yil o‘tishini kutmasdanoq mulkka boshqaruvchi tayinlashi mumkin.

Fuqaroni bedarak yo‘qolgan deb topish boshqa huquqiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, fuqaroni bedarak yo‘qolgan deb topish topshiriq shartnomasining bekor bo‘lishiga asos bo‘ladi. Agar fuqaro jinoyat qilgan yoxud alimentlarni undirish ishi bo‘yicha qidiruvdan yashirinib yurgan bo‘lsa, bunday hollarda u bedarak yo‘qolgan deb topilmaydi.

Bedarak yo‘qolgan deb topilgan fuqaro qaytib kelgan yoki uning turar joyi aniqlangan taqdirda, sud uning bedarak yo‘qolgan deb topish haqidagi qarorni bekor qiladi. Sudning qarori asosida fuqaroning mol-mulkini boshqarish bekor qilinadi (FKning 35-moddasi).

Fuqaroni vafot etgan deb e’lon qilish to‘g‘risidagi asosiy qoida FKning 36-moddasida berilgan. Bu qoidada aytilishicha, «agar fuqaroning qayerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil

mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qayerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin».

Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda uning huquqiy munosabatlari tugaydi, mulkiga nisbatan meros ochiladi, shaxsiy majburiyatlari tamom bo'ladi va hokazo.

Basharti vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro tirik bo'lsa, uning barcha huquqiy munosabatlari amalda davom etaveradi. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelgan taqdirda yoki uning qayerda turganligi ma'lum bo'lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin u har qanday shaxsdan bu shaxsga bepul o'tib qolgan mavjud mol-mulkini o'ziga qaytarib berishni uch yil (FKning 150-moddasi talabiga ko'ra) mobaynida sud orqali talab qilishga haqli.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo'lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to'lamagan bo'lsalar, bu holda to'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.

Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulkini haq to'lashni nazarda tutadigan bitimlar asosida olgan shaxslar mol-mulkni vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning tirikligini bila turib, sotib olganliklari isbotlansa, ular fuqaroga bu mol-mulkni qaytarib berishlari shart. Bunday mol-mulkni asli holida qaytarib berishning imkoni bo'lmasa, uning qiymati to'lanadi.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning mol-mulki meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan va sotib yuborilgan bo'lsa, fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin unga mol-mulkni sotishdan tushgan pul qaytarib beriladi (FKning 37-moddasi).

8-§. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 38-moddasiga asosan, quyidagi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak:

- tug‘ilish;
- o‘lim;
- nikoh tuzilganligi;
- nikohdan ajralish;
- farzandlikka olish;
- otalikni belgilash;
- familiya, ism va ota ismini o‘zgartirish;
- jinsning o‘zgartirilishi kabi faktlar.

Fuqaroning shaxsiy hayotdagi hamda uning jamiyatdagi huquqiy holati (fuqarolik holati) uchun, uning fuqarolik huquqi va oila huquqining subyekti sifatida tanilishi uchun ahamiyatli hisoblangan yuqoridagi faktlar davlatning tegishli organlari tomonidan ro‘yxatga olinadi (qayd qilinadi).

Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro‘yxatga olish shahar va tuman markazlarida, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) bo‘limi tomonidan, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari kotiblari tomonidan olib boriladi.

Fuqaroning tug‘ilish faktini ro‘yxatga olish mazkur fuqaroga nisbatan fuqarolik huquq layoqati vujudga kelganligini va bolaning ma’lum ota-onadan tug‘ilganligini belgilash uchun zarur. Fuqaroning faqat ma’lum yoshga to‘lgandan so‘ng muomala layoqatiga ega bo‘lganligi sababli tug‘ilish faktini olish mazkur fuqaroga FHDYO bo‘limi fuqarolik muomala layoqatining vujudga kelganligini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bolaning tug‘ilishi to‘g‘risidagi ariza FHDYO organiga bir oylik muddat ichida bolaning ota-onasi yoki ulardan biri tomonidan, alohida hollarda esa, qo‘shnilari, qarindoshlari, tibbiyot muassasalari ma’muriyati, ichki ishlar yoki vasiylik va homiylik organlari tomonidan berilishi mumkin. Tug‘ilish to‘g‘risidagi ariza bola o‘lik tug‘ilgan taqdirda ham berilishi shart. O‘lik tug‘ilgan bola tug‘ilishdan keyin 24 soat ichida FHDYO idorasida qayd etilishi kerak.

Nikohni qayd etish muhim davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan hujjat hisoblanadi. Oila qonunchiligida belgilanishicha, faqat FHDYO idoralarida qayd etilgan nikohgina yer va xotin uchun muayyan huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi. Nikoh nikohlanuvchilarning turar-joylari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga rioya qilinib ro‘yxatdan o‘tkaziladi.

Nikohdan ajralish yer-xotinning roziligi bo'yicha yoki sudning nikohni bekor qilish to'g'risidagi hal qiluv qarori asosida qayd etiladi. Er va xotinning ajralishlari FHDYO idoralarida qayd etilgandan keyingina tan olinadi va ular o'rtasida yer va xotinlikka oid huquq hamda majburiyatlar bekor bo'ladi.

Fuqaroning vafot etganligi yoki vafot etgan deb e'lon qilinganligini qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Fuqaroning o'lim fakti qayd etilishi huquq layoqatini bekor qiladi. Shu munosabat bilan vafot etganning huquq va majburiyatlari tamom bo'ladi. Uning mulkiga nisbatan meros ochiladi. Fuqaroning vafot etganligi to'g'risidagi ma'lumot o'lim fakti to'g'risidagi tibbiyot guvohnomasi bilan uch kundan kechiktirilmay FHDYO idorasiga bildirilishi va shu muddat ichida o'lim fakti qayd etilishi shart. O'ldirilgan, shuningdek, o'zini-o'zi o'ldirgan yoki baxtsiz hodisadan o'lgan yoki murda topilgan paytdan boshlab 24 soat ichida o'lim sababi to'g'risida tibbiyot muassasasi tomonidan berilgan guvohnomaga muvofiq FHDYO organida qayd etiladi. O'lim fakti to'g'risidagi arizalar va marhumning yaqin kishilari yoki turar-joy idorasi tomonidan, zo'rlik bilan o'ldirilishi, o'zini o'zi o'ldirish yoki baxtsizlik hodisasidan o'lish hollaridagi tegishli ma'lumotlar tergov organlari yoxud militsiya tomonidan berilishi lozim.

Farzandlikka olish fakti bu to'g'rida shahar (tuman) hokimligi tomonidan chiqarilgan qarorga binoan ro'yxatdan o'tkaziladi. Farzandlikka olinuvchining nasabi va ota ismi sifatida farzandlikka oluvchining nasabi va ismi ko'rsatilishida yoki farzandlikka oluvchi yer va xotin bolaning ota-onalari sifatida yozilishida bolaning tug'ilishi to'g'risida yozilgan ma'lumotlarga tegishlicha o'zgartirishlar kiritiladi. Farzandlikka olishning bekor qilinishi ham shahar (tuman) hokimliklari qarori bilan rasmiylashtiriladi va FHDYO idorasida qayd etiladi.

Fuqarolar familiya va ism hamda ota ismlarini o'zgartirish to'g'risida 16 yoshga to'lganlaridan so'ng FHDYO idoralariga murojaat qilishlari mumkin. Fuqaroning ishi tergovda yoki u sudlangan bo'lsa, shuningdek, davlat hokimiyati idoralari norozilik bildirsa, FHDYO idoralarida nasab va ismlarning o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi va bu sud tomonidan hal etiladi.

Otalikni belgilash nikohda bo'lmagan ota-onadan tug'ilgan bolaga otalikni belgilash ota va onasi (agar otasi voyaga yetmagan bo'lsa, unda uning ota-onasi yoki qonuniy vakili) tomonidan berilgan birgalikdagi ariza asosida FHDYO organida amalga oshiriladi. Otalikni

belgilashda ota-onaning shaxsan ishtiroki talab etiladi. 10 yoshga to'lgan bolaga nisbatan otalik uning roziligi bilan belgilanadi.

FHDYO organi otalikni belgilash haqidagi ariza asosida tug'ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o'zgartirishlar kiritadi.

Agar otalik belgilangan shaxs nikoh tuzgan bo'lsa, u holda FHDYO organi nikoh tuzilganligi va bolalarining tug'ilganligi haqidagi dalolatnoma yozuvlariga tegishli o'zgartirishlar kiritadi, shuningdek, otalikning belgilanganligi haqida ma'lumotnoma beradi.

Fuqarolik holatlari hujjatlari yozuvlarini bekor qilish va tiklash FHDYO idoralari tomonidan manfaatdor shaxslar o'rtasida nizo bo'lsa yoki fuqarolik holati hujjatlaridagi yozuvlarda jiddiy tafovutlar bo'lsa sud qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu faktlarning davlat va jamiyat hayotidagi, fuqarolar hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, FHDYO organlari arxivlarida ular tuzilgan kundan boshlab, 75 yil mobaynida saqlanadi. Bu muddat tugagach, ushbu dalolatnoma yozuvlari daftarlari tegishli shahar, viloyat va Respublika FHDYO arxivlariga topshiriladi.

Fuqaroning tug'ilishi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, farzandlikka olinishi, familiya otasining ismini o'zgartirilishi, fuqaroning o'limi faktlarini qayd etish O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi shahar va tuman hokimliklari fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo'limlariga hamda o'zini o'zi boshqarish idoralarida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalariga muvofiq rasmiylashtiriladi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Huquq layoqatiga ta'rif bering.*
2. *Muomala layoqati deganda nimani tushunasiz?*
3. *Vasiylik kimlarga nisbatan belgilanadi?*
4. *Kimlar vasiy yoki homiy etib tayinlanishi mumkin emas?*
5. *Qaysi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etiladi?*
6. *Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish qanday huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin?*
7. *Farzandlikka olish qanday amalga oshiriladi?*
8. *Fuqaroni bedarak yo'qolgan, deb topish qanday oqibatlarni keltirib chiqaradi?*
9. *Qaysi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak*
10. *Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda nimalar vujudga keladi?*
11. *Mirobod tumani hokimligi tomonidan 16 yoshli Sobirov tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotganligi sababli to'la muomalaga layo-*

qatli deb e'lon qilingan edi. Sobirov fuqaro Asomov bilan ko'chmas mulk oldi-sotdisi to'g'risida shartnoma tuzdi va notariusdan shartnomani rasmiylashtirishni so'raganda, notarius Sobirovni muomala layoqati yoshiga yetmagan deb hisoblab, shartnomani rasmiylashtirishdan bosh tortdi. Sobirov notariusning xatti-harakatlari ustidan sudga murojaat qildi.

Shikoyat bo'yicha sud qanday qaror chiqarishi lozim? Emansipatsiya tushunchasining mohiyatini ochib bering?

12. 15 yoshli fuqaro Nosirov «Universitet» nashriyotida mehnat shartnomasi bo'yicha xat tashuvchi bo'lib ishlaydi. Nosirov o'zining oylik maoshini to'plab 40000 so'mga magnitofon sotib oldi. Nosirovning ota-onasi magazinga magnitofonni qaytarib berib, 40000 so'm pulni qaytarilishini talab qilishdi, bunga asos qilib farzandlarini voyaga yetmaganligini ko'rsatishdi.

Masalani hal qiling?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Fuqarolarning turar joyi qayer hisoblanadi?

A. O'z mulkiga ega bo'lgan joyi.
B. Doimiy ro'yxatdan o'tgan joyi.
C. Tug'ilgan joyi yoki ko'p vaqt yashaydigan joyi.
D. Ota-onasi istiqomat qiladigan joyi.

2. Fuqaro qaysi muddat davomida noma'lum sabablarga ko'ra vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin?

A. 1 yil. B. 3 yil.
C. 5 yil. D. 10 yil.

3. Quyida keltirilgan fuqarolik holati hujjatlaridan qaysi biri fuqarolik hodisasi hisoblanadi?

A. Nikoh tuzish. B. Nikohni bekor qilish.
C. Ismni o'zgartirish. D. Vafot etish.

4. Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo'lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to'lamagan bo'lsalar, bu holda.....?.

A. To'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.
B. Mol-mulk fuqaroga o'tadi.
C. Mol-mulk fuqaroga qaytarib berilmaydi.
D. Sotilgan mol-mulk qaytib kelgan fuqaroga qaytarib beriladi.

5. Emansipatsiya qilingan voyaga etmaganning majburiyatlari bo'yicha kimlar javobgar bo'ladi?

A. Ota-ona. B. Farzandlikka oluvchi.
C. Homiy. D. Emansipatsiya qilingan shaxs.

VI bob. FUQAROLIK HUQUQINING SUBYEKTI SIFATIDA YURIDIK SHAXSLAR

1-§. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, azaldan mulkiy munosabatlarda jismoniy shaxslar bilan bir qatorda ma'lum darajadagi mulk mablag'iga ega bo'lgan ayrim birlashmalar ham ishtirok etganlar. Bundan XXV asr oldin Rim davlatida xususiy korporatsiyalar mavjud bo'lib, ular diniy maqsaddagi uyushmalar (**sodalitates, sollegia sodalicia**), mohir duradgorlar uyushmasi (**fabrorum, pistorum**)dan iborat bo'lgan.

Rim yuristlaridan Gayning guvohlik berishicha, XII-jadval qonunlari diniy maqsaddagi uyushmalarga o'zlari uchun qonunga xilof bo'lmagan holda nizom yaratishlari uchun huquq berganlar. Rim respublika davrida ko'plab korporatsiyalar, jumladan: (**collegia apparitorum**), ya'ni, magistrlar xizmatchilari korporatsiyasi, turli o'zaro yordam ko'rsatuvchi birlashmalar, shuningdek, (**coollegia funeratucia**) dafn etish marosimini o'tkazish bilan shug'ullanuvchi korporatsiyalar hamda (collegia publicanorum) Rimning siyosiy va xo'jalik hayotida muhim o'rin tutgan, davlat bilan shartnoma tuzib, davlat hisobidan sarmoya undirib, davlat imeniyalarida davlat uchun yirik qurilish ishlarini olib boruvchi tadbirkorlar birlashmasi va boshqalar mavjud edi. Ularning ko'pchiligi prinsipiat davrida yuridik shaxs sifatida e'tirof etildi.

Fuqarolik huquqining mustaqil subyektlari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashish va shu munosabat bilan muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi layoqati nafaqat fuqarolarga, balki yuridik shaxslarga ham beriladi.

O'zbekiston Respublikasida yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarning butun bir turkumi vujudga keltirilgan. Siyosiy partiyalar, banklar va bank faoliyati, notariat, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha ma'suliyatli jamiyatlar, Xo'jalik shirkatlari, Xususiy korxonalar, Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish, Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar, Nodavlat notijorat tashkilotlar, Jamoat fondlari, Birja va birja faoliyati to'g'risidagi

qonunlar shular jumlasidandir. Ularning har birida turli xo'jalik yuritish shakliga ega bo'lgan u yoki bu yuridik shaxslarga o'ziga xos ta'riflar, tushunchalar berilgan.

Amaldagi fuqarolik kodeksi esa, ularning barchasini umumlashtirib quyidagicha ta'rif beradi:

O'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan ham o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi (FKning 39-moddasi).

Yuqorida berilgan ta'rifga ko'ra, har qanday tashkilot emas, balki muayyan talablarga javob beradigan tashkilotlargina yuridik shaxs bo'la oladi.

Yuridik shaxslar:

- tashkiliy birlik;
- mulkiy mustaqillik;
- mustaqil mulkiy javobgarlik;
- fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish belgilariga ega bo'lishi kerak.

Tashkiliy birlik – bu yuridik shaxsning huquq subyekti sifatida tashkil bo'lganligini, muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishini bildiradi.

Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishini ko'rsatadigan Ustavi yoki Nizomi bo'lishi kerak. Ba'zi davlat muassasalari va davlat budjetida bo'lgan boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa tashkilotlar ham alohida Nizomga ega bo'lmay, mazkur turdagi tashkilotlar haqidagi umumiy Nizom asosida ish olib borishlari mumkin.

Yuridik shaxslarning ayrim filiallari (xo'jalik bo'limlari, uchastkalari, agentliklari) ma'lum tizimga ega bo'lgan, muayyan tarzda tashkil etilgan bo'lsa ham, ular butun bir tashkilot (korxona muassasa) ishining bir qisminigina bajaruvchi tashkilotlari bo'lgani tufayli yuridik shaxs bo'la olmaydi. Masalan, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining yuridik fakulteti muayyan shaklda tashkil topib, ish olib borish tartibi, kafedra a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, dekanning vakolatlari belgilangan bo'lsa ham, yuridik shaxs hisoblanmaydi.

Mulkiy mustaqillik – fuqarolik huquqining subyekti bo'lishi uchun yuridik shaxs hisoblangan har qanday tashkilotning o'ziga xos mulki

bo'lishi, har qaysi davlat tashkilotining o'ziga biriktirilgan mulki bo'lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, yuridik shaxslar mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lishlari kerak (FKning 39-moddasi, 2-bandi).

Yuridik shaxslarning mol-mulki ularning Ustav doirasida aks ettiriladi. Ustav fondi ta'sischilarining qo'shgan pul mablag'lari, ko'chmas mol-mulklari, a'zolik badallaridan, tadbirkorlik faoliyatidan topilgan daromadlaridan, fuqarolarning ixtiyoriy xayriya mablag'laridan, aksiyalaridan tushgan devidendlardan va qonunda man etilmagan o'zga manbalardan tashkil topadi. Bu sohada ayrim cheklovlar ham bor. Jumladan, siyosiy partiyalar davlat organlaridan, korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan, xorijiy davlatlar va tashkilotlardan, xalqaro tashkilotlardan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan, diniy tashkilotlardan, anonim xayriya beruvchilardan mablag'lar va boshqa mol-mulklar olishi taqiqlanadi.

Davlat tashkilotlari davlatga qarashli mulkka nisbatan to'la xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqigagina egadirlar. Jamoa xo'jaliklari, boshqa kooperativ va jamoat tashkilotlari, ularning birlashmalari o'zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mulkni egallaydi. Alohida mulkka ega bo'lmagan yoki mustaqil ravishda boshqara olmaydigan va shu sababli boshqa shaxslar bilan xo'jalik munosabatlarida bo'la olmaydigan tashkilotlar fuqarolik huquqining subyekti bo'lib hisoblanmaydi.

Mustaqil mulkiy javobgarlik — yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan (davlat tashkiloti esa, o'ziga biriktirib qo'yilgan) mulki bilan javob beradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat tashkilotlarining majburiyatlari yuzasidan davlat javobgar bo'lmaydi, bu tashkilotlar ham davlat tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar.

Davlat budjetida turadigan tashkilotlarning qarzini qoplash, mablag' berish shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga qarashli yuridik shaxs hisoblangan tashkilotlarning qarzlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Ammo yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga bo'ysunadigan tashkilotning qarzlari uchun qonunda yoki Nizomda nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'lishi mumkin. Quyi tashkilotlar ham o'zlarining yuqori tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar. Yuridik shaxslar o'z majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-

mulki bilan javob beradi. Davlat korxonasining mol-mulki yetarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi.

Yuridik shaxsning bankrotligi uning mulkdori yoki ta'sischining g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmaganda uning mulkdori (yoki muassisi) zimmasiga subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish – yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlarni vujudga keltira olishi demakdir. Yuridik shaxs sudda, xo'jalik sudida mustaqil ravishda da'vogar va javobgar bo'la oladi.

Har bir yuridik shaxs o'z firma nomiga ega bo'lishi talab etiladi. Firma nomi yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklini bildiradi. Masalan, «Nargiza» savdo-ishlab chiqarish jamoa korxonasi. Bu yerda «Nargiza» korxonaning nomi, ya'ni, korxonaning mahsulot va xizmatlari «Nargiza» yorlig'i ostida chiqariladi. Savdo ishlab chiqarish korxona faoliyatining xarakterini, jamoa korxonasi korxonaning jamoa mulkchiligiga asoslanganligini bildiradi.

Shuningdek, yuridik shaxslar rasmiy nomga, ya'ni, davlat nomidan ega bo'lishlari ham mumkin. Yuridik shaxslarga rasmiy nomni berishda O'zbekiston Respublikasi Hukumati ruxsat beradi. Masalan, O'zbekiston Republikasi Prezidentining 2000 yil 28 yanvardagi Farmoniga ko'ra, Toshkent Davlat universitetiga O'zbekiston Milliy universiteti maqomi berildi.

2-§. Yuridik shaxslar to'g'risidagi nazariyalar

Yuridik shaxs institutini takomillashtirish juda qiyin va o'ta muhim masalalardan biri bo'lib uni chuqur ilmiy tadqiqotlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Yuridik shaxslarni takomillashtirish masalasi tarixdan ma'lumki yuridik shaxs tushunchasi vujudga kelgan kundan boshlab olib borilgan bo'lib XIX asrda bir qator fundamental nazariyalarni yaratishga olib keldi va bu nazariyalar hozirgi kunda ham sivilistika fanida rivojlanib bormoqda.

Yuridik shaxslarning zamirida qanday ma'no yotganligini aniqlash uchun yuridik shaxslar to'g'risidagi turli nazariyalarni ikki guruhga ajratish mumkin.

Ushbu nazariyalarning birinchi guruhiga mashhur tarixiy maktabning asoschisi **Fridrix Karl fon Savinya**ning ishini keltirish mumkin. Uning konsepsiyasi yuridik shaxs nazariyalarining birinchi fundamental nazariyalaridan biri bo'lib, u **«Uydirma nazariyasi»** nomini oldi. Savinyaning qarashlaricha, huquq subyekti xususiyatlariga haqiqatan ham faqatgina inson egalik qiladi. Ammo qonun chiqaruvchi amaliy maqsadda tan oladiki, yuridik shaxslarning asosida inson shaxsiyati yotadi, deya insonni yuridik shaxsning timsoliga aylantiradi. Shunday yo'l bilan qonun chiqaruvchi yuridik uydirmani ishga soladi, ya'ni, o'ylab chiqarilgan huquq subyektini yaratadi.

Aloiz fon Brins tomonidan taklif etilgan **«Maqsadga yo'naltirilganlik»** nazariyasining uydirma nazariyasi bilan umumiy tomonlari shundaki, u ham yuridik shaxs xususiyatlariga ega bo'lgan real subyektning mavjudligini inkor etadi. Yuridik shaxs institutining asosiy maqsadi faqatgina mulkni boshqarish bo'lar ekan yuridik shaxs maqsadga yo'naltirilganlikdan boshqa narsa emas.

Yuridik shaxs nazariyasining ikkinchi guruhi yuridik shaxsni haqiqatda mavjudligini asoslash tezisidan kelib chiqadi. Asosiy tezis **Karl Georg fon Bezeler** tomonidan talqin etilgan bo'lib u **«Mavjudlik nazariyasi»** deb ataladi va uydirma nazariyasiga umuman qarama-qarshi nazariya hisoblanadi. U huquq subyekti sifatida nafaqat alohida shaxslar, balki ijtimoiy organizmlar ham ishtirok etishi mumkinligini e'tirof etdi. Ushbu nazariyaning boshqacha nomi **«Ijtimoiy organizmlar nazariyasi»**, deb ataladi.

Mavjudlik nazariyasi o'z davomini fransuz sivilisti **R. Salleyl** ishlarida mujassamini topdi. U **Bezeler** va **Girkening** qarashlariga asosan yuridik shaxslarning ba'zi biologizatsiyasidan ozod qilishga erishdi va natijada **R. Salleylning «Realistik nazariyasi»** to'liq va chuqurroq ishlangan realistik yo'nalishdagi konsepsiyaga aylandi. Jamiyat uning a'zolari kabi real hisoblangan insonlar jamoasi, birlashmalarining o'zaro munosabati evaziga mavjud bo'ladi. Bunday birlashmalarning maqsadi uning a'zolari xohishlaridan kelib chiqadi. Qonun soxta yuridik birlashmalarni tashkil etmaydi, balki faqatgina shaxslar birlashmasini huquqning mustaqil subyektlari sifatida tan oladi.

Rudolf fon Iyeringning «Qiziqish nazariyasi» ham yuridik shaxs nazariyalari ichida alohida guruhni tashkil etadi. Iyeringni taxminiga ko'ra yuridik shaxs haqiqiy – tabiiy huquq subyekti sifatida mavjud emas. Bu yuridik uydirmadan boshqa narsa emas. Huquq bu qonuniy himoya bo'lsa, qonun chiqaruvchi insonlar guruhiga huquqiy himoya

beryapti, ularning jamiyatda bir butun sifatida ishtirok etishiga ruxsat beryapti. Lekin bu Iyeringning fikricha, huquqning yangi subyekti paydo bo'lganini anglatmaydi.

Sobiq sovet yuridik ilmi yuridik shaxslarni o'rganishga jiddiy e'tibor berdi. 40–50- yillarda ushbu institutga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar paydo bo'ldi. Bu davrda sivilist olimlar o'z e'tiborlarini ko'proq davlatga tegishli yuridik shaxslarni o'rganishga qaratdilar.

Bu davrga kelib asosan uchta davlat yuridik shaxslarini izohlovchi nazariyalar yaratildi.

Akademik A.Venikditov tomonidan **«Kollektiv nazariyasi»** taklif etildi. Ushbu nazariyaga ko'ra davlat yuridik shaxslarining huquq subyekti sifatida ishchi va xizmatchilar korxona kollektivi va boshqa xalq kollektivlari e'tirof etilishi mumkin.

«Davlat nazariyasi» **S.I. Asknazi** tomonidan ishlab chiqildi. Ushbu nazariyaga asosan har bir davlat korxonasi ortida uning mol-mulki egasi davlat turadi. Unga asoslangan holda yuridik shaxsning insoniy asosini ushbu korxonaning mehnat jamoasiga qo'yish mumkin emas. Davlat yuridik shaxsi bu xo'jalik munosabatlarining ma'lum uchastkasida harakat qiluvchi davlatning o'zidir.

«Direktor nazariyasi» **Yu.K. Toltoy** tomonidan taklif etilgan va uning ishlarida to'la o'rganilgan. Ushbu nazariyaga asosan yuridik shaxsning asosiy maqsadi fuqarolik huquqiy munosabatlarida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishdir. Faqat direktorga fuqarolik huquqiy munosabatlarida korxona nomidan ishtirok etish vakolati berilgan. Shuning uchun aynan u davlat yuridik shaxsining yuridik tashuvchisi hisoblanadi.

Bundan tashqari **D.M. Genkin** va **B.B. Cherepaxin** tomonidan taklif etilgan yuridik shaxslarni **«Sotsial reallik nazariyasi»**, **O.A. Krasavchikov** taklif etgan **«Sotsial aloqalar nazariyasi»**, **A.A. Pushkin** va **B.I. Puginskiylar** tomonidan taklif etilgan **«Tashkilot nazariyasi»** kabi nazariyalar o'sha davr uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bir vaqtning o'zida yuridik shaxslar to'g'risida ko'plab ilmiy nazariyalarning mavjud bo'lishi yuridik shaxs institutini juda murakkab huquqiy tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Iqtisodiyotni rivojlanishining turli bosqichlarida birinchi o'ringa yuridik shaxslar to'g'risidagi nazariyalarning xususiyatlari ilgari surildi. Bu esa o'z navbatida yuridik shaxs instituti rivojlanishining evolutsiyasiga turtki bo'ldi.

3-§. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati

Yuridik shaxs o'z faoliyatida ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadlarga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi huquq layoqatlarining hajmida farq bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Tashkilotlar fuqarolarga nisbatan belgilangan birmuncha huquq va majburiyatlarga ega bo'la olmaydilar, faqat o'z ustav yoki nizomlarida ko'rsatilgan faoliyat bilangina shug'ullana oladilar.

Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilanadi (FKning 41-moddasi, 3-bandi).

Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot yoki korxona qatnashadigan munosabatlarning doirasi uning tashkil qilinish maqsadlari bilan hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning xarakteri bilan belgilanadi. Yuridik shaxs o'zi qatnashadigan munosabatlarga qarab ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Shunday qilib, yuridik shaxsning huquq layoqati, unga maxsus yuklangan vazifalar bilan belgilanadi (maxsus huquq layoqati prinsipi). Yuridik shaxs qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan ayrim faoliyat turlari bilan faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosidagina shug'ullanishi mumkin. Masalan, neft, neft mahsulotlari va gaz qazib chiqarish, ularni qayta ishlash va sotish faoliyati.

Fuqarolik huquqida fuqarolarga nisbatan huquq layoqatining tenglik prinsipi o'rnatilgan, fuqarolik huquq layoqatining mazmuni hamma fuqarolar uchun qonun bilan teng hajmda belgilangan bo'lsa, yuridik shaxslarning huquq layoqati undan farqlanib, ularning har qaysi turi uchun har xil bo'ladi. U barcha yuridik shaxslar uchun birorta umumiy hajmda oldin emas, balki konkret yuridik shaxsning paydo bo'lishida, uning ish maqsadlariga qarab, qonun, ustav yoki nizomlarida belgilanadi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati ham fuqarolik muomala layoqatidan farq qiladi. Agar fuqarolarda huquq layoqatidan farq qilib, muomala layoqati muayyan yoshga yetgach vujudga kelsa, muomala layoqati yuridik shaxslarda huquq layoqati bilan bir vaqtda tashkil topadi. Shu bilan birga fuqarolik muomala layoqatidan farq qilib yuridik shaxslarning muomala layoqatini cheklash va uni muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin emas.

Yuridik shaxs o'z ustavi yoki nizomi asosida harakat qiladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, uning ustavi yoki nizomi tasdiqlangan paytdan boshlab yoxud tegishli vakolatli idora ushbu yuridik shaxsni

tashkil etish haqidagi qarorni chiqargandan keyin vujudga keladi. Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi (FKning 44-moddasi, 4-bandi).

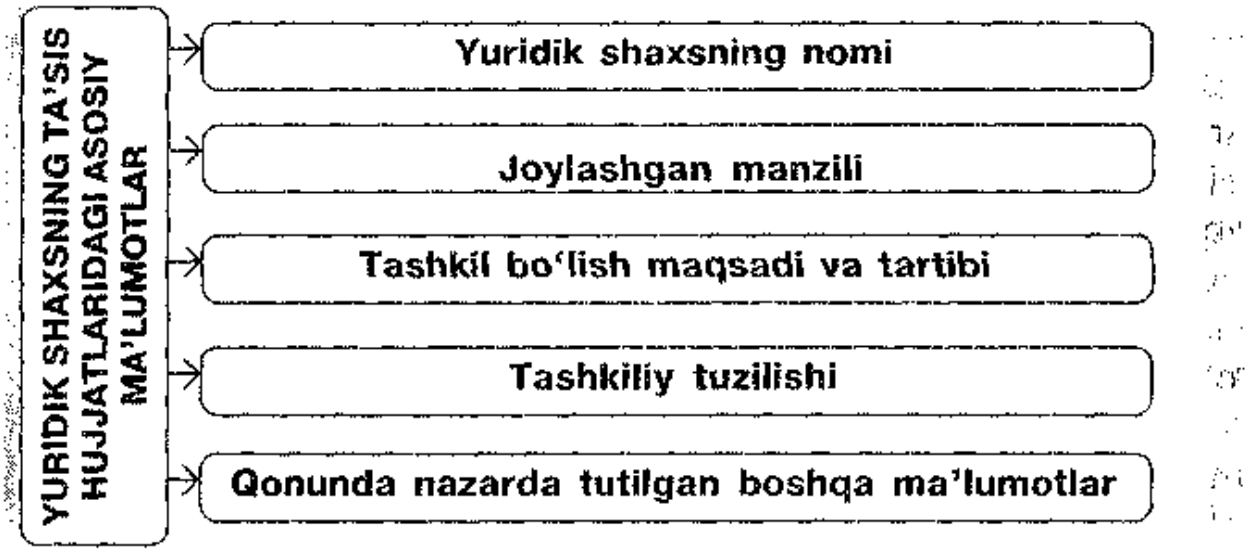

Umumiy qoida bo'yicha, yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari qonun talablari darajasida bo'lsa, uni uch ish kunida davlat ro'yxatidan o'tkazish lozim. Ayrim yuridik shaxslarni tashkil qilish va davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun bilan taqiq qilinadi. Masalan, Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar hamda jamoat birlashmalarining maxfiy jamiyat va uyushmalarning tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Yuridik shaxsning ustavi yoki u haqidagi nizom shunday hujjatki, bunda uning faoliyati uchun yuridik ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar mustahkamlanadi. Ustavda quyidagi:

- yuridik shaxsning nomi, joylashgan joyi, pochta manzili;
- yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakli;
- maqsadi va faoliyat sohalari;
- ustav fondining miqdori, vaqti, shakllantirish tartibi;
- ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish;
- foydani taqsimlash va zararlarni qoplash;
- faoliyat ustidan nazorat qilish;
- mehnat munosabatlari;

• hujjatlarni saqlash va axborot taqdim etish tartibi;
• yuridik shaxsni qayta tashkil etish va tugatish tartibi;
• qonunda nazarda tutilgan boshqa ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Ba'zi hollarda, yuridik shaxsni tashkil etishda, mazkur turdagi yuridik shaxslarning tashkiliy tuzilishi va faoliyatiga doir barcha umumiy qoidalarni nazarda tutgan namunaviy ustavlarning bo'lishi yuridik shaxs ustavini tuzish vazifasini yengillashtiradi. Bunday namunaviy ustavlarga fermer xo'jaligining namunaviy ustavini qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi)ning namunaviy ustavini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Yuridik shaxsning organlari ham bo'ladi. Yuridik shaxs qonun, ustav yoki nizom bo'yicha belgilangan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi o'z organlari orqali fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'ladi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati, ya'ni o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlari va burchlarini olish layoqati, yuqorida ko'rsatilganidek, ularning organlari orqali amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning organlari qonun, ustav yoki nizomga muvofiq ravishda yuridik shaxsning erk-irodasini ifodalaydi va yuridik shaxs nomidan faoliyat olib boradi.

Yuridik shaxslarning organlari yakka boshchilikka asoslanib, direktor, rais, boshqaruvchi yoki kollegial boshqaruv, vakillar majlisi, umumiy majlis (yoki yig'ilish) singari tartibida boshqaradigan organ bo'lishi mumkin.

Davlat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslarning organlari, qoida bo'yicha, yakka boshchilik asosida belgilanadi. Shu bilan birga yakka boshchilik asosida harakat qiluvchi organlar ishlab chiqarishga oid muhim masalalarni hal qilishda jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalari fikri bilan ham hisoblashadilar. Masalan, O'zbekiston Milliy universiteti rektori.

Kooperativ va jamoat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslarning organlari ikki turga: yakka boshchilikka asoslangan (masalan, boshqaruv raisi) yoki kollegial tartibda boshqarishga asoslangan (masalan, a'zolarning umumiy majlisi, boshqaruvi) bo'lishi mumkin.

4-§. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga kelishi mumkin:

1. **Buyruq orqali.** Bunday usul bilan davlat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslar tashkil topadi.

2. **Murojaat qilish usuli.** Bunda muassislar tomonidan tuziladigan yuridik shaxslarning vujudga kelishi imkoniyati qonun tomonidan oldindan belgilab qo'yilmagan bo'ladi. Binobarin, bunday hollarda davlat organi xuddi shunday yuridik shaxsning bo'lish-bo'lmasligining maqsadga muvofiqligini tekshiradi.

3. **Ruxsat olish usuli.** Bunday usulda tashkil topadigan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyatlari qonunlarda oldindan belgilab qo'yiladi va binobarin, ularning tashkil bo'lish-bo'lmasligi maqsadga muvofiqligi tekshirilmaydi, balki ta'sis hujjatlarining qonunga muvofiqligi tekshiriladi, xolos. Yuridik shaxs ta'sis shartnomasi ishtirokchilar tomonidan tuziladi, ustavi (nizomi) esa tasdiqlanadi.

Ta'sis hujjatlarida yuridik shaxslarning tarkibi va vakolatlari hamda boshqa zaruriy ma'lumotlar bo'lmog'i kerak. Ta'sis shartnomasida:

- Yuridik shaxsning nomi, joylashgan joyi, pochta manzili;
- Yuridik shaxslar va fuqarolarning yakka tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risida ma'lumotlar;
- maqsadi va faoliyat sohalari;
- yuridik shaxsning huquqiy maqomi;
- ta'sischilarning huquq va majburiyatlari;
- yuridik shaxsni ustav fondini shakllantirish tartibi;
- ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish;
- foydani taqsimlash va zararlarni qoplash tartibi;
- yuridik shaxsni boshqaruv organlari;
- yuridik shaxsning hujjatlarini saqlash;
- yuridik shaxsni qayta tashkil etish va tugatish tartibi;
- qonunda nazarda tutilgan boshqa ma'lumotlar belgilanadi.

Yuridik shaxs murojaat qilish va ruxsat olish usullari orqali tashkil topganda albatta, uni tashkil qiluvchilar tashabbuskor guruh bo'ladi. Bu guruh fuqarolar (jismoniy shaxslar)dan ham, yuridik shaxslardan ham iborat bo'lishi mumkin. Ular muassislar yoki ta'sischilar deb ataladi. Ta'sischilar orasida davlat ham uning organlari bo'lishi mumkin. Muassislar ko'p hollarda yuridik shaxsning mol-mulkini vujudga keltirishga o'z ulushini qo'shadi. Bu ulushlar asosida ko'p hollarda ustav fondi tashkil topadi.

Fuqarolik qonun hujjatlari «ta'sischi» va «muassis» atamalarining tushunchasi hamda ular o'rtasidagi farqli jihatlarni belgilamaydi. Ko'pchilik hollarda ayniqsa, keyingi paytda «ta'sischi» atamasi huquq normalarida deyarli qo'llanilmayapti. Yuridik shaxsni tashkil etayotgan shaxs (yoki shaxslar) huquq normalarida muassis (yoki muassislar)

atamasi bilan nomlanmoqda. Bu holat esa o‘z-o‘zidan kundalik hayotda ishlatilayotgan «ta’sischi» va «muassis» atamalarining bir xildagi ma’noga egaligini ifodalaydi.

Yuridik shaxs o‘z faoliyatida ko‘zlangan maqsad bo‘yicha tijoratchi va tijoratchi bo‘lmagan turlarga bo‘linadi (FKning 40-moddasi). Yuridik shaxslarning tijoratchi turlari muassislarning foyda olish maqsadini ko‘zlab tuziladi. Notijorat turlarida muassislar foyda olish maqsadini ko‘zlamaydilar.

Qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi yuridik shaxslar ham va notijorat yuridik shaxslar ham tadbirkorlik (foyda olishga qaratilgan faoliyat) faoliyati bilan shug‘ullanishlari mumkin, lekin bunda, tijorat yuridik shaxslardan farq qilib notijorat yuridik shaxslar o‘z tadbirkorlik faoliyatlaridan olgan foydani faqat a’zolarining ehtiyojini qondirish yoki o‘zga mushtarak maqsadni amalga oshirish uchun ishlatadilar. Olingan foydani boshqa maqsadlarda ishlatilishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Shu munosabat bilan notijorat yuridik shaxslarga nisbatan FK «foyda olishni maqsad qilib qo‘ymagan» degan ibora emas, balki, «foyda olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo‘ymagan» iborasi belgilangan. Bu esa, notijorat tashkiloti tadbirkorlik bilan shug‘ullanishi muayyan foyda ko‘rishi mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo‘lmaydi, xolos.

Yuridik shaxs bekor bo‘lganida ularning tijorat turlarida yuridik shaxs hamma kreditorlar bilan hisob-kitob qilgandan keyin mol-mulki muassislar o‘rtasida taqsimlab olinadi. Notijorat xarakterdagi yuridik shaxslarda esa qolgan mol-mulkka nisbatan muassislar haq-huquqqa ega bo‘lmaydilar. Yuridik shaxslarning davlat ro‘yxatidan o‘tish ma’lumotlari, shuningdek o‘ziga xos nomi davlat reestriga kiritiladi.

Yuridik shaxslarni ro‘yxatdan o‘tkazishni tashkil etishning maqsadga muvofiq emasligi haqidagi asos bilan uni ro‘yxatdan o‘tkazishni rad etish faqat yuridik shaxslarning murojaat etish usuli bilan tashkil qilish tartibida qo‘llaniladi. Davlat ro‘yxatidan o‘tkazishni rad etilganda sudga shikoyat bilan murojaat qilish mumkin bo‘ladi. Yuridik shaxslar davlat ro‘yxatidan o‘tgan paytidan boshlab tuzilgan hisoblanadi. Yuridik shaxsni qayta tuzish bu haqdagi tegishli qaror bilan amalga oshiriladi. Qarorda muassislarni shartnomaga qo‘shilish va shartnomadan chiqish tartibi kabilar ko‘rsatiladi. Odatda, tijoratchi yuridik shaxslarning ustavlari qonunda belgilangan tartibda tuman hokimliklarida davlat ro‘yxatiga olinadilar. Jamoat birlashmalari maqomiga ega bo‘lgan yuridik shaxslar,

shuningdek, yirik qo'shma korxonalar, davlat tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar nizomlari maxsus vakolatni davlat organlari tomonidan (Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi) tasdiqlanadi. Respublikamiz hozirgi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish davrida yuridik shaxslar ko'pincha qayta tashkil etish yo'li bilan bekor bo'ladi. Qayta tashkil etish yo'li bilan turli shakllarda, jumladan, FKning 49-moddasida ta'kidlanishicha, yuridik shaxsni qayta tashkil etish:

- **qo'shib yuborish,**
- **qo'shib olish,**
- **bo'lish,**
- **ajratib chiqarish,**
- **o'zgartirish** shakllarida amalga oshirilishi mumkin.

Yuridik shaxs birlashganida ikki yoki bir necha tashkilot o'zining mustaqil ravishda ish olib borishini bekor qiladi va yagona tashkilotga birlashadi, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Yuridik shaxs bo'linganda o'z faoliyatini bekor qiladi va uning negizida ikki yoki bir necha yuridik shaxs paydo bo'ladi hamda avvalgisining huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi.

Yuridik shaxsning qo'shilishida uning huquq va majburiyatlari uni qo'shib olayotgan yuridik shaxsga o'tadi hamda qo'shilgan yuridik shaxs o'zining mustaqil ravishda faoliyat yuritishini to'xtatadi. Ajralish shaklida esa faoliyat yuritayotgan yuridik shaxs tarkibidan mustaqil tashkilot ajralib chiqadi va o'z holicha yuridik shaxs huquqini oladi.

Kooperativ jamoat tashkilotlarining birlashishiga, bo'linishiga a'zolarning umumiy majlislari (yig'ilishlari) va vakillari majlisi (yig'ilish)ning qarori asosidagina yo'l qo'yiladi.

Yuridik shaxslarning qayta tashkil qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari yoki kooperativ va jamoat tashkilotlari ustavlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxslar qayta tashkil etilganida universal huquqiy vorislik vujudga keladi.

Yuridik shaxsni tugatish uning huquq va burchlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxsga o'tmasdan bekor qilinishiga olib keladi.

Fuqarolik kodeksining 53-moddasida yuridik shaxslarni tugatish asoslari quyidagicha belgilangan:

1. Yuridik shaxs muassislarining yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq;

2. Yuridik shaxsning amal qilish muddati tugashi;

3. Yuridik shaxsni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan;

4. Yuridik shaxsni tashkil qilish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganida;

5. Yuridik shaxs faoliyati ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilganda;

6. Qonun bilan taqiqlab qo'yilgan faoliyat amalga oshirilgan taqdirda;

7. FKda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq tugatiladi;

8. FKning 57-moddasida aytilganidek, yuridik shaxsning bankrot deb hisoblanishi uning tugatilishiga olib keladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, tugatish komissiyasi tayinlanadi. Tugatish komissiyasi yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi ma'lumotlar bosib chiqarilgan matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlar tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi (FKning 55-moddasi). Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas.

5-§. Yuridik shaxslarning turlari

Yuridik shaxslarning turlari jamiyatda mavjud bo'lgan mulk shakllariga bevosita bog'liqdir. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo'lib, yuridik shaxslar ham, o'z navbatida, davlatga tegishli va xususiy (nodavlat) yuridik shaxslarga bo'linadi.

FKning 40-moddasida aytilganidek, foyda olishni o'z faoliyatini maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tijoratchi bo'lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo'lishi mumkin.

Tijoratchi bo'lgan yuridik shaxslar jumlasiga xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari hamda unitar korxonalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslar jumlasiga jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar o'z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doiralarda tadbirkorlik faoliyatlari bilan ham shug'ullana oladi. Nodavlat, notijorat tashkilotlarning davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, 1999-yil 14-aprelda O'zbekiston Respublikasining Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risidagi qonuni qabul qilindi va amalga kiritildi.

FKning 77-moddasiga ko'ra yuridik shaxslar o'zlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek, mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya etish maqsadida uyushmalar (ittifoq) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin. Uyushma yuridik shaxs hisoblanib, uning a'zolari o'z mustaqilliklarini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha uyushmaning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladi.

Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ham yuridik shaxs sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qatnashchilaridir (FKning 78-moddasi).

Umuman, yuridik shaxslar o'z faoliyatlarida fuqarolik kodeksi normalariga, soha qonunlariga shuningdek, ustavlariga va boshqa ta'sis hujjatlariga asoslangan holda ish olib boradilar.

6-§. Xususiy korxonalar – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda qabul qilingan «Xususiy korxona to'g'risida»gi qonunining qabul qilinishi bilan yangi tashkiliy huquqiy shakldagi tijoratchi yuridik shaxsning huquqiy maqomi belgilandi.

Ushbu qonunning 3-moddasiga asosan mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxona deb e'tirof etiladigan bo'ldi. Xususiy korxona tadbirkorlik subyektlarining tashkiliy-huquqiy shaklidir. Xususiy korxona o'z mulkida alohida mol-mulkka ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'lishi hamda ularni amalga oshirishi, majburiyatlarni bajarishi, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin. Xususiy korxona o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi. Xususiy korxona mulkdori korxonaning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda xususiy korxonaning majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xususiy korxona to'liq firma nomiga ega bo'lishi lozim va qisqartirilgan firma nomiga ega bo'lishga haqli. Xususiy korxona O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bank hisob varaqlari ochadi. Xususiy korxona o'zining to'liq firma nomi davlat tilida ifodalangan va xususiy korxonaning joylashgan yeri ko'rsatilgan muhrga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni paytning o'zida uning firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin. Xususiy korxona o'zining firma nomi yozilgan shtamplariga va blankalariga, o'z emblemasiga, shuningdek, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan tovar belgisiga hamda ko'zga tashlanib turadigan boshqa identifikatsiya vositalariga ega bo'lishga haqli.

Xususiy korxona mulkdor tomonidan tuziladi, mulkdor unga tegishli mol-mulk beradi va uning ustavini tasdiqlaydi. Xususiy korxona, agar uning ustavida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi.

Xususiy korxona qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi bo'lishga yoki ularning ustav fondida o'zgacha tarzda ishtirok etishga, vakolatxonalar ochishga va filiallar tuzishga haqli.

Xususiy korxonaning ta'sis hujjati uning ustavidir. Xususiy korxonaning ustavida korxonaning firma nomi, uning joylashgan yeri va pochta manzili to'g'risidagi ma'lumotlar, asosiy faoliyat turlarining ro'yxati, mulkdorning familiyasi, ismi, otasining ismi va yashash joyi, ustav fondining miqdori o'z ifodasini topishi lozim, bundan tashqari ustavda qonun hujjatlariga zid kelmaydigan boshqa qoidalarni ham belgilanishi mumkin.

Xususiy korxona davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi. Xususiy korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qog'ozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yoxud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi. Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi.

Xususiy korxonaning ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish mulkdorning qaroriga ko'ra xususiy korxonaning ustaviga o'zgartishlar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi. Agar ikkinchi moliya yilining va shundan keyingi har bir moliya yilining yakunida xususiy korxona sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan kam ekanligi ma'lum bo'lib qolsa, xususiy korxona o'z ustav fondini o'zining sof aktivlari qiymatidan oshmaydigan miqdorda kamaytirishi shart. Xususiy korxona sof aktivlarining qiymati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi.

Xususiy korxona mulkdori korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi, korxona nomidan ishonchnomasiz ish ko'radi, uning manfaatlarini ifodalaydi, xususiy korxonaning pul mablag'larini hamda boshqa mol-mulkini tasarruf etadi, shartnomalar, shu jumladan, mehnat shartnomalari tuzadi, ishonchnomalar beradi, banklarda hisob varaqlar ochadi, shtatlarni tasdiqlaydi, korxonaning barcha xodimlari uchun majburiy bo'lgan buyruqlar chiqaradi va ko'rsatmalar beradi.

Xususiy korxona mulkdori xususiy korxona ustaviga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish, xususiy korxonani qayta tashkil etish va tugatish to'g'risida qaror qabul qilish, xususiy korxonaning soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin qolgan foydasidan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish, xususiy korxonaga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo'yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etish huquqiga ega. Xususiy korxona mulkdori qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Xususiy korxona mulkdori ustav fondini shakllantirishi, o'ziga qarashli korxonani yakka boshqarishi shart. Xususiy korxona mulkdori zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Xususiy korxona mulkdori o'zi vaqtinchalik bo'lmagan taqdirda shu muddatda rahbarlik vazifasini bajarib turishni boshqa jismoniy shaxs zimmasiga yuklash to'g'risida yozma qaror qabul qiladi. Xususiy korxona mulkdori muvaqqat rahbarning xususiy korxona mol-mulkini tasarruf etishga oid huquqini cheklab qo'yishi mumkin.

Vafot etganligi, muomalaga layoqatsizligi, muomala layoqati cheklanganligi yoki bedarak yo'qolgan deb topilganligi oqibatida mulkdorning xususiy korxona rahbari vazifasini bajarishi mumkin bo'lmay qolgan taqdirda xususiy korxonani boshqarish fuqarolik qonun hujjatlariga va xususiy korxonaning ustaviga muvofiq amalga oshiriladi.

Xususiy korxonaning mol-mulki natsionalizatsiya qilinmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxonaning mol-mulki rekvizisiya qilinmaydi, xususiy korxonaning mulkdoriga rekvizisiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga muvofiq kompensatsiyasi to'lanadigan tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tusdagi boshqa holatlar bundan mustasno.

Xususiy korxona qonun hujjatlariga muvofiq har qanday faoliyat turlarini amalga oshiradi. Xususiy korxona bitimlar tuzishda erkindir.

Xususiy korxonalarga tadbirkorlik subyektlari uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar, preferensiyalar va kafolatlar tadbiq etiladi.

Qonun hujjatlari bilan belgilanadigan tartibda xususiy korxonalar uchun davlat budjetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlarning doimiy stavkalari belgilanadi.

Xususiy korxonaning foydasi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng korxona mulkdorining tasarrufiga o'tadi hamda unga soliq solinmaydi.

Xususiy korxona faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta, belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxonalar o'z huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida qonunga muvofiq assotsiatsiyalarga (uyushmalarga) va boshqa birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Xususiy korxona mulkdori xususiy korxonani mol-mulk majmuasi sifatida sotishga, hadya qilishga, vasiyat qilib qoldirishga yoki uni o'zgacha usulda boshqa shaxsga o'tkazishga haqli.

Xususiy korxona boshqa shaxsga berilgan taqdirda o'zining firma nomidan, tovar belgilaridan, xizmat ko'rsatish belgilaridan hamda mazkur xususiy korxona va uning mahsulotini, u bajarayotgan ishlarni yoki ko'rsatayotgan xizmatlarni individuallashtiruvchi o'zga vositalardan foydalanish huquqlari, agar qonun hujjatlarida yoxud shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, yangi mulkdorga o'tadi.

Xususiy korxona uning mulkdori yoki sudning qaroriga ko'ra, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin. Xususiy korxonalarning tuzilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishi sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

7-§. Xo'jalik shirkatlari — yuridik shaxs sifatida

Xo'jalik shirkati-bu shirkat nomidan harakat qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzgan shartnomaviy yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan birlashmasidir.

Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatining eng faol ishtirokchilari hisoblanadi. Ular tijoratchi tashkilotlar jumlasiga kirib, ustav kapitallari, odatda, muassislarning qo'shgan umumiy (hissa) mol-mulk va mablag'lari yoki ishtirokchilarning aksiyalaridan iborat bo'ladi.

Xo'jalik shirkatlarining uning majburiyatlari uchun ishtirokchilar o'z mulklari bilan solidar va subsidiar tarzda javobgar bo'lishlari, uning tadbirkorlik faoliyatida ishtirokchilar shaxsiy ishtiroki xarakterli (kommanditchilardan tashqari), ta'sis hujjati ta'sis shartnomasi hisoblanishi, xo'jalik shirkatlaridan ishtirokchilar chiqib ketadigan bo'lsa, tegishlicha uning ta'sis hujjatiga o'zgartirish kiritilishi uning o'ziga xos xususiyatlarini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi 2001-yil 6-dekabrda qabul qilingan qonuni 3-moddasiga muvofiq muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo'lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo'lgan tijorat tashkiloti xo'jalik shirkati hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. Xo'jalik shirkati, agar uning ta'sis shartnomasida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday turdagi faoliyatni amalga oshirishi mumkin.

Xo'jalik shirkati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi (ishtirokchisi) bo'lishi, vakolatxonalar va filiallar tashkil etishi mumkin.

Korporativ huquq bo'yicha yetakchi mutaxassislardan biri T.Kashanina shirkatlarning kelib chiqishini oila boshlig'i oilada yakka hukmronligiga asoslangan oilaviy tadbirkorlikdan kelib chiqqan deb hisoblaydi[1]. Dastlabki paytlarda shirkatlarda asosan shirkat rahbarining yoshi, tajribasi muhim rol o'ynagan bo'lsa, keyinchalik ishtirokchilar o'rtasida uddaburon, tadbirkor shaxslar ta'siri orta bordi. Vaqt o'tgan sayin shirkatlarning o'zi ham turlarga ajrala boshladi. Bozor muno-

[1] *Qarang:* Кашанина Т. В. Корпоративное право. — М:, Норма, 1999. - С. 158.

sabatlari mustahkamlanib borayotgan hozirgi sharoitlarda ham shirkatlar xo'jalik yurituvchi subyektlar tizimida o'ziga xos o'rin egallaydi. Shirkatlarning huquqiy maqomi quyidagi o'ziga xos xususiyatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Birinchidan, shirkatlar ishtirokchilarni shartnoma, kelishuvga asoslangan birlashmasi, uyushmasi hisoblanadi. Bunday shartnoma ta'sis shartnomasi deb ataladi va u shirkatning asosiy ta'sis hujjati hisoblanadi. Ushbu shartnoma predmeti bo'lib muayyan ashyo, xizmat va ishlarga nisbatan huquq va majburiyatlarni vujudga keltirish emas, balki ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish hisoblanadi.

Ikkinchidan, shirkatlar – bu ishtirokchilarning turli mol-mulklarini (pul mablag'lari, ashyolar, ko'char va ko'chmas mol-mulklar) birlashtirish shaklidir. Ishtirokchilar qo'shgan ulushlar har xil hajmda-teng miqdorlarda va turli miqdorlarda belgilanishi mumkin.

Uchinchidan, shirkat kishilarning ixtiyoriy birlashuvi hisoblanadi. Shirkatda eng kamida ikki va undan ortiq ishtirokchi erkin ravishda birlashadi. Ishtirokchilar miqdori ko'p bo'lishiga deyarli barcha mamlakatlar qonunchiligi yo'l qo'yadi, biroq amalda shirkat ishtirokchilari unchalik ko'p bo'lmaydi. Ishtirokchilarni yagona manfaat, o'zaro hamkorlik asosida faoliyat yuritish qulay ekanligiga ishonch, shuningdek, foyda (daromad) olishga intilish birlashtiradi. Shirkatda muvaffaqqiyat qozonishning asosiy garovi bir-biriga yordam berish, qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllari ichida shirkatga nisbatan ishtirokchilarning o'zaro ishonchi, kollektivizm tuyg'usi, o'zaro hamkorlik va o'zaro yordam eng yuqori darajada bo'lishi shart va zarur hisoblanadi. Aks holda, shirkat tashkil etishdan ma'no yo'qoladi. Agar ishtirokchilar o'rtasida o'zaro ishonchga putur yetsa, bunday holda shirkatning mavjudligi katta xavf ostida qoladi. Shu sababli ham xudbin, manfaatparast, faqat o'z foydasini ko'zlaydigan, kaltabin shaxslar shirkat ishtirokchisi bo'la olmaydi. Garchi bunda yuridik jihatdan taqiq yo'q bo'lsa ham, aslida, yuqoridagi salbiy xislatlarga ega shaxslar o'z xatti-harakatlarini boshqa ishtirokchilar xatti-harakatlari bilan uyg'unlashtira olmasliklari sababli shirkat muhitida o'zlarini begona, yot hisoblaydilar. Boshqa jihatdan olganda shirkatdagi o'zaro ishonch, hamkorlik va qo'llab-quvvatlash muhiti ishtirokchilar o'rtasida shunday xarakterdagi munosabatlarni vujudga keltiradiki, bunday munosabatlar insoniylik jihatdan yuqori, olijanob hisoblanadi, demak axloqiy jihatdan ham o'ziga xos namunali deb aytish mumkin.

To‘rtinchidan, shirkatning yana bir xususiyati uning ishtirokchilarining moddiy resurslarni birlashtirish bilangina cheklanmasdan o‘z kuch-g‘ayratlarini, sa’y-harakatlarini birlashtirishda ham namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, shirkat ishtirokchilari o‘z sa’y-harakatlarini birlashtirishlari ularning shirkat faoliyatida shaxsan ishtirok etishlarida ko‘rinadi. Shirkat ishtirokchilarining shaxsan ishtiroki quyidagi ko‘rinishlarda amalga oshirilishi mumkin:

– tovarlar ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko‘rsatishda shaxsan qatnashuv;

– shirkatning tashkiliy, boshqaruv va ijro faoliyatida ishtirok etish (masalan, rahbarlik qilish, ish qog‘ozlarini yuritish, faoliyatni tashkil etishda boshqacha qatnashish);

– shirkat nomidan boshqa subyektlar, idoralar, tashkilotlar bilan bo‘lgan munosabatlarda vakillik qilish;

– shirkat faoliyatini tashkil etish va amalga oshirishda intellektual mehnati, salohiyati bilan ishtirok etishi (biznes-rejalar ishlab chiqish, nou-xaular tayyorlash, ilmiy-texnik, texnologik, ilmiy-axborot hujjatlari ishlab chiqish va hokazolar). Albatta, ishtirokchilarning bunday ishtiroki har xil bo‘lishi mumkin (kimdir katta va doimiy hajmlarda, boshqa birov nisbatan kichikroq hajmlarda va ahyon-ahyonda). Biroq har bir ishtirokchi shirkat faoliyatini amalga oshirishda albatta shaxsan ishtirok etishi shart, aks holda, «Xo‘jalik shirkatlari to‘g‘risidagi qonun»ning 3-moddasi 1-qismidagi shirkat muassislari (ishtirokchilari) yoki ularning ayrimlarini shirkat faoliyatida shaxsan ishtiroki to‘g‘risidagi talab buzilgan bo‘lib hisoblanadi.

Beshinchidan, shirkatning maqsadi (uning ishtirokchilarining maqsadi ham) ishtirokchilar birgalikdagi faoliyatidan foyda (daromad) olish hisoblanadi. Shirkat ishtirokchilarining birgalikdagi faoliyati xarakteri uning foyda olish maqsadini ko‘zlashida namoyon bo‘ladi. Demak, bunday faoliyat tadbirkorlik faoliyati bo‘lib hisoblanadi. T. Kashanina shirkat faoliyatini «xo‘jalik» faoliyati ham deb ataydi[1]. Fikrimizcha, bunda xo‘jalik shirkatlari to‘g‘risidagi qonunning 3-moddasida «tadbirkorlik faoliyati» degan ibora aniqroq hisoblanadi. Xo‘jalik shirkatlarining doktrinal (ilmiy) va legal (huquqiy) tushunchalari mavjud. Biroq bunda tub farqlar mavjud emas. Qonunga ko‘ra «muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo‘lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo‘lgan tijorat tashkiloti xo‘jalik shirkati

[1] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. – М:, Норма, 1999. - С. 162.

hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ularning ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. T. Kashanina shirkatga quyidagicha ta'rif beradi: shirkat-bu ishtirokchilar shartnomasiga asoslangan korporatsiya bo'lib, bunda ishtirokchilar o'z moddiy vositalarini birlashtiradilar va o'z shaxsiy sa'y-harakatlari bilan birgalikdagi faoliyatdan foyda (daromad) olishga yordam beradilar[1]. Agarda ushbu ilmiy ta'rif va legal ta'riflarni tahlil etsak, u holda qonunda berilgan ta'rif ancha mukammal ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Qonunda berilgan ta'rifda shirkatlarning quyidagi belgilari yaqqol o'z ifodasini topgan:

a) ustav fondi (ustav kapitali) ishtirokchilarning ulushlariga bo'linganligi;

b) shirkatning tijoratchi yuridik shaxs ekanligi;

v) ishtirokchilar shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini yuritishda shaxsan qatnashishlari, ishtirok etishlari.

Biroq T.Kashanina ta'rifida shirkatning o'ziga xos bir belgisi o'z ifodasini topganki, bu belgi shirkatning o'ziga xos yuridik tabiati, mohiyatini ifodalaydi. Muallif shirkatning shartnomaga asoslangan korporatsiya ekanligiga asosiy urg'u beradi. Haqiqatan ham, shirkatning birdan-bir va asosiy ta'sis hujjati – bu ta'sis shartnomasi. Demak, shirkat boshqa hech qanday ustav, nizomga asoslanmaydi.

T. Kashaninaning ilmiy ta'rifida shirkatning quyidagi belgilari ifodalangan:

a) shirkatning korporatsiya ekanligi bunda korporatsiya kapitallarni (ixtiyoriy badallarni) birlashtirishga asoslangan va u yoki bu ijtimoiy foydali faoliyatni amalga oshiradigan, yuridik shaxs sifatida tan olingan jamoa tuzilmasi, tashkiloti sifatida talqin etiladi[2]);

b) shirkat ishtirokchilar shartnomasiga asoslanganligi;

v) ishtirokchilar o'z moddiy vositalarini, mol-mulklarini birlashtirishi;

g) ishtirokchilar o'z sa'y-harakatlari bilan birgalikdagi faoliyatni amalga oshirishlari va bunda ular har biri shaxsan ishtirok etishi;

d) birgalikdagi faoliyat foyda (daromad) olishga qaratilganligi.

Albatta, har ikkala ta'rif ham ma'lum ma'noda muayyan afzalliklarga ega. Biroq ularda shirkat xo'jaligining eng asosiy belgisi –

---

[1] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. – М:, Норма, 1999. - С. 162.

[2] *Qarang:* O'sha asar. 138-b.

ishtirokchilarning o‘zaro ishonchga asoslangan holda birlashuvi o‘z mujassamini topmagan. Fikrimizcha, ushbu belgi shirkatning shartnomaga asoslangan korporatsiya ekanligi to‘g‘risidagi belgisi bilan birlashganda shirkatning mohiyatini, uning boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlardan ajratib turuvchi xususiyatlarini o‘zida mujassamlaydi.

Shirkatlar o‘z navbatida to‘liq shirkat va kommandit shirkatlarga ham bo‘linadi. To‘liq shirkat tushunchasi Fuqarolik kodeksining 60-moddasida va xo‘jalik shirkatlari to‘g‘risidagi qonunning 8-moddasi 1-qismida o‘z ifodasini topgan. Fuqarolik kodeksida ko‘rsatilishicha, ishtirokchilari o‘z o‘rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo‘yicha o‘zlariga qarashli mol-mulk bilan javob beradigan shirkat to‘liq shirkat hisoblanadi. Ushbu ta’rif qonunning 8-moddasi 1-qismiga to‘la muvofiq. Biroq qonunda to‘liq shirkat ishtirokchilari deganda «to‘liq sheriklar» tushunilishiga alohida urg‘u beriladi. Fikrimizcha, bunday ta’kid, qonunchilik texnikasi nuqtayi nazaridan ortiqcha, chunki o‘z-o‘zidan ravshanki, to‘liq shirkatda faqat to‘liq ishtirokchilar bo‘ladi, boshqa turdagi ishtirokchilar bo‘lishi mumkin emas. 1991-yil 31-mayda qabul qilingan SSR Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar fuqarolik (grajdanlik) qonunchiligi Asoslarining[1] 19-moddasi 2-bandida ham to‘liq shirkatga legal ta’rif mavjud. Bunga ko‘ra, «ishtirokchilari o‘z o‘rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan va shirkat mol-mulki yetishmagan taqdirda o‘ziga tegishli barcha mol-mulk bilan shirkat majburiyatlari bo‘yicha solidar javobgar bo‘ladigan shirkat to‘liq shirkat deb e’tirof etiladi». Albatta, ushbu ta’rifda shirkat a’zolarining shirkat majburiyatlari uchun javobgarlik hajmi to‘g‘risida muayyan aniqlashtiruvchi belgilar o‘z mujassamini topgan. Shu sababli ham asoslardagi to‘liq shirkat tushunchasini (garchi ushbu asoslar O‘zbekiston Respublikasi hududida yuridik kuchga ega bo‘lmasa ham) ancha aniqroq va mukammalroq deb hisoblash mumkin. T. Kashanina to‘liq shirkatga ilmiy ta’rif berishdan oldin to‘liq shirkat iborasini mantiqiy tahlil etadi. Uning fikricha, to‘liq shirkat (to‘la sherikchilik)ni shartli ravishda tushunish lozim. To‘liq sherikchilik, aslo, uning ishtirokchilari o‘z mol-mulklarini to‘la birlashtiradilar va shaxsiy sa’y-harakatlarini faqat birgalikdagi faoliyatga qaratadilar, degan ma’noni

---

[1] *Qarang:* Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1991. № 26. С.1030.

anglatmaydi. Mulkiy ulushlar va shaxsiy sa'y-harakatlar hajmlari turlicha bo'lishi mumkin va u ishtirokchilarning o'zlari tomonidan belgilanadi. To'liq shirkatga nisbatan kooperativ ko'proq darajada shaxsning sa'y-harakatlari va kuch-g'ayratlarini talab etadi. Agar to'liq shirkatga taqqoslansa kooperativ ko'proq «to'liq sherikchilik» mazmuniga muvofiq keladi. Amalda esa ishtirokchilarning to'liq shirkat bo'yicha majburiyatlari to'liq bo'ladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, u to'liq shirkatga quyidagicha ilmiy-ta'rif beradi: **«to'liq shirkat-bu ikki va undan ortiq shaxsning umumiy mablag'lar asosida xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun birlashuvi bo'lib, bunda xo'jalik faoliyati barcha ishtirokchilar nomidan yuritiladi va ular boshqa barcha ishtirokchilar (sheriklar) uchun bevosita, cheklanmagan va solidar javobgar bo'ladilar[1].**

Eng avvalo, shuni ta'kidlash o'rinliki, ushbu ta'rifda to'liq shirkat ishtirokchilarining o'zaro va shirkat bo'yicha mas'uliyatiga asosiy urg'u beriladi. To'liq shirkat o'z tarkibi bo'yicha nisbatan murakkab bo'lmagan tashkilot hisoblanadi. U bir qarashda oddiy shirkatga o'xshab ketadi. Ammo oddiy shirkat yuridik shaxs emas va uning ishtirokchilari bir-birlari bilan faqat qat'iy shaxsiy majburiyatlar bilan bog'liq xolos. To'liq shirkat esa o'zining alohida mol-mulkiga ega bo'lgan yuridik shaxs hisoblanadi. Biroq shuni e'tirof etish lozimki, to'liq shirkatda ishtirokchilarning o'z shaxsiy mehnati, sa'y-harakatlari bilan ishtirok etish alohida muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, u barcha ishtirokchilarni birgalikdagi faoliyatdan o'ta manfaatdorligini ta'minlaydi. Birgalikdagi faoliyat jarayonida barcha ishtirokchilar bir-birlarining ishlarini o'zaro nazorat qiladilar, kuzatib boradilar. Ikkinchidan, har bir ishtirokchiga korporatsiya faoliyati yakuniy natijasi qat'iy bog'liq bo'lgani sababli bunday korporatsiyaga kishilarning uyushuvi faqat ishonchga asoslangan bo'lishini taqozo qiladi. O'z-o'zidan ravshanki, o'zaro ishonchga asosan kishilar doirasi unchalik keng bo'lmaydi, demak, korporatsiya o'ziga xos ixcham va kompakt bo'lishi tabiiy. Binobarin, xo'jalik yuritishning tashkiliy huquqiy shakli bo'lgan to'liq shirkatni minglab va hatto yuzlab xodim ishlovchi korxonalar tashkil etish, yirik miqdordagi kapitallarni birlashtirish uchun asos ko'plab bo'lmaydi. To'liq shirkatda ishtirokchilar qo'shgan ulushlar hajmi juda muhim ahamiyatga ega emas. F.Yu. Shodmonov Xo'jalik shirkatlari

---

[1] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. – М:, Норма, 1999. – С. 162–163.

rivojlanishi, ularning ishtirokchilari o'rtasidagi mulkiy-huquqiy munosabatlarning xususiyatlari hisobga olingan holda solidar majburiyat yoki qonunda belgilangan holda yoki majburiyat narsasi qismlarga bo'linmaydigan bo'lsa, vujudga kelishini ta'kidlaydi.[1] To'liq shirkatda agar sinchiklab o'rganilsa har bir ishtirokchining majburiyatlarini ulushlarga ajratish mumkin. Biroq, bu kreditorlar uchun maqsadga muvofiq emas, o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli ham qonunda solidar majburiyat belgilangani ham oqilona yechim bo'lgan deb aytish mumkin. Bunda ko'proq shaxsiy ishtirok etish bilan bog'liq omillar yetakchi ahamiyatga ega ekanligini ham unutmaslik lozim.

To'liq shirkat ishtirokchilarining ishonchga asoslangan munosabatlaridan ushbu korporatsiyani boshqarishni o'ziga xos xususiyati ham kelib chiqadi. Aslini olganda to'liq shirkatda qandaydir boshqaruv organi mavjud emas. To'liq shirkat faoliyati bo'yicha qaror konsensus asosida alohida (ya'ni, barcha ishtirokchilar o'zaro, yakdil roziligi asosida) qabul qilinadi. Ta'sis shartnomasida alohida belgilab qo'yilgan masalalar bo'yicha esa qaror oddiy ko'pchilik ovoz bilan ham qabul qilinishi mumkin. Shirkatning har bir a'zosi shirkat ustav fondiga qo'shgan ulushi yoki shirkat faoliyatida shaxsan ishtirokidan qa'ti nazar qaror qabul qilishda bir ovozga ega. Albatta, amaliyotda odatda ishtirokchilar o'rtasida o'ziga yetakchi lider, norasmiy tarzda bo'lsa ham (hech bo'lmaganda jo'raboshi sifatida) ajralib turadi, u ishtirokchilar faoliyatini maqsadga muvofiq tarzda yo'naltirib, muvofiqlashtirib turadi. Qolgan barcha ishtirokchilar odatda undan bemaslahat ish qilmaydilar. Ba'zan ishtirokchilar yetakchi liderni saylab olishlari ham mumkin (bunda uning mavqei huquqiy rasmiylashtirilib qo'yiladi). Bunday saylov barcha ishtirokchilarning yakdil roziligi (to'liq konsensus) bo'lgandagina haqiqiy hisoblanadi. Agarda ushbu prinsipga rioya qilinmasa, u holda shirkat ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ishonch munosabatlariga putur yetadi. Shirkatning yana bir turi kommandit shirkat hisoblanadi (commandant-fransuzcha boshqarish, farmoyish berish, hukmronlik qilish degan ma'noni anglatadi va u lotincha commendere-topshirish degan so'zdan kelib chiqqan. Rossiyada kommandit shirkat sadoqatli sherikchilik deb ham ataladi). Adabiyotlarda

---

[1] *Qarang:* Shodmonov F.Yu. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik muammolari. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2002. – 12-6.

kommandit shirkatning kelib chiqishini Yevropa o'rta asrlar tarixi bilan bog'lashadi. Kommendaning ilk, ibtidoiy ko'rinishi tovar shirkati bo'lgan. Savdogarlar o'zaro pul mablag'lari to'playdilar. Ularning bir guruhi tovar olib kelgani dengiz kemalarida ketadilar. Ikkinchi guruhi esa o'z uylarida qoladilar. Bunda ikkinchi guruh birinchi guruhga o'z mablag'larini ishonib topshiradilar. Birinchi guruh qaytib kelgach, foyda har ikkala guruh o'rtasida taqsimlanadi. Bunda, albatta, kemalarda suzib mol keltirganlar foydadan ulushni ko'proq oladilar. Keyinchalik tovar kommendasi o'z ko'rinishini o'zgartirib pul kommendasi ko'rinishiga o'tdi. Bunday shakl tadbirkorlik faoliyatida nafaqat savdogarlarni, balki ortiqcha kapitallarga ega bo'lgan, biroq savdosotiq bilan bevosita shug'ullanishni istamagan boshqa tabaqa vakillari (zodagonlar, ziyolilar, ruhoniylar)ni ham ishtirok etishlariga imkon berdi. Kommenda institutining asosini o'z kapitallaridan samarali foydalanishga bo'lgan intilish tashkil etadi. Biroq kapital egasi muayyan sabablarga ko'ra (ruhiy, psixologik holati, sog'lig'i, keksaligi, boshqa soha bilan shug'ullanishi sababli) tadbirkorlik faoliyati bilan bevosita shug'ullanishni xohlamaydi yoxud bunga imkoni bo'lmaydi. Shu sababli ham u o'z kapitalini samarali ishlatishni xohlaydi va kommandit shirkatda ishtirok etish usulini tanlaydi. Bunday shirkatda eng asosiysi tadbirkorlik kapitali ishtirokchilar badallari va korxona tashkilotchisining o'zidan iborat. Kommandit shirkatda turlicha huquqiy maqomga ega bo'lgan ikki guruh ishtirokchilar farqlanadi. Bir tomondan, barcha tashkiliy ishlarni olib boruvchi boshqaruvchi ishtirokchilar va boshqa tomondan qo'shgan kapitali hajmidan qat'i nazar shirkatni boshqarishda bir xilda huquqlarga ega bo'lgan boshqa ishtirokchilar guruhi. Kommandit shirkat to'liq shirkatga nisbatan ko'proq kapitallarni to'plash, birlashtirish imkonini beradi. Aslini olganda, o'zining barcha mol-mulki va mablag'larini tadbirkorlik o'yiniga tikishni xohlovchilardan ko'ra muayyan miqdordagi kapitalnigina tikadigan (boshqa mol-mulk va mablag'larni xavfsiz qoldiradigan) shaxslar har doim ko'proq topiladi. Ayni vaqtda serg'ayrat va uddaburon tadbirkorlar ushbu usulni qo'llagan holda boshqalarning mablag'larini o'z tadbirkorlik faoliyatiga jalb eta oladilar. Garchi kommandit shirkat to'liq shirkatga qaraganda bir oz murakkab tarkibli bo'lsa ham, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan olganda, nisbatan sodda hisoblanadi. Albatta, ushbu shirkatning eng asosiy xususiyati-uning ishtirokchilari javobgarligi xarakteri bilan bog'liq. U ikki tomonlama, ikki yoqlama xarakterga ega. Ta'sischilar (to'liq

ishtirokchilar-ular bir yoki bir necha bo'lishlari mumkin) shirkat majburiyatlari uchun to'liq hajmda javobgar bo'ladilar. Ularning javobgarligi, ular tomonidan shirkat ustav kapitaliga qo'shgan ulushlari hajmidan qat'i nazar to'la miqdorda belgilanadi. Xuddi shu ma'noda olganda to'liq a'zolar javobgarligi cheklanmaydi. Agarda shirkat mol-mulki yetarli bo'lmasa, u holda to'liq a'zolarning shaxsiy (xususiy) mol-mulklariga ham shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgarlik qaratiladi. Xuddi shu sababli ham ularni to'liq ishtirokchilar deb aytish ularning huquqiy maqomiga mos keladi. Ularning javobgarligi solidar hisoblanadi, ya'ni, bir ishtirokchi hamma ishtirokchi uchun va hamma ishtirokchi bir ishtirokchi uchun javob beradi. Kreditorlar ularning har biriga talab qo'yishlari mumkin.

To'liq ishtirokchilarning kuchaytirilgan javobgarligi kommandit shirkat mol-mulkigagina hissa qo'shadigan boshqa ishtirokchilar ishonchini o'ziga xos ravishda kafolatlaydi.

Shirkatga faqat mol-mulk bilan ulush qo'shuvchi a'zo kommandit a'zo, hissa qo'shuvchi a'zo deb ataladi. Kommandit a'zolar shirkat majburiyatlari bo'yicha faqat shirkat ustav kapitaliga qo'shgan ulushlari hajmida javob beradilar. Hissa qo'shuvchilar uchun bunday cheklangan javobgarlikni belgilanishi kommandit shirkatning potensial ishtirokchilari doirasini kengaytiradi. Shunga qaramasdan, baribir kommandit shirkat a'zolari unchalik ko'p bo'lmaydi. T.Kashaninaning ko'rsatishicha, kommandit shirkat quyidagi hollarda to'liq shirkat negizida vujudga keladi:

a) to'liq shirkatga yangi mablag'lar jalb etishga zarurat tug'ilib, biroq to'liq ishtirokchi bo'lishni hech kim xohlamagan taqdirda;

b) to'liq shirkat a'zolaridan birortasi vafot etganda, muomalaga layoqatsiz deb topilganda, u holda uning merosxo'rlari yoki vasiylari shirkatning to'liq a'zosi bo'lishni xohlamasdan kommandit a'zo bo'lib qolishlari mumkin.[1]

Kommandit shirkatning tarkibini xarakterlovchi yana bir holat shundan iboratki, u eng kamida ikki ishtirokchidan — bir ishtirokchi va bir kommandit ishtirokchidan iborat bo'lishi lozim.

Kommandit shirkatlariga legal ta'rif Fuqarolik kodeksining 61-moddasi 1-qismida va xo'jalik shirkatlari to'g'risidagi qonunning 28-moddasi 1-qismida berilgan. Ushbu ta'riflar aynan bir-biriga mos hisoblanadi. Legal ta'riflarga ko'ra shirkat nomidan tadbirkorlik faoliya-

---

[1] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. — М:, Норма, 1999. — С. 170.

tining amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq ishtirokchilar) (to'liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalari doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat hisoblanadi.

1991-yilda qabul qilingan fuqarolik qonunchiligi asoslarining 19-moddasi 3-qismida ham kommandit shirkatga ta'rif berilgan bo'lib, o'zining mohiyatiga ko'ra yuqoridagi ta'rif bilan aynan bir xil. Farqi shundan iboratki, asoslarda kommandit ishtirokchilar shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmasligiga urg'u berilmagan. Kommandit shirkatga doktrinal (ilmiy) ta'riflar ham berilgan.[1] Biroq ularning barchasiga to'xtalmasdan ushbu sohada bilimdon hisoblanadigan T. Kashanina bergan ta'rifga diqqat e'tiborni qaratishni lozim deb topdik. Bunga ko'ra, kommandit shirkat (sadoqatli sheriklar) -bu paylarga asoslangan korporatsiya (kishilar uyushmasi) bo'lib, bunda hissa qo'shuvchilar shirkat kreditorlari oldida o'z qo'shgan ulushlari hajmida javob beradi. To'liq ishtirokchilar esa o'zlarining shaxsiy mol-mulklari bilan cheklanmagan va solidar ravishda javob beradilar.[2] Albatta, ushbu ta'rif muayyan ma'noda kommandit shirkatning asosiy xususiyatlarini o'zida ifodalaydi. Ammo, to'liq ishtirokchilar va kommandit ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlar xarakterini ochib bera olmaydi. Ikki guruh ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro ishonchga asoslanadi. Ularda o'zaro manfaatlar mushtarakligi, uyg'unligi kabi umumiylik mavjud.

Kommandit shirkatning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning hissa qo'shuvchilarini shirkat faoliyatiga rahbarlik qilishda ishtirokini cheklanishida namoyon bo'ladi. Umumiy qoidaga ko'ra kommandit shirkatni boshqarish to'liq sheriklar tomonidan amalga oshiriladi. Bunda to'liq sheriklar to'liq shirkatda qanday tarkibda boshqarishni amalga oshirsa ushbu holat amal qiladi. Hissa qo'shuvchilar shirkat nomidan o'zlaricha ish yurita olmaydilar, shirkat nomidan uchinchi shaxs oldida

---

[1] *Qarang:* Коровойко А.В. Реорганизация хозяйственных обществ. – М:, 2001. - с. 34 В.В. Долинская. Торговые общества: сравнительный анализ.//Вестик МГУ серия //, право. 1992. № 3. – С. 57

[2] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. – М:, Норма, 1999. – С. 169.

qandaydir majburiyatlar vujudga kelishiga olib keluvchi harakatlarni ham sodir eta olmaydilar. Kommandit ishtirokchining mas'uliyati cheklangan, binobarin, u kreditorlar oldida go'yoki to'liq mas'uliyatli ishtirokchi sifatida ish ko'ra olmaydi. Albatta, hissa qo'shuvchi umuman shirkat nomidan harakat qila olmaydi, deb aytish mumkin emas. Xo'jalik shirkatlari to'g'risidagi Qonunning 29-moddasi 2-qismiga asosan hissa qo'shuvchilar faqat ishonchnoma asosida kommandit shirkatni boshqarish va uning ishlarini yuritishda ishtirok etishga haqli. Hissa qo'shuvchilar kommandit shirkatni boshqarish va uning ishlarini yuritish bo'yicha to'liq sheriklarning xatti-harakatlari xususida bahslashishga haqli emaslar. Hissa qo'shuvchilar shirkat faoliyatida shaxsan ishtirok etadilarmi, degan savol tug'iladi. Taniqli sivilist olim G.V. Shershenevich ushbu savolga salbiy javob beradi. Shaxsiy ishtirokni u intellektual qatnashuv yoki boshqarishda ishtirok etish ma'nosida tushunadi[1]. T.Kashanina ushbu fikr-mulohazalarni g'oyat tanqidiy baholaydi. Uning fikricha, shaxsiy ishtirok, shaxsan qatnashuvni kengroq ma'noda tushunmoq lozim. Nafaqat qonunda ruxsat etilgan ko'rinishlarda ishtirok etish, balki shirkat faoliyati samaradorligiga ko'maklashadigan turli foydali maslahatlar, fikr-mulohazalar bildirish, e'tibor bildirish, nazorat qilish, ishonchnoma asosida vakillik qilish, shirkat foydasini ko'zlab qandaydir texnik harakatlarni sodir etish ham shaxsiy ishtirok sifatida baholanishga arzimaydimi? Albatta, bunda shaxsiy ishtirok to'liq ishtirokchilarniki kabi salmoqli bo'lmasligi mumkin, biroq u baribir shaxsan qatnashuv sifatida baholanishi lozim[2]. T. Kashaninaning ushbu fikr-mulohazalarida, albatta, jon bor. Ammo shuni unutmaslik lozimki, shaxsiy ishtirok eng avvalo ishtirokchining shirkat faoliyatida o'z shaxsiy mehnati bilan qatnashuvi shaklida namoyon bo'ladi.

Shaxsiy ishtirok etish qonun yoki ta'sis shartnomasida ishtirokchi zimmasiga yuklangan majburiyat hisoblanadi. Agarda ishtirokchi ushbu majburiyatni bajarmasa, u holda shirkat faoliyatini amalga oshirib bo'lmaydi. Shu ma'noda olganda shaxsan ishtirok etish faqat to'liq ishtirokchi zimmasiga yuklangan majburiyat hisoblanadi. Hissa qo'shuvchi esa, faqat mol-mulk yoki pul mablag'lari bilan ulush qo'shadi, xolos. Uning o'z mehnati bilan shaxsan ishtirok etishi qonun-

---

[1] *Qarang:* Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового право. – М:, 1919. – С. 130.

[2] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоративное право. – М:, Норма, 1999. – С. 165.

da belgilab qo'yilmagan. Shaxsan ishtirok etish, bu uning huquqi, majburiyati emas. U shaxsan ishtirok etsa ham, ishtirok etmasa ham bu holat shirkat faoliyatini normal amalga oshirishga ta'sir qilmaydi. Yana bir jihatini unutmaslik lozimki, kommandit, ishtirokchi shaxsan ishtirok etib, yuridik ahamiyatga ega harakatlar sodir etmoqchi bo'lsa, u holda to'liq ishtirokchilarning yozma roziligi (ishonchnoma) yoki hech bo'lmaganda ularning ma'qullashi lozim bo'ladi.

To'liq shirkatning firma nomi yo uning barcha ishtirokchilari nomini (nomlanishini), shuningdek «to'liq shirkat» degan so'zlarni yoxud bir yoki bir necha ishtirokchining «va kompaniya» degan so'zlar qo'shilgan nomini (nomlanishini), shuningdek «to'liq shirkat» degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

To'liq shirkatning ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatidan tarkib topadi. Va uning miqdori to'liq shirkatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi kerak. To'liq shirkat ishtirokchisining shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko'rinishida belgilanadi. To'liq shirkat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushining nominal qiymati bilan shirkat ustav fondining (ustav kapitalining) o'zaro nisbatiga muvofiq bo'lishi kerak. Ishtirokchi ulushining haqiqiy qiymati shirkat sof aktivlari qiymatining uning shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushi miqdoriga mutanosib bo'lgan bir qismiga mos bo'ladi.

To'liq shirkat davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi o'z hissasining kamida o'ttiz foizini shirkatning ustav fondiga kiritishi shart. Qolgan qismi ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan muddatda kiritilishi lozim bo'lib, bu muddat shirkat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi kerak.

Pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo'lgan boshqa shaxsga o'tkaziladigan o'zga huquqlar ishtirokchilarning to'liq shirkat ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo'shadigan hamda shirkatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalari bo'lishi mumkin.

Ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi shirkatning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. To'liq shirkatning joriy faoliyatini boshqarish maqsadida ta'sis shartnomasida shirkatning ijro etuvchi organini tuzish nazarda tutilishi mumkin. Ijro etuvchi organni tuzish va uning vako-

latlari, uning a'zolariga haq to'lash tartibi shirkatning ta'sis shartnomasi hamda boshqa hujjatlari bilan belgilanadi.

To'liq shirkat ishtirokchilari shirkatning majburiyatlari yuzasidan o'z mol-mulklari bilan solidar tarzda subsidiar javobgar bo'ladilar.

FKning 61-moddasi va «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonunning 28-moddasiga muvofiq, shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat deb hisoblanadi.

Kommandit shirkatda ishtirok etayotgan to'liq sheriklarning huquqlari va ularning shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgarligi to'liq shirkat ishtirokchilari javobgarligi kabi bo'ladi.

Shaxs faqat bitta kommandit shirkatda to'liq sherik bo'lishi mumkin. To'liq shirkat ishtirokchisi kommandit shirkatda to'liq sherik bo'la olmaydi.

Kommandit shirkatdagi to'liq sherik o'sha shirkatning o'zida hissa qo'shuvchi va boshqa to'liq shirkatda ishtirokchi bo'lishi mumkin emas. Kommandit shirkatning firma nomi yo barcha to'liq sheriklarning nomlarini (nomlanishini) va «kommandit shirkat» degan so'zlarni yoxud kamida bitta to'liq sherikning «va kompaniya» degan so'zlar qo'shilgan holdagi nomini (nomlanishini), shuningdek «kommandit shirkat» degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

Agar kommandit shirkatning firma nomiga hissa qo'shuvchining nomi kiritilgan bo'lsa, bunday hissa qo'shuvchi to'liq sherikka aylanadi.

Kommandit shirkat faoliyatini boshqarish to'liq sheriklar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday shirkatni uning to'liq sheriklari tomonidan boshqarish va uning ishlarini yuritish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Hissa qo'shuvchilar kommandit shirkatni boshqarishda va uning ishlarini yuritishda ishtirok etishga ishonchnomasiz boshqa har qanday tarzda uning nomidan ish ko'rishga haqli emaslar.

Hissa qo'shuvchilar shirkatni boshqarish va uning ishlarini yuritish bo'yicha to'liq sheriklarning xatti-harakatlari xususida bahslashishga haqli emaslar.

8-§. Xo‘jalik jamiyatlari – yuridik shaxs sifatida

Xo‘jalik jamiyatlari o‘z mohiyati bo‘yicha kapitallarni birlashtirishning tashkiliy huquqiy shakli hisoblanadi. Xo‘jalik jamiyatlari o‘z navbatida mas’uliyati cheklangan jamiyat, qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyat va aksiyadorlik jamiyati kabi turlarga bo‘linadi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida savdo, umumiy ovqatlanish, xizmat ko‘rsatish sohalarida ko‘plab korxonalar mas’uliyati cheklangan jamiyat shaklida faoliyat yuritmoqda, shu sababli ham mas’uliyati cheklangan jamiyatlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarni anchagina qismini tashkil etadi. Kichik va o‘rta biznes esa mutloq ko‘pchilikni tashkil etadi.

Mas’uliyati cheklangan jamiyat ko‘rinishidagi korporatsiyalar germaniyalik yuristlar tomonidan kashf qilingan. Ularning vujudga kelishiga asosiy sabab, XIX asrda Evropa savdo-sotiq va sanoatida ro‘y bergan o‘zgarishlar hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyatlari haddan tashqari katta, beso‘naqay va qo‘pol bo‘lib kichik va o‘rta biznesda qo‘llash deyarli mumkin bo‘lmagan. Boshqa jihatdan olganda esa, to‘liq shirkatlarni yanada kengroq qo‘llanish imkoniyatlari ham cheklangan edi. Xuddi shu sababli ham, amaliyotchilar talabiga ko‘ra, mas’uliyati cheklangan jamiyat to‘g‘risidagi qonun ishlab chiqildi va 1892-yil 20-aprelda qabul qilindi. Keyinchalik dunyoning boshqa mamlakatlarida ham u keng tarqala boshladi. Mas’uliyati cheklangan jamiyat bir vaqtning o‘zida ham ishtirokchining shaxsan ishtirokini va ham kapitallarni birlashtirish imkoniyatini ta’minlaydi. Mas’uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchisi xohlasa mas’uliyati cheklangan jamiyat faoliyatida ishtirok etishi mumkin, xohlasa yo‘q. U bir vaqtning o‘zida bir necha jamiyatlarda ishtirok etishi mumkin. Nafaqat professional tadbirkor, balki har qanday shaxs mas’uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchisi bo‘lishi mumkin.

Mas’uliyati cheklangan jamiyatlar tuzish va faoliyatini tashkil etish O‘zbekiston respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2001-yil 6-dekabrda qabul qilingan mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risidagi qonuni bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunning uchinchi moddasiga ko‘ra: bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta’sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta’sis hujjatlari bilan belgilangan xo‘jalik jamiyati mas’uliyati cheklangan jamiyat hisoblanadi. Mas’uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog‘liq

zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning o'z hissasini to'la qo'shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha har bir ishtirokchi hissasining to'lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo'ladilar. Ushbu ta'rif Fuqarolik kodeksining 62-moddasida berilgan ta'rif bilan aynan bir xildir. T.Kashanina mas'uliyati cheklangan jamiyat, bu dastlabki kapital ishtirokchilarni ulushlari tariqasida belgilab qo'yilgan va ular ulushlar doirasida javobgar bo'ladigan korporatsiyadir, deb ta'rif beradi.[1] Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, mas'uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchisi tavakkal qilish darajasi unchalik yuqori emas. Mabodo, jamiyat ishi yurishmasa, u jamiyatning ustav kapitaliga qo'shgan ulushlari doirasida javobgar bo'ladi, xolos. To'g'ri, qonunning 5-moddasi 10-qismida mas'uliyati cheklangan jamiyatning bankrotligi ishtirokchi sifatida shaxsning aybi tufayli vujudga kelgan bo'lsa, jamiyatning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin deb ko'rsatilgan. Lekin ushbu norma amalda deyarli qo'llanilmaydi. Bunda eng asosiy muammo, jamiyatning bankrotligi bilan jamiyat ishtirokchisi harakatlari o'rtasida sababiy bog'lanishni aniqlash muammosi hisoblanadi. Ma'lumki, fuqarolik huquqida ayb, qasd, ehtiyotsizlik va qo'pol ehtiyotsizlik ko'rinishlarida bo'lishi mumkin. Binobarin, «ishtirokchi shaxsning aybi» deganda qonun chiqaruvchi nimani nazarda tutishi aniqlashtirilishi lozim. Agarda ayb tushunchasi keng ma'noda talqin etilsa, u holda mas'uliyati cheklangan jamiyat mohiyatiga zid bo'lgan bo'lur edi. Boshqacha aytganda, ishtirokchining jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligi, uning qo'shgan ulushlari doirasidan tashqari chiqib ketgan bo'lur edi. Shu sababli ham, fikrimizcha, «ishtirokchining aybi» tor ma'noda talqin etilishi va uning qasddan g'araz niyatlar bilan qilgan jinoiy harakatlarinigina qamrab olishi lozim.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari bo'lib jismoniy shaxslar ham, yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin. Albatta, jismoniy shaxslar mas'uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchisi bo'lishi uchun to'liq muomala layoqatiga ega bo'lishi lozim. Qonunda ayrim toifadagi jismoniy shaxslarning jamiyatda ishtirok etishi taqiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Bunga yaqqol misol bo'lib, O'zbekiston Respublikasi

---

[1] *Qarang:* Кашанина Т. Корпоротивное право. – М:, Норма , 1999. – С. 173.

Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1992-yil 6-martda tasdiqlangan «Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish taqiqlangan shaxslar ro'yxati»ni ko'rsatish mumkin.[1] Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra Prezident, Konstitutsiyaviy sud a'zolari, sudlar to'g'risidagi, prokuratura to'g'risidagi qonunlarga ko'ra prokurorlar, tergovchilar, sud'yalar ham tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli emaslar. Demak, ular mas'uliyati cheklangan jamiyatda ishtirokchi bo'lishga ham haqli emaslar.

Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorlarda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati, mas'uliyati cheklangan jamiyat, deb hisoblanadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning o'z hissasini to'la qo'shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha har bir ishtirokchi hissasining to'lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo'ladilar.

Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat ishtirokchilari javobgarligining eng yuqori miqdori qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatning ustavida nazarda tutiladi. Ishtirokchilardan biri bankrot bo'lib qolganida uning qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat majburiyatlari bo'yicha javobgarligi, agar jamiyatning ta'sis hujjatlarida javobgarlikni taqsimlashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, boshqa ishtirokchilar o'rtasida ularning qo'shgan hissalariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday faoliyat turlarini amalga oshirishi mumkin.

Jamiyat o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga qarashli barcha mol-mulk bilan javobgar bo'ladi. Jamiyat o'z ishtirokchilarining majburiyatlari yuzasidan javob bermaydi. Jamiyatning bankrotligi ishtirokchi sifatidagi shaxsning aybi tufayli vujudga kelgan bo'lsa, jamiyatning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Davlat va uning organlari jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi, xuddi shuningdek, jamiyat ham davlat va uning organlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi.

---

[1] *Qarang:* O'zbekiston Respublikasi hukumati qarorlari to'plami. 1992.

Yuridik va jismoniy shaxslar jamiyatning ishtirokchilari bo'ladilar. Qonunda ayrim toifadagi jismoniy shaxslarning jamiyatda ishtirok etishi taqiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, jamiyatning ishtirokchilari bo'lishga haqli emaslar. Jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilishi mumkin bo'lib, u jamiyatning yagona ishtirokchisiga aylanadi. Jamiyat keyinchalik bir ishtirokchisi bo'lgan jamiyatga aylanishi mumkin. Jamiyat yagona ishtirokchi sifatida bir shaxsdan iborat boshqa xo'jalik jamiyatiga ega bo'lishi mumkin emas. Jamiyat ishtirokchilarining soni ellik kishidan oshmasligi lozim. Agar jamiyat ishtirokchilarining soni ushbu moddaning oltinchi qismida belgilangan me'yordan oshib ketsa, jamiyat bir yil ichida ochiq aksiyadorlik jamiyati yoki ishlab chiqarish kooperativi etib qayta tuzilishi kerak. Agar ko'rsatilgan muddat davomida jamiyat qayta tuzilmasa va jamiyat ishtirokchilarining soni belgilangan me'yorga qadar kamaymasa, u yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organning talabiga binoan sud tartibida tugatilishi kerak.

Jamiyatning ta'sis shartnomasi va ustavi jamiyat ta'sis hujjatlari deb hisoblanadi. Agar jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilsa, shu shaxs tasdiqlagan ustav jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi. Jamiyat ishtirokchilarining soni ikki va undan ortiq kishiga ko'paysa, ular o'rtasida ta'sis shartnomasi tuzilishi kerak.

Jamiyat ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatlaridan tarkib topadi. Jamiyat ustav fondi (ustav kapitali)ning miqdori jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi lozim. Jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan jamiyatning ustav fondi(ustav kapitali)dagi o'z hissasining kamida 30% ni kiritish shart. Jamiyatning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida belgilangan va jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab bir yildan oshmaydigan muddat mobaynida jamiyatning ustav fondiga (ustav kapitaliga) o'z hissasini to'liq kiritishi kerak. Jamiyatning ishtirokchisi tomonidan hissaning to'liq kiritilganligi jamiyat ishtirokchisiga beriladigan guvohnoma bilan tasdiqlanadi.

Jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi jamiyat boshqaruvining oliy organi hisoblanadi. Jamiyatning ustavida jamiyatning kuzatuv kengashini tuzish nazarda tutilishi mumkin.

Jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlik qilish jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijro etuvchi organi tomonidan yoki jamiyatning kollegial ijro etuvchi organi tomonidan amalga oshiriladi. Jamiyatning ijro etuvchi organi jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishiga va agar tuzilishi jamiyatning ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, jamiyatning kuzatuv kengashiga hisobdordir.

9-§. Aksiyadorlik jamiyatlari yuridik shaxs sifatida

Aksiyadorlik jamiyatlari xo'jalik yurituvchi subyektlar tizimida alohida o'rin egallaydi. G'arb mamlakatlarida aksiyadorlik jamiyatlari yirik ishlab chiqarishni tashkil etishda yetakchi o'rinni egallaydi. Professor E. Suxanovni guvohlik berishicha aksiyadorlik jamiyatlari hozirgi zamonda Rossiyada tadbirkorlik faoliyatning asosiy tashkiliy-huquqiy shakli hisoblanadi. Biroq Rossiya qonunchiligida aksiyadorlik jamiyatlari huquqiy maqomi ziddiyatli holatda o'z ifodasini topadi. Agar Rossiya fuqarolik kodeksida aksiyadorlik jamiyatlarining german modeli mujassamlashtirilgan bo'lsa, Rossiyaning aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunida aralash (amerika-german) modeli o'z ifodasini topgan.[1] Agar O'zbekiston qonunlarining andozasi ba'zi holatlarda Rossiya qonunchiligidan olinishini e'tiborga olsak, u holda bunday kamchilik bizga ham xos deb aytish mumkin. Bugungi mamlakatimiz iqtisodiyotida aksiyadorlik jamiyatlari asosan sanoat, transport, bank, moliya, sug'urta, ulgurji savdo sohasida keng qo'llanmoqda.

Ustav fondi muayyan miqdordagi aksiyalarga bo'lingan jamiyat aksiyadorlik jamiyat hisoblanadi. Ishtirokchilar (aksiyadorlar) jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar, jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlariga qarashli aksiyalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar (FKning 64-moddasi).

J.I. Yuldashev xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari ichida aksiyadorlik jamiyatlari yirik va o'rta biznesga, qolgan xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari mayda va o'rta biznesga xos xo'jalik yurituvchi subyektlar, deb hisoblaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining huquqiy maqomi FK, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning

---

[1] *Qarang:* Суханов Е.А. О состоянии и перспективах развития законодательства об акционерных обществах в России // Сборник докладов: Акционерных общества. Ценные бумаги. – М:, 2001. С. 3.

huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Aksiyadorlik jamiyatlari o‘z majburiyatlari yuzasidan o‘ziga tegishli barcha mol-mulki bilan javobgar bo‘ladi. Aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydilar va uning faoliyati bilan bogliq ziyonlarni o‘zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida to‘laydilar. Aksiyalar haqining hammasini to‘lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o‘zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to‘lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo‘ladilar. Jamiyat o‘z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydi.

Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko‘rsatmalarni berish huquqiga ega bo‘lgan aksiyador sifatidagi shaxsning gayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo‘lsa, mazkur aksiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki yetarli bo‘lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo‘yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatining ustavida tegishli huquq nazarda tutilgan taqdirdagina, aksiyador majburiy ko‘rsatma berish huquqiga ega bo‘ladi. Jamiyat uchun majburiy ko‘rsatmalar berish huquqiga ega bo‘lgan aksiyador jamiyatning muayyan harakatni amalga oshirishi oqibatida nochor (bankrot) bo‘lib qolishini oldindan bilib, o‘z huquqidan uning ana shunday harakatni amalga oshirishini ko‘zlab foydalangan holdagina jamiyatning nochorligi (bankrotligi) aksiyadorning harakatlari tufayli vujudga keltirilgan deb hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq yoki yopiq bo‘lishi mumkin.

Ochiq aksiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni cheklanmaydi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatlarining muassislari esa kamida uch shaxsdan iborat qilib belgilanadi. Aynan muassislarining belgilangan miqdori turli davlatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Italiyada – 2, Shveytsariyada – 3, Germaniyada – 5, Angliya, Fransiya, Yaponiyada – 7, Estoniya, Rossiya, Niderlandiya, Shvetsiya, Finlandiya va AQShning ko‘pgina shtatlarida – 1 kishi va h.k.

Qatnashchilari o‘zlariga tegishli aksiyalarini o‘zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo‘lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. OAJ o‘zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o‘tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir. OAJ aksiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha ellik ming AQSh dollariga teng bo'lgan summadan kam bo'lmasligi kerak.

Aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi.

Bunday jamiyat o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas.

YOAJ aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aksiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aksiyadorlar reestrida ro'yxatga olingan kundan e'tiboran olti oy ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim.

Yopiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori esa, jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanada qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki yuz baravari miqdoridan kam bo'lmasligi kerak.

Jamiyat filiallar tashkil etishi hamda vakolatxonalar ochishi mumkin. Ular o'zlarini tashkil etgan jamiyat tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadi va shu jamiyat tasdiqlagan nizomlar asosida ish ko'radi. Filial yoki vakolatxonaning rahbari jamiyat tomonidan tayinlanadi va jamiyat bergan ishonchnoma asosida ish ko'radi. Filial hamda vakolatxona faoliyati uchun javobgarlik ularni tuzgan jamiyat zimmasida bo'ladi.

Ta'sis yig'ilishi (muassis) tasdiqlagan ustav jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi.

Davlat korxonasi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilayotganda davlat mulkini tasarruf etishga vakolatli organ tasdiqlaydigan emissiya ma'lumotnomasi ham ta'sis hujjati hisoblanadi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar sotib olgan jamiyat aksiyalarining nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo'lishi lozim.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulkining o'z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxona (mol-mulk)ning

qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etadi.

Aksiyadorlik jamiyatini aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijroiya organi boshqaradi.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi jamiyatni boshqarishning oliy organidir.

Jamiyatning kuzatuv kengashi jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi, ushbu qonun bilan aksiyadorlar umumiy yigilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etish bundan mustasno. Ovoz beruvchi aksiyalarning egasi bo'lgan aksiyadorlar soni o'ttiz kishidan kam bo'lgan jamiyatda kuzatuv kengashi vazifasi jamiyat ustavi bilan aksiyadorlarning umumiy yigilishi zimmasiga yuklanishi mumkin. Bunday hollarda aksiyadorlar umumiy yigilishini o'tkazish masalasini hal etishga vakolati bo'lgan muayyan shaxs yoki jamiyat organi jamiyat ustavida o'z aksini topishi kerak.

Jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) yoki kollegial ijroiya organ (boshqaruv, direksiya) tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bir paytning o'zida ham yakkaboshchilik asosidagi, ham kollegial ijroiya organlari bo'lishi nazarda tutilgan jamiyat ustavida ulardan har birining vakolatlari belgilab qo'yilishi kerak. Bunday hollarda jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini bajaruvchi shaxs kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) raisi vazifasini ham amalga oshiradi.

Aksiyadorlar umumiy yigilishining qaroriga binoan jamiyat ijroiya organining vakolatlari shartnoma bo'yicha tijorat tashkiloti (boshqaruvchi tashkilot)ga yoki yakka tartibdagi tadbirkor (boshqaruvchi)ga berilishi mumkin. Tuziladigan shartnomaning shartlari, basharti ustavda o'zgacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Jamiyat ijroiya organining vakolatlariga jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qilishga doir barcha masalalar kiradi, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatlariga yoki kuzatuv kengashining vakolatlariga kiritilgan masalalar bundan mustasno.

Xo'jalik shirkati va jamiyatlari yuridik shaxs huquqini olgan sho'ba va tobe xo'jalik jamiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

FKning 67-moddasiga muvofiq, bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi

xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo'lsa, ushbu ikkinchi xo'jalik jamiyati sho'ba xo'jalik jamiyati hisoblanadi.

Sho'ba xo'jalik jamiyati o'zining asosiy jamiyati (shirkati)ning qarzlari bo'yicha javob bermaydi.

Sho'ba xo'jalik jamiyatiga bajarilishi shart bo'lgan ko'rsatmalarni berishga huquqli asosiy jamiyat ana shunday ko'rsatmalarni bajarish uchun sho'ba jamiyat tomonidan tuzilgan bitimlar yuzasidan sho'ba jamiyat bilan solidar javobgar bo'ladi. Asosiy jamiyatning sho'ba xo'jalik jamiyatga bajarilishi shart bo'lgan ko'rsatmalarni berish huquqi sho'ba xo'jalik jamiyat bilan tuzilgan shartnomada yoki sho'ba xo'jalik jamiyatning ustavida ko'zda tutilgan taqdirdagina asosiy jamiyat bunday huquqqa ega deb hisoblanadi.

Sho'ba xo'jalik jamiyati asosiy jamiyatning aybi bilan nochor (bankrot) bo'lib qolgan hollarda asosiy jamiyat sho'ba xo'jalik jamiyatning qarzlari yuzasidan subsidiar javobgar bo'ladi. Asosiy jamiyat sho'ba xo'jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida nochor (bankrot) bo'lib qolishini oldindan bilib, yuqorida aytilgan o'z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan sho'ba xo'jalik jamiyatning shunday harakatlarni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan hollardagina sho'ba xo'jalik jamiyatning nochorligi (bankrotligi) asosiy jamiyatning aybi bilan yuz bergan deb hisoblanadi.

Sho'ba xo'jalik jamiyat aksiyadorlari asosiy jamiyatdan uning aybi bilan sho'ba xo'jalik jamiyatga keltirilgan ziyonni to'lashni talab qilishga haqlidir. Asosiy jamiyat sho'ba xo'jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida ziyon ko'rishini oldindan bilib, o'z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan sho'ba xo'jalik jamiyatning shunday harakatlarni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan holdagina ziyon asosiy jamiyatning aybi bilan keltirilgan deb hisoblanadi.

Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lsa, bunday xo'jalik jamiyati qaram jamiyat deb hisoblanadi.

Qaram xo'jalik jamiyati yuridik shaxs hisoblanadi.

Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat qaram jamiyat ustav fondining tegishli qismini qo'lga kiritib olganligi haqidagi ma'lumotlarni qonunda nazarda tutilgan tartibda darhol e'lon qilishi shart.

Xo'jalik jamiyatlari bir-birlarining ustav fondlarida o'zaro qatnashishining chegarasi va bunday jamiyatlardan biri boshqa jamiyat ishtirokchilari yoki aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida foydalanishi mumkin bo'lgan ovozlar soni qonunda belgilab qo'yiladi.

Ishtirok etuvchi va tobe xo'jalik jamiyatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

10-§. Qo'shma korxonalar yuridik shaxs sifatida

Fuqarolik huquqi subyektlari orasida yuridik shaxs sifatida qo'shma korxonalar alohida o'rin egallaydi. Qo'shma korxonalar xorijiy sarmoyalarni O'zbekiston Respublikasiga olib keluvchi asosiy manbalardan bo'lib hisoblanadi. 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunning 5-moddasi 1-qismiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarning ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish chet el investitsiyasini amalga oshirish shakli hisoblanadi. Yana shuni ham unitmaslik kerakki, mamlakatimiz qonunchiligida qo'shma korxonalar uchun belgilangan alohida imtiyozli huquqiy maqom har qanday xorijiy sarmoyador ishtirok etgan korxonaga berilavermaydi. Yuqoridagi qonunning 6-moddasi 2-qismiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar deganda, aksiyalari (ulushlari, paylari)ning yoki ustav jamg'armasining kamida o'ttiz foizini chet el investitsiyalari tashkil etadigan korxonalar tushuniladi. Ular O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid kelmaydigan har qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda faoliyat ko'rsatadilar. Bundan tashqari, korxona muassislaridan biri, albatta, chet ellik investor bo'lishi shart.

Sivilist olim B.B. Samarxo'jayev qo'shma korxonalarning huquqiy maqomini tahlil etar ekan, qo'shma korxona iborasi ilk marta vujudga kelganda tom ma'noda qo'llanganini qayd etadi masalan, XVI-XVII asrlarda dengiz savdosi bilan shug'ullanuvchi «Mergant Venchers» yoki «Jentelmen Edvenchers» birlashmalari Buyuk Britaniyada «Joint vencher» (Joint venture) deb atalgan. Hozirgi vaqtda iqtisodiy ada-

---

[1] *Qarang:* Самархужаев Б.Б. Проблемы правового регулирования отношений по инвестициям РУ (между народно частно-правовой аспект). Докторлик диссертацияси. – Т:, 2003. – С. 145.

biyotlarda ham, yuridik adabiyotlarda ham qo'shma korxonaning yagona tushunchasi mavjud emas[1].

G'arbiy germaniyalik tadqiqotchi K. Zayberg qo'shma korxonaga quyidagicha ta'rif beradi: «Qo'shma korxona deganda, tegishli shartnomalarda yuridik mustahkamlangan va birgalikdagi sarmoyalarga asoslangan, mustaqil manfaatlarga ega bo'lgan sheriklarning o'rtasida milliy chegaralar doirasidan tashqari chiquvchi kooperatsion hamkorlik faoliyati tushuniladi»[1]. N. Voznesenskiy alohida hamkorlik shakli sifatida qo'shma korxonaning mohiyati «turli mamlakatlarga mansub bo'lgan shaxslar yoki korxonalarni kapitallarini muayyan iqtisodiy natijaga erishish maqsadida, birgalikda boshqarish uchun birlashtirishda tavakkalchilik xatarlarini va zararlarni birgalikda baham ko'rishda va kapitallar ishtirokiga mutanosib ravishda foydalarni taqsimlashida» namoyon bo'ladi deb hisoblaydi[2]. M. Kulagin har qanday birgalikdagi kompaniya yoki korxona quyidagi umumiy belgilarga ega bo'lmog'i lozim, deb hisoblaydi:

– u bir martalik emas, balki davomli faoliyatni amalga oshirish uchun tashkil etilgan birlashma bo'lmog'i lozim;

– ushbu shakl, odatda, sof savdo (iqtisodiy ma'nodagi savdo nazarda tutilmoqda) operatsiyalarini, ya'ni tovarlar muomalasida vositachilikni amalga oshirishda qo'llanilmaydi;

– qo'shma korxona ishtirokchilari bo'lib, odatda, yuridik shaxslar, ahyon-ahyonda esa nokorporativ birlashmalar hisoblanadi;

– ushbu korxonalarda mahalliy kapital ham, xorijiy kapital ham ishtirok etadi[3].

Fikrimizcha, qo'shma korxonalarga eng mukammal ta'rif B.B. Samarxo'jayev tomonidan berilgan. Bunga ko'ra, «Qo'shma korxona bu-O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan, u yoki bu tashkiliy-huquqiy shaklga solingan korxona bo'lib, uning ustav fondi o'zbek va chet ellik sheriklar ulushlari asosida shakllantiriladi, bu esa ularga ushbu korxonani ishlab chiqarish-xo'jalik va boshqa faoliyatini qo'shgan ulushlariga mutanosib tarzda birgalikda boshqarish va foyda olish huquqini beradi»[4].

---

[1] *Qarang:* Совместные предприятии в практике экономических отношений. M:, Внешторгиздат. 1989. – С. 21.

[2] *Qarang:* Кулагин М.Ч. Государственно-монополистический капитализм и юридическое лицо. – M:, Статут, 1997. – С. 187

[3] *Qarang:* Самархужаев Б.Б. Проблемы правового регулирования отношений по инвестициям РУ (международно-частно правовой аспект). Докторлик диссертацияси. – Т:, 2003. – С. 149.

B.B. Samarxo'jayev qo'shma korxonalarni tashkil etishning ham ijobiy, ham salbiy jihatlari mavjudligini (mamlakat iqtisodiyoti uchun) qayd etadi. Ijobiy jihatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– birinchidan, korxona asosiy fondlar tarkibiga kiradigan va bevosita haq to'lashni talab etmaydigan yangi materiallar va moliyaviy resurslar (shu jumladan, import qurilmalar, litsenziyalar, nou-xaular shaklidagi resurslar) jalb etiladi;

– ikkinchidan, mahalliy va xorijiy sheriklarni manfaatlari birlashadi, bu esa ishlab chiqarishni takomillashtirishda, bozorlarni zabt etishda o'zaro manfaatdorlik bo'lishini taqozo qiladi.

Shu qatorda, qo'shma korxonaning salbiy tomonlari ham mavjud. Qo'shma korxona ishtirokchilari bo'lgan mahalliy tadbirkorlar, ma'lum darajada, korxona ustidan nazoratni yo'qotadilar. Daromadlarning anchagina qismi xorijiy sherikning mulkiga aylanadi va qo'shma korxona ustav fondidagi uning ulushiga mutanosib ravishda unga doimiy ravishda to'lab turiladi[1]. Professor Ro'zinazarov Sh. qo'shma korxonalar xalqaro kooperatsiyaning eng murakkab hamkorlikdagi tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, unda tijorat va ishlab chiqarish faoliyati uyg'unlashadi deb ko'rsatadi[2]. Xalqaro kooperatsiya – bu bir necha davlatga mansub subyektlarni o'zaro birgalikdagi faoliyati hisoblanadi.

11-§. Davlat korxonalari – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasi FKning 70-moddasiga muvofiq, unitar korxona deb o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilotga aytiladi. Bu korxonaning mulki bo'linmasdir va u qo'shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxona xodimlari o'rtasida ham taqsimlanmaydi. Unitar korxonaning mol-mulki unga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida tegishlidir. Unitar korxona o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan javob beradi. Unitar korxona o'z mol-mulk egasining majburiyati bo'yicha javob bermaydi.

FKning 71-moddasida belgilanishicha, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan, xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxona mulk-

---

[1] *Qarang:* O'sha asar. 150-b.

[2] *Qarang:* Ro'zinazarov Sh. Bozor sharoitida qishloq xo'jalik ishlab chiqarish tuzilmalarining fuqarolik-huquqiy maqomi. – T:, Adolat. 1997.–169-b.

dorning yoki u vakil qilgan organning qaroriga muvofiq tashkil etiladi. Korxonaning ta'sis hujjati belgilangan tartibda tasdiqlangan ustavidan iborat. Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxona o'z mol-mulkining bir qismini xo'jalik yuritish uchun belgilangan tartibda topshirish yo'li bilan yuridik shaxs bo'lgan boshqa unitar korxona (sho'ba korxona) tashkil etilishi mumkin. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda davlat organining qaroriga muvofiq davlat mulki bo'lgan mol-mulk negizida operativ boshqarish huquqiga asoslangan davlat unitar korxonasi (davlat korxonasi) tashkil etilishi mumkin. Operativ boshqaruv huquqiga asoslangan davlat korxonasining firma nomi uning davlat korxonasi ekanligini ko'rsatib turadi, korxonaning mol-mulki yetarli bo'lmaganida davlat korxona majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi.

Davlat korxonasi uni tuzgan davlat organining qaroriga muvofiq qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin (FKning 72-moddasi).

Davlat korxonasining asosiy ta'sis hujjati bu uning ustavidir. Davlat korxonasi ana shu ustav asosida ish olib boradi. Ustavda quyidagilar belgilanadi: korxonaning nomi, joylashgan yeri, mol-mulki va mablag'lari, xo'jalik faoliyati turi, faoliyat predmeti, mohiyatni tashkil qilish, unga haq to'lash, korxona boshqaruvi, hisoboti, korxona faoliyatini qayta tashkil qilish va tugatish haqidagi qoidalar.

12-§. Ishlab chiqarish kooperativlari — yuridik shaxs sifatida

Fuqarolarning shaxsiy ishtiroki, a'zolar (ishtirokchilar)ning mulki bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi ishlab chiqarish kooperativi hisoblanadi. Qonunda va ishlab chiqarish kooperativining ta'sis hujjatlarida uning faoliyatida a'zolik asosida yuridik shaxslar ham ishtirok etishi nazarda tutilishi mumkin (FKning 69-moddasi).

Ishlab chiqarish kooperativining a'zolari kooperativning majburiyatlari bo'yicha qonunda va kooperativ ustavida nazarda tutilgan miqdorlarda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Kooperativning firma nomi kooperativ nomini va «ishlab chiqarish kooperativi» degan so'zlarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish kooperativlarining huquqiy mavqei va a'zolarining huquqiy burchlari fuqarolik kodeksi hamda boshqa qonun hujjatlari bilan

belgilanadi. Kooperativ fuqarolar istagi bilan yoki yuridik shaxslarning tashabbusi bilan mutlaqo ixtiyorlik asosida tashkil etiladi. Kooperativ a'zolari bo'lgan fuqarolarning soni uch kishidan kam bo'lmasligi kerak.

Kooperativ mustaqil tarzda ham mulkning har qanday shakliga mansub korxonalar, muassasalar, tashkilotlar huzurida ham tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Kooperativning ustavi kooperativ ta'sis etishni istagan fuqarolarning umumiy yig'ilishida yoki yuridik shaxslar muxtor vakillarining yig'ilishida qabul qilinadi va kooperativ joylashgan yerdagi hokimlikda ro'yxatda olinadi. Kooperativning oliy boshqaruv irodasi umumiy yig'ilishi konferensiya, syezd bo'lib, ular kooperativ raisi (boshqaruvi)ni, taftish komissiyasi (taftishchi)ni saylaydi va ularga kooperativni boshqarish bo'yicha o'z vakolatlarini topshiradi.

Kooperativning mol-mulki o'z a'zolarining pul va moddiy badallari, banklarning kreditlari, o'zi ishlab chiqargan mahsulotlar, bu mahsulotlarni sotishdan, kooperativ ustavida nazarda tutilgan o'zga xil faoliyatdan kelgan daromadlar hamda qonunlarda man etilmagan boshqa manbalar hisobiga hosil bo'ladi.

Kooperativ o'z faoliyatini quyidagi hollarda tugatadi:

1. Mol-mulk egasining yoki u vakolat bergan organning qaroriga yoxud sudning hal qiluv qaroriga muvofiq;

2. Agar ro'yxatga olingandan bir yil o'tgach ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatini boshlamasa yoki amalda to'xtatib qo'yilgach, daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani topshirgan vaqtdan boshlab bir yil davomida faoliyatini boshlamasa;

3. Olti oydan ko'proq vaqt davomida to'lovga qobiliyatsiz bo'lsa;

4. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan boshqa hollarda.

Kooperativ tugatilgan taqdirda unga nisbatan haqdorlar va yollanib ishlovchilarning da'volari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulki kooperativ a'zolari o'rtasida ustavda ko'rsatilgan tartibda taqsimlanadi.

13-§. Matlubot kooperativi — yuridik shaxs sifatida

Ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'zoligiga asoslangan ixtiyoriy birlashmasi matlubot kooperativi hisoblanadi va birlashuv uning a'zolari tomonidan o'z mulkiy (pay) badallarini qo'shish yo'li bilan amalga oshiriladi (FKning 73-moddasi).

Matlubot kooperativi ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak: kooperativ a'zolari qo'shadigan pay badallarining miqdori, kooperativ a'zolari pay badallarining tarkibi va ularning qo'shish tartibi, badalni qo'shish majburiyatini buzganlik uchun javobgarlik, kooperativni boshqarish organlarining tarkibi va vakolatlari, ular tomonidan qarorlar qabul qilish tartibi, shu jumladan, qarorlar bir ovozdan yoki ovozning ko'pchiligi bilan qabul qilinadigan masalalar va shuningdek, kooperativ ko'rgan zararlarni kooperativ a'zolari tomonidan to'lash tartibi to'g'risidagi masalalari ko'rsatiladi.

Matlubot kooperativining nomidan uning faoliyatini asosiy maqsadi ko'rsatilishi, shuningdek,«kooperativ» so'zi yoki «matlubot jamiyati» degan so'zlar bo'lishi kerak.

Matlubot kooperativining a'zolari uning majburiyatlari bo'yicha har bir kooperativ a'zosi to'laydigan qo'shimcha badalning to'lanmagan qismi doirasi subsidiar javobgar bo'ladilar. Bu holda kooperativ a'zolari solidar javob beradilar (FKning 73-moddasi, 5-bandi).

Matlubot kooperativining tijorat faoliyatiga nisbatan Fuqarolik kodeksining tijoratchi tashkilotlar to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi. Matlubot kooperativlarining huquqiy mavqei hamda a'zolarining huquq va burchlari ushbu kodeks, shuningdek, boshqa qonunlar bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Matlubot kooperatsiyasi xalqaro kooperativ alyansida va boshqa xalqaro tashkilotlarda qatnashish mumkin.

14-§. Jamoat birlashmalari — yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarida belgilangan huquqlari, erkinliklari va siyosat, iqtisod, ijtimoiy rivojlanish, fan-madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish-irodalarini erkin bildirish natijasida vujudga keladigan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasidir.

Siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, faxriy va nogironlar uyushmalari, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalar, yurtdoshlar birlashmalari, fondlar, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmasi deb ataladi.

Yuqorida aytilganidek, faoliyati jamiyatning axloqiy negizlariga zid bo'lgan, shuningdek, konstitutsiyaviy tuzumni g'ayriqonuniy o'zgartirish, O'zbekiston Respublikasi hududiy birligini buzish, irqiy, diniy, milliy adovatni avj oldirishga urinuvchi jamoat birlashmalari tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Harbiylashtirilgan jamoat birlashmalari, uyushmalari, diniy xarakterdagi birlashmalar o'z-o'zini boshqarish tamoyillari asosida tuziladi. Jamoat birlashmalari qonunda ko'rsatilgan miqdordan kam bo'lmagan tashabbuskor guruh tomonidan tuziladi. Buning uchun ta'sis qurultoyi yoki umumiy yig'ilish chaqirib, unda Nizomi va rahbar organlari tasdiqlanadi.

Ustavda quyidagilar ko'rsatiladi:

- Jamoat birlashmasining nomi, maqsadi va vazifasi.
- Jamoat birlashmasining o'z faoliyatini amalga oshiradigan hudud ichki tuzulishi.
- Jamoat birlashmasiga qabul qilish shartlari va tartibi.
- Jamoat birlashmasi a'zolarining huquq va burchlari.
- Jamoat birlashmasidagi uning tashkilotlari, rahbar organlarining vakolatlari va ularning tuzish tartibi.
- Jamoat birlashmasi mablag'lari va uning vujudga kelish manbalari.
- Jamoat birlashmasining manzilgohi.
- Ustavga o'zgartirishlar kiritish tartibi.
- Jamoat birlashmasi faoliyatini to'xtatish tartibi.

Xalqaro jamoat tashkilotlarining, respublika, viloyatlararo birlashmalarning ustavlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olinadi. Viloyat, tuman, shahar hududlarining doirasida amal qiluvchi birlashmalar viloyat hokimligi Adliya boshqarmalarida ro'yxatga olinadi. Jamoat birlashmalari va ularning tashkilotlari ustavi ro'yxatga olingandan boshlab yuridik shaxs huquqini oladi. Siyosiy partiyalar xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emas.

O'z oldiga siyosiy maqsadlarni qo'ygan jamoat birlashmalari esa xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishi mumkin, lekin bu haqda ularning ustavlarida ko'rsatilishi kerak.

Jamoat birlashmalari faoliyati asosan O'zbekiston Respublikasining jamoat birlashmalari to'g'risidagi, Siyosiy partiyalar to'g'risidagi, Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risidagi, Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonunlari bilan tartibga solinadi.

15-§. Jamoat fondi – yuridik shaxs sifatida

FKning 75-moddasidaga asosan fuqarolar va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zolari bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti jamoat fondi hisoblanadi.

Jamoat fondiga uning muassislari (muassisi) yoki vasiyat qiluvchi tomonidan o'tkazilgan mol-mulk fondning mulkidir. Fond muassislari (muassisi) yoki fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilganda vasiyatnomani ijro etuvchi fondning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar. Fond esa, o'z muassislari (muassisi) ning yoki vasiyatnomani ijro etuvchining majburiyatlari uchun javob bermaydi.

Jamoat fondining mol-mulkidan o'z ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda ma'muriy xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Jamoat fondi qonun hujjatlariga muvofiq, o'z ustavida nazarda tutilgan maqsadlarga to'g'ri keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli. Jamoat fondlarining tijorat tashkilotlari ustav fondi (ustav kapitali)dagi ishtiroki qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Jamoat fondlari har yili o'z faoliyati to'g'risida hisobot e'lon qilishi shart.

Jamoat fondini boshqarish va uning organlarini shakllantirish tartibi ustav bilan belgilanadi.

Fond ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

- jamoat fondining nomi;
- fondning joylashgan yeri (pochta manzili);
- jamoat fondi faoliyatini boshqarish tartibi;
- fond organlarining tuzilishi, vakolatlari va shakllantirilish tartibi;
- fond organlarining mansabdor shaxslarini tayinlash(saylash) va ularni lavozimidan ozod qilish tartibi;
- fondning mol-mulkini shakllantirish manbalari;
- fondning vakolatxonalari hamda filiallarining mol-mulkini boshqarish borasidagi huquq va majburiyatlari;
- fond vakolatxonalarini ochish va filiallarni tashkil etish tartibi;
- fondni qayta tashkil etish va tugatish tartibi;
- fond tugatilganida uning mol-mulkidan foydalanish tartibi;
- fondning ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tartibi kabi masalalar.

Jamoat fondining ustavida fondning belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan ramziy belgisining tavsifi, shuningdek, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa qoidalar ham bo'lishi mumkin.

Jamoat fondlari asosan, amaldagi Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Jamoat fondlari va Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonunlari bilan tartibga solinadi.

16-§. Muassasalar – yuridik shaxs sifatida

Muassasalar bundan ikki yarim ming yil avval qadimgi Rim davlatida vujudga kelgan. Ular o'zining vujudga kelish vaqtidan boshlab deyarli besh asr o'tgunga qadar juda ham sekinlik bilan rivojlanib borgan. Rim huquqiga oid manbalarda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan ko'pgina xayriya muassasalar haqida ta'kidlanadi. Bunday muassasalarga cherkovlar, kasalxonalar, maktablar, mehribonlik uylari, harbiylar uchun maxsus kasalxonalar kabi tashkilotlar kirar edi. Miloddan avvalgi II asrga kelib Rim imperatorlarining xayrixohligi natijasida muassasalarning soni ham, turlari ham ko'payib bordi.

Qadimgi Rimda xayriya muassasalari orasida yetim qolgan bolalar va juda qashshoq hayot kechiruvchi oilalardagi farzandlarni o'z bag'riga olgan va ularga har tomonlama yordam ko'rsatgan **«alimenta»** deb atalgan muassasalar mavjud bo'lgan. Aliment muassasalari m.a. I asrda Rim imperatori Nerva (m.a. 33 yil) hukmronligi davrida vujudga kelgan. Bu muassasalar keyinchalik shaxsan imperatorlar tomonidan vujudga keltirila boshlangan. Ular imperatorlarning buyrug'i bilan shaharning mansabdor shaxslari tomonidan moddiy jihatdan ta'minlab turilgan. Bu jarayonda shaxsan kvestor (konsulning sudlov va moliyaviy ishlar bo'yicha yordamchisi) ham qatnashgan. Aliment muassasalari faqatgina insonparvarlik maqsadida faoliyat yuritib, ko'rsatilgan yordamlarning barchasi beg'araz hisoblangan. Alimentdan nafaqat yetim bolalar va og'ir sharoitdagi oilalarning farzandlari, balki voyaga yetgan bo'lsada, siyosiy jarayonlarda qatnasha olmaydigan bolalar ham, yetim qolgan va yolg'iz qizlar ham foydalanganlar. Jumladan, 82–161 yillarda Rimda yetim qolgan qizlar uchun alohida stipendiyalar (**stipendium**) ajratilar edi. Aliment muassasalarining ko'payishida va rivojlanishida Pliniy, Antonin Piy, Septimiy Sever (222–235y.) kabi imperatorlarning faoliyati katta rol o'ynagan.

Bu muassasalarning huquqiy maqomi haqida shuni aytish mumkinki, ular fuqarolik huquqiy munosabatlarda yuridik shaxs sifatida qatnasha

oladigan, aniq bir xayriya maqsadlarida faoliyat olib boradigan va o'zining jamg'armasiga ega bo'lgan tashkilotlar edi.

Davlat muassasalari yuridik shaxs sifatida davlat budjetida turadigan va mustaqil smetaga ega bo'ladigan davlat muassasalari ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyat, jumladan, ma'muriy idora etish yoki ijtimoiy ma'naviy ishlarni boshqarishni amalga oshiradi. Bular jumlasiga mustaqil smetaga, rahbarlarni kredit taqsimlash huquqiga ega muassasalar:

- **shifoxonalar;**
- **ta'lim muassasalari;**
- **teatrlar;**
- **muzeylar;**
- **sudlar;**
- **prokuratura** va boshqalar kiradi.

Sivilist olimlardan prof. I.B. Zokirovning fikriga ko'ra, «Yuridik shaxs hisoblangan davlat muassasalari o'z nizomlari doirasida o'zlari yuritayotgan vazifalarni amalga oshirib, turli fuqarolik huquqiy bitimlar tuzadilar, o'zlariga biriktirilgan mulkdan operativ boshqarish huquqi asosida foydalanadilar. Davlat organlari o'z qarzlari uchun javobgar bo'ladi. Biroq mablag'i yetmasa belgilangan tartibda davlat ham uning uchun javobgar bo'lishi mumkin».[1]

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 76-moddasiga asosan «Boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo'lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etilgan to'la yoki qisman moliyaviy ta'minlab turiladigan tashkilot muassasa hisoblanadi»[2].

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning iqtisodiyotni erkinlashtirish bosqichida budjet muassasalari tizimi faoliyatini yanada takomillashtirish va ulardan samarali foydalanish kabi ta'sirchan shakllarni qo'llashni talab etadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida muassasalarning huquqiy maqomini belgilashda bir qator kamchiliklar mavjud:

birinchidan – muassasalarni huquqiy maqomini belgilab beruvchi normativ hujjatlarning talab darajasida emasligi;

---

[1] *Qarang:* I.B. Zokirov. Fuqarolik huquqi. – T., TDYUI. 2006, 131-b.

[2] *Qarang:* O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. T., Sharq, 2003, 42-b.

ikkinchidan – muassasalarni yuridik shaxslar tizimida tutgan o'rnini ilmiy tadqiq etilmaganligi;

uchinchidan – muassasalarni tashkil etishda ta'sis shartnomasini nazarda tutilmaganligi;

to'rtinchidan – muassasalar to'g'risidagi maxsus qonunning qabul qilinmaganligi va hokazolar.

Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida muassasalarning huquqiy maqomi ularni fuqarolik muomalasidagi ijtiroki va tartibi tubdan o'zgardi. Amaliyotning ko'rsatishicha, hozirgi kunda davlat muassasalari faqatgina davlat tomonidan ajratilgan mablag'lar hisobidan faoliyat ko'rsatishdan tashqari o'zlarining nizomlarida belgilangan tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmoqdalar.

17-§. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonuniga ko'ra, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishi bu fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlar bilan kafolatlangan, ularning o'z manfaatlaridan, tarixiy xususiyatlaridan, milliy va ma'naviy qadriyatlardan, mahalliy urf-odatlar va an'analardan kelib chiqqan holda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni hal qilishidir.

Mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlari ichida mahalla alohida o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasida 1990-yil 31-oktyabrda qabul qilingan Mulkchilik to'g'risidagi qonunining 10-moddasida «mahallalar egalik qiladigan, foydalanadigan va tasarruf etadigan mol-mulk mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati yoki ularning mushtarak daromadlari, shuningdek, mazkur mol-mulkdan xo'jalik maqsadlarida foydalanishdan kelgan tushumlar, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari moddiy va xayriya yo'sinidagi yordamlari, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari beradigan moddiy va moliyaviy resurslar asosida vujudga keltirilgan mol-mulkdan iborat», deyiladi.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. O'zi saylab qo'ygan organlar mahalla mulkini to'la xo'jalik yuritish asosida egallaydi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 23-avgustdagi «Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy himoyalashni kuchaytirishga oid

tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoniga asosan mahallaga to‘la yuridik shaxs huquqi berildi. Binobarin, mahalla turli fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtirok etishi mumkin.

18-§. Yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalari

Yuridik va jismoniy shaxslar o‘z vazifalarini amalga oshirish va aholiga yaqindan xizmat ko‘rsatish maqsadlarida o‘z filiallari (bo‘limlari, idoralari, agentliklari) ni tashkil etishlari mumkin. Filial yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan hamda uning barcha vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini shu jumladan vakolatxona vazifalarini bajaradigan alohida bo‘linmasidir (FKning 47-moddasi, 2-bandi).

Filial yuridik shaxsning tarkibiy qismi bo‘lib, mustaqil yuridik shaxs hisoblanmaydi va muayyan bir joyda yuridik shaxsning vazifalarni boshqarishga xizmat ko‘rsatish maqsadida tuziladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 14-fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasida «Xususiy tadbirkorlik to‘g‘risida»gi Nizomning 7-moddasida xususiy korxonalar ham o‘z filiallarini, sho’ba korxonalari va vakolatxonalarini tashkil etishlari mumkin deyilgan.

Filiallar o‘zlariga berilgan vakolatlar doirasida ba’zi yuridik harakatlarni qilishlari mumkin. Ammo bunday harakatlar natijasida olingan majburiyatlar yuzasidan yuridik shaxs mulkiy javobgar bo‘ladi.

Chet el investitsiyalari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 7-moddasida ko‘rsatilishicha, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona ushbu qonun talablariga rioya etgan holda O‘zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan sho’ba korxonalar, filiallar, shuningdek, yuridik shaxs bo‘lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo‘limlar ochishi mumkin.

Vakolatxona yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan, yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydigan va ularni himoya qiladigan alohida bo‘linmasidir. Qonunda boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, vakolatxona va filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi. Ular o‘zlarini tashkil etgan yuridik shaxs tomonidan mol-mulk bilan ta’minlanadilar hamda u tasdiqlagan nizomlar asosida ish olib boradilar. Vakolatxona va filiallarning rahbarlari yuridik shaxs tomonidan tayinlanadi hamda uning ishonchnomasi asosida ish olib boradi (FKning 47-moddasi).

Vakolatxona va filiallar ularni tashkil etgan yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

19-§. Yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlariga bo'lgan huquq

O'zbekiston Respublikasida tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmatlar ko'rsatadigan va xo'jalik-tijorat faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda fuqarolik muomalasida qatnashadigan har bir yuridik shaxs o'ziga xos tovar belgisi va xizmat ko'rsatish belgisiga ega bo'ladi. Bu belgilar bir yuridik shaxsning tovarlari va xizmatlarini boshqa yuridik shaxslarning turdosh tovarlari va xizmatlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardir.

Tovar belgisi sifatida so'zlar, tasvirlar, turli belgilar yoki ularning jamlama ifodasi ro'yxatdan o'tkaziladi.

Tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi talabnoma yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan shaxsan yoki patent idorasida ro'yxatga olingan patent vakili orqali berilishi mumkin.

Jamoat manfaatlariga, insoniylik va axloq qoidalariga zid bo'lgan belgilar tovar belgisi yoki tovar belgisining qismi sifatida ro'yxatdan o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Tovar belgisining egasi ushbu belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda, shu jumladan undan o'zga shaxslar foydalanishiga ruxsat berish yoki taqiqlab qo'yishda mutlaq huquqqa egadir.

Tovar belgisidan qonunga zid ravishda foydalangan yuridik va jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari tovar belgilarini boshqa davlatlarda ro'yxatdan o'tkazish yoki xalqaro miqyosda ro'yxatdan o'tkazish huquqiga ega.

Chet el yuridik shaxslari xalqaro shartnomalarga yoki o'zaro hamkorlik asosida tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida nazarda tutilgan huquqlardan O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari bilan bab-baravar foydalanadilar.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida O'zbekiston Respublikasi tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi qonundan farq qiluvchi o'zgacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Tovar belgilari va xizmat ko‘rsatish belgilari to‘g‘risidagi qonunning qo‘llanilishi bilan bog‘liq nizolar tegishli sudlar tomonidan, O‘zbekiston Respublikasining protsessual qonunlarida belgilangan tartibda ko‘rib chiqiladi.

Har bir mamlakat, mintaqa, ma’lum bir hudud o‘z iqlimi, havosi, tuproq tarkibi, o‘simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy sharoitlari bilan o‘ziga xosdir. Ba’zan bu o‘ziga xoslik o‘sha hudud doirasida ishlab chiqariladigan tovarlar, bajariladigan ishlar, ko‘rsatiladigan xizmatni o‘ziga xos alohida sifat belgilariga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Boshqa joydagi aynan o‘shanday ishlab chiqilgan tovarlar, bajariladigan ishlar yoki ko‘rsatiladigan xizmatlar o‘shanday sifatga, belgilarga ega bo‘lmaydi. Binobarin, ma’lum geografik hududning tabiiy sharoitlari yoki boshqa omillar (asosan o‘sha joyda yashovchilarning kasbi-kori malakasi, mahorati) bilan uzviy bog‘liq ravishda tayyorlangan tovarlar boshqa joyda tayyorlangan aynan shunday tovarlarga nisbatan xaridorgir, yuqori sifatli, alohida xususiyati, raqobatbardoshli hisoblanadi. Bozorda ushbu tovar tayyorlangan joyning nomi tovarni ma’lum sifati, xususiyatga ega ekanligi haqida o‘ziga xos sertifikat hisoblanadi. Masalan, «Borjomi», «Essentuki», «Toshkent» suvlari, Uchqora mayizi, Urgut tamakisi, Yangiqo‘rg‘on anjiri, Quva anori va h.k. Ba’zan tovar tayyorlangan joyning tabiiy shart-sharoitlari emas, balki o‘sha joyda yashovchi aholini ma’lum bir kasb-hunarga, mahsulot tayyorlashga bo‘lgan alohida mahorati, malakasi ushbu tovarning sifatini belgilashda alohida muhim omil bo‘lishi ham mumkin, masalan, Chust pichog‘i, Samarqand noni, Xiva gilami va h.k.

Tovar chiqarilgan (tayyorlangan) joy nomi sifatida mamlakat nomi ishlatilishi (Braziliya kofesi, Eron gilami, Gruziya choyi), aholi punkti yoki mintaqaviy hudud nomi (Toshkent suvi, Chust pichog‘i) umuman qandaydir geografik obyekt nomi (masalan, Tyan-Shan suvi) qo‘llanilishi mumkin. Bunday maqsadlarda o‘sha geografik obyekt tarixiy nomi ishlatilishi mumkin. Bunda eng asosiysi o‘sha joyda ishlab chiqarilgan tovarni yuqori sifati, alohida belgilarga ega ekanligi va xuddi shu holat tovarlar bozorida, xaridorlar orasida ma’lum ahamiyatga ega ekanligidir.

Tovarlarni kelib chiqish mamlakatlarini aniqlash qoidalari 1988-yil 8-aprelda Adliya Vazirligi tomonidan ro‘yxatga olingan.

Tovar kelib chiqqan joy nomi O‘zbekiston Respublikasi Patent idorasi ro‘yxatidan o‘tkaziladi. Bunda asos bo‘lib FK 1108-moddasining ikkinchi qismida belgilangan talablarga ishlab chiqariladigan tovarning

javob berishi va ayni o'shanday tovar ishlab chiqaruvchining o'sha hudud doirasida faoliyat yuritishi hisoblanadi.

Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi guvohnomasi 10 yil muddatga beriladi, bu muddat tugagach uzaytirilishi mumkin.

Dunyoning deyarli barcha davlatlarida tovarlarni chiqarilgan joylar nomlaridan g'ayriqonuniy foydalanish, bu joylar nomlari haqida noto'g'ri yoki yolg'on ma'lumot berish g'irrom raqobatning ko'rinishlaridan hisoblanadi va tegishli javobgarlik choralari (zararlarni to'latish, hududiga olib kelishni taqiqlash, arest solish, tovarlarni yo'q qilib tashlash va h.k.) qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining tovar bozorlarida monopolistik faoliyatning cheklash va raqobat to'g'risidagi 1996 yil 27 dekabrda qabul qilgan qonunning 8-moddasiga asosan yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalarida va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovar sotish, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi xususida iste'molchini chalg'itish insofsiz raqobat hisoblanadi va taqiqlanadi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Yuridik shaxs deganda nimani tushunasiz?*
2. *Yuridik shaxslarning qanday belgilarini bilasiz?*
3. *Yuridik shaxs qanday usullarda vujudga keladi?*
4. *Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati deganda nimani tushunasiz?*
5. *Yuridik shaxs qachon bankrot deb e'lon qilinadi?*
6. *Jamoat birlashmalarining huquqiy holati qanday huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi?*
7. *Jamoat fondi deb nimaga aytiladi?*
8. *Fondlar qanday turlarga bo'linadi?*
9. *Muassasa deb qanday tashkilotga aytiladi?*
10. *Uyushma va ittifoq o'rtasida qanday farq mavjud?*
11. *Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti talabalarning to'lov shartnomasi hisobiga tadbirkorlik faoliyatini olib bormoqchi va universitet mablag'larini shu tariqa oshirmoqchi bo'ladi. Mablag'larni tadbirkorlikka yo'naltirish to'g'risidagi bu masala universitetning ilmiy kengashida muhokama qilinib ijobiy hal qilinadi. Universitet 100million so'mlik mablag'ini avtomashina sotib olish va uni ijaraga berishni ma'qul ko'radilar. Avtomashina ijarasidan tushgan mablag' universitetni joriy ta'mirlash, kompyuter, kserokopiya, konditsionerlar olishga sarflanadi. Yilning oxirida universitet sarf xarajatlari Davlat mulk qo'mitasi tomonidan taftish qilinganda universitetning talabalar kontraktlari hisobidan tadbirkorlik olib*

borishga haqqi yo'qligini shu sababli olingan barcha mol-mulklar davlat hisobiga o'tkazilishi lozimligi to'g'risida qaror chiqardi va universitetni sudga berdi.

Bu masala bo'yicha sud qanday qaror chiqaradi?

12. «Navro'z» aksiyadorlik jamiyati aksiyadori Rasulov o'z qo'lida AJ aksiyalarining 30%ni to'pladi va AJning boshqa aksiyadorlarining aksiyalarini sotib olishga harakat qilib, ularga yuqori narxlar taklif qildi. Bu holatga «Navro'z» AJ muassislari va rahbarlari ham befarq qarab turishmadi, ular bundan buyon har bir aksiyador o'z aksiyalarini AJ umumiy yig'ilishining roziligisiz sotishi mumkin emas deb qaror chiqarishdi. ***Chiqarilgan qaror qonuniymi? AJning turlari va ulardagi aksiyalar to'g'risida fikr bildiring?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Muassasalar jumlasiga kirmaydigan yuridik shaxsni aniqlang?

A. Shifoxona. B. Oliy o'quv yurti.
C. Unitar korxona. D. Prokuratura.

2. Yuridik shaxsning vakolatxona va filiallari....?

A. Yuridik shaxsning shaxsiy qonunida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.
B. Yuridik shaxsning ustavida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.
C. Yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak
D. Ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

3. Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning faoliyatini kimlar davom ettiradi?

A. Muassislar. B. Ta'sischilar.
C. Huquqiy vorislar. D. Ishtirokchilar.

4. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksida yuridik shaxslarni qayta tashkil etishning nechta shakli ko'rsatilgan?

A. 3 ta shakli. B. 4 ta shakli.
C. 5 ta shakli. D. Shakl ko'rsatilmagan.

5. Yuridik shaxslarning ijtimoiy aloqalar nazariyasi qaysi sivilist olim tomonidan taklif etilgan?

A. Yu.K. Tolstoy tomonidan. B. D.M. Genkin tomonidan.
C. O.A. Krasavchikov tomonidan. D. B.I. Puginskiy tomonidan.

VII bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI – FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABATLAR SUBYEKTI SIFATIDA

1-§. Davlat to‘g‘risida umumiy qoidalar

O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat deb e’lon qilinishi, uning xalqaro huquq subyekti, mustaqil suveren davlat sifatida tan olinishi O‘zbekistonning o‘z boyligini o‘zi mustaqil tasarruf qilish imkoniyatini berdi. Hozirgi kunda bozor iqtisodiyoti sharoitiga o‘tgan O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy aloqalarning turlari va shakllarini mustaqil belgilash imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Ma’lumki, bizning yaqin o‘tmishimizda jamiyatda, iqtisodiyotda, ijtimoiy-ma’naviy sohalarda davlat deb atalmish tuzilmaning o‘rni va roli shu qadar beqiyos ediki, buni faqat «gegemon», «hukmron» atamalari bilangina izohlash mumkin edi.

Ta’kidlash joizki, ijtimoiy munosabatlar tizimida huquqiy munosabatlar o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Umumiy qoidaga ko‘ra, ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solinadigan qismigina huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Aynan huquq normalari yordamida ijtimoiy munosabatlarning eng asosiy jihatlari tartibga solinadi va ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro amalga oshiriladigan holatlar ham huquq normalari bilan mustahkamlanadi.

Huquqiy munosabat – o‘zaro obyektiv huquq va majburiyat bilan bog‘liq bo‘lgan shaxslar, ya’ni huquq sohibi o‘rtasidagi huquq normalari va muayyan yuridik faktlar asosidagi aloqadir. Har qanday ijtimoiy munosabat kabi huquqiy munosabat ham shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadir.

Bunday aloqa shaxslarning qandaydir o‘zga manfaatlari bilan emas, faqat subyektiv huquq va majburiyatlar bilan bog‘liqdir. Shu bilan birga, shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa huquq normalari va shaxsga nisbatan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiruvchi, o‘zgartiruvchi va bekor qiluvchi harakatlar (yuridik faktlar) asosida amalga oshirilishi lozim.

Shu ma’noda fuqarolik-huquqiy munosabat shaxslar o‘rtasidagi aloqalarning kengligi, xilma-xilligi va qolaversa, murakkabligi bilan huquqiy munosabatlarning boshqa turlaridan ajralib turadi.

Umumiy qoidaga ko‘ra, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari – fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari deb yuritiladi va bir

vaqtning o‘zida «fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari» — «fuqarolik huquqining subyektlari» tarzida ham qo‘llaniladi. Fikrimizcha, bu ikkala ibora huquqiy va mantiqiy jihatdan bir xil ma’noga ega.

O‘zbekiston Respublikasi FKning 2-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo‘ladilar. Bu uchchala subyekt ham fuqarolik huquqida bir-biri bilan teng huquqli ishtirokchi sifatida ko‘riladi va biridan ikkinchisi ustun hisoblanmaydi.

Huquqshunos olim N.D. Egorovning fikricha, fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlarini «shaxs» tushunchasi qamrab oladi. Bu tushuncha FKda va boshqa fuqarolik qonun hujjatlarida ko‘p qo‘llaniladi. Fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari sifatida shaxslar subyektiv huquq va majburiyatlarning egalari hisoblanadi.

Fikrimizcha, N.D. Egorovning ushbu fikrlari ancha bahsli. Zero, «shaxs» atamasini fuqarolik huquqining barcha subyektlariga bir xilda qo‘llab bo‘lmaydi. Garchi «shaxs» atamasi fuqarolar (jismoniy shaxslar) va turli tashkilot, korxona, muassasa (yuridik shaxs)larga tadbiq etilishi mumkin bo‘lsa-da, biroq uni fuqarolik-huquqiy munosabatning o‘ziga xos subyekti hisoblangan davlatga nisbatan qo‘llash noto‘g‘ri bo‘lar edi.

Davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyekti sifatida boshqa subyektlar bilan o‘zaro huquqiy aloqalarga kirishar ekan, bunda u o‘ziga tegishli bo‘lgan imtiyozlar: hokimiyat vakolati, hukmronlik va boshqarish faoliyati, ustunlik maqomidan voz kechishiga to‘g‘ri keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo‘linmas subyekt hisoblanadi. Binobarin, bitta alohida olingan hududda ikkita suverenitet sohibi bo‘lishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Shu bilan birga, davlat o‘zi tomonidan tashkil etilgan korporatsiyalar, ijtimoiy kompaniyalar, moliyaviy korporatsiyalar, davlat kompaniyalari va maxsus banklar orqali iqtisodiyotga ta’sir ko‘rsatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda huquq va majburiyatlar sohibi sifatida suveren davlatning ishtirok etishi, davlatning fuqarolik huquqi subyekti ekanligi maqomini belgilashning eng muhim jihatidir. Davlat suverenitet sohibi sifatida har qanday huquqiy munosabatda bo‘lgani kabi fuqarolik-huquqiy munosabatda ham o‘ziga xos manfaatlar asosida ishtirok etadi. Birinchi navbatda davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi.

Ma’lumki, davlat ko‘p qirrali tuzilmadir. Shuning uchun ham davlatning jamiyat hayotida tutgan o‘rni va u bajaradigan funksiyalari o‘ta muhimdir. Mana shu jihatlarni hisobga olmasdan, davlatning

fuqarolik huquqi subyekti ekanligi masalasini ifodalash mumkin emas. Fuqarolik-huquqiy munosabatning «yagona va bo'linmas subyekti» iborasi fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari orasida faqatgina davlatga nisbatan qo'llaniladi. Vaholanki, fuqarolik-huquqiy munosabatda boshqa subyektlar fuqarolar va yuridik shaxslar ham alohida subyekt hamda shaxs sifatida ishtirok etadi. Davlat muayyan hududdagina yagona, suveren, hukmron va bo'linmas tuzilma bo'lganligi munosabati bilan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning boshqa subyektlaridan yaqqol ajralib turadi.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarning alohida subyektligini davlatning quyidagi jihatlari asosida talqin etish mumkin:

- birinchidan, davlat hokimiyat egasi;
- ikkinchidan, davlat shaxs sifatida;
- uchinchidan, davlatning fuqarolik huquqiy layoqati;

Fuqarolik huquqining boshqa subyektlari singari davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarning teng huquqli subyekti sifatida ushbu munosabatda qatnashadi. Lekin davlat boshqa subyektlarda mavjud bo'lmagan bir qator xususiyatlarga egaki, bu xususiyatlar davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokida muhim o'rin tutadi.

Birinchi navbatda, davlat hokimiyat sohibidir. Zero, hokimiyatning davlat qo'lida bo'lishi uning alohida maqomga ega bo'lgan subyektligini ifodalaydi. Chunki davlat va uning hokimiyatisiz muayyan hududda, jamiyat boshqaruvini tushunish, tasavvur qilish qiyin.

«Hokimiyat» atamasini ikki xil ma'noda tushunish mumkin. Birinchisi, bu «hokimiyat»ni sof ma'noda davlat hokimiyati sifatida tushunish, ikkinchisi, ko'chma ma'nodagi «hokimiyat» yoki «hokimiyat vakolatlari» tushunchalari bo'lib, ularni bir shaxsning ikkinchi shaxsga nisbatan huquqdorligi yoki o'zga shaxslarni o'z ta'siri ostida qoldirish, deb tushunishdir. Ana shu ikkinchi ma'nodagi hokimiyat vazifasi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, umuman, huquqiy munosabatlarda davlatdan o'zga subyektlarga ham mansub bo'lishi mumkin. Masalan, ish beruvchi o'z xodimiga nisbatan, ota-onalar o'z bolalariga nisbatan «hokimiyat»ni amalga oshiradilar. Lekin davlat hokimiyati boshqa subyektlar «hokimiyati»dan farqli ravishda tom ma'nodagi «hokimiyat»dir.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi o'ziga xos, alohida va yagona subyektligini aniqlashda davlatning asosiy belgilarini tahlil etish katta ahamiyat kasb etadi.

Huquqshunos olim Z.M. Islomovning ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda davlatning umume'tirof etilgan quyidagi asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin:

1. Davlat o'z davlati chegaralari doirasida fuqarolik tushunchasi bo'yicha butun jamiyatning, butun aholining yagona vakili sifatida maydonga chiqadi.

2. Davlat suveren hokimiyatning yagona sohibidir.

3. Davlat yuridik kuchga ega bo'lgan va huquq normalarini aks ettirgan qonunlar va ularga asoslanib chiqariladigan hujjatlarni qabul qiladi va h.k.

Darhaqiqat, davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarda butun jamiyatning, butun aholining yagona vakili sifatida qatnashadi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddasiga muvofiq, xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. Xalq davlat hokimiyatining yagona manbai bo'lganligi uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat xalq irodasini ifoda etadi va uning manfaatlariga xizmat qiladi.

Davlat xalq manfaatlaridan kelib chiqib, turli bitimlar tuzishi, fuqarolik huquqining boshqa subyektlari bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishishi mumkin.

Shu bilan birga, davlat jamiyat va aholining manfaatlariga muvofiq, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalarni belgilaydi. Suveren hokimiyatning yagona sohibi sifatida davlat o'z hududidagi boshqa barcha subyektlarning «hokimiyati»dan ustun turadi.

Bunday ustunlik davlatning o'z hududidagi barcha shaxslardan mustaqilligini ta'minlaydi va bu mustaqillik davlat suverenitetining asosiy belgisi hisoblanadi. Garchi davlat yagona hokimiyat sohibi hisoblansada, u fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, o'zining ana shu belgisidan foydalanmaydi. Aks holda davlat ishtirokidagi mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqiy xarakterini yo'qotadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, suverenitet ichki va tashqi ko'rinishda namoyon bo'ladi. O'z mamlakati hududida davlat oliy hokimiyat egasi bo'lib, uning ichki ishlariga hech kim aralashishga haqli emas. Hech qaysi davlat va xalqaro tashkilot davlatning ichki ishlariga aralashmasligi, ushbu davlat mustaqilligining eng muhim belgisidir. Zero, suverenitet mazkur davlatning boshqa davlat va xalqaro huquqning boshqa subyektlaridan mustaqilligini ifodalaydi [1].

---

[1] *Тихомиров Ю.А.* Публичное право. – М.: 1995.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan o‘zga huquqiy munosabatlarda davlat o‘zining hokimiyat vakolatlaridan va suverenitetiga tegishli boshqa huquqlaridan foydalanishi, huquqiy munosabatlardagi o‘zining ustunlik mavqeini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatishi mumkin. Masalan, ma’muriy-huquqiy munosabatlarda davlat boshqaruvi eng asosiy va birlamchi o‘rinda turadi.

Huquqshunos olim Yu.A. Tixomirovning ta’kidlashicha, davlat va uning organlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o‘zlarining hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaydilar. Ular bu munosabatlarda o‘z kontragentlari bilan teng asoslarda ishtirok etadilar. Bunday ishtirok quyidagi holatlar bilan belgilanadi:

• birinchidan, davlat va uning organlari tomonidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning boshqa ishtirokchilariga hokimiyat ta’siri o‘tkazilmasligi;

• ikkinchidan, o‘z faoliyatlarini yuritish va boshqa kontragentlar faoliyatini tartibga soluvchi me’yorlar asosida amalga oshirishi;

• uchinchidan, shartnoma munosabatlarida kontragentlar bilan teng huquqliligi.

Ushbu fikrlarga qo‘shimcha ravishda shuni ta’kidlash joizki, davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda teng asoslarda ishtirok etishi bu nafaqat davlatning huquqiy munosabat boshlanishi va tamom bo‘lishi paytidagi tenglik, balki muayyan huquqiy munosabatda ishtirok etishga fuqarolik huquqining boshqa subyektlarini majburlashni cheklash ham hisoblanadi.

Davlat fuqarolik huquqining teng huquqli subyekti sifatida boshqa subyektlar kabi o‘ziga majburiyatlar oladi va ularni bajara olmasligi natijasida qonun hujjatlari asosida javob beradi.

Huquqshunos olim I.B. Zokirovning fikricha, davlat oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo‘lganligi tufayli fuqarolik-huquqiy munosabat subyekti sifatida o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan:

• davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlar subyekti sifatida fuqarolik huquqi subyektlari amal qiladigan qonunlarni o‘zi belgilaydi;

• davlatning fuqarolik huquq va burchlari davlat organlarining hujjatlaridan vujudga keladi;

• davlat immunitetdan foydalanadi;

• huquq va muomala layoqatini cheklash bo‘yicha boshqa subyektlarga taalluqli bo‘lgan qoidalar davlatga tatbiq etilmaydi.

Huquqshunos olim A.A. Ivanov fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining yuqoridagi uchta xususiyatini sanab ko‘rsatgan

holda davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokining yana bir xususiyati sifatida, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat teng huquqli asoslarda ishtirok etsa-da, o'zining hokimiyat funksiyalarini saqlab qolishini ko'rsatadi.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat hokimiyat sohibi sifatida ishtirok etar ekan, u o'ziga xos subyekt bo'lganligi munosabati bilan boshqa subyektlardan o'zining alohida jihatlari bilan ajralib turishini ta'kidlash lozim. Davlat ishtirokining bu jihatlari fuqarolik-huquqiy munosabatlar uchun xos bo'lgan ishtirokchilar tengligining buzilmasligiga, davlatning hokimiyat vakolatlaridan bu huquqiy munosabatlarda to'liq foydalanmasligiga kafolat hisoblanadi.

Davlat fuqarolik-huquqiy munosabat subyekti sifatida fuqarolik huquqi subyektlari amal qiladigan qonunlarni o'zi belgilar ekan, bunda davlat o'zi chiqarayotgan qonun hujjatlarida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z ishtirokining qonuniy asoslari va shartlarini ham mustahkamlaydi. Fuqarolik huquqi subyektlari amal qiladigan bu qonun hujjatlari bir vaqtning o'zida davlat va u bilan huquqiy munosabatga kirishayotgan subyektlarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi normalarni o'zida ifodalaydi.

Huquqshunos olim A.A. Ivanovning fikricha, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining o'ziga xos xususiyatlari yuqorida sanab o'tilgan holatlar bilan cheklanib qolmaydi. Biroq, ushbu xususiyatlarning o'zi ham davlatning fuqarolik huquqida alohida maqomga ega ekanligini bildiradi. Bu o'ziga xos huquqiy maqom ikki qarama-qarshi holatni vujudga keltiradi.

Birinchidan, davlatning hokimiyat vakolatlariga ega bo'lmagan xususiy huquq subyektlari bilan bo'lgan munosabatlarda tengligini ta'minlash zarurati,

Ikkinchidan, davlat hokimiyat vakolatlari muayyan sohaning xo'jalik rivojlanishiga qaratish holati.

Ushbu fikrlar to'g'riligini ta'kidlagan holda, davlatni fuqarolik huquqidagi o'ziga xos maqomining uchinchi holatini ko'rsatib o'tish zarur. Fikrimizcha, bu holat davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va uning oqibatlarini zaruriy vositalar bilan muvofiqlashtirib turishidir. Ya'ni, davlat o'z organlari (sudlar, xo'jalik sudlari) orqali huquqiy munosabatning ishtirokchilari o'rtasidagi holatlarni oydinlashtiradi va zarur paytda subyektlar huquqini amalga oshirishda ko'maklashadi. A.A. Ivanov

ta'kidlagan birinchi holat O'zbekiston Respublikasi FKning 70-moddasida o'z ifodasini topgan. Ushbu moddaga muvofiq, davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan baravar asoslarda ishtirok etadi. Bu normada davlatning huquqiy munosabatdagi boshqa ishtirokchilar bilan teng asoslarda ishtirok etishi mustahkamlangan hamda bu norma bilan davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etayotganda o'zining hokimiyat vakolatlaridan foydalanmasligini belgilagan. Ya'ni, davlat xususiy huquqiy munosabatlardagi ishtirokida o'zining hokimiyat vakolatlaridan voz kechishini oldindan bayon etmoqda. Bu holat esa, o'z-o'zidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning boshqa ishtirokchilari davlat bilan hech ikkilanmasdan, taqiqlar qo'yilishi mumkinligidan cho'chimasdan fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishishlariga imkoniyat yaratadi.

Ikkinchi holatda esa, davlatning o'z hokimiyat vakolatlaridan foydalanib, fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ta'sir o'tkazishi fuqarolik qonun hujjatlarida ancha keng o'rin egallaydi. Bunda davlat jamiyat, shaxs va xalq manfaatlari hamda muayyan sohaning rivojini hisobga olib, huquqiy munosabatlarga ta'sir o'tkazadi. Masalan, FKning 377-moddasida majburiy shartnoma tuzish holatlari belgilangan. Ya'ni, davlat aynan qaysi xo'jalik yurituvchi subyekt kim bilan shartnoma tuzishi lozimligini ko'rsatishi mumkin.

Masalan, davlatning qat'iy belgilashi asosida Toshkent qishloq xo'jaligi mashinalari zavodi o'zi tayyorlayotgan mahsulotning muayyan qismini (bunda mahsulot miqdorini ham davlat yoki uning organlari belgilaydi) Toshkent traktor zavodiga sotishi lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, TQMZ TTZ bilan mahsulot yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzishi zarur hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda hokimiyat sohibi sifatidagi davlat ishtirokining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri bu davlatning o'zi bevosita ishtirok etadigan munosabat doirasini o'zi belgilashidir. Demak, davlat o'zining qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishini o'zi belgilab oladi. Zarur paytda esa, davlat o'z qarorlari bilan o'z ishtirokini ta'minlaydi. Masalan, davlat, xalq va jamiyat manfaatlarini ko'zlab g'alla ekinlari faqat davlatga sotilishini belgilab qo'yishi mumkin.

Fikrimizcha, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining yana bir xususiyati davlatning fuqarolik huquqining boshqa subyektlari o'rtasidagi munosabat harakatiga ta'siridir. Bunda davlat huquq subyektlarining o'zaro munosabatlarini cheklashi, to'xtatib qo'yishi

yoki umuman tugatishi mumkin. Masalan, FKning 156-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Hukumati majburiyatlarni bajarishni kechiktirganligi tufayli da'vo muddatining o'tishi to'xtatiladi.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ushbu munosabatdagi boshqa shaxslar bilan ishtiroki teng ravishda ko'riladi. Bu esa, o'z navbatida fuqarolik huquqidagi barcha subyektlarga nisbatan shaxs atamasini qo'llash imkonini beradi. Ma'lumki, shaxs deganda, subyektiv huquqlarga va yuridik majburiyatlarga ega fuqarolar va tashkilotlar tushuniladi. Ushbu qoidadan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etish mobaynida davlatning ham subyektiv (garchi davlat obyektiv huquqlar ijodkori hisoblansa-da, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda barcha subyektlar kabi subyektiv huquq sohibidir) huquqlarga va yuridik majburiyatlarga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlash joiz.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatning subyektivlik maqomi «shaxs» atamasi bilan nomlanishi bevosita fuqarolik huquqining barcha subyektlari uchun xos bo'lgan umumiylikdan kelib chiqishini hisobga olgan holda davlatni fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi «alohida shaxs» deb nomlash zarur bo'ladi. Qolaversa, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan «alohida shaxs» atamasining qo'llanilishi davlatning hokimiyat vakolatlari, suverenitet sohibi ekanligi va boshqa qator o'ziga xos xususiyatlardan kelib chiqadi. Bunday alohidalik davlatning immunitetdan foydalanishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Huquqshunos olim A.X.Saidovning fikricha, immunitet tamoyili, «har bir davlat boshqa bir davlat yurisdiksiyasidan immunitet huquqiga ega» ekanligini anglatadi. Immunitet — yurisdiksiyani istisno qilish yoki undan ozod etishdir. Bu esa, o'z o'rnida yurisdiksiyaga bo'ysunmaslik bilan barobar. Shubhasiz, «har bir davlat boshqa bir davlat yurisdiksiyasiga bo'ysunmaydi».

«Yurisdiksiya» tushunchasi xalqaro huquqda (shuningdek, milliy huquqda ham) turli ma'nolarda qo'llaniladi. Biroq davlat immuniteti tamoyiliga nisbatan u o'zining keng ma'nosida, ya'ni davlatning o'z hokimiyat vakolatlarini amalga oshirishi tarzida ishlatiladi. Boshqacha aytganda, davlat immuniteti tamoyili bir davlatning ikkinchi bir davlatga bo'ysunmasligini anglatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat immuniteti bu davlatning o'z vakolatlarini o'zi qabul qilgan qonun hujjatlari asosida amalga oshirishi, bunda fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning huquq va majburiyatlari faqatgina shu davlatning qonunchiligiga muvofiq belgilanishidir.

Davlat immunitet sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qaysi turida ishtirok etishini ham faqat o'zi belgilaydi. Masalan, FKning 457-moddasida davlat o'z ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida taraf sifatida ishtirok etishi belgilangan.

Fuqarolik – huquqiy munosabatlarda immunitet davlatga nisbatan shunday holatni yuzaga keltiradiki, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o'z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o'z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan vakolatlarni amalga oshirmaslik va hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaslik talabi belgilangan bo'lsada, davlatning bu belgilari u bilan chambarchas bog'liqligi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ham ta'sir etadi. Aynan shu holatlar «immunitet» atamasining mohiyatini tashkil etadi.

Yuqorida bayon etilganidek, nazariy jihatdan qaraganda, davlat ham «shaxs» (ya'ni, alohida shaxs) sifatida ishtirok etadi. Shuning uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning (siyosiy boshqaruv va hokimiyat sohibi hisoblangan tashkilot) huquqiy maqomi shaxslar (odatda, yuridik shaxslar) huquqiy maqomi bilan bir xilda belgilanishi lozim. Bunday qoida fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat ishtirokining boshqa subyektlar bilan tengligini, davlatning huquq va majburiyatlari doirasi aniqligini va boshqa holatlarning huquqiy asosini ta'minlagan bo'lardi.

Ba'zi xorijiy davlatlar qonunchiligida fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat ishtiroki va huquqiy maqomi yuridik shaxslarning huquqiy maqomi (faqat fuqarolik-huquqiy munosabatlardagina, xolos) bilan bir xilda belgilangan. Masalan, Rossiya Federasiyasida davlat va mahalliy hokimiyat organlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlardagi yuridik shaxs ishtirokini belgilaydigan normalar qo'llaniladi, agar qonun yoki bu subyektlarning xususiyatlaridan o'zgacha ma'no anglashilmasa, degan qoida mustahkamlangan.

Fuqarolik – huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokiga nisbatan yuridik shaxslar ishtirokiga oid me'yorlarning belgilanishi davlatning fuqarolik huquqi subyekti sifatidagi holatini aniqlashtiradi. Shu bilan birga, bunday qoidaning mustahkamlanishi davlatga nisbatan fuqarolik huquqiy javobgarlikni belgilashda, fuqarolik-huquqiy munosabatning boshqa ishtirokchilaridan huquqlarini amalga oshirilishini (davlat bilan bo'lgan munosabatlarda) kafolatlashda muhim o'rin tutadi. Bozor munosabatlari sharoitida huquqiy munosabatning har bir subyektiga

nisbatan belgilanadigan huquq va majburiyatlar hamda ularning amalga oshirilishi juda muhimdir.

Fikrimizcha, yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, FKning 79-moddasiga quyidagicha o'zgartirish kiritish zarur:

– davlat, uning organlari, mahalliy hokimiyat organlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan, shu munosabatlardagi yuridik shaxs ishtirokini tartibga soluvchi me'yorlar qo'llaniladi, agar qonundan yoki ushbu subyektlarning xususiyatlaridan o'zgacha ma'no anglashilmasa.

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda har bir subyekt o'zining nomidan harakat qilishi lozim. Bu qoida fuqarolarga ham, yuridik shaxslarga ham taalluqlidir. Davlat ham fuqarolik muomalasida o'z nomidan qatnashadi. «Davlat» tushunchasi mavhum hisoblanganligi uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan uning organlari ishtirok etishi zarur. Chunki keyinchalik yuzaga keladigan majburiyatlarga nisbatan javobgarlikni belgilashda bu holat muhim hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan ishtirok etishi mumkin bo'lgan subyektlar doirasi FKning 79-moddasi 2-qismida belgilangan. Unga ko'ra, fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa maxsus organlar ishtirok etadilar. Aynan qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, qaysi davlat organining ishtirok etishi shu organning funksiyasi, tuzilish maqsadi va faoliyat doirasidan kelib chiqib belgilanadi.

Bu normada fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan kimlar ishtirok etishi aniq belgilanmagan. Shu bilan birga, bu to'g'risida aniq qoidalar mustahkamlanmagan.

Fikrimizcha, FKning 79-moddasi 2-qismini ham yangi tahrirda quyidagicha bayon etish lozim:

– fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan tegishli davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, bu organlarning huquqiy maqomini belgilovchi hujjatlarda o'rnatilgan vakolatlari doirasida ishtirok etadilar, mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlarni amalga oshiradilar, sudda va xo'jalik sudlarida ishtirok etadilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 10-moddasiga muvofiq, O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin. Ushbu konstitusion

norma Respublika miqyosida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ishtirok etishini nazarda tutadi. Bunday ishtirok, ayniqsa, davlatning xorijiy mamlakatlar bilan bo'lgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarida yaqqol seziladi. Ya'ni, O'zbekiston Respublikasi nomidan tashqi iqtisodiy munosabatlarda bitimlarni faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tuzishi mumkin.

Mamlakatning ichki oborotida (muomalada) davlat nomidan muayyan munosabat bo'yicha vakolatlarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan davlat organlari ishtirok etadi. Masalan, davlatning mulkchilik munosabatlarida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi ishtirok etadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan yuridik shaxs haqidagi me'yorlar tadbiq etiladi. Bunda davlatga nisbatan yuridik shaxslar erkining vujudga kelishi qoidasidagi «erkning ifodalanishi» to'g'risidagi holatlarigina qo'llaniladi. Yuridik shaxslarga oid bo'lgan boshqa qoidalar (xususan, huquq layoqati to'g'risidagi, ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi, nom va joylashgan yeri, filiallar va vakolatxonalar, yuridik shaxs turlari, ularni tashkil etish va tugatish) davlatga nisbatan tatbiq etilmaydi. Shu o'rinda davlat va yuridik shaxslarning bir-biriga o'xshash tomonlarini ta'kidlab o'tish joiz. Davlat xuddi yuridik shaxslar kabi muayyan tashkilot bo'lib (FKning 39-moddasida yuridik shaxs tashkilot ekanligi ta'kidlangan), o'z ichki tuzilishiga va tashkiliy birligiga, boshqaruv organlariga, fuqarolik muomalasida o'z nomidan ishtirok etish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan obyektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishga, bunday hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jami amaliy harakatlarni ro'yobga chiqarish uchun foydalanadi.

Ma'lumki, davlatning siyosiy tashkilot sifatidagi asosiy ijtimoiy vazifasi jamiyatdagi mavjud subyektlarning, ya'ni turli guruhlar, millatlar va elatlar, kishilar o'rtasidagi jipslikni ta'minlashdan iborat. Shu ma'noda barcha huquqiy demokratik davlatlarda bo'lgani singari O'zbekiston Respublikasida ham O'zbekiston, uning xalqi nomidan faqat u saylagan Oliy Majlis va Prezidentgina ish olib borishi mumkin. Manbalar mavzusida ta'kidlanganidek, Konstitutsiya normalari joriy qonun hujjatlarida to'ldirib boriladi. Jumladan, yuqoridagi norma FKning 214-moddasida yanada mustahkamlanib, shunday deyiladi:

«Respublika mulki bo'lgan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar (qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa) tasarruf qiladilar». Amalda davlat nomidan yuqoridagi normadan kelib chiqib, turli vazirlik, davlat qo'mitalari, davlat tashkilotlari qatnashishi mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 21 fevraldagi farmoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining yagona tashqi iqtisodiy siyosatini o'tkazish, tashqi bozorda umumdavlat manfaatlarini ta'minlash, chet mamlakatlar bilan iqtisodiy, texnikaviy va savdo hamkorligi samaradorligini oshirish, bu sohada boshqaruvni takomillashtirish va xalqaro miqyosdagi samarali ishda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga zarur shart-sharoit yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tashkil etildi. Keyinchalik bu vazirlik Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, hozirgi kunda esa ushbu vazirlik O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga asosan Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi etib qayta tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolarining huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida bevosita o'zaro foydali aloqalarni o'rnatish maqsadida xorijiy davlatlarda, xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekiston Respublikasining savdo vakolatxonalari ta'sis etiladi. Bu vakolatxonalar o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, o'zlari to'g'risidagi Nizomga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Chet eldagi vakolatxonalar to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi o'z mulkini egallash, foydalanish va tasarruf etish yuzasidan fuqarolik huquqining mustaqil subyekti sifatida mamlakat ichida va xorijda chet davlatlar va boshqa subyektlar bilan bo'ladigan fuqarolik huquqiy munosabatlarda qatnashib, o'z nomidan harakat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aytilganidek, O'zbekiston — suveren demokratik respublika degan nom bilan mustaqil davlat bo'lib, o'zining milliy davlat va ma'muriy hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshiradi (1, 2-moddalar).

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi. Davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo'linmasdir. Shunga binoan davlat fuqarolik huquqiy

munosabatda yakka va yagona subyekt deb qaraladi. «Suverenitet» atamasi ilk bor Fransiyada (XVI) vujudga kelgan. Bu atama lotincha superareitas (cupra, superios) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, aslida «eng oliy», «oliy hokimiyat» degan ma'noni anglatadi. Suverenitet mustaqil davlatning umumiy va ajralmas belgisi bo'lib, uning to'la huquqliligini hamda ichki va tashqi ishlarda boshqa davlatga qaram emasligini anglatadi. Suveren davlat o'z ichki va tashqi ishlarini boshqa davlatlarning huquqlarini, shuningdek xalqaro huquq prinsiplari va normalarini buzmagan holda, o'zi xohlagancha hal qiladi. Suverenitet davlatga xos tushuncha bo'lib, u bilan birga vujudga keladi. Davlat va uning xususiyati bo'lgan suverenitet tarixiy hodisadir. Millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, ya'ni o'z taqdirini chet davlatlarning aralashuvisiz belgilash huquqi davlat suverenitetining asosini tashkil etadi. Hozirgi sharoitda davlat suvereniteti prinsipi xalqaro hamkorlikning eng muhim masalasidir. Yer yuzidagi barcha mamlakatlar o'zaro munosabatlarning teng huquqlilik, bir-birlarini ichki ishlariga aralashmaslik, boshqa davlatlarga hujum qilmaslik va ularning hududiy butunligiga daxl qilmaslik, shuningdek suvereniteti va milliy mustaqilligini to'la hurmat qilish prinsiplariga asoslangan bo'lishi uchun kurashmoqdalar.

Suveren davlatda xalq o'z mamlakatining davlat mustaqilligi va hududiy daxlsizligi huquqi, o'z mamlakatining iqtisodiy va madaniy jihatdan ravnaq topishini ta'minlash maqsadida qanday ijtimoiy tuzumni va boshqarishning qanday shakli maqsadga muvofiq va zarur deb topsa, o'shanday tuzumni o'rnatish va o'shanday shaklni tanlash huquqiga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqining boshqa subyektlari bilan teng huquqli ishtirokchi hisoblanadi.

Davlat — oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo'lganligi tufayli fuqarolik huquqiy munosabat subyekti sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan:

1. Davlat fuqarolik huquqiy munosabatlari subyekti sifatida fuqarolik huquqi subyektlari amal qiladigan qonunlarni o'zi belgilaydi.

2. Davlat organlari fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi bo'ladigan hujjatlar chiqarishi mumkin.

3. Davlat immunitetdan foydalanadi, ya'ni davlat mol-mulkidan haq undirishga davlat organlari rozi bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

4. Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha boshqa subyektlarga taalluqli bo'lgan qoidalar davlatga nisbatan tadbiq etilmaydi. Biroq ayni paytda, davlatning huquqlari mutlaq cheksiz ham

emas. Masalan, davlat shaxsiy huquqlarga ega bo'lmaydi. Binobarin, davlat alohida xususiyatlarga ega bo'lgan subyektdir.

2-§. O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning ichki oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyekti

O'zbekiston Respublikasi FKning 79-moddasiga asosan davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan bab-baravar asoslarda ishtirok etadi.

Davlatning mamlakat ichki oborotidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtiroki quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Davlat o'ziga qarashli mol-mulkka nisbatan mulkdor sifatida harakat qilganida;

2. Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz hisoblanib, u sud qarori bilan davlat egaligiga o'kazilganida;

3. Fuqarolik kodeksining 193-moddaga, 2-bandiga binoan ashyoni topib olgan shaxs topilgan ashyoni mulk qilib olishdan bosh tortsa, ashyo davlat mulkiga o'tganda;

4. Har bir fuqaro vasiyat bo'yicha o'zining butun mulkini yoki uning bir qismini davlatga vasiyat qilib meros tariqasida qoldirishida;

5. O'zbekiston Respublikasi davlati huquq subyekti sifatida ba'zi fuqarolik huquqiy xarakterda bo'lgan kredit munosabatlarida, masalan, davlat zayomi obligasiyalarini sotishida, qarz shartnomasida ishtirok etganida;

6. Tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizotiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tusdagi boshqa vazifalarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishida (rekvizisiya). Bunda rekvizisiya o'tkazilishiga sabab bo'lgan vazifalarning amal qilishi to'xtaganidan keyin rekvizisiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli ekanligida (FKning 203-moddasi);

7. Mol-mulk musodara qilinganida, ya'ni qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning hukmi (qarori)ga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishida (FKning 204-moddasi);

8. Davlat ba'zi hollarda mualliflikka oid huquqiy munosabatlarda, masalan, asarni nashr etish huquqini sotib olganida, ixtirochilik

munosabatlarida ixtiroga bo'lgan patentni sotib olganida huquq subyekti sifatida ishtirok etishida. Bunday huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi natijasida olingan daromadlar ham davlat budjetiga o'tkaziladi. Shu bilan birga, davlat mablag'lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk obyektiga nisbatan ham davlat mulk huquqini qo'lga kiritadi.

9. Davlat, shuningdek konsessiya munosabatlarida ham qatnashishida unga ko'ra, davlat chet el firmasi xususiy shaxs bilan kelishib olingan shartlar asosida muayyan xo'jalik faoliyatini amalga oshirish; yer osti boyliklarini ishlab chiqish va foydali qazilmalarni kavlab olish, korxonalar qurish va ekspulatasiya qilish hamda boshqa huquqlarni beradi.

10. Davlat chet mamlakatlarda ko'chmas mulkni sotib olishida va hokazolar.

Davlat o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha o'z mulki bo'lgan mablag'lari bilan javob beradi. Fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan yuqorida aytganimizdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa organlar ishtirok etadilar.

Mamlakat ichidagi fuqarolik huquqiy munosabatlarda, ya'ni uning ichki oborotida davlat nomidan aksariyat hollarda O'zbekiston Respublikasining tegishli vazirliklari va davlat qo'mitalari qatnashadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi davlati nomidan harakat qiluvchi organlar tizimida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish qo'mitasi va Moliya vazirligi, Markaziy bank alohida mavqega ega. Masalan, davlat nomidan davlat mulkni idora etadigan va boshqaradigan organ O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasidir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi 1991 yil 19 noyabr qonuniga binoan bu organ:

– mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni davlat nomidan amalga oshiradi;

– xususiylashtirish to'g'risidagi bitimlarni tuzadi;

– xususiylashtirish va ijaraga berish bilan bog'liq bo'lgan boshqa huquqiy munosabatlarni amalga oshiradi.

Davlat idoralarini fuqarolik huquqiy munosabatlardagi ishtiroki ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

1. Davlat nomidan ishtirok etish. Bunda muayyan organ davlat nomidan harakat qiladi va davlat uchun huquq va majburiyatlar

vujudga keltiradi (O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining chet el kompaniyasi bilan tuzgan shartnomasi bunga misol bo'la oladi).

2. Davlat organi fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Ishlar boshqarmasining do'konlaridan idora jihozlarini sotib olishi. Bunda faqat Oliy Majlisga biriktirilgan mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Davlat ba'zi hollarda subyekt sifatida o'zining mansabdor shaxslari yoki organlari tomonidan yetkazilgan mulkiy zararni to'lashda javobgar bo'ladi (masalan, dastlabki tergov, tergov, prokuratura, sud organlarining mansabdor shaxslari fuqarolarga nisbatan qilgan g'ayriqonuniy harakatlari natijasida ular yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladilar).

O'zbekiston Respublikasi FKning 15-moddasida aytilganidek, davlat organi yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar davlat tomonidan to'lanishi kerak.

3-§. O'zbekiston Respublikasi — mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi

O'zbekiston davlati tashqi oborotda ham mustaqil huquq subyekti sifatida ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan obyektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishda, bunday hamkorlikni rivojlantirishda barcha amaliy harakatlarni ro'yobga chiqarish uchun foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi davlat organi bo'lib, respublikaning barcha tashqi iqtisodiy aloqalarni koordinasiya qiladi, tartibga soladi, nazorat qiladi va boshqaradi. O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqari va xorijda Respublika nomidan barcha tashqi iqtisodiy masalalar bo'yicha uning manfaatlarini ko'zlab harakat qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni ham o'z zimmasiga oladi. Vazirlik o'zining faoliyatini bevosita O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rahbarligida amalga oshiradi. Vazirlik yagona tashqi iqtisodiy siyosat yuritish va uni rejalashtirish strategiyasini shakllantirish uchun umumdavlat manfaat-

larini ham tashqi bozorda ta'minlash, xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, savdo, sport, sayyohlik va boshqa munosabatlarni rivojlantirish, bu sohada boshqaruvni takomilashtirish va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni ta'minlash maqsadida tuzilgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o'zining butun faoliyatini O'zbekiston Respublikasining yagona iqtisodiy siyosatiga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi rahbarligida amalga oshiradi. Mintaqaviy boshqarmalar mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida mushtarak ish olib boradilar.

Vazirlik o'z tarmog'idagi xo'jalik hisobida ish olib borayotgan va boshqa tashqi iqtisodiy tashkilotlarning majburiyatlari bo'yicha bu tashqi iqtisodiy tashkilotlar esa vazirlikning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar.

Tashqi Iqtisodiy aloqalar vazirligi O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan barcha iqtisodiy munosabatlarida asosiy rol o'ynaydi va Respublika nomidan ish olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o'zining ish faoliyatida Tashqi Ishlar vazirligi, Markaziy bank bilan uzviy hamkorlik qiladi. Tashqi Ishlar vazirligi tizimida xalqaro shartnomalar bo'limi bo'lib, u respublika hukumatining barcha shartnomalarini ishlab chiqishda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi bilan hamkorlik qiladi. Shuningdek, iqtisodiy aloqalarga tegishli shartnomalarni amalga oshirish uchun uning nusxalarini O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga yuboradi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vaziri respublika hukumatining vakolatiga muvofiq xorijiy mamlakatlar bilan, ularning yuridik va jismoniy shaxslari bilan tuziladigan xalqaro shartnomalarini imzolashi, xalqaro anjumanlarda uning nomidan vakil bo'lib ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolarining qonuniy huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy sohada bevosita o'zaro foydali aloqalarni o'rnatish maqsadida xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekiston Respublikasining savdo yoki o'zga vakolatxonalari ta'sis etiladi. Bu vakolatxonalar o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, o'zlari to'g'risidagi

Nizomga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Chet eldagi vakolatxonalar to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

FKning 80-moddasiga binoan Davlat o'zi tuzgan yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari). Davlat majburiyati yuzasidan yuridik shaxs ham javobgar bo'lmaydi. Ushbu moddaning qoidalari davlat tuzgan shartnoma asosida yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) yoki mazkur yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) hollarga taalluqli emas.

Mulohaza yuritish uchun savollar va topshiriqlar

1. *Davlat shaxsiy huquqlarga ega bo'ladimi?*
2. *Davlat tushunchasiga ta'rif bering.*
3. *Fuqarolik huquqining subyekti sifatida davlatning huquqiy maqomi qanday?*
4. *Davlat nomidan fuqarolik huquqiy munosabatlarda qaysi organlar ishtirok etadi?*
5. *Davlat fuqarolik huquqiy munosabat subyekti sifatida qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?*
6. *Davlatning havfsizligini ta'minlash deganda nimani tushunasiz?*
7. *O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o'zining ish faoliyatida qaysi davlat organlari bilan uzviy hamkorlik qiladi?*
8. *O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan obyektlardan qanday asoslarda foydalanadi?*
9. *Davlat idoralarini fuqarolik huquqiy munosabatlardagi ishtiroki necha xil ko'rinishda bo'ladi?*
10. *Davlatning mamlakat ichki oborotidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtiroki nimalarda namoyon bo'ladi?*
11. *Zamon talablariga javob beradigan Toshkent-Samarqand shaharlari yo'nalishi bo'yicha avtomagistral yo'li qurilishi munosabati bilan loyihalashtirilayotgan yo'l yoqalaridagi fuqarolarning uylari va xo'jaliklar joylashgan yer uchastkalarini olishga to'g'ri keldi. Davlat buning evaziga ushbu mol-mulkning qiymatiga teng keladigan boshqa mol-mulklarni taklif qildi va ayrim fuqarolarga topshirdi. Lekin ayrim fuqarolar bunga ko'nishmadi.* ***Mazkur masala bo'yicha davlat organining qarori ustidan manfaatdor shaxslar sudga murojaat qilishlari mumkinmi? Fuqarolik munosabatlarida davlat ishtirokining huquqiy maqomi qanday?***

12. Huquqiy bazaning mustahkamligi, iqtisodiy salohiyatning mavjudligi davlatga chet el investitsiyasi kirib kelishini asosiy omillaridir. O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi, «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolotlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida»gi, «Xalqaro shartnomalar to'g'risida»gi, «Konvensiyalar to'g'risida»gi qonunlarga binoan, chet el sarmoyasining mamlakatimizda erkin aylanib yurishi va qaytib chiqib ketishi uchun davlat asosiy kafil hisoblanadi.

O'zaro shartnoma bo'yicha O'zbekiston Respublikasi tomoni majburiyatlarni bajarmasa yoki lozim darajada bajarmasa fuqarolik huquqiy javobgarlik masalasi qanday hal qilinadi? Davlat immuniteti nima? Nima uchun xalqaro huquq normalari milliy huquq tizimidan ustivor sanaladi?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Davlatning siyosiy tashkilot sifatidagi asosiy ijtimoiy vazifasi qaysi javobda keltirilgan?

A. Demokratiyani ta'minlash.
B. Fuqarolarni himoya qilish.
C. Mavjud subyektlarni jipsligini ta'minlash.
D. Davlatlararo nizolarni tinch yo'l bilan hal etish.

2. Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki nimadan dalolat beradi?

A. Huquq subyekti ekanligidan.
B. Suverenitet sohibi ekanligidan.
C. Yakka va yagona subyekt deb qaralishidan.
D. Huquq va muomala layoqatini cheklashga yo'l qo'yilmasligidan.

3. Davlat idoralarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki necha xil ko'rinishda bo'ladi?

A. Ikki xil. B. Uch xil.
C. To'rt xil. D. Besh xil.

4. Davlat o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha qanday javob beradi?

A. Solidar tarzda javob beradi.
B. Subsidiar tarzda javob beradi.
C. O'z mulki va mablag'lari bilan javob beradi.
D. Javob bermaydi.

5. Davlat o'zi tuzgan yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan qanday javobgar bo'ladi?

A. Solidar javobgar bo'ladi.
B. Subsidiar javobgar bo'ladi.
C. Javobgar bo'lmaydi.
D. Qonunda nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'ladi.

VIII bob. FUQAROLIK HUQUQINING OBYEKTLARI

1-§. Fuqarolik huquqining obyektlari tushunchasi va uning turlari

Huquqiy munosabatlarning obyekti deb huquq subyektlarining harakatlari nimaga qaratilgan bo'lsa, huquq va majburiyatlar nimaning ustida belgilangan bo'lsa o'sha narsalarga aytiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 81-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarining obyektlari jumlasiga:

- ashyolar;
- mol-mulklar;
- pullar va qimmatli qog'ozlar;
- ishlar va xizmatlar;
- intellektual faoliyat natijalari;
- shaxsiy nomulkiy huquqlar kiradi.

Umumiy holda, fuqarolik huquqining obyektlarini ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lish mumkin.

Boshqacha aytganda, jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odob-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki taqiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va moddiy qiymatliklar, qadriyatlar boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining obyekti bo'la oladi.

2-§. Ashyolar fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Fuqarolik huquqining obyektlaridan biri hisoblangan ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin.

Ashyolar xalq farovonligi uchun, respublika fuqarolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Fuqarolik huquqida ashyolar jonli ashyolar ham, masalan, uy hayvonlari, jonsiz ashyolar ham, masalan, uy-joylar, ishlab chiqarish qurollari, asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar va boshqa narsalar insonlarning yashashi uchun muhim ahamiyatga egadir.

Huquq subyektlarining muayyan ashyo to‘g‘risidagi, jumladan, ashyodan foydalanish tartibi va uni tasarruf etish usullari to‘g‘risidagi xatti-harakatlarini belgilaydigan huquq normalarining yig‘indisiga ashyo haqidagi qoida deb aytiladi. Ashyolarning jamiyatdagi tayinlanishlariga qarab, ularning har qaysisi uchun turlicha huquqiy qoida, masalan, yerdan foydalanish qoidasi, korxonalardan foydalanish, ularni tasarruf etish kabi qoidalar belgilanadi.

Fuqarolik huquqida ashyolar o‘zlarining iqtisodiy tayinlanishlariga, shuningdek huquq normalarda aks ettirilgan jismiy va boshqa xususiyatlarga qarab bir necha turga bo‘linadi (klassifikasiya qilinadi).

Ashyolarning muayyan xususiyatlari yuzasidan ham maxsus qoidalar belgilanishi mumkin. Masalan, o‘zining xususiyatlari bo‘yicha tevarak-atrofdagilar uchun xavf tug‘diradigan ashyolar, ya’ni xavfli xossalarga ega ashyolar (portlovchi moddalar, qattiq ta’sir qiluvchi zahar kabilar) to‘g‘risida alohida qoidalar belgilangan (FKning 883-moddasi). Bunday ashyolarni erkin olish-sotishga yo‘l qo‘yilmaydi. Muomalada bo‘lishga yo‘l qo‘yilmaydigan fuqarolik huquqlari obyektlarining turlari (muomaladan chiqarilgan obyektlar) qonunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak (masalan, O‘zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to‘g‘risida»gi qonunining 19-moddasi 1-bandida ko‘rsatilgan). Shuningdek, bunday turkumdagi ashyolar O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 31 avgustdagi alohida turdagi korxonalar va mol-mulklarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ayrim masalalari to‘g‘risidagi qarorida ham mustahkamlangan.

Muayyan muomala ishtirokchilarigagina qarashli bo‘la oladigan yoki muomalada bo‘lishga maxsus ruxsatnoma bilan yo‘l qo‘yiladigan (muomalada harakatlanishi cheklangan obyektlar) fuqarolik huquqlari obyektlari turli qonunlarda ko‘rsatilgan tartibda belgilanadi (masalan, yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalari fond birjasida erkin sotilishi mumkin emas, ov miltig‘i faqat ruxsat olish va ro‘yxatdan o‘tish tartibida jismoniy shaxs egaligiga o‘tishi mumkin va h.k.). Binobarin, qonun birinchi navbatda ashyolarni muomalada bo‘lish xususiyatiga qarab farqlaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va tashkilotlar egaligida bo‘lishi mumkin emas. Yuqorida ko‘rsatilganidek, yer, yer osti boyliklari, suv va o‘rmonlar davlatga xos mulk bo‘lganligidan ular faqat foydalanishgagina berilishi mumkin. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va boshqa tashkilotlarga sotilishi mumkin emas. Bu ashyolar garovga qo‘yilmaydi va kreditorlarning talablarini qondirish uchun ular hisobidan haq undirilmaydi.

Agar fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyo qonuniy asoslarga ko'ra fuqarolarning mulki bo'lib qolsa, ya'ni fuqarolarning tasarrufiga o'tsa, u holda fuqaro ushbu fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni o'zidan begonalashtirish choralarini ko'rishi lozim. Masalan, general vafotidan so'ng uning o'g'liga, generalga sovg'a qilingan pistolet meros bo'lib o'tadi. Bunda o'g'li fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni qonuniy asoslarda qo'lga kiritdi. Shundan so'ng u bu ashyo haqda tegishli harbiy bo'limga xabar beradi va vakolatli davlat organi pistoletning bahosini to'lab, uni merosxo'rdan sotib oladi.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli bo'ladi.

Ba'zi ashyolar xalq xo'jaligi uchun bo'lgan ahamiyati, davlat xavfsizligi nuqtayi nazaridan yoxud boshqa asoslar bo'yicha faqat alohida ruxsat bo'yicha olinishi, sotilishi mumkin. Bunday narsa (ashyo)larning ro'yxati, shuningdek ularga ruxsat berish tartibi maxsus qonunlar bilan belgilanadi. Maxsus ruxsatlar bo'yicha olinishi mumkin bo'lgan narsalar jumlasiga: qurollar va o'q-dorilar, portlovchi va radioaktiv moddalar, qattiq ta'sir qiladigan zaharlar, muhr va shtamplar kiradi.

Valyuta qimmatliklari: chet el valyutasi (banknotlar, qog'oz pullar, tanga-chaqalar); chet el valyutasi hisobida yozilgan to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditiv va boshqalar); bankning chet el valyutasiga sotib olinadigan va shunday valyutaga almashtirish huquqiga ega bo'lgan so'm hisobidagi to'lov hujjatlari (cheklar va boshqalar); har qanday shakl va holatdagi qimmatbaho metallar: oltin, kumush, platina guruhiga kiruvchi metallar (palladiy, iridiy, radiy, ruteniy va osmiy); xom va ishlangan shakldagi qimmatbaho tabiiy toshlar (olmos, gavhar, la'l, zumrad, sapfir, marvarid va boshqalar) O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda va doiralardagina oldi-sotdi buyumi bo'lishi mumkin. Mazkur qimmatbaho metall va toshlardan yasalgan zargarlik va boshqa maishiy buyumlar ham shunday buyumlarning siniq parchalari bundan mustasnodir.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar doirasi nihoyatda keng bo'lib, bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar. Iste'mol qilinadigan ashyolar bir karra foydalanish natijasida butunlay yo'qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o'zgaradigan narsalar (masalan, oziq-ovqat, xom-ashyo kabilar) dir. Iste'mol qilinmaydigan ashyolar birmuncha uzoq vaqt davomida o'zining sifatini saqlaydigan narsalar (masalan, binolar, uskunalar, transport vositalari kabilar) dir.

Bunday ashyolar odatda qayta-qayta foydalanishga mo'ljallangan bo'ladi. Qayta-qayta foydalanish davomida iste'mol qilinmaydigan ashyolarning yemirilishi ham asta-sekin kechadi.

Xususiy va turga xos alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar alohida faqat o'zlarigagina xos belgilari, noyob, ya'ni, o'ziga xos, yolg'iz sifatlari bo'lgan ashyolar hisoblanadi. O'zining belgilari bilan boshqa o'xshash ashyolarda ajralib turadigan narsalar, masalan, ma'lum ko'chadagi, ma'lum sonli uy-joy xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'la oladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar jumlasiga noyob, ya'ni o'zi bir dona bo'lgan ashyolar ham kiradi. Masalan, jahon birinchiligida chempion bo'lgan ot, ko'hinur olmosi va shu kabilar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqa ashyolardan muayyan usulda belgi qo'yish yoki muhr bosish, raqam qo'yish bilan farqlanadi.

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar, son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar hisoblanadi. Masalan, 100 dona shifer, 100 metr chit, 100 tonna paxta va hokazo. Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqasi bilan almashtirsa bo'ladigan ashyolardir. Fuqarolik huquqida ashyolarning xususiy va turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga bo'linishi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa majburiyatlarni ijro etishda, burchni natura holida bajarilishida bunday bo'linishning o'rni beqiyos.

Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar. Bo'lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o'zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o'zining xo'jalik ahamiyatini yo'qotmaydigan ashyo bo'linadigan ashyo hisoblanadi. Masalan, bir qop un, bir qop kartoshka, bir bidon paxta yog'i kabi.

Bo'linmaydigan ashyolar bo'lish natijasida qismlari dastlabki ashyoning xossalarini yo'qotadigan, uning xo'jalik ahamiyatini o'zgartiradigan ashyo bo'linmaydigan ashyo hisoblanadi (FKning 88-moddasi). Bo'linmaydigan ashyolarga shkaf, stol, televizor kabilar kiradi.

Asosiy va mansub ashyolar. Fuqarolik huquqida ashyolarning asosiy va mansub ashyolarga bo'linishi ham (FKning 90-moddasi) huquqiy ahamiyatga egadir. Mansub ashyo deb asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo'jalik maqsadi jihatidan u bilan bog'liq bo'lgan narsalarga aytiladi. Masalan, asosiy ashyo qulf bo'lsa, unga mansub ashyo kalitdir.

Mansub ashyo, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, asosiy ashyoning taqdiriga bog'liq bo'ladi.

Binobarin, asosiy ashyo to'g'risidagi shartlar mansub ashyoga ham doirdir. Masalan, birovning egaligiga yoki vaqtincha foydalanishiga asosiy ashyo o'tsa, mansub ashyo ham u bilan birga o'tadi. Ammo qonun yoki shartnomada boshqacha hollar ham belgilanishi mumkin, ya'ni asosiy ashyo birovga o'tkazilganda mansub ashyoning qoldirilishi to'g'risida alohida kelishuv ham bo'lishi mumkin.

Mansub ashyodan uning tarkibiy qismini ajratish kerak. Ashyodan uni zararlantirmay va qiymatini jiddiy ravishda tushirmay ajratilishi mumkin bo'lmagan har narsa ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi. Agar, masalan, velosipedning nasosi mansub ashyo bo'lsa, avtomashinaning radiatori ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Murakkab ashyolar. Agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi. Murakkab ashyo xususida tuzilgan bitim, agar shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, uning tarkibiy qismlariga taalluqli bo'ladi (FKning 91-moddasi).

3-§. Mol-mulklar fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyekti bo'lib ko'ringan mulk tushunchasi to'g'risida to'xtalib, shuni aytish kerakki, ba'zi hollarda ashyo narsalarni mulk deb atalsa ham mol-mulk atamasining ma'nosi birmuncha keng bo'lishini bilamiz.

Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki tashkilotga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi nazarda tutiladi. Mol-mulk tarkibiga majburiyat huquqi, mualliflik va ixtirochilikka oid mulkiy huquqlar, oila huquqi bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlardan kelib chiqadigan mulkiy talablar, masalalar, qarz berilishida olingan tilxatlar ham kiradi.

Mol-mulk atamasi cheklangan holda, tor ma'noda sharh qilingan taqdirda faqat ma'lum shaxsga tegishli mulkiy huquqlarlarning aktivinigina (mulkni talab qilish huquqlarinigina) o'z ichiga oladi. Agar «mol-mulk» atamasi keng ma'noda sharhlansa, shaxsning faqat huquqlarigina, ya'ni aktivigina nazarda tutilmay, balki uning uchinchi shaxs oldida bo'lgan majburiyatlari, ya'ni passivi ham nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 83-moddasida mol-mulk turlari ko'rsatilgan. Unga asosan mol-mulk ko'chmas va ko'char mulkka bo'linadi.

Ko'chmas mulk yer uchastkalari va yer osti boyliklari, ko'p yillik dov-daraxtlardan iborat. Ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq huquqlarni olish yoki begonalashtirish FKning 84-moddasida belgilangan davlat ro'yxatidan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. FKning 83-moddasi 3-bandida qonunda boshqa mol-mulk ham ko'chmas mol-mulk qatoriga kiritilishi mumkin deb aytilgan. Shunga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-dekabrdagi 478-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan binolar va inshootlarni baholash, qayta baholash to'g'risida» gi Nizomda turar joylar, kvartiralar, bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari a'zolarining bog' uychalari, garajlar va boshqa imoratlar hamda inshootlar ham jismoniy shaxslarning mol-mulki deb hisoblanadi.

Ko'chmas mulk bilan bog'liq asosiy xususiyat shundaki, u yer bilan bog'liqdir. Vazifasiga va tayinlanish maqsadiga zarar yetkazmagan holda bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lgan mol-mulk ko'char mulk jumlasiga kiradi. Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari ko'char mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish talab etilmaydi.

4-§. Pullar va qimmatli qog'ozlar — fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Pul mamlakatning xo'jalik hayotida, xususan savdoda katta ahamiyatga ega. Pul o'zining uzoq davom etgan tadrijiy rivojlanishida, mol-hol, zaytun yog'i, oltin va kumush yombisi ko'rinishidagi ayirboshlash vositalaridan hozirgi elektron pullarga, kredit kartochkalariga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Pul bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim qurollaridan biri bo'lib u ham fuqarolik huquqining obyekti hisoblanadi.

Mustaqil davlatning asosiy atributlaridan biri bu uning milliy valyutasidir. Shu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning gultoji O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi — so'mni muomalaga kiritish bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyundagi «O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to'g'risida»gi Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasiga, «O'zbekiston Respublikasi Davlat Mustaqilligining Asoslari to'g'risida»gi qonunning 11-moddasiga va O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 3-sentabrdagi 952-XII son qaroriga muvofiq 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasining hududida 1000

so‘m pul kuponga bir «So‘m» nisbati bilan O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi «So‘m» muomalaga kiritildi.

O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi «So‘m» O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1, 3, 5,10, 25, 50,100, 200, 500, 1000 so‘m bo‘lgan bank qog‘oz pullar «banknotlar» va 1, 3, 5, 10, 20, 50 «Tiyin», 1, 5, 10, 25, 50 so‘m bo‘lgan metall tanga-chaqalar holida naqd pul muomalasiga chiqarildi.

Mazkur Farmonning 4-bandiga muvofiq 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida «So‘m» mulkchilik shaklidan qat’i nazar qonuniy to‘lov vositasi hisoblanadi.

«So‘m»lar va «Tiyin»lar O‘zbekiston Respublikasi hududida mulkchilik shakllaridan qat’i nazar, hamma jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan barcha turdagi to‘lovlarga, shuningdek banklar tomonidan omonatlar va hisob varaqlariga qo‘shib qo‘yish uchun hech qanday cheklovlarsiz qabul qilinishi majburiydir.

O‘zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta «So‘m» bilan bir qatorda erkin muomaladagi valyutada to‘lov vositasi sifatida belgilangan tartibda foydalanishga ruxsat berildi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan pul muomalasini mustahkamlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qator qarorlar qabul qildi. 1994-yil 12-iyuldagi «Muomaladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar», 1994-yil 23-iyuldagi «O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashinuvini ta’minlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarorlar shular jumlasidandir.

Pullar jismoniy alomatlari bilan belgilangan ashyolar qatorida bo‘lib, pul belgilarining soni bo‘yicha hisoblanmay, balki bu belgilarda ko‘rsatilgan summalarga qarab hisoblanadi.

Pul har xil bitimlarning, masalan, oldi-sotdi, qarz va boshqa bitimlarning predmeti bo‘lib, xalq xo‘jaligida, shuningdek, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega. Shu o‘rinda pulning qaysi turdagi ashyoga mansubligi xususidagi masalaga e’tibor qaratish zarur. Zero, ko‘pchilik holatlarda pulning xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi degan savol tug‘iladi.

Bir tomondan qaraganda, pullarda muayyan belgi va raqam qo‘yilgani uchun uni xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo deyish mumkin. Ikkinchi tomondan qaraganda pullar bir turga xos, ya’ni, ularning barchasi bitta vazifani to‘lov ekvivalenti vazifasini bajaradi.

Pulning ashyolarning qaysi turiga (xususiy yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga) mansubligi masalasiga javob FKning 87-moddasi 2-qismida ifodalangan. Ushbu normaga muvofiq, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar boshqasi bilan almashtirib bo'lmaydigan ashyolardir. Pullarni esa boshqasi bilan almashtirish mumkin (masalan, yirik pulni mayda pulga va aksincha).

Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek, «Milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir».

Pul (valyuta), valyuta qimmatliklari to'g'risidagi qoida FKning 94–95-moddalarida berilgan.

Qimmatli qog'ozlar Fuqarolik kodeksining 96-moddasida ko'rsatilganidek, mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir. Qimmatli qog'ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o'sha shaxsga o'tadi. Qimmatli qog'ozlar jumlasiga FKning 96-moddasi 2-bandida ko'rsatilganidek:

- obligasiya;
- veksel;
- chek;
- depozit va jamg'arma sertifikatlari;
- bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg'arma daftarchasi;
- konosament;
- aksiya;
- qonun hujjatlari bilan qimmatli qog'ozlar jumlasiga kiritilgan boshqa hujjatlar kiradi.

Aksiyalar, obligasiyalar va xazina majburiyatlarida aks ettiriladigan rekvizitlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, depozit sertifikatlari va veksellarda aks ettiriladigan rekvizitlarni esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi. Qimmatli qog'ozlar egasi nomi yozilgan va taqdim etuvchiga tegishli deb ko'rsatilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar muomalasi deganda, O'zbekiston Respublikasida ularni sotib olish va sotish, shuningdek, respublika qonunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog'ozlar egasi almashinuviga olib keladigan boshqa harakatlar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida (depozit sertifikatlari va veksellardan tashqari) muomalaga chiqarish va ularni ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasdiqlaydi. Dav-

lat ro'yxatidan o'tkazilgan hamda belgilangan tartibda ro'yxat raqamini olgan qimmatli qog'ozlarnigina O'zbekiston Respublikasi hududida chiqarilishi va muomalada bo'lishiga yo'l qo'yiladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazilmagan qimmatli qog'ozlarni chiqarish g'ayriqonuniy hisoblanadi. Bu ularni hamda mazkur qimmatli qog'ozlarni sotishdan tushgan pulning olib qo'yilishi va boy berilgan naf qoplanishini hisobga olgan holda investorlarga qaytarib berilishiga sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 26-martda qimmatli qog'ozlar bozorining ishlash samaradorligini oshirish va uni davlat yo'li bilan tartibga solish, uning qatnashchilari faoliyatini muvofiqlashtirish, sarmoyadorlarning huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish maqsadida chiqarilgan «O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazini tashkil etish to'g'risida»gi farmonini qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tartibga solish sohasida davlat siyosatini amalga oshirishda qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan munosabatlarni yanada rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi 1996-yil 25-apreldagi qonuni va boshqa qonun hujjatlari O'zbekiston Respublikasining bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o'tishda qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan munosabatlarning huquqiy mexanizmini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

5-§. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi

Moddiy ko'rinishdagi ne'matlar (ashyolar) bilan bir qatorda nomoddiy ne'matlar ham fuqarolik huquqining obyekti hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksida nomoddiy ne'matlar tushunchasi berilgan bo'lib, unga asosan fuqaroga tug'ilishdan yoki qonun bo'yicha tegishli bo'lgan shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, qadr-qimmati va pok nomi, kasb-kor nufuzi, xususiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va ommaviy sirlari, erkin ko'chib yurish, turish va yashash joyini tanlash, mualliflik va boshqa shaxsiy mulkiy huquqlari nomoddiy ne'matlar hisoblanadi. Ular shaxsdan begonalashtirilmaydi yoki boshqacha tarzda boshqa birovga o'tkazilishi mumkin emas. Ayni vaqtda qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda marhumga tegishli bo'lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar boshqa shaxslar, shu jumladan huquq egasining

merosxo'rlari tomonidan amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkinligini ham qonun nazarda tutadi.

FKning 8-bobi nomoddiy ne'matlarga bag'ishlangan. Nomoddiy ne'mat fuqarolik huquqi obyektlarini alohida guruhini tashkil etadi.

Nomoddiy ne'matlar deganda qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasini shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

FKda nomoddiy ne'matlarning quyidagi turlari belgilab qo'yilgan:

1) intellektual faoliyat natijalari (FKning 97-moddasi);

2) xizmat va tijorat siri (FKning 98-moddasi);

3) shaxsiy nomulkiy huquqlar (FKning 99-moddasi);

Nomoddiy ne'matlarning bir qismi, ya'ni, intellektual faoliyat natijalari, xizmat, tijorat sirlari iqtisodiy mazmunga ega bo'lib, tovar shakliga kiradi va mulkiy muomalada mutlaq huquqlar obyektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlar esa fuqarolik muomalasida o'ziga xos tarzda, tovar shakliga kirmagan va iqtisodiy mazmunga ega bo'lmagan holda namoyon bo'ladi.

Ba'zi adabiyotlarda ishlar va xizmatlarni ham moddiy ko'rinishda bo'lmagani sababli nomoddiy ne'matlar guruhiga kiritadilar. Nomoddiy ne'matlarning fuqarolik huquqi obyekti sifatidagi xususiyati shundan iboratki, bunda, birinchidan, buzilgan nomoddiy huquq mazmunidan, ikkinchidan, bunday buzilish oqibatlari xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqlarining himoya qilish usullaridan foydalanadi.

Nomoddiy ne'matlarga nisbatan huquqlar buzilgan taqdirda ko'p hollarda huquq sohibiga moddiy emas, balki ma'naviy zarar etadi. Ma'naviy zarar huquqi buzilganligi shaxsning jismoniy yoki ruhiy iztiroblar, qayg'u-alam, g'am-tashvish singari ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qonunga asosan, agar fuqaroga tegishli boshqa nomoddiy ne'matlarga tajovuz qiluvchi harakatlar orqali ma'naviy zarar yetkazilsa, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda, sud huquqbuzar zimmasiga ko'rsatilgan zararni pul orqali (moddiy ko'rinishda) tovon to'lash bilan qoplashni yuklashi mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash xarajatlarini belgilashda sud huquqbuzarning aybi darajasini va boshqa e'tiborga molik holatini hisobga oladi. Sud, shuningdek, zarar yetkazilgan shaxsni individual xususiyatlari bilan bog'liq jismoniy va axloqiy qiynoqlari (iztiroblari, ruhiy azoblari) darajasini ham hisobga olmog'i shart.

Nomoddiy ne'matga nisbatan huquqlarni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoki huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. Nomoddiy ne'matlar ichida shaxsning (yuridik shaxsning ham) sha'ni, qadr-qimmati va kasbkor nufuzi alohida o'rinni egallaydi. Ayni vaqtda nomoddiy ne'matlar shaxsiy huquqlar nomi bilan yuritiluvchi o'ziga xos huquqlar majmuini ham o'z ichiga oladi (masalan, nomga, yashash joyini tanlashga, yozishmalar daxlsizligi, ya'ni, sir saqlanishiga bo'lgan huquqlar va boshqalar).

FKning 99-moddasida nomoddiy ne'matlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab tegishli bo'ladi (yashash huquqi, sog'-salomat bo'lishiga bo'lgan huquq, shaxs sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, xususiy va oilaviy sirlarga bo'lgan huquq va h.k.) yoxud qonunga muvofiq huquq subyektiga tegishli bo'ladi (masalan, nomga bo'lgan huquq, erkin ko'chib yurish huquqi, yashash joyini tanlash huquqi va h.k.) deb ko'rsatilgan.

Sivilist olim T. Fadeeva FKda nazarda tutilgan «nomoddiy ne'mat» tushunchasini yig'ma ma'noda qo'llanilgan va ne'matning o'ziga ham, shaxsiy huquqqa ham taalluqli deb hisoblaydi. Ayni vaqtda u nomoddiy ne'matlarni ikki guruhga bo'ladi. Birinchi guruh ne'matlar shaxsning mavjud bo'lishi bilan bog'liq. Shaxsning hayoti va sog'lig'i ushbu qatlamga mansub. Ushbu ne'matlar obyektiv ravishda mavjud va bu ne'matlarga tajovuz qilingandagina ular huquqiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Ikkinchi guruh ne'matlar: nomga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlar muayyan huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi subyektiv huquqlar bo'lib, shu sababli ham huquq normasi tomonidan tartibga solingan.

Nomoddiy ne'mat bilan bog'liq subyektiv huquq bo'yicha huquqiy munosabatlar mutlaq hisoblanadi, ya'ni barcha subyektlar unga rioya qilishlari, buzmasliklari lozim.

Nomoddiy ne'matlar shaxsni o'zidan begonalashtirilmaydi, biroq ularni amalga oshirish va himoya qilish uchinchi shaxslarga topshirilishi mumkin (masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish ota-onasi tomonidan amalga oshiriladi).

Nomoddiy ne'matning noashyoviy ekanligi, uning sohibi bo'lgan subyekt shaxsi bilan uzviy bog'liq ekanligi zaruriy elementlar hisoblanadi, biroq ba'zan ularning birortasi bo'lmasligi ham mumkin. Ushbu nomoddiy ne'mat sohibi shaxsidan ajratib bo'lmasligi sababli ushbu ne'matning mavjudligi uning sohibi shaxsini takrorlanmas qiladi, individuallashtiradi. Nomoddiy ne'mat uning sohiblari ijtimoiy mavqeini

xarakterlaydi, bu mavqening ajralmas belgisi hisoblanadi, ayni vaqtda o'zining butun mavjudligi davomida o'zgarishlarga duchor bo'lishi ham mumkin. Nomoddiy ne'matlarning amal qilish muddati cheklanmagan.

Ayni vaqtda bu belgilar shartli xarakterga ega (masalan, intellektual mulk nomoddiy ne'mat sifatida qaralsa ham, fuqarolik muomalasida o'ziga xos tovar sifatida harakatda bo'lishi mumkin).

Yuqorida ko'rsatilganidek, nomoddiy ne'matlarga nisbatan shaxsiy huquqlarning vujudga kelishi o'ziga xos ular yuridik fakt asosida emas, balki qonunda bevosita nazarda tutilgan hollardagina vujudga keladi deb yozadi T.Fadeyeva[1] . Uning bu fikrida muayyan ma'noda jon bor, haqiqatan ham FKning 99-moddasiga asosan shaxsiy nomulkiy huquqlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab, yoki qonunga muvofiq tegishli bo'ladi. Biroq tug'ilishning o'zi yuridik fakt. Bundan tashqari har qanday shaxsiy huquqni vujudga kelishi muayyan yuridik faktsiz mumkin emas, faqat bunday yuridik faktlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi bog'lovchi vazifasini qonun bajaradi.

Uzoq vaqtlar sivilist olimlar ichida fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan munosabatlarni tartibga soladimi yoki muhofaza qiladimi degan munozaralar bo'lib o'tgan edi. Oxir oqibatda tartibga solish muhofaza qilishni anglatadi, muhofaza qilish esa tegishli munosabatlarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi degan murosaga kelindi. So'nggi vaqtlar esa fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan munosabatlarni ham tartibga soladi, muhofaza qiladi degan fikrlar ilgari surilmoqda.

6-§. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Fuqarolik huquqining obyekti sifatida intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri nomoddiy ne'matlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ma'lumki, insonni intellektual faoliyati mahsullari, ularni yaratish jarayoni va o'z xususiyatlari bo'yicha odatdagi ashyolardan farq qiladi. Shuning uchun ular fuqarolik huquqiy munosabatlarida o'ziga xos obyekt sifatida qaraladi.

Intellektual faoliyat ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu ko'p hollarda aqliy mehnat kishilari – yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, muhandis-texnik xodim va boshqalar faoliyatining mahsullaridir. Bu

[1] *Qarang:* Гражданское право. Ч.1. – М.: Проспект. 1996. – С. 301.

mahsullar fuqarolik qonunlari bilan qo'riqlanishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

– haqiqatda ijod mahsuli bo'lishi, ya'ni original bo'lishi;

– betakror bo'lishi;

– biron bir obyektiv shaklda ifoda etilishi.

Huquq fanida bu mahsullarning ko'pchiligi g'oyaviy-nomoddiy ko'rinishda bo'lishi qayd etiladi. Shu sababli ham ularga nisbatan odatdagi ashyolarga, moddiy obyektga nisbatan qo'llaniladigan huquq me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari intellektual faoliyatning quyidagi natijalarini farqlaydi:

– ixtiro, foydali model, sanoat namunalari;

– seleksiya yutuqlari;

– mualliflik va turdosh huquqlar obyektlari—fan, adabiyot, san'at asarlari, audivizual asarlar, radio eshittirishlar va televizion ko'rsatuvlari, asarlar ijrolari, EHM uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumot bazalari;

– integral mikrosxemalar topologiyalari.

Insonning ijodiy tafakkuri bu obyektlar doirasini tinmay kengaytirib bormoqda.

Umumiy qoida bo'yicha yuridik shaxsning individuallashtirish vositalari, jismoniy va yuridik shaxslarning mahsulot va xizmatlari ham intellektual faoliyat natijalariga tenglashtiriladi (FKning 97-moddasi, I-qismi). Individuallashtirish vositalari (firma nomi, tovar va xizmat belgilari, tovar kelib chiqqan joy nomi) turdosh mahsulot va xizmatlarni boshqalaridan farqlash, ularni bir-birlari bilan chalkashtirib yubormaslikka xizmat qiladi.

FKning 97-moddasiga asosan intellektual faoliyat natijalari va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalariga nisbatan fuqaroning yoki yuridik shaxsning mutlaq huquqi e'tirof etiladi, tan olinadi. Buning ma'nosi shundaki, mutlaq huquq egasi intellektual faoliyat natijalari va individuallashtirish vositalaridan foydalanish va tasarruf etishda faqat o'zigagina tegishli bo'lgan huquq egasidir. U uchinchi shaxslarga bu obyektlardan foydalanishga ruxsat berishi va taqiqlab qo'yishga o'zigina haqli (yuridik shaxsning firma nomi bundan mustasno bo'lib, uchinchi shaxslarga foydalanish uchun berilishi mumkin emas).

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish va huquqiy muhofaza qilishda vujudga keladigan munosabatlar FKning tegishli normalari, shuningdek O'zbekiston Respub-

likasining 1994-yil 6-mayda qabul qilingan «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi, «Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida»gi, 1996-yil 30-avgustda qabul qilingan «Mualliflik va turdosh huquqlari to'g'risida»gi qonunlar bilan tartibga solinadi. Subyektlarni individuallashtirish vositalaridan foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasining «Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida»gi 2001-yil 30-avgustda qabul qilingan qonunda belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi FKning 98-moddasiga asosan, xizmat va tijorat sirlari ham nomoddiy ne'matlar tarkibiga kiradi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan fan, texnika, ishlab chiqarish va boshqaruv sohasiga doir ma'lumotlar xizmat sirini tashkil etadi. Korxonaning tijorat siri deganda, korxonaning ishlab chiqarish, texnologiya axboroti, boshqaruvi, rejalashtirilishi, moliyalashtirilishi, moliyasi va boshqa faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hamda e'lon qilish (topshirish, oshkor bo'lib qolishi) uning manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, davlat siri bo'lmagan ma'lumotlar tushuniladi.

Xizmat va tijorat sirlari fuqarolik huquqi obyekti sifatida himoya qilinishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi lozim:

– birinchidan, xizmat yoki tijorat siri bo'lgan ma'lumotlar uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi kerak;

– ikkinchidan, bu ma'lumotlardan uchinchi shaxslarning xabardor bo'lishga, bahramand bo'lishga qonuniy asoslari bo'lmasligi talab qilinadi;

– uchinchidan, sir hisoblangan axborot (ma'lumot) egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralarni ko'rgan bo'lishi zarur.

Ushbu shartlardan birortasi mavjud bo'lmasa, xizmat yoki tijorat sirlaridan boshqalarni xabardor bo'lib foydalanganliklari uchun sir egasidan ruxsatsiz fuqarolik huquqiy tartibda javobgarlikka tortilishi uchun asos bo'la olmaydi.

Korxonalar va boshqa subyektlarning atrof-muhitni ifloslantirayotganligi yoki jamiyatga zarar keltirish mumkin bo'lgan boshqa salbiy faoliyatlari haqidagi ma'lumotlar xizmat yoki tijorat siri hisoblanmaydi. Tijorat sirlari egasi ulardan o'z faoliyatida foydalanishi, shuningdek, boshqalarga foydalanish uchun litsenziya shartnomasi asosida ruxsat berishga, sotishga, boshqacha usullardan tasarruf etishga haqli.

7-§. Ishlar va xizmatlar — fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Ko‘rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlar ham fuqarolik huquqining obyektlari bo‘lishi mumkin. Ma’lumki, fuqarolar va tashkilotlar o‘zlariga qonun yoki o‘zaro tuzilgan shartnomalar bo‘yicha yuklatilgan xizmatlarni yoxud ishlarni amalga oshiradilar. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq xilma-xil kiyimlar, uy-ro‘zg‘or ashyolari va boshqa narsalarni tayyorlaydilar, ta’mirlaydilar. qurilishga oid pudrat shartnomasiga binoan turar joy qurilishi va boshqa qurilish ishlari amalga oshiriladi. Omonat shartnomasi bo‘yicha mulklar omonat saqlanadi. Topshiriq shartnomasi yuzasidan fuqaro va tashkilotlarning turli topshiriqlari amalga oshiriladi. Vositachilik shartnomasi bo‘yicha fuqarolarning buyumlari sotish uchun qabul qilinadi va sotiladi, jamoa xo‘jaliklari a’zolarining o‘zlaridan ortiqcha qishloq xo‘jalik mahsulotlari ham sotish uchun qabul qilinib, keyinchalik vositachilik asoslarida sotiladi va hokazo. Ishlarning natijasi moddiy ko‘rinishda bo‘ladi. Xizmat ko‘rsatish tufayli, masalan, repetitorlik xizmati tufayli ilm-ma’rifat o‘quvchiga singdiriladi, sayyohlik xizmati tufayli sayyohlarga tegishli xizmat ko‘rsatiladi. Xizmatlarning natijasi odatda, g‘oyaviy, nomoddiy ko‘rinishda bo‘ladi.

8-§. Nomulkiy huquqlarning tushunchasi va belgilari

«Shaxsiy nomulkiy munosabatlar», «shaxsiy huquqlar» iboralari huquqiy mazmunga ega bo‘lib turli qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda mustahkamlab qo‘yilgan.

Masalan, Konstitutsiyaning VII bobida, fuqarolik kodeksining 99-moddasida shaxsiy huquqlar haqida qoidalar mavjud. Boshqa qonunlarda (masalan, Jinoyat kodeksi, Oila kodeksi va h.k.) ham shaxsiy huquqlarni himoya qilish, ulardan foydalanish masalalari o‘z aksini topgan.

Ushbu iboralar mazmunini talqin etishda qonunlarda ular har doim bir xil ma’noda tushuniladimi? Bu savolga uzil-kesil va qat’iy ravishda ha yoki yo‘q deb aytish mumkin emas. Gap shundaki, shaxsiy huquq juda keng qamrovli tushuncha va faqat Konstitutsiyadagina bu keng mazmun o‘z ifodasini topgan. Biroq, alohida qonunlarda, masalan FKda yoki JKda bu tushunchalar talqinida ayrim o‘ziga xosliklar mavjud. Biroq ayni vaqtda ular o‘rtasida tutash nuqtalar ham yo‘q emas.

Ayrim mualliflar inson huquqlari—shaxs huquqiy maqomini belgilashning muhim va ajralmas tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatib, bu huquqiy maqom turlicha ekanligini e'tirof etadi. Uning fikricha, shaxsning umumiy huquqiy maqomi bilan birga, uning tarmoq, tarmoqlararo va maxsus huquqiy maqomlari ham mavjud hamda ular o'rtasida o'zaro bog'lanish borligini esdan chiqarmaslik shart[1].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining VII bobida o'z ifodasini topgan shaxsiy huquqlar ham o'z mazmuniga ko'ra yuqoridagi nuqtayi-nazarga mosdir. Albatta, Konstitutsiyada mujassamlangan shaxsiy huquqlar mazmuni o'z talqiniga ko'ra FKda nazarda tutilgan shaxsiy huquqlardan g'oyat keng bo'lib hisoblanadi. Bu shaxsiy huquqlar bir vaqtning o'zida turli huquq tarmoqlari orqali himoya qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda nomoddiy ne'matlarning va nomulkiy huquqlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi fikrlarda umumiylik ko'proq ekanini ta'kidlash lozim. Ularda shaxsiy nomulkiy ne'matlarning quyidagi xususiyatlari ko'rsatib o'tiladi:

– ular fuqarolarni turli ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan;

– ular bevosita pulda baholanishi mumkin emas;

– ular shaxsdan ajralmaydi (bunday ne'matlarni sotish, hadya qilish, meros qilib qoldirish va boshqacha tarzda shaxsdan ajratish mumkin emas);

– ular umumiy qoidaga ko'ra fuqaroning tug'ilishi bilan boshlanib, o'limi bilan tugaydi[2].

Shaxsiy huquqlarning nomoddiy xarakteri iqtisodiy mazmundan mahrum holda yuzaga keladi. Bu shuni bildiradiki, shaxsiy nomulkiy huquqlar baholanishi mumkin emas, ular uchun tekinlik xosdir, ularning amalga oshirilishi boshqa shaxslarning teng qiymatdagi mulkiy majburiyatlarini nazarda tutmaydi. Nomulkiy ne'matlar obyekti bu shaxsdan ajratib bo'lmaydigan nomoddiy (ruhiy) ne'matlar: nom, sha'n, qadr-qimmat, sog'liq, shaxsiy hayot siri va boshqalardir.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunalarining tegishli huquqiy munosabatlar obyekti deb tan olinishi uchun yana aqliy faoliyat natijalarini baholay oladigan mutasaddi organning qarori ham kerak.

Qonunlar bir qator hollarda ba'zi nomulkiy huquqlar yoki shu huquqlar mazmuniga kiruvchi ba'zi vakolatlarni boshqaga o'tkazishni

---

[1] *Qarang:* Теория государство и право. – М.: Юрист. 1997. – С. 173.

[2] *Qarang:* Ярошенко Н.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. – М.: Юр лит. 1990. С. – 11.

berishni) ko'zda tutadi. Jumladan, tovar belgisiga bo'lgan huquq, yuridik shaxs qayta tashkil etilishi sababli boshqa yuridik shaxsga o'tishi mumkin. Ba'zi shaxsiy nomulkiy huquqlar meros bo'yicha beriladi (nashr qilish huquqi, asarni qayta ishlab chiqish va tarqatish, patent olish huquqi).

Ba'zi nomulkiy huquqlar meros sifatida o'tmasa ham biroq huquqqa ega bo'lgan shaxsning vafotidan keyin uchinchi shaxs tomonidan himoyalanadi. FKning 1054-moddasi «Asarning daxlsizligiga bo'lgan huquq»da jumladan, shunday deyiladi. Mualliflning vafotidan keyin asarning daxlsizligini himoya qilish vasiyatnomada ko'rsatilgan shaxs tomonidan, bunday ko'rsatma bo'lmagan taqdirda esa, muallifning merosxo'rlari, shuningdek, qonunga muvofiq, mualliflik huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Fuqaro vafot etgan oila a'zosining sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish to'g'risida da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega. Agar muallif va (yoki) oluvchi adresat vafot etgan hollarda xatlar, kundaliklar, yozishmalar, maqolalar va ko'rsatilgan hujjatlar marhumning xotini (eri) va bolalarining roziligi bilan chop etilishi mumkin.

Shunday qilib, ba'zi subyektiv nomulkiy huquqlarning nafaqat o'zi, balki uning mazmunini tashkil qiluvchi ba'zi qismlari ham vorislarga o'tishi mumkin. Shaxsiy nomulkiy huquqning keyingi belgisiularning vujudga kelishi va bekor bo'lishidagi o'ziga xoslikdir. Nomulkiy huquqlar ba'zi yuridik fakt sifatidagi voqealar boshlanganda, yuridik xatti-harakatlar natijasida vakolatli organlarning hujjatlari asosida vujudga kelishi (yoki bekor bo'lishi) mumkin.

Hodisalarga odamlarning erkiga bog'liq bo'lmagan yuzaga keladigan vaziyatlar kiradi (tug'ilish, ma'lum yoshga kirish va boshqalar). Demak, inson tug'ilishi bilan ism, sog'liq, sog'lom atrof muhit, shaxsiy qiyofaga doir subyektiv huquqqa ega bo'ladi.

Yuridik harakatlar ma'lum huquqiy oqibatlarni yuzaga keltirish maqsadidan qat'i nazar bajarilgan, lekin shu bilan birga ular qonun kuchi bilan vujudga keladigan fuqarolik huquqi subyektining qonuniy harakati sifatida xarakterlanadi (masalan, ilmiy asar yaratish (harakati) mualliflik huquqini keltirib chiqaradi).

Yuridik hujjat deganda huquqiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan vakolatli davlat organining qonuniy harakati tushuniladi. Masalan, tovar belgisiga bo'lgan huquq uni vakolatli davlat organida ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab yuzaga keladi. Alohida nomulkiy huquqlar bitim tuzilishi bilan yuzaga keladi (masalan, advokatlik siri huquqi-

topshiriqnoma yoki haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasidan yuzaga keladi).

Ko'pgina shaxsiy nomulkiy huquqlar uning egasi vafot etishi bilan to'xtaydi, masalan, mualliflik nomi huquqi, yashash joyining daxlsizligi va boshqalar. Ba'zi huquqlar uchun yuridik harakatning to'xtashi ma'lum muddatning o'tishiga bog'liqdir. Masalan, adabiy asarni chop etish, qayta ishlash va tarqatish huquqi muallifning o'limidan 50 yilgacha meros bo'yicha o'tishi hamda muomalada harakat qilishi mumkin.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarning muhim belgilaridan biri shaxsni individualligi, yakkaligidir. Shaxsiy nomulkiy huquqlar instituti bir subyekt huquqidan ikkinchisini ajratish imkonini beradi, ularning o'ziga xosligini va shubhasiz alohidaligini, individualligini ham himoya qiladi, har bir subyekt o'ziga xos nomulkiy huquqlar majmuiga ega, bular ham uni jamiyatdan ajratib turishga imkon beradi, biroq har qanday holda ham nomulkiy huquqlar alohida-alohida bo'lganda, individual holatda ustunlikka ega bo'ladi.

9-§. Nomulkiy huquqlarning tasnifi va turkumlash mezonlari

Mulk bilan bog'liq bo'lmagan nomulkiy munosabatlarni sivilistika fanining fuqarolik-huquqiy tartibga solish doirasiga kiritish mumkinligi to'g'risidagi masala bahs- munozarali edi. Fuqarolik huquqi fanida mulkiy munosabatlarning ustuvorligi nazariyasi uzoq vaqtgacha hukmronlik qildi.

Hozirgi paytda nomulkiy manfaatlarni shaxsning nomoddiy talablarini qanoatlantirishni huquqiy ta'minlash obyektiv zarurligi sababli bu masala dolzarblashmoqda. Huquqiy holatini belgilash va shaxsiy nomulkiy huquqlarni himoya qilish huquqiy me'yorlar tariqasida qator tarmoqlarning huquqiy me'yorlari bilan amalga oshiriladi. Yangi fuqarolik kodeksida shaxsning ilgarigi qonunlardan jiddiy farq qiladigan huquqiy holati va shaxsiy nomulkiy huquqlarni belgilashga yo'naltirilgan me'yorlar mustahkamlandi.

Ba'zi shaxsiy nomulkiy munosabatlarning mulkiy munosabatlar bilan aloqada emasligi, ularning ilmiy va uslubiy jihatidan ham, tartibga solish maqsadi va bajaradigan vazifasi jihatidan ham aynan fuqarolik huquqi tomonidan o'rganishni aslo inkor etmaydi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarning turli ko'rinishdagi tasniflari mavjud. Avvalo, shaxsiy huquqning mulkiy huquqlar bilan bog'langan va bog'lanmaganlarini farqlashadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'langan shaxsiy nomulkiy huquqlar ularni amalga oshirishda mulkiy huquqning yuzaga kelishida asos sifatida ko'rinishi mumkin. Jumladan, shaxsning adabiy asarga mualliflig'i (shaxsiy huquq) o'z ketidan qalam haqi olishni vujudga keltirib, mulkiy huquqni yuzaga keltiradi.

Mulkiy huquqlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy nomulkiy huquqlarga, nomga, tashqi qiyofaga, sha'n va qadr-qimmatga bo'lgan huquq kiritiladi. Bu nomulkiy huquqlar mulkiy huquq bilan biron tarzda bog'lanishda bo'lmaydi.

Shaxsiy nomulkiy huquq bir qator belgilar bilan tavsiflanadi. Bu belgilar jumlasiga nomoddiy xarakterdagi mustaqil shaxsiy nomulkiy huquq ekanligini va ularning huquq egasidan begonalashtirilmasligini kiritish mumkin.

Bu munosabatlarda jismoniy va yuridik shaxs muayyan nomoddiy vakolatlarga ega bo'lgan subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Bunda shuni ta'kidlash kerakki, fuqaroning muomala layoqatining cheklanganligi yoki muomalaga layoqatsizligi shaxsiy nomulkiy huquqni (sog'-salomat bo'lish huquqi, shaxsiy daxlsizlik, qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi) amalga oshirishga xalaqit bermasligi lozim.

Ba'zi huquqshunoslar umuman shaxsdan ajratib bo'lmaydigan obyektlarga nisbatan subyektiv huquqning bo'lishini rad etadilar va bunda shaxsiy huquqlar to'g'risida emas, balki shaxsiy ne'matlar to'g'risida gapirish to'g'riroq deb hisoblaydilar. A.A. Hasanov bu masalada an'anaviy nuqtayi nazar nihoyatda maqbul degan xulosaga keladi. «Shaxs» va «huquq» tushunchalarini bir-biridan farqlash shak-shubhasiz lozim. Axir shaxs nafaqat ushbu ne'matlar bilangina emas, balki avvalombor ong, iroda, shuningdek ijtimoiy, ma'naviy sifatlar bilan tavsiflanadi.

Yozishmalar siri, shaxsning sha'ni, qadr-qimmati, daxlsizligi va boshqalar—bular haqiqatan ham haqiqiy ijtimoiy ne'matlardir, ulardan foydalanishning davlat tomonidan kafolatlanganlik imkoniyati – bu subyektiv huquq, ya'ni, aytib o'tilgan ne'matlarni himoya qilish huquqi va ularni buzishdan himoya qilishni talab qilish huquqidir.

Subyektiv huquqda esa huquq sohibi o'z huquqiga rioya etilishini bir yoki bir necha shaxsdan talab qila oladi.

Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lmagan ko'pgina shaxsiy nomulkiy huquqlar mutlaq huquqlar hisoblanadi. Biroq, mutlaq huquq buzilganda, buzuvchiga mutlaq huquqni tiklashga yo'naltirilgan harakatni sodir qilish vazifasi topshiriladi, bunda huquq sohibi huquqni buzuvchi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo'ladi.

Mulkiy huquqlar bilan bog'liq bo'lmagan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy bo'lishi mumkin.

Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy huquqlar bir vaqtning o'zida ham mutlaq, ham nisbiy huquqiy munosabatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, muallifning asarga daxlsizlik huquqi nashriyot bilan munosabatda nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Muallif mualliflik shartnomasiga muvofiq, uning asari qanday ko'rinishda yaratilgan bo'lsa, shunday holicha uning roziligisiz o'zgartirishlar, qo'shimchalar, tuzatishlar kiritmay, nashr etilishini talab qilish huquqiga ega. Shu vaqtning o'zida muallif o'z asarining daxlsizligi xususida nomuayyan doiradagi shaxslar bilan mutlaq huquqiy munosabatga kirishadi, bunday holda uning huquqi mualliflik shartnomasiga emas, balki asarni yaratish faktiga asoslanadi.

Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lgan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy hisoblanadi. Jumladan, fuqaroning tibbiy sirni saqlashni talab qilish huquqi muayyan muassasaning tibbiy xodimiga yuklangan. Agar tashxis, davolash uslublari va boshqa ma'lumotlar begona shaxslarga ma'lum bo'lsa, u holda ular sirni saqlashga doir majburiyatga ega bo'lmaydilar.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarni ularning fuqarolik huquqlari subyektiga tegishliligi bo'yicha farqlash mumkin. Bir xil shaxsiy huquqlar faqat fuqarolarga tegishli bo'ladi (sog'-salomatlikka bo'lgan huquq, xususiy qiyofaga, tibbiy sir, farzandlikka olish siriga bo'lgan huquqlar va boshqa shaxsiy huquqlar) boshqalari esa, faqat tashkilotga tegishli bo'ladi, masalan, firma nomiga bo'lgan huquq.

Fuqarolik huquqi fanida shaxsiy huquqlarni turkumlashtirish asoslariga turli mezonlar qo'yilayotgani ham tabiiy. Fikrimizcha, shaxsiy nomulkiy huquqlarning turlari va doirasi keng, ularning «yagona, umumtan olgan o'lchovini» ishlab chiqish bu behuda urinish. Fuqarolik huquqi olimlari har doim o'z tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, muayyan o'lchovni ishlab chiqadilar va qo'llaydilar. Natijada shaxsiy nomulkiy huquqlarni yangi qonuniyatlari ochiladi, u haqda bilimlarimiz boyiydi va kengayadi. Masalan, hozirga qadar ba'zi mualliflar shaxsiy nomulkiy huquqlarni tayinlanish maqsadi bo'yicha subyektlar bo'yicha va shaxsga ajratib bo'lmaydigan holatda tegishli bo'lgan ma'naviy ne'matlar bo'yicha shaxsiy nomulkiy huquqlarni huquqiy tabiati, amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha turkumlashga harakat qiladilar.

Huquqshunos olim T. Fadeyeva shaxsiy nomulkiy huquqlarning muayyan maqsadini yo'nalishlar bo'yicha quyidagi turlarga bo'ladi:

1) shaxsiy individuallashtirishga qaratilgan shaxsiy nomulkiy huquqlar: nomga bo'lgan huquq (yuridik shaxsni nomlanishga bo'lgan huquqi), sha'n, qadr-qimmat, ishbilarmonlik obro'yiga bo'lgan huquqlar;

2) shaxsning jismoniy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan shaxsiy nomulkiy huquqlar (yashash, erkinlik, istiqomat joyi, turar-joyga bo'lgan huquqlar);

3) shaxsning ichki dunyosi va uning manfaatlari daxlsizligiga qaratilgan shaxsiy huquqlar (shaxsiy va oilaviy sirlar, xususiy ishlarga aralashmaslik, sha'n va qadr-qimmat).

A.A. Hasanov shaxsiy nomulkiy huquqlarni 4 guruhga ajratishni taklif etadi. Ularning birinchi guruhiga, shaxsning jismoniy bardamligini ta'minlovchi shaxsiy nomulkiy huquqlarni kiritish kerak:

– yashash huquqi;
– sog'liq huquqi (salomatlikni muhofaza qilish);
– sog'lom atrof-muhit huquqi.

Ikkinchi guruhga shaxsning o'ziga tegishli bo'lgan huquqlar kiradi:

– nomga bo'lgan huquqi;
– xususiy qiyofa (ko'rinish)ga bo'lgan huquqi;
– sha'n va qadr-qimmat huquqi.

Uchinchi guruhni shaxsning muxtor (avtonom) holatini (shaxsiy hayot siri) ta'minlovchi huquqlar tashkil qiladi:

– advokatlik siriga bo'lgan huquqi;
– notarial harakatlar siriga bo'lgan huquqi;
– bank siriga bo'lgan huquqi;
– tibbiy sir huquqi;
– farzandlikka olish siriga bo'lgan huquq;
– yozishmalar, telefon so'zlashuvlari va telegraf xabarlari siriga bo'lgan huquq;
– turar-joy daxlsizligiga bo'lgan huquqi;
– shaxsiy hujjatlarning daxlsizlik huquqi.

To'rtinchi guruh intellektual va boshqa faoliyat natijalarini himoya qilishga yo'naltirilgan huquqlarni o'z ichiga oladi:

– fan, adabiyot, san'at asarlarining, rasionalizatorlik takliflari, ixtiro, sanoat namunalari, foydali modellar mualliflarining nomulkiy huquqlari;
– tovar belgisiga bo'lgan huquqi.

Yuqoridagi turli turkumlash mezonlari shaxsiy nomulkiy huquqlar mazmunini yaxshiroq anglab yetishga va tegishli darajada himoya qilishga imkon beradi.

Ushbu turkumlash mezonlari doimiy ravishda kengayib borishi tabiiy. Bu mezonlar asosida turkumlash shaxsiy nomulkiy huquqlar himoyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu shaxsiy nomulkiy huquqlarni yangi turlarini qonunlarda mustahkamlab qo'yish, ular haqidagi normalarni takomillashtirish, fuqarolik huquqi fanini rivojlantirish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

10-§. Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini fuqarolik huquqiy himoya qilish

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida har kim o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalanish huquqiga ega ekanligi mustahkamlangan bo'lib, bu ko'rsatmaga muvofiq qonunlarda tegishli qoidalar belgilanadi. FKning 100-moddasiga binoan fuqaro yoki tashkilot o'z sha'niga dog' tushiradigan va qadr-qimmatini, ishbilarmonlik obro'sini pastga uradigan ma'lumotlarning, agar ana shu ma'lumotlarni tarqatuvchi shaxs ularning haqiqat ekanligini isbot qila olmasa, sud orqali rad qilinishini talab etishga haqlidir. Bunda qonun shaxsiy huquqlarni himoya qilishda shaxsning jamiyatda o'z mehnati bilan tutgan o'rni, topgan obro'sini nazarda tutadi.

Fuqarolik qonunchiligida bunday qoidalarning bo'lishi shaxslarning huquqlari yana ham kengroq himoya qilinishiga alohida e'tibor berilganligini bildiradi.

Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'siga tajovuz qilingan taqdirda ko'p hollarda huquq sohibiga moddiy emas, balki ma'naviy zarar yetadi. Ma'naviy zarar huquqi buzilgan shaxsning jismoniy yoki ruhiy iztiroblari, qayg'u-alam, g'am-tashvish singari ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qonunga asosan, agar fuqaroga uning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzuvchi yoxud unga tegishli boshqa nomoddiy ne'matlarga tajovuz qiluvchi harakatlar orqali ma'naviy zarar yetkazilsa, shuningdek qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda sud huquqbuzar zimmasiga ko'rsatilgan zararni pul orqali (moddiy ko'rinishda) tovon to'lash bilan qoplashni yuklashi mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash xarajatlarini belgilashda sud huquqbuzarning aybi darajasini va boshqa e'tiborga molik holatini hisobga oladi. Sud shuningdek, zarar yetkazilgan shaxsni individual xususiyatlari bilan bog'liq jismoniy va axloqiy qiynoqlari (iztiroblari, ruhiy azoblari) darajasini ham hisobga olmog'i shart.

Sha'n, qadr-qimmatni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoxud huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. Sha'n-fuqaroning muayyan darajada tasdiqlanishi, uning ijtimoiy holatidir. Qadr-qimmat esa mazkur holatning sohibi ongida aks ettirilishi, ya'ni jamiyat tomonidan taqdirlanishiga ko'ra shaxsning o'z-o'ziga bergan bahosidir.

Bu masala O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 6-moddasida aytilganidek, mehnat sohasida o'zini kamsitilgan deb hisoblagan shaxs kamsitishni bartaraf etish hamda o'ziga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni to'lash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

Ishchanlik obro'si jismoniy yoki yuridik shaxsning fuqarolik muomalasida ishtirok etganidagi insofli yoki insofsiz harakat qilishini bildiradi. Biron-bir fuqaroning yoki tashkilotning nomiga, sha'niga dog' tushirishga, badnom qilishga, qadr-qimmatini pastga uradigan ma'lumotlarni tarqatishga qonun yo'l qo'ymaydi. Bunday hollarda huquqlari buzilgan shaxslarning manfaatlari, jinoyat qonunchiligi normalari (O'zbekiston Respublikasi JKning 139-140-moddalari) qo'riqlanishi yoki qo'riqlanmasligidan qat'i nazar, fuqarolik qonunchiligi bilan himoya qilinadi (FKning 100-moddasi).

Har qanday salbiy ma'lumotlar sha'n va qadr-qimmatni, ishchanlik obro'sini pastga uradigan yoki unga dog' tushiradigan ma'lumotlar hisoblanavermaydi. Fuqarolik qonunida nazarda tutilgan ma'lumotlar,

birinchidan, birovning sha'niga dog' tushiradigan yoki qadr-qimmatini ishchanlik obro'sini pastga uradigan bo'lishi,

ikkinchidan, bu ma'lumotlarning tarqatilgan bo'lishi,

uchinchidan, mazkur ma'lumotlar haqiqatga to'g'ri kelmaydigan bo'lishi kerak.

Shaxslarning obro'siga dog' tushiradigan ma'lumotlar, degani qonun turmush doiralariga, jamiyatimiz axloq tamoyillariga bo'lgan munosabatlarning salbiy baholanishi tushuniladi.

Ma'lumotlar konkret faktlarga baho berishdan yoki shaxsning xulqini, xatti-harakatini baholashdan iborat bo'lishi mumkin. Bunday ishlar bo'yicha javobgar taraf faktlarning haqiqatda bo'lganligini isbotlasagina yoki keltirilgan baho va tavsif dalillariga to'g'ri kelishini isbotlasagina, da'vogar oldida javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Agar javobgar da'vogar shaxsni tavsiflovchi dalillarning bo'lganligini isbotlay olmasa yoki sud javobgar bergan bahosi bilan kelishmasa, uni javobgarlikka tortishi mumkin.

Basharti, fuqaroning sha'ni, qadr-qimmati yoki ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim (FKning 100-moddasi, 3-bandi).

Basharti, bunday ma'lumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi yoki chaqirib olinishi lozim (FKning 100-moddasi, 4-bandi).

Boshqa harakatlarda raddiya berish tartibi sud tomonidan belgilanadi, lekin u obro'ga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatish usuliga va xarakteriga muvofiq bo'lishi shart.

Obro'ga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs bunday ma'lumotlarni rad etish bilan birga ularning tarqatilishi natijasida yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararlarni ham to'lashi lozim.

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqaroning ishchanlik obro'sini himoya qilish to'g'risidagi qoidalar yuridik shaxsning ishchanlik obro'sini himoya etishga nisbatan ham tegishli yo'sinda tadbiq etiladi (FKning 100-moddasi, 9-bandi).

Bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda fuqarolar va yuridik shaxslarning sha'ni, obro'si, qadr-qimmati, shuningdek, ishchanlik faoliyati obro'sini tiklash, ijtimoiy munosabatlarda ularning faoliyatiga odilona baho berish, ayniqsa, katta hayotiy ahamiyatga ega.

11-§. Fuqaroning ismga bo'lgan huquqi va uni fuqarolik-huquqiy himoya qilish

Nomga bo'lgan huquq muayyan ismning sohibi sifatida tanilishiga bo'lgan subyektiv fuqarolik huquqidir. Mazkur nom vositasida fuqaro jamiyat a'zosi sifatida boshqa fuqarolardan ajralib turadi, individuallashadi. Fuqaroning ismi deganda uning ismini ham, ota ismi va nasabini (urug'-avlodi nomini) ham nazarda tutiladi.

Yuqorida aytilganidek, nom olish, ya'ni nasab, ism va ota ismini olish, nomni o'zgartirish maxsus qonunlar bilan, jumladan, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi va fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish tartibi to'g'risidagi qoidalar bilan tartibga solinadi.

FKning 19-moddasida fuqaroning ismi bilan bog'liq qator normalar belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, agar qonundan yoki milliy odatdan boshqacha tartib kelib chiqmasa, fuqaro o'z familiyasi va nomidan, shuningdek otasining ismi bilan huquq va burchlarga ega bo'ladi hamda ularni amalga oshiradi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda fuqaro tahallusdan foydalanishi mumkin.

Fuqaro fuqarolik muomalasida yashirin tarzda harakat qilishga faqat qonunda yo'l qo'yilgan hollarda yo'l qo'yiladi (masalan, mamlakatimizda muallif o'z asarining nomini ko'rsatmasdan, anonim tarzda nashr etishga haqli, tijorat banklarida xorijiy valyutalar ko'rinishida omonatlar qo'yishga haqli).

Fuqaro qonunda belgilangan tartibda o'z ismini o'zgartirishga haqli. Fuqaroning o'z ismini o'zgartirishi avvalgi ismi bilan olgan huquq va burchlarini bekor qilish yoki o'zgartirish uchun asos bo'lmaydi.

Fuqaro o'z ismini o'zgartirganligi haqida qarzdorlari va kreditorlariga xabar berishi uchun zarur choralarni ko'rishi shart va u mazkur shaxslarda fuqaroning ismi o'zgarganligi haqida ma'lumot yo'qligi tufayli kelib chiqishi mumkin oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi.

Ismni o'zgartirgan fuqaro o'zining avvalgi ismiga rasmiylashtirilgan hujjatlarga o'z hisobidan tegishli o'zgartirishlar kiritilishini talab qilishga haqli. Masalan, shaxs nikohga kirishi munosabati bilan eri (xotini) familiyasini olishi uning avvalgi hujjatlari (diplomi, omonat daftarchasi, xizmat guvohnomasi va shu kabilar)ni ham tegishli ravishda o'zgartirib berish haqida tegishli idoralardan talab qilish huquqini beradi. Biroq bu o'zgartirishlarni amalga oshirish xarajatlari manfaatdor shaxs zimmasiga tushadi.

Ayrim hollarda subyektlarni, (masalan, tergovda, sudda ayblanuvchi, sudlanuvchi sifatida qatnashayotgan shaxs, bankrotlik bo'yicha ish qo'zg'atilgan yakka tadbirkor yoki tadbirkorlik subyekti muassisi bo'lgan jismoniy shaxsni) muayyan vaqtinchalik belgilangan muddatda o'z ismini o'zgartirish haqidagi murojaati rad etilishi mumkin.

Fuqaro tug'ilgan vaqtida olgan ismini, shuningdek o'zgartirilgan ismini fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish uchun belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishi kerak.

Boshqa shaxs ismidan foydalanib huquq va burchlarga ega bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'z ismi bilan yashash huquqiga e'tiroz bildirilayotgan yoki ismidan qonunsiz foydalanilayotganligi munosabati bilan manfaatlari buzilayotgan shaxs manfaatlarini buzuvchidan bunday harakatlarga chek qo'yishni, raddiya berishni talab qilishi mumkin. Agar manfaat qasddan buzilayotgan bo'lsa, jabrlangan shaxs qo'shimcha sur'atda zararni qoplashni

talab qilishi mumkin. Zararni qoplash uchun manfaati buzilgan shaxsning daromadini berish talab qilinishi mumkin. Manfaat qasddan buzilganida jabrlanuvchi ma'naviy zararning qoplanishini ham talab qilishga haqli. Masalan, bir shaxs o'zini mashhur san'atkorlardan birini nomi bilan ko'rsatib, chekka qishloqlarda konsertlar beradi. Bundan xabar topgan san'atkor uning nomidan foydalangan shaxsga nisbatan FKning 20-moddasida belgilangan tartibda va asoslarda da'vo qilishga haqli.

Ism yoki shaxsiy sha'n egasi bo'lmagan, lekin oilaviy mavqeiga ko'ra bundan manfaatdor bo'lgan shaxs ham FKning 20-moddasi 2-qismiga asosan o'zganing ismidan g'ayriqonuniy foydalanayotgan shaxsdan bu harakatlarga chek qo'yishni va raddiya berish haqidagi talablarni qo'yishi mumkin. Bu shaxs boshqa shaxsning o'limidan keyin ham uning ismini va sha'nini himoya qilishga qaratilgan talablarning bajarilishiga harakat qilishi mumkin. Ismni va sha'nini buzish tufayli keltirilgan zararni qoplash talabi o'limdan keyin tan olinadi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.

1. *Fuqarolik huquqining obyektlariga ta'rif bering.*
2. *Fuqarolik huquqi obyektlarining qanday turlarini bilasiz?*
3. *Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nimalar kiradi?*
4. *Ashyolarning qanday turlarini bilasiz?*
5. *Murakkab ashyolarni mohiyatini tushuntirib bering.*
6. *Fuqarolik muomalasida cheklangan ashyolarni sanab bering.*
7. *Fuqarolik huquqining obyekti sifatida ishlar va xizmatlarga misol keltiring.*
8. *Nomulkiy huquqlarni qanday turlarini bilasiz?*
9. *Xizmat va tijorat sirlari fuqarolik huquqining obyekti sifatida himoya qilinishi uchun qanday shartlar mavjud bo'lishi kerak?*
10. *Nomoddiy ne'matlar deganda nimani tushunasiz?*
11. *Fuqaro Avazov eng oxirgi nusxadagi kompyuter markasini terib berishni, buning uchun birmillion so'm bahoda haq to'lashini aytib kompyuter teruvchi ustaga murojaat etadi. Usta u aytgan muddatda va kelishilgan bahoga mos kompyuterni terib Fuqaro Avazovga eltib beradi. Lekin fuqaro Avazov ushbu kompyuterda printer yo'qligi va u kompyuterning tarkibiy qismi ekanligi, shu tufayli u albatta kompyuterning bahosi ichiga kiritilganligini aytadi.* ***Ushbu masala qanday hal qilinadi? Kompyuter ashyolarni tasniflashga ko'ra qaysi turga kiradi? Fuqaro Avazovning e'tirozi to'g'rimi?***
12. *Opa-singil Mahmudovalarni mahalla yig'inida mahalla xotin qizlar qo'mitasining raisi xalq ichida beburd, va'dasini bajarmaydigan, o'z so'zi ustidan chiqmaydigan deb haqoratlaydi. Bundan norozi*

bo'lgan opa-singil Mahmudovalar mahalla xotin qizlar qo'mitasining raisini sudga beradilar va suddan 1 million so'm miqdordagi ma'naviy zararni undirib berishlarini so'raydilar. Mahmudovalardan opasi tadbirkor, singlisi esa lisey o'quvchisi edi. Sud masalani har taraflama ko'rib chiqib A.Maxmudovaga 800 ming so'm, B.Maxmudovaga 200 ming so'm undirib berdi.

Nima uchun sud bir xil haqoratlangan opa-singillarga turli summadagi zarar undirib berilgan. ***Sha'n, qadr qimmatga yetkazilgan zararlar qanday ko'rinishda undiriladi? Sud ma'naviy zararni undirishda nimalarga e'tibor bergan?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar!

1. Bir necha marotaba foydalanishga mo'ljallangan va bunda o'zining dastlabki holatini uzoq vaqt davomida saqlab qoladigan hamda asta-sekin yemirilib boradigan ashyo qanday nomlanadi?

A. Bo'linmaydigan ashyo.
B. Murakkab ashyo.
C. Iste'mol qilinmaydigan ashyo.
D. Hosil va daromad keltiradigan ashyo.

2. Dorixonada resept bo'yicha sotiladigan dori-darmonlar qaysi ashyolar turkumiga kiradi?

A. Erkin muomilada bo'ladigan ashyolar.
B. Muomalasi cheklangan ashyolar.
C. Muomaladan chiqarilgan ashyolar.
D. Muomaladan chiqarilmagan ashyolar.

3. Fuqarolik huquqining quyida keltirilgan obyektlaridan qaysi biri nomoddiy ne'mat hisoblanadi?

A. Oilaviy sir. B. Axborot.
C. Qimmatli qog'ozlar. D. Xizmat va tijorat siri.

4. Shahsiy nomulkiy huquqlarning mohiyatiga ko'ra «Shaxsning ichki dunyosi va uning manfaatlari daxlsizligiga qaratilgan shaxsiy huquqlar» turi qaysi huquqshunos olim tomonidan taklif etilgan?

A. I. Zokirov. B. X. Rahmonqulov.
C. T. Fadeyeva. D. A. Hasanov.

5. Huquqshunos olimlardan qaysi biri shaxsiy nomulkiy huquqlarni 4-guruhga bo'lishni taklif etgan?

A. I. Zokirov. B. X. Raxmonqulov.
C. O. Oqyulov. D. A. Hasanov.

6. Fuqarolik muomilasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi qaysi huquq subyektiga tegishli bo'ladi?

A. Jismoniy shaxslarga. B. Yuridik shaxslarga.
C. Davlatga. D. Huquq subyektlariga tegishli bo'lmaydi.

1-§. Bitimlar tushunchasi va turlari

Bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi (FKning 101-moddasi).

Har qanday bitim shaxslarning erki-irodasi bilan bog'liq bo'lib muayyan huquqiy oqibat tug'dirishga qaratiladi. Bitimda fuqaro va tashkilotlarning ma'lum moddiy hamda madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan erklari ifodalanadi.

Bitim shaxslarning erki bilan bog'liq bo'lgan ularning irodasidan kelib chiqadigan harakat bo'lganligi tufayli bitimda ifodalangan erk izhor qilinishi, ya'ni, boshqa shaxslarga bildirilishi lozim.

Bitim tuzish natijasida muayyan huquqiy oqibat tug'dirish uchun bitim tuzuvchi shaxslar bitimda o'z erklarini ifodalashdan tashqari muayyan harakatni qilishlari lozim bo'ladi. Bu harakat shart qilingan ishni bajarishga, ma'lum mulkni topshirishga yoki ma'lum pulni to'lashga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan holatlar sifatida yuridik fakt tarkibiga kiradigan bitimlar boshqa yuridik faktlardan farq qiladi. Masalan, yuridik fakt hisoblangan hodisa shaxslarning erkidan tashqari vujudga kelsa, bitimlar faqat shaxslarning erki bilangina tuziladi.

Bitimlar tushunchasi uchun quyidagi shartlar muhimdir:

a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining subyekti hisoblanadi;

b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo'lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug'dirishga qaratilgan bo'lishi lozim;

d) shaxsning erki muayyan yuridik fakt hisoblangan harakatda o'zining tashqi ifodasini topishi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo'lishi kerak.

Fuqarolik huquqi fanida bitimlar o'zlarining belgilari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bitim tuzuvchilarning erklari ifoda etilishiga qarab bitimlar bir tomonlama, ikki tomonlama, ko'p tomonlama bitimlarga bo'linadi.

Bir tomonlama bitimda faqat bir tomonning erki ifodalanadi, huquq va majburiyat faqat bir tomonning irodasi bo'yicha vujudga keladi, o'zgaradi yoki bekor bo'ladi. Bir tomonlama bitimlarga misol qilib, vasiyat, merosdan voz kechish, ishonch qog'ozi berish, vakolat olmasdan vakillik qilgan shaxsning harakatlarini vakolat beruvchi ma'qullashini ko'rsatsa bo'ladi. Bir tomonlama bitim uni tuzgan shaxs uchun majburiyatlar keltirib chiqaradi.

Ikki tomonlama bitimlar har ikki tomonning erkiga muvofiq tuziladi. Bunday bitimlar shartnomalardir. Ikki tomonlama bitimga misol qilib, oldi-sotdi, mulk ijarasi, sug'urta va boshqa shartnomalarni ko'rsatsa bo'ladi.

Ko'p tomonlama bitimlar uch va undan ortiq shaxslarning erklari ifodalanib tuziladi. Ko'p tomonlama bitimga misol qilib, oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) va ta'sis shartnomalarini ko'rsatsa bo'ladi. Ko'p tomonlama bitimlar ham ikki tomonlama bitimlar singari o'zaro kelishuv, ya'ni shartnomadir. Har qanday shartnoma bitim hisoblansa ham, har qanday bitim shartnoma bo'la olmaydi. Aksariyat bitimlar shartnoma hisoblanishi mumkin.

2. Bitimlar muqobil ijroning bo'lish-bo'lmasligiga qarab haq baravariga va tekinga tuziladigan bitimlarga bo'linadi.

Haq baravariga tuziladigan bitimlar bo'yicha tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga muayyan bir mulkni topshirish, pul to'lash, ishni bajarish, biror xizmat ko'rsatish singari harakatlarni qilish majburiyatini oladi. Haq baravariga tuziladigan bitimlarga qarshi (muqobil) ijro nazarda tutiladigan bitimlar oldi-sotdi, ayirboshlash, pudrat, sug'urta kabi shartnomalardir, chunki ularda tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga bironta harakat qiladi. Masalan, sotuvchi pul evaziga ma'lum mulkni topshiradi.

Tekin, ya'ni, haq to'lanmay tuziladigan bitimlar asosida tomonlardan biri ikkinchi tomon foydasiga biron-bir harakat qilish majburiyatini oladi. Bu yerda qarshi (muqobil) ijro yo'q. Masalan, hadya, foizsiz qarz, mulkdan tekin foydalanish (ssuda) to'g'risidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin.

3. Bitimlar qay paytdan e'tiboran tuzilgan deb hisoblanishini aniqlash maqsadlarida konsensual va real bitimlarga bo'linadi.

Konsensual bitim deb huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytida vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, kontraktasiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Real bitim deb o‘zaro kelishuvga muvofiq ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga misol qilib, qarz, omonat saqlash, yuk tashish shartnomalarini ko‘rsatsa bo‘ladi.

2-§. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar

Huquq subyektlari o‘rtasida tuziladigan bitimlar muayyan muddatlarda ijro etiladi va bekor bo‘ladi.

Agar bitimda huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi yoki bekor bo‘lishi vaqti ko‘rsatilgan bo‘lsa, bitimlar muddatli hisoblanadi. Bitimlarda muddatlar quyidagicha:

a) ma’lum kun, oy, yil bilan (masalan, 2008-yil 15-sentabr);

b) ma’lum vaqtning o‘tishi bilan (masalan, bir yarim yildan keyin o‘tishini ko‘rsatish);

d) ma’lum bir voqea yuz berishi bilan belgilanadi.

Agar bitimda uning ijro etilish muddati ko‘rsatilmagan bo‘lsa, bunday bitim muddatsiz hisoblanadi. FKning 242-moddasida ko‘rsatilganidek, agar majburiyatni bajarish muddati ko‘rsatilmagan yoki talab qilib olish payti belgilab qo‘yilmagan bo‘lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo‘ladi.

Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kunidan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Shartli bitim deb taraflar o‘rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo‘lishi biron-bir shartga bog‘lab qo‘yilishiga aytiladi. Shartli bitimlar ikki xil ko‘rinishda bo‘ladi:

a) sharti kechiktirilgan;

b) bekor bo‘lish sharti bilan tuziladigan bitimlardir.

FKning 104-moddasining birinchi qismida aytilganidek, agar taraflar huquq va burchlarning kelib chiqishini yuz berishi yoki bermasligi noma’lum bo‘lgan holatga bog‘liq qilib qo‘ysalar bitim sharti kechiktirish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Aytaylik, uy egasi turar joyni ijaraga berilishini o‘g‘lining ma’lum vaqtga boshqa shaharga o‘qishga ketishi sharti bilan bitim tuzadi, agar o‘g‘li boshqa shaharga ketmasa, bunda taraflar o‘rtasida hech qanday huquq ham, majburiyat ham vujudga kelmaydi.

FKning 104-moddasining ikkinchi qismi bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimni ta'kidlaydi. Unda ko'rsatilishicha, agar tarafning huquq va burchlarning bekor bo'lishini yuz berishi yoki bermasligi noma'lum holatga bog'liq qilib qo'ysalar bunday bitim bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitim hisoblanadi. Masalan, turar joyni ijaraga beruvchi fuqaro muayyan bir hol sodir bo'lganda, aytaylik o'g'lining harbiy xizmatdan qaytgach, uyni bo'shatib berishni shart qilib, ijara shartnomasi tuzgan bo'lsa, o'g'li qaytishi bilan ijara shartnomasi bekor bo'ladi. Shartli ravishda majburiyat olgan shaxs shartga bog'liq bo'lgan huquqni yomonlashtirish yoki yo'q qilishga qaratilgan harakatlarni qilmasligi kerak.

Agar shartning yuz berishiga, ushbu shartning yuz berishidan manfaatdor bo'lgan taraf insofsizlik bilan yordamlashgan bo'lsa, bu shart sodir bo'lmagan hisoblanadi (FKning 104-moddasi, 4-bandi). Masalan, mol-mulklarini sug'urta qildirgan shaxs sug'urta summasini olish maqsadida mol-mulkka qasddan o't qo'yib yondirsa, bu holda sug'urta summasi to'lanmaydi.

3-§. Bitim shakllari

Bitim tuzishda erkni ifodalash usuliga bitim shakli deb aytiladi. Bitimlar og'zaki va yozma (oddiy yoki notarial tasdiqlangan) shaklda tuziladi (FKning 105-moddasi, 1-bandi).

FKning 106-moddasiga binoan qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida yozma tasdiqlangan shakl belgilab qo'yilmagan, jumladan, u tuzilayotgan vaqtning o'zidayoq bajariladigan bitim og'zaki tuzilishi mumkin. Shaxsning xatti-harakatidan uning bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilinib turgan holda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi.

Jeton, patta yoki odatda qabul qilingan boshqa belgi berish bilan tasdiqlangan bitim agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, og'zaki shaklda tuzilgan bitim hisoblanadi.

Yozma shaklda tuzilgan shartnoma bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, taraflarning kelishuviga muvofiq og'zaki tuzilishi mumkin.

Qonunda indamasdan, sukut saqlash orqali ham bitim tuzilishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu holda xalqimizning qadimdan mavjud «sukut—rozilik alomati» qoidasi amal qiladi. Biroq bunday usulda bitim tuzishga faqat cheklangan hollardagina yo'l qo'yiladi. FKning

105-moddasiga asosan sukut saqlash qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan hollarda bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodaning ifodasi hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, shaxsning xulq-atvori, xatti-harakatlaridan bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilinib turgan hollarda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi. Bu usulda tuzilgan bitimlarning nomi lotincha «konklyudo« so'zidan olingan bo'lib, «tuzaman» degan ma'noni anglatadi. Konklyudent harakatlar shunday harakatlarki, ular og'zaki shaklda ham, yozma shaklda ham ifoda etilmagan bo'lsa-da, shaxsning niyati, maqsadi haqida o'z-o'zidan guvohlik berib turadi. Yozma shaklda tuziladigan bitimlar ikki turga:

a) oddiy yozma;

b) notarial idoralarda, shuningdek, qonun bilan nazarda tutilgan hollarda, boshqa organlarda tasdiqlanadigan bitimlarga bo'linadi.

Oddiy yozma bitim bitimning shartlarini o'z ichiga olgan va taraflar (yoki bir taraf) tomonidan imzolangan hujjatga aytiladi.

Bitimlar quyidagi hollarda oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan tuziladigan bitimlari;

2) fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq bo'lmagan summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

Yozma bitim uni tuzuvchilar yoki ularning vakillari tomonidan imzolanishi kerak. Agar fuqaro jismoniy kamchiligi, kasalligi yoki boshqa biron sabab tufayli bitimni imzolay olmasa, bu holda uning topshirig'iga binoan boshqa fuqaro imzolashi mumkin. Bu fuqaroning imzosi bitim tuzuvchi ishlab yoki o'qib turgan tashkiloti va yashash joyidagi uy boshqarmasi yoki u davolanayotgan muassasaning ma'muriyati yoxud notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim. Bunday hollarda bitim tuzgan shaxsning o'zi qanday sabab bilan bitimni imzolay olmaganligi albatta ko'rsatilishi kerak.

Tashkilotlar tomonidan tuziladigan yozma bitimlarda mazkur tashkilot rahbarining imzosi va muhri bo'lishi lozim. Ba'zi yuridik shaxslar tomonidan tuziladigan bitimlarda ikkita imzo: tashkilot rahbari va boshqa mansabdor shaxs, odatda, bosh buxgalter yoki buxgalterning imzosi bo'ladi. Xatlar, telegrammalar, telefonogrammalar, teletaypogrammalar, fakslar yoki subyektlarni va ular xohish-irodasi mazmunini belgilaydigan boshqa hujjatlarni o'zaro ayirboshlash, agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuzilgan bitimga tenglashtiriladi.

Ba'zi hollarda yozma tuzilgan bitim qo'shimcha talabga ham javob berishi lozim (muayyan shakldagi tuzilishi, muhr bilan tasdiqlanishi va h.k.).

Yozma shaklda tuzilgan bitimni bajargan taraf ikkinchi tarafdan ijroni tasdiqlovchi hujjat talab qilishga haqli. Bu qoida og'zaki tadbirkorlik bitimiga nisbatan ham joriy qilinadi.

Qonun bilan talab etilgan bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib kelmaydi, biroq nizo kelib chiqqan taqdirda, taraflarni bitimning tuzilganligini, mazmunini yoki bajarilganligini guvohlarning ko'rsatuvlari bilan tasdiqlash huquqidan mahrum qiladi (FKning 109-moddasi).

Oddiy yozma shaklga rioya qilmasdan tuzilgan bitim qonun yoki taraflarning kelishuviga bevosita zid bo'lmasa, o'z-o'zicha haqiqiy bo'lib sanalsa ham, nizo chiqqan taqdirda bitimning tuzilganligini va uning mazmunini guvohlarning ko'rsatmalari bilan isbotlab bo'lmaydi.

Notarial guvohlantirilgan bitim deb belgilangan shaklda notariat xati bo'lgan, notarius tomonidan imzolangan va gerbli muhr bosilgan yozma hujjatga aytiladi. Notarial shakldagi bitim uni tuzuvchilar yoki vakillari tomonidan notarius huzurida imzolanadi.

Bitimlarni notarial tartibda tasdiqlash faqat qonunda ko'rsatilgan yoki taraflardan biri talab qilgan hollardagina majburiydir. Jumladan, uy-joylarni oldi-sotdisi, garovga qo'yish shartnomalari va boshqa ba'zi shartnomalar, shuningdek mulkni vasiyat qilish to'g'risidagi bitim (vasiyatnoma) notarial tartibda tasdiqlanishini talab qiladi.

Bitimlarning oddiy yozma va notarial tasdiqlangan shaklda tuzilishi ba'zi muhim asoslar bo'yicha belgilangan, jumladan:

birinchidan, bitimning yozma shakli bitim tuzilganligi faktini bir tomonning bayonotiga yoki guvohlarning ko'rsatmalariga qaraganda asosliroq isbotlaydigan dalil bo'la oladi;

ikkinchidan, yozma shakl og'zaki shakldan ko'ra bitimning haqiqiy mazmunini aniqlashga yaxshiroq yordam beradi va zarur hollarda uni tegishli davlat organlari tomonidan tekshirilishini engillashtiradi. Shu nuqtayi nazardan bitimning insofsiz ishtirokchilari tomonidan ba'zi hollarda yo'l qo'yiladigan suiiste'molchiliklarga qarshi ma'lum darajada garov bo'lib xizmat qiladi;

uchinchidan, bitimning yozma shakli taraflar uchun majburiy bo'lishi yuridik faktlarni hujjatlashtirish va taraflarning faoliyatlari ustidan nazorat olib borish imkoniyatini beradi;

to'rtinchidan, bitimlarning yozma shaklda rasmiylashtirilishi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini muayyan tartibga, o'z erklarini aniq ifoda etishga va bitim bilan nazarda tutilgan shartlarni puxta bajarishga o'rgatadi.

Qonun ba'zi hollarda bitimlarning yozma yoki notarial shaklda rasmiylashtirilishidan tashqari tegishli davlat muassasalarida qayd etilishini (ro'yxatdan o'tkazilishini) talab qiladi. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq bitimlar (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara, merosni qabul qilib olish va boshqalar) davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak (FKning 111-moddasi).

Qonun bo'yicha talab qilinadigan shaklga rioya qilmaslik oqibatida qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan taqdirdagina bitimning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Jumladan, bitimning notarial shakliga yoki uni davlat ro'yxatidan o'tkazish talabiga rioya qilmaslik bitimning haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday bitim o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi (FKning 112-moddasi, 1-bandi). Bunday hollarda bitim tuzgan taraflar har bir bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, buning imkoniyati bo'lmaganda, agar haqiqiy bo'lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur bo'ladi.

Agar taraflardan biri notarial tasdiqlash talab qilinadigan bitimni to'la yoki qisman bajargan bo'lsa, ikkinchi taraf esa bitimni notarial rasmiylashtirishdan bosh tortsa, sud bitimni bajargan tarafning talabi bo'yicha uni haqiqiy hisoblashga haqlidir. Bu holda bitimni keyinchalik notarial rasmiylashtirish talab qilinmaydi (FKning 112-moddasi, 2-bandi).

Agar davlat ro'yxatidan o'tkazish talab qilinadigan bitim kerakli shaklda tuzilgan bo'lib, ammo taraflardan biri uni ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida qaror chiqarishga haqli. Bunday hollarda bitim sud qaroriga muvofiq ro'yxatdan o'tkaziladi (FKning 112-moddasi, 3-bandi).

4-§. Birja bitimlari

Bitimlar orasida birja bitimlari o'ziga xos xususiyatga ega. Birja avvaldan tayinlanadigan manzil va vaqtda belgilangan qoidalar asosida ochiq savdo-sotiq o'tkazish orqali birja tovarlari bilan erkin ulgurji savdo qilish uchun shart-sharoitlar yaratuvchi, yuridik shaxs hisoblangan korxonadir.

O‘zbekiston Respublikasining «Birjalar va birjalar faoliyati to‘g‘risida»gi qonunining 23-moddasida birjalarda tuziladigan tovarlarni oldi-sotdi bitimlarini to‘rtta turi ko‘rsatilgan bo‘lib ular quyidagilardir:

– bor (mavjud) tovarlarning oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan, tovarlarni darhol berib yuborish yoki yetkazib berish yoxud tovarga egalik qilish huquqini beruvchi hujjatlar topshirishni ko‘zda tutuvchi oldi-sotdi bitimlari;

– forvard bitimlar real tovarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirgan holda xarid qilish va sotishga doir bitimlar;

– fyuchers bitimlari tovarlarga doir standart kontraktlarning oldi-sotdi bitimlari;

– opsion bitimlar tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish kontraktlarini belgilangan narxlar bo‘yicha kelgusida xarid qilib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlar.

Qonunda ko‘zda tutilgan birja bitimlarini ularning ijro muddatiga ko‘ra ikki turga bo‘lish mumkin.

Birinchi turdagi bitim tuzilgan vaqtning o‘zidayoq topshiriladigan tovar yoki mulk huquqini beruvchi hujjat shu vaqtning o‘zidayoq deb aytilsa-da, oldi-sotdi jarayoni o‘tguncha ma’lum bir vaqtni talab qiladi.

Ikkinchi turdagi bitimlarga forvard, fyuchers, opsion bitimlar kiradi. Forvard bitimlar, yani, muddatli bitimlar fond va tovar birjalarida qo‘llaniladigan kelgusida tovarni yetkazib berish yoki qimmatli qog‘ozni sotishni nazarda tutuvchi bitimdir. Bu bitimning ham asosiy xususiyatlaridan biri ko‘zda tutilgan harakatni ma’lum vaqt o‘tganidan keyin sodir qilish hisoblanadi. Uning yana bir xususiyati sotib oluvchi mavjud tovarni ko‘rib yoki tovarni o‘zini ko‘rmasdan turib bitim tuzadi, bunda kelgusida ishlab chiqarilishi mo‘ljallanayotgan tovar ko‘zda tutiladi.

Fyuchers bitimlari oldi-sotdi bitimlaridan biri bo‘lib bu bitimlar bo‘yicha tovarlar, xomashyolar, yarim fabrikat tayyor mahsulotlar yoki qimmatbaho qog‘ozlarni shu bitimda ko‘rsatilgan bahoda, faqat ma’lum bir vaqt o‘tganidan keyin sotiladi. Ya’ni, fyuchers bitimlari-tovar yoki fond birjasida bajariladigan muddatli bitimdir.Bu bitimning o‘ziga xos tomoni shundaki bunda tuzilgan bitimda ko‘rsatilgan bahodan bitimni ijro qilish vaqtida bozor bahosi o‘rtasidagi fakt tufayli qo‘shimcha daromad olish yoki buning aksi bo‘lishi mumkin.

Opsion bitimlar (lotincha optio-tanlash) bir necha harakat yoki qarordan birini tanlashni anglatadi. Opsion bitimlarda alternativ majburiyatlar paydo bo‘lib, huquqiy jihatdan teng bo‘lgan harakatlardan birini tanlash imkoniyati, ya’ni, o‘z majburiyatini bajarish yoki

ularni bajarmaslik mumkin bo'ladi. Bunga misol qilib shartnomada bir tomonga shartnomada ko'zda tutilgan muddatning xohlagan kunda (amerikacha opsion) tovarni yoki qimmatbaho qog'ozni talab qilish yoki bo'lmasa o'zining bu huquqidan voz kechish huquqi berilishini ko'rsatish mumkin.

«Birjalar va birjalar faoliyati to'g'risidagi» qonunning 22-moddasida birja bitimlari quyidagicha ta'riflanadi: Birja tomonidan ro'yxatga olingan birja tovari xususida birja savdosining birjada qayd etilgan natijasi bo'yicha tuzilgan oldi-sotdi shartnomasi birja bitimi hisoblanadi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, birja bitimlari umumiy oldi-sotdi bitimlardan quyidagi holatlar bo'yicha farq qiladi:

– birinchidan, birja bitimlari faqat birja savdosi jarayonida tuziladi;

– ikkinchidan, bitimning obyekti bo'lgan tovar yoki qimmatli qog'ozni birja savdosiga qo'yish uchun, albatta, birja tomonidan ijozat berilgan bo'lishi lozim (birja savdosiga qo'yiladigan tovar yoki qimmatli qog'oz birja axborotnomasiga (ro'yxatiga) kiritiladi. Buni «listing» deb ham yuritiladi). Bundan maqsad birja bitimlari subyektlarini har xil firibgarlik yoki mansabni suiiste'mol qilishlardan saqlashdir;

– uchinchidan, birja bitimlari faqat birja a'zolari tomonidan yoki ularni vakillari – brokerlar tomonidan tuziladi;

– to'rtinchidan, birja bitimlari birjalarda ro'yxatdan o'tkaziladi va ular notarial tasdiqlanishni talab etmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari);

– beshinchidan, birjada tuzilgan forvard, fyuchers va opsion bitimlarning ijrosi va uning ijro qilinmaganligidan yetkazilgan zararni undirish bo'yicha shu birja kafolat berishi lozim.

Shuningdek, birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, miqdori, narxi, bitim tuzilgan sana va vaqt hamda uni tuzgan birja a'zolarining nomi bundan mustasno) oshkor qilinishi mumkin emas. Birja bitimining mazmuniga doir ma'lumot sudlarga, qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda esa surishtiruv va tergov organlariga taqdim etiladi.

Forvard va fyuchers bitimlari hamda opsionlar savdosini amalga oshiruvchi birja o'zining hisob-kitob (kliring) markazlari orqali bitimlar ijrosini kafolatlashi shart.

Birjalarda tuzilgan bitimlarda tegishli taraflardan tashqari vositachilar ham qatnashadilar. Bunda vositachilik vazifasini broker (oldi-sotdi bitimlar tuzilishida o'z mijozlarining topshirig'i bo'yicha va ularning nomidan vositachilik xizmatlarini amalga oshiruvchi shaxs) amalga oshiradi.

Birja bitimlari birja nomidan va uning hisobidan tuzilishi mumkin emas.

Bitim bilan bog'liq nizolar oldin birjalar hakamlik komissiyasida hal etiladi qarordan rozi bo'lmagan tomon hakamlik sudiga murojaat etishga haqli.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, birja bitimlari fuqarolik kodeksida ko'zda tutilgan umumiy bitimlardan birmuncha farq qiladi. Shularni nazarda tutgan holda O'zbekiston Respublikasining amaldagi fuqarolik kodeksiga birja bitimlari to'g'risida alohida paragraf yoki moddalar kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki birja savdosi va unda tuzilayotgan bitimlar bozor iqtisodiyotining yangi institutlaridan biri bo'lib, bizning hayotimizga chuqurroq ildiz otib borayotgan hozirgi sharoitda bu shartnomalar har bir fuqaro uchun tanish va yanada tushunarli bo'lgan bo'lar edi.

5-§. Bitimning haqiqiy sanalish shartlari

Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi lozim:

– **birinchidan**, bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan aktlarga, umuminsoniy qoidalarga muvofiq bo'lishi;

– **ikkinchidan**, bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo'lishlari;

– **uchinchidan**, bitimlar ko'rinish uchungina tuzilmay, balki chindan ham yuridik oqibat tug'dirish maqsadida tuzilgan bo'lishi;

– **to'rtinchidan**, notarial guvohlantirishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan bitimlar haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilishi kerak.

Shuningdek, xo'jalik shartnomalarini xo'jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmati (yoki advokati)ning imzosisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Ayni vaqtda, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdori ikki yuz baravaridan ortiq summadagi shartnomalari yuridik xizmati (yoki advokati)ning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilinmay tuzilgan bitimlar tuzilgan paytdan e'tiboran o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitimlar mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar deb atalib, hech qanday huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi.

Mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qonun talablariga muvofiq bo'lmagan (FKning 116-moddasi), O'zbekiston Respub-

likasining manfaatlariga xilof ravishda tuzilgan (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasi), o'n to'rt yoshga to'lmagan shaxs tomonidan tuzilgan (FKning 117-moddasi), qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar (FKning 124-moddasi) o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Haqiqiy sanalmaydigan bitim yuzasidan ijroni, mulk topshirilishini yoki pul to'lanishini talab qilish mumkin emas.

Bitim butunlay haqiqiy sanalmaganidek, ba'zi hollarda uning ayrim qismi haqiqiy bo'lmasligi mumkin. Bitimning muhim qismi, ya'ni, uning narsasini, yuridik tabiatini yoki maqsadini va boshqa muhim shartlarini ko'rsatuvchi bandlari haqiqiy bo'lmaganida bitim butunlay yuridik kuchga ega bo'lmaydi. Masalan, fuqaroning o'ziga uy-joy qurish uchun berilgan yer uchastkasini sotishi to'g'risida tuzgan bitimi butunlay haqiqiy sanalmaydi.

Bitimning muhim bo'lmagan qismlarining, ya'ni, bitimning yuqorida ko'rsatilgan ahamiyatga ega bo'lmagan bandlari qonunga muvofiq kelmagan taqdirda, uning qolgan, qonunga xilof bo'lmagan qismlari haqiqiy sanaladi. Bu haqda FKning 128-moddasida bitimning bir qismi haqiqiy sanalmasligi bitimga bu haqiqiy sanalmagan qism qo'shilmasa ham u tuzilgan bo'lar edi, deb taxmin qilish mumkin bo'lsa, uning boshqa qismlarining haqiqiy sanalmasligi sabab bo'lmaydi, deb ko'rsatilgan.

Haqiqiy bo'lmagan bitim, bu to'g'rida da'voning qilinish-qilinmasligidan qat'i nazar, tuzilgan paytdanoq o'z-o'zidan mutlaqo haqiqiy emas deb taniladi. Agar butunlay bitim sud yoki xo'jalik sudi muhokamasida bo'lsa, faqat uning haqiqiy emasligi ta'kidlanadi va unga binoan qonunda ko'rsatilgan oqibatlarning tadbiq etilishi lozimligi ko'rsatiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitimlardan tashqari nizoli bitimlar ham bo'ladi. Bunday bitimlarning sodir bo'lmasligi uchun:

– **birinchidan**, bitimni tuzuvchi shaxs o'z tomonidan tuzilayotgan bitimning xarakterini va huquqiy oqibatlarini aniq, ravshan bilishi;

– **ikkinchidan**, bitim tuzuvchi shaxsning erki o'zi tomonidan, boshqa birovlarning ta'siridan tashqari holda ifodalanishi;

– **uchinchidan**, bitim tuzuvchi shaxsning erki yetarli darajada yetuk, mukammal bo'lishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilmaslik tuzilgan bitim tuzilishi paytida haqiqiy sanalsa ham, keyinchalik bunday bitimlar

to‘g‘risida nizo qo‘zg‘atilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilganidan so‘ng taraflarga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlar da’vo qo‘zg‘atilgani holda u haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nizoli bitimlar jumlasiga, o‘z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FKning 121-moddasi) yanglishish ta’sirida tuzilgan (FKning 122-moddasi), aldash, zo‘rlik, qo‘rqitish bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi yoki og‘ir holatlar yuz berishi ta’sirida tuzilgan (FKning 123-moddasi), muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilgan (FKning 120-moddasi), yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan bitimlar (FKning 125-moddasi) kiradi.

Bunday nizoli bitimlar to‘g‘risida da’voni jabrlangan shaxsning o‘zi, prokuror yoki boshqa shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab sudga murojaat qilish huquqiga ega bo‘lgan davlat organlari, jamoa xo‘jaligi, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlari hamda ayrim fuqarolar qo‘zg‘ata oladilar.

Haqiqiy emas deb topilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi. Bitimning mazmunidan uning faqat kelajak vaqt uchun bekor qilinishi mumkinligi anglashilsa, haqiqiy emas deb topilgan bitim kelajak vaqt uchun harakatdan to‘xtaydi (FKning 127-moddasi).

6-§. O‘z-o‘zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari

Qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek huquq-tartibot yoxud axloq yoki odob asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim, FKning 116-moddasida ko‘rsatilganidek, o‘z-o‘zidan haqiqiy emasdir. Bu moddada ko‘rsatilgan «qonun» so‘zi keng ma’noda qo‘llaniladi. Bu modda faqat O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan chiqarilgan hujjatlarni buzib tuzilgan bitimlargagina emas, balki qonunlar asosida chiqarilgan barcha hujjatlarni ham buzib tuzilgan bitimlarga tadbiq etiladi.

Qonun talablariga muvofiq bo‘lmagan bitim haqiqiy sanalmagani holda, bunday bitim bo‘yicha taraflarning har biri ikkinchi tarafga bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, olingan narsaning o‘zini qaytarib berish imkoniyati bo‘lmagan holda esa, agar haqiqiy bo‘lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan

bo‘lsa, uning qiymatini pul bilan to‘lashga majburdir. O‘zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi. G‘araz, yomon niyat bilan atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim qonunni jiddiy ravishda buzish deb qaraladi. Binobarin, bunday bitimlarni tuzuvchilar uchun huquq normalarida qattiq mulkiy mas’uliyat belgilanadi hamda bu bitim mutlaqo haqiqiy sanalmaydi. Masalan, fuqaroga uy-joy qurish uchun ajratilgan yer uchastkasini butunlay yoki qisman olish-sotish to‘g‘risidagi yoki muomaladan chiqarilgan ashyolar, jumladan: qoradori, nasha va boshqalarni olish-sotish to‘g‘risidagi bitimlar mutlaqo haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasidandir.

Bitim atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilganligi sababli haqiqiy sanalmagani holda quyidagicha huquqiy oqibatlarini vujudga keltiradi:

1) bitim tuzuvchilarning har qaysisida ham g‘araz niyat bo‘lsa, har ikki taraf tomonidan bajarilgan bitim yuzasidan olingan hamma narsalar undirilib, davlat daromadiga o‘tkaziladi;

2) bitim faqat bir taraf tomonidan bajarilganida esa, ikkinchi tarafdan uning olgan hamma narsasi va uning evaziga birinchi tarafga to‘lashi lozim bo‘lgan narsalari undirilib, davlat daromadiga o‘tkaziladi;

3) bitimlar tuzishda bir tarafdangina g‘araz bo‘lgan taqdirda, uning bitim bo‘yicha olgan hamma narsasi ikkinchi tarafga qaytarib berilishi lozim, ikkinchi taraf olgan yoki bitimning ijrosi evaziga olishi lozim bo‘lgan narsalar undirilib, davlat daromadiga o‘tkaziladi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasida O‘zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Haqiqiy sanalmaydigan bitim jumlasida qalbaki va ko‘z bo‘yash uchun tuzilgan bitimlar ham bo‘lishi mumkin.

Qalbaki bitim, ya’ni, taraflarning kelishuvi bo‘yicha yuridik oqibatlar tug‘dirmaslik niyati bilan faqat ko‘rinish uchungina tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi (FKning 124-moddasi).

Ko‘z bo‘yamachilik uchun tuzilgan bitim deb boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitimga aytiladi. Agar bitim boshqa bir bitimni yashirmoq uchun tuzilgan bo‘lsa, bu holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid qoidalar qo‘llaniladi. Ko‘z-bo‘yamachilik uchun tuzilgan bitim barcha hollarda haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitim bilan yashirilgan bitim qonun talablariga javob berish-bermasligiga qarab yo haqiqiy bo‘ladi yoki haqiqiy emas deb topiladi.

Agar ko‘zbo‘yamachilik uchun tuzilgan bitim qonunga xilof bo‘lsa ham, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo‘lsa, har ikki tarafning bitim yuzasidan olganlari bir-biriga qaytariladi. Ammo bitim jamiyat va davlat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bo‘lsa, har ikki tarafning olgan narsasi davlat daromadiga o‘tkaziladi.

Muomalaga layoqatsiz shaxslar tomonidan tuzilgan bitimlar to‘g‘risida shuni aytish kerakki, bitimning haqiqiy sanalishi uchun uni tuzuvchi shaxslar muomalaga layoqatli bo‘lishlari kerak.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolar, masalan, ruhiy kasallar yoki o‘n to‘rt yoshga to‘lmagan bolalar uchun bitimlarni ularning qonuniy vakillari: ota-onalar, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

O‘n to‘rt yoshga to‘lmaganligi, shuningdek, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb tanilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitimlar haqiqiy sanalmaydi, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga majbur, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo‘lmasa, uning qiymatini pul bilan to‘lashga majbur.

Muomalaga layoqatli taraf bundan tashqari, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo‘lsa, yoki bilishi lozim bo‘lgan bo‘lsa uning bitim tufayli qilgan xarajatlarini, mulkining yo‘qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga yetmagan shaxsga to‘lashga majbur.

Yosh bolalar tuzilish vaqtidayoq ijro etiladigan maishiy bitimlar, masalan, qalam, daftar, umuman o‘zlari uchun zarur bo‘lgan narsalarni olish bo‘yicha bitim tuzishlari mumkin.

7-§. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari

O‘n to‘rt yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmagan o‘smirlar qisman muomala layoqatiga ega bo‘lsalarda, bitimlarni ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylari roziligi bilan tuzadilar. Ammo ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va o‘zlari uchun zararli bo‘lmagan maishiy bitimlarni mustaqil ravishda tuzishlari mumkin. O‘smir tomonidan tuzilgan bitim (agar bu bitim uning ota-onalari yoki farzandlikka olgan yoxud homiylari roziligidan tashqari tuzilgan bo‘lsa) ota-onalarining yoki farzandlikka olganlarning yoxud homiylarining da’vosiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Demak, bunday bitimlar umuman haqiqiy sanalsada,

ular to‘g‘risida nizo qo‘zg‘atilishi va bitim tuzuvchilarning qonuniy vakillari tomonidan qo‘zg‘atilgan da’volarga binoan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunday holda mazkur bitim bo‘yicha taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo‘lmasa, uning qiymatini pul bilan to‘latishga majbur. Muomalaga layoqatli taraf bundan tashqari, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo‘lsa, yoki bilishi lozim bo‘lgan bo‘lsa, uning bitim tufayli qilgan xarajatlarini mulkning yo‘qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga yetmagan shaxsga to‘lashga majbur.

Spirtli ichimliklarni yoki giyohvand vositalarini suiiste’mol qilish oqibatida muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining roziligisiz tuzilgan bitimni sud haqiqiy emas deb topishi mumkin (FKning 120-moddasi).

O‘z harakatlarining ahamiyatini tushunishga yoki ularni boshqarishga qobiliyati bo‘lmagan fuqaro tomonidan tuzilgan bitim deb muomalaga layoqatli bo‘lsada, bitim tuzish paytidan qandaydir ta’sirlar ostida (masalan, gipnoz, psixotropik dori) o‘z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan holatda bo‘lgan shaxs tomonidan tuzilgan bitimga aytiladi. Bunday bitim sud tomonidan ham haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Yuqorida ko‘rsatilgan ikki holdan birinchisida da’volar muomalaga layoqati cheklangan fuqaro tomonidan uning homiysi qo‘zg‘atsa, ikkinchi holda, ya’ni, bitim muomalaga layoqatli shaxs tomonidan tuzilgan holda uning o‘zi tomonidan qo‘zg‘atilishi mumkin. Agar bunday bitimlar haqiqiy emas deb topilsa, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olingan barcha narsalarini ikkinchi tarafga qaytarishga, agar olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo‘lmasa, uning qiymatini to‘lashga majbur bo‘ladi.

Bundan tashqari, bitim tuzish paytida o‘z harakatlarining ahamiyatini tushunmagan yoki ularni idora eta olmagan tarafga ikkinchi taraf, agar o‘zi bilan bitim tuzgan fuqaroning shunday holatda bo‘lganligini bilgan yoki bilishi lozim bo‘lsa, uning bitim yuzasidan qilgan xarajatlarini, mulkning yo‘qolishi yoki zararlanishi sababli ko‘rgan ziyonlarni to‘lashi lozim.

Jiddiy ahamiyatga ega bo‘lgan yanglishish ta’siri ostida tuzilgan bitim yanglishish ta’sirida harakat qilgan tarafning da’vosi bo‘yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Jiddiy yanglishish ta'sirida bo'lib bitim tuzishda, bunday bitim tuzuvchi shaxs, bitimning narsasi, xususan bu narsaning sifati to'g'risida, bitim tuzuvchi kontragentning (qarshi tarafning) shaxsi haqida hato tasavvurda bo'ladi.

Agar jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'sirida tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, taraflardan biri ikkinchi tarafga bitim yuzasidan olgan barcha narsalarini qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmaganida esa uning qiymatini to'lashga majbur. Bundan tashqari, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf, yanglishish ikkinchi tarafning aybi bilan yuz berganligini isbotlay olsa, ikkinchi tarafdan o'ziga yetkazilgan haqiqiy zararni to'lashni talab qilishga haqli. Agar bu hol isbotlanmasa, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf ikkinchi tarafning talabi bilan, basharti, hatto yanglishishi tarafga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra yuz bergan bo'lsa ham, yetkazilgan haqiqiy zararni unga to'lashi shart (FKning 122-moddasi).

Aldash, zo'rlash, qo'rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda yoxud fuqaro uchun og'ir holatlarning yuz berishi oqibatida tuzilgan bitim jabrlanuvchining da'vosi bo'yicha haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Aldash ta'siri ostida bitim tuzilishida bitim tuzuvchi ikkinchi tomonni atayin yomon niyat bilan yanglishtiradi. Bu holda aldanuvchi tomon bitimning narsasi yoki uning shartlari to'g'risida xato tasavvur qiladi. Uy-joylarni egalikka berish haqidagi qaror va unga asosan egalik huquqi to'g'risida berilgan order bitimlarni haqiqiy emas deb topish uchun fuqarolik qonunchiligida belgilangan asoslarda sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qo'rqitish ta'siri ostida bitim tuzilishida jabrlangan shaxs o'ziga yoki yaqin kishilariga biror mulkiy yoki shaxsiy zarar yetkazilishidan qo'rqib, bitim tuzishga majbur bo'ladi.

Zo'rlik deb boshqa shaxsning erki shu shaxsni bitim tuzishga majbur qilish maqsadida uning o'ziga yoki yaqin kishilariga jismoniy azob yetkazishdan iborat bo'lgan g'ayriqonuniy ta'sirot tushuniladi.

Bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi tufayli bitim tuzilsa, vakilning yoki u bilan bitim tuzuvchining manfaatlari nazarda tutilib, vakil qilinuvchining zarariga qaratilgan harakat qilinadi.

Masalan, muayyan narsa sotib olish uchun vakil qilingan shaxs sotuvchi bilan yomon niyatda o'ziga ma'lum mukofot berilishi sharti

bilan narsani yuqori bahoda sotib olish to'g'risida kelishsa, yuqoridagi hol yuz beradi.

Og'ir holatlarning vujudga kelishi tufayli tuzilgan bitimda taraflar biri qattiq muhtojlik ta'sirida harakat qiladi va o'zi uchun zarari ochiqdan-ochiq ko'rinib turgan bitimni tuzadi.

Aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi ta'sirida tuzilgan bitim, shuningdek, og'ir holatlar yuz berishi tufayli tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, bu holat ikkinchi taraf bitim yuzasidan olgan narsasini jabrlanuvchiga qaytarishi, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmaganida esa, uning qiymatini to'lashi lozim. Bitim yuzasidan jabrlanuvchining ikkinchi tarafdan asossiz olingan mulki davlat daromadiga o'tkaziladi. Bundan tashqari, ikkinchi taraf bitimning haqiqiy emas deb topilishi tufayli vujudga kelgan xarajatlarning, yo'qolgan mol-mulk va yetkazilgan zararni jabrlanuvchiga to'lashi shart (FKning 123-moddasi).

FKning 125-moddasiga asosan, yuridik shaxs tomonidan uning ta'sis hujjatlarida (ta'sis shartnomasi, ustavi) aniq chegaralab qo'yilgan maqsadlarga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug'ullanishga litsenziyasi bo'lmagan yuridik shaxs tomonidan tuzilgan bitim uning muassisi (ishtirokchisi) yoki vakolatli davlat organining da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Bitimlarning qanday turlarini bilasiz?*
2. *Birja bitimlarini sanab bering.*
3. *Shartli bitimlarga tarif bering.*
4. *Elektron bitimlarni tushintirib bering.*
5. *Nizoli bitimlarga misol keltiring.*
6. *Opsion bitimlarga misol keltiring.*
7. *Forvard bitimlarga ta'rif bering.*
8. *Qo'rqitish ta'siri ostida tuzilgan bitimlarga misol keltiring.*
9. *Haqiqiy sanalmaydigan bitimlarni qanday turlarini bilasiz?*
10. *Mutlaqo haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qanday bitimlar kiradi?*
11. *Aksiyalar oldi-sotdisiga qiziqib qolgan Mirolim aksiyalar oldi-sotdisi bilan shug'ullanish uchun ularni amalga oshirayotgan fond birjasiga boradi. Lekin unga fond birjasida faqat vositachilar yordamida oldi-sotdi amalga oshirilishini bildiradilar. Vositachilarga to'lanadigan haqdan qochgan Mirolim vositachilarsiz qimmatli*

qog'ozlar sotib olishga ruxsat berishlarini so'rab fond birjasiga murojaat etadi. Fond birjasining rad etish to'g'risidagi javobini olgandan so'ng u sudga murojaat etadi.

Sud bu masalani qanday hal etadi? Fond birjalarida qanday bitimlar tuziladi? Mirolim fond birjasida mustaqil bitim tuzishi mumkinmi?

12. *Ruhiy kasal fuqaro Rustamov «Nargiz» magazinidan har kuni bitta ruchka sotib olardi. Uning uyida 200 dan ortiq ruchka to'planganida Rustamovning xotini magazin direktoridan barcha ruchkalarni qaytarib olib xaqini qaytarib berishni talab qildi. Magazin direktori Rustamovning xotinining talabini qondirishni rad etdi.* ***Bu masala qanday hal qilinadi? Magazin direktori to'g'ri yo'l tutganmi?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 102-moddasida qaysi huquqiy norma ko'rsatilgan?

A. Bitimlar tushunchasi. B. Bitim turlari.
C. Bitim shakllari. D. Shartli bitimlar.

2. Jeton, patta yoki odatda qabul qilingan boshqa belgi berish yo'li bilan tasdiqlangan bitim bu.....?

A. Og'zaki shaklda tuzilgan. B. Yozma shaklda tuzilgan.
C. Oddiy yozma shaklda tuzilgan. D. Sukut saqlash shaklida tuzilgan.

3. Yozma shaklda tuzilgan bitimni bajargan taraf ikkinchi tarafdan nimani talab qilishga haqli?

A. Qo'shimcha talablarni. B. Muhr bosib tasdiqlashni.
C. Notarial harakatlarni. D. Ijroni tasdiqlovchi hujjatni.

4. Fuqarolik kodeksining qaysi moddasida bitimlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi huquqiy norma ko'rsatilgan?

A. 105-moddasida. B. 107-moddasida.
C. 109-moddasida. D. 111-moddasida.

5. Ishonchnoma tuzish qanday bitim hisoblanadi?

A. Bir tomonlama bitim. B. Ikki tomonlama bitim.
C. Uch tomonlama bitim. D. Ko'p tomonlama bitim.

6. Qalbaki bitim bu – .. .. ?

A. Zo'rlik ta'siri ostida tuzilgan bitim.
B. Qo'rqitish orqali tuzilgan bitim.
C. Og'ir holatlarning yuz berishida tuzilgan bitim.
D. Yuridik oqibatlar tug'dirishga qaratilmagan bitim.

1-§. Vakillik tushunchasi

Vakillik deb bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan yuridik harakatlarni amalga oshirishiga aytiladi. Ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitim vakolat beruvchiga nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi (FKning 129-moddasi).

Vakillikning mohiyati shundan iboratki, unga asoslanib tuzilgan bitimlar faqat vakolat beruvchi uchungina muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Vakilning shaxsan o'zi esa, bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va majburiyatlar olmaydi. Kishining shaxsi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, qonunlarda nazarda tutilgan bitimlarni vakil orqali tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, nikoh shartnomasiga kirishish, alimentlarni undirish yoki to'lash bilan bog'liq majburiyatlar.

Vakillik orqali huquq layoqatini amalga oshirish, ya'ni huquqlar olish va majburiyatlarni bajarish mumkin bo'lmaganligi sababli vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham muhtoj bo'ladilar. Jumladan, fuqaro o'ziga qarashli uy-joyni vakil orqali boshqarish yoki sotishi, tashkilotlar esa, vakillar orqali bir-birlari bilan turli shartnomalar tuzishlari mumkin.

Muomalaga layoqatli fuqarolargina vakil bo'lishlari, vakillik qilishlari mumkin. Istisno sifatida ayrim hollarda o'n olti yoshga to'lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo'lishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda tashkilotlar uchun ham vakil bo'lishlariga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo'limlarining agentlari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar tashkilotlarning vakillari sifatida ish bajaradilar.

Yuridik shaxs faqat o'z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o'z faoliyatining xarakteriga muvofiq bo'lgandagina fuqarolarning vakil yoki boshqa yuridik shaxs vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Tashkilotlarning mulkiy huquqlarini, shuningdek, fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini qo'riqlash maqsadida qonun kimlarning vakil sifatida harakat qila olmasligini belgilaydi. Jumladan, tashkilotning bosh buxgalteriga o'zi ishlab turgan tashkilot uchun bankdan va moliya organlaridan naqd pul, shuningdek, boshqa tovar, moddiy boyliklar olishga yo'l qo'yilmaydi. Savdo korxonalari va boshqa tashkilotlar o'zlaridan olingan vakolatnomalar yuzasidan hisobot bermagan mansabdor shaxslarni tovar boshqa ashyolarni olish uchun vakil qila olmaydi.

Sudda voyaga yetmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha olmaydilar. Sudyalar, tergovchilar, prokurorlar qonuniy vakil sifatida (ota-onalar, farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar) shuningdek, tegishli sud yoki prokuraturaning vakili sifatida qatnashish hollaridan tashqari, sudda vakil bo'la olmaydilar (FPKning 51-moddasi). Vakolat beruvchi har qanday shaxs muomalaga layoqatli va muomalaga layoqatsiz fuqarolar ham, shuningdek, yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

2-§. Vakolat va uning turlari

Vakil o'zida bo'lgan vakolatga binoan o'zini vakil qiluvchiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Binobarin, vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi. Vakilning vakolatlari qonunga, sud qaroriga, vakil qilingan davlat organlarining hujjatiga yoki ishonchnomaga asoslangan bo'lishi mumkin.

Vakil o'z vakolatini vakolat beruvchining manfaatlarini ko'zlabgina amalga oshirishga majbur. Binobarin, vakil o'ziga vakolat bergan shaxs nomidan, shaxsan o'ziga nisbatan ham, u ayni bir vaqtda vakili bo'lgan boshqa shaxsga nisbatan ham bitimlar tuzishi mumkin emas (tijorat vakilligi bo'lgan hollar bundan mustasno) (FKning 129-moddasi, 3-bandi).

Agar shaxs nomidan oshkora harakat qilish uchun hech qanday vakolat bo'lmasa yoki vakolatli bo'lsa ham uning doirasidan chetga chiqilgan bo'lsa — bu holda tuzilgan bitimlar bo'yicha kim nomidan harakat qilgan bo'lsa, mazkur shaxs uchun huquq va majburiyatlar vujudga kelmaydi.

FKning 132-moddasida ko'rsatilganidek, boshqa shaxs nomidan tuzilgan yoki vakolatlardan tashqari chiqib tuzilgan bitim vakolat

bergan shaxs keyinchalik ma'qullangan taqdirdagina, uning uchun huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Bitim tuzishga vakolat bergan shaxs bitimning ijroga qabul qilinganligidan guvohlik beruvchi harakatlar qilgan holda ham bunday bitim ma'qullangan hisoblanadi.

Vakil qiluvchi tomonidan bitimning kelgusida ma'qullanishi u tuzilgan vaqtdan e'tiboran haqiqiy deb hisoblashga huquq beradi.

Bitimlar tuzishda vakil o'z erki bilan harakat qiladi. Bu holda u o'ziga berilgan vakolatning hajmiga, amaldagi huquqiy normalarning qoidalariga, vakil qiluvchining bergan ko'rsatmalariga asoslanib ish tutadi. Bitim tuzilishida vakilning erki ham vakolat doirasida ifodalanganligi sababli vakilning jiddiy ravishda yanglishishi, aldanish, qo'rqitilish yoki zo'rlik ta'sirida tuzilgan bitim sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Vakil komissionerdan farq qiladi. Agar vakil bitim tuzishda boshqa shaxs nomidan harakat qilsa, komissioner boshqa bir shaxs komitent topshirig'i bo'yicha va uning hisobiga harakat qilsa ham bitimni o'z nomidan tuzadi.

Vakil vakil qiluvchi tomonidan yuridik harakatlar qilish vakil qiluvchi uchun muayyan fuqarolik huquqlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish niyatida bo'lganligini o'zi bilan bitim tuzuvchi shaxslarga ochiq ravshan bildirishi lozim. Vakilning bunday niyatda bo'lganligini vakil harakat qilib turgan vaziyatning o'zidan ham ko'rinib turishi mumkin. Masalan, chakana savdo korxonasidagi sotuvchi, kassir va boshqalarning harakatlarini, ularning muayyan bir tashkilot vakillari bo'lishlarini bildiradi.

Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardan vakilning yuridik harakatlari tufayli, jumladan, u tomonidan tuzilgan bitim tufayli, vakolat beruvchi bilan uchunchi shaxslar o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatni ajratish kerak. Agar vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasidagi munosabat (ichki munosabat) shartnomaga masalan, topshiriq yoki mehnat shartnomasiga asoslangan yoxud boshqa turdagi yuridik faktlarga, jumladan: tug'ilganlik, vasiylik, farzandlikka olish faktlariga asoslangan vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabat (tashqi munosabat) vakilning uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimi asosida vujudga keladi.

Vakolat qanday asoslardan vujudga kelishiga qarab, vakillik ikki turga: qonun bo'yicha vakillik va shartnoma bo'yicha, ya'ni ixtiyoriy vakillikka bo'linadi.

Vakillik va uning vakolati normativ akt bilan belgilangan holda bunday vakillik muomalaga layoqatsiz shaxslar: yosh bolalar, ruhiy kasallar, aqli zaiflarning huquq va manfaatlari qo'riqlanishini ta'minlashga qaratiladi. Sud organlarida vakillik qilish to'g'risidagi qoidalar tegishli qonunlar bilan belgilanadi.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va vasiylar FKning 131-moddasida belgilanganidek, qonuniy vakillar hisoblanadilar.

Shartnomali, ya'ni, ixtiyoriy vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchining erki bilan belgilanadi. Bunday vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchi tomonidan ko'rsatiladi.

Shartnoma bo'yicha vakillikda mehnat shartnomasiga binoan tashkilot nomidan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi xizmatchi, masalan, tashkilotlarning yurist maslahatchilari, ta'minot vakillari va boshqalar vakil bo'lib hisoblanadilar.

Topshiriq shartnomasiga binoan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi shaxslar ham shartnoma bo'yicha vakil bo'la oladi. Korxona rahbari korxona nomidan boshqa subyektlar bilan munosabatlarga kirishganda maxsus yozma vakolatnomasiz ish yuritishga haqli.

3-§. Ishonchnoma

O'zbekiston Respublikasi FKning 134-moddasida ta'riflanishicha ishonchnoma deb bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi. Ishonchli vakil o'ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi. Ishonchnomaning berilishi vakil uchun vakolat belgilashga qaratilgan bir tomonlama bitim sifatida ko'riladi. Ishonchnoma topshiriq shartnomasi, mehnat shartnomasi, ekspedisiya shartnomasi va boshqa shartnomalar asosida beriladi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek, yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko'rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish uchungina berilishi mumkin (FKning 134-moddasi, 2-bandi).

Ishonchnoma bir shaxs, shuningdek, bir necha shaxslar nomidan bir yoki bir necha shaxslar nomiga ham berilishi mumkin. Jumladan, uy-joy qurish kooperativining vakili kooperativ a'zolarining barchasi tomonidan yoki umumiy majlisning vakolatiga binoan bir necha shaxs tomonidan imzolangan ishonchnoma olishi mumkin.

Ishonchnoma vakilining uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarda bo'lishi uchun tayinlanadi. Ishonchnomaning mazmunidan uning qanday vakolatlarga ega ekanligi, qanday yuridik harakatlar qilishga haqli bo'lishi ko'rinib turadi. Binobarin, vakil ishonchnomada ko'rsatilgan vakolat doirasida harakat qilib, uchinchi shaxslar bilan shartnoma tuzgan bo'lsa, vakil qiluvchi bu shartnomani bajarishdan bosh torta olmaydi.

Ishonchnoma umumiy va maxsus turlarga bo'linadi.

Umumiy ishonchnomada har xil bitimlar va boshqa yuridik harakatlar qilish, masalan, yuridik va jismoniy shaxslarning filiallarini idora etish yoki fuqaroga qarashli mulkni boshqarish uchun berilgan vakolat ko'rsatiladi.

Maxsus ishochnoma bir turdagi bitimlarni qilish, masalan, jamoa xo'jaliklari va ularning a'zolaridan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish bo'yicha bitimlar tuzish uchun vakolat belgilanadi. Faqat bironbir bitimnigina tuzish, masalan, sotib olib ajratib qo'yilgan tovarni olish uchun berilgan ishonchnoma birgalikdagi maxsus ishonchnoma hisoblanadi. Ishonchnomada uning qachon berilganligi ko'rsatilishi lozim, aks holda u haqiqiy sanalmaydi. Ishochnoma ko'pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o'z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko'rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas (FKning 139-moddasi).

Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda ularni amalda bo'lish muddati albatta ko'rsatilishi kerak.

Notarial shaklni talab qiluvchi bitimlarni tuzish yoxud yuridik shaxslarga nisbatan harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan ishonchnoma idora tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. FKning 136–137–138-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno (FKning 135-moddasi, 2-bandi).

Ishonchnomalarni notarial idoralardan tashqari boshqa tashkilotlar tomonidan tasdiqlanishi FKning 136–137-moddalari bilan belgilanadi. Jumladan, xat-xabarlar, shu jumladan pul va posilkalar olish uchun beriladigan vakolatnoma, ish haqi hamda mehnat munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa to'lovlarni, muallif va ixtirochilarga beriladigan haqlarni, pensiyalar, yordam pullari va stipendiyalari, shuningdek xalq banklaridan tegishli summalarni olish uchun beriladigan ishonchnoma fuqarolar yashab turgan joydagi o'zini o'zi boshqarish organlari

tomonidan, ishlab turgan yoki o'qib turgan tashkilot tomonidan, turar joydagi uyga xizmat ko'rsatuvchi uy-joydan foydalanish tashkiloti tomonidan, davolanib turgan joyida esa — davolanish muassasasining ma'muriyati tomonidan, harbiy xizmatchi tomonidan ishonchnoma berilganida tegishli harbiy qism qo'mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarga beriladigan ishonchnoma tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolanib, unga ushbu yuridik shaxsning muhri bosiladi.

Davlat mulkiga asoslangan yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirishi uchun beriladigan ishonchnoma ushbu yuridik shaxsning bosh buxgalteri tomonidan ham imzolanishi kerak. Bankda operatsiyalarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi (FKning 138-moddasi).

Vakillik shaxsiy ishonchga bog'liq bo'lganligi tufayli vakolat olgan shaxs qanday harakatlarni qilishga vakil qilingan bo'lsa, ularni shaxsan o'zi bajarishi lozim. Vakil olgan vakolati yuzasidan bu harakatlarni bajarishni faqat ishonchnomada ko'rsatilgan hollarda yoki vakolat beruvchining manfaatlarini qo'riqlash uchun ma'lum bir sharoitlar tufayli birovga topshirishga majbur bo'lsagina boshqa shaxsga topshirishga haqli. Vakolatning vakil tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Ishonchnoma FKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

1. Muddat tugashi;
2. Ishonchnoma beruvchi tomonidan bekor qilinishi;
3. Vakolat olgan shaxsning vakillikdan bosh tortishi;
4. Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning bekor bo'lishi;
5. Nomiga ishonchnoma bergan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, ishonchnoma beruvchi fuqaroning o'limi;
6. Muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan deb topilishi yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi;
7. Ishonchnoma olgan shaxsning o'lishi, uni muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi bilan.

Ishonchnoma beruvchi xohlagan paytida uni bekor qila oladi, ishonchnoma oluvchi ham undan bosh torta oladi.

Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning tugashi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda, bunday vazifa vakolat beruvchining huquqini oluvchi shaxslarga ham yuklatiladi. Vakolat beruvchining vafot etishi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda esa bu vazifa uning vorislariga yuklatiladi.

Ishonchnoma bergan shaxs uning bekor qilinganligi to'g'risida ishonchnoma bergan shaxsni, shuningdek ishonchnoma yo'naltirilgan uchinchi shaxslarni ham xabardor qilishi kerak. Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxs bekor bo'lgan, ishonchnoma bergan fuqaro vafot etgan, muomalaga layoqatsiz deb topilgan singari holatlarda ishonchnoma bekor bo'lgani haqida xabardor qilish ishonchnoma bergan shaxs huquqi qabul qilib oluvchilar zimmasiga yuklanadi.

Ishonchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs tomonidan qilingan harakatlar to'g'risida FKning 142–144-moddalarida mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rilgan ziyonlarni jabrlanuvchiga to'laydi. Ishonchnomaning bekor qilinganligi bilguniga yoki bilishi lozim bo'lguniga qadar ishonchnoma bergan shaxs tomonidan uchinchi shaxslarga nisbatan qilingan harakatlar ishonchnoma beruvchi uchun yoki uni huquqlarini oluvchilar uchun o'z kuchini saqlab qoladi.

Ishonchnoma olgan shaxs tomonidan uning ishonchnoma bekor qilingan yoki tugatilganini bilganidan yoki bilishi lozim bo'lgan vaqtdan so'ng qilingan harakatlar vakolatnoma beruvchi uchun huquq va majburiyat tug'dirmaydi. Ishonchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs yoki uning vorislari (huquq va majburiyat oluvchilar) ishonchnomani darhol qaytarishlari lozim.

Ishonchnomani bekor qilinishi bilan bu ishonchnoma yuzasidan boshqa shaxslarga topshirilgan vakolat ham o'z kuchini yo'qotadi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Vakillik deb nimaga aytiladi?*
2. *Vakolatsiz vakillik deganda nimani tushunasiz?*
3. *Tijorat vakilligiga ta'rif bering.*
4. *Ishonchnomaning qanday shakllarini bilasiz?*
5. *Ishonchnoma qanday hollarda bekor bo'ladi?*
6. *Kimlar qonuniy vakil bo'lishlari mumkin?*
7. *Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma qanday tasdiqlanadi?*
8. *Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda nimalar ko'rsatilishi lozim?*
9. *Yuridik shaxs vakil bo'lishi mumkinmi?*

10. Sudda fuqarolarning vakillari sifatida kimlar qatnasha olmaydilar?

11. Uzoq muddatga safarga ketayotgan Komilovlar oilasi qo'shnisi A. Nomozovga uyiga va mollariga qarab turishni iltimos qilib va buning uchun haqqini to'lashlarini aytib safarga ketishadi. A.Nomozov qo'shnisining mollariga yem-xashak olish maqsadida uning uyidagi ayrim mol-mulklarni sotadi. Safardan qaytib kelgan Komilovlar oilasi sotilgan mol-mulklarni qaytarishni, agar qaytarmasa sudga murojaat etishlarini bildiradilar. A.Nomozov esa mollarga berishga yem-xashak qolmaganligi bois bu ishni amalga oshirganligini, aksincha bo'lganda, bunday harakat qilmasligini, kelishuv bo'yicha uning uyiga va mollariga qarab turganligi uchun haq to'lashlarini so'raydi. Ushbu nizo bo'yicha taraflar sudga murojaat qiladilar. ***Bu muammo qanday hal qilinadi? Vakilning harakatlari to'g'rimi?***

12. Fuqaro Mustafoyev 2007 yil 1 mayda chet elga xizmat safariga ketishi munosabati bilan o'ziga qarashli «Matiz» avtomashinasini fuqaro Sunnatovga ijaraga qoldiradi. Undan oyiga 100000 so'm ijara haqi olib turish uchun fuqaro Shotursunovga ishonchnoma beradi. Fuqaro Mustafoyev 2008 yil 1 noyabrda safardan qaytib keladi va Shotursunovdan o'tgan davr uchun to'langan ijara haqini berishni so'raydi. Shotursunov Mustafoyevga 2007 yil 1 maydan 2008 yil 1 maygacha bo'lgan ijara summasini to'laydi. Biroq Mustafoyev Shotursunovdan qolgan 6 oy uchun ham ijara haqi berishini talab qiladi. ***Ushbu masalani hal qiling.***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Kimlar vakil bo'lishlari mumkin?

A. Fuqarolar. B. Jismoniy shaxslar.
C. Yuridik shaxslar. D. Fuqarolar, yuridik shaxslar.

2. Vakillar xizmatiga qaysi huquq subyektlari muhtoj bo'ladilar?

A. Davlat. B. Fuqarolar.
C. Yuridik shaxslar. D. Fuqarolar, yuridik shaxslar.

3. Sudda fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha olmaydigan subyektlar qaysi javobda keltirilgan?

A. Yuridik shaxslar, tashkilotlar.
B. Jismoniy shaxslar, davlat.
C. Voyaga yetmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar.
D. Qonunchilikda bunday subyektlar nazarda tutilmagan.

4. Ishonchnoma necha yilga berilishi mumkin?

A. 1-yilga. B. 2-yilga.
C. 3-yilga. D. 5-yilga.

5. Ishonchnoma beruvchi shaxs uni qachon bekor qilishi mumkin?

A. 1-yildan keyin. B. 1-oy ichida.
C. 3-yildan keyin. D. Xohlagan paytda.

1-§. Muddat va da'vo muddatlari tushunchasi

Fuqarolik huquqida aniq belgilangan vaqtga muddat deb aytiladi. Muddatning o'tishi yuridik fakt hisoblanadi, chunki uning o'tkazib yuborilishi natijasida, qonunda nazarda tutilgan hollarda, muayyan huquqiy oqibatlar vujudga keladi, biron-bir huquq va majburiyat olinadi, o'zgartiriladi yoki yo'qotiladi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlarda muddatlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida tadbiq etilishi bu munosabatlarda qatnashuvchilarning huquqlarini qo'riqlashda, qonunchilikni ta'minlashda, tashkilotlar o'rtasida munosabatlarda esa xo'jalik hisobini mustahkamlashda, korxonalarning normal ishlashida, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishda, muhimi, shartnoma intizomiga amal qilishda katta rol o'ynaydi.

Huquqni himoya qilish va uni amalga oshirishda vaqtning ahamiyati shundan iboratki, u faktik holatlarni keltirib chiqaradi, faktlarni huquqga (talab qilish huquqiga) aylantiradi, huquqni vujudga keltiradi, o'zgartiradi hamda bekor qiladi. Vaqt shaxslarga huquq beradi, ba'zilaridan esa huquqni olib qo'yadi yoki huquqning harakatini to'xtatadi.

Da'vo muddati deb shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'ladigan muddatga aytiladi. Har qanday fuqarolik da'vosining ikki tomoni bor:

Birinchidan, moddiy-huquqiy tomoni bunda, avvalo, da'vogarning javobgarga nisbatan muayyan nizoli moddiy-huquqiy talabi bo'lishi, masalan, biron-bir ashyoning topshirilishi, pul to'lanishi, xizmat ko'rsatilishi, zararning qoplanishi xususida talab qilinadi;

Ikkinchidan, protsessual huquqiy tomoni – bunda taraflar o'rtasida kelib chiqqan nizoning mazmunan hal qilinishi va buzilgan yoki nizoli huquqning qo'riqlanishi to'g'risida sudga iltimos bilan murojaat qilinadi.

FKning 10-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik huquqlari protsessual qonunlar va shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi tomonidan himoya qilinadi. Binobarin, huquqlari buzilgan shaxs

(fuqaro yoki tashkilot)lar yuqorida ko‘rsatilgan sud, xo‘jalik sudi yoki xolislar sudiga da’vo arizasi berib, buzilgan huquqlarini himoya qilinishi to‘g‘risida da’vo qo‘zg‘atishlari mumkin.

Da’vo muddati subyektiv huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan so‘nggi imkoniyat. Bu vaqt oralig‘ida shaxs o‘z huquqlarining amalga oshirilishini talab qilmasa, ularni yo‘qotadi.

Buzilgan huquqni himoya qilish talabi da’vo muddatining o‘tganligidan qat’i nazar, sudda ko‘rib chiqish uchun qabul qilinadi (FKning 153-moddasi).

Agar da’vo arizasi qonun bilan belgilangan muddat davomida berilgan bo‘lsa, sud, xo‘jalik sudi yoki xolislar sudi tomoni da’vo ishini ko‘rib, ishning mazmuni bo‘yicha da’voni qondirish yoki qondirmaslik to‘g‘risida qaror chiqaradi. Agar da’vo arizasi qonun bilan belgilangan muddatni o‘tkazib berilgan bo‘lsa, sud, xo‘jalik sudi, yoki xolislar sudi muddatning o‘tkazilish sababini muhokama qiladi, agar da’vo muddati uzrsiz sabablar bilan o‘tkazilganligi aniqlansa, o‘tkazilgan muddat tiklanishi va ishning mazmuni bo‘yicha qaror chiqarilishi mumkin.

Mulkiy munosabatlarni tartibga solishda da’vo muddatlari qonun bilan belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Da’vo muddatining belgilanishi fuqarolik huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga, qarzning undirilishi, majburiyatning bajarilishi to‘g‘risidagi talablar o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlashga, tashkilotlar o‘rtasidagi hisob-kitoblar qilinishini tezlatishga, shartnoma va moliya intizomiga rioya etilishini ta’minlashga, xo‘jalik hisobini mustahkamlashga yordam beradi. Da’vo muddatlarining belgilanishi fuqarolar o‘rtasidagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlash uchun ham katta ahamiyatga ega.

Ma’lumki, da’voni belgilangan muddatda to‘g‘ri hal qilish uchun fuqarolik ishi yuzasidan dalillar to‘plash va ularni chuqur tekshirish lozim. Ammo nizoli huquqiy munosabat vujudga kelgan paytdan boshlab uzoq muddat o‘tgan bo‘lsa, dalillarni to‘plash ancha qiyinlashadi. Chunki ishning sudda ko‘rilishi vaqtida ba’zi guvohlarning bo‘lmasligi (ko‘chib ketgan, vafot etgan bo‘lishi), ba’zilari esa bo‘lgan voqealarni, faktlarni unutgan bo‘lishlari yoki bu faktlarni buzib tasvirlashlari, ish to‘g‘ri hal qilinishi uchun zarur xarajatlar yo‘qotilgan bo‘lishi mumkin va hokazo. Agar da’vo muddati qonun bilan belgilanmagan bo‘lsa, bitim tuzgan yoki birovning biron-bir huquqini buzgan shaxs doimo uzoq vaqt davomida, o‘ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan da’vo qilinishi xavfi ostida bo‘lar edi.

Huquqshunos olim I.B.Noviskiyning fikricha, da'vo muddati yuridik faktlarning bir turi bo'lib, yuridik oqibat tug'diradi[1]. Ushbu fikrga qo'shilgan holda shuni ta'kidlash joizki, aynan da'vo muddatining o'tishi yoki uning mavjudligi fuqarolik huquq va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor bo'lishiga olib keladi. «Da'vo muddati» iborasidagi «muddat» atamasi fuqarolik-huquqiy munosabatga nisbatan shunday ma'noni anglatadiki, bunda qaysidir munosabat, holat, voqea sodir bo'lgan vaqt fuqarolik huquq va majburiyatlarida o'z ifodasini topishi lozim hisoblanadi.

O'zining fuqarolik huquqlarini buzilgan deb hisoblagan fuqaro yoki yuridik shaxslar ushbu huquqlarni himoya qilish maqsadida sudlarga murojaat qiladilar.

Huquqshunos olim O.S. Ioffening fikricha, sudlarga da'vo bilan murojaat qilish uchun quyidagi holatlar mavjud bo'lishi lozim:

- da'vo qo'zg'atayotgan shaxs yoki nomidan da'vo qo'zg'atilayotgan shaxs protsessual huquq layoqatiga ega bo'lishi, ya'ni prosessda mustaqil taraf sifatida ishtirok eta olishi lozim;
- da'vo qo'zg'atish orqali boshlanadigan ish sudlarga taalluqli bo'lishi talab etiladi;
- da'vo qaratilayotgan shaxs fuqarolik huquqining subyekti bo'lishi va da'vogar kabi protsessual huquq layoqatiga ega bo'lishi lozim.

Ushbu holatlarning barchasi mavjud bo'lganda sudlarga buzilgan huquqlarni tiklash va himoya qilish maqsadida murojaat qilish mumkin.

Huquqi buzilgan shaxs da'vo qo'zg'ata turib nafaqat bu da'vo sud tomonidan qabul qilinishini, shu bilan birga ish sudda ko'rib chiqilishini talab qilishi mumkin. Zero, da'vo qo'zg'atishdan asosiy maqsad ham buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish hisoblanadi. Bunday himoyaga erishish va ish sud tomonidan ko'rib chiqilishi uchun fuqarolik huquqi nuqtayi nazaridan quyidagi holatlar talab etiladi:

a) da'vo qo'zg'atayotgan shaxs tegishli subyektiv huquqlar sohibi bo'lishi;

b) uning subyektiv huquqlari buzilishi yoki unga putur yetkazilishi;

d) bunday buzilish da'vo bo'yicha javobgar sifatida ishga jalb etilgan shaxs tomonidan amalga oshirilishi.

Huquqshunos olim V.P. Gribanovning fikricha, moddiy-huquqiy mazmuniga ko'ra, himoyaga bo'lgan huquq o'zida quyidagilarni ifodalaydi:

---

[1] *Новицкий И.Б.* Сделки. Исковая давность. – М.: Юрид.лит. 1954. – С. 137.

– huquqdor shaxsning qonun tomonidan o‘ziga berilgan vositalar asosida huquqbuzarga nisbatan shaxsan o‘zi majburlov ta’sir choralari ko‘rish imkoniyati;

– huquqdor shaxs tomonidan huquqbuzarga tezkor ta’sir choralarini qo‘llash imkoniyati;

– tegishli vakolatli davlat organi yoki jamoat organiga huquqdor shaxsning o‘z huquqlarini himoya qilishni so‘rab murojaat etish imkoniyati.

Darhaqiqat, himoya qilishga, to‘g‘rirog‘i, da’voga nisbatan huquqdor shaxsga tegishli imkoniyatlar doirasining bu taxlit uchga bo‘lib ko‘rsatilishi, uning imkoniyatlarida aniqlikni belgilab beradi. Biroq V.P. Gribanov tomonidan bildirilgan dastlabki ikki asos, huquqdor shaxsning imkoniyatlarini sun’iy oshirish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Chunki huquqi buzilgan shaxs har doim ham huquqbuzar shaxsga nisbatan huquqlari himoyasini o‘zi amalga oshira olmaydi. Bundan tashqari huquqdor shaxsning huquqbuzarga yoki qarzdorga nisbatan tezkor ta’sir choralari (masalan, mol-mulkni ushlab qolish, qarzga muqobil ravishda majburan tortib olish va shu kabilar) ni qo‘llash har doim ham qonuniy harakat sifatida baholanmasligi mumkin.

Ushbu holatlar mavjud bo‘lganda nafaqat sudga murojaat etish, balki buzilgan fuqarolik huquqlari uchun sud himoyasining belgilanishiga erishish mumkin. Buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish maqsadida da’vo qo‘zg‘atish va ushbu huquqlarning himoyasiga erishish ikki ma’nodagi huquq orqali ifodalanadi. Da’vo bilan murojaat qilish huquqi – da’vogarning protsessual ma’nodagi huquqi bo‘lsa, buzilgan huquqqa nisbatan da’vo orqali himoyaning amalga oshirilishi da’voga nisbatan moddiy huquq hisoblanadi.

Prosessual ma’nodagi da’vo qilish huquqi u yoki bu muddatning o‘tishiga bog‘liq bo‘lmaydi. Umumiy qoidaga muvofiq, buzilgan huquqni himoya qilish talabi da’vo muddatining o‘tganligidan qat’i nazar sudda ko‘rib chiqish uchun qabul qilinadi (FKning 153-moddasi). Aksincha, moddiy ma’nodagi da’vo qilish huquqi faqatgina qonunda belgilab qo‘yilgan muddat oralig‘ida amalga oshirilishi kerak bo‘ladi. Ushbu muddatning o‘tishi esa, buzilgan fuqarolik huquqi uchun da’vo qilish orqali himoyaga erishib bo‘lmasligiga olib keladi.

Odatda, da’voga bo‘lgan huquq manfaatdor shaxsning javobgar bilan bo‘lgan moddiy-huquqiy nizosini shaxsning buzilgan yoki to‘sqinlik qilinayotgan huquqini yoxud qonun bilan qo‘riqlanayotgan manfaatlarini ko‘rib chiqish va hal qilish to‘g‘risida sudga murojaat

qilishning qonun bilan ta'minlangan imkoniyatidir. Ushbu qoidaga muvofiq protsessual ma'nodagi da'vo qilish huquqi – bu shaxsning suddan vujudga kelgan nizoni ko'rib chiqish va hal qilishini talab qilish huquqidir. V.P. Gribanovning ta'kidlashicha, himoyaga bo'lgan huquq o'zining protsessual shakli jihatidan o'zida kamida uchta asosiy imkoniyatlarni ifodalaydi:

birinchidan, huquq egasining buzilgan yoki putur yetkazilgan huquqni yoxud qonuniy manfaatlarini himoya qilish talabi bilan vakolatli davlat organiga yoki jamoat organiga da'vo yoki qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan o'zga shaklda murojaat qilish imkoniyati;

ikkinchidan, himoya qilish talabini ko'rib chiqish jarayonida, ushbu himoya shakliga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan barcha huquq va kafolatlardan foydalanish imkoniyati;

uchinchidan, ushbu ish bo'yicha sudga da'vo bilan murojaat qilgan shaxsning nazarida noto'g'ri bo'lgan tegishli organning qarori ustidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda shikoyat qilish, protest keltirilishini talab qilish imkoniyati.

Albatta, bu o'rinda V.P. Gribanovning fikrlari mantiqiy asosga ega, shu bilan birga da'vo qilishning protsessual ma'nodagi ahamiyati va protsessual imkoniyatlari bu bilan cheklanmaydi. Huquqi buzilgan subyektning o'z huquqi himoyasini qonuniy asoslarda amalga oshira olish imkoniyatining to'liq va aniq ifodalanishi har doim ham subyektiv huquq sohibining huquqlarini himoya qilishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu ma'noda qonun hujjatlarida buzilgan huquqni himoya qilishning moddiy va protsessual imkoniyatlarining belgilanishi, fuqarolik huquqlarini amalga oshirishning va subyektiv huquqlar buzilmasligining kafolati hisoblanadi.

Moddiy ma'nodagi da'vo qilish huquqi da'vogarning sud orqali o'z talabini qondirish huquqidir. Da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi aynan da'vogarning o'z talabini qondirish imkoniyatidan mahrum etadi va sudning da'voni rad etish haqida qaror chiqarish uchun asos bo'ladi.

Da'vo muddatlarida belgilangan vaqt davrlari taraflar tomonidan o'zgartirilishi mumkin hisoblanmaydi. Odatda, da'vo muddatlari imperativ xarakterga ega bo'ladi, taraflar ularni o'z istak-xohishlari asosida uzaytirishga yoki qisqartirishga haqli bo'lmaydilar. Shu bilan birga huquqiy munosabat ishtirokchilari da'vo muddatining boshlanish paytini, uning qancha vaqtgacha davom etishini qonunda belgilangan muddatdan ko'p yoki kam qilib belgilashlari mumkin emas. FKning

152-moddasiga binoan da'vo muddatlari va ularni hisoblash tartibi taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Bunday o'zgartirish qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Umumiy qoidaga ko'ra, da'vo muddati sud tomonidan faqat nizodagi tarafning sud qaror chiqargunicha bergan arizasiga muvofiq qo'llaniladi. Bu qoida shunday ma'noni anglatadiki, agar javobgar sudga da'vo muddati o'tib ketganligini bildirmasa, sud da'vogar va javobgar o'rtasidagi nizoni mazmunan ko'rib chiqish va hal qiluv qarori chiqarishi lozim. Bunda da'vo muddatining o'tib ketganlik holati ahamiyatga ega bo'lmaydi. Ushbu holatda taraflar o'zaro bitim tuzish paytida, ular o'rtasidagi bitim yoki shartnomaga nisbatan da'vo muddati joriy qilinmasligi to'g'risida kelishuvga erishsalar, bunday kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Da'vo muddati instituti fuqarolik-huquqiy munosabatlar uchun katta ahamiyatga ega. Da'vo muddatining mavjud bo'lishi fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini amalga oshirishda alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, subyektning o'ziga tegishli huquqlarini amalga oshirish uchun qonun hujjatlarida muayyan vaqt oralig'ining belgilanishi, shaxsning o'z huquq va majburiyatlariga befarq qaramasligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, da'vo muddati subyektiv fuqarolik huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan so'nggi imkoniyat bo'lib, bu vaqt oralig'ida shaxs o'z huquqlarini amalga oshirilishini talab qilmasa, shu huquqlarga nisbatan subyektiv huquqlarini yo'qotadi. O'z huquq va manfaatlari himoyasini so'rashi yoki talab qilishi uchun subyektga muayyan muddatning belgilanishi yana shu bilan tavsiflanadiki, bunda shaxslar o'rtasidagi fuqarolik huquqiy munosabatni (tovar topshirilganligi, pul to'langanligi, ish bajarilganligi, xizmat ko'rsatilganligini) tasdiqlovchi hujjatlar vaqt o'tishi bilan yo'qotilishi, bo'lib o'tgan voqea kishilar xotirasidan ko'tarilishi mumkin bo'ladi. Bu esa o'z navbatida da'vogar shaxsning o'z talablarini isbotlab berishini qiyinlashtirishiga olib keladi.

Shuningdek, da'vo muddati nafaqat fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi fuqarolik huquqiy munosabatlar uchun ahamiyatli, balki yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda ham huquq va majburiyatni amalga oshirish uchun muayyan vaqt davrlarining belgilanishi o'ringa ega bo'ladi. Agar fuqaroning belgilangan vaqt oralig'ida o'z huquqlarini amalga oshirishni talab qilishi uning subyektiv huquqi bo'lsa hamda o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki amalga oshirmasligi mumkin bo'lsa yuridik shaxslarning da'vo muddati amal qilib turgan

paytda o‘z huquqlarini amalga oshirishni talab etmasliklari mumkin emas. Chunki yuridik shaxslarning o‘z huquqlarini amalga oshirishni talab etmasliklari bir qator qonunbuzarliklarni vujudga keltirishi mumkin. Garchi bozor iqtisodiyoti sharoitida, yuridik shaxslarning faoliyati ancha erkinlashgan bo‘lsa-da, ularning o‘z huquqlarini amalga oshirishni talab etmasliklari vakolatli davlat organlari tomonidan nazorat etiladi va bu holatga yo‘l qo‘yilmaydi. Fikrimizcha, bunday tartib ancha asosli bo‘lib, buning quyidagi sabablari mavjud:

birinchidan, huquqni amalga oshirishni talab etmaslik, o‘z huquqini amalga oshirmagan yuridik shaxs uchun zarar bo‘lishi bilan birga, davlat budjeti uchun ham ziyondir. Bunday holatda huquqni talab etmagan yuridik shaxs o‘z-o‘zidan ravshanki foyda ko‘rmaydi va buning oqibati foyda ko‘rganda to‘lashi lozim bo‘lgan soliqni ham to‘lamaydi;

ikkinchidan, huquqni talab etmaslik va buning natijasida huquqlarning yo‘qotilishi yuridik shaxs rahbarlarining shaxsiy manfaatlari uchun xizmat qilishi mumkin. Ya’ni, bunda qarzdor taraf bilan kelishib (qonunga zid kelishuv), da’vo muddati uzrsiz sabablarga ko‘ra o‘tkazib yuborilib, buning evaziga keyinchalik muayyan miqdorda moddiy manfaatdorlik ko‘rish;

uchinchidan, da’vo muddati mobaynida yuridik shaxs o‘z huquqini talab etmasligi uning faoliyati va buxgalteriya hisobotlari uchun noqonuniy fakt hisoblanadi.

Umuman olganda, ma’lum vaqt davrlarinig o‘tishi bilan belgilanadigan muddatlar har doim ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda alohida o‘rin tutadi. Bunday muddatlarning belgilanishi huquq subyektlarining o‘z huquqlari doirasida harakatlanishi mumkin bo‘lgan vaqt oralig‘ini ifodalaydi. Huquqshunos olim I.B. Noviskiyning fikricha, muayyan vaqt davrlari bilan belgilanadigan muddatlar shaxslarning tegishli munosabatga oid hayotiy tajribalari bilan bog‘liq bo‘ladi. Vujudga kelayotgan holatlarni kuzatib borish shundan dalolat beradiki, huquqning amal qilishidan manfaatdor bo‘lgan shaxs ko‘pchilik holatlarda da’vo qo‘zg‘atishni uzoq vaqtgacha cho‘zib yurmaydi. Bunda odatiy holat sifatida shaxs o‘z huquqlariga nisbatan qat’iy ishonchi va bu huquqlar buzilganda tezda ularni tiklash uchun sudga murojaat qilish kuzatiladi. Ushbu holatdan shunday xulosa qilish mumkinki, agar buzilgan huquq tegishli bo‘lgan shaxsda uzoq vaqt davomida huquq buzilishi hech qanday aks ta’sir ko‘rsatmasa, agar o‘z huquqini buzilgan deb hisoblashi lozim bo‘lgan shaxs huquqni himoya qilishni

so‘rab sudga murojaat qilmasa, bu shaxsning mazkur huquqi umuman vujudga kelmagan yoki qachondir mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik bekor qilingan, deb hisoblash mumkin. Agar uzoq vaqt mobaynida da’vo qo‘zg‘atilmasa, kishining hayotiy tajribasi shundan dalolat beradiki, shaxs o‘zida mavjud bo‘lgan huquqlarga nisbatan qat’iy ishonchga ega emas yoki ushbu huquq hech qachon vujudga kelmagan yoxud agar mavjud bo‘lsa-da tugatilgan.

Ushbu fikrlar biroz bahs talab bo‘lsa-da, ularning zamirida asosli va ishonchli mantiq mavjudligini anglab yetish qiyin emas, albatta. Lekin shaxsning o‘z huquqlari himoyasini so‘rab da’vo qo‘zg‘atmasligi har doim ham, uning huquqlari vujudga kelmaganligini yoki mavjud bo‘lsa-da, bekor qilinganligidan dalolat bermaydi. Aksincha, shaxsning o‘z huquqlariga nisbatan e’tibori yoki e’tiborsizligi, uning huquqiy ongi va bilimiga hamda xalqning mentalitetiga bog‘liq bo‘ladi. Bu holat ham shaxsning o‘z huquqini himoyasi uchun da’vo qo‘zg‘atib sudga murojaat qilishiga to‘sqinlik qiladi.

Vaqt davrlari bilan belgilanadigan muddatlarining fuqarolik-huquqiy munosabatlarga tadbiq etilishi fuqarolik-huquqiy munosabatlar izchilligini va shaxslarning o‘z huquqlariga nisbatan ishonchini oshiradi. I.B. Noviskiy bu masalada o‘z fikrini bayon etib, jumladan, vaqt davrlarining qo‘llanilishi huquqiy tartibotni mustahkamlaydi, huquqni amalga oshirishdagi noaniqliklarni kamaytiradi, deydi. Albatta, bunday natijaga huquqqa nisbatan bir qator cheklashlar orqali erishiladi. Jumladan, da’vo qo‘zg‘atishilishi lozim bo‘lgan muddatning o‘tkazib yuborilishi huquqning majburlov kuchi asosida himoya qilinish imkoniyatining yo‘qotilishiga olib keladi. Ko‘rinib turibdiki, vaqt davrlari hech shubhasiz huquqni amalga oshirishni cheklaydi. Bunda muddatdagi vaqt davrlari qanchalik qisqa bo‘lsa, huquqqa nisbatan cheklov shunchalik yaqqol seziladi, muddat uzoqroq bo‘lsa aksinchadir. Mulkiy munosabatlarning to‘la amalga oshishi nuqtayi nazaridan muddatlar qisqa bo‘lmasligi, huquqiy munosabatdagi noaniqliklarni bartaraf etish nuqtayi nazaridan esa muddatlar qisqaroq bo‘lishi kerak.

Darhaqiqat, huquqni amalga oshirishga nisbatan muddatlarning belgilanishi, huquqlarni cheklaydi va ularning amal qilishini muayyan vaqt davrlari bilan belgilab qo‘yadi. Bu borada I.B. Noviskiy haq. Lekin bunday cheklov har doim ham huquqiy munosabatdagi ishtirokchilar manfaatlarini ko‘zlab belgilanadi. Bunda kreditordan o‘z huquqiga beparvo bo‘lmasligi talab etilsa, qarzdor muayyan vaqtgacha talabni bajarishga tayyor turishi ifodalanadi.

Da'vo muddati institutining maqsadi kimnidir jazolash yoki kim uchundir noqulaylik vujudga keltirish hisoblanmaydi. Bu institutning maqsadi va vazifasi huquqiy munosabatlarni buzmasdan, ular ko'lamiga ta'sir etmasdan huquqiy munosabatlardagi noaniqliklarni bartaraf etishdir.

Shu bilan birga, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda da'vo muddatining tadbiq etilishi ishtirokchilar huquqlarining muayyan vaqt oralig'ida amalga oshirilishiga, hamda huquqiy munosabatdagi har bir holatning aniqligiga mezon bo'lib hisoblanadi. Da'vo muddatining mavjudligi subyektning o'z huquqlarini amalga oshirishga va majburiyatlarni bajarishga befarq bo'lmasligini ta'minlaydi. Bundan tashqari da'vo muddati fuqarolik huquqida tashkiliy, ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan choralarni belgilash vaqtini aniqlab beradiki, bu holat fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ushbu institutning o'rni alohidaligini ta'minlaydi.

Fuqarolik huquqida da'vo muddatlarining ahamiyatini yana shu holat bilan belgilash mumkinki, ular sudlarga vujudga kelgan huquqiy munosabatdagi aniq holatni aniqlashda katta yordam beradi. Agar da'vo muddatlari (belgilangan vaqt, masalan, uch yil) mavjud bo'lmasa hamda shaxs 10 yoki 15 yildan so'ng ham o'z huquqini talab etsa (qonunda belgilangan da'vo muddatlari joriy etilmaydigan huquqlar bundan mustasno), ushbu holatda haqiqatni aniqlash qiyin bo'lishi yoki umuman amalga oshmasligi mumkin.

Da'vo muddati institutining bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, bular natijasida ushbu institutning ahamiyatli tomonlarini yanada kengroq tushunsa bo'ladi. Bu xususiyatlar jumlasiga:

- taraflarga o'zaro kelishuv asosida da'vo muddatlari belgilangan holatda o'zgartirish huquqi berilmaganligi;
- da'vo muddati bilan belgilangan vaqt davrlarini o'zgartirish mumkin emasligi;
- da'vo muddatini qisqartirish yoki uzaytirish mumkin emasligi va hokazolar kiradi.

Shu o'rinda da'vo muddatlari bilan fuqarolik huquqlarini amalga oshirishning boshqa muddatlari o'rtasidagi farq to'g'risida to'xtalib o'tish ham maqsadga muvofiq.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan:

- kafolat muddatlari,
- e'tiroz muddatlari,
- yaroqlilik muddatlari,

• xizmat muddatlari va shu kabi boshqa muddatlar ularning barchasi uchun xos bo'lgan bitta umumiy jihat — da'vo muddatlari bilan farq qiladi. Ya'ni, yuqorida sanab o'tilgan bu muddatlarning barchasi ham fuqarolik huquqlarini amal qilish muddatlari hisoblanadi. Da'vo muddati esa, huquq va manfaatlar himoyasi uchun belgilangan vaqt davri sifatida e'tirof etiladi.

Agar fuqarolik huquqlarining amal qilish muddatlari (kafolat muddati, yaroqlilik muddati, e'tiroz muddati va h.k.)da muddatning o'tkazib yuborilishi huquqni amalga oshirish imkoniyatini yo'qotilishiga olib kelsa, da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi subyektiv huquq va majburiyatlarni qonuniy himoya etish imkoniyatini yo'qotilishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, da'vo muddatlari va boshqa muddatlardan o'zining imperativ xarakterga egaligi bilan ham farq qilishini ta'kidlash joiz. Agar fuqarolik huquqlarining amal qilish muddatlari taraflarning kelishuvi bilan belgilanishi hamda taraflar uni o'zaro kelishib o'zgartirishlari mumkin bo'lsa, da'vo muddatlarini taraflar o'zgartirishlariga yo'l qo'yilmaydi va taraflar da'vo muddati talablarini o'zlari kirishayotgan munosabatga tadbiq etilmasligini ham belgilash huquqiga ega bo'lmaydilar.

Masalan, huquqiy munosabat ishtirokchilaridan birining talabi bilan kafolat muddati uch oydan olti oyga uzaytirilsa, umumiy da'vo muddati ikki yilga kamaytirilishi yoki to'rt yil qilib uzaytirilishi, yoxud da'vo muddatining tadbiq etilmasligini (qonunda ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno) kelishish mumkin bo'lmaydi.

Da'vo muddati fuqarolik huquqining deyarli barcha institutlarida uchraydi. Da'vo muddatlari nafaqat fuqarolik huquqi sohasi uchun, balki xo'jalik huquqi, tadbirkorlik huquqi, mehnat huquqi, moliya huquqi, qishloq xo'jalik huquqi kabi ko'plab huquq sohalarida ham tadbiq etiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, da'vo muddatlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarda mol-mulk bilan bog'liq deyarli barcha munosabatlarda tadbiq etiladi. Da'vo muddatlari fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi, hamda yuridik shaxslar bilan yuridik shaxslar o'rtasidagi mulkiy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarni himoya qilishda, ayniqsa, keng qo'llaniladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 15-apreldagi «Temir yo'l to'g'risida»gi qonunining 28-moddasiga binoan, yuklar, yo'lovchilar, bagaj va yuk bagajini tashish bo'yicha majburiyatlar buzilgan taqdirda, yuk jo'natuvchilar va yukni oluvchilar tegishli temir yo'l transporti korxonalariga qonun hujjatlarida belgilangan

tartibda va muddatlarida talab va da'volar taqdim etishga haqlidirlar. Bunday talab va da'volarni ko'rib chiqishning o'ziga xos xususiyatlari temir yo'l ustavida belgilab qo'yiladi.

Tadbirkorlik sohasidagi fuqarolik-huquqiy xarakterdagi muddatlarning qo'llanilishi, tadbirkorlik faoliyatini muvofiqlashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ayniqsa, tadbirkorlik faoliyati subyektining o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarish va shartnoma shartlarini ijro etishda muddatlarning o'rni beqiyos hisoblanadi. Zero, tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy rivojlanish jihatdan tavakkalchilik asosida ish olib boradi va muddatlar ana shu tavakkalchilik xavfining salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, da'vo muddati, davlat organlari o'rtasidagi o'zaro fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ham mavjud bo'ladi. Biroq ushbu holatlarda da'vo muddatini qo'llash mulkiy huquqlarni aniqlash, da'vo qilish orqali buzilgan huquqlarni tiklash juda qiyin kechadi. Zero, davlat organlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar deyarli barcha holatlarda fuqarolik-huquqiy me'yorlar bilan emas, ma'muriy-huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinadi.

2-§. Da'vo muddatining turlari

Fuqarolik huquqida uchraydigan juda ko'plab muddatlar bir necha asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi. Muddatlar muddatning kim tomonidan tayinlanishiga ko'ra, huquqiy oqibatiga ko'ra, aniqlanish tavsifiga ko'ra va boshqa bir qator asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi.

Ko'pchilik olimlarning fikricha, muddatlar qaysi huquq subyekti tomonidan tayinlanishiga ko'ra, quyidagilarga bo'linadi:

1. Qonuniy muddatlar.

2. Shartnomali muddatlar.

3. Sud tomonidan belgilanadigan muddatlar.

Muddatlarning bunday asosga ko'ra bo'linishi, muddatni vujudga keltiruvchi asos bilan tavsiflanadi. Muddatlarni vujudga keltiruvchi, ya'ni belgilovchi va o'zgartiruvchi holatlar tegishli hujjatlarda ifodalanadi (masalan, qonun, shartnoma yoki sudning hal qiluv qarorida).

Qonuniy muddatlar. Qonunlarda va boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilanadigan fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan va bekor qilinadigan vaqt yoki davr oralig'i qonuniy muddatlar sifatida tushuniladi. Qonuniy muddatlar huquqiy munosabat ishtirokchilari tomonidan o'zgartirilishi, kamaytirilishi yoki uzaytirilishi mumkin emas. Fuqarolik qonun hujjatlarida belgilanadigan deyarli

barcha muddatlar imperativ (qat'iy) xarakterga egadir. Agar qonunning o'zida to'g'ridan-to'g'ri taraflarga boshqacha holatlar belgilangan bo'lmasa. Masalan, FKning 22-moddasiga muvofiq fuqarolik muomala layoqati 18 yoshdan boshlanadi. Lekin, FK 16 yoshga to'lgan fuqaroni ham to'la muomalaga layoqatli, deb topish hollarini mustahkamlaydi (FKning 28-moddasi).

Shartnomali muddatlar. Shartnoma ishtirokchilarining fuqarolik huquqining subyekti sifatidagi eng muhim huquqlaridan biri shartnoma tuzish erkinligining mavjudligidir. Ma'lumki, shartnomalar tuzish erkinligi tamoyili quyidagi uchta holat bilan ifodalanadi.

1. Shartnoma taraflarini erkin tanlash.

2. Shartnoma predmetini, ya'ni nima to'g'risida shartnoma tuzilishini tanlash.

3. Shartnoma shartlarini erkin tanlash.

Taraflar shartnoma tuzishda muddatni ana shu uch holatdan kelib chiqib belgilaydilar. Shartnomadagi muddatni belgilashda har bir taraf o'zinig imkoniyati, xohish-irodasi va mavjud vaziyatga baho berishidan kelib chiqadi. Shartnoma muddatini belgilashda taraflar erkin bo'ladilar. Lekin qonunda mazkur shartnoma yuzasidan qat'iy muddatlar belgilangan bo'lsa, taraflar uni o'zgartira olmaydilar. Masalan, FKning 559-moddasiga muvofiq prokat shartnomasi bir yil muddatga tuziladi. Ko'rinib turibdiki, taraflar bu holatda prokat shartnomasi muddatini bir yildan ortiq qilib belgilay olmaydilar. Lekin prokat shartnomasini bir yildan kam muddatga, masalan 6 oyga yoki 8 oyga tuzishlari mumkin. Qonun shartnoma muddati tugagandan so'ng ham taraflarning huquqlari va qonuniy manfatlarini himoya qilish maqsadida taraflarning shartnoma yuzasidan huquqlariga doir muddatlarni belgilaydi. Masalan, manfaatdor shaxsning talabiga binoan sud yakka tadbirkor yoki yuridik shaxsning bankrotlik to'g'risidagi qonun hujjatlari qoidalarini buzib, bankrot deb e'lon qilinishidan oldingi bir yil ichida tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq mablag'lar hisobidan qilingan hadya shartnomasini bekor qilishi mumkin.

Har qanday shartnomali muddatlar ham, agar ikkinchi taraf o'z majburiyatini bajarmasa birinchi tarafning talabi bilan sud tartibida o'zgartirilishi mumkin. Masalan, ijaraga oluvchi ijara haqini o'z vaqtida to'lamasa, ijaraga beruvchi shartnoma muddati qisqartirishi yoki yangi muddat belgilashni talab qilishi mumkin.

Sud tomonidan tayinlanadigan muddatlar. Fuqarolik huquq va majburiyatlarini amalga oshirish, ularni muhofaza qilish, ishni bajarish,

tovarni topshirish, pulni to'lash, xizmat ko'rsatish yuzasidan vujudga keladigan ishlarga nisbatan sudlar bir qator muddatlarni belgilaydi. Bu muddatlar qarzdorni muayyan harakatni qilish vaqtini belgilashga, taraflar o'rtasidagi nizoni bartaraf etishga doir bo'lishi mumkin. Masalan, sud ishni ko'rib chiqib, hal qiluv qarorida qarzdor bir oy muddat ichida o'z qarzini to'lashi lozimligini belgilaydi.

Sudlar tomonidan tayinlanadigan muddatlar o'z navbatida fuqarolik huquqiga oid (moddiy huquqiy) va protsessual muddatlarga bo'linadi. Prosessual muddatlar faqatgina ishni ko'rish bilan bog'liq holatlarga taalluqli bo'lsa, moddiy huquqiy muddatlar yuqorida ta'kidlanganidek, nizolashayotgan taraflarga muayyan majburiyatlar yuklaydi. Masalan, fuqaroning sha'ni va qadr-qimmati, obro'siga putur yetkazilganida, sud ommaviy axborot vositalarida bu ma'lumotlar noto'g'riligi haqidagi xabarni berish muddati(FKning 100-moddasi)ni belgilashi mumkin.

Huquqiy oqibatiga ko'ra muddatlar huquqni vujudga keltiruvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi muddatlarga bo'linadi.

Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlar. Bunday muddatlarning o'tishi natijasida fuqarolik huquqlari vujudga keladi. Bunda huquqning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi ahamiyatga ega emas. Masalan, oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq tovarga nisbatan mulk huquqi sotuvchiga tovar topshirilishi muddati natijasida vujudga keladi (FKning 389-moddasi) yoki fuqaroning belgilangan yoshga to'lishi (18 yoshga yetishi) uning o'zi uchun o'z harakatlari bilan huquq va majburiyatlarni vujudga keltirish va ularni amalga oshirish huquqini vujudga keltiradi (Fkning 22-moddasi).

Fuqarolik huquqida huquqni vujudga keltiruvchi muddatlar ko'plab uchraydi. Ushbu muddatlar uchun xos bo'lgan muhim jihatlar, ularning oqibatida fuqarolar yoki yuridik shaxslarda faqatgina muayyan huquq yuzaga kelishi lozim. Masalan, ijara shartnomasiga muvofiq, ijara shartnomasini to'lash muddati ijaraga beruvchi ijara haqini to'lashni talab qilish huquqini vujudga keltiradi.

Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'tishining boshlanishi yoki o'tib ketishi fuqarolik huquq va burchlarini o'zgarishiga olib keladi. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo'lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi ashyo topshirilishi lozim paytdan buyurtmachiga o'tgan deb

hisoblanadi (FKning 646-moddasi). Bunda ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi avval pudratchida bo'lgan bo'lsa, belgilangan muddatning o'tishi natijasida bu xavf buyurtmachiga o'tadi.

Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'z tabiatiga ko'ra shartnomaviy munosabatlarda keng qo'llaniladi va odatda bunday muddatlarning o'tishi natijasida shartnoma taraflarining huquq va majburiyatlari u yoki bu darajada o'zgaradi. Masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasiga ko'ra, mahsulot belgilangan muddatdan kechiktirib yetkazib berilsa, sotib oluvchida mavjud bo'lgan huquq o'zgaradi va endi u qo'shimcha ravishda kechiktirilgan har bir kun uchun 0,5 % penya undirish huquqiga ega bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunining 25-moddasi).

Huquqni bekor qiluvchi muddatlarning ro'y berishi fuqarolik huquq va majburiyatlarining bekor bo'lishiga olib keladi. Masalan, umumiy mulkdagi ulushni sotishda, agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqidan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida, boshqa mol-mulkka nisbatan esa o'n kun davomida amalga oshirmasalar, ular imtiyozli sotib olish huquqini yo'qotadilar va mulkdor o'z mulkini istagan shaxsga sotish huquqiga ega bo'ladi (FKning 224-moddasi).

Bunday muddatlarning o'tishi oqibatida fuqarolik huquqlari bekor bo'lishi qonunchilikda to'g'ridan-to'g'ri belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, meros qoldiruvchining kreditorlari meros ochilgan kundan e'tiboran bir yil davomida o'zlarining e'tirozlarini meros qabul qilgan vorisga yoki vasiyatni ijro etuvchiga yoki meros ochilgan joydagi davlat notarial idorasiga berishga yoxud meros mulki hisobidan o'z haqlarini undirish to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atishga haqli bo'ladi. Bu qoidalarga rioya qilmaslik kreditorlarning o'zlariga tegishli bo'lgan talab qilish huquqlarini yo'qotishlariga sabab bo'ladi (O'zSSR 1963 yilgi GK 607- moddasi).

Huquqni bekor qiluvchi muddatlar muayyan munosabat ishtirokchilarining faqatgina shu munosabatlariga doir huquqlari yoki majburiyatlarini bekor qiladi. Masalan, qarz shartnomasida olingan qarzning o'z vaqtida qaytarilishi, taraflarning qarz shartnomasidan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlarini bekor bo'lishiga olib keladi.

Muddatlar o'zlarining aniqlanish tavsifiga ko'ra imperativ va dispozitiv, mutloq aniq, qisman aniq va noaniq, umumiy va maxsus hamda boshqa muddatlarga ajratiladi.

Imperativ muddatlar – qonunda aniq belgilanib, taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Masalan, da'vo muddati (FKning 150-moddasi), egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat (FKning 187-moddasi) va boshqa fuqarolik huquqlarini amalga oshiruvchi muddatlar.

Ishtirokchilar o'zgartirishlari mumkin bo'lmaganligi uchun ham bunday muddatlar imperativ (qat'iy, o'zgarmas) hisoblanadi va qonunda belgilangan barcha muddatlar uchun bu hol majburiy ahamiyatga ega emas. Faqatgina qonun hujjatlarida qat'iy belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zgartirish imkoniyati berilmagan muddatlargina imperativ muddat hisoblanadi, hamda huquqiy munosabat ishtirokchilari bu muddatlarga og'ishmay amal qilishlari lozim. Masalan, uch yillik umumiy da'vo muddatini taraflar ikki yilga kamaytirishlari yoki to'rt yilga uzaytirishlari mumkin emas.

Dispozitiv muddatlar – qonunda belgilangan bo'lsa-da, taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi mumkin bo'ladi. Huquqiy munosabat ishtirokchilari qonunda belgilangan muddatni o'zaro kelishib, mavjud vaziyat taqozosidan kelib chiqib qisqartirish yoki uzaytirish huquqiga ega bo'ladilar. Masalan, majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki shartnoma mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi lozim (FKning 242-moddasi), biroq taraflar o'zaro kelishuv asosida ijro darhol yoki biroz muddat o'tgach amalga oshirilishini belgilashlari ham mumkin.

Qonun dispozitiv muddatlarni belgilash asosida taraflarga o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarining o'zlari uchun maqbul vaqtini belgilash imkoniyatini beradi. Dispozitiv muddatlar fuqarolik huquqidagi imperativ me'yorlarga qaraganda, dispozitiv me'yorlar kengroq qo'llaniladi, – qoidasiga muvofiq fuqarolik huquqida ko'proq uchraydi.

Mutloq aniq muddatlar – aniq paytni yoki yuridik oqibat bilan bog'liq vaqt oralig'ini ifodalaydi. Ularga kalendar sanasi bilan yoki aniq vaqt davri bilan belgilanadigan muddatlar misol bo'lishi mumkin. Masalan, ishning natijalari 1 martgacha topshirilishi lozimligi ko'rsatilgan bo'lsa, bunday muddatlar mutloq aniq muddat hisoblanadi. Huquqiy oqibat bilan bog'liq muayyan vaqt oralig'i bilan belgilanadigan muddatlarga misol bo'lib, masalan, FKning 788-moddasiga muvofiq agar shartnomada boshqa muddat nazarda tutilgan bo'lmasa, ushbu hisob varaq bo'yicha bir yil davomida operatsiya qilinmagan bo'lsa, bank hisob varag'i shartnomasi bekor qilinadi.

Qisman aniq muddatlar – aniq davr yoki vaqt oralig'i bilan bog'liq bo'lsa-da, ular o'zlarining belgilanishi holatidan kelib chiqib mutloq aniq muddatlarga qaraganda kamroq aniqlikka ega bo'ladi. Masalan, mahsulot yetkazib berish davriga oid muddatlar. Agar taraflar tovarlarni shartnomaning amal qilish muddati mobaynida turkum-turkum yetkazib berishni nazarda tutgan bo'lsalar va unda alohida turkumlarni yetkazib berish muddatlari (yetkazib berish davrlari) belgilanmagan bo'lsa, tovarlar har oyda bir xil turkumlarda yetkazib berilishi lozim, basharti qonun hujjatlaridan, majburiyatning mohiyatidan yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib anglashilmasa. Ko'rinib turibdiki, bu holatda qonun mahsulot yetkazib berish davrlarining qisman aniq muddatini belgilaydi. Muddatning har oyda deb belgilanishi bir oyda faqat bir kun yoki bir necha kun mobaynida mahsulot yetkazib berish mumkinligini ifodalaydi. Bu holat esa, bunday muddatlarning qisman aniqligini bildiradi.

Qisman aniq muddatlar jumlasiga ro'y berishi muqarrar bo'lgan hodisa bilan belgilanadigan muddatlar ham kiradi. Masalan, dovondagi qor erishi bilan yuk tashish boshlanishini belgilovchi shart yoki daryo muzlari erishi bilan kemalarda sayohat qilish mumkinligini ifodalovchi holatlar.

Noaniq muddatlar – qonun yoki shartnomada biror-bir vaqt belgilanmagan bo'lsa-da, lekin shu munosabatda vaqt chegarasi mavjudligi bilan ifodalanadi. Huquqiy munosabatdagi vaqt chegarasi garchi taraflarning huquqiy munosabatga kirishayotgan paytlarida belgilanmasa-da, keyinchalik taraflardan biri tomonidan belgilanishi talab qilinishi mumkin. Masalan, ashyo muddat ko'rsatilmasdan tekin foydalanishga topshirilganda yoki ijaraga berilganda yoki doimiy renta shartnomasiga topshirilganda shartnomaning amal qilish muddati aniq belgilanmaydi.

Umumiy muddatlar – umumiy ahamiyatga ega bo'ladi va barcha subyektiv fuqarolik huquqlariga va deyarli bir xildagi holatlarga taalluqli bo'ladi. Masalan, ishonchnomaning amal qilish muddati uch yil qilib belgilangan (FKning 139-moddasi).

Maxsus muddatlar – umumiy qoidalardan alohida (umumiy qoidalarga mos bo'lmagan va ularga qat'iy amal qilmagan holda) belgilanadi va faqatgina qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda amal qiladi. Maxsus muddatlarga misol qilib, notarius tomonidan tasdiqlanib O'zbekiston Respublikasidan tashqarida harakatlarni amalga oshirishga mo'ljallangan, amal qilish muddati ko'rsatilmagan ishonchnoma uni

bergan shaxslar tomonidan bekor qilinguncha o‘z kuchini saqlashini keltirish mumkin.

3-§. Da’vo muddatining o‘ta boshlashi

Da’vo muddatini to‘g‘ri hisoblash uchun uning qay vaqtda tugashini belgilash zarur. Da’vo muddatining tugashi da’vo qilish huquqi vujudga kelgan kundan boshlanadi (FKning 154-moddasi). Bunday huquq, ya’ni, da’vo muddati shaxs o‘zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo‘lgan kundan o‘ta boshlaydi.

Da’volarning turlariga qarab da’vo muddati o‘tishining boshlanish payti bir xil bo‘lmaydi, jumladan, bajarish muddati ko‘rsatilgan majburiyatlar bo‘yicha da’vo muddatining o‘tishi uchun shu ko‘rsatilgan bajarish muddatining oxirgi kunidan keyingi kundan boshlanadi. Masalan, fuqaro boshqa birovga 2007 yil 20 mayda to‘lash sharti bilan qarz bergan bo‘lsa, da’vo muddatining o‘tishi shu yil 21 may soat 00-u 01 daqiqadan boshlanadi.

Bajarish muddati ko‘rsatilmagan majburiyatlar bo‘yicha da’vo muddatining o‘tishi majburiyatlarning vujudga kelgan paytidan boshlanadi. Birovga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo‘yicha da’vo muddatining o‘tishi jabrlangan shaxsning o‘ziga zarar yetkazilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo‘lgan kundan e’tiboran boshlanadi.

Ba’zi da’volar bo‘yicha da’vo muddati o‘tishining boshlanishi to‘g‘risida maxsus qoidalar belgilangan. Jumladan, yuk tashish shartnomasi yuzasidan yuk tashuvchiga nisbatan da’vo qilish uchun belgilangan ikki oylik muddatning o‘tishi e’tiroz bildiruvchi tomonidan javob olingan yoki javob berish uchun belgilangan muddatning o‘tgan kunidan boshlanadi; sifati lozim darajada bo‘lmagan mahsulotlar yetkazib berishdan kelib chiqadigan da’volar uchun belgilangan da’vo muddatining o‘tishi yetkazib berilgan mahsulotdagi kamchiliklar sotib oluvchi tomonidan tegishli tartibda belgilangan kundan boshlanadi.

4-§. Da’vo muddati o‘tishining to‘xtatilishi, uzilishi va da’vo muddatining tiklanishi

Da’vo muddati o‘tishining to‘xtatilishi. Qoida bo‘yicha da’vo muddatining o‘tishi uzluksiz davom etadi. Ammo ba’zi hollarda da’vo muddati davom etib turganda da’vo qilish uchun obyektiv xalaqit

beradigan bironta holat sodir bo'lishi mumkin. Bunday da'vo muddatining o'tishini to'xtatadigan holatlar qonunda (FKning 156-moddasi) belgilangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

birinchidan, da'vo qilish uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (engib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilsa, masalan, toshqin, zilzila singari hodisalar yuz bersa;

ikkinchidan, majburiyatlarni bajarishni kechiktirish (moratoriy) to'g'risida Hukumat qarori bo'lsa;

uchinchidan, agar da'vogar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan qurolli kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;

to'rtinchidan, agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;

beshinchidan, tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarning amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan holatlar da'vo muddatining oxirgi olti oyida, bu muddat olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatida vujudga kelgan yoki davom etib turgan bo'lsa, muddatning o'tishi to'xtatiladi.

Muddatning to'xtatib turilishiga asos bo'lgan holat barham topgan kundan boshlab da'vo muddatining o'tishi davom etadi, bunda muddatning qolgan qismi olti oygacha, da'vo muddati olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatiga qadar uzaytiriladi (FKning 156-moddasi).

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari yana maxsus asoslar bo'lgan taqdirda ham to'xtatib turilishi mumkin. Bunday maxsus asoslar qonunlarda nazarda tutiladi.

Da'vo muddati o'tishining uzilishi da'vo muddati o'tishining to'xtatilishidan farq qiladi. Agar da'vo muddatining o'tishi to'xtaganda muddat yangidan hisoblanmasa, da'vo muddatining o'tishi uzilgan holda, da'vo muddati uzilgunga qadar vaqt yangi muddatga qo'shilmaydi va da'vo muddatining o'tishi uzilganidan so'ng yangidan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi ikki holda: birinchidan, belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, ikkinchidan, majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan uziladi (FKning 157-moddasi).

Da'vo muddatining tiklanishi. Agar sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu holda o'tkazilgan da'vo muddati tiklanadi va taraflar o'rtasidagi nizo mazmunan ko'rib hal qilinadi.

Da'vo muddatining o'tkazilishi sabablarini qanday hollarda uzrli deb topish to'g'risida qonun muayyan holatlarni ko'rsatmaydi, binobarin, da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablarini tekshirish va uzrli yoki uzrsiz deb topish huquqi sudga, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga beriladi. Sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi har safar konkret ishning holatlarini e'tiborga olib, o'tkazilgan da'vo muddatini uzrli yoki uzrsiz deb topishi mumkin.

Ba'zi hollarda fuqarolar va tashkilotlar o'zlariga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan qonunda belgilangan muddat davomida da'volarni qo'zg'ata olmasliklari mumkin. Masalan, fuqaro kasalligi, keksaligi yoxud voyaga etmaganligi, uzoq muddat davomida xizmat safarida bo'lganligi sababli yoki javobgarning qayerda bo'lishi noma'lum bo'lgan va boshqa ba'zi hollarda o'tkazilgan da'vo muddatlari sud tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan da'vo muddatlari ham ba'zi hollarda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Jumladan, tashkilotlar o'z mansabdor shaxslarining aybli harakatlari, nazoratchi organlarining noto'g'ri bergan buyruqlari, sud yoki xo'jalik sudining xato harakatlari tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilgan va boshqa ba'zi hollarda da'vo muddatining o'tkazilishi uzrli sabab deb topilishi va ish mazmunan hal qilinishi mumkin.

Da'vo muddatining to'xtatilishi, uzilishi va tiklanishi to'g'risidagi qoidalar, agar qonun bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, maxsus da'vo muddatlariga ham joriy qilinadi (FKning 151-moddasi, 2-bandi).

5-§. Da'vo muddati o'tishining oqibatlari

Da'vo qo'zg'atilgunga qadar da'vo muddatining o'tishi da'voni rad qilish uchun asos bo'ladi. Binobarin, da'vogar o'z huquqini majburiy ravishda amalga oshirish imkoniyatini yo'qotadi.

Yuqorida ko'rsatilgan da'vo muddati o'tishining asosiy oqibatini belgilaydigan qoidadan tashqari qonunda shu yuridik fakt bilan bog'liq bo'lgan boshqa qoidalar ham belgilanadi. Jumladan, asosiy talab bo'yicha da'vo muddati o'tishi bilan qo'shimcha talablar, jumladan:

- **neustoyka.**
- **garov.**
- **kafolat.**

va boshqalar bo'yicha da'vo muddati ham o'tgan hisoblanadi (FKning 162-moddasi).

Ba'zi hollarda qarzdor o'z majburiyati da'vo muddati o'tgandan so'ng ham bajarishi hollari yuz berishi mumkin. Bunday hollarda avval majbur shaxs o'z tomonidan bajarilganligi, to'langan summaning qaytarilishi to'g'risidagi talabni qo'ya olmaydi. Fuqarolik kodeksida qarzdor da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatini bajargan holda, garchi ijro etish paytida da'vo muddatining o'tib ketganligini bilan yoki bilishi lozim bo'lganligidan qat'i nazar bajargan narsasini qaytarishni talab qilishga haqli emasdir, deb ko'rsatiladi (FKning 161-moddasi).

6-§. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar

Buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish uchun ko'pchilik hollarda da'vo muddati belgilanadi. Lekin da'vo muddati quyidagilarga tadbiq qilinmaydi:

– shaxsiy nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablarga, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

– omonatchilarning o'z omonatlarini berish to'g'risida bankka qo'yadigan talablariga;

– fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablariga. Da'vo muddati o'tganidan keyin qo'zg'atilgan talablar da'vo oldingi ko'pi bilan uch yil bo'yicha qondiriladi;

– jinoyat tufayli yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablarga;

– mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o'z huquqini har qanday buzilishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan buzishlarni bartaraf etish haqidagi talablarga;

– mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho obyektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga;

– qonunda belgilangan hollarda boshqa talablarga (FKning 163-moddasi).

Ba'zi mualliflar yuqoridagi holatlardan tashqari da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar qatoriga mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ma'naviy zararni undirish haqidagi talablarni kiritishni taklif etadi.

Tabiiyki, bu talablar fuqaro va shaxslar, shuningdek, davlatimizning real huquqlaridan kelib chiqadi. Bu normalarning kiritilishi fuqarolik

huquqiy munosabatlar tengligi munosabatlari, normal munosabatlar ekanligining yana bir bor tasdig'idir.

Ushbu talablar bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining joriy qonunlarida ham nazarda tutilgan. Jumladan, madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonunida tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qimmatga ega bo'lgan mol-mulklarni mamlakatimizga qaytarish bilan bog'liq birmuncha normalar belgilangan.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Muddatlarning qanday turlarini bilasiz?*
2. *Talab qo'yish muddatlari qaysi hujjatlarda belgilangan?*
3. *Da'vo muddatiga ta'rif bering.*
4. *Da'vo muddati qachon qo'llaniladi?*
5. *Da'vo muddati qaysi talablarga joriy qilinmaydi?*
6. *Imperativ muddatlarga misol keltiring.*
7. *Da'vo muddatining o'tishi qanday oqibatlarga olib keladi?*
8. *Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi deganda nima tushuniladi?*
9. *Maxsus muddatlarga ta'rif bering.*
10. *Umumiy muddatlar deb nimaga aytiladi?*
11. *Fuqaro Mahmudov 2003-yil 7-mayda Asaka shahriga ishlash uchun keta turib uzoq qarindoshi Turopovni uyiga va uy jihozlariga qarab turish uchun joylashtirib ketadi. U 5 yildan so'ng ya'ni, 2008-yil 7-mayda qaytib kelib o'z uyida mebel, kompyuter va boshqa jihozlar yo'q ekanligini ko'rib ularni Turopovdan so'raganida u da'vo muddati o'tib ketdi, deb buyumlarni topib bermaydi. Fuqaro Mahmudov sudga murojaat qilib uy ro'zg'or buyumlarini Turopovdan olib berishni so'raydi.*

    Ushbu masala qanday hal qilinadi?
12. *Fuqaro Fayziyev 2003-yil 5-martda fuqaro Mahkamovdan 1 million so'm qarz oldi. Fuqaro Mahkamov 2004-yil 10-martda qarzni qaytarib berishni Fayziyevdan so'raganida, Fayziyev bir oz kutib turishni iltimos qildi. 2004-yil fuqaro Mahkamov chet elga ishlash uchun ketdi va u yerdan 2007-yil 5-martda qaytib keldi. Fuqaro Mahkamov qaytib kelgach Fayziyevdan qarzni qaytarishni so'raganida Fayziyev da'vo muddati o'tganligini va fuqarolik qonunchiligiga muvofiq uch yillik umumiy da'vo muddati o'tgach olgan qarz summasini qaytarmaslikka haqi borligini aytdi. Fuqaro Mahkamovdan maslahat so'rab tanish huquqshunosga murojaat qildi. Mahkamovga maslahat bering?*

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Da'vo muddati subyektiv huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan.....?

A. So'nggi imkoniyat.
B. Imkoniyat.
C. Huquq.
D. Vakolat.

2. Da'vo muddatlarining turlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. Qisqartirilgan va uzaytirilgan muddatlar.
B. Qonuniy va shartnomali muddatlar.
C. Umumiy va maxsus muddatlar.
D. Moddiy va protsessual muddatlar.

3. Muddatlarni vujudga keltiruvchi holatlar qaysi hujjatlarda ifodalanadi?

A. Ustavda, ta'sis shartnomasida.
B. Qonun, shartnoma yoki sudning hal qiluv qarorida.
C. Buyruqda, farmoyishda.
D. Davlat organlarining qarorlarida yoki farmoyishlarida.

4. Qonunlarda va boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilanadigan fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltiradigan o'zgartiradigan va bekor qiladigan vaqt yoki davr oralig'i qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Shartnomali muddatlar.
B. Qonuniy muddatlar.
C. Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar.
D. Huquqni bekor qiluvchi muddatlar.

5. Qonunda belgilangan bo'lsa-da taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi mumkin bo'lgan muddatlar.....?

A. Dispozitiv muddatlar.
B. Imperativ muddatlar.
C. Mutlaq aniq muddatlar.
D. Qisman aniq muddatlar.

XII bob. MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY HUQUQLAR

1-§. Mulk va mulk huquqi tushunchalari

Mamlakatimizda bozor munosabatlari qaror topganidan so‘ng hayotimizda bir qator yangi fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga keldiki, bu holat ma’muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechib, erkin iqtisodiy munosabatlar amal qilishini ta’minladi. Bu esa, o‘z navbatida, mulkiy munosabatlar tizimida bir qator yangi qoidalar vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, bozor munosabatlari qonuniyatlari hisoblangan talab va taklif, raqobat qonuniyatlari bilan hamohang bo‘lgan mulk shakllarining tengligi, mulkning daxlsizligi, har kimning mulkdor bo‘lishga haqliligi, mulkdorning o‘z mulkidan o‘z xohish va manfaatlarini ko‘zlab harakat qilishi kabi tamoyillarning huquqiy jihatdan kafolatlanganligi xususiy mulkchilik va tadbirkorlik faoliyatiga keng yo‘l ochib berdi. Jamiyatning iqtisodiy negizi – mavjud mulkchilik munosabatlariga asoslanadi.

Shu sababli mulk nafaqat yuridik mazmunga, balki iqtisodiy ma’noga ham ega. Kishilar mehnati bilan yaratilgan yoki tabiat tomonidan insonlarga o‘ziga xos tarzda «taqdim etilgan» boyliklar har doim mulk bo‘lib kelgan. Mulk egasi bo‘lish yoki bo‘lmasligiga qarab, kishilarning jamiyatdagi mavqei, aniqrog‘i ijtimoiy-iqtisodiy maqomi vujudga keladi.

Mulkchilik munosabatlari-jamiyatdagi boyliklarni o‘zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkchilik — birinchidan, insonning boyligi bo‘lmish ashyo, buyum yoki boshqa narsaga nisbatan egalik his-tuyg‘usi bilan bog‘liq munosabat, ikkinchidan, ana shu boylik, ne’mat xususida kishilar o‘rtasida vujudga kelgan munosabatdir. Kishilar buyumlarni, ne’matlarni o‘ziniki qilib olgandagina o‘zlashtirishlari mumkin, chunki jamiyatda o‘zganiki bo‘lgan ne’matlarni o‘zlashtirib bo‘lmaydi. Mulk sohibi o‘z mulkiga mustaqil tayanib ish ko‘radi. Mulksiz o‘zganing mulkini ijaraga oluvchi yoki mulkdorga yollanib ishlovchi shaxs mustaqil emas. Ne’matlar ikki yo‘sinda: ishlab chiqarish resurslari, ya’ni vositalari va ishlab chiqarish natijalari sifatida o‘zlashtiriladi.

Mulkchilik bu — mas'uliyat bilan manfaatning uzviy birligi hisoblanadi. Mulkchilik real bo'lishi uchun mulkdorning iqtisodiy manfaati uning boylik egasi sifatidagi hayotiy ehtiyoji bo'lib, xatti-harakat, fe'l-atvorini iqtisodiy motivasiyasi (sababini) yuzaga chiqaradi[1].

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilik munosabatlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shaxsni mulkdan begonalashuviga asoslangan ijtimoiy alohida imtiyozli mavqega barham berildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan mamlakatimiz iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi mustahkamlab qo'yildi.

Tabiat boyliklari va kishi mehnati natijalari shaxslar tomonidan ayrim-ayrim holda o'zlashtirilmay, balki birgalashib va o'zaro hamkorlik bilan o'zlashtiriladi. Binobarin, mulk tabiat narsalarini o'zlashtirishda kishilar va ularning jamoalari o'rtasida bo'lgan munosabatni, ya'ni ijtimoiy munosabatni, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini bildiradi.

Yuqorida aytilganlardan ma'lum bo'lishicha, mulk ishlab chiqarishning zarur sharti va ishlab chiqarilgan boyliklarning o'zlashtirilishi natijasi hisoblanadi.

Mulk ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni egallash, foydalanish va ularni tasarruf etish sohasida bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarning majmui sifatida ham ta'riflanishi mumkin.

Yuridik ma'nodagi «mulk» tushunchasi to'g'risida to'xtalib shuni aytish kerakki, shaxslar tomonidan tabiat boyliklarini, ashyolarini o'zlashtirishda bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan va mustahkamlaydigan huquqiy normalar tizimi-yuridik ma'nodagi «mulk» tushunchasida qo'llaniladi. Bu ma'nodagi mulk mulk huquqi sifatida ko'riladi.

2-§. Mulk huquqining mazmuni

Mulk huquqi ikkiga obyektiv va subyektiv ma'nodagi mulk huquqiga bo'linadi.

Obyektiv ma'nodagi mulk huquqi, deganda tabiat ashyolarini ijtimoiy o'zlashtirishning mavjud zahiralarini, usullarini belgilash,

---

[1] *Qarang:* A. O'lmasov, M. Sharifho'jayev, Iqtisodiy nazariya.. — T., «Mehnat», 1995 йил, 133-bet.

tartibga solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko'zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig'indisi nazarda tutiladi. Jumladan, mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar obyektiv huquq normalari hisoblanadi.

Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi deb ayrim shaxslar, ya'ni huquq subyektlarining (davlat, yuridik shaxslar va fuqarolarning) obyektiv huquq normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi.

Mulkni o'z xohishiga ko'ra va o'z manfaatini ko'zlab egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, mulk huquqini har qanday buzilishlardan bartaraf etishni talab qilish huquqi tushunchalari mulk huquqining mazmunini tashkil etadi. Subyektiv mulk huquqining mazmunini tashkil etadigan elementlar mulk egasiga qonun bilan belgilangan doiralarda beriladi.

O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonunida belgilanishicha, mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkka o'z ixtiyoriga ko'ra egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Shu ma'noda mulkdor o'z mulkiga bo'lgan huquqlarini ixtiyoriy ravishda o'z xohishiga ko'ra amalga oshiradi. Mulkdorning o'z xohishi deganda, uning o'z erki, irodasi bilan o'zining manfaatlarini ko'zlab, birovning (uchinchi shaxslarning) tazyiqisiz, zo'rlashsiz harakat qilishi nazarda tutiladi. Agar mulkdorga nisbatan bunday holatda zo'rlik, tazyiq ko'rsatilgan bo'lsa, qonun mulkdorning xohish-irodasini erkin amalga oshirishini kafolatlaydi va muhofaza qiladi. Ayni vaqtda mulkdorning o'z xohishiga ko'ra ish tutishi qonun, insof va adolat doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mulkdor mulkiy huquqini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishda uning manfaati yotadi. Bu manfaat bevosita uning o'ziga, yaqinlariga yoki boshqalarga taalluqli bo'lishi mumkin. Masalan, ota-ona voyaga yetmagan farzandi nomiga bankka omonat pul mablag'i qo'yganda ham, garchi bunda uchinchi shaxsning manfaati ko'zlaganday bo'lsa ham, aslida mulkdorning harakati zamirida ota-ona sifatidagi burchi yotadi. Mulkdorning o'zi xohishiga ko'ra yoki manfaatiga zid ravishda mulkiy bitimlar tuzishiga majbur qilishi, umumiy qoida bo'yicha bunday bitimlar haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

Yuqorida aytganimizdek, mulk huquqi uch element – mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan iborat.

Mulkni egallash huquqi mulkni qo'lda yoki unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biron joyda saqlab

turishdir. Mulkni qonunga muvofiq ravishda o‘z qo‘lida yoki o‘z erki-irodasi ta’siri ostida saqlab turgan shaxs mulkni egallash huquqiga ega. Bunday huquq, avvalo, mulk egasiga tegishli bo‘ladi. Ya’ni, mulkni egallash huquqi qonun yoki shartnomaga asosan boshqa shaxsda ham bo‘lishi mumkin. Masalan, mulk shartnoma bo‘yicha ijaraga qo‘yilishida, vaqtincha tekin foydalanish uchun topshirilishida, omonat qo‘yilishida yoki ma’muriy dalolatnomalarga binoan vaqtincha saqlash uchun biron tashkilot yoki fuqarolarga o‘tkazilishida egalik huquqi mulk egasi hisoblanmagan shaxsda ham bo‘lishi mumkin.

Mulkni qonun talablariga muvofiq qo‘lda saqlab turishga qonuniy egallash deb aytilsa, qonuniy asoslar bo‘lmay turib birovlarga qarashli mulkni egallash, masalan, birovning o‘g‘irlatgan yoki yo‘qotgan mulkini qo‘lda saqlashga qonunsiz egallash deb aytiladi.

Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o‘zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma’noda foydalanishdir. Mulkdan qonunga muvofiq ravishda foydalanuvchi shaxs shu mulkdan foydalanish huquqiga ega bo‘ladi. Mulkdan foydalanish huquqi shu mulkni egallash huquqi bilan chambarchas bog‘liqdir. Mulkni egallamay, qo‘lda saqlamay turib undan foydalanib ham bo‘lmaydi. Mulkdan ishlab chiqarishda yoki kundalik hayotda foydalanishda bu mulk butunlay iste’mol qilinadi yoki birmuncha vaqt davomida asta-sekin eskiradi.

Agar birovning mulkidan foydalanish qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo‘lmay turib foydalanilsa, bunda foydalanish qonunsiz foydalanish hisoblanadi. Masalan, o‘g‘irlangan yoki yo‘qotilgan mulkdan foydalanish.

Mulkni tasarruf etish huquqi mulkning yuridik taqdirini belgilash, ya’ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo‘ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o‘zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir.

Mulk egasi tasarruf etish huquqiga binoan mulk yuzasidan xilma-xil bitimlar, shartnomalar, jumladan, ashyoni sotish, hadya qilish, ijaraga qo‘yish to‘g‘risida shartnomalar tuza oladi. Agar ashyo butunlay keraksiz bo‘lib qolsa, mulk egasi bunday ashyoni tashlab yuborishi, o‘zidan biron-bir usul bilan soqit qilishi mumkin. Bu huquq mulkdorga o‘z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo‘lmagan har qanday harakatlarni amalga oshirish, shu jumladan, mol-mulkdan garov narsasi sifatida foydalanishi yoki unga boshqacha yo‘llar bilan vazifa yuklash, uni begonalashtirish yoki mol-mulkni boshqacha usul bilan tasarruf

etishga imkon beradi. Bu huquqning qo'ldan ketishi bilan mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi ham qo'ldan ketadi. Masalan, mulkni omonatga qo'yishda ashyoni egallash huquqi, ijaraga qo'yishda ashyoni egallash va undan foydalanish huquqi birovga o'tsa, ashyoning sotilishi yoki hadya qilinishida esa subyektiv mulk huquqining har uch elementi egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqlari ham butunlay boshqa shaxsga o'tadi.

Ayrim hollarda, jumladan, mulkni yo'qotish, o'g'irlatish hollarida mulk egasi o'z mulkini egallash, foydalanish va uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lsa ham, egalik huquqini qonunda belgilangan hollarda va muddatlarda o'zi saqlab turadi. Fuqaroga tegishli mulk o'g'irlatilganida uning kimning qo'lida bo'lishi aniqlanganidan so'ng qonun bilan belgilangan uch yillik da'vo muddati davomida talab qilib olinishi mumkin. Aks holda mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi yo'qoladi. Mulk egalari o'zlariga tegishli mulk huquqidan g'ayriqonuniy maqsadlarda, birovning zarariga foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Mulkdor huquqlarining, vakolatlarining chegarasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasiga asosan mulkdor o'z huquqlarini amalga oshirishda ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Bu konstitutsiyaviy norma FKning 172-moddasida batafsil talqin qilingan. Ushbu moddaga asosan mulk huquqini amalga oshirish shartlari quyidagilardan iborat:

1. Mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart;

2. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda, shartlarda va doirada mulkdor boshqa shaxslar uning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanishiga yo'l qo'yishga majbur (masalan, ko'chmas mulk – yer uchastkasi egasi qo'shni yer uchastkasining egasidan zarur hollarda, boshqa yer uchastkalarining egalaridan ham o'zganing yer uchastkasidan cheklangan holda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqli. Odatda, servitut piyodalar va transport yo'li, elektr, aloqa, gaz yoki suv quvurlari o'tkazish uchun zarur bo'lishi mumkin. Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer egasini mulk huquqidan aslo mahrum qilmaydi. Servitutdan foydalanuvchi bilan yer uchastkasi egasi o'rtasida servitut haqida bitim tuzilib, u ko'chmas mulkka oid bitimlar kabi ro'yxatdan o'tkaziladi. Servitut belgilangan uchastkaning egasi

agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, servitut kimning foydasini ko'zlab belgilangan bo'lsa, o'sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir (FKning 173-moddasi);

3. Mulkdor o'zining ustunlik mavqeini suiiste'mol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emas;

4. Mulkdor o'z huquqini amalga oshirganda fuqarolarning sog'lig'iga va atrof-muhitga zarar yetkazishning oldini olish choralarini ko'rishga majbur.

Mulk huquqining mazmunida nafaqat mulkdorning huquqlari, balki mol-mulkni saqlab turish burchi ham yotadi. FKning 174-moddasiga asosan, o'ziga qarashli mol-mulkni saqlash, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulk egasining zimmasida bo'ladi. Agar mulkdor bu majburiyatni bajarmasa, ba'zi hollarda uning mulkiy huquqlari chegaralab qo'yilishi yoki mol-mulk undan olib qo'yilishi haqida da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo'zg'atilishi mumkin.

3-§. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi. Mulk huquqining olinishi asoslarida jamiyatning iqtisodiy tizimi o'z ifodasini topadi.

Mulk huquqining olinishi: dastlabki va hosila asoslariga bo'linadi. Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo'yicha mulkka nisbatan egalik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo'lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi. Mulk huquqining dastlabki asosda vujudga kelishi:

– birinchidan, tabiat ne'matlarini o'zlashtirish;

– ikkinchidan, ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish;

– uchinchidan, egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi;

– to'rtinchidan, egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jaliksiz bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan

muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan, topilgan ashyolar, xazinalar (boshqa usulda yashirilgan narsalar) topilishi hollarida yuz beradi.

Mulk huquqining vujudga kelishida egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat o'ziga xosdir. Mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka nisbatan mulk huquqini oladi, ya'ni to'la ma'noda mulkdor huquqlariga ega bo'ladi (FKning 187-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 29-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida»gi qarorida belgilanishicha, ushbu 187-moddaning qoidalari mulkka egalik qilish 1997-yilning 1-martiga (ya'ni, yangi FK amalga kiritilgunga) qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarga ham tadbiq etiladi. Demak, ushbu holati bo'yicha FK normasi orqaga qaytish kuchiga ega bo'ladi.

Mulk huquqi vujudga kelishining dastlabki asoslaridan yana biri hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirishdir. FKning 189-moddasida ko'rsatilishicha, qonun hujjatlarida yovvoyi mevalar, yong'oq, zamburug'lar, rezavor mevalar hamda o'simlik, hayvonot dunyosi va jonsiz tabiatning hamma olishi mumkin bo'lgan boshqa obyektlarini yig'ish yo'li bilan fuqarolar mulkiga aylantirish tartibi va shartlari belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday tartibda mulk huquqi o'rmonlardan qo'ziqorin, mevalar terish, dashtu tog'lardan dorivor giyohlar to'plash, daryo va ko'llardan baliq ovlash orqali vujudga kelishi mumkin. Biroq ma'lumki, ushbu mulk obyektlari o'sgan mavjud hudud xususiy mulk huquqi asosida boshqaga tegishli bo'lmasligi lozim. Mulk obyektlarining ba'zilarini ovlash uchun vakolatli davlat organida ruxsat (litsenziya) olingan bo'lishi talab etiladi. Ayni vaqtda baliq va boshqa jonivorlarni ovlash ovga ruxsat berilgan mavsumdagina yo'l qo'yiladi, aks holda ovlangan jonivorlar musodara qilinib, ov qurollari olib qo'yilishi va ularga nisbatan tegishli jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

Egasiz ashyoga nisbatan mulk huquqi ham dastlabki asosda vujudga keladi. Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum ashyo egasiz ashyo hisoblanadi. Egasiz ko'char ashyolarga nisbatan egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat asosida qo'lga kiritilishi mumkin. Bunday ashyo tegishli davlat organi yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organi arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ro'yxatiga oluvchi

organda hisobga olinib, uch yil o'tgach tegishli davlat organi talabi asosida sud tomonidan davlatga o'tkazilishi mumkin.

FKning 192-moddasida topilmaga nisbatan mulkiy huquqlarning vujudga kelishi xususiyatlari belgilangan. Unda ko'rsatilishicha, yo'qolgan ashyoni topib olgan shaxs bu haqda uni yo'qotgan shaxsni yoki ashyo egasini yoxud uni olish huquqiga ega bo'lgan o'zga ma'lum shaxslardan birortasini darhol habardor etishi hamda topilgan ashyoni shu shaxsga qaytarishi shart. Basharti, ashyo binoda yoki transportda topilgan bo'lsa, u shu binoning yoki transport vositasining egasi bo'lmish shaxsga topshirilmog'i lozim. Topilma topshirilgan shaxs ashyoni topib olgan shaxsning huquqlarini qo'lga kiritadi va uning majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Basharti, topilgan ashyo qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs noma'lum bo'lsa yoki uning manzili bo'lmasa, ashyoni topib olgan shaxs topilma to'g'risida militsiyaga, tegishli davlat organlariga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga ma'lum qilishi shart.

FKning 193-moddasiga asosan olti oy mobaynida topilmaning egasi aniqlanmasa, ashyoni topib olgan shaxs unga egalik huquqini qo'lga kiritadi (agar u bu huquqdan voz kechsa, topilma davlat mulkiga o'tadi).

FKning 196-moddasida xazinaga nisbatan mulk huquqini vujudga kelishi xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Xazina deb egasini aniqlash mumkin bo'lmagan yoki u qonunga binoan huquqlarini yo'qotgan, yerga ko'milgan yoki boshqacha usulda yashirilgan pul yoki qimmatbaho buyumlarga aytiladi. Yashirib qo'yilgan mol-mulk (yer uchastkasi, imorat va sh.k.) mulkdori bo'lgan shaxsga va xazinani topgan shaxs mulkiga agar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, teng ulushlarda tegishli bo'ladi.

Xazina u yashirib qo'yilgan yer uchastkasi yoki boshqa mol-mulk egasining mulkdorining roziligisiz qazish ishlarini olib borgan yoki boylik qidirgan shaxs tomonidan topilgan taqdirda, bu xazina u topilgan yer uchastkasining yoki boshqa mol-mulkning egasiga topshirilishi shart. Tarix va madaniyat yodgorliklari jumlasiga kiradigan ashyolardan iborat xazina topilgan taqdirda, ular davlat ixtiyoriga o'tadi. Biroq xazina topilgan yer uchastkasi egasi va xazinani topgan shaxs xazina qiymatining ellik foizi miqdorida mukofot olishga haqli.

Xazina topish uchun qazish va qidiruv ishlarini olib borish mehnat yoki xizmat vazifalariga kiradigan shaxslar (masalan, arxeologlar, geologlar) ga nisbatan yuqoridagi qoidalar qo'llanilamaydi (FKning 196-moddasi, 5-bandi).

Mulkka nisbatan egalik huquqini vujudga keltiruvchi hosila usuli deganda muayyan shaxs tomonidan mulk huquqining olinishi dastlabki mulk egasining huquqiga bog'liq bo'lgan usul nazarda tutiladi. Bu usulda mulk huquqining ma'lum ashyoga nisbatan paydo bo'lishi yoki bu ashyoga nisbatan mulk huquqining ilgari ma'lum shaxsga tegishli bo'lishi bilan bog'liqdir. Shu ma'noda mulk huquqining boshqa shaxsga o'tishi haqida so'z yuritiladi. Binobarin, hosila usuli bo'yicha mulk huquqi vujudga kelganda bu mulkka nisbatan bo'lgan huquqni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga ko'chirilishi to'g'risida so'z boradi.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi tuzilishi yo'li bilan o'zlariga tegishli ashyoga nisbatan egalik huquqi bir shaxsda, ya'ni sotib oluvchida paydo bo'ladi.

Mulk huquqining hosila usulida vujudga kelishiga misol qilib oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash, qarz shartnomalari, shuningdek, qonun va vasiyat bo'yicha meros olish, davlat mulkini xususiylashtirish orqali olinishini ko'rsatsa bo'ladi.

Fuqarolik kodeksining 185-moddasida ko'rsatilganidek, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar ashyoni birovga o'tkazish to'g'risidagi shartnoma notarial guvohlantirilishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lsa, egalik huquqi bunday shartnoma notarial guvohlantirilgan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Qonunda uy-joy (kvartira) ga mulk huquqining vujudga kelishi belgilangan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasida ko'rilayotgan yangi uy-joyga mulk huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga kelishi belgilangan.

Bir yoki bir necha shaxslar tomonidan ko'rilayotgan uy-joy qurilish tamom bo'lguncha va ro'yxatdan o'tkazilguncha mahalliy hokimiyat organlarining ruxsatisiz boshqa shaxsga berilishi mumkin emas. Davlatga qarashli uy-joy (kvartira) ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiylashtirish tartibida vujudga keladi.

Kooperativ uy-joyga, kvartiraga, garajga, chorboqqa va boshqa binolarga mulk huquqi kooperativ a'zosi pay badallarini batamom to'lab bo'lgandan keyin vujudga keladi (FKning 210-moddasi). Ba'zi ashyolarga nisbatan esa egalik huquqi ashyo topshirilishidan so'ng yoki ashyoning qiymati to'la yoki qisman to'langandan so'ng vujudga kelishi belgilanishi mumkin.

Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazilgan holda, agar bunday o'tkazish tegishli organlardan ro'yxatdan o'tkazilishi shart bo'lsa, ashyoga nisbatan egalik huquqi shartnomaning qayd qilinishi paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Mulkka nisbatan egalik huquqining o'tish payti qonunda muqarrar belgilanishi birovga o'tkazilayotgan ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari, ya'ni buning natijasida kelgan zarar kimning zimmasida bo'lishligini belgilash ham katta ahamiyatga egadir.

FKning 175-moddasida belgilangan qoida bo'yicha mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavfi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, kelgan zarar mulk egasining zimmasida bo'ladi.

Agar ashyolarni birovga o'tkazuvchi shaxs topshirishni yoki oluvchi ularni qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari kechiktirgan tarafda bo'ladi. Masalan, sotib oluvchi qurilish materiallarini qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishidan kelgan zararni o'z zimmasiga oladi.

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari ham xilma-xil. Bu usullarni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

1) mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquqini bekor bo'lishi (masalan, mol-mulkni sotish, hadya qilish va sh.k.);

2) mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish (yo'q qilib tashlash) yoki nobud bo'lishi natijasida mulk huquqining bekor bo'lishi (FKning 198-moddasi);

3) mulkdorning erki, irodasidan tashqari mol-mulkning olib qo'yilishi orqali mulk huquqining bekor bo'lishi. Mol-mulkni mulkdordan olib qo'yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek, natsionalizatsiya qilish, rekvizisiya va musodara qilish tartibida yo'l qo'yiladi (FKning 199-moddasi).

Agar qonunga asosan shaxsga tegishli bo'la olmaydigan mol-mulk uning mulki bo'lib qolsa, ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi sud tartibida bekor qilinib, olib qo'yilgan mol-mulkning qiymati shaxsga to'lanadi (FKning 199-moddasi, 2-bandi).

Ashyolarga nisbatan egalik huquqi ba'zi hollarda mulk egasining erkidan tashqari ham bekor bo'lishi mumkin. Masalan, ashyolar tabiiy ofatlar, yong'in, suv toshqini, zilzila natijasida tasodifan nobud bo'lishida mulk huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda

bekor bo'ladi. Ba'zi hollarda, jumladan, qarzni qoplash uchun ijro varaqasi bo'yicha haq undirilishida yoki mol-mulkning musodara qilinishida egalik huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda bekor bo'lishi mumkin.

4-§. Mulk huquqining asosiy tamoyillari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (36, 53, 54-moddalar), fuqarolik kodeksi (164, 165, 172, 228, 231-moddalari) va boshqa qonunlarda mulk huquqining quyidagi asosiy tamoyillari o'z ifodasini topgan:

1. O'zbekiston Respublikasida mulk daxlsiz, mukldorning mulkiy huquqi qonun bilan kafolatlanadi va mulkdor bu huquqlardan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin;

2. Iqtisodiyot samarali amal qilishiga va xalq farovonligining o'sishiga yordam beradigan har qanday shakldagi mulkchilik bo'lishiga ruxsat beriladi.

3. Mulkchilikning hamma shakllari himoya qilinishi qonun bilan kafolatlanadi va ularning teng rivojlanishiga sharoit yaratib beriladi.

4. Mulkdor o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday xatti-harakatlarni o'z xohishiga ko'ra sodir etishga haqli.

5. Mulkiy huquqning amalga oshirilishi atrof-muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va davlat huquqlarini buzmasligi hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga putur yetkazmasligi shart.

6. Har kim mulkdor bo'lishga haqli.

5-§. Mulk shakllari

Iqtisodiy ma'nodagi mulk shakllari deyilganda moddiy ne'matlarni o'zlashtirish usullarining yig'indisi tushuniladi. Bunday usullar yakka tartibda yoki jamoat bo'lib yoxud davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Yuridik ma'nodagi mulk shakli-moddiy ne'matlarni muayyan subyektlarga tegishli bo'lishini (biriktirib qo'yishni) mustahkamlovchi va tegishli mulkning huquqi rejimini belgilovchi huquqiy me'yorlar yig'indisidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi FKning 167-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning quyidagi shakllari mavjud:

1. Xususiy mulk;
2. Ommaviy mulk.

Davlat mulk shakllarini rivojlantirish uchun zarur huquqlarning tengligini ta'minlaydi va uning himoya qilinishini kafolatlaydi Mulk shakllarini bunday turkumlashtirish uchun mulk subyekti maqomi va mol-mulk rejimining uzviy birligi asosiy mezon hisoblanadi. O'z navbatida, xususiy mulk shakli quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

a) yakka shaxsga tegishli mulk (fuqarolar mulki);
b) nodavlat yuridik shaxslar mulki;

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:

a) O'zbekiston Respublikasi mulki;
b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munisipal mulk).

5-§. Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari

Ashyoviy munosabatlarni tartibga solish FKning 2-bo'limida batafsil ifodalangan bo'lib uning nomi «Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar» deb nomlanadi hamda 7 bob (13-19-boblar) va 70 modda (164-233-moddalar) ni tashkil etadi. Fikrimizcha, bu me'yorlar obyektiv ashyoviy huquq sifatida ko'rilishi kerak.

Ushbu institutda markaziy o'rinni mulk huquqi egallaydi. Chunki boshqa ashyoviy huquqlar ushbu «kuchli» huquq (mulk huquqi)dan kelib chiqqan hisoblanadi. Bir qator sabablarga ko'ra, mulk huquqiga tegishli belgilarni boshqa ashyoviy huquqlarga har doim ham qo'llab bo'lmaydi. Shuning uchun ham qonun chiqaruvchi FKning bu bo'limini «ashyoviy huquqlar» deb nomlashdan voz kechadi. Zero, kodeks loyihasini tayyorlovchilar turli yo'nalishli mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning umumiy belgilarini ajratib bera olmadilar. Ushbu bo'limni «mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar» deb nomlanishidan kelib chiqib, «shaxs» ashyoga nisbatan mutloq hukmronlikni rasmiylashtiruvchi mulk huquqining o'zi asosiy va to'liq ashyoviy huquqni tashkil etadi. Shuning uchun ham qonun chiqaruvchi nuqtayi nazaridan ashyoviy huquq obyektiv ma'noda fuqarolik huquqining instituti sifatida o'z ifodasini topmagan.

Rim huquqi ildizlariga ega kontinental huquq tizimi tamoyillariga muvofiq, ashyoga nisbatan faqatgina bitta huquq «mulk huquqi» mavjud, boshqa huquqlar esa, to'liq huquqlar hisoblanmaydi, bular «boshqa ashyoviy huquqlar»dir. Ashyoviy huquqlarning qonunchilik modeli quyidagi unsurlardan tashkil topadi:

birinchidan, mulk tegishliligining bu shakli (mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar) va ularning tizimi (ashyoviy huquqlar turlari va ashyoviy huquqlar tasnifi (turlarga bo'linishi);

ikkinchidan, ashyoviy huquq subyektining obyektga bevosita ta'siri bo'yicha huquqdorligining mazmuni;

uchinchidan, ashyoviy huquq obyektlarining huquqiy tartibi;

to'rtinchidan, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari hamda usullari;

beshinchidan, ashyoviy huquqlarni himoya qilish fuqarolik-huquqiy usullari va ularning kafolatlari.

Ushbu unsurlarga taalluqli FK normalari boblar bo'yicha quyidagi tuzilishni hosil qiladi: umumiy qoidalar, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi, mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi, xususiy mulk, ommaviy mulk, umumiy mulk, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish. Ushbu me'yorlarning katta qismi mulk huquqiga bag'ishlanganligini anglash qiyin emas. Ashyoviy huquq institutining umumiy qurilishi va ashyoviy huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi normalarning tahlili mamlakatimizda ashyoviy huquqlar to'g'risidagi qonun normalariga nisbatan bir qator salbiy xulosalarni chiqarishga imkon beradi.

Birinchidan, FKning 2-bo'limi ma'muriy qoidalar ta'sirini kamaytira olmagan. Buning natijasida ashyoviy huquqlar ommaviy huquq ta'sirdan yetarli darajada himoyalanmagan. Bu holat «xalq xo'jaligini sovet davrida boshqaruvi»dan kelib chiqqan xo'jalik yuritish va operativ boshqaruv huquqida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ommaviy va xususiy mulk bo'yicha subyektga nisbatan turli huquqiy tartibda mustahkamlangan normalarda davlatning ommaviy mulk subyekti sifatida maxsus imtiyozga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, mazkur bobning 12-moddasidan faqatgina 1 tasi, 165-modda haqiqatan ham umumiy me'yorlarni ifodalaydi. Bu o'rinda ashyoviy huquqlar to'g'risidagi umumiy qoidalarga yaqqol misol Yaponiya Grajdanlik kodeksi bo'lib, undagi ashyoviy huquqlar haqidagi umumiy qoidalar bobi haqiqatan ham barcha ashyoviy huquqlar uchun xos bo'lgan umumiy qoidalarni mustahkamlaydi.

Uchinchidan, FKning 165-moddasidagi ashyoviy huquqlar turlari boshqa qonunlarga havola etilgan namunaviy turlardir. Hali ashyoviy huquqlarning qat'iy belgilari o'rnatilmagan. Faqatgina qonunda ularning yopiq ro'yxati berilgan ekan, balki ularga qandaydir o'zgartirish kiritish kerakdir.

Ashyoviy huquqlarning mavjud ro'yxati ashyoviy huquqlarning kontinental huquq oilasiga mansubligini xarakterlaydi, garchi turli milliy huquq tizimlarida bir xil bo'lmasa-da.

To'rtinchidan, ashyoviy huquq normalari juda noqulay joylashgan. Ya'ni, ashyoviy huquqlar tizimida servitutlar umumiy qoidalarda ifodalangan bo'lsa, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi mulk huquqiga bo'lgan bobda, garov majburiyat huquqi bobida uy-joy va tabiiy resurslarga nisbatan ashyoviy huquqlar esa, FKdan tashqarida (o'zga qonunlarga havola qilish orqali) ifodalanganki, bu holat ashyoviy huquqlar qurilishini buzadi.

Beshinchidan, FKda ashyoviy huquqlar subyekt (fuqarolar, unitar korxonalar)ni yoki obyekt (yer uchastkasi, uy-joy) ni ko'rsatish orqali ifodalanadiki, bu xalqaro yuridik esperanto (tilshunoslik) ni tashkil etuvchi sivilistikaning an'anaviy atama (uzus, uzufrukt, emfitevzis, xabitasio, superfisiy)larga xos bo'lmagan jumlalar orqali bayon etilishiga sabab bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ashyoviy huquqlar deganda ashyoviy huquqlar tizimini, ular subyektlarining vakolatlari mazmunini va obyektlarning huquqiy tartibi (rejimi)ni ularning vujudga kelish va bekor bo'lish asoslarini, shuningdek, ashyoviy huquqlarni himoya qilish usullari va kafolatlarini mustahkamlovchi normalar yig'indisi tushuniladi.

Subyektiv ma'nodagi ashyoviy huquqlar. Odatda, mulk ikki xildagi munosabat orqali ifodalanadi.

Birinchidan, vakolatli shaxs bilan obyekt o'rtasidagi bog'liqlik; ikkinchidan, vakolatli shaxs hamda o'zga shaxs o'rtasidagi bog'liqlik. Tovar muomalasida bu bog'liqlik shaxsning obyektga bevosita huquqi ma'nosida tushuniladi; yoxud bevosita huquqiy bog'lanishda bo'lgan shaxsga nisbatan talab qilish huquqidir.

Agar birinchi holatda shaxsning huquqi obyektga bog'liq holda amalga oshirilsa, ikkinchi holatda, shaxsning o'ziga bog'liq bo'lgan obyektga nisbatan shaxsiy majburiyati asosida amalga oshiriladigan harakatlari natijasida mavjud bo'ladi. Bunday bo'linishning huquqiy oqibati shunda ko'rinadiki, birinchi vaziyatda subyektning huquqi barchaga va har kimga qarshi qaratilgan va barcha hamda har kim uchun ahamiyatli (erga omnes); huquq predmeti obyektning o'zida ifodalanar ekan, da'vo orqali himoya birinchi navbatda obyektga nisbatan huquqni tiklashga qaratiladi. Ikkinchi vaziyatda esa, huquq faqatgina bajarilishi huquq predmetini tashkil etadigan harakatni

amalga oshirish majburiyatini bergan muayyan subyektga qaratiladi. Shuning uchun ham bu erda da'vo orqali himoya qilish qarzdorda bo'ladi hamda agar majburiyat ijro etilmaganda so'z zararni undirish to'g'risida bo'ladi.

Huquqiy munosabatlarning ikki turini ifodalovchi Birling Konvensiyasining bunday uyg'unlashuvi birinchi holatda huquq predmeti sifatida obyektning o'zida ifodalansa, ikkinchi holatda esa, majburiyat obyektga qaratilgan bo'ladiki, bu huquqni mutlaq va nisbiyga ajratish imkonini beradi.

Ashyoviy huquqiy munosabatlar, odatda, obyektiv munosabatlar sifatida xarakterlanadi, ya'ni: barcha uchinchi shaxslar mutloq huquqni buzishdan tiyilishlari lozim. Ushbu qoida asosida ko'pchilik sivilistlar mutloq huquqning belgilaridan kelib chiqib, ashyoviy huquq tushunchasini berishga harakat qiladilar.

Bunda shu holatni hisobga olish lozimki, birinchidan, huquqiy munosabatni mutloq va nisbiy turlarga bo'linishga shartli xarakterga egaligi munosabati bilan amaliyotda har doim ham qo'llab-quvvatlanmaydi. Zero, nisbiy huquqiy munosabatlarda vakolatli shaxsning huquqlarni buzishdan tiyilish majburiyati nafaqat u bilan shaxsiy munosabatlar asosida bog'langan muayyan kontragent zimmasida balki, har qanday uchinchi shaxs zimmasida ham bo'ladi. Ikkinchidan, ashyoviy huquqlarga nisbatan mutloq huquqlar kengroq mezon hisoblanadi. Shu bilan birga hamma ashyoviy huquqlar ham mutloqlik kasb etmaydi (masalan, zakalat).

An'anaviy fuqarolik qonunchiligi subyektiv ashyoviy huquq (mulk huquqi bundan mustasno) tushunchasini ifodalamaydi va shuningdek, sivilistikaning an'anaviy markaziy atamalaridan biri sifatida ashyoviy huquqlar doimiy ravishda o'rganiladigan predmet bo'lib kelgan. Ya'ni, fuqarolik qonunchiligi an'anaviy ravishda subyektiv ashyoviy huquqning desinsiyesidan qochadi va uning bahsli belgilarini ko'rsatish bilan chegaralanadi: huquqning davomiyligi va ashyoviy huquqiy himoya (FKning 165-moddasi 2 va 3-qismlari).

Qonunchilikdagi bunday qat'iyatsizlikning samarasi o'laroq sivilistikada ashyoviy huquqning subyektiv huquq sifatidagi tushunchasini aniqlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu maqsadga erishish uchun sivilistlar mutloq huquqni ajratish xarakterli jihatlaridan foydalanishsa, boshqalari ashyoviy huquqlarning belgilarini umumlashtirishdan foydalanishadi. Har qanday holatda u yoki bu jihatni barcha tomonidan o'rganayotgan qoidalarning shartliligi ta'kidlanadi. Zero, bitta mulk

huquqi tushunchasi bilan unga o'xshash boshqa huquqlarni kiritmasdan, undan kelib chiqqan cheklangan ashyoviy huquqlar (masalan, zakalat)ni qamrab olish juda mushkul. Ashyoga nisbatan «xo'jalik hokimiyati» yoki unga «bevosita ta'sir» kabi umumlashtiruvchi atama qonuniy mustahkamlanmagan va o'z-o'zidan hech qanday oqibat tug'dirmaydi.

Ashyoga nisbatan hokimiyatning «nisbiyligi» mutloq huquqlarda juda ham shartli va sun'iy qurilma (konstruksiya) sifatida ancha oldin shubhali fikr deb hisoblangan.

Subyektiv ashyoviy huquqlarning yuqorida ko'rsatilgan ikki tomoni (ashyoga ko'rsatiladigan ta'sirning bevositaligi va uchinchi shaxslarning bunday harakatlarni amalga oshira olmasliklari) ashyoviy huquqlar xarakteristikasi uchun yetarli emas. Ashyoviy huquq va majburiyat huquqining cheklanganligi, ularning o'zganing mulkiga nisbatan amalga oshirilishida umumlashadi. Shu munosabat bilan FKning 165-moddasida ko'rsatilgan belgilar yetarli bo'lmaydi. Shu bilan birga bunday taqsimlanish kontinental huquqda shunisi bilan ahamiyatliki, bunday taqsimlanish fuqarolik huquqining tegishli institutlarini ajratilishi munosabati bilan aniqlash imkonini vujudga keltiradi. Xususan, FKning 2-moddasi 1-qismi fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarni ko'rsata turib, ashyoviy huquqlar va majburiyat huquqlarini bir-biridan ajratadi va qarama-qarshi qo'yadiki, FKning 2 va 3-bo'limlari shu asosda nomlanadi. Shu sababli Yu.K. Tolstoy ashyoviy huquq tushunchasini yoritishda asosiy e'tiborni huquqdor shaxsning majburiyatlarni qondirishda ushbu shaxsning aktiv (faol) harakatlari va boshqa shaxslarning ushbu harakatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qilmaslik qabilidagi passiv majburiyatiga qaratadi. Shunday qilib, subyektiv ma'nodagi ashyoviy huquq deganda, vakolatli (huquqdor) shaxsning manfaatlarini uning xo'jalik hokimiyati ostida bo'lgan o'z ashyosiga bevosita ta'sir etish yo'li bilan va boshqa shaxslarning bunday ta'sir etishini cheklash asosida qondirish tushuniladi. Agar subyektning obyektga munosabatini anglatuvchi bevosita ta'sir ashyoviy munosabatlarning moddiy tomonini ko'rsatsa, mol-mulkning xo'jalik muomalasidagi o'rnini belgilovchi, boshqa shaxslarning bunday ta'sirdan mahrum etilganligi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy tizimini ko'rsatadi.

Ashyoviy huquqlarni ajratish maqsadida sivilistikada ularning quyidagi belgilari sanab o'tiladi:

Individual belgilangan (xususiy alomatli) ashyoga bevosita yo'naltirilganlik; qat'iy belgilangan yuridik mazmun va vujudga kelish usullari,

muddatsizlik xarakteri, davomiylik huquqi, ashyoviy-huquqiy talablarni imtiyozli qondirish, raqobatda ustunlikka ega bo'lish huquqi, himoyaning ashyoviy huquqiy usullari, shuningdek, ularning mutloq huquq sifatidagi boshqa o'ziga xos belgilari[1]. Hozirgi zamon tadqiqotchilari tomonidan ashyoviy huquqlarni ushbu «o'ziga xos» belgilarini doimiy tahlil qilish natijasida, ularning har biri shartlilik kasb etishi aniqlangan. Ya'ni, milliy qonunchilikda yuqorida sanab ko'rsatilgan ashyoviy belgilar mavjud bo'lmagan holda ashyoviy huquqqa ega shaxslar, hamda majburiyat belgilari zimmasida bo'lmagan lekin majburiyat huquqiga ega shaxslarning huquqiy holati ifodalangan. Bu holatlar adabiyotlarda majburiyat huquqi va ashyoviy-huquqiy unsurlarning o'zaro kirishish an'analari sifatida va aralash ashyoviy – majburiyat huquqining vujudga kelishi sifatida qayd etiladi.

Shu bilan birga bunday ilmiy-tadqiqot kuzatishlari ashyoviy huquqiy va majburiyat huquqiy institutlar chegarasini buzmasligi kerak. Agar qonun bunga yo'l qo'ygan bo'lsa-da.

Bunda gap milliy qonunchilikning u yoki bu subyektiv huquqqa barchaga qarshi turish xususiyati (mulk bilan ketma-ket turuvchi imtiyozli ashyoviy huquq)ni beradimi yoki yo'qmi hamda bunday huquqning huquqiy-ashyoviy tabiatini tan olishning yuridik oqibati nimada ekanligidadir. Zero, ashyoviy huquqlarning bahssiz belgilari mavjud bo'lsa-da, inchunin ashyoviy huquqlarning mutloq himoyasi to'g'risidagi me'yorlarni qo'llashda yagona asos kontinental huquq tizimi uchun xos bo'lgan ularning qonun bilan qat'iy belgilangan (yopiq) ro'yxatidir.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi FK 165-moddasi ashyoviy huquqlarning taxminiy ro'yxatini mustahkamlaydi hamda shu asosda «mulk huquqi bilan bir qatorda, xususan quyidagilar ashyoviy huquqlar hisoblanadi iborasining belgilanishi bu normaning yopiq qonun emasligini ko'rsatadi. Ashyoviy huquqlar qat'iy ro'yxatining mavjud emasligi amaliy natijaga ega. Birinchidan, ashyoviy huquqlarning yuridik mazmuni va vujudga kelish usulining qat'iy belgilanganligini to'liq inkor etadi hamda Kodeksda ashyoviy huquqlarning standart tarzda ifodalanishi ashyoviy huquqlarni taraflar erkin ravishda tuzadigan majburiyat huquqidan farqlashi lozim. Oqibatda bu yuridik jihatdan

---

[1] *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право. Общие положения. – М.: Статут. 1997. С.222-237; Ефимова Л.Г. Указ. соч. С.35–44; Вещные права в Республике Казахстан. С.7–25, 164–171.

qiyin tasniflanadigan tegishlilik faktik holatini vujudga kelishiga olib keladi, ayniqsa, agar mulkni topshirishda egalik tituli ko'rsatilmaganda, bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Ikkinchidan, amaliyotda huquqni ashyoviy va majburiyat turlariga bo'linmaydi. Zero, bunday bo'linish sud orqali himoya qilish usulida bir qancha tushunmovchiliklarni vujudga keltiradi. Uchinchidan, quyidagilarga ko'ra ashyoviy huquqlar ro'yxati (turlari)ni kengaytirish maqsadga muvofiq emas:

a) ba'zi ashyoviy huquqlarni – ashyoviy deb topish;

b) sobiq sovet huquqidan meros qolgan xo'jako'rsinlik andozalarining mavjudligi.

Buning oqibatida u yoki bu shaxsning (amaliyotda yuridik shaxslarni tashkil etishda keng tarqalgan) foydasiga yoziladigan keyinchalik vakolatlarning kengayishiga olib keladigan bitta obyektga nisbatan amalga oshiriladigan «mol-mulk bo'yicha» huquqlarning cheksiz vujudga kelishi hisoblanadi. Mulk huquqining o'zgargan ko'rinishi shaklida bir qancha huquqlar kelib chiqadi: doimiy egalik qilish va foydalanish, korporativ boshqarish, mustaqil boshqarish, muddatsiz ijara va shu kabilar.

Ashyoviy huquqlarni ajratish muammosi mamlakatimiz fuqarolik qonunchiligida hal etilmasdan qolmoqda. Zero, u yoki bu huquqning ashyoviy ekanligini tan olishning yuridik ahamiyatini inkor etmas ekanmiz, bunda ulardan qay biri imtiyozli ashyoviy huquqiy himoya etilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lishimiz kerak bo'ladi. Holbuki, ushbu holatda ham qonunchilik ashyoviy huquqlar ro'yxatini berkitilishi (o'zgarmasligi, qat'iyligi)ga imkon bermaydigan turli tushunarsiz jumlalarni keltirish bilan cheklanadi. FKning 232-moddasi ashyoviy himoya huquqini mustahkamlash bilan birga bu huquq mulkka qonunda yoki shartnomada ko'zda tutilgan asoslarga ko'ra egalik qilayotgan har qanday shaxsga tegishli bo'lishini ifodalaydi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, agar ashyoviy huquq subyekti FKning 232-moddasi asosida ashyoni natura holida mulkdordan ham talab qilib olsa, kreditor majburiyat huquqi asosida FKning 331-moddasiga binoan individual – belgilangan ashyoni qarzdordan olib qo'yishni talab qilishga haqli bo'ladi.

Ashyoviy huquqlarni majburiyat huquqidan farqlari mutloq himoya vositasi sifatida ashyoni majburiy topshirishni qo'llash imkoniyatini belgilamaydi. Farq shundaki, mulkka nisbatan vakolatli barcha shaxslarga huquq qay darajada qarshi qo'yilishi mumkinligi bilan belgilanadi. Huquqning ashyoviy ekanligini tan olish, e'tirof etishning yuridik kuchi – bu huquqning mulkdorga qarshi qo'yilganligi bilan o'lchan-

maydi. Chunki, majburiyat huquqi ham mutloq himoyadan foydalanishi mumkin (FKning 331-moddasi). Huquqning bunday ta'siri majburiyat huquqi va vaqt bo'yicha amal qiluvchi bir turdagi huquqlarda imtiyozli himoya ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ashyoviy huquq turlari. Fuqarolik kodeksi ashyoviy huquq jumlasiga quyidagilarni kiritadi: mulk huquqi, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi, meros qilib qoldirilgan yer uchastkasiga egalik qilish, yer uchastkasidan umrbod egalik qilish va foydalanish huquqi, servitutlar (FKning 164–165-moddalari). Bu ro'yxat «xususan» atamasiga binoan ifodalangan hamda FKning 2-bo'limida ifodalanmagan yana qanday huquqlar ashyoviy huquqlar tarkibiga kiradi degan savol tug'iladi.

FKning 165-moddasida «qat'iy» ifodalangan ashyoviy huquqlarga «taxminiy» quyidagi huquqlarni keltirish mumkin: daromad keltiradigan faoliyatni amalga oshirishdan keladigan foydani mustaqil tasarruf etishni ta'sis etish huquqi (FKning 180-moddasi 2-qismi), ipoteka va zakalat ko'rinishidagi garov (FKning 265-moddasi), ushlab qolish (290-modda), mulkdor oila a'zolarining huquqlari, shuningdek, uy-joydan foydalanib, mulkdor bilan birga doimiy yashovchi fuqarolarning huquqlari (1998-yil 24-dekabrdagi Uy-joy kodeksining 32-moddasi) va uy-joy kvartirani umrbod ta'minlash sharti bilan berish shartnomasi bo'yicha (FKning 530–534-moddalari) yoxud merosdan voz kechish asosida (Uy-joy kodeksining 121–123-moddalari), sotib olish sharti bilan ijara huquqi (FKning 556-moddasi, 541-modda va Uy-joy kodeksining 89-moddasi, kooperativ a'zosining kooperativdagi kvartirani sotib olishgacha bo'lgan huquqi (Uy-joy kodeksining 100-101 moddalari), shuningdek, muddatli boshqaruv (FKning 187-moddasi). O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, ashyoviy huquqlarning taxminiy ro'yxati bahslidir.

Sivilistikada garov va ijaraning turlarining ashyoviy huquqlarga taalluqliligi xususida ko'plab tortishuvlar mavjud.

Amalda barcha mashhur ashyoviy huquq tasniflari mulk huquqi egalik bilan bir xil darajada uning chegarasidan tashqarida bo'lishidan kelib chiqadi. Lekin ularning barisi mukammal emas, huquq subyektlari (davlat, unitar korxonalar, fuqarolar) va obyekt turlari (yer, uy-joy) ga nisbatan qat'iy qaramlikka yo'l qo'yadi.

Shu bilan birga, ashyoviy huquq mazmuni huquqni belgilovchi ushbu parametr yoki kriteriylarga eng kam asoslanishi kerak. I.A. Pokrovskiy ishlab chiqqan ashyoviy huquqlar tizimiga tuzatishlar kiritib,

biz mulk huquqini asos qilgan holda ularni mulk huquqi tomon tasniflashni taklif qilamiz.

Mulk huquqining o'zinikiga nisbatan, boshqa ashyoviy huquqlarning begona mulkka nisbatan amalga oshirishning shubhasiz fakti tsivilistlarning ashyoviy huquqlar turining bo'linishi va mulk huquqining ularning tizimida markaziy figura deb hisoblashga doir kam uchraydigan yakdillikni ta'minladi. Bunday birlamchi dixotomiyaga o'z xayrixohligini qonun chiqaruvchi ham FK 2-bo'limida bildirdi, shuningdek, bir vaqtning o'zida mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquq bitta obyektga nisbatan birlashishi mumkin emasligiga nisbatan ham munosabat bildirgan. Tasnifning birinchi bosqichini bo'linish kriteriysi shaxsning mulkka munosabati bo'lgan juftlik hosil qiladi:

– mulk huquqi;

– boshqa ashyoviy huquqlar;

ikkinchi bosqichda mulk huquqi mulkdorning ashyoga bo'lgan cheklangan huquqlari mavjud yoki yo'qligiga qarab:

– to'liq;

– yuklangan huquqlarga bo'linadi.

Boshqa ashyoviy huquqlar mulk huquqi bilan raqobatlashadi va unga hamrohlik qiladi yoki qarshi turadi, ya'ni mulk huquqiga nisbatan pozitiv yoki negativ huquqlarni hosil qiladi.

uchinchi bosqichda pozitiv huquqlar (ashyodan foydalanish huquqlari), begona mulkka ta'sir darajasi va ulardan keladigan hosil yoki daromadning taqdiriga qarab quyidagilarga bo'linadi:

– servitut huquqlar – ularga servitutlar (FK173-m), mulkdor oilasi a'zolari va ular bilan doimiy yashovchi fuqarolarning turar joydan foydanish huquqi (UK 32-m);

– turar joyni begonalashtirish shartnomasiga ko'ra turar joydan umrbod foydalanish huquqi, umrbod ta'minlash sharti bilan (FK530-534-m) yoki meros qoldirish orqali undan voz kechish UK (121–123-m).

– foydalanish huquqlari, ular o'z ichiga xo'jalik yuritish va operativ boshqaruv huquqlari (FK 176–181-m), yerdan meros qoldirish huquqi bilan doimiy foydalanish, doimiy foydalanish va yer uchastkasidan foydalanish huquqlari (Yer kodeksi 19, 20-m), muassasaning daromad keltiruvchi faoliyatini amalga oshirib, olingan foydani mustaqil tasarruf etish huquqi (FK180-m).

Negativ huquqlar (ashyoni qaytarib olish huquqlari), o'zganing mulkiga nisbatan real hokimiyati o'rnatishga yoki undan kompensatsion boylik olishga qaratilganligiga qarab, quyidagilarga bo'linadi:

– egallash huquqi, unga muddatli egalik (187-m,FK), keyinchalik sotib olish bilan ijara huquqi (FK 556-m,UK 41,89-m), shirkat a'zosining sotib olishgacha shirkat kvartirasiga bo'lgan huquqi (UK 99-m);

– garov huquqi, u zakalat, ipoteka shaklidagi garovga qo'yish huquqlari (FK 265-m) va ushlab qolishdan (FK 290-m) iborat.

Yuqoridagi ashyoviy huquqlar ro'yxati unikal foydalanish huquqlar tufayli o'zining beso'naqayligi bilan odamni shoshiradi: xo'jalik yuritish va operativ boshqaruv huquqi, muassasaning o'zi topgan daromadini mustaqil tasarruf etish huquqi, ko'pgina boshqa huquqlar uzufrukt yoki uzus yoxud uzoq muddatli foydalanishga birlashtirib yuborilishi mumkin.

7-§. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda har bir huquq sohibi o'ziga tegishli huquqlarni o'z xohish-irodasiga asoslanadi. Bu esa, o'z navbatida, subyektiv huquq bilan bog'liq barcha masalalar shu jumladan, ularning amalga oshirish hajmi va usullari, shuningdek, subyektiv huquqdan voz kechish, huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish huquq sohibining erkiga ko'ra hal etilishini bildiradi[1].

Davlat mulk huquqini amalga oshirish ham davlat va uning vakolatli organlarining subyektiv fuqarolik huquqlari bo'lib, ular ham FKning 9-moddasiga muvofiq fuqarolar va yuridik shaxslar kabi o'zlariga tegishli bo'lgan fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, ularni himoya qilish huquqini o'z xohishlariga ko'ra tasarruf etadilar. Shunday ekan, davlat ixtiyoridagi mol-mulkni boshqarish, ulardan foydalanish va mulk huquqini amalga oshirish bilan bog'liq boshqa harakatlarning sodir etilishida turli-tuman mulk egasi hisoblangan va bir qancha organlar orqali o'z faoliyatini yuritadigan davlatning vakolatlari nimalardan iborat bo'ladi? – degan savol tug'iladi. Zero, bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat mulkini amalga oshirish masalasi jiddiy ahamiyat kasb etadi. Bunday jiddiylik quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Davlat mulk obyektlarining xilma-xilligi ularga nisbatan mulk huquqini amalga oshirishda turli usul va vositalar qo'llashni talab etadi. Masalan, tabiiy resurslarga nisbatan o'zgacha, (masalan, davlatning bevosita o'zi tomonidan yoki uchinchi shaxslarga konsessiya

[1] *Qarang:* Гражданское право: Учеб.: В 3т. Т.1. -6-е изд., перераб. Г75 и доп./Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др.; Отв. Ред.А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект. 2003. – С. 315.

berish orqali[1]) usullar orqali mulk huquqi amalga oshirilsa, davlat muassasalarida operativ boshqaruv va h.k;

2. Muayyan mol-mulkni boshqarishda va o'ziga biriktirilgan mulkka nisbatan mulk huquqini amalga oshirishda har bir davlat organi o'z faoliyatining yo'nalishidan kelib chiqib, turli vakolatlarga ega bo'ladi. Bu esa davlat mulk huquqini amalga oshirishning murakkab jarayon ekanligidan dalolat beradi;

3. Xalq va jamiyat manfaatlari davlat mulk huquqini amalga oshirishda ustuvor, eng muhim va birlamchi vazifa hisoblanadi. Har qanday holatda ham davlat va u vakolat bergan boshqa shaxslar davlat mulk huquqini xalq va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib amalga oshirishlari lozim bo'ladi;

4. Davlat mulk huquqini amalga oshirish usul va vositalari fuqarolik-huquqiy ahamiyat kasb etishi bilan birga, ma'muriy-huquqiy ahamiyatga ham ega bo'ladi. Zero, davlat hamma vaqt hokimiyat organi sifatida muayyan tartib va qoidalarga asosan faoliyat yuritadi;

5. Davlatning fuqarolik huquqida o'ziga xos subyekt ekanligini hisobga olgan holda, mulk huquqini amalga oshirishda ham o'ziga xosliklarga ega, degan xulosaga kelish mumkin va bu o'ziga xoslik davlat o'z mulk huquqini amalga oshirish jarayonida kuzatiladi;

6. Davlat o'ziga tegishli mulk huquqini sof subyektiv huquq sifatida amalga oshira olmaydi. Chunki davlat obyektiv normalar yaratuvchisi sifatida subyektiv huquqni to'liq va bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Ushbu holatlardan kelib chiqib, mulk huquqini amalga oshirishda davlat mulkdor shaxs kabi o'ziga tegishli mol-mulkni bevosita o'zi (davlat hokimiyati organlari, munisipial organlar) va o'zi tashkil etgan yuridik shaxslari orqali boshqarishini ta'kidlab o'tish joiz.

Birinchi holatda (ya'ni, davlatning mulk huquqi bevosita amalga oshirilganda) davlat organlari davlatning yuridik shaxslarga biriktirilmagan mol-mulkiga nisbatan egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqlarini amalga oshirsalar, ikkinchi holatda, davlat tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar o'zlariga muayyan maqsadni amalga oshirish uchun biriktirilgan mol-mulkka nisbatan davlat mulk huquqini bevosita amalga oshiradilar. Bunda ushbu yuridik shaxslar bir vaqtning

---

[1] *Qarang:* Hamroyev S. O'zbekistonda tabiiy boyliklardan foydalanish shartnomalari (konsessiya) ning huquqiy tartibga solinishi. – T.: NPO Vostok. 1999. 3–24-b.

o‘zida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o‘z nomidan ishtirok etishini hisobga olib, qaysi vaqtda ular davlat mulk huquqini, qaysi vaqtda esa o‘zlarining mulk huquqini amalga oshirishlarini aniqlab olish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Mazkur holat yuzasidan FK va boshqa qonun hujjatlari aniq me’yorlarni belgilamaydi. Davlat tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslarning davlat va o‘zlarining mulk huquqlarini amalga oshirayotganliklarini aniqlashda, ularning qaysi vazifa va maqsad yuzasidan mulkiy munosabatlarga kirishganliklarini belgilab olish va shundan so‘ng bir to‘htamga kelish mumkin. Aks holda ko‘p qirrali faoliyat olib boradigan yuridik shaxslarning qaysi mulk huquqini (davlatning yoki o‘zining) amalga oshirilayotganliklarini aniqlash turli chalkashliklarni vujudga keltirishi mumkin.

Hozirgi kunda davlat mulk huquqi davlat mulki biriktirib qo‘yilgan yuridik shaxslar (davlat tomonidan tashkil etilgan, erkin fuqarolik-huquqiy munosabatlarning mustaqil ishtirokchisi bo‘ladigan subyekt) va davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Zero, FKning 214-moddasi 3-qismiga muvofiq Respublika mulki bo‘lgan davlat mol-mulki davlat yuridik shaxslariga xo‘jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo‘yilishi mumkin.

Shu munosabat bilan amaliyotda davlat mulk huquqini amalga oshirishning ikki asosiy shakli mavjud bo‘lib, ular xo‘jalik yuritish va operativ boshqarish huquqidir.Umuman olganda, xo‘jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi sovet huquqidagi davlat mulkini boshqarishning o‘ziga xos shakli sifatida vujudga kelgan. Zero, sobiq Ittifoq davridagi mulkiy munosabatlarning davlat mulki bilan chambarchas bog‘liqligi, markazlashgan boshqaruv va ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan davlatda mulkni boshqarishning o‘zga maqbul usulini tanlashning imkoni ham mavjud edi.

Sivilist olim Yu.K. Tolstoyning fikricha, operativ boshqarish huquqi fuqarolik-huquqiy va ma’muriy-huquqiy unsurlarni o‘zida qamrab olgan aralash xarakterli huquqdir[1].

Sh.M. Asyanovning fikriga ko‘ra, operativ boshqarish huquqi ashyoviy huquqlar tizimiga kirmaydi. Bu huquq mulkdor davlatning o‘z organlari mol-mulkni biriktirib, uni boshqarish, undan foydalanish tartibi va shartlarini belgilovchi huquqdir. Operativ boshqarish huquqi mutloq huquq hisoblanmaydi.

---

[1] *Qarang:* Толстой Ю.К.Основы граждансгого-правогого законадательства. – М.: 1964, – С. 59–63.

U.A. Aripjanovning fikricha, operativ boshqarish huquqida davlat korxonasi va muassasasiga biriktirilgan mol-mulkni boshqarishga nisbatan har qanday farmoyish faqatgina mulkdorning roziligi bilan amalga oshiriladi, bunday mol-mulkning ortiqcha qismi yoki foydalanilmayotgan qismi mulkdor tomonidan olib qo'yilishi mumkin. Bunda davlat o'ziga tegishli korxona yoki muassasaga biriktirilgan mol-mulkka nisbatan to'liq ashyoviy huquqlarni saqlab qoladi, bunga qo'shimcha ravishda majburiyatlari yuzasidan mol-mulk bilan javobgarlikni ham o'zi tashkil qilgan yuridik shaxslarga yuklaydi[2].

Ushbu fikrlarning har biri turli nuqtayi nazardan bildirilgan bo'lib, muayyan ma'noda to'g'ri hisoblanadi. Lekin ularning barchasi operativ boshqarish huquqini davlat mulk huquqini amalga oshirish usuli sifatida emas, davlat organlari, muassasalari va korxonalarining mulkiy huquqi sifatida tushuntirishga harakat qilgan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 178-moddasiga muvofiq, davlat korxonasi, shuningdek, muassasasi o'zlariga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan doirada, o'z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradilar. Aynan ana shu amalga oshiriladigan huquqlar davlatga tegishlidir. Davlat o'ziga tegishli mol-mulkni va unga nisbatan mulkiy (ashyoviy) huquqlarni o'z organiga yoki o'zi tashkil etgan yuridik shaxsga topshirar ekan, ularni amalga oshirishga nisbatan bir qator talablarni belgilaydi. Bunday talablar jumlasiga:

- qonunda belgilab qo'yilgan doirada harakat qilish;
- o'z faoliyatining maqsadlariga ko'ra mulkiy huquqlarni amalga oshirish;
- mulkdor (davlat) ning topshiriqlariga amal qilish;
- mol-mulkning vazifasini hisobga olgan holda unga nisbatan huquqlarni amalga oshirish kiradi.

Davlat mulk huquqini amalga oshirishda qonunda belgilangan doira – davlat yuridik shaxslarining davlat mulk huquqini amalga oshirish yuzasidan ularga berilgan huquq va majburiyatlar hajmiga asoslaniladi. Bunday huquq va majburiyatlar yuridik shaxs (davlat korxonasi va davlat muassasasi) ning Ustavi yoki Nizomida belgilanadi.

---

[1] *Qarang:* Арипджанов У.А. Право обственности в системе вешных прав. Автореф. Дисс....к.ю.н. – Т.: – ООО НИСИМ.2000. С.22.

Ustav yoki Nizom mulkdor (davlat) tomonidan tayyorlanadi va davlatning vakolatli organi (Adliya vazirligi) tomonidan ro'yxatga olinadi. Davlat korxonasi va davlat muassasasi davlat mulk huquqini amalga oshirishda ana shu huquq va majburiyatlar doirasida harakat qilishlari kerak.

Agar operativ boshqarish huquqi berilgan davlat korxonasi yoki muassasasi davlat mulk huquqini amalga oshirishda o'z vakolatlari doirasidan chetga chiqsa, u holda mulkdor o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirish huquqini o'z zimmasiga olishi mumkin.

Ma'lumki, davlat korxonasi va muassasasiga mulk muayyan faoliyatni amalga oshirish uchun biriktiriladi. Har qanday hollarda ham operativ boshqarish huquqidan foydalanayotgan davlat yuridik shaxslari mulkdan o'zlarining faoliyat maqsadlari yo'lida foydalanishlari va mulkiy huquqning boshqa elementlarini amalga oshirishlari lozim.

Agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromadlar bu daromadlar hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobga olib boriladi (masalan, davlatga qarashli oliy o'quv yurti kafedrasi tomonidan shartnoma asosida tadqiqotlar o'tkazilib, ishlab topilgan mablag'lar xuddi shunday tartibda tasarruf qilinadi).

Operativ boshqarish orqali davlat mulk huquqini amalga oshirayotgan davlat korxonasi yoki muassasasi mulkdorning, ya'ni davlatnig topshiriqlarini bajarishi lozim. Zero, mulkdor-davlat bu holatda fuqarolik huquqining boshqa mustaqil subyekti bilan emas, o'zining mol-mulki asosida faoliyat yuritayotgan va davlatning mulk huquqini amalga oshirayotgan subyekt va qolaversa, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z mulki hisoblangan korxona muassasa yuzasidan har qanday qonuniy topshiriqni berishga haqli. Bunda davlat o'z mol-mulkiga nisbatan mulkiy huquqning istalgani yuzasidan topshiriq bera oladi. Aynan davlatning ana shunday topshirig'i uning o'z mulk huquqini bevosita amalga oshirish hisoblanadi. Zero, mulkdor o'z mol-mulkining yagona xo'jayini va o'z ashyosining mulkdori sifatida o'z xohish-irodasi asosida mulk huquqini amalga oshiradi.

FKning 179-moddasiga muvofiq davlat korxonasi o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni mulkdorning roziligi bilangina boshqa shaxsga berishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli. Ko'rinib turibdiki, operativ boshqarish huquqi mulkdorning o'z mulk huquqini to'liq ravishda o'z korxonasiga topshirish holati emas.

Agar operativ boshqarish huquqi asosida o'tishi lozim bo'lgan ashyoviy huquqlarning nisbatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mulkni egallash huquqi davlat korxonasi yoki muassasasiga to'liq o'tkazilishini, foydalanish huquqi ham egalik huquqi kabi to'liq o'tkazilsa-da, bu huquqning amalga oshirilishi mulkdor tomonidan nazorat etilishini (FKning 178-moddasi 2-qismi), tasarruf etish huquqi esa to'liq mulkdorning o'zida saqlanib qolishini ko'rish mumkin. FKning 180-moddasiga muvofiq, muassasa o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni boshqa shaxsga berishga yoki o'zgacha usul bilan tasarruf etishga haqli emas.

Garchi FKning 178-moddasi 1-qismi davlat korxonasi va muassasasi bir necha shartlar asosida mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqini amalga oshirishni bayon etsa-da, bu shartlar asosida ustuvor o'rinni mulkdorning topshirig'i egallaydi. Qolaversa,178-moddada belgilangan barcha shartlar davlat korxonasi va muassasasining operativ boshqarish huquqi asosida oladigan ashyoviy huquqlariga nisbatan cheklov hisoblanadi.

Davlat korxonasi va muassasasiga biriktirilgan mol-mulkning vazifasi uning xo'jalik faoliyatida tayinlanish maqsadi bilan aniqlanadi. Masalan, oliy o'quv yurtida stol-stullar talabalar dars jarayonida o'tirishlari uchun foydalaniladi yoki kompyuter vazifasi davlat korxonasi yoki muassasasining o'z faoliyatini amalga oshirishda xizmat qilish hisoblanadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, operativ boshqarish huquqi davlat korxonalari (FKning 72-moddasi)va muassasasilariga beriladi. Bular jumlasiga, madaniy-ma'rifiy, oqartuv, ta'lim, maorif, boshqaruv sohasida faoliyat yuritadigan davlat muassasalari va tashkilotlari kiradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, operativ boshqarish huquqi sovet huquqining davlat mulkini boshqarishdagi o'ziga xos usuli sifatida vujudga kelgan va asosan sotsialistik prinsiplar (xususiy mulkka yo'l qo'yilmasligi, rejali boshqaruv, ma'muriy-buyruqbozlik, hududli ixtisoslashuv va boshqalar) ga tayangan holda amalda bo'lgan. Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida talab va taklif, raqobat asosida shakllanadigan munosabatlarda operativ boshqarish huquqining amalda bo'lishi ancha bahsli masaladir.

H. Rahmonqulovning fikricha, operativ boshqarish huquqi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga hali korxonalarning asosiy qismi davlat mulki bo'lgan paytda kiritilgan. Bunday korxonalar mulkdor bo'lmaganligi sababli, davlat mulkini ashyoviy huquqlarga

(FKning 165-moddasi) muvofiq egallardi, foydalanardi va tasarruf etardilar. FK qabul qilinganidan so'ng o'tgan davr mobaynida ko'plab davlat korxonalari xususiylashtirildi. Bu jarayon hozirgi kunda ham jadal davom etmoqda. Bu holatlarning barchasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi kelgusida takomillashtirilishi va operativ boshqarish huquqi sovet davridagi huquq tizimining instituti sifatida o'z ahamiyatini yo'qotganligi sababli fuqarolik kodeksi huquqiy qonunchilikda ifodalanmasligi lozimligi to'g'risida xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Nazarimizda, bu o'rinda H. Rahmonqulovning fikrlariga qo'shilmaslikning iloji yo'q. Zero, yuqorida ta'kidlanganidek, davlat mulk huquqining obyekti va davlat mulk huquqini amalga oshiruvchi subyekt hisoblangan davlat muassasasi mulkdor tomonidan berilgan mulkiy huquqlarni amalga oshirar ekan, huquqlarni berishni fuqarolik-huquqiy tartibda emas, ma'muriy-huquqiy tartibda, joriy me'yoriy hujjatlarni qabul qilish orqali amalga oshirishi mumkin.

Xo'jalik yuritish huquqi ham operativ boshqarish huquqi kabi davlat mulk huquqini amalga oshirish usuli hisoblanadi. Ma'lumki, xo'jalik yuritish huquqi operativ boshqarish huquqiga qaraganda ancha keyin paydo bo'lgan. Agar operativ boshqarish huquqi o'tgan asrning 40-yillarida nazariy jihatdan vujudga kelib, amaliyotda 60-yillarda qo'llanila boshlangan bo'lsa, xo'jalik yuritish huquqi 80-yillarning o'rtalaridan (ungacha to'la operativ boshqarish huquqi) amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda.

Xo'jalik yuritish huquqi 1963-yilgi O'zbekiston SSRning Grajdanlik kodeksida o'z ifodasini topmagan. Davlat mulkini amalga oshirishning bu usuli sobiq Ittifoqdagi qonunosti hujjatlari bilan tartibga solingan.

Shu o'rinda davlat mulk huquqini amalga oshirishning usullari hisoblangan xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqining o'xshash va farqli jihatlari to'g'risida to'xtalib o'tish lozim. Ushbu huquqlarning o'zaro o'xshash jihatlari quyidagilarda ko'rinadi:

- xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi sof ma'nodagi mulk huquqi emas, balki davlat mulk huquqini amalga oshirish shaklidir;
- ikkala holatda ham davlat o'zining mulkiy huquqlari tarkibiga kiruvchi huquqlarning ma'lum bir qismini beradi;
- xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqlari mulkiy huquqning cheklanishi bilan bog'liq;
- mulk huquqining asosiy elementi – tasarruf etish elementi har doim mulkdorda qoladi.

Xo'jalik yuritish huquqining operativ boshqarish huquqdan farqli tomonlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

• xo'jalik yuritish huquqi operativ boshqarish huquqidan farqli ravishda odatda, davlatning tijoratchi yuridik shaxslariga beriladigan huquqdir. Masalan, davlat unitar korxonasi tijorat tashkilotidir (FKning 70- moddasi);

• xo'jalik yuritish huquqiga ega subyekt operativ boshqarish huquqiga ega shaxsga qaraganda davlat mulkini boshqarishda kengroq huquq va imtiyozga ega bo'ladi;

• xo'jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yuritayotgan unitar korxona davlat muassasasidan farq qilib, o'zining xo'jalik yuritishida bo'lgan mol-mulkni ishlatishdan kelgan foydaning bir qismini olish huquqiga ega (FKning 177-moddasi2-qismi);

• xo'jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yuritayotgan korxona muassasadan farq qilib, o'z majburiyatlari yuzasidan mustaqil javobgar bo'ladi (FKning 177-moddasi 3-qismi).

FKning 176-moddasiga muvofiq xo'jalik yuritish huquqi asosida ixtiyorida mol-mulk bo'lgan unitar korxona bu mol-mulkka ushbu Kodeksda belgilangan doirada egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

H. Rahmonqulovning fikricha, xo'jalik yuritish huquqining subyektlari (korxonalar) o'z ixtiyoridagi mol-mulkka nisbatan mulk egasi huquqlariga ega emaslar, lekin ular mulk egasi tuzgan tartib bo'yicha, ushbu mol-mulkdan faqat o'zlarining emas, balki mulk egasining ham manfaatlarini ko'zlab egallaydilar, undan foydalanadilar va uni tasarruf etadilar.

Xo'jalik yuritish huquqiga korxonalar o'z faoliyatini ommaviy shakldagi ya'ni, davlat va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralariga tegishli mulk asosida amalga oshiradilar. Darhaqiqat, xo'jalik yuritish huquqi fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining 1990-yil 31-oktyabrdagi «Mulkchilik to'g'risida» gi qonuni 10-moddasi 2-qismiga muvofiq, mahallada istiqomat qiluvchi aholi mulkining subyektidir. O'zi saylab qo'ygan organlar mahalla mulkini to'la xo'jalik yuritish asosida egallaydi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

Garchi FK xo'jalik yuritish huquqi faqat davlat unitar korxonasiga tegishli, degan normani belgilamasa-da, amaliyotda mulkdorning mulk huquqini amalga oshirish usuli sifatida xo'jalik yuritish huquqi faqat

davlat unitar korxonalariga nisbatan qo'llaniladi. Fikrimizcha, amalda xo'jalik yuritish huquqini mulkning boshqa shakllariga nisbatan tadbiq etish bir qator tushunarsiz holatlarni keltirib chiqaradi.

Ma'lumki, xo'jalik yuritish huquqi sovet huquqining mahsuli hisoblanadi va o'sha davrlarda faqat davlat mulkiga nisbatan ishlab chiqarilgan mulk huquqini amalga oshirish usuli sifatida tadbiq etilgan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan vujudga kelgan turli mulk shakllarida mulkdor o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirishning boshqa o'zi uchun ko'proq foydali usullarini tanlaydi (masalan, ijara, ishonchli boshqarish, ishonchnoma va h.k.). Shu sababli xo'jalik yuritish huquqi hali-hanuz davlat mulkini amalga oshirish usuli sifatida faqat davlat korxonalariga tadbiq etilmoqda.

V.V. Laptev kooperativ, jamoat va diniy tashkilot sho'ba korxona tashkil etib, o'z mulkining muayyan qismini xo'jalik yuritish huquqi asosida unga biriktirib qo'yishi mumkin emasligini tushunish qiyin holat, nega endi ular muayyan faoliyatni amalga oshirishlari uchun aynan xo'jalik jamiyati va shirkati tuzishlari va unga mulk huquqini berishlari lozim[1], deydi.

Darhaqiqat, ushbu holat ancha tushunarsizdir. Zero, qonun yo'l qo'ygan harakatlarni subyektlarning o'zlari amalga oshirmasliklari ularning subyektiv erk-irodasiga bog'liq. Shu sababli xo'jalik yuritish huquqidan foydalanish yoki foydalanmaslik bu turli mulk shakllari subyektlarining subyektiv huquqi, bu huquqni amalga oshirish yuzasidan ta'sir ko'rsatishi mumkin emas.

V.V. Chubarovning fikricha, ushbu ashyoviy huquqning obyektini tashkil etuvchi mol-mulk jumlasiga binolar, inshootlar, asbob-uskunalar, talab qilish huquqi va boshqalar kiradi. Ushbu fikrlarga qo'shilgan holda, bu huquq asosida beriladigan mol-mulklar jumlasiga yana korxonaga berilishi mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlar, turli xildagi o'zga ashyolarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, xo'jalik yuritish huquqi asosida biriktirilgan mulkiy huquqlar turli ko'rinishda bo'ladi. Xo'jalik yuritish huquqida mulkiy huquqlar o'z mazmuniga ko'ra ikki qismdan iborat bo'ladi:

a) xo'jalik yuritish huquqi asosida korxona biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdorning huquqlari;

b) xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga mol-mulk biriktirilgan korxona bu mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlarni amalga

---

[1] *Qarang:* Лаптев В.В.Предпринимательское право. — М.:1997. — С. 58.

oshirishga haqli. Ya'ni, korxonaga qarashli mol-mulkni mustaqil tasarruf etadi.

FKning 177-moddasiga muvofiq, xo'jalik yuritishida bo'lgan mol-mulkning egasi qonunga muvofiq korxona tashkil etish, uning faoliyat sohasini va maqsadlarini aniqlash, uni qayta tashkil etish va tugatish masalasini hal qiladi, korxona direktori (rahbari) ni tayinlaydi, korxonaga qarashli mol-mulkdan belgilangan maqsadlarda foydalanilishi va uning saqlanishini nazorat qiladi, korxonaning xo'jalik yuritishida bo'lgan mol-mulkni ishlatishdan kelgan foydaning bir qismini oladi.

Mulkdorning ushbu huquqlari ayni vaqtda xo'jalik yuritish korxonasining majburiyatlari hamdir. Shu munosabat bilan unitar korxona xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga qarashli bo'lgan ko'chmas mulkni mulkdorning roziligisiz sotishga, ijaraga berishga, garovga qo'yishga, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondigi hissa sifatida topshirishga yoki bu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli emas. Lekin operativ boshqarish huquqidan farq qilib, xo'jalik yuritish huquqida korxona o'ziga qarashli mol-mulkni mustaqil tasarruf etish huquqiga ega bo'ladi.

Yu.K. Tolstoyning ta'kidlashicha, xo'jalik yuritish huquqi o'z mazmuniga ko'ra chegaralangan huquqdir. Bu holat uning respublika va munisipal mulk bilan uzviy bog'liqligidan kelib chiqadi.

Haqiqatdan xo'jalik yuritish huquqi o'z mohiyatiga ko'ra ushbu huquq egasiga nisbatan bir necha talablar qo'yadi. Garchi xo'jalik yuritish huquqining sohibi mulkdorning roziligisiz korxonaga qarashli bo'lgan ko'chmas mulkni sotishga, ijaraga berishga, garovga qo'yishga, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondiga hissa sifatida topshirishga yoki bu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli bo'lmasa-da, qonun yoki o'zga me'yoriy hujjatlarda taqiqlanmagan hollarda korxonaga tegishli ko'char mol-mulklarni mustaqil tasarruf etishga haqli bo'ladi.

Mulkdor xo'jalik yuritish huquqi bo'yicha faoliyat yuritayotgan korxona majburiyatlari uchun javobgar bo'lmaydi (FKning 48-moddasi 3-qismi bundan mustasno).

Ma'lumki, unitar korxona xo'jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yuritadigan subyektlarning tipik namunasi hisoblanadi. Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxona mulkdorning yoki u vakil qilgan organning qaroriga muvofiq tashkil etiladi va bunday unitar korxona o'z mol-mulkining bir qismini xo'jalik yuritish uchun belgilangan tartibda topshirish yo'li bilan yuridik shaxs bo'lgan unitar korxona

(sho'ba korxona) tashkil etishi mumkin. Bu holatda sho'ba korxonasida unga berilgan mulkka nisbatan ikkilamchi xo'jalik yuritish huquqi vujudga keladi. Lekin ularning bir-biriga nisbatan javobgarligiga nisbatan FKning 48-moddasi qismi talablari qo'llaniladi.

Huquqshunos olim Sh. Ro'zinazarovning ta'kidlashicha, unitar korxonaning mol-mulki unga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish tartibida qarashli bo'ladi. Unitar korxonaning firma nomida mol-mulkining egasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Mazkur fikrdan shuni anglash mumkinki, unitar korxona fuqarolik huquqining subyekti hisoblansa-da, sof ma'nodagi mulkdor hisoblanmaydi.Chunki uning firma nomida egasi (mulkdori) ko'rsatilishi lozim. Shu bilan birga, unitar korxona huquq sohibi emas, balki mulkdorning mulkiy huquqlarini amalga oshiruvchi subyektdir.

Umuman olganda, davlat mulk huquqini amalga oshirishning bu shakli davlat mol-mulki asosda faoliyat yuritayotgan yuridik shaxs va organlar mulkining huquqiy *maqomini belgilab* beradi. Shu munosabat bilan biz ularni ashyoviy huquq yoki majburiyat huquqi deb emas, balki mulk huquqini (davlat mulk huquqini) amalga oshirish usuli deb hisoblaymiz.

8-§. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari

Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga egalik qilish huquqi bu ashyoviy huquqning bir turi bo'lib, fuqaroning belgilangan o'lchamdagi va qonunda nazarda tutilgan hollarda ehtiyojlarni qondirish maqsadida yer uchastkasiga nisbatan bevosita egalik qilish huquqidir.

Bunday ashyoviy huquq turi fuqarolarga ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun (dehqon xo'jaligi, bog'dorchilik, chorvachilik, milliy xalq hunarmandchiligi), shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun (turar joy, dala hovli qurish va ta'mirlash uchun), noxo'jalik faoliyat yuritish uchun berilishi va turar joyni meros sifatida qabul qilish bilan vujudga keladi. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqining obyekti beriladigan maqsadlardan kelib chiqib, o'lchami qonun bilan tartibga solinadigan yer uchastkasi hisoblanadi. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqining subyekti — jismoniy shaxslardir. Shuni aytish kerakki, dehqon xo'jaligiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan tomorqa, yer uchastkalari xususiylashtirilishi va oldi-sotdi,

garov, hadya, ayirboshlash obyekti bo'lishi mumkin emas. Ammo bu huquq kredit olish uchun garovga qo'yilishi mumkin.

9-§. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi

Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va foydalanish huquqi qonunda yuridik shaxslarga berilib, u ham ashyoviy huquqlarning alohida turi sifatida ko'riladi. Yer kodeksi[1] ning 17-moddasiga ko'ra, yuridik shaxslar yer uchastkasidan doimiy egalik qilish va foydalanish, muddatli vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bunday holatda yerdan foydalanish huquqi shartnomadan kelib chiqadi hamda mutloq himoya qilinadi. Bunda subyekt yuridik shaxslar bo'lib, obyekti-konkret belgilangan yer uchastkasidir. Ushbu kodeksga ko'ra, yer uchastkasi ijara shartnomasi asosida muddatli, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun quyidagilarga berilishi mumkin:

— O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga va yuridik shaxslariga;

— chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga.

Bunday ashyoviy huquq turida yer foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, diniy tashkilotlar, mudofaa ehtiyojlari uchun berilishi mumkin. Ular bunda belgilangan yer uchastkasida mustaqil xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lishadi, shuningdek, etishtirilgan hosildan tushgan daromadlarni erkin realizatsiya qilish huquqiga ega bo'ladilar. Yer uchastkalari ellik yilgacha bo'lgan, lekin o'n yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga beriladi.

10-§. Servitut huquqi

Servitut haqida so'z yuritganda, uning dastlabki vujudga kelishi Rim huquqi bilan bog'liq hodisa ekanligini ta'kidlash lozim. Ma'lumki, Rim jamiyatida xo'jalik hayotining keskin rivojlanib borishi, ijtimoiy va xo'jalik munosabatlarining murakkablashishi va huquqiy madaniyatning oshib borishi Rim fuqarolik huquqining barcha institutlarini yanada rivojlanishiga va takomillashishiga olib keldi. Shu sababli Rim huquqida mulk huquqi bilan bir qatorda subyektlari ashyo bilan to'g'ridan-

[1] *Qarang:* O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-yil, 5–6-son, 82-modda.

to‘g‘ri munosabatda bo‘ladigan va ayrim holatlarda boshqa uchinchi shaxslarni inkor etish imkoniyatiga ega maxsus ashyoviy huquqlar ham tan olingan va amalda bo‘lgan.

Mulk huquqidan farqli o‘laroq maxsus ashyoviy huquqlarning predmeti mulk yoki ashyo emas, uning alohida vazifasi o‘zganing mulkidan cheklangan tarzda bevosita va to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanish hisoblanadi. Bu vazifadan hatto mulkdorning o‘zi ham (servitut huquqining obyekti sifatida) foydalana olmasligi yoki, aksincha, o‘zida mulkdor vakolatlaridan birining predmetini ifodalashi mumkin bo‘lgan. Bunday holatda mulkdor mulk huquqini cheklayotgan maxsus ashyoviy huquq tugatilib mulk huquqi to‘la shaklda tiklanmaguncha o‘z huquqlarida cheklanib qolaveradi.

Ashyoviy huquqni mulk huquqi bilan solishtirish sivilistkada maxsus ashyoviy huquqlarni cheklangan yoki qisman cheklangan ashyoviy huquq sifatida talqin qilinishining tarqalishiga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Ularning o‘ziga xos xususiyati shundaki, mazkur cheklangan ashyoviy huquq mulkiy huquq bilan raqobatlasha olmaydi. Lekin shu bilan birgalikda boshqa shaxsning aynan shu mulkka yoki ashyoga egalik huquqi borligini nazarda tutadi.

Servitut huquqiga bo‘lgan ehtiyojning zarurligi asosan xususiy mulk huquqining vujudga kelishi bilan ifodalanadi. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ayrim yer maydonlari har doim ham undan foydalanishdagi zarur xususiyatlarga ega bo‘lavermaydi. Masalan, muayyan yer maydonida suv bo‘lmaganligi sababli qo‘shni yerdan ariq kovlab suv o‘tkazishga ehtiyoj tug‘iladi. Shuning uchun ham shu yer xo‘jalikda iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida qo‘shni yer maydonidan qisman foydalanish huquqiga ega bo‘lishga erishish kabi muammolari paydo bo‘la boshlagan. Bunday muammolar yer jamoa mulki hisoblangan davrda osongina hal qilingan[1].

Ammo xususiy yer mulkchiligi vujudga kelishi bilan yerning mulkdori qo‘shni yerning egasiga yordam ko‘rsatish majburiyatidan ozod bo‘ladi. Shu tariqa o‘zganing yer mulkidan servitut asosida foydalanish huquqini o‘rnatishga zarurat paydo bo‘la boshlagan. Servitutning mazmuni birovning mulkidan ma’lum maqsadlarda foydalanish huquqi yoki o‘z mulkidan boshqalarning cheklangan tarzda foydalanishga imkon berishdan iborat.

---

[1] *Qarang:* Новицкий И.Б.Римское право. – Москва: Гуманитарное право.1994.

Bir qator mutaxassislar masalan, Z.I. Puxan va M.P. Akimovskayalar cheklangan ashyoviy huquqlarni nazariy jihatdan mulkiy xususiyatlariga ko'ra uch guruhga ajratishadi:

- servitutlar;
- uzoq muddatli yer ijarasi shartnomasi;
- garov shartnomasi.

E.A. Suxanov esa, cheklangan ashyoviy huquqlarni umumiy vazifalariga ko'ra quyidagicha tasniflashni taklif qiladi, mulkdorning mulkini boshqarish sifatida yuridik shaxslarning ashyoviy huquqlari, servitutga xos huquq (iste'mol maqsadlariga ko'ra, mulkdan cheklangan tarzda foydalanish qanday bo'lsa, xo'jalik maqsadlariga ko'ra ham xuddi shunday) va yer mulkidan foydalanishga taalluqli bo'lgan ashyoviy huquqlar. Binobarin, ashyoviy huquqlarni ularga to'liq egalik qilishga ko'ra tasniflash, ya'ni vakolatli shaxsga mulkdan foydalanishga ruxsat berilgan maksimal darajada ashyoviy huquqga egalik qilish va keyinchalik uning cheklanishiga qarab tasniflashga muvofiq.

Uzoq muddatli yer ijarasi shartnomasi ikki turga emfitevzis (yunoncha «emphiteuzis»- «o'rnatmoq» degan ma'noni anglatadi) va superfisiyga ajratiladi. Bu ikkala huquq uzoq muddatli yer ijarasi shartnomasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur huquqlarning servitut bilan o'xshash tomonlari shundaki, emfitevzis ham, superfisiy ham o'zganing mulkidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi hisoblanadi. Ularning servitutdan ajralib turadigan xususiyatlari esa har ikkalasidagi huquqiy vakolatlar hajmining kengligi va muddati bilan belgilanadi. Yerga nisbatan shu ikkala huquqlarning birining o'rnatilishi aynan shu yerga o'rnatilgan mulk huquqining nomigagina saqlanib qolishini anglatadi.

Emfitevzis nihoyatda keng hajmga ega bo'lgan huquq bo'lib, ijaraga beruvchi o'z mulkini boshqarish huquqida jiddiy darajada cheklanadigan alohida umrbod ijaraviy ashyo huquqi hisoblanadi. Emfitevzis nizoli vaziyatlarda vindikadion da'vo usuli va pretor interdiktlari bilan himoya qilingan. Ijaraga olingan yerga jiddiy darajada zarar yetkazilishi, uch yil davomida ijara haqi to'lanmasligi va emfitevzis barham topgandan keyingina u yerga nisbatan mulk huquqi to'liq qayta tiklangan.

Servitut va uzufrukt o'rtasidagi farq haqida fransuz sivilist olimi Morander shunday yozadi: «Uzufrukt muayyan shaxs foydasiga xizmat qilib, shu asosda aynan shu shaxsni ko'char va ko'chmas mulkdan foydalanish va mulklardan hosil undirish vakolatini beradigan ashyoviy huquqdir. Servitut esa, muddati cheklangan ko'chmas mulkdan

foydalanish sharoitiga ko'ra turli mazmunga ega bo'lgan shunga o'xshash boshqa mulkdan foydalanadigan va uning manfaatini ko'zlab o'rnatiladigan ashyoviy huquqlar hisoblanadi»[1].

Ko'chmas mulk egasi qo'shni yer uchastkasining egasidan, zarur hollarda esa boshqa yer uchastkasining egasidan ham o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqli.

O'zganing yer uchastkasidan piyoda va transportda o'ta olishni ta'minlash, elektr uzatkich, aloqa va quvur liniyalarini o'tkazish, ulardan foydalanish, suv bilan ta'minlash uchun, shuningdek, ko'chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilanmay turib ta'minlashi mumkin bo'lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin. Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi.

Servitut belgilanishini talab qilayotgan shaxs bilan o'zga yer uchastkasining egasi o'rtasidagi bitimga ko'ra, servitut belgilanadi va u ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa, bahs servitutni talab qilayotgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi. Fuqarolarning servitut huquqlari tijorat maqsadlaridan holi bo'lganligi uchun keng mulkiy huquqlarni talab qilmaydi.

Shuningdek, garov ham ashyoviy huquq turi hisoblanadi. Uning narsasi har qanday mol-mulk, shuningdek, ashyolar va mulkiy huquqlar bo'lishi mumkin. Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lgan talabnomalar, xususan, hayoti va sog'ligiga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablar, alimentlar to'g'risidagi talablar hamda boshqa shaxsga berilishi qonun bilan man etilgan boshqa talablar bundan mustasnodir. Garov turlariga ipoteka, ya'ni ko'chmas mulkni garovga qo'yish hamda zakalat kiradi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. Mulk huquqi deganda nima tushuniladi?
2. Mulk huquqining obyektlariga misol keltiring.

[1] *Qarang:* Гражданское право:учебник %В2т./Отв.ред.Е.А. Суханов. Т. 1. Москва. 1993. Жюллио Л.Де да Морандьер. Гражданское право Франции. Т.1. – М.:ИЛ.1958.

3. Mulk huquqini amalga oshirishninig chegarasi nimalardan iborat?
4. Mol-mulkni saqlash mas'uliyati kimga yuklatilgan?
5. Mulk huquqining vujudga kelish asoslari qanday?
6. Xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi nima?
7. Servitut huquqiga ta'rif bering.
8. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga egalik qilish huquqi qanday huquqlar turkumiga kiradi?
9. Rekvizitsiya tushunchasiga ta'rif bering?
10. Mol-mulkni musodara qilish deganda nima tushuniladi?
11. Uy-joy qurilishi shirkati a'zosi fuqaro Sobirov kvartira olish uchun pay badallarini shirkatga to'liq to'ladi. Sobirov chet elga doimiy yashash uchun ketayotganligi uchun ushbu kvartirani sotmoqchi bo'ldi va xaridor izladi. Fuqaro Sobirov shirkat rahbariyatiga kvartira unga tegishli ekanligi haqida ma'lumotnoma berishlarini so'rab murojaat qilganida unga rad javobini berib ustav bo'yicha Sobirovning kvartirasi joylashgan uy-joy shirkatning mulki, uni sotish huquqi faqat shirkatga tegishli ekanligi va fuqaro Sobirovga shirkat kvartirani sotgandan so'ng pulini to'lashini bildirdi.
Qurilish shirkatining harakati qonuniymi? Masalani hal eting.
12. Toshkent Davlat universiteti balansida davolash, sog'lomlashtirish, madaniyat saroyi, yoshlar oromgohlari, dam olish maskanlari va sport kompleksi bor edi. Toshkent Davlat universitetining bo'linishi natijasida yangi ikkita oliy ta'lim muassasasi vujudga keldi. Ularning har biri universitetning mol-mulki o'zlariniki ekanligi xususida da'vo qilishdi. Natijada kelishuv komissiyasi tuzildi, lekin ikki tomonlama foydali kelishuvga erishilmadi. ***Ushbu nizoni hal eting.***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar!

1. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining nechanchi moddasida mulk huquqi tushunchasi to'g'risidagi qoidalar berilgan?

A. 164-moddada. B. 165-moddada.
C. 166-moddada. D. 167-moddada.

2. Quyidagi javoblarning qaysi birida mulk huquqining subyektlari to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Bir shaxs,bir necha shaxslar va yuridik shaxslar.
B. Muomala layoqatiga ega bo'lgan har qanday shaxslar.
C. Tijoratchi va notijorat yuridik shaxslar.
D. Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar.

3. Servitut huquqi nima?

A. Shaxsning yerga va boshqa tabiiy resurslarga nisbatan bo'lgan mulk huquqi.
B. Shaxsning uy-joyga bo'lgan mulk huquqi.

C. Shaxsning o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi.

D. Mulkdor bo'lmagan shaxsning mulkni xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi.

4. Qanday ashyo egasiz ashyo hisoblanadi?

A. Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz ashyo hisoblanadi.

B. Barcha foydalanishi mumkin bo'lgan ashyo yoki mulk egasiz ashyo hisoblanadi.

C. Mulk egasi vafot etsa,undan qolgan barcha mol-mulk egasiz ashyo hisoblanadi.

D. Yer, suv, havo va tog'lar egasiz ashyo hisoblanadi.

5. Natsionalizatsiya – bu.....?

A. Fuqarolar hamda yuridik shaxslar mol-mulkini qonun hujjatlariga muvofiq haq to'lash asosida davlat ixtiyoriga o'tkazilishi.

B. Tabiiy ofatlar,avariyalar,epedemiyalar,epizootiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda vaziyatlarda jamiyat manfaatini ko'zlab davlat hokimiyati organining qaroriga muvofiq, mulkdorga mol-mulkni haqqini to'lagan holda olib qo'yilishi.

C. Qonun hujjatlariga muvofiq mol-mulkning mulkdordan sudning qaroriga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilgani uchun haq to'lamasdan olib qo'yish.

D. Shaxsga tegishli bo'la olmaydigan mol-mulkni qonun hujjatlariga muvofiq mulkdordan olib qo'yilishi.

1-§. Xususiy mulk tushunchasi va uning ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasi FKning 207-moddasiga asosan xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo‘lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya’ni u meros tariqasida ishlab chiqarishda o‘z mehnati bilan shaxsan ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, bitimlar tuzish, yollanma mehnatdan foydalanish tartibida hamda qonunda taqiqlab qo‘yilmagan boshqa asoslarda olgan huquqidir. Xususiy mulk huquqi bilan bog‘liq muhim qoida shuki, xususiy mulk bo‘lgan mol-mulk miqdor va qiymat jihatdan cheklanmaydi. Mulkchilik munosabatlari azaldan insonlar hayoti bilan bog‘liq bo‘lib, u hozirgi kunga qadar har bir kishini qiziqtirib kelgan. Bu munosabatlarda mulk tushunchasi, uning shakllari va turlari to‘g‘risida fikrlar rivojlanib bordi. Xususiy mulk – bu xususiy shaxslarga tegishli mulk bo‘lib, mulkdor o‘z mulkiga xususiy tarzda egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan, xususiy mulk xususiy shaxslarga tegishli bo‘lgan, har xil asoslarda o‘zlashtiriladigan mol-mulklardir. Xususiy mulk huquqi to‘g‘risida juda ko‘plab sivilist olimlar tadqiqot olib borganlar, jumladan: X. Rahmonqulov, I. Zokirov, Sh. Ro‘zinazarov, X. Azizov, R. Ro‘ziyev, V. Ergashev va boshqalar.

Xususiy mulk huquqi – bu daromad olish maqsadida o‘z mol-mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish huquqidan iboratdir.

Xususiy mulk huquqi subyektlari turli-tuman va keng doirada bo‘lsa ham ularni birlashtiruvchi belgi mulkning vujudga kelishi, undan foydalanish, boshqarish, tasarruf etish, uning natijalaridan bahramand bo‘lishda jismoniy shaxs (xususiy shaxs)ning u yoki bu darajada ishtirok etishi, ishtirok etganida ham ommaviy mulkdagi kabi fuqaro (davlatga mansub shaxs) yoki maxsus vakolatli mansabdor shaxs sifatida emas, balki mulkdor shaxs sifatida ishtirok etishidir. Bunday ishtirok etish bevosita (masalan, fuqarolarga tegishli mol-mulk bo‘yicha mulkdor

vakolatlarini amalga oshirishda) yoki bilvosita (masalan, yuridik shaxsni ta'sis etuvchisi yoki yuridik shaxs mol-mulkidan bahramand bo'luvchi subyekti sifatidagi huquqlarni amalga oshishida) namoyon bo'ladi. Har ikkala ko'rinishda ham xususiy shaxsga ma'lum mulkiy huquqlar tegishli bo'ladi va u bu huquqlarni o'ziga xos tarzda ro'yobga chiqaradi.

2-§. Xususiy mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi. Mulk huquqining olinishi asoslarida jamiyatning iqtisodiy tizimi o'z ifodasini topadi. Mulk huquqining olinishi: dastlabki va hosila asoslarga bo'linadi. Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo'yicha mulkka nisbatan egalik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo'lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi. Mulk huquqining dastlabki asosda vujudga kelishi:

– **birinchidan**, tabiat ne'matlarini o'zlashtirish;

– **ikkinchidan**, ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish;

– **uchinchidan**, egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi;

– **to'rtinchidan**, egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jasizlik bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan, topilgan ashyolar, xazinalar (boshqa usulda yashirilgan narsalar) topilishi hollarida yuz beradi.

Mulk huquqining vujudga kelishida egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat o'ziga xosdir. Mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka nisbatan mulk huquqini oladi, ya'ni to'la ma'noda mulkdor huquqlariga ega bo'ladi (FKning 187-moddasi).

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari ham xilma-xil. Bu usullarni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

1) mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquq bekor bo'lishi (masalan, mol-mulkni sotish, hadya qilish va h.k.);

2) mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish (yo'q qilib tashlash) yoki nobud bo'lishi natijasida mulk huquqining bekor bo'lishi (FKning 198-moddasi);

3) mulkdorning erki-irodasidan tashqari mol-mulkning olib qo'yilishi orqali mulk huquqining bekor bo'lishi. Mol-mulkni mulkdordan olib qo'yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek, natsionalizatsiya qilish, rekvizitsiya va musodara qilish tartibida yo'l qo'yiladi (FKning 199-moddasi).

Agar qonunga asosan shaxsga tegishli bo'la olmaydigan mol-mulk uning mulki bo'lib qolsa, ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi sud tartibida bekor qilinib, olib qo'yilgan mol-mulkning qiymati shaxsga to'lanadi (FKning 199-moddasi, 2-bandi).

Ashyolarga nisbatan egalik huquqi ba'zi hollarda mulk egasining erkidan tashqari ham bekor bo'lishi mumkin. Masalan, ashyolar tabiiy ofatlar, yong'in, suv toshqini, zilzila natijasida tasodifan nobud bo'lishida mulk huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda bekor bo'ladi. Ba'zi hollarda, jumladan, qarzni qoplash uchun ijro varaqasi bo'yicha haq undirilishida yoki mol-mulkning musodara qilinishida egalik huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda bekor bo'lishi mumkin.

3-§. Xususiy mulk huquqi subyektlari

Xususiy mulk huquqining subyektlari fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, ijtimoiy fondlar va davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslardir (FKning 208-moddasi). Xususiy mulk huquqi fuqarolar va nodavlat yuridik shaxslar mulki ko'rinishida uchraydi. Fuqaro mulki xususiy mulkning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, mulkning boshqa turlariga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

Birinchidan, mulkdor har doim konkret shaxs bo'ladi;

Ikkinchidan, mulkdor mulkka nisbatan eng yaqin bo'ladi va unga ta'sir qilishda qator ustunliklarga ega;

Uchinchidan, bunday mol-mulk tashmachilik, o'g'rilik, xo'jasizlikning qurboni bo'lish ehtimolidan uzoqdir.

Boshqacha aytganda, xususiy mulkning bu turini fuqarolarga yakka tartibda tegishli bo'lgan mol-mulk ma'nosida tushunish mumkin. Bu mulkning eng asosiy belgilari mol-mulkka nisbatan mulkdor yakka

shaxs, ya'ni fuqaro ekanligi va u mol-mulkka nisbatan o'z huquqlarini xususiy tarzda amalga oshirishga haqli ekanligidir. Xususiy tarzda amalga oshirish deyilganda, mulk sohibi bo'lgan shaxsning boshqa har qanday shaxslardan ruxsat olmay, o'z xohishiga ko'ra mulkiy huquqlarni e'tirof etish yollanma mehnatni qo'llash asosida foyda olish maqsadini ko'zlab ishlab chiqarish vositalariga, korxonalarga egalik qilish imkoniyatlariga yo'l ochdi. Ayni vaqtda xususiy mulk huquqini fuqarolarning o'ziga yakka tartibda tegishli mol-mulkka nisbatan erki va irodasini amalga oshirishda mutlaq xohishni ro'yobga chiqarish ma'nosida tushunmaslik lozim. Xususiy mulk egasi o'z huquqlarini amalga oshirishda atrof-muhitga zarar yetkazmasligi va boshqa shaxslarning manfaatlarini buzmasligi lozim. Yuqorida ta'kidlanganidek, barcha mulk turlari ichida faqat fuqarolar mulkida mulkdor o'z mulkiga eng yaqin turadi. Qachonki mulkdor aniq va muayyan bo'lsa, o'z mol-mulkiga bevosita tez va oson ta'sir ko'rsatishga, nazorat qilishga imkon tug'iladi, bunday mol-mulk esa, xo'jasiz qolmaydi. Aksincha, mulkdorning doimiy nazorati, boshqaruvi, g'amxo'rligi ostida ko'payib, rivojlanib boradi. Fuqarolar mulki sifatidagi bunday xususiy mulk bozor munosabatlari tizimida tadbirkorlik faoliyatining moddiy negizi mo'l-ko'lchilik va farovonlik manbai sifatida o'ziga xos mavqega ega bo'ladi. Shu bilan birga mulkdorning o'z mulkiga yaqin turishi, bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zgarib turuvchi talab va taklifga tez moslashish imkonini beradi.

Fuqarolarga qarashli mol-mulk oila mulki ko'rinishida ham bo'lishi mumkin. Oila – kishilarning bir-birlari bilan qon-qarindoshlik yoki nikoh asosida birgalikda yashab, umumiy xo'jalik yurituvchi uyushmasidir. Oilaviy mulkning tarkibiga quyidagilar kiradi:

– er-xotinning birgalikdagi mulki;

– oila a'zolarining har biriga shaxsan tegishli bo'lgan mulk, shu jumladan, nikohgacha bo'lgan mulk ham;

– oilaviy umumiy mulk – oila mulki oila a'zolarining umumiy kelishuvi asosida boshqariladi. Umumiy qoidaga ko'ra oila yuridik shaxs emas, biroq oila zamirida dehqon xo'jaligi tashkil etilsa, u yuridik shaxs huquqidan foydalanadi. Biroq, bu yerda oila bilan dehqon xo'jaligini aslo aralashtirib yubormaslik kerak.

Xususiy mulk huquqining ikkinchi ko'rinishi – nodavlat yuridik shaxslarning mulk huquqidir.

Nodavlat, ya'ni davlatga qarashli bo'lmagan yuridik shaxslar mulkining iqtisodiy mazmuni tashkiliy jihatdan uyushgan kishilar guruhiga

moddiy ne'matlarning tegishli ekanligida ifodalanadi. Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda yuridik shaxslar mulki shu jamoa a'zosi hisoblangan shaxslarning umumiy hissali mulki deb ko'rsatiladi. Bu noto'g'ri. Mazkur mulkning subyekti faqat yuridik shaxs hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mulkida umumiy mulkdagi kabi ko'p subyektlilik emas, balki bir subyektlilik mavjud. Yuridik shaxslar mulkining quyidagi *turlari mavjud:*

1) diniy tashkilotlarning mulki;
2) jamoat fondlari mulki;
3) mahalla mulki;
4) kooperativ mulk;
5) uy-joy mulkdorlarining shirkatlari mulki;
6) xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari mulki;
7) xususiy korxonalarning mulki;
8) fermer xo'jaliklarining mulki.

4-§. Nodavlat yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqi

Diniy tashkilotlar mulki. O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi 1998-yil 1-may qonunida berilgan ta'rifga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining dinga e'tiqod qilish, ibodat, rasm-rusumlar va marosimlarni birgalikda ado etish maqsadida tuzilgan ko'ngilli birlashmalari (diniy jamiyatlar, diniy o'quv yurtlari, masjidlar, cherkovlar, sinagogalar, monastrlar va boshqalar) diniy tashkilotlar, deb e'tirof etiladi. Diniy tashkilot O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan va O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashayotgan 100 nafardan kam bo'lmagan fuqarolari tashabbusi bilan tuziladi.

Diniy tashkilotlar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida yoki uning joylardagi organlarida ro'yxatdan o'tkazilgandan keyin yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda o'z faoliyatini amalga oshirishi mumkin.

Diniy tashkilotlarning o'z mablag'lari hisobidan sotib olgan yoki yaratilgan, fuqarolar, jamoat birlashmalari ehson qilgan (vasiyat qilib qoldirgan) yoxud davlat tomonidan nazarda tutilgan boshqa asoslarda olingan, o'z faoliyatlarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan binolar, imoratlar, ibodat qilish anjomlari, ishlab chiqarish, ijtimoiy va xayriya inshootlari, pul mablag'lari va boshqa mol-mulklar ularning mulki bo'lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar o'z ehtiyojlari uchun davlat organlari tomonidan shartnoma asosida beriladigan binolar va mol-mulkdan foydalanishga ham haqlidirlar. Tarixiy va madaniy yodgorliklar obyektlari va buyumlarini diniy tashkilotlarga foydalanish uchun berish qonun hujjatlarida belilgan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Shunisi e'tiborliki, diniy tashkilotlarning markaziy boshqaruv organlari ustavdagi maqsadlardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq noshirlik, ishlab-chiqarish, ta'mirlash-qurilish, qishloq xo'jalik korxonalari va boshqa korxonalarni, shuningdek, xayriya muassasalarini (mehribonlik uylari, kasalxonalar ta'sis etishga haqli hisoblanadilar.

Diniy tashkilotlar o'z faoliyati tugagandan keyin ularga foydalanib turish uchun berilgan mol-mulk o'z egalariga qaytariladi. Diniy tashkilotlarning faoliyati tugatilgan taqdirda ularga qarashli mol-mulkka egalik qilish, ularning ustavi va qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Kreditorlarning talablarini qondirish uchun undirish, qaratilishi mumkin bo'lmagan ibodatga oid mol-mulk ro'yxati diniy tashkilotlarning taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Huquqiy vorislari bo'lmagan mol-mulk davlat mulki hisobiga o'tadi.

Qonunga muvofiq diniy tashkilotlar xayriya va mehr-muruvvat faoliyatini amalga oshirishga haqlidirlar.

Jamoat fondlari mulki. O'zbekiston Respublikasining «Jamoat fondlari to'g'risida»gi 2003-yil 29-avgust qonunida berilgan ta'rifga ko'ra, «Yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoligi bo'lmagan nodavlat, notijorat tashkiloti jamoat fondi deb e'tirof etiladi. O'zbekiston Respublikasida respublika fondlari hamda mahalliy fondlar tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Fond muassislarining (muassisning) qaroriga binoan yoki vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilishi mumkin. Bir yoki bir nechta yuridik va (yoki) jismoniy shaxs fond muassislari (muassisi) bo'lishi mumkin.

Muassislar (muassis) yoki vasiyat qiluvchi tomonidan fondga o'tkazilgan pul mablag'lari va boshqa mol-mulk jamoat fondining mulki hisoblanadi. Binolar, inshootlar, turar joylar va boshqa imoratlar, asbob-uskunalar, inventar, pul mablag'lari, shu jumladan, chet el valutasidagi mablag'lar, qimmatli qog'ozlar hamda o'zga mol-mulk fondning mulki bo'lishi mumkin.

Fond muassislari (muassisi) yoki fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilganda vasiyatnomani ijro etuvchi fondning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Fond esa, muassislarning (muassisning) yoki vasiyatnomani ijro etuvchining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Fondni tashkil etish uchun zarur dastlabki mablag'larning eng kam miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Eng muhimi, fondning mol-mulki muassislar o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas va undan faqat fond ustavida belgilangan maqsadlar hamda vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladi.

Shuningdek, fondning mol-mulkidan garov yoki majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning boshqa usuli sifatida foydalanilishi, shuningdek, kreditlar berish uchun foydalanilishi mumkin emas.

Qonunga muvofiq, fondning mol-mulkini shakllantirish manbalari quyidagilar bo'lishi mumkin:

– muassislar (muassis) tomonidan bir yo'la to'lanadigan (o'tkaziladigan) yoki muntazam kelib turadigan pul va boshqa tushumlar;

– fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilgan taqdirda vasiyat qiluvchining fondga o'tkazilgan mol-mulki;

– yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy xayriyalari;

– yuridik va jismoniy shaxslar davlat, chet-el va xalqaro tashkilotlar, chet davlatlar ajratadigan grantlar;

– fondning tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar (foyda);

– qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar;

– fondning mol-mulkidan fond ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda ma'muriy xarajatlarni qoplash uchun foydalanish mumkin. Fondning ma'muriy xarajatlari fond tomonidan hisobot davrida fondni boshqarish uchun qilingan barcha xarajatlarni, va birinchi navbatda, uning faollarini asrash hamda saqlab turish uchun zarur xarajatlarni, fondning o'z ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun reklamaga sarflagan xarajatlarni, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq fond faoliyati bilan bog'liq xarajatlarni va to'lovlarni o'z ichiga oladi.

Har yilgi ma'muriy xarajatlarning jami summasi, shuningdek, fondning vasiylik kengashi hamda taftish komissiyasi a'zolariga haq to'lash hamda ularni o'z vazifalarini bajarish bilan bog'liq xarajatlarni kompensatsiya qilish fondning barcha xarajatlari summasining 20 foizidan oshmasligi kerak.

Oila mulki-xususiy mulk sifatida. Oila kodeksining 23-moddasiga binoan er va xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulklari,

shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga olingan mol-mulklari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulklari jumlasiga (er va xotinning umumiy mol-mulkiga) er va xotin har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlik faoliyatidan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirgan daromadlari, ular tomonidan olingan pensiyalar, nafaqalar, shuningdek, maxsus maqsadga mo'ljallanmagan boshqa pul to'lovlari (moddiy yordam summasi, mayib bo'lish yoki salomatligiga boshqacha zarar yetkazish oqibatida mehnat qobiliyatini yo'qotganlik munosabati bilan yetkazilgan zararni qoplash tarzida to'langan summalar va boshqalar) kiradi. Er va xotinning umumiy daromadlari hisobiga olingan ko'char va ko'chmas ashyolar, qimmatli qog'ozlari, paylari, omonatlari, kredit muassasalariga yoki boshqa tijorat tashkilotlariga kiritilgan kapitaldagi ulushlari hamda er va xotinning nikoh davomida orttirgan boshqa har qanday mol-mulklari, ular er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilgan yoxud pul mablag'lari kimning nomiga yoki er va xotinning qaysi biri tomonidan kiritilgan bo'lishidan qat'i nazar ular ham er va xotinning umumiy mol-mulki hisoblanadi.

Er va xotindan biri uy-ro'zg'or ishlarini yuritish, bolalarni parvarish qilish bilan band bo'lgan yoki boshqa uzrli sabablarga ko'ra mustaqil ish haqi va boshqa daromadga ega bo'lmagan taqdirda ham er va xotin umumiy mol-mulkka nisbatan teng huquqga ega bo'ladi».

Er-xotindan har birining sovg'a sifatida nikoh tuzishdan keyin olgan mulklari, jumladan, to'y munosabati bilan yoki to'ydan keyin olgan sovg'alari, agar ular umumiy foydalanish buyumlaridan iborat bo'lsa, er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki tarkibiga kiradi.

Nikohni tegishli tartibda qayd etmasdan turib er-xotin bo'lib yashash, ularning mulkini birgalikdagi umumiy mulk deb topish uchun asos bo'lmaydi. Nikohni qayd ettirmagan holda bir oila bo'lib yashagan shaxslarning mulkiy munosabatlari fuqarolik qonunlari normalari bilan tartibga solinadi.

Er-xotinning tekinga olgan mulklari, jumladan, to'y munosabati bilan olgan sovg'alar (to'ydan keyin o'tkaziladigan marosimlardan olgan sovg'alar), agar ular umumiy foydalanish buyumlaridan iborat bo'lsa, er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki tarkibiga kiradi.

Agar er-xotinning har biriga tegishli bo'lgan mulkiga nikohlari davomida shu mulkning qiymatidan ancha oshiq mablag' sarflanganligi

(qayta ta'mirlash, qo'shimcha qurilish qilish, qayta o'zgartirish va hokazo) aniqlansa, bu mulk er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki deb topilishi mumkin.

Fermer xo'jaligi va dehqon xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi mulki bo'lgan mol-mulkka nisbatan er va xotinning egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish huquqlari fermer xo'jaligi va dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonunlarda belgilanadi.

Fermer xo'jaligi va dehqon xo'jaligining mol-mulkini bo'lish O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 223 va 225-moddalarida nazarda tutilgan qoidalar asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining «Sudlar tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi 1998-yil 11-sentabrdagi 22-son qarorida ko'rsatishicha, «Er va xotinning umumiy mol-mulkini bo'lishda hamda ularning shu mol-mulkdagi ulushlarini aniqlashda, agar er va xotin o'rtasidagi nikoh shartnomasida boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, er va xotinning ulushlari teng hisoblanadi.

Sud voyaga yetmagan bolalarning manfaatini yoki er-xotindan birining e'tiborga sazovor manfaatlarini hisobga olib, jumladan, agar er yoki xotin uzrsiz sabablarga ko'ra daromad olmagan bo'lsa yoki er va xotinning umumiy mol-mulkini oila manfaatlariga zarar yetkazgan holda sarflagan bo'lsa, er va xotinning umumiy mol-mulkidagi ulushlari tengligidan chekinishga haqlidir».

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik prosessual kodeksining 210-moddasiga muvofiq, sud mol-mulkni natura tarzida undirish to'g'risida chiqargan hal qiluv qarorida, agar hal qiluv qarorini ijro etish vaqtida mazkur mulk naqd bo'lmasa, javobgardan undirib olinishi lozim bo'lgan mulk qiymatini ko'rsatadi.

Oila kodeksining 25-moddasiga muvofiq er va xotinning nikohga qadar o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulki, shuningdek, ulardan har birining nikoh davomida hadya, meros tariqasida yoki boshqa bepul bitimlar asosida olgan mol-mulki ulardan har birining o'zining xususiy mulki hisoblanadi.

Er yoki xotindan faqat bittasiga tegishli bo'lgan va u tomondan tasarruf etiladigan mulk xususiy mulk hisoblanadi.

Xususiy mulkka quyidagilar kiradi:

– er yoki xotinning nikohga qadar o'zlariga tegishli bo'lgan mulki (masalan: uy, uy jihozlari, omonat kassasiga qo'yilgan pul, qimmatbaho qog'ozlar va boshqalar);

– nikoh davomida hadya yoki meros tariqasida olgan mulklari; to‘y sovg‘alari, agar ular er yoki xotindan birining shaxsiy foydalanishi uchun mo‘ljallangan bo‘lsa (qimmatbaho va serhasham buyumlar bundan mustasno);

– er yoki xotin tomonidan olingan Davlat mukofotlari, sovg‘alar (masalan, oltin soat, mototsikl, mashina va boshqalar);

– er-xotinning nikoh tuzishga qadar olgan hadyalari (kelinning sepi va hokazolar) bu buyumlardan birgalikda foydalanishdan qat’i nazar, ularning birgalikdagi umumiy mulki tarkibiga kirmaydi;

– er-xotinning biriga nikohga qadar tegishli bo‘lgan yoki u nikoh davomida hadya yoxud meros tarzida olgan ko‘chmas mol-mulk, jumladan, uy-joy nikoh davomida er-xotindan birining yoki ikkalasining mablag‘lari hisobiga kapital ravishda ta’minlanganligi yoki qayta qurilganligi sud tomonidan aniqlangan taqdirdagina er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki deb hisoblanishi mumkin.

Mahalla mulki. O‘zbekiston Respublikasining «Fuqarolarining o‘zini-o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi 1999-yildagi qonunning 23-moddasiga ko‘ra, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari tomonidan qurilgan, olingan yoki qonunda belgilangan tartibda ularga berilgan jamoat, ijtimoiy-maishiy va boshqa maqsaddagi obyektlar, shuningdek, transport vositalari, xo‘jalik anjomlari va boshqa ko‘char hamda ko‘chmas mulk ularning mulki hisoblanadi.

Fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari o‘z mulki bo‘lgan obyektlarni vaqtinchalik yoki doimiy foydalanish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga berishga, ijaraga topshirishga, belgilangan tartibda o‘z tasarrufidan chiqarishga, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq ushbu mol-mulk bilan bog‘liq boshqa bitimlar tuzishga haqli.

Fuqarolar o‘zini-o‘zi boshqarish organlari faoliyatining moliyaviy asosi o‘z mablag‘laridan, xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlari tomonidan belgilangan tartibda ajratiladigan budjet mablag‘laridan, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy xayr-ehsonlaridan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa mablag‘lardan tashkil topadi.

Fuqarolar o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining moliyaviy mablag‘lari bank muassasasidagi mustaqil hisob varaqlarida saqlanadi hamda belgilangan tartibda ular tomonidan mustaqil foydalaniladi va bu mablag‘larning olib qo‘yilishi mumkin emas. Fuqarolar yig‘inining kengashi moliyaviy mablag‘lardan foydalanganligi to‘g‘risida yilning har choragida fuqarolar yig‘ini oldida hisob beradi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) mulki.

Ma'lumki, bugungi kunda qishloq xo'jaligi va qishloqdagi mulkiy munosabatlarni isloh etishga qaratilgan ko'plab qonunlar mavjud bo'lib, ularda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan shirkat, fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil etish va ularning faoliyatini rivojlantirish uchun to'la huquqiy asoslar yaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Yer Kodeksi», «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida», «Fermer xo'jaligi to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida» va «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunlar shular jumlasidandir.

Bu huquqiy hujjatlarning bosh maqsadi qishloqda chinakam mulkdorni, yerga, mulkka hamda ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan haqiqiy egalik tuyg'usini shakllantirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi 1998-yil 30-apreldagi qonuniga muvofiq, qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tovar qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish uchun pay usuliga va asosan oila (jamoa) pudratiga, fuqarolarning ixtiyoriy ravishda birlashishiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt ekanligi belgilab qo'yilgan. Ular faoliyatining qonuniy asoslari tegishli qonun hujjatlari va ustavi bilan tartibga solinadi. Ustav qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) faoliyatini tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjatdir. Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) mustaqil balansida aks ettiriladigan asosiy jamg'armalar, aylanma mablag'lar hamda boshqa boyliklar shu kooperativning (shirkatning) mulki hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tijoratchi tashkilotlar sirasiga kiradi va ularni tashkil etilishining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksida ham belgilab qo'yilgan. Ushbu kodeksining 42-moddasiga binoan yuridik shaxs mulkdor tomonidan yoki uning tomonidan vakolat berilgan organ tomonidan tashkil etilishi mumkin. Uning muassislari bo'lib mulkdor, xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarishda mol-mulki bo'lgan shaxslar, tegishli vakolat olgan boshqa shaxslar ishtirok etishlari mumkin.

Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) mol-mulki asosiy jamg'armalar qiymati, yetishtirgan mahsuloti, uni sotishdan tushgan daromadlar (foyda), a'zolarning pul va moddiy badallari, bank kreditlari, qimmatli qog'ozlar hisobidan hamda kooperativning

(shirkatning) ustavida nazarda tutilgan boshqa faoliyat natijasida va qonunlarda taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan hosil bo'ladi. Kooperativ (shirkat) mol-mulkni shakllantirishda yuridik hamda jismoniy shaxslar shartnoma asosida pul va moddiy badallar kiritish yo'li bilan ishtirok etishlari ham mumkin.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tomonidan tashkil etiladigan korxonalar va tashkilotlarning mol-mulki, shuningdek, xo'jaliklararo korxonalar va tashkilotlarning mol-mulki ularning ulushli ishtirokiga muvofiq shu kooperativning (shirkatning) mulki hisoblanadi.

Mol-mulk hamda mulkiy huquqlar kooperativ (shirkat) xo'jaligi faoliyatining iqtisodiy-moliyaviy asosini tashkil qiladi va uning yuridik shaxs sifatidagi eng muhim xususiyatlaridan biridir. Kooperativ (shirkat xo'jaligi) mol-mulklar asosini uning a'zolari (paychilari) tomonidan qo'shilgan pay badallari tashkil etadi va ushbu badallar pul shaklida ham, shuningdek, natura shaklda ham bo'lishi mumkin. Shuningdek, intellektual mulklar, (ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellar va hokazo) shaklidagi badallari qo'shilishiga ham yo'l qo'yiladi.

Y. Tursunovning ta'kidlashicha, hozirgi paytda qishloq xo'jaligi kooperativ (shirkat xo'jalik)lari tugatilayotgan jamoa xo'jaliklarining negizida tashkil etilayotganligi tufayli uning a'zolari tomonidan pay badallari qo'shish amalga oshirilmasdan, sobiq jamoa xo'jaligi mol-mulkdagi jamoa xo'jaligi a'zosi bo'lib kelgan shaxslarning ulushlari pay badallari sifatida yangi tuzilayotgan kooperativ (shirkat xo'jaligi)ga o'tkazilmoqda va shu tarzda kooperativ (shirkat xo'jaligi) ustav jamg'armasi sobiq jamoa xo'jaligiga tegishli mol-mulklardan tarkib topmoqda.

Tarkibiga qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari), mulkchilikning turli shaklidagi boshqa korxonalar va tashkilotlar kirgan uyushmalarning mol-mulki ularning umumiy (ulushli) mulki hisoblanadi. Tarkibiga faqat kooperativlar (shirkatlar) kirgan uyushmalarning mol-mulki, agar uyushmalarning ta'sis hujjatlarida yoki qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, shu kooperativlarga (shirkatlarga) umumiy (ulushli) mulk huquqi asosida qarashli bo'ladi. Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) yuridik va jismoniy shaxslardan mol-mulkni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda olish, ijaraga yoki vaqtincha foydalanishga olish huquqiga ega.

Qishloq xo'jaligi kooperativida (shirkat xo'jaligida) umumiy majlis qarori bilan quyidagilardan tarkib topadigan ustav jamg'armasi (kapitali) shakllantiriladi:

— pay jamg'armasi;

— tuproq unumdorligini oshirish tadbirlarini o'tkazish, irrigatsiya inshootlarini saqlash, yangi irrigatsiya-melliorasiya tarmoqlarini loyihalash va qurish, texnika olish, ijtimoiy va ishlab chiqarish ishfratuzilmasini rivojlantirish, boshqa umumiy ijtimoiy va xo'jalik vazifalarini hal etish uchun mo'ljallangan bo'linmas jamg'arma.

Mulkiy pay qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) har bir a'zosining kooperativ (shirkat) pay jamg'armasi qiymatidagi ulushini belgilaydi va kooperativ (shirkat a'zosiga kooperativning (shirkatning) yakuniy daromadidan (foydasidan) dividendlar tariqasida tegishli ulushni olish huquqini beradi.

Mulkiy pay miqdorini aniqlash, paylar bo'yicha dividendlar to'lash tartibi, shartlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) har bir a'zosi mulkiy payning aniq miqdori kooperativning (shirkatning) a'zosiga mol-mulkning muayyan ulushiga hamda xo'jalik oladigan umumiy daromadning (foydaning) tegishli qismiga bo'lgan uning huquqini mustahkamlab qo'yuvchi, nomi yozilgan guvohnoma berilgan holda kooperativning (shirkatning) yuqori boshqaruv organi qarori bilan belgilanadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) daromadning (foydasining) paylari bo'yicha dividendlar to'lash uchun mo'ljallangan qismi yil yakunlariga ko'ra taqsimlanadi va mulkiy payning miqdoriga mutanosib ravishda to'lanadi. Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) a'zoligidan chiqish fermer xo'jaligi yoki yangi qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tashkil etish maqsadida amalga oshirilgan hollarda mulkiy paylar qonun hujjatlariga muvofiq ajratib beriladi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) a'zosining mulki payini meros kilib olish konun hujjatlarida belgilangan tartibda faqat uning qiymatidagi ifodasida amalga oshiriladi.

Har bir tadbirkor, dehqon, fermer o'zining buzilgan huquqlarini tiklash, yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni undirish haqida mansabdor shaxslarning noqonuniy qarorlari va xatti-harakatlari ustidan sudga da'vo arizasi bilan murojaat qilishga haqli. Tahlil natijalariga ko'ra, dehqon va fermerlar huquqiy saviyasining yetarli emasligi, joylarda huquqiy xizmatning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, ta'minotchi, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning monopolistik mavqega ega

ekanligi, dehqon va fermerlarning ular bilan munosabatlarini buzmaslikka intilishlari, shartnomalarning sifatsiz tuzilayotganligi, dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmalarining o'z vazifalarini lozim darajada bajarmayotganligi dehqon va fermerlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishning samaradorligini oshirishni talab etmoqda. Shirkat, dehqon va fermer xo'jaliklari ishtirokidagi xo'jalik nizolariga oid ishlarni ko'rishda xo'jalik sudlari va prosessual qonun talablariga rioya qilishdan tashqari dehqon va fermerlarining buzilgan huquqlarini himoya qilishning barcha huquqiy choralarini ko'rish maqsadga muvofiqdir.

2005-yil 8-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaliklari kooperativlari (shirkatlari)ni fermer xo'jaliklariga aylantirish chora tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi..

Shuningdek, qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha Respublika komissiyasiga Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va viloyatlar hokimliklari bilan kelishilgan holda qayta tashkil etiladigan qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) ro'yxatini kengaytirish bo'yicha tegishli o'zgartirishlar kiritish huquqi berilgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi viloyatlar va tumanlar hokimlari, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Fermer xo'jaliklari uyushma rahbarlari zimmasiga:

– belgilangan ilovaga muvofiq ikki oy muddatda qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari)ni fermer xo'jaliklariga aylantirishni O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonun talablariga to'la muvofiq tarzda amalga oshirilishi;

– fermer xo'jaliklarini tashkil etishga davogarlar o'rtasida ochiq va oshkora tanlovlar o'tkazilishi, g'oliblarni aniqlashda xolislik va haqqoniylik tamoyillari qat'iy ta'minlanishi;

– shirkat xo'jaliklarini tugatish ishlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'z vaqtida va to'liq yakunlanishi uchun shaxsiy javobgarlik yuklandi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va viloyatlar hokimliklari bilan birgalikda «O'zdonmahsulot» AK bo'linmalari bilan qayta tashkil etiladigan qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) o'rtasida avval tuzilgan shartnomalarga teng hajmda davlat ehtiyojlari uchun 2006-yil hosilidan boshoqli don xarid qilish uchun yangi tashkil etilgan fermer xo'jaliklari bilan shartnomalar imzolanishi ta'minlash lozimligi belgilab qo'yildi.

Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari mulki. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida aholiga kommunal xizmat ko'rsatish tizimidagi iqtisodiy islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Zarur qonunchilik va normativ-huquqiy baza yaratilgan. Uy-joy mulkdorlarining shirkatlarini shakllantirish jarayoni faol davom etmoqda.

Hozirda uy-joy mulkdorlari shirkatlarining faoliyatida qator jiddiy kamchiliklar va hal etilmagan muammolar mavjud. Viloyat, shahar va tuman hokimliklari tomonidan uy-joy mulkdorlari shirkatlarini zarur moddiy-texnika bazasi, shu jumladan ular uchun mo'ljallangan xonalar, moddiy resurslar, asbob-anjomlar bilan ta'minlashda ularga amaliy ko'mak va yordam ko'rsatish, uylar atrofidagi yer uchastkalarini qonun yo'li bilan biriktirib qo'yish, shuningdek, zarur aylanma mablag'lar ajratib berish borasidagi ishlarni tashkil etishga e'tibor berilmayapti. Oqibatda ko'pgina uy-joy mulkdorlarining shirkatlarni uy-joylarni joriy hamda kapital ta'mirdan chiqarish, obodonlashtirish ishlarini o'z vaqtida o'tkazish uchun yetarlicha mablag'ga ega emaslar.

Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 26-fevralda «Uy-joy mulkdorlari shirkatlarining faoliyatini rivojlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, uy-joy mulkdorlarining shirkatlari xizmatlar ko'rsatishdan, shu jumladan, ijaraga topshirilgan mulkdan tushadigan daromadlaridan 2007-yilga qadar bo'lgan davrda barcha turdagi soliqlar va budjetga yig'imlar to'lashdan ozod qilinishi, buning natijasida bo'shaydigan mablag'lar aniq maqsadni ko'zlagan holda o'z aylanma mablag'larini to'ldirishga, uy-joy mulkdorlari shirkatlarining moddiy texnika bazasini mustahkamlashga, uy-joy binolarini hamda uylarning ichidagi muhandislik kommunikatsiyalarini ta'mirlash, hududni obodonlashtirishga yo'naltirilishi belgilandi.

2006-yil 3-aprelda «Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida»gi Qonunida xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatlarining huquqiy maqomi belgilab qo'yilgan. Uy-joy mulkdorlarining shirkati yuridik shaxs hisoblanib, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda uy-joy mulkdorlarining uydan foydalanishni, uning saqlanishini birgalikda boshqarish va ta'minlash, umumiy foydalanishdagi obyektlarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini tartibini aniqlash, umumiy mulkdagi mol-mulkning lozim darajadagi holatini ta'minlash maqsadidagi birlashmasi hisoblanadi.

Uy-joy mulkdorlarining shirkati notijorat tashkilot bo'lib, bitta yoki yaqin, zich joylashgan, umumiy yer uchastkasi va infratuzilma

elementlari bir bo'lgan bir nechta uyda yoxud uyning boshqa qismlaridan alohida kirish joyi bo'lgan, kamida bitta blokseksiya hajmidagi mustaqil qismida turar joy mulkdorlaridan kamida yarmining xohishiga ko'ra, ta'sis majlisining qarori bilan tashkil etiladi.

Uyning bittadan ortiq mulkdorga xizmat ko'rsatuvchi umumiy joylari, kvartiralar oralig'idagi ihotalangan (o'ralma) pillapoyalar, zinapoyalar, liftlar, liftning shaxtalari va boshqa shaxtalar, dahlizlar, texnik qavatlar, tayanch va to'siq konstruksiyalar, kvartira tashqarisida yoki ichida joylashgan va bittadan ortiq kvartiraga xizmat ko'rsatadigan mexanik, elektr, sanitariya-texnika qurilmalari va boshqa qurilmalar, bino atrofidagi ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirish elementlarini ham qamrab olgan yer uchastkalari, shuningdek, shirkat ko'chmas mulkining yagona kompleksiga xizmat ko'rsatishga va uni saqlashga mo'ljallangan boshqa mol-mulk shirkatdagi umumiy mol-mulk hisoblanadi.

Shirkat a'zosi umumiy mol-mulkni saqlash va ta'mirlash bo'yicha xarajatlarda uyning umumiy maydonidagi o'ziga tegishli bo'lgan kvartira maydoni ulushiga mutanosib tarzda ishtirok etadi. Mulkdor o'ziga tegishli xonalardan foydalanmaganligi yoxud umumiy mol-mulkka egalik qilishdan, undan foydalanishdan voz kechganligi uni umumiy mol-mulkni saqlash va ta'mirlashga doir umumiy xarajatlarda ishtirok etishdan butunlay yoki qisman ozod etish uchun asos bo'lmaydi.

Shirkatning ko'p kvartirali uylardagi yashash uchun mo'ljallanmagan joylarning mulkdorlari hamda shirkat uylari atrofidagi yer uchastkalarida joylashgan, alohida turgan obyektlarning mulkdorlari bilan munosabatlari qonun hujjatlari bilan hamda ular o'rtasida tuzilgan bitim bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining mulki. Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining mulki yuridik shaxs hisoblangan xo'jalik shirkatlari va jamiyatining mulki qatnashchilarning qo'shgan hissasi hisobidan xo'jalik faoliyati natijasida olingan hamda qonunda man etilmagan boshqa asoslarda ular tomonidan qo'lga kiritilgan mol-mulkdan hosil bo'ladi.

Quyidagi xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari mavjud:

– to'liq shirkat, bunda ishtirokchilar o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli mol-mulk bilan to'liq hajmda javobgar bo'ladilar.

– kommandit shirkat, bunda shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo‘yicha o‘zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradigan ishtirokchilar bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog‘liq zarar uchun o‘zlari qo‘shgan hissalar doirasida javobgar bo‘ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qatnashmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchilar javobgar bo‘ladilar.

– mas’uliyati cheklangan jamiyatlar, bunda muassis-ta’sischi jamiyatning xo‘jalik faoliyati natijasi uchun ustav fondiga o‘zi kiritgan pay badali ulushi miqdorida javobgar bo‘ladi;

– qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar, bunday jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo‘yicha o‘z mol-mulklari bilan qo‘shgan hissalari qiymatiga nisbatan hamma uchun bir xil bo‘lgan, jamiyatning ta’sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo‘ladilar.

Xo‘jalik jamiyati muassislari xo‘jalik jamiyatlari faoliyatlarida bevosita ishtirok etishlari shart emas.

Aksiyadorlik jamiyatlari o‘z ustav fondi doirasida, uning qiymatiga teng keladigan aksiyalar, ya’ni qimmatli qog‘ozlar chiqarishga haqli. Umumiy qoida bo‘yicha aksiya chiqaruvchi aksiya chiqarish uchun maxsus idora ruxsatini oladi.

O‘zbekiston Respublikasining Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risidagi qonuniga (26.04.1996-yil) 29.08.1998-yildagi qonunda kiritilgan qo‘shimcha va o‘zgartishlarda jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxonaning (mol-mulkning) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etishi belgilandi. Shuningdek, aksiyadorlikka aylantirilayotgan korxonaning fond bozoridagi faoliyatini rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Fond bozorini yanada rivojlantirish hamda davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni qabul qilindi.

Aksiyadorlik jamiyatlari ochiq yoki yopiq turda bo‘lishi mumkin. Aksiyalar fond birjasida erkin tarqatilsa, ochiq turdagi, faqat maxsus doiradagi shaxslargagina tarqatilsa, yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati bo‘ladi.

Jamoat birlashmalarining mulki jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, faxriylar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, ijodiy uyushmalari va turli jamg‘armalar mol-mulkidan iborat.

Diniy tashkilotlarning mulkida binolar, diniy buyumlar, ishlab chiqarish, ijtimoiy va xayriya ahamiyatiga ega bo'lgan obyektlar, o'z faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'lari va boshqa mol-mulklar bo'lishi mumkin. Ular o'z mol-mulklariga amaldagi qonunlar doirasida egalik qiladi, foydalanadi va tasarruf etadi.

Xususiy korxonalar mulkining huquqiy maqomi. O'zbekiston Respublikasining «Xususiy korxona to'g'risida»gi 2003-yil 11-dekabr qonunining 3-moddasiga muvofiq, mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxona deb e'tirof etiladi. Xususiy korxona tadbirkorlik subyektlarining tashkiliy-huquqiy shakli hisoblanadi.

Xususiy korxona yuridik shaxs hisoblanib, o'z mulkida alohida mol-mulkka ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'lishi hamda ularni amalga oshirishi, majburiyatlarni bajarish, sudda da'vogar va javobgar bo'ladi. Xususiy korxona o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi.

Agar xususiy korxona mulkdori korxonaning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda xususiy korxonaning majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xususiy korxona to'liq firma nomiga ega bo'lishi lozim va qisqartirilgan firma nomiga ega bo'lishga haqli. Xususiy korxonaning to'liq firma nomi uning to'liq nomini va «xususiy korxona» degan so'zlarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak. Xususiy korxonaning qisqartirilgan firma nomi uning qisqartirilgan nomini va «xususiy korxona» degan so'zlarni yoki «XK« abbreviaturasini o'z ichiga olishi kerak.

Xususiy korxona barcha yuridik shaxslar singari O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bank hisobvaraqlari ochishi mumkin.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qog'ozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yoxud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi.

Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi.

Xususiy korxona mulkdori korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi, korxona nomidan ishonchnomasiz ish ko'radi, uning manfaatlarini ifodalaydi, xususiy korxonaning pul mablag'larini hamda boshqa mol-mulkini tasarruf etadi, shartnomalar, shu jumladan mehnat shartnomalari tuzadi, ishonchnomalar beradi, banklarda hisobvaraqlar ochadi, shtatlarni tasdiqlaydi, korxonaning barcha xodimlari uchun majburiy bo'lgan buyruqlar chiqaradi va ko'rsatmalar beradi.

Mulkdor xususiy korxonaga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo'yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etishi mumkin.

Mulkdor o'zi vaqtinchalik bo'lmagan taqdirda shu muddatda xususiy korxonaning mol-mulki natsionalizatsiya qilinmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Qonunga muvofiq, xususiy korxonaning mol-mulki rekvizitsiya qilinmaydi, xususiy korxonaning mulkdoriga rekvizitsiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga muvofiq kompensatsiyasi to'lanadigan tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tusdagi boshqa holatlar bundan mustasno.

Xususiy korxona mulkdori xususiy korxonani mol-mulk majmuasi sifatida sotishga, hadya qilishga, vasiyat qilib qoldirishga yoki uni o'zgacha usulda boshqa shaxsga o'tkazishi ham mumkin.

Fermer xo'jaliklarining mulki xususiy mulk sifatida. O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi 2004-yil 26-avgustdagi qonuniga muvofiq, fermer xo'jaligi yuridik shaxs hisoblanib, u ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektdir.

Binolar, inshootlar, qishloq xo'jaligi ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov daraxtlar, chorva mollar, parrandalarga, etishtirgan mahsulotiga, qishloq xo'jalik texnikasi, inventar, asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk obyektlariga, shuningdek, fermer xo'jaligining balansidagi boshqa mol-mulkka bo'lgan mulk huquqi fermer xo'jaligiga qarashli bo'ladi.

Fermer xo'jaligi boshlig'ining pul va moddiy mablag'lari, tovarlarni realizatsiya qilishdan (ishlar bajarishdan, xizmatlar ko'rsatishdan) olingan daromadlar (foyda), qimmatli qog'ozlardan kelgan daromadlar, qonunlarda taqiqlanmagan boshqa manbalar fermer xo'jaligining mol-mulkini shakllantirish manbalari bo'lishi mumkin.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda fermer xo'jaligi mol-mulkni yaratish, ko'paytirish, olish, ijaraga yoki vaqtincha foydalanishga olish huquqiga ham ega. Fermer xo'jaligining mol-mulki qonun hujjatlariga muvofiq meros qilib qoldirilishi mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik va yuridik shaxs maqomini olmagan dehqon xo'jaliklari mulkining o'ziga xos xususiyatlari.

FKning 24-moddasiga asosan fuqaro yakka tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqlidir. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan fuqaro o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga qarashli butun mol-mulki bilan javob beradi, qonunga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo'lmagan mol-mulk bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi 2000-yil 25-may qonuniga ko'ra, yakka tartibdagi tadbirkorlik-yuridik shaxs tashkil etmagan holda jismoniy shaxs tomonidan tadbirkorlik faoliyatining amalga oshirilishi tushuniladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan xodimlarni yollash huquqisiz, mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida, mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish uchun er-xotindan biri er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanadigan hollarda, agar qonunlarda, nikoh shartnomasida yoki er-xotin o'rtasidagi o'zga kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, erning (xotinning) roziligi talab qilinadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorni davlat ro'yxatidan o'tkazish jismoniy shaxs ariza bergan paytdan boshlab uch kunlik muddatdan kechiktirmay amalga oshirilishi lozim. Jismoniy shaxs ro'yxatdan o'tkazilganlik yig'imini to'langanligi to'g'risidagi hujjatni taqdim etganidan keyin unga arizasida ko'rsatilgan muddatga yakka tartibdagi Tadbirkor davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma beriladi. Ro'yxatdan o'tkazilganlik yig'imi bank muassasalari yoki aholidan to'lovlarni qabul qiluvchi boshqa kredit tashkilotlari orqali to'lanadi.

Tadbirkorlik faoliyati tadbirkorlik subyektlarining o'z mol-mulki asosida va (yoki) jalb etilgan mol-mulk asosida amalga oshirilishi mumkin. Tadbirkorlik subyektlari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishiga asos va vosita bo'lgan mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda huquqlarning belgilanishi, o'zgartirilishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq oldi-sotdi, garov, ijara va boshqa bitimlar obyekti bo'lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi 1998-yil 30-aprel qonuniga ko‘ra, dehqon xo‘jaligi oilaviy mayda tovar xo‘jaligi bo‘lib, oila a’zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig‘iga berilgan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo‘jaligi mahsuloti etishtiriladi va realizatsiya qiladi.

Dehqon xo‘jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo‘jaligi a’zolarining istagiga ko‘ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.

Dehqon xo‘jaligi o‘ziga qarashli uy-joylar, xo‘jalik imoratlari, qishloq xo‘jalik ekinzorlari va ko‘chatzorlari, dov-daraxtlar, mahsuldor chorva mollar, parrandalar, qishloq xo‘jalik texnikasi, asbob-uskuna va ashyo-anjomlari, transport vositalari, pul mablag‘lari, intellektual mulk obyektlariga, shuningdek, boshqa mol-mulklarga; ishlab chiqarish faoliyati natijasida etishtirilgan mahsulotga; olingan daromadga (foydaga) va qonunda taqiqlanmagan asoslarda ega bo‘lingan boshqa mol-mulkka mulkdordir.

Dehqon xo‘jaligining mol-mulki, agar uning a’zolari o‘rtasidagi kelishuvga binoan umumiy ulushli mulk tashkil etish nazarda tutilgan bo‘lmasa, uning a’zolariga umumiy birgalikdagi mulk asosida qarashli bo‘ladi. Dehqon xo‘jaligining mol-mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish xo‘jalik a’zolarining o‘zaro kelishuvi asosida amalga oshiriladi.

Dehqon xo‘jaligi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mol-mulkni hosil qilish, ko‘paytirish, olish, uni ijaraga yoki vaqtincha foydalanishga olish huquqiga ega.

Dehqon xo‘jaligining mol-mulki fuqarolik qonun hujjatlari normalariga muvofiq meros qilib qoldirilishi mumkin.

5-§. Xususiy mulk huquqi obyektlari

O‘zbekiston Respublikasi FKning 209-moddasiga asosan qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo‘lishi mumkin. Quyidagilar xususiy mulk huquqining obyektlari hisoblanadi:

— uy-joylar, xonadonlar, dala hovlilar, ekinlar, hayvon va parrandalar, uy-ro‘zg‘or buyumlari;

— aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar;

– ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, savdo va boshqa xo'jalik faoliyati sohasidagi korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskuna, transport va boshqa ishlab chiqarish vositalari;

– ixtirolar, seleksiya yutuqlari, sanoat namunalari va intellektual faoliyatning (mulkning) boshqa natijalari;

– iste'mol qilishga va ishlab chiqarishga mo'ljallangan har qanday boshqa mol-mulk qonunlarga muvofiq xususiy mulk bo'lishi mumkin, ayrim mol-mulk turlari bundan mustasno.

Yuqoridagi obyektlar xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga ham, yuridik shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Korxona mol-mulk majmuyidan iborat bo'lib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning zarur va muhim shartlaridan biridir. Tadbirkorlik faoliyati yuridik shaxslar, fuqarolar yoki fuqaro tomonidan o'z tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari asosida daromad (foyda) olish maqsadida qonunlar doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Faoliyatga yollanma mehnatni jalb qilgan holda ish olib borayotgan xususiy tadbirkor yuridik shaxs hisoblanib, uning korxonasi tegishli tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Yollanma mehnat jalb qilmay yakka tartibda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs yuridik shaxsni tashkil qilmay ish olib borishi mumkin.

Xususiy tadbirkorlik mol-mulki davlat, kooperativ yoki boshqa korxonalarning mulkidan yoki uning bir qismini xarid qilishdan yoki ijaradagi mulkini sotib olishdan hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslardan vujudga keladi.

Xususiy korxona o'zi joylashgan tuman, shahar va shaharlardagi tuman hokimliklarida davlat ro'yxatidan o'tkazilgan kundan boshlab yuridik shaxs huquqiga ega bo'ladi. Uning mulki asosiy va aylanma mablag'lardan, shuningdek, korxona balansida aks ettirilgan boshqa mablag'lardan iborat.

Xususiy korxona egasi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday harakatni amalga oshirishga haqlidir. Xususiy korxona majburiyatlari bo'yicha korxona mulkdori o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulki bilan javob beradi.

Qonun bo'yicha fuqaro yoki yuridik shaxs sotib olishi, foydalanishi va hadya qilishi mumkin bo'lgan har qanday narsa xususiy mulk obyekti bo'lishi mumkin. Xususiy mulk o'zining huquqiy rejimiga ko'ra fuqarolik muomalasidagi erkin xususiy mulk va fuqarolik muomalasida harakati cheklangan xususiy mulkka bo'linadi.

Fuqarolik muomalasida harakati cheklangan mol-mulk obyektlarini erkin ravishda sotish va sotib olish mumkin emas. Bunday obyektlarning fuqarolik muomalasidagi harakati davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Yer xususiy mulk sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi farmoniga asosan savdo obyektlari joylashgan yer uchastkalari xususiy mulk sifatida sotilishiga ruxsat berildi. Bunday sotish tanlov yoki kim oshdi savdolari asosida amalga oshiriladi. Turar joy yoki ma'muriy binolar joylashgan yer uchastkalari xususiy mulk qilib sotilmaydi.

Tegishli qonun hujjatlarida fuqarolarning mulki bo'la olmaydigan mol-mulk ko'rsatib o'tilgan. Bunga asosan quyidagilar fuqarolarga tegishli mulk bo'la olmaydi:

– qurol-yarog', shu jumladan, o'q otar qurol (silliq stvolli ov miltiqlari, sport qurollari, shuningdek, mukofotga berilib belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan qurollardan tashqari), armiya o'q dorilari va harbiy texnikasi;

– portlovchi moddalar va materiallar, asboblar va qurilmalar;

– giyohvandlik moddalari, psixotrop, zaharli moddalar, qattiq ta'sir etuvchi, zaharlovchi moddalar;

– maxsus taqiqlab qo'yilgan boshqa mol-mulklar.

Agar fuqaro ixtiyorida bunday mol-mulk insofli va qonuniy asoslarda paydo bo'lsa (meros tariqasida o'tish va h.k.), u buni o'zidan begonalashtirishi lozim. Agar bunday mol-mulk g'ayri qonuniy va noinsoflik asosida olinsa yoki hosil qilinsa, davlat foydasiga musodara etilishi lozim.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. Xususiy mulk huquqi tushunchasiga ta'rif bering.
2. Xususiy mulk huquqi subyektlarini sanab bering.
3. Mahalla mulki qanday mablag'lar hisobidan shakllanadi?
4. Xususiy korxonalar mulki deganda qanday mulk tushuniladi?
5. Xususiy mulk huquqi obyektlarini sanab bering.
6. Mahalla mulkiga ta'rif bering.
7. Kooperativ mulk nima?
8. Ijara korxonasining mulkiga misol keltiring.
9. Xo'jalik shirkati va jamiyati mulkining mohiyatini tushuntirib bering.
10. Diniy tashkilotlarning mulki tushunchasini izohlang.
11. Davlat tayyorlov idorasi chorvachilik mahsulotlarini qabul qilish bilan

shug'ullanar edi. Shu vaqtga qadar u asosan jamoa, davlat xo'jaliklari bilan munosabatda edi. Kunlardan bir kuni xususiy fermer xo'jaligi rahbari o'z mahsulotini davlat tayyorlov idorasiga taklif qilganida u idora tomonidan «Sen xususiy korxonasan», «Sen o'zingga o'xshagan xususiy turdosh korxonalar bilan munosabatda bo'l», degan dashnomni eshitdi.

Taraflardan qaysi birining talabi haqli? Bu muammo qanday hal qilinadi? Fuqarolik huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi tamoyili nima? Shartnoma tuzish erkinligi nima?

12. *Fuqaro A. notariusga murojaat etib, fuqaro S. ga tegishli bo'lgan uy-joy (ko'chmas mol-mulk) ga mulk huquqini beruvchi orderni rasmiylashtirib berishni so'radi. Fuqaro A. bunga asos qilib u 25 yil davomida uy-joyga halol, oshkora va uzluksiz egalik qilib kelganligini, fuqaro S. ning vafot etganligi, uning merosxo'rlari yo'qligini ma'lum qildi. Ammo notarius fuqarolik qonunchiligi orqaga qaytish kuchiga ega emasligini bildirib, unga rad javobini berdi.* ***Fuqaro A. ning talabi o'rinlimi? Masala qanday hal qilinishi lozim?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Xususiy mulk huquqi tushunchasi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Xususiy mulk huquqi – bu shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish huquqidir.

B. Xususiy mulk huquqiga asosan ixtiyorida mol-mulkka ega bo'lgan unitar korxona mol-mulkka qonun hujjatlariga muvofiq egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

C. Xususiy mulk huquqi-bu shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish va uni tasarruf etish, shuningdek, o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidir.

D. Xususiy mulk huquqi bu ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulkdir.

2. Quyidagi ko'rsatilgan javobning qaysi birida xususiy mulk huquqining subyektlari to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va boshqa davlatga qarashli bo'lmagan yuridik shaxslar.

B. Muomala layoqatiga ega bo'lgan har qanday jismoniy shaxslar.

C. Tijoratchi yuridik shaxslar va barcha jismoniy shaxslar.

D. Faqat yuridik shaxslar va davlat.

3. Xususiy mulk huquqining obyektlari bo'lib.....?

A. Qonun bilan man etilgan ayrim turdagi ashyolardan tashqari barcha turdagi mol-mulklar hisoblanadi.

B. Yer, suv, uy-joy, xonadon, dala hovlilar, ekinlar, hayvonlar, parrandalar, uy-ro'zg'or buyumlari.

C. Aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, shuningdek, boshqa tabiiy boyliklar.

D. Ixtirolar, seleksiya yutuqlari, sanoat namunalari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari hamda o'quv, ilmiy-tadqiqot muassasalari.

4. Uy-joy (kvartiraga) ga nisbatan mulk huquqining vujudga kelish tartibi va qoidalari O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining nechanchi moddasida ko'rsatilgan?

A. 209-moddasida.

B. 210-moddasida.

C. 211-moddasida.

D. 212-moddasida.

5. Egasiz mol-mulkka nisbatan necha yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs mazkur mol-mulkka nisbatan mulk huquqiga ega bo'ladi?

A. Ko'chmas mol-mulkka nisbatan 15 yil, boshqa mol-mulkka nisbatan 5 yil.

B. Ko'chmas mol-mulkka nisbatan 10 yil, boshqa mol-mulkka nisbatan 3 yil.

C. Ko'chmas mol-mulkka nisbatan 10 yil, boshqa mol-mulkka nisbatan 5 yil.

D. Har qanday mol-mulkka nisbatan 15 yil.

1-§. Ommaviy (davlat) mulk huquqi tushunchasi va turlari

Mulk va mulk huquqi shakllari har doim ham fuqarolik huquqi fanida uzoq bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Zero, mulk shakllari hamma davrlarda ham ikki xil ma'noda talqin etilgan. Birinchidan, iqtisodiy ma'nodagi mulk shakllari, ikkinchidan, yuridik ma'nodagi mulk shakllari.

Umumiy qoidaga ko'ra, iqtisodiy ma'noda mulk aynan kimga yoki kimlarga foyda keltirishiga qarab shakllarga bo'linsa (masalan, 1990-yil 31-oktyabrdagi O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonuni aynan shu nuqtayi nazardan mulkni shakllarga bo'lgan), yuridik ma'noda esa, mulk moddiy ne'matlarning huquq subyektlariga tegishli bo'lishiga, ya'ni ashyoga nisbatan tasarruf etish elementining tegishliligiga ko'ra shakllarga ajratiladi. Lekin mulkning shakllarga bo'linishi xususida fuqarolik huquqida yakdil qarashlar mavjud emas. Ba'zi olimlarning fikricha, «mulk shakli» iborasi huquqiy mezon emas, aksincha iqtisodiy mezondir. Bu holat birinchidan, mulk shakllari iqtisodiy mezon sifatida nafaqat mulk huquqi shaklida huquqiy ahamiyat kasb etadi, balki boshqa shaklda ham ahamiyatlidir; ikkinchidan, iqtisodiy va huquqiy munosabatlardagi mulk subyektlari har doim bir xil emasligi bilan ifodalanadi. Shunday ekan, iqtisodiy ma'noda mulkning bir necha shakli bo'lishi mumkin, yuridik ma'noda esa, faqat bitta mulk huquqi mavjud.

Ushbu fikrga qo'shilgan holda shuni ta'kidlash joizki, darhaqiqat, mavjud ashyoga yoki mol-mulkka bitta mulk huquqi shakli mavjud, ya'ni mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlar majmuyi – mulk huquqining yagona shaklini tashkil etadi. Biroq mulkning yagona shakli mavjud bo'lsada, mulk huquqi tegishli bo'lgan subyektlar turli-tumandir. Bular fuqarolik huquqining subyektlari hisoblangan fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat (FKning 2-moddasi 2-qismi) bo'lib, ana shu subyektlarga tegishli mol-mulklar shartli ravishda xususiy mulk va ommaviy mulk shakllariga bo'lingan (FKning 167-moddasi). Xususiy mulk o'z navbatida fuqarolar mulki

va nodavlat yuridik shaxslar mulkidan iborat bo'lsa, ommaviy mulk (davlat mulki) Respublika mulki va ma'muriy hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal mulk) ga bo'linadi. Yuridik shaxslar bir vaqtning o'zida fuqarolar tomonidan ham, davlat tomonidan ham tashkil etilishi hisobiga ularning mulki yuqoridagi ikki mulk shakliga kiritiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, davlat mavjud bo'lishining va o'z funksiya hamda vazifalarini amalga oshirishining zaruriy shartlaridan biri-bu davlatning muayyan miqdorda mol-mulkining bo'lishi hisoblanadi. Bu holat har qanday jamiyat uchun xosdir. Fuqarolik huquqining boshqa subyektlari kabi davlat ham muayyan mol-mulk egasi hisoblanganligi uchun fuqarolik huquqining to'laqonli subyekti sifatida e'tirof etiladi.

Respublikamizdagi tub o'zgarishlar va islohotlar samarasi o'laroq hozirgi sharoitda davlat mol-mulkining qisqartirilishi davlat mulk huquqini o'rganishga bo'lgan e'tiborni hamda jamiyatda va ijtimoiy turmushdagi davlat mulkining ahamiyatini kamaytirmadi, aksincha, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mol-mulkining tushunchasi, huquqiy maqomi, davlat mulkining obyektlari va subyektlari masalalarini yangicha talqin etishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi-nazardan davlat mulk huquqi masalasini tadqiq etishda ushbu mulk shaklining zaruriyati haqida fikr yuritish joiz.

Ma'lumki, jamiyatdagi mavjud moddiy ne'matlarning to'g'ri taqsimlangan-taqsimlanmaganligiga qarab, jamiyat va davlatning iqtisodiy rivojlanishi belgilanadi. Bu hol mamlakatning ravnaqida, aholi turmushining farovonligini oshirishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Zero, har qanday davlat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun ijtimoiy munosabatlar subyektlari o'rtasida moddiy ne'matlarning qay darajada bo'linganligi eng muhim omil sanaladi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ham, garchi ularda xo'jalikni markazlashtirilgan boshqaruvidan voz kechilganligi umume'tirof etilgan qoida hisoblansa-da, davlat mulkining mamlakatning asosiy ishlab chiqarish fondlaridagi ulushi katta hisoblanadi. Bu holat ayniqsa, transport va aloqa, atom energetikasi, harbiy-sanoat sohalarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Davlatda muayyan darajadagi mol-mulkning mavjud bo'lishi bir qator omillar bilan bog'liqdir.

Huquqshunos olim I.B. Zokirovning fikricha, davlat mulki zarurligining obyektiv sabablari quyidagilardan iborat:

1. Davlat organlari faoliyatini tashkil etish.

2. Davlat xavfsizligi va mudofaa uchun.
3. Ilm-fan va madaniyatni ta'minlash.
4. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish.
5. Tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va oqibatlarni bartaraf etish.
6. Ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi va sh.k.).

Huquqshunos olim Yu.K. Tolstoyning fikriga ko'ra, davlatning mulki sifatida ishlab chiqarish, ijtimoiy-madaniy va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan obyektlarning katta qismi saqlanib qolishini quyidagi ikki omil bilan izohlash mumkin.

Birinchidan, keyinchalik nimalar bo'lishini oldindan bilib bo'lmaydigan dunyoda har bir davlat o'z xavfsizligini o'ylashi kerak. Bu nafaqat harbiy sohada, balki texnogen, ekologik, sanitariya-emidemiologiya, ishlab chiqarish, oziq-ovqat sohasidagi xavfsizlikdir.

Ikkinchidan, davlat keng miqyosdagi ijtimoiy funksiyalarni ham bajaradiki, bu vazifalarni bajarishda yetarli darajada, moddiy-texnikaviy va moliyaviy baza bo'lishi zarur.

Huquqshunos olim X.R. Rahmonqulovning fikricha, davlat mulki nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash va aholining ehtiyojlarini qondirish uchun, balki davlat va uning organlarining mavjud bo'lishi hamda ularning o'z vazifalarini amalga oshirishlari uchun zarurdir.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda, davlat mol-mulkining mavjudligi shu davlatda yashovchi fuqarolarning umumiy manfaatlarini amalga oshirish, xalq erk-irodasini bajarish bilan bog'liq bo'ladi, degan umumiy xulosaga kelish mumkin. Zero, «davlat» deb ataluvchi murakkab tuzilma bajaradigan va amalga oshirishi lozim bo'lgan vazifa va harakatlar shunchalik serqirraki, ularni o'zgacha ifodalash noto'g'ri bo'lur edi.

Lekin, bu fikrlardan mamlakatda mavjud bo'lgan barcha mol-mulk davlat qo'lida bo'lishi zarur ekan, degan fikrga kelish kerak emas. Chunki, sobiq Ittifoq tuzumi davrida o'tgan 70 yillik tajriba shuni ko'rsatdiki, mulkni haddan tashqari markazlashtirish va jamiyatning barcha muammolarini davlat zimmasiga yuklash hamda davlatning nimalarga qodirligini chetdan kuzatib turish oxir-oqibat iqtisodiy tanazzulga olib keldi. Zero, «qayta qurish«gacha bo'lgan davrda davlatning qo'lida mavjud moddiy ne'matlarning 90% dan ko'prog'ining to'planib qolishi iqtisodiy munosabatlarning turg'unlashuviga sabab

bo‘lganligi achchiq haqiqatdir. Bundan tashqari, mulkning davlat ixtiyorida markazlashuvi xo‘jasizlikka, uning talon-toroj qilinishiga, ko‘paytirish o‘rniga o‘zlashtirishga uchradi. Bu holatlar mulkni davlat qo‘lida bunday darajada (sobiq Ittifoqda bo‘lgani kabi) to‘planishining iqtisodiyot uchun, kishilarning mulkka bo‘lgan munosabatlari uchun salbiy ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, iqtisodiy rivojlanishning to‘xtab qolishiga, turg‘un bo‘lishiga ham olib keldi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq Respublikamizda mulk islohoti o‘tkazish zaruriyati yuzaga keldi. Bu islohotning asosiy maqsadlaridan biri davlatning qo‘lida to‘planib qolgan mol-mulk (umummilliy boyliklarni yoxud jamiyatga tegishli moddiy ne’matlarning deyarli hammasi hisoblangan mol-mulk)ni ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy munosabatlarning boshqa subyektlari o‘rtasida qayta taqsimlash edi. Zero, davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ko‘p ukladli bozor iqtisodiyotini shakllantirishda muhim o‘rin tutishi kerak ekanligi ayni haqiqatdir.

Ana shu maqsadda dastlab 1990-yil 31-oktyabrda «Mulkchilik to‘g‘risida»gi qonun, 1991-yil 19-noyabrda «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida»gi qonunlar qabul qilindi. Agar «Mulkchilik to‘g‘risida»gi qonunda mulkning xususiy mulk, shirkat (jamoa) mulki, ma’muriy-hududiy tuzilmalarning mulkidan (kommunal mulkdan) iborat davlat mulki, boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, yuridik va jismoniy shaxslarining mulki kabi shakllari ko‘rsatilishi orqali mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning huquqiy zamini yaratilgan bo‘lsa, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida»gi qonunda bu jarayonning huquqiy asoslari, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni amalga oshirishning usul va vositalari mustahkamlandi.

Ushbu qonunga muvofiq, davlat tasarrufidan chiqarish davlat korxonalarini va tashkilotlarini xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlariga, davlatga qarashli mulk bo‘lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish – jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo‘lmagan yuridik shaxslarning ommaviy mulk obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishdir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish nafaqat bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan ikkinchisiga o‘tganda kuzatiladi, balki doimiy ravishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan jarayon hisoblanadi. Hozirgi kunda mulkni xususiylashtirish nafaqat sobiq Ittifoq respublikalarida, balki

iqtisodiy jihatdan rivojlangan va rivojlanayotgan Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya, Filippin singari mamlakatlarda ham amalga oshirilmoqda. Bu hol ayniqsa, iqtisodiyotda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bozor munosabatlarini rivojlantirishga xos tabiiy jarayondir. Davlat iqtisodiyotning ko'pincha iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni qo'llab-quvvatlashi hamda ularni saqlab turish va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga olishi kerak. Ular iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, barqaror ishlay boshlagach, xususiy mulk qilib beriladi.

Darhaqiqat, davlat mulkini xususiylashtirish orqali mulkchilik munosabatlaridagi monopoliyaga barham berish va iqtisodiyotda ko'p ukladli sog'lom raqobatga asoslangan ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga erishish eng asosiy vazifalardan biri edi. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati-uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iboratligidadir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning dastlabki bosqichida, davlatga tegishli bo'lgan uy-joylar shu uylarda ijarada turuvchilarga xususiylashtirilib berildi hamda mayda maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari savdoga qo'yildi.

Garchi hozirgi kunda xususiylashtirishning uchinchi bosqichi davom etayotgan bo'lsa-da, mazkur munosabatlarni takomillashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Bu holat, ayniqsa, xususiylashtirish jarayonida xorijiy investorlarning ishtiroki masalasida yaqqol sezilmoqda. Fikrimizcha, shu munosabat bilan xususiylashtirishda ishtirok etish istagidagi xorijiy investorlarga imtiyoz va kafolatlar berish, shu bilan birga, xususiylashtirishni amalga oshirayotgan davlat organlarining bu boradagi huquqlari va vakolatlari aniq ko'rsatilishi zarur.

Amaldagi qonun hujjatlarida va yuridik adabiyotlarda «davlat mulk huquqi» tushunchasi iborasi uchramaydi. Davlat mulkini tadqiq etgan deyarli barcha yuridik adabiyotlarda davlat mulkining zaruriyati, davlat mulkining subyektlari va obyektlari hamda boshqa holatlar yoritilsada, aynan davlat mulk huquqi tushunchasi (aynan tushunchasi yoki ta'rifi berilmaydi) bayon etilmaydi. Fikrimizcha, davlat mulk huquqi tushunchasiga ta'rif mulk huquqiga berilgan ta'rifdan kelib chiqadi va shuning uchun ham alohida tadqiq etilmaydi.

FKning 164-moddasiga muvofiq, mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek,

o‘zining mulk huquqini, kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iborat. Ushbu ta’rifdan kelib chiqib, davlat mulk huquqi tushunchasiga quyidagicha ilmiy-doktrinal ta’rif berish mumkin:

– davlat mulk huquqi qonun hujjatlari asosida davlatga qarashli bo‘lgan mol-mulkka davlat organlarining va davlat tomonidan tuzilgan yuridik shaxslarning aniq yo‘naltirilgan va oldindan belgilab qo‘yilgan maqsadni ko‘zlab egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi hamda davlat mulk huquqini kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iborat. Garchi ushbu ta’rif amaliy jihatdan uncha ahamiyatli hisoblanmasa-da, nazariy va ilmiy jihatdan muayyan ma’no kasb etadi. Zero, tushuncha va iboralarning ta’riflanishi ularning ma’lum ma’noda bir-biridan farqlanishiga yordam beradi.

Davlat mulki ham boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi 2-qismi). Davlat mulkining himoyalanganligini uning boshqa mulk shakllari kabi bir xil huquqiy maqomga ega ekanligida ko‘rish mumkin. Zero, davlat mulkdor sifatida o‘z mulkining daxlsizligini o‘ziga qarshi turgan barcha subyektlarning mulk huquqini buzishdan o‘zlarini saqlashlarini talab qilish huquqiga ega bo‘ladi.

Umumiy qoidaga ko‘ra, har qanday mulk shaklining huquqiy maqomi mazkur mulkning obyekti va subyekti orqali ifodalanadi. Davlat mulk huquqining maqomi ham davlat mulk huquqining subyektlari va obyektlari orqali aniqlanadi.

Davlat mulkining mulkdori, ya’ni subyekti umume’tirof etilgan qoidaga ko‘ra, shu davlatning xalqi hisoblanadi, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi mulkining mulkdori ham Respublika xalqidir. Zero, xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai sifatida o‘zining ushbu huquqini (ya’ni, mulk huquqini) davlat hokimiyatiga beradi va u orqali amalga oshiradi. Bu holat davlatning mulkdorga tegishli barcha vakolatlar egallash, foydalanish va tasarruf etishga ega bo‘lishini hamda davlat bu vakolatlardan omma manfaatlari yo‘lida foydalanishi lozimligini ifodalaydi.

FKning 214-moddasi 2-qismiga muvofiq, Respublika mulki bo‘lgan mol-mulkni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, tasarruf qiladilar.

Sobiq Ittifoq davrida davlat mulkining bitta va yagona mulkdori davlat hisoblanardi. Zero, davlat mulki bo'linmas va yagona fond (jamg'arma) ni tashkil etar va bu fondning yagona mulkdori ham davlat hisoblanardi. Garchi davlat mulkini boshqarishni amalga oshiruvchi maxsus organlar mavjud bo'lsa-da, sobiq Ittifoq davridagi mulkning bu darajada markazlashuvi va mulkdorning bunday ko'rinishda mavhumlashtirilishi mulkka nisbatan mutlaqo noto'g'ri yondashuv edi. Zero, davlat mulkining xo'jasizlikka uchrashiga va talon-toroj bo'lishiga aynan shu omillar sabab bo'ldi. To'g'ri, davlat mulki har doim yagona va bo'linmas fond (budjet, davlat zaxirasi, davlatning asosiy va aylanma mablag'larining majmuyi) ga birlashtirilgan (hozirgi kunda O'zbekistonda ham shunday) va bunday birlashuv o'zini oqlagan.

Davlat mulkini tasarruf etishda yuqorida sanab o'tilgan davlat organlari qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan o'z vakolatlari doirasida faoliyat yuritadilar. Ma'lumki, fuqarolik huquqining obyektlari muomalada bo'lishiga ko'ra: fuqarolik muomalasidan chiqarilgan obyektlar, muomalada bo'lishi cheklangan obyektlar va fuqarolik muomalasidagi obyektlarga bo'linadi. Lekin obyektlarning bunday harakat asosida subyektga tegishli bo'lishi holati davlatga taalluqli bo'lmaydi. Obyektning muomalada erkin harakatda bo'lishi yoki uning harakati cheklanganligi yoxud harakatdan chiqarilganligidan qat'i nazar, davlat mulki bo'ladi.

Buni quyidagicha asoslash mumkin:

birinchidan, fuqarolik huquqi obyektlarining muomalada bo'lishi, cheklanishi yoki muomaladan chiqarilishini davlat va uning organlari belgilaydi;

ikkinchidan, obyektlarning muomalada bo'lishi davlat tomonidan muayyan maqsadlarda (umumxalq manfaatlarini ko'zlab) cheklab qo'yiladi yoki muomaladan chiqariladi. Masalan, o'qotar qurollar, portlovchi moddalarning erkin fuqarolik muomalasidan chiqarilishi aholining va fuqarolarning xavfsizligini o'ylab amalga oshirilgan bo'lsa, ov miltig'ining harakati cheklanishi (tegishli ruxsatnoma asosida harakatda bo'lishi) bunday ashyoga egalik qilishdan oldin maxsus xavfsizlik choralarini o'rgatish va obyektdan qanday foydalanish lozimligini mulkdorga tushuntirish uchun amalga oshiriladi;

uchinchidan, davlat tabiat tomonidan bunyod etilgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday moddiy ne'matlar (ashyolar) ning yagona va yakka mulkdori sifatida ularning jamiyatdagi kishilar o'rtasidagi taqsimoti va harakatlanishini nazorat qiladi;

to'rtinchidan, fuqarolik muomalasidan qat'i nazar, obyektning davlat mulki bo'lishi holati davlatning xalq hokimiyatini amalga oshiruvchi subyektliligi bilan xarakterlanadi.

Ushbu qoidalar faqatgina Respublika mulki obyektlariga taalluqlidir. Umumiy qoidaga ko'ra, davlat mulki Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Lekin ko'pchilikning tasavvurida davlat mulki deganda, odatda, Respublika mulki tushuniladi. Zero, davlat mulki xususiy mulkka qaraganda ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi hamda davlat mulki obyektlarining doirasi aynan ijtimoiylik asosida aniqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasi va FKning 214-moddasiga muvofiq, yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk respublika mulki bo'lishi mumkin.

Sivilist olim Sh.M. Asyanovning ta'kidlashicha, davlat mulki obyektlari bo'lib mamlakat milliy boyligining asosini tashkil etuvchi obyektlar e'tirof etiladi. Darhaqiqat, davlat mulki obyektlari aynan ularning milliy boylik ekanligi bilan ifodalanadi. Barcha makon va zamonlarda, har qanday davlat mulkining birlamchi va asosiy obyekti shu davlatga tegishli hududni tashkil etadigan yer maydoni, tabiiy boyliklar, turli ma'danlar va qimmatbaho toshlarni qazib olish bilan shug'ullanadigan konlar, shu davlat hududidan oqib o'tuvchi daryolar, o'simlik va hayvonot dunyosi, bir so'z bilan aytganda, tabiiy boyliklar hisoblangan. Garchi Oktabr to'ntarishidan ilgari O'zbekiston Respublikasi hududida ham yer, yer osti boyliklariga nisbatan xususiy mulk mavjud bo'lgan bo'lsada, bunday yerlar va yer osti boyliklari judda kam miqdorda edi. Oktabr inqilobidan keyin sobiq Ittifoq Hukumatining qarorlari bilan boshqa mulklar qatori er va er osti boyliklari natsioanalizatsiya qilinishi oqibatida tabiiy resurslarga nisbatan ham davlat mulki joriy etildi va hozirga qadar bu obyektlarga nisbatan davlat mulk huquqi saqlanib turibdi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasiga binoan yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir. 1998-yil 30-apreldagi Yer kodeksining 16-moddasiga muvofiq esa, yer davlat mulki-umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi hamda oldi-sotdi qilinmaydi, ayirboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo‘yilmaydi, O‘zbekiston Rspublikasining qonunlarida belgilangan hollar bundan mustasno. Darhaqiqat, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va Yer kodeksi yerga nisbatan davlatning mutloq mulk huquqini o‘rnatadi hamda fuqarolar va yuridik shaxslarga esa, yerga nisbatan ashyoviy huquqlarni belgilaydi. Shu o‘rinda fuqarolar va yuridik shaxslarning erga nisbatan Yer kodeksida belgilangan bir bahsli jihat haqida to‘xtalib o‘tish zarur. Yer kodeksining 17-moddasida fuqarolar va yuridik shaxslarning yer uchastkasiga nisbatan mulkiy huquqlari bayon etilgan bo‘lib, «mulk huquqi» asosida yer uchastkasiga egalik qiladilar, – deb bayon etilgan. Fikrimizcha, bu o‘rindagi «mulk huquqi asosida» iborasi fuqarolar va yuridik shaxslar yerga nisbatan xususiy mulk huquqiga egalar, degan ma’noni ifodalaydi. Chunki fuqarolar va yuridik shaxslarning «mulk huquqi» har doim xususiy mulk ekanligi barchaga ma’lum va o‘z o‘zidan bu yerda oddiy mantiq qoidasiga taya’nishning o‘zi kifoya.

O‘zbekiston Respublikasida ommaviy (davlat) mulkining quyidagi turlari mavjud:

a) O‘zbekiston Respublikasi mulki:

– davlatga mutloq mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk: yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo‘shlig‘i, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar;

– davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag‘lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, boshqa mulkiy komplekslar, o‘quv, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o‘zga mablag‘lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo‘lsa, boshqa mol-mulkni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Respublika Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, tasarruf qiladilar (FKning 214-moddasi).

Respublika mulki bo'lgan mol-mulk davlat yuridik shaxslariga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yilishi mumkin.

b) Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki:

Mazkur mulk tarkibiga mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi.

Munitsipal mol-mulkni qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat hokimiyati mahalliy organlari yoki ular vakil qilgan organlar tasarruf etadilar.

2-§. Ommaviy mulkning zarurati va manbalari

Amaldagi qonun hujjatlarida va yuridik adabiyotlarda «Davlat mulk huquqi» iborasi uchramaydi. Davlat mulki tadqiq etilgan barcha yuridik adabiyotlarda davlat mulkining zaruriyati, davlat mulkining subyektlari va obyektlari hamda boshqa holatlar yoritilsa-da, aynan davlat mulk huquqi tushunchasi bayon etilmaydi.

Davlat mulk huquqi qonun hujjatlari asosida davlatga qarashli bo'lgan mol-mulkka davlat organlarining va davlat tomonidan tuzilgan yuridik shaxslarning aniq yo'naltirilgan, oldindan belgilab qo'yilgan maqsadni ko'zlab egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi hamda davlat mulk huquqini kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iborat.

Davlat mulki mulkning mustaqil shakli hisoblanadi. Davlat mulki zarurligining obyektiv sabablari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;

– huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;

– davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;

– ilm-fan va madaniyatni ta'minlash;

– kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;

– tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;

– ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi kabi).

Davlat mol-mulki quyidagi manbalardan shakllanadi:

– soliqlar;

– mahalliy yig'imlardan;
– ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromaddan;
– kreditlar va zayomlardan;
– davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadlardan;
– natsionalizatsiyadan;
– rekvizitsiyadan;
– musodaradan;
– topilmalardan;
– xazinalardan;
– egasiz ashyodan;
– turli shartnomalardan;
– xorijiy mamlakatlarda ko'chmas mulk sotib olishdan va hokazo.

3-§. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

Davlat tasarrufidan chiqarish va hususiylashtirish ko'pgina bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarda, shu jumladan, MDH va O'zbekiston Respublikasida o'tkazilayotgan jarayonlardan biridir.

Hozirgi keng ko'lamda xususiylashtirish jarayoni amalga oshirilmoqda, ya'ni davlat mulki jismoniy va yuridik shaxslarning xususiy mulkiga o'tkazilmoqda. Buning natijasida ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchilar bilan uyg'unlashib mulk bozor munosabatlarida o'zining haqiqiy mazmunini kasb etmoqda.

Har qanday islohotlarni kafolatli amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri ularning huquqiy negizini yaratishdan boshlanadi iqtisodiy islohotlar qonun hujjatlari asosida amalga oshirilgandagina ular muayyan natija beradi va orqaga chekinish yuz bermaydi. Shuning uchun ham islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi.

Mazkur yo'nalishlardan biri mulkdorlikka asos soladigan qonunlar majmuyini yaratishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, insonlarni mulkka bo'lgan munosabatlarini o'zgartirmasdan turib ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmasligi ham ayon edi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning asosiy mohiyati jamiyatdagi mulkni haqiqiy mulkdorlar qo'liga topshirishdan iborat. Bunda mulkdor o'z mulkini asrab avaylashga, uni o'zgalar tomonidan talon toroj etilishiga yo'l qo'ymaydi va eng asosiysi undan daromad olish maqsadida foydalana oladi.

1991-yil 19-noyabrda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida maxsus qonun qabul qilindi. Mazkur qonunning qabul qilinishiga quyidagilar obyektiv sabab bo'ldi:

1. Totalitar tuzumda shaxsning mulkdan begonalashuvi oqibatlarini tugatish;

2. Davlat mulkining tarkibiy markazlashuvi haddan ortishi, undan samarali foydalanish, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlay olmaganligi;

3. Davlat mulkiga nisbatan tashmachilik va xo'jasizlikka barham berish;

4. Bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish mulkning davlat qo'lida haddan ortiq markazlashuviga zid ekanligi.

Davlat tasarrufidan chiqarish deyilganda davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa ijara korxonalariga, aksiyadorlik jamiyatlariga, davlatga qarashli bo'lmagan boshqa korxonalar, tashkilotlarga aylantirilishi tushuniladi.

Xususiylashtirish deyilganda esa, fuqarolar va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyalarini davlatdan sotib olishi tushuniladi.

Davlat organlari xususiylashtirish subyekti bo'la olmaydi. Xususiylashtirish obyektlarini davlat budjeti tomonidan sotib olishga yo'l qo'yilmaydi. Xususiylashtirish jarayoni mobaynida ko'p hollarda nizoli binolar xususida kelishmovchiliklar va tizim bo'limlarining aksiyadorlik jamiyatlari tarkibidan chiqarishlari bilan bog'liq bo'lgan nizolar kelib chiqmoqda.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, ayrim korxonalar va idoralar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalariga oid qaroriga yetarlicha e'tibor berilmayotgan hollar uchrab turadi. Ularni bajarishda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va xususiylashtirish jarayoniga to'siqlar tug'diradigan tor mahkamachilikka yo'l qo'yilayotganidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish uchun ariza berish va uni ko'rib chiqish tartibi to'g'risidagi vaqtinchalik Nizomning 11-bandiga ko'ra, bunday ariza berilgan paytdan boshlab va ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda, bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va boshqarish huquqini boshqa mulkdorga o'tkazilgan paytga qadar ma'muriy boshqarish organlari korxonani qayta tuzilishi, tugatilishi, shtat jadvali tuzilishini o'zgartirishi va xodimlarni ishdan bo'shatishi mumkin emas.

Davlat uy-joy fondidagi turar joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqarolarning va mulkdorlarning huquqini himoya qilish munosabati bilan vujudga kelgan nizolar O'zbekiston Respublikasi FPKning «Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida»gi qonunning 26-moddasiga muvofiq sudlarga taalluqlidir.

Har bir soha faoliyatining o'ziga xos tamoyillari bo'lganidek xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning ham tamoyillari mavjud. Mazkur tamoyillar O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida» gi qonunining 3-moddasida o'z mujassamini topgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

– davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish shakllarini mehnat jamoasining manfaatlarini hisobga olgan holda ta'minlash;

– davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish vaqtida mulkni sotish va pulsiz topshirishni qo'shib olib borish;

– pulli va pulsiz xususiylashtiriladigan mulkni olishda fuqarolarning huquqlari tengligi;

– davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish sharoitida barcha fuqarolar ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlash;

– oshkoralik davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish sharoitida tadbirlarni amalga oshirish ustidan davlat va jamoat nazoratini yo'lga qo'yish;

– monopoliyaga qarshi qonun talablariga rioya etish.

4-§. Davlat korxonasi, muassasalari va davlat ijara korxonasining mol-mulki

Davlat mulki bo'lgan va davlat korxonasiga biriktirib qo'yilgan mol-mulk to'la xo'jalik yuritish asosida ushbu davlat xo'jaligiga tegishli bo'ladi. Korxona o'z mol-mulki bilan to'la xo'jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, shu mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday harakatlarni sodir etishga haqli (davlat korxonasining o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlarning mazmuni ashyoviy huquqlarga bag'ishlangan boblarda bayon etilgan).

Davlat mulki bo'lgan va mulkdor tomonidan davlat budjetida turuvchi davlat muassasasiga, tashkilotiga biriktirib qo'yilgan mol-mulk operativ boshqaruvda bo'ladi. Davlat muassasasi, tashkiloti o'z majburiyatlari yuzasidan o'z tasarrufidagi mablag'lari bilan javob

beradi. Davlat muassasasining, tashkilotining mablag'i yetarli bo'lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo'yicha tegishli mulkning egasi javobgar bo'ladi.

Ijara davlat mulkini foydalanishning o'ziga xos shakli bo'lib, ashyoviy huquqlar tizimiga mansub huquqlardan hisoblanadi. Bunda davlat mulkini idora qiluvchi organ mehnat jamoasi davlat mulkini ijaraga beradi.

Bunday ashyoviy huquqning subyekti ijara korxonasi mehnat jamoasi hisoblanadi va u ijara mulkiy shartnomada belgilab qo'yilgan huquqlar doirasida boshqariladi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Ommaviy mulkning qanday turlarini bilasiz.*
2. *Davlat mulki zarurligining obyektiv sabablarini sanab bering.*
3. *Davlat korxonasining mulki deganda qanday mulk tushuniladi?*
4. *Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish deganda nimani tushunasiz?*
5. *Davlat organlari xususiylashtirish subyekti bo'lishi mumkinmi?*
6. *Davlat uy-joy fondi nima?*
7. *Davlat uy-joy fondidagi turar joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqarolarning va mulkdorlarning huquqini himoya qilish qaysi qonun hujjatlari bilan amalga oshiriladi?*
8. *Davlat mol-mulki qaysi manbalardan shakllanadi?*
9. *O'zbekiston Respublikasi mulki qaysi mulklardan iborat?*
10. *Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkining mohiyatini tushuntirib bering?*
11. *Namangan shahridagi uylardan birida kvartira bo'shadi. Namangan shahar hokimiyatining uy-joy boshqarmasi va Davlatobod tumani hokimiyati o'rtasida bo'sh kvartirani kim band qilishi va buning uchun order berish to'g'risida nizo kelib chiqdi. Uy-joy boshqarmasining fikriga ko'ra, uy shahar mulki bo'lib faqat uni shu boshqarma tasarruf eta oladi. Davlatobod tumani hokimiyati esa, uyni mahalliy hokimiyat mulki deb hisobladi, uni berish tuman hokimiyati tomonidan beriladigan order orqali amalga oshirilishi va uy tuman uy-joy tashkiloti balansida turganligini ta'kidladi.* ***Bu masala qanday hal qilinadi? Masalani hal eting?***
12. *«Karvon» jamoa xo'jaligi boshqaruvi o'z egaligidagi yerlardan bir qismini fuqarolarga, fermer xo'jaliklariga cheklangan tarzda sotib yubordi. Bundan xabar topgan mahalliy davlat hokimiyati organi xo'jalik boshqaruvi qarorini bekor qilish to'g'risida xo'jalik sudiga murojaat qildi.* ***Bu masala qanday hal qilinadi? Bunday holatlar qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Respublika mulki bo'lgan mol-mulk .....?

A. Yuridik shaxslarga biriktirib qo'yiladi.

B. Davlat yuridik shaxslariga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yilishi mumkin.

C. Yuridik shaxslarga biriktirib qo'yilmaydi.

D. Yuridik shaxslarga qonunda nazarda tutilgan hollarda biriktirib qo'yilishi mumkin.

2. Yuridik ma'nodagi mulk nimalarga asosan shakllarga bo'linadi?

A. Kimga yoki kimlarga foyda keltirishiga qarab.

B. Subyektlarga tegishli bo'lishiga qarab.

C. Shakllarga bo'linmaydi.

D. Tasarruf etish elementiga ko'ra.

3. «Davlat keng miqyosdagi ijtimoiy funksiyalarni ham bajaradiki, bu vazifalarni bajarishda yetarli darajada moddiy-texnikaviy va moliyaviy baza bo'lishi zarur». Ushbu fikrlar qaysi sivilist olimga tegishli?

A. X.R. Rahmonqulovga. B. Yu.K. Tolstoyga.

C. I.B. Zokirovga. D. E. Suxanovga.

4. Umumiy qoidaga ko'ra har qanday mulk shaklining huquqiy maqomi nimalar orqali ifodalanadi?

A. Mulkni obyekti orqali.

B. Mulkni subyekti orqali.

C. Mulkni obyekti va subyekti orqali.

D. Mulkni obyekti, subyekti va mazmuni orqali.

5. Davlat mulki zarurligining obyektiv sabablari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Davlat organlari faoliyatini tashkil etish, davlat xavfsizligi va mudofaa, ilm-fan va madaniyatni ta'minlash uchun.

B. Davlat organlari faoliyatini tashkil etish, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish uchun.

C. Davlat organlari faoliyatini tashkil etish, ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun.

D. Davlat organlari faoliyatini tashkil etish, davlat xavfsizligi va mudofaa, ilm-fan va madaniyatni ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish, ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun.

1-§. Umumiy mulk huquqi tushunchasi va turlari

Fuqarolik kodeksining 216-moddasida aytilganidek, ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Ushbu normaning mohiyatidan, umumiy mulk huquqi deb bir necha shaxslarning muayyan obyektlarga nisbatan bo'lgan mulkiy huquqlariga aytiladi.

Umumiy mulk huquqining obyektini ma'lum ashyo yoki ashyolarning to'plami tashkil etishi mumkin. Masalan, ikki yoki bir necha shaxsning birgalikda qurgan yoki sotib olgan imorati, ikki yoki bir necha jamoa xo'jaligi birgalikda qurgan g'isht zavodi kabi boshqa obyektlar bo'lishi mumkin. Umumiy mulk huquqining subyektlari ikki yoki bir necha shaxs (fuqaro yoki tashkilot)lar bo'lishi mumkin.

Umumiy mulk huquqining subyektlari bir necha shaxsdan iborat bo'lganligi tufayli sheriklarning har qaysisi bunday mulkni o'z holicha tasarruf qila olmaydi, balki o'ziga qarashli obyektlarni birgalikda, o'zaro kelishuv asosida egallaydi, ulardan foydalanadi va tasarruf qiladi.

Umumiy mulk huquqi quyidagi asoslardan vujudga keladi:

– **birinchidan**, oddiy shirkat shartnomasidan masalan, bir necha fuqaroning birgalashib uy-joy qurishidan yoki bir necha jamoa xo'jaligining birgalashib elektr stansiyasi qurishidan;

– **ikkinchidan**, bir necha fuqaroning muayyan umumiy mulkka ega bo'lish uchun mablag' va mehnatlarini qo'shishlaridan, masalan, umumiy oilaviy mulk;

– **uchinchidan**, bir necha shaxslarning qonun yoki vasiyat bo'yicha meros olishlaridan.

Umumiy mulk huquqi aksariyat hollarda oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi asosida, umumiy xo'jalik maqsadlariga erishish uchun, jamoa xo'jaliklari, korxona yoki boshqa tashkilotlar qurish va ekspluatatsiya qilish, suv xo'jaligi inshootlari, maktablar, turar-joy binolari va shu kabi qurish uchun birgalikda harakat qilishlarida, buning uchun pul hamda boshqa mulk yoxud mehnatlarini birlashtirishlarida vujudga keladi. Fuqarolar ham o'zlarining shaxsiy-maishiy ehtiyojlarini

qondirish uchun pul, mulk va mehnatlarini birlashtirib, masalan, uy-joy qurish uchun birgalikda shartnoma tuzib umumiy mulk huquqini oladilar.

Umumiy mulk huquqi instituti, umumiy mulk haqidagi huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 216-227-moddalarida batafsil bayon etilgan.

FKning 216-moddasida ko'rsatilganidek, umumiy mulk ikki turga:

birinchidan, mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan ulushli mulk;

ikkinchidan, ulushlari aniqlab qo'yilmagan birgalikdagi mulkka bo'linadi. Bular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagichadir:

Taqsimlanadigan umumiy mulkning har bir ishtirokchisi ashyoda aniq belgilangan hissaga ega bo'ladi. Masalan, yarmiga, uchdan biriga va hokazo.

Taqsimlanmaydigan birgalikdagi umumiy mulk esa, hissalarga taqsimlanadigan mulkdan ulushlarga ajralmasligi bilan farq qiladi. Bunday umumiy mulk hamma ishtirokchilar o'rtasida, ularning umumiy roziligi bilan va tenglik asosida egallanadi, foydalaniladi va tasarruf etiladi.

Ulushli mulk subyektlari fuqaro ham, tashkilot ham bo'lishi mumkin.

Umumiy birgalikdagi mulk huquqida subyektlar o'z ulushlarini mustaqil tasarruf qila olmaydi, chunki, birinchidan, ularning har birining ulushi umuman belgilanmagan bo'ladi; ikkinchidan, oilaviy munosabatda bo'lgan umumiy mulk egasi oiladan chiqqanda, uni boshqa bir ikkinchi shaxs bilan almashtirib bo'lmaydi. Ulushli mulk ulushlarga ajralmaydigan umumiy mulkdan vujudga kelishi asoslari va tartibi bilan ham farq qiladi.

Ulushli mulk tashkilotlar va fuqarolarning bitimlar tuzishi asosida, qonun bilan nazarda tutilgan asoslarda, jumladan, qonun va vasiyat bo'yicha meros olishda, mulkning musodara qilinishida va boshqa ba'zi hollarda vujudga kelishi mumkin. Jamoa xo'jaligi oila a'zolarining, jamoa xo'jaligida mehnat qilib topgan va xonadon mulkiga qo'shgan daromadlari yordamchi xo'jalikdan, chorva mollari asrashdan kelgan daromadlari xonadon a'zolarining umumiy mulk huquqini vujudga keltiradi. Kasbkor, hunarmand, umuman yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar oilasining topgan pul yoki boshqa buyumlari ham shu xonadon a'zolarining umumiy mulkini vujudga keltiradi.

2-§. Umumiy ulushli mulkni egallash, foydalanish va uni tasarruf etish

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishda sherik egalarning huquqlari ikki turga: barcha umumiy mulkka nisbatan, umumiy mulkdagi ulushga nisbatan bo'lgan huquqlarga bo'linadi. Binobarin, umumiy ulushli mulk egalarining har qaysisi o'z ulushini mustaqil tasarruf etish huquqiga ega bo'lsa ham, jumladan o'z ulushini agar qonun yoki ustav (nizom)da boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, o'zga shaxsga o'tkazish huquqiga ega bo'lsa ham, umumiy mulkni sheriklarining roziligidan tashqari tasarruf qila olmaydi.

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish davomida bunday mulkning egalari o'rtasida bo'lgan nizolar umumiy mulk ishtirokchilarining har qaysisining da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulk egalari o'z ixtiyorida bo'lgan mulkni hammalarining roziligi bilan egallaydilar, undan foydalanadilar va tasarruf etadilar. Agar umumiy sherik mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish tartibi to'g'risida o'zaro kelisha olmasalar, bunday masala sherik egalarning har qaysisi da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulkning har qaysi egasi umumiy mulk yuzasidan bo'lgan soliq, yig'im va boshqa to'lovlarni to'lashda, shuningdek, uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o'z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

Umumiy mulkni saqlash yoki umumiy majburiyatni bajarish yuzasidan xarajatlar qilgan boshqa sheriklaridan o'zining qilgan chiqimlarini har birining hissasiga muvofiq qoplanishini talab qilish huquqiga egadir.

FKning 221-moddasida aytilganidek, uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o'z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

FKning 218-moddasida aytilganidek, umumiy ulushli mulkning har qaysi egasi o'z ulushini boshqa shaxsga o'tkazishga haqli. Bunda ulushni haq baravariga ham, tekinga ham birovga o'tkazish nazarda tutiladi. Umumiy mulkning sheriklari tashkilot bo'lgan taqdirda, ular o'z ulushlarini birovga haq baravariga o'tkazadi, ko'pincha uni sotadi. Fuqarolar esa, o'z ulushlarini haq baravariga ham, tekinga ham birovga o'tkazishi, jumladan, sotishi, hadya etishi, shuningdek, vasiyat qilib qoldirishi mumkin.

Mulkdorlardan biri o‘z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan mulkdorlar sotilayotgan ulushni u sotilayotgan narxda va boshqa teng shartlarda sotib olishda imtiyozli huquqiga egadir. Kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FKning 224-moddasi).

Umumiy mulkdagi ulushni sotuvchi o‘z ulushini o‘zga shaxsga sotish niyati haqida boshqa mulkdorga yozma ravishda ma’lum qilib, ulushning narxini va uni sotishning boshqa shartlarini ko‘rsatishi shart. Agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqini amalga oshirishdan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e’tiboran ko‘chmas mulkka nisbatan bir oy davomida boshqa mol-mulkka nisbatan esa, o‘n kun davomida amalga oshirmasalar, sotuvchi o‘z ulushini har qanday shaxsga sotishga haqli bo‘ladi.

Davlat, kooperativ yoki boshqa yuridik shaxs uy-joyga nisbatan bo‘lgan umumiy mulk huquqidagi o‘z ulushini sotgan taqdirda uy-joyning ana shu ulushni sotib olishda imtiyozli huquq uyning shu qismida yashovchi shaxslarga beriladi, ular sotib olishni xohlamaganlari yoki bu huquqni amalga oshirmaganlarida esa, ulushni sotib olish huquqi umumiy mulkning qolgan sheriklariga o‘tadi.

Agar ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzilib sotilsa, umumiy ulushli mulkning boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o‘ziga o‘tkazilishi to‘g‘risida da’vo qo‘zg‘atib, sudga murojaat qilishi mumkin. Ammo bu huquq va majburiyat mulkni olib-sotishda belgilangan narxini hamda sotib olish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni to‘lash sharti bilangina unga o‘tkazilishi mumkin.

Agar mulk oluvchi ulushni sotib olish to‘g‘risida rozilik bergan bo‘lsayu, lekin u notarial idoraga kelishdan bosh tortsa, notarius sotuvchining tanlashi bo‘yicha boshqa shaxs bilan shartnomani rasmiylashtirish huquqiga ega.

Umumiy mulk bo‘lgan uydan tegishli ulush soqit qilinishida, masalan, sotilishida, uyga bo‘lgan ulushlar real (natura shaklida) ko‘rsatilmay, balki arifmetik ulushlarda belgilanadi. Ammo shu bilan birga sotuvchi foydalanish uchun qaysi kvartira yoki xonaning o‘tishini ko‘rsatishi mumkin. Agar umumiy ulushli mulk bo‘lgan turar joy ishtirokchilari o‘rtasida uyning ayrim xonalaridan foydalanish to‘g‘risida oldindan kelishilgan bo‘lsa, bunday kelishish ham notarius tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzib sotilgani holda umumiy ulushli mulkka bo‘lgan boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o‘ziga o‘tkazilishi to‘g‘risida da’vo qo‘zg‘atib, sudga

murojaat qilishi mumkinligi to'g'risida qoidalar keng ma'noda joriy qilinmaydi, jumladan, turar-joyni hadya va vasiyat qilish hollarida qo'llanilmaydi.

3-§. Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash

FKning 223-moddasida ko'rsatilganidek, umumiy ulushli mulk ishtirokchisi o'z ulushini umumiy mol-mulkdan berishni talab qilishga haqlidir. Uning bu huquqi umumiy mulkdagi ulushni tasarruf etishga bo'lgan huquqidan kelib chiqadi.

Ulushni ajratishning asosiy usuli, mulkning xo'jalik tayinlanishiga zarar yetkazmaslik sharti bilan undan asl holida ulush ajratishdan ishtirokchilar o'zaro kelisha olmasalar sud yoki nizoni hal qiluvchi organ umumiy mulkdan qanday ashyolar asl holida ajratilishini, masalan, sheriklik asosida olingan hosilning qanday taqsimlanishini belgilaydi.

Umumiy mulkdan uning xo'jalik tayinlanishiga zarar yetkazmasdan ajratish mumkin bo'lmaganda, ulush ajratib oluvchi ega rozi bo'lgani holda, ulushning miqdoriga yarasha pul baravarida haq olishi mumkin. Agar pul baravarida uning to'lash imkoniyati bo'lmasa, umumiy mulk sotilib uning summasi sheriklar orasida taqsimlanadi.

Uy-joyga nisbatan bo'lgan umumiy ulushli mulk egalari o'zlariga tegishli ulushlarga yarasha uy-joyni taqsimlashga haqli bo'lib, buning natijasida ularning har biriga uy-joyning alohida qismi (kvartira yoki ajratilgan xona) biriktirib qo'yilishi mumkin.

Fuqarolarning umumiy ulushli yoki birgalikda egaligida bo'lgan xususiylashtirilgan turar-joylarni bo'lish haqidagi masalalar sud amaliyotida turlicha hal etilishi holatlari uchraydi. FKning 223-moddasiga muvofiq, umumiy ulushli mulk egasining har biri umumiy mulkdan o'z ulushini ajratib berishni talab qilishga haqli.

Agar ulushni ajratish usuli to'g'risida sheriklar o'zaro kelisha olmagan bo'lsalar, mulk har qaysi sherikning da'vosi bo'yicha sud tomonidan taqsimlanadi. Amalda shunday hollar uchraydiki, umumiy mulkdan ulush ajratish haqidagi qonunning qoidalari xususiylashtirilgan turar-joylarga tadbiq qilinishi mumkin emas va bunday turar-joylarni taqsimlashda Uy-joy kodeksi normalari tadbiq qilinishi lozim.

Toshkent shahar sudining 1993-yil 9-martdagi ajrimida xususiylashtirilgan turar-joyni taqsimlash shaxsiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan uy-joylarni taqsimlash haqidagi qonun talablariga ko'ra taqsimlash lozim edi, degan asos bilan hal qiluv qarori bekor qilingan.

FKning 233-moddasining 2-qismiga binoan, turar-joy uning sheriklarini umumiy mulki bo'lgan kvartira, uy (uyning bir qismi)dagi ulushlariga muvofiq taqsimlanishi lozim.

Birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan turar-joylar ham shunday tartibda taqsimlanishi kerak.

Ammo bunday taqsimlash mazkur aholi yashaydigan joyning rejalashtirish loyihasiga zid bo'lmasligi kerak. Uy-joyni taqsimlash to'g'risidagi bitim notarial tartibda taqsimlanishi va tuman (shahar) hokimligi idoralarida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Ba'zi hollarda umumiy mulkdan tegishli ulush mulk egalaridan birining qarzini qoplash uchun uning kreditori talabi bo'yicha ham ajratilishi mumkin.

4-§. Er-xotinlar o'rtasidagi mulk huquqi

Oila qonunchiligi er-xotinning nikoh davrida orttirgan mulklari - ularning birgalikdagi umumiy mulki bo'lishi ko'rsatilgan. Bunda u yoki bu mulkning kim tomonidan sotib olinganligi, kimning nomiga rasmiylashtirilganligi, er yo xotindan birortasining qancha maosh olishi, butunlay olmasligining mutlaqo ahamiyati yo'q. Umumiy mulkni orttirish masalasiga kelganda, oila o'z yumushlarini qilish, farzandlarni tarbiyalash har qanday maosh to'lanib qilinadigan ijtimoiy ishga tenglashtiriladi. Bu esa, mamlakatimizda ayollarning erkaklar bilan to'la tengligini isbotlaydi, ayollarning salomatligi, ularning mehnatlari qadrlanganligini, onalarga cheksiz hurmat bilan qaralganligini bildiradi. Mamlakatimizda «Sog'lom avlod uchun» harakati Hukumat darajasida amalga oshirilayotganligi bunga yaqqol dalildir.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 23-moddasiga asosan er va xotinning nikoh davomida orttirilgan mol-mulklari, shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga olingan mol-mulklari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi.

Er-xotinning tadbirkorlik faoliyatiga qo'shgan mablag'lar va undan kelgan daromadlar, agar er-xotin o'rtasidagi shartnoma bilan o'zgacha tartib belgilangan bo'lmasa, ulardan har birining mulki bo'ladi.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mulklari jumlasiga ularning har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlikdan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirilgan daromadlar, pensiyalar, nafaqalar, shu-

ningdek, ularning umumiy daromadlari hisobiga olingan ko'char va ko'chmas mulklar, qimmatli qog'ozlar, paylar, omonatlar er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilganligidan qat'i nazar er-xotinning umumiy mulkiga kiradi.

Er va xotin o'rtasidagi umumiy mulk huquqining taqdiri nikohning bekor qilinishi bilan o'zgarishi mumkin. Bu holda dastlab er va xotinning nikoh tuzganliklariga qadar o'zlariga tegishli bo'lgan mulklari, shuningdek, nikoh davomida hadya yoki meros tariqasida olgan mulklari har birining o'z mulki qilib ajratilishi va ular o'rtasidagi umumiy mulkka qo'shilmasligi kerak.

Er-xotinning majburiyatlari ularning qanday asoslardan kelib chiqqaniga qarab umumiy mulk hisobidan bajarilishi mumkin. Agar majburiyat er va xotinning umumiy xo'jalik yoki oila manfaatlarini ko'zlab qilgan harakatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, qarz so'zsiz umumiy mulkdan undiriladi.

Majburiyat er yoki xotinning shaxsiy qarzlaridan kelib chiqqan bo'lsa, majburiyat qarzlari o'z shaxsiy mulkidan yoki unga tegishli umumiy mulk ulushidan undiriladi. Agar er-xotinning umumiy mulki jinoyat hisobiga jamg'arilgani yoki ko'paytirilganligi sud hukmi bilan isbot qilinsa, jinoyat tufayli keltirilgan hamma mulk hisobidan undiriladi.

Yuqorida bayon qilingan er va xotinning umumiy mulki haqidagi qoidalar FHDYOda qayd etilgan nikohda turuvchi shaxslarga nisbatan tadbiq qilinadi. FHDYOda ro'yxatdan o'tmay birga turuvchilarga Oila kodeksida bayon qilingan yuqoridagi qoidalar tadbiq etilmaydi. Ular o'rtasidagi umumiy munosabatga Fuqarolik kodeksining umumiy mulk huquqi to'g'risidagi normalari qo'llaniladi.

5-§. Dehqon va fermer xo'jaligining mulk huquqi

Umumiy birgalikdagi mulk ko'rinishlaridan biri dehqon va fermer xo'jaligining mol-mulkidir. Qonunga asosan dehqon va fermer xo'jaligining mol-mulki uning a'zolariga agar ular o'rtasidagi shartnoma bilan boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, ulushli yoki birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Bu mol-mulk o'z tarkibiga turar-joy, xo'jalik binolari, sug'orish inshootlari, ekinlar, chorva mollari, parrandalar, texnika va uskunalar, transport vositalari, qishloq xo'jalik ashyolari kabilarni oladi.

Xo'jalik etishtirgan hosil, mahsulot va boshqa daromadlar xo'jalik a'zolarining umumiy mol-mulki hisoblanadi va o'zaro kelishuv asosida foydalaniladi. Bunday mol-mulkni tasarruf etish bo'yicha bitimlar xo'jalik rahbari yoxud u vakolat bergan xo'jalik a'zosi tomonidan tuziladi.

Dehqon va fermer xo'jaligi haqidagi qonunlarga asosan dehqon va fermer xo'jaliklari yuridik shaxs huquqiga ega.

Dehqon va fermer xo'jaliklarining bir yoki bir necha a'zosi uning tarkibidan chiqqan taqdirda, birgalikdagi umumiy mulk asl holida taqsimlanmaydi, balki tegishli ulush pul mablag'lari bilan to'lanadi. Bundan asosiy maqsad mavjud dehqon va fermer xo'jaliklarining parchalanib yo'q bo'lib ketishiga yoxud zaiflashib qolishiga yo'l qo'ymaslikdir.

Xuddi shu sababli yangi dehqon va fermer xo'jaligi tashkil etish maqsadida ajralib chiqayotgan a'zolar dehqon xo'jaligining umumiy mulkdagi o'z ulushlarini asl holida olishga haqli. Biroq bunda mol-mulkni taqsimlash dehqon va fermer xo'jaligi faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan asosiy ishlab chiqarish vositalaridan mahrum qilmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak.

Dehqon va fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi umumiy mol-mulkdagi ulushlari, agar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, barchasi uchun teng hajmda deb hisoblanadi.

Dehqon (fermer) xo'jaligi tugatilgan taqdirda barcha kreditorlarning talablari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulk huquqi mulk asosida dehqon va fermer xo'jaligi a'zolariga tegishli bo'ladi hamda qonunda yoki shartnomada belgilangan tartibda taqsimlanadi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Umumiy mulk tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari nimalarda iborat?*
2. *Umumiy mulk huquqi institutiga ta'rif bering.*
3. *Umumiy mulkni turlarini sanab bering.*
4. *Umumiy mulkdan ulush ajratishga misol keltiring.*
5. *Birgalikdagi umumiy mulk deganda nimani tushunasiz?*
6. *Ulushli mulkdagi ulush qanday aniqlanadi?*
7. *Umumiy mulk huquqidagi ulushning shartnoma bo'yicha oluvchiga o'tish payti qachondan boshlanadi?*
8. *Undiruvni umumiy mol-mulkdagi ulushga qaratish deganda nima tushuniladi?*

9. Imtiyozli sotib olish huquqi tushunchasiga izoh bering?

10. Birgalikdagi mulk bo'lgan mol-mulkni taqsimlash va undan ulush ajratish qanday amalga oshiriladi?

*11. **M. Ahmedova** turmush o'rtog'i **Ahmedov** bilan nikohdan ajratish to'g'risida va ularni umumiy birgalikdagi mol-mulklarini bo'lib berish haqida da'vo arizasi bilan sudga murojaat qiladi. Javobgar o'z arizasida keltirilgan mol-mulklar ro'yxati qatoriga ularga nikoh to'ylarida Ahmedovaning ota-onasi tomonidan qilingan yumshoq mebellar to'plami va xiva gilami borligini ko'rsatadi. Biroq, M. Ahmedovaning sudga tushintirishicha ota-onasi tomonidan sovg'a qilingan buyumlar uning xususiy mulki bo'lib hisoblanishini bildiradi. Yumshoq mebellar va xiva gilami er-xotinlarga nikoh to'yi kunida sovg'a qilinganligi aniqlangan, lekin Ahmedovaning ota-onasi hech qanday hadya shartnomasini rasmiylashtirmagan.*

Sudda ish qanday hal qilinadi?

12. Nikohdan ajratish vaqtida er va xotin o'rtasida nizo kelib chiqdi. 15 yildan beri davom etgan birgalikdagi turmush davomida oliy ma'lumotli informatik bo'lgan xotin uchun 800000 ming so'mga kompyuter sotib olingan. Ilmiy tadqiqot institutida ilmiy xodim bo'lib ishlovchi er o'zining mutaxasisligiga doir bo'lgan 500000 ming so'mlik katta kutubxonaga ega bo'lgan.

Er va xotin tomonidan sotib olingan uy-ro'zg'or buyumlari 6000000 (million) so'mni tashkil etadi. Bundan tashqari erning nikoh tuzilgunga qadar meros asosida olgan turar joyi bor. Bu uy avval 5000000 (million) so'm turgan bo'lsa, hozirgi kunda u 50000000 (million) so'mga baholangan. Er va xotin o'rtasidagi mol-mulk qanday bo'linishi lozim.

Masalani hal qiling?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Umumiy mulk huquqini obyektini nimalar tashkil etadi?

A. Ashyolar.

B. Ashyolarning to'plami.

C. Ma'lum ashyo yoki ashyolarning to'plami.

D. Qonunda nazarda tutilgan ashyolar.

*2. Umumiy birgalikdagi mulk huquqida subyektlar **o'z ulushlarini**.....?*

A. Mustaqil tasarruf etadi.

B. Mustaqil tasarruf eta olmaydi.

C. Qonunda nazarda tutilgan hollarda tasarruf etadi.

D. Boshqa huquq subyektlariga o'tkazadi.

3. Davlat, kooperativ yoki boshqa yuridik shaxs uy-joyga nisbatan bo'lgan umumiy mulk huquqidagi o'z ulushini sotgan taqdirda shu ulushni sotib olishda imtiyozli huquq qaysi shaxslarga beriladi?

A. Uyda yashaydigan shaxslarga.

B. Uyning shu qismida yashovchi shaxslarga.
C. Uyda yashamaydigan shaxslarga.
D. Qonunda nazarda tutilgan shaxslarga.

4. Ulushli mulkdagi mol-mulkni tasarruf etish to'g'risidagi huquqiy norma fuqarolik kodeksining qaysi moddasida keltirilgan?

A. Fuqarolik kodeksining 216 moddasida.
B. Fuqarolik kodeksining 217 moddasida.
C. Fuqarolik kodeksining 218 moddasida.
D. Fuqarolik kodeksining 219 moddasida.

5. Umumiy mulkni taqsimlash va undan ulush ajratish asoslari va tartibi qaysi me'yoriy hujjatlarda belgilanadi?

A. Qonunlarda.
B. Fuqarolik kodeksida.
C. Mulkchilik to'g'risidagi qonunlarda.
D. Fuqarolik kodeksi va boshqa qonunlarda.

1-§. Mulk huquqini himoya qilish usullari

Mulk huquqini himoya qilishda fuqarolik huquqining normalari muhim rol o'ynaydi. Fuqarolik huquqi yo'li bilan mulk huquqini himoya qilishning asosiy usullari:

– **birinchidan**, mulkni birovning qonunsiz egallashidan talab qilib olish (vindikatsion da'volar);

– **ikkinchidan**, mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar);

– **uchinchidan**, mulk huquqini buzishga qaratilgan g'ayriqonuniy bitimlar (shartnomalar) ni haqiqiy emas deb topish to'g'risida qarorlar chiqarish bilan qo'riqlash;

– **to'rtinchidan**, asossiz olingan mulkni qaytarish yo'li bilan qo'riqlash.

Mulk huquqini himoya qilishning yuqorida ko'rsatilgan usullaridan birinchi va ikkinchisi ashyoviy huquq normalariga asoslanib qilinadigan da'volar bo'lsa, uchinchi va to'rtinchi usullari majburiyat huquqi normalariga asoslanib qilinadigan da'volar hisoblanadi.

Ashyoviy huquqga asoslangan da'volar – ashyoning (mulkning) asl holida qaytarilishiga yoki mulkdan foydalanishda qilinayotgan to'sqinliklarni yo'qotishga qaratiladi.

Majburiyat huquqiga asoslangan da'volar esa, bitimda (shartnomada) ishtirok etuvchi mulk egasining (kreditorning) manfaatini qo'riqlashda g'ayriqonuniy ravishda tuzilgan shartnoma yuzasidan olingan narsani mulk egasiga qaytarishga, zarar ko'rgan shaxsning (jabrlangan shaxsning) zararlarini to'latishga, asossiz olingan narsalarni qaytarish yoki uning qiymatini qaytarishga qaratiladi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi FKning 233-moddasida mulkdorning huquqi qonuniy ravishda to'xtatilgan taqdirda uning manfaatlarini himoya qilish kafolatlari belgilab qo'yilgan. Ayni vaqtda qonunda mulkdor huquqini buzuvchi hujjatlarning qabul qilinishi huquqiy oqibatlari ham o'z ifodasini topgan. Binobarin, yuqoridagi asoslar mulk huquqini himoya qilishning o'ziga xos mustaqil turi sifatida qaralishi mumkin. Bunday

holatlarda mulkdor huquqining buzilishi davlat idorasi tomonidan normativ yoki huquqni qo'llovchi hujjat qabul qilinishi orqali ro'y beradi. Bunda mulk huquqining bekor bo'lishi qonuniy asoslarga ega bo'lishi yoxud g'ayriqonuniy bo'lishi mumkin. Lekin har ikkala holatda ham mulkdorning qonuniy manfaatlari kafolatlanadi. Masalan, mulkdorga qarashli uy, boshqa binolar, inshootlar, dov-daraxtlar joylashgan yer uchastkasini olib qo'yish haqida qaror qabul qilinishi munosabati bilan yoki davlat idorasining mulkdor mol-mulkini bevosita olib qo'yishga qaratilmagan boshqa qarori munosabati bilan mulkdor huquqini to'xtatib qo'yishga qonunda belgilangan hollarda va tartibdagina yo'l qo'yiladi. Bunda mulk huquqi bekor bo'lishi munosabati bilan mulkdorga yetkazilgan barcha zararlar mulkdorga batamom to'lanadi. Agar mulkdor bunday qarordan norozi bo'lsa, u nizo sud tomonidan hal etilmaguncha mulk huquqini bekor qilishga sabab bo'luvchi qarori ijrosi to'xtatiladi.

Davlat boshqaruv idorasi yoki davlat hokimiyati mahalliy idorasi tomonidan qonunga xilof bo'lgan hujjatning qabul qilinishi natijasida mulkdorning mulkiy huquqlari buzilgan taqdirda, bunday hujjat mulkdorning da'vosiga ko'ra, sud tomonidan haqiqiy emas, deb topiladi. Mazkur hujjatni qabul qilgan davlat organi o'z ixtiyoridagi mablag' hisobidan mulkdorga yetkazilgan zararlarni to'lashi lozim.

2-§. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo)

Mulkdorga qarashli mulk biron-bir shaxs (fuqaro yoki yuridik shaxs) ning qonunsiz egaligida bo'lsa, mulkdor o'z mulkini asl holatida qaytarish haqida sudda bu shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'atishga haqli. FKning 228-moddasida aytilganidek, mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqlidir. Fuqarolik huquqi nazariyasida bunday da'volarga vindikatsion da'volar, deyiladi.

Vindikasion da'vo mulkni insofsiz egallovchilarga nisbatan ham qilinishi mumkin. Insofsiz egallovchi deb mulkning o'ziga g'ayriqonuniy yo'l bilan o'tishini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan egallovchiga aytiladi. Insofli egallovchi deganda, mulkning o'ziga g'ayriqonuniy yo'l bilan o'tganini bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan egallovchi tushuniladi.

FKning 229-moddasida ko'rsatilganidek, agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lab olingan bo'lsa, oluvchi uni bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan (insofli

egallovchi) bo'lsa, mol-mulk mulkdor tomonidan yoki egalik qilish uchun mulkdor bergan shaxs tomonidan yo'qotilib qo'yilgan yoxud mulkdordan yoki u mol-mulkni bergan shaxsdan o'g'irlangan yo bo'lmasa ularning ixtiyoridan tashqari boshqacha yo'l bilan ularning egaligidan chiqib ketgan bo'lsa, bu mol-mulkni olgan shaxslar talab qilib olishga haqli.

FKning mazkur 229-moddasidagi umumiy qoidada ba'zi istisnolar ham nazarda tutilgan, jumladan, agar mulk sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotilgan bo'lsa, mol-mulkni yuqorida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha talab qilib olishga yo'l qo'yilmaydi; agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lamasdan olingan bo'lsa, mulkdor mol-mulkni barcha hollarda ham talab qilib olishga haqli. Pul, shuningdek, taqdim etuvchiga deb yozilgan qimmatli qog'ozlar insofli egallovchidan talab qilib olinishi mumkin emas.

O'zlarining g'ayriqonuniy ravishda boshqa shaxsga o'tkazilgan mulklarni talab qilib olishda mulkdor bir vaqtning o'zida quyidagilarni talab qilishga haqli:

– **birinchidan**, insofsiz egallovchidan, masalan sotib oluvchidan mulkni egallagan vaqti mobaynida olgan yoki olinishi lozim bo'lgan hamma daromadlarning qaytarilishi yoki to'lanishi;

– **ikkinchidan**, insofli egallovchidan esa,-uning mulkni egallashi g'ayriqonuniy ekanligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan paytdan boshlab yoki mulkning qaytarilishi to'g'risida mulk egasining da'vosi bo'yicha chaqiruv qog'ozi olgan paytdan boshlab olgan yoki chaqirib olishi lozim bo'lgan hamma daromadlarning qaytarilishini yoki to'lanishini talab qilishga haqli (FKning 230-moddasi).

O'z navbatida insofli egallovchi ham, insofsiz egallovchi ham, mol-mulkdan qancha vaqt davomida olingan daromad mulkdorga qaytarilishi kerak bo'lsa, shuncha vaqt davomida mol-mulkka qilingan zarur xarajatlarni to'lashni mulkdordan talab qilishga haqli.

Qonunda mulk uchun sarflangan narsalarni, agar ashyodan uni buzmasdan ajratib olish mumkin bo'lsa, insofli egallovchi o'zida qoldirishda haqli ekanligi ko'rsatilgan. Agar mulkdan ajratib olish mumkin bo'lmasa, insofli egallovchi mulkning ko'payishi uchun sarf qilingan xarajatlarning o'ziga to'lanishini talab qilishga haqli.

Fuqarolik kodeksida mulk huquqini himoya qilishning kuchaytirilishini ta'minlovchi qator muhim qoidalar belgilangan. Bunday qoidalar jumlasiga quyidagilar kiradi:

– **birinchidan**, mulk egasi mulkni o'zi yo'qotgan yoki o'zi o'g'irlatgan hollarda insofli egallovchidan talab qilib olishdan tashqari, yana mulk uning ixtiyoridan tashqari egaligidan (qo'lidan) ketgan taqdirda ham talab qilib olish;

– **ikkinchidan**, mulk birovga ishonib topshirib qo'yilganda uning ixtiyoridan tashqari qo'lidan chiqib ketgan bo'lsa ham, bu mulkni insofli ravishda oluvchidan talab qilib olish;

– **uchinchidan**, agar mulk birovga topshirish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan bepul olingan bo'lsa, u vaqtda mulk egasi barcha hollarda o'z mulkini talab qilib olish huquqiga ega bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, vindikatsion da'vo – birovning qonunsiz egaligidan bo'lgan ashyoni qaytarib olish haqidagi mulk egasining da'vosidir. Vindikasion da'voni boshqa turdagi da'volardan ajratib turadigan asosiy belgilari: da'volashuvchi taraflar da'vo asosi va da'vo narsasi, shuningdek, uning maqsadidir.

Ashyoga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lgan lekin ashyosi qo'lida bo'lmagan shaxs vindikatsion da'vo bo'yicha da'vogar bo'ladi. Vindikasion da'voni qilishga ayrim mulk egasigina haqli bo'lmay, ulushlari bo'lgan mulkdorlarning har qaysisi ham da'vo qilishga haqli. Bundan tashqari mulkni qonun va shartnomaga binoan egallab (saqlab) turgan shaxslar ham vindikatsion da'vo bo'yicha da'vogar bo'ladilar. Egalik huquqi vindikatsion da'voni qilishga asos bo'ladi. Mulkdor mulk huquqi asosida o'ziga tegishli ashyoga bo'lgan subyektiv huquqi bilan bu mulkni egallash (qo'lida saqlash), undan foydalanish, uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lganida bu huquqlarning o'ziga qaytarilishini talab qila oladi.

Vindikasion da'voning maqsadi – buzilgan mulkiy huquqni tiklashdan, ashyoni bevosita mulk egasi ixtiyoriga qaytarishdan iboratdir.

Vindikasion da'voning predmeti (narsasi) turiga xos alomatlari (son, og'irlik, o'lchov) bilan belgilanadigan, shuningdek, individual (xususiy) alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar bo'lishi mumkin.

Vindikasion da'vo bo'yicha faqat individual ashyolar emas, balki boshqa barcha mulklar asl holatda qonunsiz egallovchidan talab qilib olinishi mumkin.

Mulk egasiga unga qarashli ashyo o'rniga uning qiymatini to'lash, barcha hollarda ham mulk egasining manfaatlarini ta'minlay olmaydi. Binobarin, mazkur masalani hal qilishda jismoniy yoki individual alomatli mulklarni egallovchidan majburiy tarzda olib berish huquqining sudlarga berilishi majburiyatlarning turmushda real ijro etilishini,

shuningdek, mulkiy huquqning yanada to'laroq himoya qilishini ta'minlashga qaratiladi.

Vindikasion da'vo huquqini buzish faktidan kelib chiqsa ham, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan da'vo hisoblanmaydi. Vindikasion da'voga binoan ashyo asl holatda qaytarilishini talab qilinsa, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatda esa, ashyo o'rniga uning qiymati talab qilinishi mumkin.

Agar ishni hal qilishda shartnomaga oid javobgarlik belgilash uchun asoslar bo'lsa, bu vaqtda da'vo shartnoma majburiyatlari to'g'risidagi normalarning qoidasi bo'yicha hal qilinadi. Binobarin, vindikatsion da'vo ashyoviy huquqiy da'vo sifatida ko'rilganligi tufayli shartnoma yuzasidan qilinadigan da'vo bilan aralashtirib yuborilmasligi lozim. Masalan, ashyoni qaytarish haqidagi da'vo shartnoma majburiyatlarini, jumladan, ijara yoki omonat shartnomalari yuzasidan mulk egasi ashyoni asl holida qaytarish to'g'risida da'vo qilganida, ashyoni qaytarib olish haqidagi talab shu shartnomani tartibga soladigan huquqiy normalar asosida qanoatlantiriladi. Demak, bunday hollarda mulk egasi shartnoma da'vosi o'rniga vindikatsion da'vo qilishga haqli bo'lmaydi.

Mulkni egallash qonuniy va qonunsiz bo'lishi mumkin. Mulkni huquq normalari yoki shartnomaga asoslangan holda egallash qonuniy egallash hisoblanadi. Bunda mulk ijozat etilgan (qonun yoki boshqa huquqiy akt bilan yo'l qo'yilgan) usul bilan qo'lga kiritiladi.

Qonunsiz egallash deb, ashyoni yetarli huquqiy asoslarga ega bo'lmay turib qo'lda saqlab turishga aytiladi. Qonunsiz egallovchi deb o'zboshimchalik bilan egallab oluvchi yoki topib olingan narsani o'zlashtiruvchi, shuningdek, ashyoni egasidan qonun yoki shartnoma asosida olmaydigan shaxsga aytiladi. Mulk qonun yo'l qo'ymaydigan usul bilan sotib olinganda, qo'lga kiritilganda ham uni egallash uchun huquqiy asos bo'lmasa, bunday egallash ham qonunsiz egallash bo'ladi. Faqat qonunsiz egallovchi, ya'ni da'vo qo'zg'atilgan vaqtda nizoli mulk qonunsiz egaligida bo'lgan shaxsgina hisoblanishi mumkin.

3-§. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar)

Ba'zi hollarda mulkiy huquqning buzilishi ashyoni egallash huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Ashyo mulk egasining ixtiyorida, egaligida bo'lgan bir vaqtda mazkur ashyoni biron-bir shaxsning harakati to'sqinlik qilish oqibatida foydalanish

qiynalishi yoki umuman foydalanishga imkon bo'lmay qolishi mumkin. Masalan, fuqaro A.ning qarzi uchun fuqaro B.ning mulki noto'g'ri xatlanganida fuqaro B. ning mulkining ro'yxatdan chiqarilishini va shu bilan o'z mulkidan foydalanishga qilishgan to'sqinlikning bartaraf qilinishini talab qila oladi.

Mulk egalarining mulkni egallash va undan foydalanish huquqini buzish, garchi bu egalik huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasa ham, yo'qotish haqidagi talablarni huquq nazariyasida negator da'volar, deb aytiladi. FKning 231-moddasida mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzilish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qila olishi ko'rsatilgan. Mazkur da'voning narsasi mulk egasining bunday xalaqitni (to'sqinlikni) yo'q qilish haqidagi talabi hisoblanadi. U mulk egasiga mulkidan foydalanishda, o'z huquqini amalga oshirishda to'sqinlik qiladi.

Sudda negator da'voni mulk egasigagina emas, balki ashyoni qonuniy asoslar bo'yicha, masalan, qonun yoki shartnomaga asosan egallovchi shaxs ham qo'zg'atishga haqli. Bunday qonuniy egallovchilar o'zlarining talablarini FKning 231-moddasi asosida emas, balki mulkni egallashning qonuniyligini belgilovchi huquq normalari (FKning 232-moddasi) asosida qo'ya oladilar.

Masalan, mulkiy ijaraga oluvchi ya'ni mulk egasi bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha ashyodan vaqtincha foydalanuvchi shaxs bu mulkni egallash va undan foydalanish huquqi buzilganida har kimga, shu jumladan, mulk egasiga nisbatan ham da'vo qo'zg'atishga haqli.

FKning 232-moddasida aytilishicha, garchi mulkdor bo'lmasa ham qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa asosga molmulkka egalik qilayotgan shaxs ham FKning 228-231-moddalarida nazarda tutilgan huquqlariga, ya'ni **vindikatsion** va **negator** da'volar qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi.

Sud tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda negator da'vo deb atalgan da'vo bilan sudga kamdan kam murojaat qilinadi. Ammo bundan mulk egalarining huquqlarini buzishdan ma'lum darajada himoya qiluvchi mazkur huquq normasi o'z ahamiyatini yo'qotadi, degan xulosa mutlaqo kelib chiqmaydi. Amalda birovning mulkiy huquqini buzishga uringan har qanday shaxsni tartibga chaqirib turuvchi bunday normalarning bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

4-§. Mulkiy huquqni fuqarolik huquqi normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari

Mulkiy huquqni himoya qilish bilan bog'liq bo'lmagan masalalarni o'rganishda mulk egalarining mulkiy huquqlarini himoya qiluvchi majburiyat huquqiga oid vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqining himoya qilishning bunday majburiy-huquqiy usullari ikki ko'rinishda:

– shartnomali munosabatlar;

– shartnomadan tashqari munosabatlarda bo'ladi;

Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqning himoya qilinishi to'g'risida shuni aytish kerakki, tuziladigan xilma-xil shartnomalar aksariyat hollarda qonunga, shartnoma shartlariga rioya qilinib to'g'ri va insofli ravishda bajariladi. Ammo ba'zi hollarda shartnomaning ayrim intizomsiz ishtirokchilari shartnoma yuzasidan olgan o'z majburiyatlarini butunlay bajarmasliklari yoki lozim darajada bajarmasliklari hollari ham uchraydi.

Bunday paytlarda tabiiy buzilgan mulkiy huquqlarni tiklash hamda shuning o'zi bilan mulkiy huquqlarni har tomonlama va to'la himoya qilish masalasi qo'yiladi.

Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqlarni buzish quyidagicha ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– qonun hujjatlarining tartiblariga muvofiq kelmaydigan tartiblardagi bitim, shuningdek, huquq-tartibot yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim o'z-o'zidan haqiqiy emas va u FKning 116-moddasiga binoan haqiqiy sanalmaydi hamda har ikki tarafning yoki bir tarafning bunday shartnoma yuzasidan olgan daromadlari davlat daromadlariga o'tkaziladi;

– muomalaga layoqatsiz shaxslar (yosh bolalar, ruhiy kasallar) bilan bitim tuzilishi natijasida mazkur shaxslar mulkiy zarar ko'rsalar, qonun (FKning 117–119-moddalari) tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas, deb topishi bilan birga buzilgan mulkiy huquqning tiklanishi lozimligini ham ko'rsatadi. Masalan, 13 yashar bola o'ziga hadya qilingan uyali telefonini ota-onasining ruxsatisiz birovga sotsa, shartnoma haqiqiy sanalmasligi va bunday shartnomaning tuzilishi natijasida voyaga yetmagan shaxs mulkiy zarar ko'rgan bo'lsa, zarar haqi undirilishi mumkin;

– jiddiy yanglishish, aldanish, zo'rlik qilinishi ta'sirida tuzilgan bitimlar (shartnomalar) sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi

mumkin. Bunday bitimlar tuzilishi natijasida buzilgan mulkiy huquqlar ham qonun (FKning 122–123-moddalari) bo'yicha himoya qilinadi;

– ayrim shartnomalar masalan, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, ijara, pudrat, yuk tashish va boshqa qator shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar butunlay yoki lozim darajada bajarmasligi natijasida tashkilotlar yoki ayrim fuqarolar mulkiy zarar ko'rishlari mumkin. Bunday hollarda ham qonun (bunday shartnomalar)ning har qaysisini buzish oqibatlari to'g'risida, huquqiy normalar buzilgan huquqlarni himoya qilishni nazarda tutadi.

Shartnomalardan tashqari bo'ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqlarning himoya qilishiga kelsak, ba'zi hollarda majburiyat munosabatlari yuqorida aytilgandek, o'zaro kelishuv asosida tuzilgan shartnomalardan kelib chiqmay bevosita qonun bilan ham belgilanishi mumkin.

Bunday hollarda tashkilotlar va fuqarolar qonunga asosan o'zaro majburiyat munosabatlarida bo'ladi va huquq subyektlari (yuridik shaxslar va fuqarolar) bir-birlariga nisbatan muayyan majburiyatlar oladi. Agar qonun bilan belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik natijasida mulkiy zarar ko'rilsa-buzilgan mulkiy huquqlarni himoya qilish masalasi vujudga keladi.

Shartnomalardan tashqari bo'ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqning buzilishi asosan quyidagi hollarda uchrashi mumkin:

– ba'zi hollarda ayrim shaxslar (yuridik shaxslar yoxud fuqarolar)ning mulkiga qasddan yoki ehtiyotsizlik bilan zarar yetkazishi tufayli mulkiy huquqlar buziladi. Masalan, davlat yoki tashkilot mol-mulkni talon-taroj qilish, fuqaroning mulkini o'g'irlash, fuqaroga zarar yetkazilishi natijasida mulkiy huquqlar buzilishi mumkin. Bunday hollarda qonun buzilgan huquqlarning tiklanishi, mulkiy huquqlarning har tomonlama va to'la himoya qilishni belgilaydi;

– amalda birovdan topshiriq olmay, uning manfaatlarini ko'zlab, ba'zi xarajatlar qilish hollari ham bo'lishi, masalan, birovning to'satdan kasal bo'lib qolgan bolasini shifoxonaga taksi mashinasida olib borib joylashtirishda ma'lum xarajat qilinishi mumkin. Qonun bunday hollarda ham zararning to'lanishi lozimligini ko'rsatib, mulkiy huquqni himoya qiladi;

– xatolik bilan birovning mulki olingan yoki tejalgan bo'lsa, ya'ni birovning mulkini olib qolish yoki tejash uchun qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo'lmasa olingan yoki tejalgan mulk egasiga qaytarilishi lozimligi qonunda belgilanadi.

Masalan, xatolik bilan ikkinchi marta takror to'langan qarz yoki olinmagan mahsulot uchun tashkilotning to'langan puli qaytarilishi lozim.

Qonun normalari yana boshqa ba'zi hollarda ham shartnomalardan tashqari vujudga keladigan majburiyatlarda mulkiy huquqlarning himoya qilishini belgilaydi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Mulkni himoya qilishning ahamiyati nimalardan iborat?*
2. *Mulk huquqini fuqarolik-huquqiy usullari bilan himoya qilinishi deganda nimalarni tushunasiz?*
3. *Mulk huquqining kafolatlari nimalardan iborat?*
4. *Vindikasion da'vo deb qanday da'voga aytiladi?*
5. *Negator da'volarga misol keltiring.*
6. *Vindikasion da'voni maqsadini tushuntirib bering.*
7. *Sudda negator da'voni kimlar qo'zg'atish huquqiga ega?*
8. *Mulk huquqini himoya qilishning majburiy-huquqiy usullarini sanab bering.*
9. *Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqlarni buzish qanday ko'rinishlarda namoyon bo'ladi?*
10. *Shartnomalardan tashqari bo'ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqning buzilishi qaysi hollarda uchraydi?*
11. *Fuqaro Mansurovning yo'qolgan mol-mulklari ichida tilla soati ham bor edi. Surishtiruv organi tomonidan tilla soat fuqaro Sultonov ismli shaxsning pasporti bilan lombardga garovga qo'yilganligi, lekin u pasportda ko'rsatilgan manzilda yashamasligi aniqlangan. Fuqaro Mansurov soatni qaytarish uchun da'vo qo'zg'atdi. Lombard da'voga qarshilik bildirib, lombard ustaviga ko'ra o'ziga garovga topshirilgan narsalar aynan shu fuqaroga tegishli yoki tegishli emasligini tekshirilmasligini, fuqaro Sultonovdan olingan tilla soat ham tekshirilmaganligini va nihoyat, fuqaro Mansurovga soat qaytarilsa lombardga iqtisodiy zarar bo'lishini, tilla soatni lombardga topshirgan fuqarodan to'lovni qaytarish mumkin emasligini bildirgan. Bu muammo qanday hal qilinadi?*
12. *Davronova va Komilovalar o'zlariga tegishli qimmatbaho tilla uzuklarini fuqaro Saidovaga lombarddan uning evaziga qarz olib turish uchun topshirishdi. Ikkala tilla uzuk ham fuqaro Saidova tomonidan lombardga berildi. Oradan ma'lum vaqt o'tgandan keyin uzuklar Davronova va Komilovalar tomonidan berilgan pul evaziga lombarddan qaytarib olindi. Fuqaro Saidova uzuklarni egalariga qaytarmadi. Shu munosabat bilan Davronova va Komilovalar uzuklarni qaytarish to'g'risida Fuqaro Saidovaga nisbatan da'vo*

qilishdi. Sud vindikatsion da'vo normalari asosida uzuklarning o'zini yoki qiymatini qaytarish to'g'risida qaror qabul qildi. Sudning qarori to'g'rimi?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Mulk huquqining himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari necha ko'rinishda bo'ladi?

A. Mulk huquqining himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari bir xil ko'rinishda.

B. Mulk huquqining himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari ikki xil ko'rinishda.

C. Mulk huquqining himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari uch xil ko'rinishda.

D. Mulk huquqini himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari ko'rsatilmagan.

2. Sudda negator da'voni mulk egasidan tashqari yana kimlar qo'zg'atishga haqli?

A. Ashyoni qonuniy egallovchi shaxs.

B. Ashyoni insofli egallovchi shaxs.

C. Ashyoni qonuniy asoslar bo'yicha egallovchi shaxs.

D. Ashyoni egallagan barcha shaxslar.

3. Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqlarni buzush qaysi javobda noto'g'ri berilgan?

A. Qonun hujjatlarining tartiblariga muvofiq kelmaydigan tartiblardagi bitim, shuningdek, huquq-tartibot yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim o'z-o'zidan haqiqiy emas va u FKning 116-moddasiga binoan haqiqiy sanalmaydi hamda har ikki tarafning yoki bir tarafning bunday shartnoma yuzasidan olgan daromadlari davlat daromadlariga o'tkaziladi.

B. Muomalaga layoqatsiz shaxslar (yosh bolalar, ruhiy kasallar) bilan bitim tuzilishi natijasida mazkur shaxslar mulkiy zarar ko'rsalar, qonun tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas, deb topishi bilan birga buzilgan mulkiy huquqning tiklanishi lozimligini ham ko'rsatadi.

C. Jiddiy yanglishish, aldanish, zo'rlik qilinishi ta'sirida tuzilgan bitimlar sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilishi natijasida buzilgan mulkiy huquqlar ham qonun bo'yicha himoya qilinadi;

D. Ayrim shartnomalar masalan, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, ijara, pudrat, yuk tashish va boshqa qator shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar butunlay yoki lozim darajada bajarilmasligi natijasida tashkilotlar yoki ayrim fuqarolar mulkiy zarar ko'rishlari mumkin. Bunday hollarda ham qonun bunday shartnomalarning har qaysisini buzish oqibatlari to'g'risida buzilgan huquqlarni himoya qilishni qonunda nazarda tutmaydi.

4. Fuqarolik huquqi normalari bilan mulk huquqini himoya qilishning quyidagi usullaridan qaysi biri keltirilgan javobda noto'g'ri berilgan?

A. Asossiz olingan mulkni qaytarish yo'li bilan qo'riqlash.

B. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish yo'li bilan qo'riqlash.

C. Mulk huquqini buzishga qaratilgan g'ayriqonuniy bitimlarni haqiqiy deb topish to'g'risida qarorlar chiqarish yo'li bilan qo'riqlash.

D. Mulkni birovning qonunsiz egallashidan talab qilib olish yo'li bilan qo'riqlash.

5. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 233-moddasida qaysi huquqiy norma keltirilgan?

A. Mulk huquqining qonunga muvofiq bekor bo'lish oqibatlari.

V. Mulkdor bo'lmagan eganing huquqlarini himoya qilish.

S. Mol-mulkni insofli egallovchidan talab qilib olish.

D. Mulkdorning huquqlarini egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan huquqbuzarliklardan himoya qilish.

XVII bob. MAJBURIYAT HUQUQI VA MAJBURIYATLARNING VUJUDGA KELISHI

1-§. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari

Fuqarolik huquqida majburiyat deb shunday fuqarolik huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, jumladan: mol-mulkni topshirish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi; kreditor esa, qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi (FK, 234-modda).

Yuqorida berilgan ta'rifga ko'ra, majburiyat keng ma'noda huquq subyektlari hisoblangan shaxslar (tashkilotlar va fuqarolar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy xarakterdagi munosabatlarni bildiradi.

Majburiyat tushunchasi huquqning boshqa sohalarida ham, jumladan, ma'muriy huquq, oila huquqi, mehnat huquqi sohalarida ham beriladi. «Majburiyat» atamasi boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi, masalan, majburiyat deb faqat muayyan bir harakatni qilishga, jumladan, ijara haqini to'lashga, sotib olingan narsaning qiymatini to'lashga qaratilgan burchga ham aytiladi.

Majburiyat subyektlari va obyektlari uning muhim elementlari hisoblanadi.

Majburiyat subyektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Har bir majburiyatda, albatta, ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab etishga haqli bo'lgan taraf-kreditor deb ataladi. Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan taraf esa, qarzdor deb ataladi.

Majburiyatda ishtirok etuvchi kreditorning huquqi nisbiy huquq bo'ladi, chunki kreditor faqat ma'lum shaxs yoki shaxslarga (bir qarzdor yoki bir necha qarzdorlarga) nisbatan talab qo'yish huquqiga ega.

Majburiyatda kreditorning talab qilish huquqi va shunga yarasha qarzdorning burchi nimaga qaratilgan bo'lsa, shuning o'zi majburiyat obyekti hisoblanadi. Jumladan, huquq va burchlar biron-bir ashyoni olishga, topshirishga, muayyan pul summasini to'lashga, biron-bir

ishning bajarilishiga qaratilgan huquqiy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Majburiyatlar majburiyat huquqi tushunchasini keltirib chiqaradi. Majburiyat huquqi mulk topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish yoki pul to'lash bilan bog'lik bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik huquqiy normalar yig'indisidir. Majburiyat huquqi jamiyatimizda mulkiy munosabatlarning eng muhim va keng sohasini, o'zining fuqarolik-huquqiy xarakteridagi qoidalari bilan tartibga soladi. U tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, jumladan, fuqarolarga xilma-xil tovarlar, oziq-ovqat mahsulotlarini sotishda, ularga turli xil xizmatlar ko'rsatish, uy-joylar berish va boshqa hollarda vujudga keladigan munosabatlarni ham tartibga soladi.

Jamiyatdagi majburiyatga oid huquqiy munosabatlar fuqarolar va tashkilotlarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish, ta'minlash maqsadlarida o'rnatiladi.

Majburiyatlar to'g'risidagi normalar mulkning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishini, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari orqali xilma-xil xizmatlar ko'rsatilishini tartibga soladi. Majburiyatlar vositasida mulk va mulkiy huquqlar qo'riqlanishi ta'minlanadi, fuqaroning sog'lig'iga zarar yetkazilganda, fuqaro o'ldirilganida ko'rilgan zararlar qoplanadi va hokazo.

Majburiyat huquqi fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, jumladan, bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlarini olishda, uy-joy sotib olish va boshqa hollarda bo'ladigan o'zaro munosabatlarni ham tartibga soladi. U tashkilot va fuqarolarga yetkazilgan mulkiy zararning to'lanishini, shuningdek, qonun yoki shartnomalar bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib olingan narsalarning qaytarilishini ta'minlaydigan huquqlarni ham o'z ichiga oladi.

Majburiyat huquqi tizimi ikki asosiy bo'limdan: majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar va majburiyatlarning ayrim turlariga oid maxsus qoidalardan iborat.

Majburiyat to'g'risidagi umumiy qoidalarda (FKning 234-385-moddalari) majburiyatlarning kelib chiqishi va bajarilishi, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, talab qilish huquqini birovga o'tkazish va qarzni ko'chirish, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik va nihoyat majburiyatlarning bekor qilinishi asoslari, majburiyat munosabatlarini vujudga keltiruvchi asosiy huquqiy vosita hisoblangan shartnomalar va ularni tuzish, o'zgartirish hamda bekor qilish tartibi kabi masalalar belgilanadi.

Majburiyatlarning ayrim turlariga bag'ishlangan FK normalari majburiyat huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'lganligi tufayli kodeksda salmoqli o'rinni egallaydi.

Majburiyat huquqining mazkur maxsus qismi normalari mazmuni va hajmi bo'yicha teng bo'lmagan:

- shartnomali majburiyat institutlariga;
- shartnomasiz majburiyat institutlariga bo'lingan.

Shartnomali majburiyatlarga oid huquqiy institutlar jumlasiga:

- oldi-sotdi;
- mahsulot yetkazib berish;
- qarz;
- kontraktatsiya;
- pudrat;
- mulk ijarasi;
- lizing;
- uy-joy ijarasi;
- yuk va yo'lovchilar tashish;
- franshizing;
- sug'urta kabi bir qator shartnomalar asosida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalar kiradi.

Shartnomadan tashqari majburiyatlarga oid huquqiy institutlarni asosan quyidagilar:

- zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar,
- asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar tashkil etadi.

Majburiyat mazmuni deganda, kreditorning qarzdor tomonidan muayyan harakatlar qilinishini (yoki qilinmasligini) talab etishga bo'lgan huquqi va qarzdorni shunga yarasha bo'lgan burchi tushuniladi. Qarzdor tomonidan qilinishi lozim bo'lgan harakatlar har xil ashyoni egasiga topshirish, ashyolarni foydalanish uchun topshirish, ma'lum summa pulni to'lash, biron-bir ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish, qarzdor tomonidan bitimning tuzilishini ta'minlash, birovga yetkazilgan zararni to'lash, asossiz orttirilgan boylikni o'z egasiga qaytarish to'g'risida bo'lishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan majburiyat obyektlaridan ko'rinishicha, majburiyatning mazmuni asosan mulkiy xarakterdagi huquq va burchlardan iborat bo'lsa-da, huquq subyektlarini o'zaro mulkiy xarakterda bo'lmagan majburiyatlar ham belgilashlari mumkin. Masalan, ma'lum

asar mualliflaridan biri o'zaro kelishuv bo'yicha muayyan vaqt ichida asarning bir qismini tuzatib, qayta ishlab kelish to'g'risida o'z zimmasiga majburiyat olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, majburiyatlarning mazmunida qonunga xilof bo'lmagan har qanday mulkiy va nomulkiy harakatlarni qilishni talab etishga qaratilgan huquqlar va bu harakatlarni qilish yuzasidan olingan majburiyatlar bo'lishi mumkin.

2-§. Majburiyatlarning turlari

Majburiyat taraflarining bir-birlariga nisbatan belgilangan huquq va majburiyatlari ularning xarakteriga qarab farqlanadi. Majburiyatlar o'zining mazmuni, obyektlari va subyektlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ijobiy mazmunli majburiyatlar va salbiy mazmunli majburiyatlar. Agar majburiyat yuzasidan qarzdor muayyan bir harakatni qilishga burchli bo'lib, kreditor aynan shunday harakatning qilinishini talab qilishga haqli bo'lsa, bunday majburiyat ijobiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Huquqiy munosabatning ko'pchiligida ijobiy mazmunli majburiyatlar yotadi. Masalan: oldi-sotdi, mulkni ijaraga berish, maishiy xizmat ko'rsatish sohasida olinadigan majburiyatlar-ijobiy mazmunli majburiyatlardir.

Agar majburiyat bo'yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor harakat qilishdan saqlanishini talab etish huquqiga ega bo'lsa bunday majburiyat salbiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Masalan, nashriyot shartnomasi bo'yicha muallif shartnoma kuchda bo'lgan davrda o'z asarini boshqa nashriyotga topshirishdan saqlanish majburiyatini olsa, nashriyot muallifning boshqa nashriyot bilan shartnoma tuzishdan saqlanishini talab etish huquqini oladi.

2. Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar. Majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi (yoki huquqlari), ikkinchi tomonda esa, faqat majburiyat (majburiyatlar) bo'lsa, bunday majburiyatlar bir tomonlama majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, qarz shartnomasi, qarz shartnomasi bo'yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdor o'z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchlidir.

Huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi ham huquq, ham majburiyatga ega bo'lsa, bunday majburiyatlar ikki tomonlama

majburiyat hisoblanadi. Ikki tomonlama majburiyatlarga oldi-sotdi, ijara, pudrat kabi shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Jumladan, oldi-sotdi munosabatida sotuvchida sotilgan narsani topshirish majburiyati bo'lsa, oluvchida sotib olingan narsaning qiymatiga yarasha haq to'lash majburiyati bo'ladi va aksincha.

3. Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar. Agar huquqiy munosabat bo'yicha kreditor qarzdordan muayyan bir harakat qilinishini, masalan, ma'lum ishning bajarilishini, biron-bir ashyoning topshirilishini yoki ma'lum summa pul to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, bunday majburiyat muayyan harakatni bajarishga qaratilgan majburiyat hisoblanadi. Agar huquqiy munosabatda kreditorning talabi bo'yicha qarzdor bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, bunday majburiyat muqobil majburiyat sanaladi. Muqobil majburiyat bo'yicha huquqiy munosabatda bir necha harakat ko'rsatilgan bo'lsa ham majburiyatning mazmunini qarzdorning faqat birgina majburiyati va kreditorning shu majburiyatning bajarilishini talab qilishga bo'lgan huquqi tashkil etadi. Huquqiy munosabatda nazarda tutilgan harakatlardan birining bajarilishi bilan majburiyat ijro etilgan hisoblanadi. Muqobil majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi qoida FKning 250-moddasida berilgan. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, tanlash huquqi qarzdor ixtiyorida bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining bir qator qonun hujjatlarida qanday majburiyatning bajarilishi lozimligini tanlash huquqi kreditorga berilganligi ko'rsatiladi. Jumladan, ularda sotilgan ashyoning sifati lozim darajada bo'lmaganda, sotib oluvchi o'z xohishi bilan ana shu ashyoni boshqa sifatli ashyoga almashtirish yoki xarid bahosini tegishli darajada kamaytirishni yoxud sotuvchining shu ashyodagi kamchiliklarni haq olmay tuzatib berishini yoki shu kamchilikni tuzatish uchun oluvchining qilgan xarajatlarini to'lashni yo bo'lmasa shartnomani bekor qilib, o'ziga yetkazilgan zararning to'lanishini talab qilishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatiladi. Bu qoida bo'yicha qarzdor sifatidagi sotuvchi tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlardan birini tanlash huquqi kreditorga, ya'ni sotib oluvchiga beriladi.

4. Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar. Ba'zi majburiyatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi yoki birining shaxsi bilan

qatiy bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, topshiriq shartnomasi bo'yicha vujudga keladigan majburiyat vakilning (topshiriqni bajaruvchining) ishonchli shaxs bo'lishiga qarab belgilanadi. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishiga yo'l qo'ymaydi, kreditor ham boshqa shaxs bilan almashinishi mumkin emas. Bunday majburiyatlar, odatda, qarzdor yoki kreditorning vafot etishi bilan bekor bo'ladi.

Aksariyat huquqiy munosabatlarda majburiyatning kim tomonidan bajarilishi ahamiyatga ega bo'lmaydi. Masalan, qarz shartnomasi bo'yicha majburiyat fuqaro A. tomonidan ham yoki uning uchun fuqaro S. tomonidan ham bajarilishi mumkin. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar bo'yicha kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxs bilan almashinishiga yo'l qo'yiladi. Bunday majburiyatlar bo'yicha kreditor yoki qarzdorning vafot etishi majburiyatning bekor qilinishi uchun asos bo'lmaydi.

Majburiyatda sanksiya masalasiga kelsak, fuqarolik huquqi normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash choralari ko'pincha huquq buzilishida, majburiyatlarni bajarmaslik yoki tegishli darajada bajarmaslik uchun qo'llaniladi. Sanksiya fuqarolik huquqiy munosabatida ishtirok etayotgan taraflar o'z zimmalaridagi majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganlarida huquq normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash chorasidir. Buzilgan majburiyatlar yuzasidan qo'llaniladigan sanksiyalar har xil. Majburiy chora sifatida qo'llaniladigan sanksiyalar umumiy xarakterga ega bo'lishi hamda maxsus, ya'ni aniq bir huquqiy munosabatdan yuzaga kelgan harakatlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'lishi mumkin.

Umumiy xarakterdagi sanksiyalar majburiyatning bajarilishini kechiktirish, biror ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik uchun qo'llaniladi. Maxsus sanksiyalarga misol qilib sotilgan ashyolarning sifati tegishli darajada bo'lmasligi uchun sotuvchining javobgarligini ko'rsatish mumkin. Sanksiya majburiyatlarda ishtirok etuvchi va o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarmagan taraf-kreditor va qarzdorga nisbatan qo'llaniladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin:

1. Ixtiyoriy bajarilmagan burchni majburiy ijro ettirish. Masalan, olingan qarz ixtiyoriy ravishda to'lanmaganida uni majburan undirish mumkin bo'ladi.

2. Shartnomada ko'rsatilgan majburiyat bajarilmaganda uni bir tomonlama bekor qilish. Masalan, ijaraga oluvchi o'z majburiyatini bajarmaganda ijaraga beruvchining talabi bilan shartnoma muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin.

3. Majburiyatning ijro etilishi tartibini o'zgartirish. Masalan mah sulot oluvchi tashkilot avval mahsulotlari uchun haq to'lashni kechik tirganida mahsulot yetkazuvchi u bilan aksept shakli bo'yicha hisob kitob qilmay balki xaridor tashkilotga noqulay bo'lgan akkreditiv shak bo'yicha hisoblashish tartibiga o'tishi mumkin.

4. Tuzuk taraf zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmini kamay tirishga qaratilgan sanksiyalar. Bunga misol qilib xaridor o'zig shartnoma shartlariga nomuvofiq sifatdagi ashyo topshirilganida uning narxini tegishlicha kamaytirishni talab qila olishini ko'rsatish mumkin.

5. Notuzuk tarafning zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmin oshirish. Bunday sanksiya qo'llanilishida majburiyatni buzgan notuzuk taraf o'zi uchun noqulay bo'lgan ba'zi vazifalarni, qo'shimcha majbu riyatlarni bajarishga majbur qilinadi. Masalan, sifatli narsa o'rniga sifatsiz ashyo topshirgan sotuvchi bu ashyoning nuqsonlarini tuzatish uchun yoki kamchiliklarni yo'qotish uchun xaridor tomonidan qilingan xarajatlarni to'lashga majbur qilinishi mumkin.

6. Mulkiy javobgarlik choralari sifatida ko'riladigan sanksiyalar.

3-§. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari

Fuqarolik huquqlari va burchlarini keltirib chiqaradigan holatlar majburiyatga oid huquqiy munosabatlarni ham vujudga keltiradigan asoslar bo'lib, ular FKning 8-moddasida ko'rsatilgan. FKning 234-moddasida ta'kidlanganidek, majburiyatlar shartnomadan, ziyon yetkazish natijasida hamda fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi.

Ma'lumki FKning deyarli barcha me'yorlari shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solishga qaratilgan. Bu huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan majburiyatlar jumlasiga mulkni boshqa shaxsning egaligiga topshirish (oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya shartnomalari)dan, mulkni operativ boshqarish huquqini o'tkazish (mahsulot yetkazib berish shartnomasi)dan, foydalanish huquqini o't-kazish (mulk ijarasi va uy-joy ijarasi, tekin foydalanish to'g'risidagi shartnomalar)dan, biror ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish (pudrat,

yuk tashish, topshiriq, vositachilik, sug'urta, transport ekspeditsiyasi shartnomalari)dan va boshqa shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar kiradi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida turli tadbirkorlik subyektlari o'rtasida tuziladigan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar alohida ahamiyatga egadir.

Davlat organlarining qonunda fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan hujjatlari ham majburiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday hujjatlar turli ko'rinishlarda davlat buyurtmasi yoki ma'muriy hujjatlar shaklida bo'lishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi ekinlarini bahorgi ekishni uyushqoqlik bilan o'tkazish hamda 2000-yilda davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun hisob-kitoblarni o'z vaqtida ta'minlash chora tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 4-martdagi qaroriga ko'ra, 2000-yil uchun paxta tolasining davlat xaridlari hajmi uni yetishtirish hajmining 30 foizi darajasida saqlab qolingan. Davlat xaridlari asosan FKning 457—464-moddalarida belgilangan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazish bo'yicha davlat kontrakti (shartnomalari) asosida amalga oshiriladi.

Ushbu davlat buyurtmasi uning taraflari mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) va davlat tayyorlov tashkiloti o'rtasida tegishli majburiyatlarni yuzaga keltiradi.

Fuqarolarga uy-joylardan foydalanish huquqini beradigan order ham ma'muriy dalolatnoma sifatida uy boshqarmasi bilan order olgan fuqaro o'rtasida uy-joy ijarasi shartnomasini tuzishga va shu bilan muayyan majburiyatlarni vujudga keltirishga asos bo'ladi. Fuqarolik huquqiy majburiyat sudlar tomonidan chiqarilgan hujjatlar (hal qiluv qarorlari, ajrimlar, hukmlar) asosida ham vujudga kelishi mumkin. Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulkning mulk sifatida olinishi natijasida ham (masalan, egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat hosil bo'lganligi sababli) majburiyat kelib chiqishi mumkin. Bir tomonlama bitimlar ham fuqarolik huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqaruvchi yuridik faktlar jumlasiga kiradi. Bunday bitimga muvofiq shaxsning erki ikkinchi bir shaxsga huquq va majburiyat keltirib chiqaradi. Bir tomonlama bitimlarga misol qilib vasiyatnomani ko'rsatish mumkin. Vasiyat bo'yicha, masalan, mulk olish huquqi va marhumni qarzlarini to'lash majburiyati vujudga kelishi mumkin.

Yaratilgan ixtiro va foydali model, buyumlarning sanoat namunalari, fan, adabiyot hamda san'at asarlari qonun talablariga javob berishi

kerak. Tegishli qonunlardagi normalarga muvofiq bu yaratilgan narsalar uni yaratgan shaxs bilan o'zga shaxslar, shuningdek, tegishli davlat tashkilotlari o'rtasida majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

FKning 234-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaroga yoki tashkilotga ziyon yetkazish ham muayyan majburiyatlar tug'diradi. Bunday majburiyatlar, odatda, shartlashilmagan majburiyatlar deb ataladi.

Majburiyatlar qonunlarda belgilanganidek, hech bir asoslarsiz boshqa shaxsning mol-mulkini egallab olishi yoki tejab qolishidan kelib chiqadi. Asossiz olingan yoki tejab qolingan mol-mulk jabrlanuvchiga asl holida qaytarilishi lozim, agar buning imkoniyati bo'lmasa, mol-mulk qo'lga kiritilishi paytidagi haqiqiy qiymatini to'lash, agar qo'lga kirituvchi orttirilgan boylikning asossizligini bilganidan keyin darhol uning qiymatini to'lamagan bo'lsa, mol-mulk qiymatining keyingi o'zgarishi tufayli ko'rilgan zararni to'lash majburiyati vujudga keladi.

Boshqa shaxslarning ishlarini topshiriqsiz bajarganlik uchun kelib chiqadigan majburiyatlar to'g'risidagi qoidalar ham qonunlarda mavjud. Qonunlarda ko'rsatilishicha, boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab topshiriq olmay harakat qilgan shaxs, shu munosabat bilan qilgan zarur xarajatlarning, shuningdek, boshqa haqiqiy zararning to'lanishini talab qilishga haqli.

Agar manfaatdor shaxs topshiriq olmay harakat qilgan shaxsning ishini ma'qullasa, bunday hollarda fuqarolik kodeksining shartnoma to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi va majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

Fuqarolik huquqiy majburiyatlar tanlov e'lon qilishdan ham kelib chiqishi mumkin. Mukofot to'lashni oshkora va'da qilish ommaviy tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadigan majburiyatlarda muayyan ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida ommaviy tanlov e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq uning g'olibi deb topilgan shaxsga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim. Majburiyatga oid huquqiy munosabatlar hodisalardan ham kelib chiqadi. Bunga misol qilib tabiiy hodisalar, masalan, yong'in yoki zilzila natijasida ijaraga topshirilgan mulkning zararlanishi tufayli sug'urta organiga nisbatan kelib chiqadigan majburiyatlarni ko'rsatish mumkin. Majburiyatlar qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa asoslardan ham kelib chiqishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalarining farqi nimalardan iborat?*
2. *Majburiyat munosabatlarining muhim elementlarini sanab bering.*
3. *Shartnomali majburiyatlar jumlasiga qaysi huquqiy institutlar kiradi?*
4. *Majburiyatlar nimalarga asosan farqlanadi?*
5. *Ijobiy mazmunli majburiyatlarga misol keltiring.*
6. *Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlarni tushuntirib bering.*
7. *Majburiyatda sanksiya nima?*
8. *Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar necha guruhga bo'linadi?*
9. *Majburiyatlar tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadimi?*
10. *Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar necha guruhga bo'linadi?*
11. *Ommaviy axborot vositalarida reklama qilingan «Huvaydo» mebellar salonidan fuqaro Shavkatov garnitur sotib oldi. Shartnomaga asosan fuqaro Shavkatov uning haqini o'z vaqtida to'ladi. Mebellar saloni unga sotib olingan mebellarni bepul o'rnatib berish majburiyatini oldi. Ammo mebelni olib ketgani kelgan fuqaro Shavkatovga mebelni yig'uvchi usta ishdan bo'shab ketganligi sababli bunday xizmatni mebellar saloni ko'rsata olmasliklarini aytishdi. Bu holat shartnomada aks etmaganligi va to'langan pul mebel o'z narxi ekanligini ko'rsatib mebelni o'rnatish bilan bog'liq muammoni fuqaro o'zi hal etishini ta'kidlashdi.* ***«Huvaydo» mebellar saloni tomonidan qilingan harakatlar to'g'rimi? Fuqaro Shavkatov qanday huquqlarga ega?***

12. *Fuqaro Sobirov universitetning 2-kursida o'qiydigan qizining tug'ilgan kuniga noutbuk rusumli kompyuterni 1000000 so'mga sotib oldi. Kompyuterga firma tomonidan 1 yilga muddat berildi. Sakkiz oydan so'ng kompyuterda nosozlik yuzaga kelib kompyuter ekrani portlashi sababli unda ishlayotgan Sobirovning qizi jiddiy shikastlandi va uning sog'lig'iga zarar yetdi. Bu erda asosiy majburiyat egasi kim, distributerning majburiyatlari nimalardan iborat?* ***Iste'molchiga qanday zarar yetkazildi va u qanday qoplanadi?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. *Majburiyat huquqining maxsus qismi necha turga bo'linadi?*

A. Ikki turga. B. To'rt turga.
C. Olti turga. D. Turlarga bo'linmaydi.

2. *Shartnomali majburiyatlarga doir huquqiy institutlar jumlasiga kirmaydigan institutni ko'rsating?*

A. Yuk va yo'lovchi tashish. B. Mahsulot yetkazib berish.

C. Zarar yetkazish.
D. Franshizing.

3. Agar majburiyat bo'yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor esa, harakat qilishdan saqlanishini talab etish huquqiga ega bo'lsa bunday majburiyat qanday nomlanadi?

A. Ikki tomonlama majburiyat.
B. Salbiy mazmunli majburiyat.
C. Muqobil majburiyat.
D. Shahsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyat.

4. Umumiy xarakterdagi sanksiyalar qanday majburiyatlarda qo'llaniladi?

A. Majburiyatning bajarilishini kechiktirishda.
B. Majburiyatni bajarmagan qazdor va kreditorga nisbatan.
C. Majburiyatni o'zgartirishda.
D. Sotilgan ashyolarni sifati tegishli darajada bo'lmasligida.

5. Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar necha guruhga bo'lingan?

A. Ikki guruhga.
B. Uch guruhga.
C. Besh guruhga.
D. Olti guruhga.

XVIII bob. MAJBURIYAT HUQUQI SUBYEKTLARI

1-§. Majburiyatda qatnashuvchi taraflar va ularning ko'pchilik bo'lishi

Majburiyatda qatnashuvchi taraflarning biri kreditor, ikkinchisi — qarzdor deb ataladi. Majburiyatda qarzdor va kreditor bo'lib ishtirok etuvchilar fuqarolik huquq va majburiyatlarga ega bo'la oladigan shaxslar bo'lishlari kerak. Majburiyatga oid munosabatlarda kreditor va qarzdor sifatida fuqarolar, yuridik shaxslar, shuningdek, ba'zi hollarda O'zbekiston Respublikasi ham subyekt sifatida ishtirok etishi mumkin.

Fuqarolik huquqida aksariyat majburiyatlarda qatnashuvchi shaxslar bir vaqtning o'zida ham kreditor, ham qarzdor bo'lib hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi sotilgan narsani topshirish yuzasidan qarzdor, uning summasini talab qilib olish yuzasidan kreditor hisoblanadi va aksincha, sotib oluvchi narsani talab qilib olish yuzasidan kreditor, uning summasini to'lash yuzasidan qarzdor hisoblanadi. Binobarin, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarda, ya'ni kreditor va qarzdorda ham talab qilish huquqi, ham majburiyat bo'lsa, bunday majburiyatlar murakkab majburiyatlar, deb ham yuritiladi.

Odatda, har bir majburiyatda ikki taraf — kreditor va qarzdor qatnashadi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatda kreditor yoki qarzdor tarafida yoxud har ikki tarafda ham bir necha shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Bunday majburiyatlar ko'p shaxsli majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, bir mulk ikki shaxs tomonidan sotib olinganida-sotuvchi huzurida uning summasini to'lash yuzasidan qarzdor tomonidan ikki shaxs qatnashadi.

Majburiyatda ko'pchilik bo'lib qatnashuvchi shaxslar faol va passiv ishtirokchilarga ajratilishi mumkin. Majburiyatda ko'pchilik bo'lib kreditor tarafida qatnashuvchi shaxslar — faol ishtirokchilar deb, qarzdor tarafida qatnashuvchi shaxslar esa, passiv ishtirokchilar, deb ataladi. Agar majburiyatda qatnashuvchi shaxslar ikki tarafda ham ko'pchilik bo'lib ishtirok etsa, aralash ishtirokchilar deb ataladi.

Ko'p shaxslar ishtirok etgan majburiyatlar ulushli va sherik majburiyatlarga bo'linadi. Ulushli majburiyatlarda qatnashuvchi kredi-

shaxs bir kishiga yoki tashkilotga ziyon yetkazilganida qonun bo'yicha sheriklik majburiyati belgilanadi. Bir necha vorislarga qarashli, ulushli va bo'linmagan uy-joy bir fuqaro tomonidan sotib olinganda sheriklikka asoslangan talab qilish huquqi vujudga keladi. Sheriklik majburiyatida kreditorlarning talablari yoki qarzdorlarning majburiyatlari ulushlarga bo'linmaydi. Ammo kreditorlardan biri yoki bir nechtasi qarzning qisman bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Sheriklik (solidaritet) asosida belgilanadigan majburiyatga ko'ra, qarzdorlardan biri tomonidan majburiyat bajarilmaganida, uning uchun boshqa sherik qarzdorlar javobgar bo'lishadi va, aksincha, sherik qarzdorlar bajarmagan majburiyatning bajarilishini bunday qarzdorlarning biridangina talab qilish ham mumkin.

FKning 252-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdorlarning sheriklik majburiyati belgilanganida kreditor majburiyatning qarzdorlarning barchasidan birgalikda, shuningdek, har qaysisidan ayrim-ayrim holda to'la yoki qisman bajarilishini talab qilishga haqlidir. Sherik qarzdorlarning biridan to'la qanoat hosil qilmagan kreditor ololmagan narsasini boshqa sherik qarzdorlardan talab qilishga haqli. Sherik qarzdorlar to majburiyat to'la bajarilgunga qadar qarzdor bo'lib qolaveradi. Sherik qarzdorlarning har biri kreditorning talablariga qarshi e'tirozlarini bildira oladi. Jumladan, qarzning ilgari to'liq yoki qisman to'langanligini ko'rsatishlari mumkin. Ammo sheriklik majburiyat bo'lgani holda, qarzdor kreditorning talablariga qarshi boshqa qarzdorlarning kreditorga nisbatan bo'lgan, mazkur qarzdor ishtirok etmagan, munosabatlarga asoslangan e'tirozlarini qo'ya olmaydi (FKning 253-moddasi).

Masalan: sheriklik majburiyatda kreditor G.ning sherik qarzdorlari A. va V. lardan biri aytaylik, V. boshqa bir oddiy majburiyatda qarz shartnomasi bo'yicha G.ning kreditori bo'lsa, bunday holda o'zaro hisoblashishni faqat V.gina talab qila oladi. Binobarin, unga nisbatan sheriklik majburiyati yuzasidan talablar qo'yilganida faqat uning o'zigina e'tirozlar bildira oladi. Boshqalar bunday huquqga ega bo'la olmaydi.

Sheriklik majburiyatining qarzdorlardan biri tomonidan to'la bajarilishi boshqa qarzdorlarni kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan ozod qiladi. Sheriklik majburiyatini bajargan qarzdor, qonun yoki shartnomalarda boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, majburiyatni bajargan qarzdor o'z ulushini chegirib tashlab boshqa qarzdorlarga teng ulushlarda regress talab qo'yish huquqiga ega bo'ladi. Majburiyatini bajargan qarzdorga to'lanmagan haq bu va boshqa qarzdorlar zimmasiga teng ulushlarda tushadi (FK, 254-modda).

torlarning har biri qarzdordan tegishli ulushining bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, ulushli qarzdorlardan har biri o'ziga tegishli ulushni bajarishga majbur bo'ladi.

Fuqarolik kodeksining 251-moddasida ko'rsatilganidek, agar ulushli majburiyatda bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etsa, basharti, qonundan yoki shartnomadan boshqacha tartib anglashilmasa, u holda har bir kreditor majburiyatni boshqalar bilan teng ulushlarda talab qilishga haqli, har bir qarzdor esa, bu talabni bajarishi shart.

Ulushli majburiyatga ikki fuqaro tomonidan ulushlarga bo'linib qurilgan uy-joyning sotilishida sotuvchilardan har biri o'z ulushiga nisbatan tegishli haqni talab qilish yuzasidan kreditor bo'lishini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Yuridik shaxslar o'rtasida ham ulushli majburiyatlar vujudga kelishi mumkin. Jumladan, bir necha tashkilot birgalashib uy-joy qurganida tashkilotlarning har biri o'z ulushiga yarasha uy-joyni boshqarish va undan foydalanish huquqiga ega bo'ladi.

Ulushli majburiyatlarda faol ishtirokchi bo'lgan kreditorlardan har bir qarzdordan faqat o'ziga tegishli ulushnigina talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdorlardan har biri o'ziga tegishli ulushda majburiyatni bajarishga majbur bo'ladi.

Kreditorlardan biriga majburiyatning qarzdorlardan biri tomonidan o'z ulushiga yarasha bajarishi ulushli majburiyatni butunlay bekor qilmaydi. Bunday majburiyat to boshqa kreditorlarning talablari kondirilguncha yoki boshqa qarzdorlar o'z ulushlariga yarasha majburiyatlarini bajarguncha saqlanib qoladi.

Kreditorlar va qarzdorlar ko'pchilik bo'lgan taqdirda kreditorlardan har biri qarzdordan qarzni boshqalar bilan teng ulushda talab qilishga haqli va qarzdorlarning har biri esa, boshqalar bilan teng ulushda majburiyatini bajarishga majbur bo'ladi. Sheriklik majburiyatlarga asosan kreditor majburiyatning to'la hajmda bajarilishini, sherik qarzdorlarning har qaysisidan majburiyatning butunlay bajarilishini talab qilishga haqli.

Yuqorida berilgan ta'rifga ko'ra, sheriklik majburiyatlarida qatnashuvchilar sifatida qarzdor bitta, kreditorlar bir necha bo'lishi yoki bir necha kreditor va bir necha qarzdor bo'lishi mumkin. Sheriklik asosida majburiyat olganlar sherik qarzdorlar bo'lsa, sheriklik asosida talab qilish huquqiga ega bo'lganlar sherik kreditorlar, deb ataladi. Sheriklik majburiyatining mazmunini sheriklik majburiyati va sheriklikka oid talab qilish huquqlari tashkil etadi. Masalan, bir necha

Agar sheriklik majburiyatda kreditorlar bir necha bo'lsa, u holda sherik talablar vujudga keladi va sherik kreditorlarning har qaysisi qarzdorga nisbatan to'la hajmda talab qo'yishga haqli bo'ladi. Bunday sheriklik talablarga faol sheriklik deyiladi. Sheriklik talablariga binoan, qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, qarzdor kreditorlarning biriga majburiyatni to'la hajmda bajarishi mumkin, kreditor esa, qabul qilib olishga majbur. Sherik kreditorlardan har biri ham qarzdordan majburiyatning to'la hajmda bajarilishini talab qilishga haqli. Bunday talab qo'yilganda qarzdor ana shu kreditorlardan biriga nisbatan bajarishdan ozod qiladi (FK, 255-modda, 3-band).

Sheriklik talablar ko'pincha birgalikdagi faoliyatdan, sherik mualliflikdan va boshqa ba'zi huquqiy munosabatlardan kelib chiqishi mumkin. Sherik kreditorlardan har biri harakati bilan boshqa kreditorning manfaatiga ziyon yetkazmasligi kerak. Jumladan, sherik kreditorlardan birining qilgan harakati qarzdorlardan birini majburiyatning muayyan qismini bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo'lsa ham, bu qarzdor sherik kreditorlar huzurida majburiyatni to'la bajarishdan ozod bo'lmaydi. Qarzdor sherik kreditorlarning biri tomonidan qo'yilgan talabga qarshi o'zining boshqa sherik kreditorlar bilan bo'lgan, mazkur kreditor ishtirok etmagan munosabatlarga asoslangan e'tirozini qo'ya olmaydi.

Masalan, pudrat shartnomasi bo'yicha pudratchi bir necha jamoa xo'jaligining buyurtmasiga binoan stadion qurishi kerak bo'lib, keyinchalik shu jamoa xo'jaliklarining biridan buyurtmani kechiktirib bajarishga muhlat olgan bo'lsa, qolgan jamoa xo'jaliklarining buyurtmasini o'z vaqtida bajarishi uchun qo'ygan talabiga kechiktirib bajarish uchun olgan muhlatini qarshi qo'ya olmaydi.

Majburiyatning qarzdor tomon sherik kreditorlaridan birining to'la hajmda bajarilishi, uni boshqa kreditorlarga nisbatan bajarishdan ozod qiladi. Qarzdordan majburiyatning ijrosini qabul qilib olgan sherik kreditor, basharti ular o'rtasidagi munosabatlardan boshqacha tartib anglashilmasa, boshqa kreditorlarga tegishli bo'lgan ulushlarni to'lashi shart (FK, 255-modda). Aralash sheriklik majburiyatlarda bir vaqtning o'zida bir necha kreditor va qarzdor shaxs ishtirok etadi. Bunday majburiyatlarni bajarish tartibiga faol va sust sheriklik majburiyatlarini bajarish deyiladi. Masalan, shaxsiy mulk huquqi asosida uy-joyga ega bo'lgan bir necha fuqaro ta'mirlovchi brigada bilan pudrat shartnomasi tuzgan bo'lsa, ulardan har biri majburiyatning to'la hajmda bajarilishini brigadaning har qaysi a'zosidan talab qilishga haqli.

Tashkilotlar yuridik shaxs sifatida mustaqil mulkiy javobgarlikka ega bo'lib, xo'jalik hisobi asosida ish olib borganliklari sababli har qaysi tashkilot majburiyatini bajarmaganligi uchun o'zicha alohida javobgar bo'ladi. Lekin ayrim hollarda aralash sheriklik majburiyati asosida ham javobgarlik belgilanishi mumkin. Masalan, turli tashkilotlarga qarashli avtomashinadan bir necha fuqaroga ziyon yetkazilsa, birgalikdagi aralash sherik javobgarlik belgilanishi mumkin.

Qo'shimcha (subsidiar) majburiyatlar faqat qarzdorlar tarafida vujudga keladi. Majburiyat asosiy qarzdor tomonidan bajarilmaganida kreditor uning bajarilishini qo'shimcha qarzdordan talab qilishga haqli. Subsidiar javobgarlik asoslari FKning 329-moddasida nazarda tutilgan. Bunga asosan qonun hujjatlari yoki majburiyat shartlariga muvofiq asosiy qarzdor bo'lgan boshqa shaxsning javobgarligiga qo'shimcha ravishda bo'lgan (subsidiar javobgarlik) shaxsga talablar qo'yishdan oldin kreditor asosiy qarzdorga talab qo'yishi kerak. Agar asosiy qarzdor kreditorning talabini kondirishdan bosh tortsa yoki kreditor undan qo'yilgan talabga oqilona muddatda javob olmagan bo'lsa, bu talab subsidiar javobgar bo'lgan shaxsga qo'yilishi mumkin. Kreditor asosiy qarzdorga bo'lgan o'z talabini qondirilishni subsidiar javobgar shaxsdan talab qilishga haqli emas, basharti, bu talab asosiy qarzdorga muqobil talabni hisobga o'tkazish yoki mablag'larni asosiy qarzdordan nizosiz undirib olish yo'li bilan qondirilishi mumkin bo'lsa, subsidiar javobgar shaxs o'ziga kreditor tomonidan qo'yilgan talabni qondirilishdan oldin bu haqda asosiy qarzdorni ogohlantirish, bordi-yu, bunday shaxsga nisbatan da'vo ko'zg'atilgan bo'lsa – asosiy qarzdorni ishda qatnashishga jalb qilish kerak. Aks holda asosiy qarzdor o'zining kreditorga qarshi e'tirozlarini subsidiar javobgar shaxsning regress talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega.

Sheriklik majburiyati bo'yicha boshqalar uchun majburiyatni bajargan qarzdor regress (qaytarma) da'vo huquqiga ega bo'lsa, qo'shimcha majburiyatni uchinchi shaxsga nisbatan bajargan qarzdor, agar qonun yoki shartnomalarda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, shu bajarilgan narsani qaytarib olish huquqiga ega bo'lmaydi. Masalan: ota-onalar, farzandlikka olganlar vasiylar, homiylar, voyaga yetmagan bolalarning harakati natijasida yetkazilgan zararni uchinchi shaxsga to'laganlarida mazkur haqni qaytarib olish huquqiga ega emaslar.

Qo'shimcha majburiyat qonun yoki shartnomalarda ko'rsatilgan taqdirdagina vujudga keladi. Jumladan, qonunda aytilishicha, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan o'smir

tomonidan yetkazilgan ziyon uchun ularning ota-onalari, vasiy va homiylari qo'shimcha javobgardirlar. Qo'shimcha majburiyatga yana bir misol qilib, to'g'ridan-to'g'ri shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, boshqa shaxs majburiyatining butunlay yoki qisman bajarilishi uchun uning kreditori oldida javobgarlikni o'z zimmasiga olgan kafilning qo'shimcha javobgarligini ko'rsatish mumkin. Ammo bu holda majburiyatni bajargan kafil regress (qaytarma) da'vo qilish huquqiga ega bo'ladi.

2-§. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi

Kreditorning o'zgarishi majburiyatga oid huquqiy munosabatlarda muayyan subyektlar o'rtasida vujudga keladi. Majburiyatni bajarishda ishtirok etayotgan taraflar o'rinlarini boshqa shaxs bilan almashinishlariga qonun bo'yicha yo'l qo'yiladi. Majburiyatda qatnashuvchi kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxslar bilan almashinishlari mumkin.

Kreditorning almashinishi, deb majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi. Kreditorning talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazilishiga, agar bu qonun yoki shartnomaga zid bo'lmasa yoki talab kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lmasa yo'l qo'yiladi. Agar talab kreditorning shaxsi bilan chambarchas bog'langan bo'lsa masalan, FKning 314-moddasida ko'rsatilganidek, alimentlar va hayotga yoki sog'liqqa yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talablarning boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi. Ba'zi hollarda talab qilish huquqini o'tkazishga shartnoma bo'yicha ham yo'l qo'yilmaydi.

Masalan, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga bergan shaxs o'zining talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkaza olmaydi. FKning 318-moddasida ko'rsatilishicha, kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga quyidagi hollarda o'tadi:

1. Kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida;
2. Kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq;
3. Qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqibatida;
4. Sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga o'tishi natijasida;

5. Qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazgan kreditor bu huquqni tasdiqlaydigan hujjatlarni ham ana shu shaxsga topshirishga majbur. Jumladan, kreditor qarzdordan tilxat olgan bo'lsa, mazkur hujjatga talab qilish huquqining o'tkazilganligini yozib, uni yangi kreditorga topshirishi lozim. Dastlabki kreditor yangi kreditor oldida unga o'tkazilgan talabning qarzdor tomonidan bajarilmaganligi uchun javob bermaydi, dastlabki kreditor yangi kreditor oldida qarzdor uchun o'z zimmasiga kafolatini olgan hollar bundan mustasno (FK, 321-modda).

Kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tishi uchun, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarzdorning roziligi talab qilinmaydi. Agar qarzdor kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tganligi haqida yozma ravishda xabardor qilinmagan bo'lsa, yangi kreditor shu tufayli kelib chiqqan o'zi uchun noqulay oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi. Mazkur holda majburiyatning dastlabki kreditorga nisbatan bajarilishi tegishli kreditorga nisbatan bajarish deb hisoblanadi (FK, 313-modda). Ba'zi hollarda normativ hujjatlarning o'zida ham talab qilish huquqini umumiy qoida sifatida o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi, masalan, temir yo'l ustavining 172-moddasida temir yo'l korxonasiga talab, shikoyat yoki da'vo qo'zg'atish huquqini boshqa tashkilotga yoki fuqaroga o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilishi bilan birga qanday hollarda bu qoidadan istisnolar bo'lishi ham aytilgan. Qarzdor majburiyat bo'yicha huquqlar yangi kreditorga o'tganligi haqida ogohlantirish olgan paytda dastlabki kreditorga qarshi e'tirozlarni yangi kreditorning talabiga qarshi qo'ya oladi (FK, 317-modda). Masalan, majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarz hujjatida ko'rsatilgan summaning olinmaganligini ko'rsatib, o'z e'tirozlarini yangi kreditor talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega.

Qarzdorning almashinishiga kelsak, majburiyatda qatnashayotgan qarzdor ham o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashish huquqiga ega. Qarzdor almashgani tufayli yangi qarzdor majburiyatli bo'lib qolishiga – qarzning (majburiyatning) ko'chirilishi deyiladi.

Qarzdorning o'z qarzini boshqa shaxsga o'tkazishiga faqat kreditorning roziligi bilan yo'l qo'yiladi (FK, 322-modda). Qarzdor uchun qaysi kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishning farqi yo'q bo'lsa ham kreditor uchun kim yangi qarzdor bo'lishining ahamiyati bor. Avvalo, kreditorning yangi qarzdorning mulkiy holati, ish qobiliyati hamda majburiyatni bajarishga qodir bo'lish-bo'lmasligi qiziqtiradi. Agar, masalan, yuqori malakali usta ishni bajarishni o'z shogirdiga

topshirmoqchi bo'lsa, kreditor ish manfaatlarini ko'zlab bunga ro'
bo'lmasligi ham mumkin. Dastlabki qarzdor boshqa shaxsga maj
buriyatini o'tkazganida kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan
butunlay ozod bo'ladi. Uning barcha majburiyati yangi qarzdor zim
masiga o'tadi. Kreditor bilan dastlabki qarzdor o'rtasidagi munosa
batlarga asoslangan barcha e'tirozlarni yangi qarzdor kreditorning
talabiga qarshi qo'ya oladi, jumladan, yangi qarzdor ham dastlabki
qarzdor kabi majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarzning
qisman to'langanligini yoxud hujjatda ko'rsatilganga qaraganda kamroq
summada olinganligini aytib, e'tirozlarini bildira oladi. Kreditor yangi
qarzdordan majburiyatni to'la hajmda bajarishni talab qila oladi, chunki
majburiyatni ko'chirishda uning mazmuni o'zgarmaydi. Masalan, qarz
shartnomasida qarzdor almashsa, kreditor yangi qarzdordan to'la
hajmda to'lanishini talab qila oladi.

Agar kafil yoki garovga qo'yuvchi yangi qarzdor uchun javobgar
bo'lishiga rozilik bermasa, kafillik yoki uchinchi shaxs tomonidan
berilgan garov qarzning boshqa shaxsga ko'chirilishi bilan bekor bo'ladi.
Qarzni (majburiyatni) ko'chirish ko'pincha fuqarolarning o'zaro mu-
nosabatlarida qo'llaniladi. Ammo majburiyat qarzdorning shaxsi bilan
bog'liq bo'lsa, qarzni ko'chirish mumkin emas.

Yozma shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talab qilish huquqini
o'tkazish va qarzni (majburiyatni) ko'chirish oddiy yozma shaklda
qilinishi lozim. Agar bitim notarial tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan
o'tkazilgan bo'lsa, u holda ushbu tegishli shaklga rioya qilingan holda
amalga oshiriladi. FKning 323-moddasida qarzni ham, majburiyat
bo'yicha ijroni ham bir paytda boshqa shaxsga o'tkazish qoidalari
nazarda tutilgan. Bunga asosan qarzdorni qarzni to'lash majburiyatidan
ozod qilmagan holda qarzni yoki uning bir qismini boshqa shaxsga
o'tkazishga ruxsat beriladi. Bu holda har ikkala qarzdor majburiyatning
bajarilishi uchun sherik (solidar) javobgar bo'ladi. Qarzdorning uchinchi
shaxs bilan shartnomasi asosida uchinchi shaxs majburiyatining baja-
rilishi bo'yicha kreditor oldida emas, balki faqat qarzdor oldida burchli
bo'ladi.

3-§. Regress majburiyat

Regress fuqarolik huquqida qaytarish tushunchasini, masalan, biro
uchun to'langan pulning qaytarish to'g'risidagi talabni bildirad
Qaytarma majburiyat sheriklik va qo'shimcha majburiyatlarni bajarish

dan kelib chiqadi. Sherik qarzdorlardan biri kreditorga nisbatan majburiyatni to'la hajmda bajarib, keyinchalik ular uchun to'langan summani, qilingan ish xarajatlarini qolgan qarzdorlardan qaytarma talab asosida qoplata oladi.

Qaytarma (regress) majburiyat, deb bir taraf ikkinchi taraf uchun uchinchi shaxs oldida bajargan majburiyatni qaytarish to'g'risida talab qila olish huquqiga aytiladi. Regress (qaytarma) talabda ham boshqa majburiyatlar singari ikki taraf ishtirok etadi. H. Rahmonqulovning fikricha kreditor regrediyent qarzdor regressat, deb nomlanadi. Masalan, qarz shartnomasiga asosan qarzdorlardan biri qarzni to'la hajmda to'lasa, qarz majburiyati bekor bo'ladi. Lekin boshqa qarzdorlar uchun qarzni to'lagan qarzdor ulardan tegishli summani undirish uchun qaytarma talab qila oladi. Agar majburiyatni to'la hajmda bajargan qarzdor bu to'g'rida boshqa sherik qarzdorlarini ogohlantirmasa, sherik qarzdorlar majburiyatni bajarmagan bo'lsa, zarar ko'rgan qarzdor qolgan qarzdorlarga nisbatan qaytarma da'vo qo'zg'ata olmaydi. U faqat kreditorga nisbatangina uning asossiz olganini kaytarishi to'g'risida da'vo qila oladi. Qaytarma talab uchinchi shaxsga nisbatan qilingan xarajatning umumiy miqdoridan oshmasligi kerak.

Qaytarma majburiyat xo'jalik tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarda ko'proq tarqalgan. Jumladan, mahsulot yetkazib beruvchi tashkilotdan sotib oluvchi tashkilotga mahsulot sifatsiz bo'lgani uchun jarima to'laganida – bunday sanksiyaga (jarima) tortilishi mahsulot tayyorlovchi tashkilotning shartnoma shartlarini buzganligi sababli vujudga kelganligi ko'rsatilib, keyinchalik bu jarima summasining o'ziga qaytarilishi to'g'risida mahsulot tayyorlovchi tashkilotga qaytarma da'vo qo'zg'ata oladi.

Binobarin, qaytarma da'vo tashkilotlar o'rtasida har bir xo'jalik yurituvchi subyektning o'z majburiyatiga nisbatan javobgarligini oshiradi va u muayyan ahamiyatga ega bo'ladi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Ulushli majburiyatlar deb nimaga aytiladi?*
2. *Majburiyatda qatnashuvchi taraflar nima deb aytiladi?*
3. *Aralash sheriklik tushunchasiga ta'rif bering.*
4. *Kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari qaysi hollarda boshqa shaxslarga o'tadi.*
5. *Qaytarma majburiyat deb qanday majburiyatga aytiladi?*
6. *Kreditorning almashinishi deb nimaga aytiladi?*

7. Qaysi hollarda qarzni ko'chirish mumkin emas?
8. Regridiyent nima?
9. Talab qilish huquqini o'tkazishga qaysi hollarda yo'l qo'yilmaydi?
10. Majburiyatda shaxslarning o'zgarishiga qaysi hollarda ruxsat beriladi?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Majburiyatga doir munosabatlarda subyekt sifatida ishtirok etuvchilar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Fuqarolar, yuridik shaxslar.
B. Fuqarolar,tijoratchi yuridik shaxslar.
C. Jismoniy shaxslar,yuridik shaxslar, davlat.
D. Fuqarolar, yuridik shaxslar,.O'zbekiston Respublikasi.

2. Ko'p shaxslar ishtirok etgan majburiyatlar qanday nomlanadi?

A. Aktiv majburiyatlar.
B. Passiv majburiyatlar.
C. Ulushli va sherik majburiyatlar.
D. Ko'p tomonlama majburiyatlar.

3. Agar sheriklik majburiyatida kreditorlar bir necha bo'lsa.....?

A. Ulushli talablar vujudga keladi.
B. Sherik talablar vujudga keladi.
C. Subsidiar talablar vujudga keladi.
D. Talablar vujudga kelmaydi.

4. Regress majburiyat qanday majburiyatlardan kelib chiqadi?

A. Natural majburiyatlardan.
B. Fakultativ majburiyatlardan.
C. Sheriklik va qo'shimcha majburiyatlardan.
D. Ikki tomonlama majburiyatlardan.

5. Kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga qaysi holda o'tmaydi?

A. Kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida.
B. Kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq.
C. Qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilmasligi oqibatida.
D. Sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga o'tishi natijasida.

1-§. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi

Majburiyatlarni bajarish, deb qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanish tushuniladi. Qarzdorning majburiyatni bajarishi kreditorga ashyoni topshirish, ma'lum ishni bajarish, jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni qoplash, asossiz olingan mulkni qaytarish kabilardan iborat.

Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish mulkiy munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishda katta rol o'ynaydi.

Majburiyatlar FKning 236-moddasida aytilganidek, majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmagan taqdirda esa, ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Bunda taraflarning har biri o'z majburiyatlarini ancha tejamli bajarish, ikkinchi tomonga uning o'z majburiyatlarini bajarishda har tomonlama yordam ko'rsatishi lozim.

Majburiyatlar davlat hujjatlari va shartnomalardan kelib chiqqan bo'lsa, ularda ko'rsatilgan talab va shartlarga muvofiq bajarilishi kerak. Agar davlat hujjatlarida majburiyatni bajarish sharti ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatlar o'zaro kelishib qo'yiladigan talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi zarur. Majburiyatni bajarishda har ikki tomon xo'jalik aloqalarining rivojlanishini ko'zlab, tejamlilik bilan va o'zaro hamkorlikda zarur harakatlarni qilishlari talab etiladi.

Majburiyatlarni bajarish bir qator tamoyillarga asoslanadi. Ular majburiyatlarni tegishli darajada bajarish, kelishilgan va maqbul usulda bajarish, majburiyatni tegishli shaxs uchun bajarish, aniq bajarish, tejamlilik va o'zaro hamkorlikda bajarish kabilardir. Majburiyatlarni tegishli darajada bajarish deganda, majburiyatlar qo'yilgan talablarga to'liq javob beradigan darajada, bekami ko'st va belgilangan muddatda bajarilishi nazarda tutiladi. Huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi

shaxslar o‘z majburiyatlarining lozim darajada bajarilishidan bab-baravar manfaatdor bo‘lishlari, bir-birlariga ko‘maklashishlari faraz qilinadi. Majburiyatlarning lozim darajada bajarilishi jamiyat manfaati hamda uning tobora o‘sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida majburiyatlarni tegishli ravishda bajarilishidan nafaqat majburiyat o‘z foydasiga bajarilayotgan subyekt, balki oxir-oqibatda jamiyatning har bir a’zosi manfaatdor bo‘ladi. Chunki barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan o‘z majburiyatini lozim darajada bajarmasligi boshqa subyektlar uchun ham, garchi ular bevosita bunda kreditor sifatida qatnashmasalar-da, salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin.

Majburiyatlarni tegishli ravishda bajarish ularni qonun hujjatlariga, shartnoma shartlariga, ish muomalasi odatlariga, odatda qo‘yiladigan talablarga muvofiq ravishda shartnoma narsasining sifati, miqdori, hajmi bo‘yicha o‘z vaqtida bajarilishini anglatadi.

Majburiyatlarni bajarishning yana bir tamoyili bu majburiyatlar kelishilgan va taraflar uchun maqbul usulda bajarilishidan iborat. Majburiyatni bajarish usuli, agar bu usul majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa va qonun bilan belgilab qo‘yilgan bo‘lmasa, shartnomada ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. Ushbu tamoyil mazmuniga ko‘ra, o‘z navbatida majburiyatlarning real bajarilishi, uni bajarishda tejamli usullardan foydalanish, majburiyat bajarilishida taraflarning hamkorlik qilish haqidagi qoidalarini anglatadi. Bu qoidalarni ham shartli ravishda, garchi qonunda bevosita sanab o‘tilmagan bo‘lsa-da, majburiyatlarni bajarish tamoyillari sifatida qarash mumkin. Majburiyatlarning aniq bajarilishi shartnomada ko‘rsatilgan harakatning aynan o‘zi bajarilishining, topshirilishi lozim bo‘lgan narsaning (mahsulotning) asl holatida topshirilishini bildiradi.

Majburiyatning qarzdor aybi bilan kechiktirilishi yoki lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib belgilangan neustoyka (jarima, penya)ning ham majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelib chiqqan zararning undirilishi majburiyatni asl holida bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari majburiyatni bajarishda bir tomonlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama o‘zgartirishga yo‘l qo‘yilmaydi (FK, 237-modda). Ammo bu qoida yuqorida aytilganidek, qonunda nazarda tutilgan ayrim hollarda ba’zi majburiyatlar uchun qo‘llanilmaydi. Jumladan, topshiriq shartnomasi

bo'yicha topshiriq beruvchi bergan topshirig'ini har vaqt bekor qila oladi, topshiriq olgan shaxs xohlagan vaqtida topshiriqni bajarishdan bosh torta oladi. Temir yo'l va boshqa turdagi transport vositasida yo'lovchilar tashish munosabatida ham yo'lovchi talabi bilan shartnoma har qachon bekor qilinishi mumkin.

Majburiyatlarni bajarishda tejamlilik qoidasiga muvofiq taraflar kam xarajat bilan ko'p foyda keltirishga qaratilgan harakatlarni qilishlari lozim. Bu qoida kreditor va qarzdorga majburiyatni bajarish jarayonida eng qulay hamda eng foydali usuldan foydalanish lozimligini belgilaydi. Jumladan, pudrat shartnomasi bo'yicha pudratchi ishni buyurtmachi materialidan bajarishda materialni tejamlilik bilan sarflashi va u noto'g'ri ishlatilishi uchun javobgar bo'lishi belgilangan. Yuk tashish shartnomasiga asosan yuk tashuvchi yukni eng qisqa yo'ldan tashishi ko'rsatilgan.

Majburiyatlarni bajarishda o'zaro hamkorlik tamoyiliga binoan har ikki tomon majburiyatni bajarishda bir-birlariga zarur bo'lgan yordamni ko'rsatishlari lozim. Jumladan, kreditor majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lishi bilan birga qarzdorning o'z majburiyatini bajarishda unga yordam berishga, ko'maklashishga ham majbur. Masalan, kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq qishloq xo'jalik mahsulotlarining davlat yo'li bilan xarid qilinishida tayyorlovchi (mahsulot qabul qiluvchi) tashkilotlar qishloq xo'jalik korxonalariga mahsulotlar etishtirishda, mahsulotni tashishni tashkil qilishda yordam ko'rsatishi zarur.

Majburiyatlarni tegishli shaxs uchun bajarish tamoyili FKning 240-moddasida o'z ifodasini topgan. Bunga asosan taraflarning kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lsa va ish muomalasi odatlaridan yoki majburiyatni bajarish chog'ida ijroni kreditorning o'zi yoki bu ish uchun u vakolat bergan shaxs qabul qilayotganligini isbotlashni talab qilishga haqli bo'ladi va bunday talabni qo'ymaganlik oqibatlari xavfi uning zimmasida bo'ladi.

2-§. Majburiyatlarni bajaruvchi subyektlar

Majburiyatni o'z nomidan ijro etuvchi va ijroni qabul qilib oluvchilar majburiyat ijrosining subyekti hisoblanadilar. Ijro subyektlari majburiyat subyektlariga hamma vaqt ham o'xshamasligi mumkin. Majburiyat subyektlari barcha hollarda qarzdor va kreditor bo'ladi. Ijro subyektlari esa, ayrim hollarda qarzdor uchun majburiyatni

bajaruvchi boshqa biron shaxs bo'lishi, kreditor uchun ijroni qabul qiluvchi uchinchi bir shaxs bo'lishi ham mumkin.

Ammo ba'zi hollarda majburiyat kreditor uchun uning ko'rsatmasiga binoan, boshqa shaxsga ham ijro etilishi mumkin. Masalan, mahsulot oluvchi ulgurji savdo bazasi manziliga kelishi lozim bo'lgan mahsulot (tovar)ning bevosita savdo korxonalariga yuborilishi to'g'risida mahsulot yetkazuvchi bilan kelishishi mumkin.

Qarzni depozitga qo'yish yo'li bilan majburiyatning bajarilishi to'g'risida FKning 249-moddasida aytilganki, majburiyat bajarilishi lozim bo'lgan joyda kreditor yoki ijroni qabul qilib olish uchun u vakil qilgan shaxs bo'lmasa yoki vakil rozi bo'lmasa: majburiyat bo'yicha kim kreditor ekanligi xususida aniqlik yo'qligi ko'rinib turgan bo'lsa, xususan, bu haqda kreditor va boshqa shaxslar o'rtasida nizo chiqqanligi munosabati bilan, kreditorning ijroni qabul qilishdan bo'yin tovlashi yoki uning tomonidan boshqacha yo'l bilan kechiktirilishi munosabati bilan amalga oshiriladi.

Pul summasini yoki qimmatli qog'ozlarni notarius yoxud sudning depozitga qo'yishi, majburiyatni bajarishi hisoblanadi. Depozitga pul yoki qimmatli qog'ozlar qo'ygan notarius yoxud sud kreditorni bundan xabardor qiladi. Notarial idoraning depozitga qarzni qo'yish yo'li bilan majburiyatning bajarilishiga oid munosabatlar O'zbekiston Respublikasining «Notariat to'g'risida»gi qonuni bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunning 74-moddasida aytilishicha, pul summalari va qimmatli qog'ozlar depozitga qo'yilganligi haqida notarius kreditorga xabar qiladi va uning talabi bo'yicha unga tegishli bo'lgan pul summalari va qimmatli qog'ozlarni topshiradi.

Majburiyatning uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi FKning 241-moddasida ko'rsatilgan. Umuman, majburiyatning bajarilishi FKnin 241-moddasida ko'rsatilganidek, uchinchi shaxs zimmasiga ham yukla tilishi mumkin. Qonunda aytilishicha, agar qonun hujjatlarida yo shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa; shuningdek, uchinchi shaxs taraflardan biri bilan tegishli shartnoma orqali bog'liq bo'lsa, shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilishini uchinchi shaxs zimmasiga yuklash uchun quyidagi asoslar bo'lishi kerak:

1. Belgilangan qoidalarda nazarda tutilgan bo'lishi, jumladan, yukni bir necha transport korxonasi ishtirokida tashishda shartnoma faqat bir transport korxonasi (yukni jo'natish punkti) bilan tuzilsa

ham majburiyatni bajarishda (yukni tashishda) boshqa transport korxonalarining ishtiroki transport qonunlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

2. Ma'muriy jihatdan bo'ysunish holati bo'lishi, masalan, qurilish tresti bilan o'ziga bo'ysungan qurilish boshqarmasiga majburiyatni bajarishni topshirishi kerak;

3. Majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklanishi shartnoma bilan belgilangan bo'lishi kerak. Jumladan, ta'minotchi tashkilot mahsulotni yetkazuvchidan olib, o'zi iste'molchilarga yubormasdan, bu vazifani (majburiyatni bajarishni) o'zaro kelishuv bo'yicha mahsulot yetkazib beruvchiga yuklashi ham mumkin.

Bunday hollarda FKning 241-moddasi, 2-bandida ko'rsatilganidek, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan majburiyatni qarzdorning shaxsan o'zi bajarishiga majburligi anglashilmasa, kreditor qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan taklif qilingan ijroni qabul qilishi shart. Biroq majburiyat bajarilmaganligi uchun basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada uchinchi shaxsning javobgar bo'lishi nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnomadagi taraf javobgar bo'ladi.

3-§. Majburiyatni bajarish predmeti

Moddiy narsalar (ashyolar, pullar), shuningdek, ijodiy mehnat natijalari (yaratilgan asarlar), umuman, nimaning barpo etilishi yoki topshirilishi to'g'risida majburiyat belgilansa, u bajarish predmeti bo'ladi. Faqat u fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar bo'lishi kerak. Masalan, kreditorga majburiyat bo'yicha muayyan bir ashyoni, jumladan, o'ziga xos belgilari bo'lgan narsani topshirish lozim.

Aytaylik, majburiyat predmeti jismiy alomatlari, jumladan, son, og'irlik yoki o'lchov bilan belgilanadigan bo'lsa – qarzdor tomonidan shu xildagi son, og'irlik yoki o'lchov bilan belgilanadigan ashyo topshirilishi kerak.

Pul majburiyatida u so'mlar bilan chet el valutasidagi muayyan summadagi ekvivalent (teng) bo'lgan summadagi yoki shartli pul birliklari (Evro, «maxsus qarz olish huquqlari» va hokazolar) bilan to'lanishi lozimligi nazarda tutilishi mumkin. Bunday hollarda, odatda, hisob-kitoblar to'lov kunidagi rasmiy kurs bo'yicha belgilanadi. Pul to'g'risidagi majburiyatlarni chet el valutasida ifodalash hamda to'lashga faqat O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan hollarda va tartibda yo'l qo'yiladi.

Pul majburiyatlari bo'yicha talablarni qondirish navbati haqida to'xtalib shuni eslatish kerakki, to'lov amalga oshirilayotganda mab-

lag'lar yetarli bo'lmasa (FKning 248-moddasi), sudlar shundan kelib chiqishlari lozimki, asosiy qarz summalaridan oldin to'lanishi lozim bo'lgan foizlarni, pul majburiyatlari bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'laridan foydalanganlik uchun foizlar, shu jumladan, qarz, kredit, avans, oldindan haq to'lash va hokazolardan foydalanganlik uchun foizlar va boshqalarni tushunishlari lozim, deb tavsiya beradi O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining qarori.

Muqobil va fakultativ majburiyatlar, qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini qilishga majbur bo'lishi (FKning 250-moddasi) muqobil majburiyat hisoblanadi. Jumladan, ikki fuqaro o'rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi oluvchiga o'zida bo'lgan bir narxdagi ikki narsadan birini, masalan, yo televizor yoki xolodilnikni sotish to'g'risida kelishishlari mumkin. Bunda shartnoma predmeti ikki ashyo bo'lib ko'riladi. Bu ashyolardan birini tanlab olish bilan majburiyatni bajarish huquqi qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan boshqacha hol anglashilmasa qarzdorga beriladi.

Fakultativ majburiyat deb, asosan, qarzdor muayyan bir harakatni qilishga majbur bo'lib, shu bilan birga mazkur majburiyatda nazarda tutilgan harakat o'rniga boshqa bir harakatni qilish huquqini o'zida saqlab qolishga aytiladi. Jumladan, shartnomada televizorning sotilishi ko'rsatiladi, ammo shu bilan birga sotuvchi televizor o'rniga xolodilnikni sotish huquqini o'ziga belgilab qo'yadi.

Majburiyatlarning muqobil va fakultativ majburiyatlarga bo'linib bajarilishining ma'lum huquqiy oqibatlari bor. Jumladan, muqobil majburiyatda ko'rsatilgan ashyolardan biri tasodifan nobud bo'lsa, o'rniga ikkinchisi topshiriladi. Demak, bunday holda majburiyat bekor bo'lmaydi. Ammo fakultativ majburiyatda ko'rsatilgan asosiy narsa tasodifan, qarzdorning aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda nobud bo'lsa, bunday majburiyat bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli bekor bo'ladi.

4-§. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli

Majburiyatni bajarish muddati qonun bilan yoki taraflarning o'zaro kelishuvi bilan yoxud sud qarori bilan belgilanishi mumkin. Majburiyatni bajarish muddati kalendar sana bilan yoki muayyan vaqtda, masalan, uch oy ichida bajarilishini ko'rsatish bilan yoxud biron hodisaning vujudga kelishi, jumladan, paxta hosilining yig'ishtirib olinishi vaqti bilan ko'rsatilishi mumkin. Muddatlar umumiy va juz'iy, asosiy va maxsus, boshlang'ich va oxirgi muddatlarga bo'linishi mumkin.

Umumiy muddat – barcha majburiyatning butunlay bajarilishi muddati bo'lsa, juz'iy muddat – majburiyatning qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan qismlarga bo'linib, qisman bajarilishidir. Bunday muddatlar asosiy muddatlar hisoblanadi, chunki bu muddatlar taraflarning asosiy majburiyatlarini bajarishlari uchun belgilanadi,

Maxsus muddatlar biron-bir qo'shimcha, maxsus harakatlarni bajarish, jumladan, qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda zarur hujjatlarni topshirish, mahsulotda bo'lgan kamchiliklar to'g'risida dalolatnomalar tuzish uchun belgilangan muddatlardir.

Ba'zi majburiyatlarda, masalan, pudrat shartnomasida ishni boshlash muddati boshlang'ich muddat va ishni tamomlash muddati oxirgi muddat qilib ko'rsatilishi mumkin. Muddatlarni hisoblashga oid qoidalar FKning 145–148-moddalarida ko'rsatilgan. Bajarish muddati belgilanmagan majburiyatlar ham uchraydi. Ba'zi hollarda o'zaro shartnoma tuzishda majburiyatni bajarish muddatini belgilamasliklari yoki majburiyatning kreditor yoki qarzdor talab qilgan zahoti bajarilishi kerakligini belgilashlari mumkin.

Agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilanib qo'yilmagan bo'lsa, kreditor majburiyatda ijroni talab qilishga, qarzdor esa, ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab etti kunlik muddat ichida bajarishi shart (FK, 242-modda). Muddat ko'rsatilmay belgilangan majburiyatlarga omonat saqlash majburiyatini ko'rsatish mumkin. Taraflardan birining talabi bo'yicha omonat shartnomasi har qachon bekor qilinishi va ashyoni omonatga qo'ygan shaxs har qachon uning kaytarilishini talab qilishga, omonat saqlovchi esa, darhol qaytarishga majbur bo'ladi. Agar ashyolar talab qilib olinguncha yoki muddat ko'rsatilmay saqlash uchun topshirilgan bo'lsa, omonat saqlovchi har qachon shartnomadan bosh torta oladi, ammo bu holda u omonat topshirgan shaxsga mulkni qayta qabul qilish uchun mazkur sharoitlarda yetarli muddat berishga majbur. Qonun ba'zi hollarda kreditorga ham ijroni qabul qilishga tayyorgarlik ko'rish uchun muhlat olish mumkinligini belgilaydi.

Jumladan, agar mulk ijarasi shartnomasi muddati ko'rsatilmay tuzilgan bo'lsa, bu holda u noma'lum muddatga tuzilgan sanaladi va har ikki taraf xohlagan vaqtda shartnomani bekor qila oladilar. Bu holda shartnomani bekor qilmoqchi bo'lgan taraf ikkinchi tarafni bir

oy oldin ko'chmas mulk ijarasida esa, uch oy ilgari yozma ogohlantirilishi lozim, deb ko'rsatiladi.

Majburiyatlar muddatidan ilgari ham bajarilishi mumkin. Majburiyatning bajarilishi vaqti kreditor uchun har xil ahamiyatga ega bo'ladi. Jumladan, kreditor omonatga qo'yilgan narsani muddatidan ilgari o'ziga kaytarilishini istamasligi qarz shartnomasi bo'yicha esa, berilgan qarzning muddatidan avval kaytarilishiga karshi bo'lmasligi mumkin. Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoxud majburiyatlarning mohiyatidan yoinki ish muomalasi odatlaridan yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablardan anglashilsa, qarzdor majburiyatni muddatidan ilgari bajarishga haqli, kreditor esa, ijroni muddatidan ilgari qabul qilishi shart (FK, 243-modda).

Fuqarolik huquqida majburiyatni ijro etish joyi ham muhim ahamiyatga ega. FKning 246-moddasiga asosan agar majburiyatni bajarish joyi qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa va majburiyatning mohiyatidan yoxud ish muomalasi odatlaridan yoinki odatda qo'yiladigan talablardan kelib chiqmasa, ijro quyidagi joylarda amalga oshirilishi kerak:

1. Ko'chmas mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo'yicha mol-mulk turgan joyda;

2. Tashishni nazarda tutadigan tovar yoki boshqa mol-mulkni topshirish majburiyatlar bo'yicha tovarni kreditorga yetkazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida;

3. Qarzdorning tovarni yoki boshqa mol-mulkni topshirish yuzasidan o'zga majburiyatlari bo'yicha mol-mulkni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning kelib chiqish paytida bu joy kreditorga ma'lum bo'lgan bo'lsa;

4. Pul majburiyati bo'yicha-majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo'lsa, uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yerida, agar kreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha o'z yashash joyini yoki joylashgan yerini o'zgartirgan bo'lsa, va bu haqda qarzdorni xabardor qilgan bo'lsa, ijro bilan bog'liq hamma xarajatlarni kreditor hisobidan qilgan holda, uning yangi yashash joyida yoki joylashgan yerida;

5. Boshqa barcha majburiyatlar bo'yicha – qarzdorning yashash joyida, agar qarzdor yuridik shaxs bo'lsa, uning joylashgan yerida.

Majburiyatni ijro etish usuli – bu majburiyat tuzilgan shartnomaning shartlari yoki huquq normalari bilan belgilangan tartibda ijro etilishidir.

Ba'zi majburiyatlar o'zining mazmuniga ko'ra birdaniga va batamom ijro etiladi. Jumladan, xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyoni, masalan, sotilgan televizorni topshirish majburiyati bir vaqtda va batamom ijro etiladi. Boshqa bir xil majburiyatlar, aksincha, qismlarga bo'linib, bir qancha vaqt davomida ijro etilishi mumkin. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berishda moddiy ta'minot unga bir necha yillar davomida beriladi, ya'ni majburiyat qismlarga bo'linib, bir kancha vaqt davomida bajariladi. Aksariyat majburiyat, masalan, tashkilotlarga sotilgan mahsulot (tovar)larni yetkazib berish va buning uchun haq to'lash majburiyatlari birdaniga, qismlarga bo'lib-bo'lib ham bajarilishi mumkin.

Ba'zi hollarda majburiyatning qismlarga bo'linib ijro etilishi kreditor uchun noqulay bo'lishi mumkin. Masalan, qish faslida sotiladigan kiyimlarni bir necha chorakka bo'lib, bahor va yoz fasllarida yetkazib berilishi xo'jalik hisobida ish ko'ruvchi savdo tashkilotini kanoatlantirmasligi mumkin. Bunday hollarda boshqacha tartib qonun hujjatlarida, shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki ish muomalasi odatlaridan yoxud majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, kreditor majburiyatning qismlarga bo'lib bajarilishini qabul qilmaslikka haqli (FK, 239-moddasi). Bunday ijroni kreditor qabul qilmasa, qarzdor majburiyatni lozim darajada bajarmagan yoki butunlay bajarmagan hisoblanadi.

Ba'zi hollarda ikki tomonlama majburiyatlarda kimning eng avval o'z majburiyatini ijro etishi lozimligi ma'lum bo'ladi. Masalan, vositachilik shartnomasi bo'yicha vositachi avval o'z majburiyatini bajaradi, narsani sotadi, keyin xizmat haqini oladi; chakana savdo magazinida oluvchi tovarning qiymatini avval to'laydi, keyin molni oladi va h.k. Agar taraflardan biri o'z majburiyatini avval bajarishi noma'lum bo'lganda, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mohiyatidan boshqacha hol kelib chiqmasa, shartnoma yuzasidan olingan o'zaro majburiyatlar bir vaqtda bajarilishi lozim bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan qoida dispozitiv xarakterda bo'lganligi tufayli majburiyatning avvalo kim tomonidan bajarilishi, masalan, sotilgan narsaning topshirilishi yoki pulning to'lanishi o'zaro kelishuv bo'yicha ham belgilanishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. Sherikli, hissali va qo'shimcha majburiyatlarni bir-biridan farqi nimalardan iborat?

2. *Majburiyatlarda shaxslarning almashinishiga qaysi holatda ruxsat berilmaydi?*
3. *Majburiyatda qatnashuvchi shaxslarning ko'pchilik bo'lishi qonunda nazarda tutilganmi?*
4. *Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishiga yo'l qo'yiladimi?*
5. *Kreditor huquqlarining boshqa shaxsga o'tish asoslari va tartibi qanday?*
6. *Boshqa shaxsga o'tadigan kreditor huquqlarining hajmi deganda nimalar nazarda tutiladi?*
7. *Talabda boshqa shaxs foydasiga voz kechish shartlari va shakli qanday?*
8. *Qarzni va ijroni boshqa shaxsga o'tkazish nimalarda namoyon bo'ladi?*
9. *Majburiyatni bajarish muddati tushunchasiga izoh bering.*
10. *Majburiyatni bajarish predmeti nima?*
11. *Fuqaro Aliyev «Zarbdor» qurilish firmasi bilan uy qurib berish to'g'risida shartnoma tuzdi. Uyning 50% qurib bitirilgandan so'ng uyning qolgan qismini o'zi qurib tugatishga qaror qildi. Fuqaro Aliyev bunday qilishga haqlimi? Haqli bo'lsa qaysi asoslarga ko'ra? Bunday holda fuqaro Aliyev qurilish firmasi bilan hisob-kitoblarni qanday amalga oshiradi? Bu yerda «Zarbdor» qurilish firmasining majburiyatlari shartnomada ko'rsatilgan hollarda aniq bajarilgan hisoblanadimi?*
12. *O'zbekistonning qadimiy joylari bo'ylab avtobusda uyushtirilgan sayohat davrida avtobus Buxoro shahriga yetib kelganda buzulib qoldi. Natijada Xiva shahrini tomosha qilishga vaqt qolmadi. Sayohatdan so'ng sayyohlar tomonidan sayohatni uyushtirgan sayyohlik firmasiga e'tiroz bildirildi, ammo hech qanday natijaga erishib bo'lmadi. Bu vaziyatda sayyohlik firmasi to'g'ri harakat qilganmi? Sayyohlarning talabi to'g'rimi? Bu sharoitda ularga qanday maslahat bersa bo'ladi?*

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Majburiyatning bajarilishini uchinchi shaxs zimmasiga yuklash uchun keltirilgan asoslardan qaysi biri noto'g'ri?

A. Belgilangan qoidalarda nazarda tutilgan bo'lishi kerak.
B. Ma'muriy jihatdan bo'ysunish holati bo'lishi kerak.
C. Majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklanishi shartnoma bilan belgilangan bo'lishi kerak.
D. Bevosita qonunda belgilangan bo'lishi kerak.

2. Majburiyatlarni bajaruvchi subyektlar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Jismoniy shaxslar. B. Yuridik shaxslar.
C. Kreditor va qarzdor. D. Fuqarolar.

3. Majburiyatni bajarish joyi qanday hujjatlarda belgilanadi?

A. Nizomda. B. Shartnomada.
C. Qonunda. D. Qonun hujjatlari va shartnomada.

XX bob. MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI TA'MINLASH

1-§. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash tushunchasi

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash deb qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan choraga aytiladi. Bunday chora qonun yoki shartnomaga binoan asosiy majburiyatga qo'shimcha qilib belgilanadi. Majburiyat bajarilishini ta'minlashning mohiyati shundan iboratki, qarzdor zimmasida bo'lgan majburiyat belgilangan muddatda bajarilmasa yoki boshqacha tarzda buzilsa, kreditorda ziyonlarni undirishga bo'lgan huquqdan tashqari majburiyatning obyektini tashkil etgan harakatni qilishga qarzdorni majbur qiladigan boshqa mulkiy ta'sir choralarini qo'shimcha ravishda tatbiq etilishini talab qilish huquqi paydo bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf uchun noqulay oqibatlarning vujudga kelishi mumkinligi shartnomalarni kerakli hajmda bajarishga ularni majbur qiladi, vazifalarini vijdonan bajarishga da'vat etadi, shuning o'zi bilan davlat va shartnoma intizomining mustahkamlanishi ma'lum darajada ta'minlanadi.

Majburiyatlarning bajarilishi har xil usul bilan ta'minlanadi. Mazkur usullar yo qonun bilan belgilanishi, yoki shartnomaga asoslangan bo'lishi mumkin. Fuqarolik qonunchiligida majburiyatning bajarilishini ta'minlash **neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa usullar** bilan ta'minlanishi mumkin (FK, 259-modda).

Ushbu usullardan hech qaysisi o'zicha mustaqil ravishda qo'llanilmaydi. Bularning hammasi biron-bir majburiyatning mavjud bo'lishini ko'rsatib, mazkur majburiyatning bajarish maqsadlarini ko'zlab belgilanadi.

Bunda shartnoma bo'yicha belgilangan majburiyat – asosiy majburiyat bo'lib, uning bajarilishini ta'minlash usuli esa, qo'shimcha majburiyat hisoblanadi. Jumladan, mahsulot yetkazib berish yoki pudrat shartnomasidan kelib chiqadigan asosiy majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlaydigan qo'shimcha majburiyat hisoblanadi.

Ba'zi majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash maxsus qonunlarda nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday majburiyat munosabatlarini ta'minlash fuqarolik kodeksida berilgan umumiy qoidalar bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga, muayyan majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari bir vaqtning o'zida qonun bilan ham, shartnoma bilan ham belgilanishi mumkin.

Masalan, neustoyka va garov bir vaqtning o'zida shartnoma bilan ham, qonun bilan ham nazarda tutilishi mumkin. Boshqa usullar esa, jumladan, zakalat faqat kelishuv bo'yichagina belgilanadi.

Fuqarolik huquqining mazkur instituti majburiyatlarni qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasida kreditorga kelishi mumkin bo'lgan zarar oqibatlarining oldini olishga qaratiladi. Ammo mazkur usullarning har qaysisi bilan ko'rsatilgan maqsadga erishish har xil bo'ladi.

Neustoyka va zakalat qarzdor tomonidan majburiyatning asl holatida bajarilishini ta'minlaydi va majburiyat ijro etilmagan holda qarzdorga muayyan javobgarlik belgilanishini ko'rsatadi. Neustoyka va zakalat ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi tufayli yetkazilgan zararning kreditor tomonidan undirilishini engillashtiradi. Qarzdor tomonidan mulkning garovga qo'yilishi asosiy majburiyat u tomonidan real bajarilishini muayyan darajada ta'minlaydi va mazkur majburiyatning bajarilmasligi tufayli vujudga kelgan kreditor talablarini qondirishga ko'proq imkoniyat beradi.

Uchinchi shaxs tomonidan belgilangan garov, kafolat va kafillik majburiyatning bajarilmagani holda zararning qoplanishi, foizlarning yoki neustoykalarning to'lanishi to'g'risida kreditor tomonidan qo'yilgan talablarning qondirilishini ta'minlaydi.

Majburiyatning bajarilishi mazkur majburiyat yuzasidan kreditor bo'lgan shaxs bilan majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlagan uchinchi shaxs o'rtasida majburiyatga oid huquqiy munosabatni va asosiy majburiyatga nisbatan bo'lgan qo'shimcha huquqiy munosabatni vujudga keltiradi.

Mazkur majburiyatning qo'shimcha xarakterda bo'lishi qator huquqiy masalalarda ko'riladi.

FKning 259-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyatning bajarilishini ta'minlash to'g'risidagi kelishuvning haqiqiy emasligi ushbu majburiyatning (asosiy majburiyatning) haqiqiy emasligiga olib kelmaydi.

Biroq, asosiy majburiyatning haqiqiy emasligi uning bajarilishini ta'minlaydigan majburiyatning haqiqiy emasligiga olib keladi.

2-§. Neustoyka — majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Neustoyka qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasidir (FK, 260-modda). Neustoyka jarima va penya shaklida bo'ladi.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari sifatida ko'rilgan jarima bilan penya o'rtasida hech qanday muhim farq yo'q. Ular faqat hisoblashish usullari *jihatidangina bir-biridan farq qiladi. Penya* majburiyatning bajarilishi kechiktirilganda qo'llaniladi va muayyan vaqt masalan, o'n, yigirma, o'ttiz kun davomida hisoblanadi. Penya majburiyatning bajarilishi kechiktirilganida kechiktirishning barcha muddati davomida hisoblanib bajarilmagan summasi yuzasidan belgilangan foizlar bilan undiriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirish vaqti oshib borgan sari penya summasining ham o'sib borishi majburiyatni mumkin qadar tezroq bajarishga qarzdorni majbur qiladi.

Agar penya muayyan kunlar, masalan, o'ttiz kun davomida hisoblansa, mazkur kunlar o'tgandan so'ng uning hisoblanishi to'xtatiladi. Odatda, keyinchalik kreditorga qarzdordan birdaniga 2 foizdan 5 foizgacha neustoyka olish huquqi paydo bo'ladi. Tor ma'nodagi neustoyka majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun, shu jumladan shartnoma majburiyatlarining ijrosini kechiktirganlik uchun undiriladi va yetkazib berilmagan mahsulotning yoki pudrat shartnomasi bo'yicha bajarilmagan ishlar summasidan hamda shu kabi boshqa summalarga nisbatan foiz bilan, masalan, 2, 3, 4, 5 foiz miqdorida neustoyka olinadi. Neustoykaning xususiyati shundaki, u majburiyatning bajarilishi buzilishida har qaysi fakt uchun undiriladi va uning miqdori majburiyat kechiktirilishining qanchalik uzoqroq bo'lish bo'lmasligidan qat'i nazar belgilanadi. Fuqarolik qonunchiligi neustoykaning ikki huquqiy asosini: qonun va shartnomadan kelib chiqishini belgilaydi.

Qonuniy neustoyka deganda, majburiyatlarning muayyan turlari uchun qonun bilan maxsus belgilangan neustoyka tushuniladi. Bu holda qonun neustoykaning miqdori, uning undirilish tartibi va shartlarini belgilaydi. Qonun bilan belgilanadigan neustoyka uchun shu narsa xarakterliki, uni to'lash taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan yoki tutilmaganligidan qat'i nazar kreditor qonunda belgilangan neustoyka (qonuniy neustoyka)ni to'lashni talab qilishga haqli. Qonuniy neus-

toykaning miqdori, agar qonun taqiqlamasa, taraflarning kelishuvi bilan ko'paytirilishi mumkin (FK, 263-modda).

Qonunda nazarda tutilgan neustoykani undirishdan taraflar bosh torta olmaydilar, uning miqdorini ham kamaytira olmaydilar. Agar shartnomada bunday shartlar ko'rsatilgan bo'lsa, ular haqiqiy sanalmaydi. Qonuniy neustoyka xo'jalik tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarda ancha ko'p qo'llaniladi va maxsus normativ hujjatlarda nazarda tutiladi. Xususan, taraflar tomonidan o'z majburiyatlarini buzganliklari uchun jarima shaklidagi neustoykaning ko'p miqdorda va har xil hollarda olinishi transport qonunchiligida va ustavlarida nazarda tutiladi.

Shartnomali neustoyka taraflarning o'zaro kelishuvi bo'yicha belgilanadi. Bunday neustoyka asosiy majburiyatning neustoyka bilan ta'minlanishi yoki ta'minlanmasligi to'g'risidagi masala, uning miqdori, undirish tartibi va shartlari faqat taraflarning o'zlari tomonidangina belgilanadi. Masalan, ikkita xo'jalik subyekti bir-biriga qurilish uchun g'isht yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzganlarida majburiyatni buzganlik uchun neustoykaning to'lanishini ko'rsatishlari mumkin. Ba'zi hollarda shartnomaga neustoyka undirish to'g'risidagi shartning qo'shilishi zarurligi qonun yoki shartnoma bilan belgilanishi mumkin. Bunday holda neustoykaning miqdori va undirilish shartlari, odatda, mazkur qonunda belgilanadi. Ammo bunday neustoykani qonun bilan belgilangan neustoyka, deb hisoblash mumkin emas, chunki taraflar neustoyka to'g'risidagi shartnomani shartnomaga kiritmaganliklari sababli majburiyat bajarilmagani uchun neustoyka to'lashga majbur bo'lmaydi.

Neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuv FKning 262-moddasida ko'rsatilganidek, yozma shaklda tuzilishi kerak. Bunday kelishuv maxsus shartnoma yoki asosiy shartnomaga qo'shimcha kelishuv shakllarida rasmiylashtirilishi mumkin. Kelishuvning yozma shaklda bo'lishiga rioya qilmaslik neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuvning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligiga asosan neustoyka quyidagi turlarga bo'linadi:

- hisobga o'tkaziladigan neustoyka;
- jarimali neustoyka;
- alohida neustoyka;
- muqobil neustoyka.

Hisobga o'tkaziladigan neustoyka FKning 325-moddasida ko'rsatilganidek, agar majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada

bajarmaganlik uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zararning neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanadi. Bunday neustoyka ko'pincha tashkilotlar o'rtasida tuziladigan, masalan, mahsulot yetkazib berish, qurilish pudrati shartnomalarida qo'llaniladi.

Jarimali neustoyka kreditorga qarzdordan neustoykaning o'zini, shuningdek, neustoykadan tashqari zararni ham to'la hajmda undirish huquqini beradi. FKning 325-moddasida nazarda tutilgan bunday neustoyka shunday xususiyatga egaki, u qarzdorga butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun belgilanganidan boshqa turdagi neustoykalarga nisbatan qo'shimcha javobgarlik belgilaydi. Neustoykaning shunday tarzda qo'shilib, ya'ni neustoykaning ham, zararning ham qo'shilishi va bir vaqtda undirilishi majburiyatni bajaruvchi qarzdorga kuchli ta'sir etish chorasi bo'lib ko'riladi. Masalan, mahsulot oluvchiga sifatsiz yoki but bo'lmagan mahsulot yetkazib berilgan hollarida mahsulot yetkazuvchining neustoyka (jarima) to'lash, bunday mahsulot yetkazib berish natijasida ko'rilgan zararni (neustoykani bu hisobga kiritmasdan) undan undirib olish bunga misol bo'la oladi.

Alohida neustoyka shu bilan xarakterlanadiki, bunda FKning 325-moddasida ko'rsatilganidek, kreditorga zararni undirmasdan, balki neustoykani undirib olish huquqi beriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirganlik uchun undiriladigan alohida neustoyka — penya shaklida belgilanadi. Masalan, kvartira haqining to'lanishi yoki boshqacha pul to'lovlari kechiktirilganda, odatda, alohida neustoyka undiriladi. Bunday neustoyka jarima shaklida transport korxonalari faoliyatidan shartnomaviy reja majburiyatlarining buzilganligi uchun ham undirilishi mumkin.

Muqobil neustoyka yuqorida ko'rsatib o'tilgan neustoykalardan shu bilan farq qiladiki, bunda kreditorga qarzdordan belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni undirish yoki majburiyatning bajarilmasligi tufayli ko'rilgan zararlarni undirish huquqi beriladi. Neustoykaning bunday turi rag'batlantirish ahamiyatiga ega bo'lishidan tashqari, yana avvaldan summada belgilanishi mumkin bo'lgan zararni qoplash imkoniyatini ham beradi. Shuning uchun bunday neustoyka ba'zi hollarda baholanadigan neustoyka, deb ham ataladi. Muqobil neustoyka kreditorning ko'rgan zararlarini qoplashga qaratilgan. Agar neustoyka kreditorga yetkazilgan zararning miqdoridan oshib ketgan bo'lsa, kreditor neustoykani undirishdan bosh tortishga va ko'rgan zararlarining to'lanishini talab qilishga haqli. Bu holda kreditor qarzdorning o'z maj-

buriyatini bajarmasligi tufayli qanday zarar ko'rganligini isbotlashga majbur bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi mazkur neustoyka kamdan-kam tatbiq etiladi. Majburiyatlarni buzganlik uchun, jumladan, sifatsiz mahsulot yoki tovar yetkazib berganlik uchun mahsulot yetkazuvchilardan neustoykani undirish mahsulot oluvchining huquqigina bo'lib qolmay, balki uning davlat oldidagi majburiyati ham hisoblanadi. Neustoykani undirishdan asosiy maqsad majburiyatning bajarilishini ta'minlashdir. FKning 261-moddasida ko'rsatilganidek, neustoyka faqat pul bilan belgilanadi. Neustoyka miqdori yo qonun bilan yoki shartnoma bilan belgilangan bo'lishi lozim. Odatda, neustoyka bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan yoki qat'iy summa bilan belgilanadi. Penya deb ataladigan neustoyka quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

– **birinchidan**, penya odatda, majburiyatning o'z vaqtida bajarilmasligi hollariga tatbiq etiladi va majburiyatning belgilangan muddatda bajarilishini ta'minlashga qaratiladi;

– **ikkinchidan**, penya qat'iy miqdorda belgilanmay, bajarilishi kechiktirilgan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan belgilanadi;

– **uchinchidan**, penya odatda, uzoq muddat davom etadigan neustoyka sifatida ko'riladi, ya'ni penya bir qancha muddat davomida, masalan o'n kun yoki bir oy davomida majburiyatning kechiktirilgan har bir kuni uchun hisoblanadi.

Neustoykaning tatbiq etilishi taraflar o'rtasida shartnoma tuzilishida, u to'g'risida ko'rsatmalar bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilanadi. Agar neustoyka to'g'risidagi qonun uning miqdorini o'zgartirish huquqini taraflarga bermagan bo'lsa, tuziladigan shartnomalarda neustoykaning qonunda nazarda tutilgan miqdorini o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik kodeksida aytilganidek, qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganida yoki lozim darajada bajarmaganida neustoyka to'lashga majbur bo'ladi. Shu tartibda FKning 261-moddasida nazarda tutilgan neustoyka har qanday majburiyatning ijro etilishini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Neustoyka qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilishini ta'minlaydi. Ammo amalda, ko'pchilik hollarda neustoyka majburiyatda qatnashuvchi ikkinchi taraf kreditor majburiyatlarining ham bajarilishini ta'minlaydigan usul sifatida foydalaniladi. Jumladan, kreditor majburiyatning bajarilishini qabul qilmaganida neustoyka to'lashga majbur qilinishi mumkin. Qabul qilish topshirish joyiga yetkazib keltirilgan

mahsulotni qabul qilish asossiz rad etilganda tayyorlovchi xo'jalikka uni yetkazib kelish xarajatlarini qoplaydi. Neustoyka to'g'risidagi o'zaro kelishuv asosiy majburiyat shakli summasi, neustoyka summasidan, shuningdek, boshqa biron-bir shartlardan qat'i nazar, yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim. Neustoyka to'g'risidagi kelishuvning yozma shakli bitimlar va shartnomalarning yozma shakllariga nisbatan qo'yiladigan umumiy talablarga ya'ni, FKning 105-moddalarida ko'rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Neustoyka to'g'risidagi kelishuv yozma shaklda tuzilmasa, bunday kelishuv haqiqiy sanalmaydi va neustoykaning undirilishi mumkin bo'lmaydi. FKning 325-moddasida neustoyka bilan majburiyatning butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli ko'rilgan zararning neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanish to'g'risida umumiy qoida beriladi. Mazkur qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatlarning har qanday buzilishlarida qo'llanilishi lozim. Ammo qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan alohida hollar bundan mustasno.

FKning 325-moddasi birinchi qismida ko'rsatilgan qoida FKning boshqa normalarida ham, shuningdek, ayrim majburiyatlarni tartibga soladigan boshqa me'yoriy hujjatlarda ham keltiriladi. Ushbu qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi tufayli zarar ko'rilishi hollariga taalluqlidir. Masalan, avtomobil transporti bilan yuk tashishda mazkur yuk kechiktirib yetkazilgan hollarda; ko'rilgan zararlar, kechiktirilgan zararlar kechiktirilganlik uchun yuk tashuvchidan jarimaning olinish-olinmasligidan qat'i nazar undiriladi. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zarar neustoyka (jarima, penya) bilan qoplanmagan qismi hajmida to'latib olinadi.

Qonun yoki shartnomada quyidagi hollar, ya'ni zararni undirmasdan, balki faqat neustoykani undirib olish, neustoyka bilan bir qatorda zararni ham to'la undirib olish, kreditorning xohishi bilan yoki neustoykani yoki zararni undirib olish nazarda tutilishi mumkin.

O'zbekistan Respublikasi Havo kodeksida nazarda tutilgan jarimalar alohida neustoyka xarakterida ko'riladi, chunki mazkur kodeksda taraflar bir-biriga nisbatan olgan majburiyatlarini bajarmaganlarida Ustavning tegishli moddalarida nazarda tutilgan doiralardagina moddiy javobgarlikka tortilishlari belgilanadi. Jarima va neustoyka mahsulot yetkazib berish bo'yicha bo'ladigan majburiyatlarning bajarilishini

ta'minlash usuli sifatida keng qo'llaniladi. FKning 326-moddasida ko'rsatilganidek, agar to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka kreditorning majburiyatini buzish oqibatida nomutanosibligi ko'rinib tursa, sud neustoykani kamaytirishga haqli. Bunda qarzdor majburiyatni qay darajada bajarganligi, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarning mulkiy ahvoli, shuningdek, kreditorning e'tiborga olinishi lozim bo'lgan manfaatlari hisobga olinishi kerak.

O'zbekistan Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori bu qoidani amaliyotda qo'llashda sudlar quyidagilarga e'tibor berishlari lozimligini belgilaydi: agar talab qilingan neustoykaning miqdori asosiy qarz miqdoridan oshib ketmagan taqdirda, sud tomonidan zarar hajmini aniqlamasdan talab qilingan summada undirilishi mumkin. Agarda neustoykaning summasi asosiy qarz summasidan ortiq bo'lsa, sud da'vogardan zararning asosli ravishda zarar va neustoykaga mutanosibligini aniqlash uchun asoslantirilgan hisobni talab qilishi lozim. Ular mutanosib bo'lmaganida, sud, sud amaliyotidan kelib chiqib, qarzdor tomonidan majburiyatlarning bajarilish darajasini, majburiyatlarda qatnashuvchi taraflarning mulkiy holatini, shuningdek, kreditorning manfaatlarini hisobga olib, neustoykaning miqdorini asosiy qarz miqdorigacha kamaytirishga haqlidir. Agar neustoyka asosiy qarz summasidan oshib ketmasa-da, lekin uning qarzdor tomonidan to'lanishi uning faoliyatini yomon oqibatlarga, hatto iqtisodiy jihatdan nochor ahvolga olib kelishi aniq bo'lgan holatda neustoyka kamaytirilishi mumkin. Bunday holatda neustoykaning eng kam miqdori Fuqarolik kodeksining 327-moddasida ko'rsatilgan foizlar miqdoridan kam bo'lmasligi lozim. Ammo sud hech qachon neustoykani to'lashdan ozod qila olmaydi. Xo'jalik subyektlari o'rtasidagi nizolar bo'yicha sudlar faqat ayrim hollardagina qarzdor va kreditorning e'tiborga olinishi mumkin bo'lgan manfaatlarini nazarga olib kreditorga to'lanishi lozim bo'lgan neustoykani kamaytirishga haqli. Fuqarolarning ishtiroki bilan bo'ladigan munosabatlarda neustoykaning miqdorini kamaytirish uchun zarur shart neustoykaning kreditor ko'rgan zararlarga nisbatan ancha ko'p bo'lishidir. FKning 326-moddasi birinchi qismida keltirilgan boshqa holatlar esa, faqat neustoykaning miqdorini kamaytirish to'g'risidagi talabni rad qilish yoki kamaytirilishi lozim bo'lgan summaning miqdorini belgilash uchungina ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ammo har holda mazkur qonunga asosan neustoykaning undirilishi sud tomonidan butunlay rad qilinishi mumkin emas. Mazkur qoida

sudlarga har qanday holda ham neustoykani kamaytirish maqsadga muvofiq bo'lish-bo'lmasligi to'g'risidagi masalani hal qilishni topshiradi. Shu bilan birga, neustoyka faqat ayrim hollardagina kamaytirilishi mumkinligini ko'rsatib o'tadi. FKning 326-moddasi ikkinchi bandida ko'rsatib o'tilganidek, neustoykaning miqdori sud tomonidan kamaytirilishi mumkin. Bunda sud qarzdor va kreditor manfaatlarini hisobga olishi lozim. Neustoykaning miqdori kreditorning ko'rgan zararlari miqdori bilan taqqoslaganida, qarzdor bo'lgan tashkilotning majburiyatni bajara olish, aybliligi darajasi e'tiborga olingandagina sud neustoykaning miqdorini kamaytirishga haqli. Neustoyka yoki zararni to'lagan qarzdorning o'z majburiyatini asl holda bajarish burchi FKning 330-moddasida ko'rsatilgan.

Mazkur moddada aytilishicha, majburiyatning bajarilishi kechiktirilganligi yoki lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib, belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni hamda majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelgan zararni to'lash majburiyatini asl holda bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Ayni paytda kreditor majburiyat ijrosi kechikkanligi sababli o'zi uchun uning ahamiyati qolmagan bo'lsa, u ijroni qabul qilishdan bosh tortishi va zararni to'lashni talab qilishi mumkin (FK, 337-modda, 2-qism). Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to'lash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi (FK, 330-modda, 2-qism)

3-§. Garov – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 264-moddasida ko'rsatilganidek, bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi garov hisoblanadi. Garov tufayli garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha kreditor (garovga oluvchi) qarzdor tomonidan bu majburiyat bajarilmagan taqdirda, garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatidan ushbu mol-mulk egasi bo'lgan shaxs (garovga qo'yuvchi) ning boshqa kreditorlariga nisbatan o'z talabini imtiyozli qanoatlantirilishiga haqli bo'ladi.

FKning 264-moddasida ko'rsatilgan subyektiv huquq garov huquqi bo'lib, mulkni garovga bergan shaxs – **garovga qo'yuvchi** va mulkni

olgan shaxs esa, – **garovga oluvchi** deb ataladi. Mulkni garovga qo'yuvchi shaxs qarzdorning o'zi ham, shuningdek, uchinchi bir shaxs ham bo'lishi mumkin.

FKning 266-moddasida ko'rsatilganidek, garovga qo'yuvchi garovga qo'yilayotgan mulkning egasi bo'lishi lozim. Basharti, qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulkdorning roziligisiz ashyoviy huquqni garovga qo'yishga yo'l qo'yiladi.

Garovning mohiyati shundaki, majburiyat qarzdor tomonidan ijro etilmaganida, kreditor o'zining talabini garovga qo'yilgan mulk hisobidan birinchi navbatda qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Kreditorning talablari qondirilgandan so'nggina garovga qo'yilgan mulkni sotishdan hosil qilingan summadan qolganini boshqa kreditorlarning talablarini qondirish uchun sarflanishi mumkin.

Garov narsasi har qanday mol-mulk, ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) bo'lishi mumkin, ammo bundan FKning 267-moddasida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining «Garov to'g'risida»gi qonunida nazarda tutilgan ashyolar bundan mustasnodir. Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lgan talablar, xususan, hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplash haqidagi talablar, alimentlar haqidagi talablar hamda boshqa shaxsga berish qonun bilan man etilgan boshqa talablar garov narsasi bo'la olmaydi. Tarixiy, madaniy yoki o'zgacha qimmatbaholigi tufayli yoxud davlat xavfsizligi nuqtayi-nazaridan garov qo'llanilishi mumkin bo'lmagan obyektlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yiladi. Undiruv qaratilishi mumkin bo'lgan fuqarolarning ayrim turdagi mol-mulkini garovga qo'yish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda man etilishi yoki tiklanishi mumkin. Odatda, faqat kreditorning haqiqiy talabigina garov bilan ta'minlanishi mumkin. Demak, agar shartnoma haqiqiy emas deb topilsa, u holda garov to'g'risidagi shartnoma ham haqiqiy sanalmaydi. Agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, garov talabi ta'minlanish paytida qanday bo'lsa, shu hajmda, jumladan, foizlarni, ijroni kechiktirib yuborish natijasida yetkazilgan zararning to'lanishini, neustoykani, shuningdek, undirish xarajatlarining to'lanishini ta'minlaydi.

Asosiy majburiyat yuzasidan kreditor bo'lgan shaxs talab qilish huquqini boshqa shaxsga topshirsa, u holda FKning 315-moddasida ko'rsatilganidek, garov huquqi ham yangi kreditorga o'tadi. Garovga qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoki xo'jalik yuritish

huquqi mulkni garovga bergan shaxsdan boshqa shaxsga o'tganida ham garov huquqi o'z kuchini saqlab qoladi. Binobarin, garov saqlovchi shaxs — kreditor garovga qo'yilgan mulkning egasi yoki uni boshqaruvchi subyekt boshqa shaxs bo'lganida ham o'z huquqini garovga qo'yilgan mulk hisobidan undirishga haqli. Masalan, bankdan qarzdor bo'lgan fuqaro olingan ssuda hisobiga qurilgan uy-joyni sotsa, bank uy-joyni garovga olgan shaxs sifatida mazkur uy-joy hisobidan o'z haqini yangi egadan ham undirib olishi mumkin.

Garov huquqi shartnoma yoki qonunga binoan vujudga keladi. Garov huquqi qonunda faqat normativ hujjatda maxsus ko'rsatma bo'lganidagina vujudga keladi. Ko'pchilik hollarda majburiyat biron-bir mulkni garovga qo'yish to'g'risida shartnoma tuzish yo'li bilan ta'minlanadi. FKning 265-moddasiga asosan garovning quyidagi turlari mavjud:

a) zakalat;
b) ipoteka;
v) mulkiy huquqlarni garovga olish.

FKning 269-moddasiga asosan agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga qo'yilgan mol-mulk garovga qo'yuvchida qoladi. Ipoteka belgilangan mol-mulk, shuningdek, garovga qo'yilgan muomaladagi tovar ham garovga oluvchiga topshirilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining «Garov to'g'risida»gi qonunining 38-moddasiga asosan, yer bilan bog'liq mol-mulklar, binolar, inshoot, kvartirali uylardagi kvartiralar, korxonalar, boshqa mulkiy majmualar, yuridik va jismoniy shaxslar mulkida bo'lgan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek, turar joy xonalari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, qonun hujjatlari bilan ko'chmas mulk sirasiga kiritilgan boshqa mol-mulk hamda yer uchastkasiga bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar ipoteka narsasi bo'lishi mumkin.

Garovga qo'yilgan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan hosil mahsulot va daromadga garov huquqi shartnomada nazarda tutilgan hollarda joriy qilinadi.

Garov narsasi garovga oluvchi tomonidan qulflangan va muhrlangan holda garovga qo'yuvchida qoldirilishi mumkin. Garov narsasi garovga qo'yilganligini bildiruvchi belgilar qo'yilgan holda garovga qo'yuvchida qoldirilgan garov — qatiy garov hisoblanadi. Qimmatli qog'oz bilan tasdiqlangan mulkiy huquq garovga qo'yilganida, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, garovga oluvchida yoki notarius depozitiga topshiriladi (FK, 269-modda).

Garovga qo'yilgan mulk, uy-joylardan boshqalari, agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, garovga oluvchi ixtiyoriga berib qo'yiladi. Bunday topshirish xo'jalik munosabatlarida barcha hollarda ham maqsadga muvofiq bo'lmaydi, chunki qarzdor garovga qo'yilgan mulkdan foydalanish imkoniyatini yo'qotadi va uning manfaatlarini jiddiy ravishda buzishga olib keladi. Taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha garovga qo'yilgan mulk qarzdorning o'zida ham qoldirilishi mumkin. Ba'zi hollarda garovga qo'yilgan mulkni qarzdor ixtiyorida qoldirish qonunda nazarda tutilgan bo'ladi. Masalan, muomalada bo'lgan tovarlarning garovga olinishida yoki ishlanishda bo'lgan mahsulotlarning garovga qo'yilishida garov narsasi bo'lgan mulk qarzdorning o'zida qoldiriladi. Garovning ba'zi turlari bo'yicha ashyolarni garovga beruvchi qo'lida qoldirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, ashyolarni lombardda garovga qo'yishda ashyolar, albatta, lombard ixtiyorida bo'ladi.

Garovga oluvchilar garovga qo'yilgan mulkni tegishli ravishda saqlashga majbur. Garovga oluvchi garovga qo'yilgan mulkning yo'qolishi yoki buzilishi o'zining aybi bilan bo'lmaganligini isbotlamasa — o'ziga topshirilgan mulkning saqlanmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, garovga oluvchi garovga qo'yilgan mulkdan foydalanishga haqli emas. Agar garovga olingan mulkni saqlab turgan shaxs, ya'ni mulkni garovga oluvchi uni yo'qotsa yoki uning qo'lidan o'g'irlab ketilgan bo'lsa yoki boshqa yo'l bilan uning ixtiyoridan tashqariga chiqib ketgan holda garovga olgan shaxs garov narsasini har qanday egallovchidan, shu jumladan, egasidan ham talab qilib olishga haqli bo'ladi.

Agar ashyo garovga shaxsning egallashidan uning ixtiyori bo'yicha qo'lidan ketgan bo'lsa, bu holda u mazkur mulkni insofli egallovchidan talab qilib ololmaydi.

Agar garovga olgan shaxs qo'lida qoldirilgan mulk boshqa bir shaxsga tekinga o'tkazilgan, masalan, hadya qilingan yoki meros tariqasida o'tgan bo'lsa, garov narsasini saqlovchi, ya'ni mulkni garovga olgan shaxs mazkur garov narsasini insofli egallovchidan talab qilib olishga haqli.

Qonunda garov narsasiga nisbatan garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi huquqlari aniq chegaralab qo'yilgan. Shu jumladan, garovga oluvchining huquqlari joriy qilinadigan mol-mulk FKning 272-moddasida belgilab qo'yilgan. Butun korxona yoki boshqa mulkiy kompleks ipotekasida garov huquqi ipoteka tarkibiga kiruvchi mol-

mulkning hammasiga, shu jumladan, talab qilish huquqi va mutloq huquqlarga, shu bilan bir qatorda ipoteka davrida olingan huquqlarga ham (agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa) joriy etiladi. Yer uchastkasining o'zini ipotekaga qo'yishda garov talabi garovga qo'yuvchining ushbu uchastkasida joylashgan yoki qurayotgan binolari va inshootlariga qaratilmaydi. Mabodo keyinchalik yer uchastkasiga nisbatan haq undirish garov talabi asosida qaratiladigan bo'lsa, unda joylashgan binolardan o'z o'rnida foydalanish uchun zarur bo'lgan servitut (cheklangan tarzda foydalanish) huquqi garovga qo'yuvchida saqlanib qoladi.

Agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa yoki garovning mohiyatidan anglashilmasa, garovga qo'yuvchi garov narsasidan uning vazifasiga ko'ra foydalanishga, shu jumladan undan hosil va daromadlar olishga haqli (FK, 277-modda).

Shuningdek garovga qo'yuvchi garovga oluvchining roziligi bilan garov narsasini boshqa shaxsga berishga, uni ijaraga yoki bepul foydalanishga topshirishga yoki boshqa usulda tasarruf etishga haqli. Garovga oluvchi o'ziga topshirilgan garov narsasidan shartnomada u garovga bu haqda muntazam hisobot berib turadi. Shartnomaga muvofiq garovga oluvchi zimmasiga asosiy majburiyatni bajarish maqsadida yoki garovga qo'yuvchining manfaatini ko'zlab, garov narsasidan hosil va daromadlar olish burchi yuklanishi mumkin.

Garovga qo'yilgan mol-mulkni saqlash va asrash majburiyati garov narsasi kimda saqlanayotganligiga bog'liq bo'ladi. Garov narsasi ipoteka bo'lgan holda u yo'qolish va shikastlanish xavfidan sug'urta qilinishi ham lozim bo'ladi. FKning 274-moddasiga asosan garovga qo'yilgan mol-mulk to'la qiymati bo'yicha, bordi-yu, bu qiymat garov bilan ta'minlangan talabning miqdoridan oshib ketsa, bu talab miqdoridan kam bo'lmagan summaga garovga qo'yuvchi hisobidan sug'urtalanishi lozim.

Garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi ikkinchi tarafdagi garovga qo'yilgan mol-mulkning mavjudligini, miqdorini, holatini va uni saqlash sharoitlarini hujjatlar asosida amalda tekshirishga haqli. Garovga oluvchi tomonidan saqlanayotgan garov narsasi garovga qo'yilgan mol-mulkning yo'qolishi yoki shikastlanish xavfini tug'diradigan darajada qo'pol suratda buzilganida garovga qo'yuvchi garovni muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Agar garov to'g'risidagi shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchi qo'yilgan mol-mulkning tasodifan

nobud bo'lishi yoki tasodifan shikastlanishi xavfini o'z zimmasiga oladi.

Agar garovga oluvchida garov narsasi saqlanayotgan bo'lsa, u holda garov narsasining butunlay yoki qisman yo'qolishi yoxud shikastlanishi uchun javob beradi (agar bunda u aybdor emasligini isbot qilib bera olmasa). Garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lgan garovga qo'yuvchi garov narsasining yo'qolishi yoki shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talabni garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni qoplash uchun hisobga oldirishga haqli. Garov narsasini almashtirishga, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga oluvchining roziligi bilan yo'l qo'yiladi. Garovga qo'yish garov haqidagi shartnoma bilan rasmiylashtiriladi. Shartnomada garov narsasi, uning bahosi, mohiyati, miqdori va garov bilan ta'minlanadigan majburiyatning bajarilish muddati ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Unda garovga qo'yilgan mol-mulk taraflarning qaysi birida ekanligi ham ko'rsatilishi kerak. Garov shartnomasi yozma ravishda tuzilishi lozim. Ipoteka haqidagi shartnoma, shuningdek, notarial tasdiqlanishi kerak bo'lgan shartnomaga muvofiq olinadigan majburiyatlarni ta'minlash yuzasidan ko'char mol-mulkni yoki mol-mulkka bo'lgan huquqlarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnoma notarial tasdiqlanishi shart. Bundan tashqari, garov shartnomasi qiymatiga qarab tegishli adliya organlarida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Garov shartnomasi shakli, uni tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi talablarga rioya qilinmay tuzilganda mutlaqo haqiqiy hisoblanmaydi.

FKning 278-modda, 1-qismida ko'rsatilganidek, garovga oluvchi o'z ixtiyorida bo'lgan yoki bo'lishi lozim bo'lgan garovga qo'yilgan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egallashidan talab qilib olishga haqli (FK, 228, 229, 230, 232-moddalar).

Garov bilan ta'minlangan majburiyat qarzdor tomonidan bajarilganda, garovga qo'yilgan mulk sudning, xo'jalik sudining qaroriga asosan sotiladi va tushgan summa hisobidan birinchi navbatda, boshqa shaxslardan oldin kreditorning talablari qondiriladi. Garovga qo'yilgan mulk davlat va kooperativ do'kon orqali sotiladi. Garovga qo'yilgan uy-joylar esa, – sud ijrochilari tomonidan ochiq savdo bilan sotiladi.

Agar garovga qo'yilgan mulkni sotishdan tushgan summa mulkni garovga olgan shaxs (kreditor)ning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, u holda kreditor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha ko'rsatmalar bo'lmasa, etishmagan summani qarzdorning boshqa mulki hisobidan olishga haqli bo'ladi. Kreditorning o'z haqini qarzdorning

boshqa mulkidan olishga bo'lgan huquqi garov huquqidan emas, asosiy majburiyatdan kelib chiqadi. Bu holda qarzdorning boshqa mulki hisobidan o'z haqini undirishda boshqa shaxslarga nisbatan ustunlik huquqiga ega bo'lmaydi.

Mulkni garovga olgan shaxsning o'z talablarini garovga qo'yilgan mulk hisobidan undirishda ustunlik huquqiga ega bo'lishligi ba'zi hollarda cheklanishi mumkin. Jumladan, FKning 26, 56-moddalariga muvofiq garovga olgan shaxs talablarning qondirilishiga qadar garovga qo'yilgan mulkni sotish natijasida tushgan summadan alimentlarning undirilishi, xodimlarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari, o'zgalarning hayotiga yoki sog'ligiga zarar yetkazish, shuningdek, mualliflik shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash to'g'risidagi talablar birinchi navbatda qondirilishi lozim.

Garov huquqi uy-joylarga nisbatan shartnomaning davlat ro'yxatidan o'tkazilishi paytidan, boshqa mulkka nisbatan esa, bu mulkni garovga oluvchiga topshirilishi paytidan, agar u qonun yoki shartnoma bo'yicha topshirilishi lozim bo'lmasa, shartnomaning tuzilish paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Garov huquqining bekor bo'lishi hollari FKning 283-moddasida ko'rsatiladi. Unda aytilishicha, garov huquqi quyidagi hollarda, ya'ni:

– garov bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo'lganda;

– garovga qo'yilgan ashyo nobud bo'lganida yoki garovga qo'yilgan huquq bekor bo'lganida;

– garovga qo'yuvchi garov narsasini almashtirmasa;

– garovga oluvchi garovga qo'yilgan mol-mulkning yo'qolish yoki shikastlanish xavfini tug'diradigan darajada qo'pol suratda buzishlarda garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida sotilgan yoxud sotish mumkin bo'lmagan taqdirda bekor bo'ladi. Ipoteka bekor bo'lgani haqida ipoteka to'g'risidagi shartnoma ro'yxatga olingan reestrga belgi qo'yilishi kerak.

Garovning bir necha turlari mavjud, jumladan, ipoteka garovi banklar tomonidan turli maqsadlar uchun qarzlar berishda, fuqarolarga yakka tartibda uy-joy qurish uchun qarz berilishida, lombardlar tomonidan fuqarolarga qarz berilishida qo'llaniladi. Banklar tomonidan tashkilotlarga har xil maqsadlar uchun beriladigan qarzlar mazkur tashkilotlarning tovarlari va boshqa moddiy boyliklarning to'la garovga qo'yilishi bilan ta'minlanadi. Jumladan, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash maqsadida avans uchun, shuningdek, qishloq xo'jaligida mavsumiy ishlarning xarajatlari uchun beriladigan qarzlar tayyorlangan

mahsulotlarning xo'jalik tashkilotlari ixtiyoriga o'tishi bilan garov narsasi sifatida qarzlarni ta'minlashga qaratiladi. Bank tomonidan garov baravariga kreditlarning berilishi xo'jalik subyektlarining ham, banklarning ham manfaatlariga javob beradi.

Tovarlar va boshqa moddiy boyliklar garovga qo'yilishida ularga garovga beruvchi – savdo korxonasi, garovga qo'yilgan ashyolarning qiymati tegishlicha bankka to'langan yoki sotilgan mollar boshqa mollar bilan almashtirilgan holda garovga qo'yilgan ashyolarni sotishga haqli.

Ashyolarni garovga beruvchi ishlab chikarish korxonasi o'zining ishlab chiqarishda xomashyo materiallari va yarim tayyor mahsulotlarni ishlatishga, qaytadan ishlashga haqli bo'lsa ham, bankning garov huquqi barcha ashyolarga nisbatan belgilanadi.

Mahsulotlarni garovga oluvchiga bankka garovga qo'yilgan mollarning mavjud bo'lishini va saqlanishini tekshirib turish huquqi beriladi. Kredit olgan qarzdor tashkilot o'z majburiyatlarini bajarmaganida bank o'z buyrug'i bilan garovga qo'yilgan mollarni sotishga haqli. Bankka garovga qo'yilgan tovarlarni sotishdan hosil qilingan mablag' bankning garov bilan ta'minlangan qarzini qoplashga sarflanadi. Yakka tartibda va kooperativ uy-joy qurilishi uchun bank tomonidan uzoq muddatli kreditlar berilishida imoratlarning garovga qo'yilishi maxsus qoidalar bilan tartibga solinadi. Bunda uy-joy qurish uchun banklar tomonidan fuqarolarga beriladigan kreditlar notarial idoralar orqali imoratlarning garovga qo'yilishi yo'li bilan ta'minlanadi.

Bankka garovga qo'yilgan imoratlar to kreditlar bus-butun to'lanmaguncha sotilishi yoki boshqa usulda birovga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Uy-joy qurish uchun fuqaroga qarz berishda bank tegishli notarial idorani xabardor qiladi va unga qancha qarz, qancha vaqtga berilganini ko'rsatadi. Notarial idora bankning xabarnomasini olganidan so'ng mazkur hujjatga taqiq to'g'risida belgi qo'yib, birinchi nusxasini ro'yxatdan o'tkazish uchun mahalliy davlat hokimiyati organiga yuboradi, ikkinchi nusxasi esa, notarial idorada saqlanadi.

Notarial idorada imoratga taqiq belgisi qo'yilishi bino egasining imorat to'g'risida tasarruf qilish huquqini cheklaydi. Garovga qo'yuvchi to o'zi olgan kreditni to'la miqdorda to'lab bankning ijozatini olmay turib, kredit hisobiga ko'rilgan imoratni sotishga yoki boshqa usulda birovga o'tkazishga haqli emas.

Olingan kredit bo'yicha qarzlar to'lanmagan bank qarz pulini imorat qiymati hisobidan undirishga, agar imorat qurib tamomlanmagan bo'lsa, qurilish materiallari hisobidan undirishga haqli. Imoratlarni

garovga qo'yishda Fuqarolik kodeksining mulk garovini tartibga soladigan qoidalarida ba'zi xususiyatlar bor. Uy-joy qurilish kooperatsiyasiga kreditlar berish bank muassasalari tomonidan kreditlar berilishi shaklida amalga oshiriladi. Uy-joy kurish kooperatsiyasiga kreditlar berish qoidalariga muvofiq kooperativ o'zi olgan kreditni to'la to'lamagunicha kredit hisobidan qurilgan uyini boshqa tashkilotlarga topshirishga haqli emas. Bundan tashqari, kooperativ uy-joyni sug'urta qildirishga va mazkur uy-joy nobud bo'lgani holda sug'urta tashkiloti tomonidan beriladigan summalar birinchi navbatda bank krediti bo'yicha bo'lgan qarzlarni to'lashga sarflanadi.

Garovga qo'yiladigan ashyolar o'zaro kelishuv bo'yicha baholanadi. Ashyolarning bunday baholanishi garovga qo'yilgan ashyoning nobud bo'lishi yoki buzilishi hollarida nizo chiqqan taqdirda zarur bo'ladi. Garovga oluvchi (kreditor) ning talablarini qondirish uchun undiruvni qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni o'zi javobgar bo'lgan holatlarda bajarmagan yoki tegishli darajada bajarmagan taqdirda garov narsasiga qaratishi mumkin.

Agar garov bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi juda arzimas bo'lsa va shu tufayli garovga oluvchining talablarining miqdori garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatiga mutlaqo mos kelmasa, undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratishni rad etish mumkin (FK, 279-modda). Garovga oluvchi (kreditor) ning talablari garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk qiymatidan sudning qaroriga muvofiq undiriladi. Agar bunda notarial tasdiqlangan kelishuv mavjud bo'lsa, sudning qarorisiz undirish amalga oshiriladi. Biroq bunday kelishuv tufayli huquqlari buzilgan shaxs kelishuvni haqiqiy emas, deb topish haqida sudga da'vo bilan murojaat qilishga haqli.

Agar garovga qo'yuvchining garovga oluvchi bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga oluvchining talablari garovga qo'yilgan ko'char mol-mulk hisobidan sud qaroriga muvofiq qondiriladi. Undiruv garov narsasiga quyidagi hollarda faqat sudning qaroriga muvofiq qaratilishi mumkin:

1. Garov to'g'risida shartnoma tuzish uchun boshqa shaxs yoki organning roziligi yoxud ruxsati talab qilinganida (masalan, ashyoviy huquq garovga qo'yilganida mulkdorning roziligi talab qilinishi hollarida);

2. Garov narsasi jamiyat uchun tarixiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy ahamiyatga ega mol-mulk bo'lsa;

3. Garovga qo'yuvchi yo'qolgan bo'lsa va uning turgan joyini aniqlash mumkin bo'lmasa.

Yuqorida aytganimizdek, majburiyat bo'yicha haq undirish garov narsasiga qaratilgan hollarda uni sotish, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kim oshdi savdosida sotish yo'li bilan amalga oshiriladi. Garovga qo'yuvchining iltimosiga ko'ra, sud undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish to'g'risidagi qarorida uni kim oshdi savdosida sotishni bir yilgacha muddatga kechiktirishga haqli. Bunday kechiktirish garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlariga ta'sir etmaydi. Binobarin, agar kechiktirish davrida kreditorning ko'rishi mumkin bo'lgan zararlari va neustoyka qarzdor tomonidan to'lanishi lozim. Garovga qo'yilgan mol-mulkni kim oshdi savdosida sotishda dastlabki boshlangich baho, agar undirish sud tartibida belgilangan bo'lsa, sud qarori bilan, boshqa hollarda esa, garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi. Garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida eng yuqori baho taklif qilgan shaxsga sotiladi. Kim oshdi savdosi amalga oshmagan hollarda (agarda garovga qo'yilgan mol-mulkka xaridor chiqmasa) garovga oluvchi garovga qo'yuvchi bilan kelishib, garovga qo'yilgan mol-mulkni sotib olishga xarid narxini garov bilan ta'minlangan o'z talablari hisobiga o'tkazishga haqli.

Takroriy kim oshdi savdosi amalga oshmagan deb e'lon qilinganida, garovga oluvchi garov narsasini takroriy kim oshdi savdosidagi boshlangich sotish narxini ko'pi bilan o'n foiz kamaytirgan summada baholab, o'zida olib qolishga haqli – agar garovga oluvchi bu huquqdan bir oy davomida foydalanmasa, garov shartnomasi bekor bo'ladi.

Agar garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa garovga oluvchining talabini qoplashga yetarli bo'lmasa, u qonunda yoki shartnomada boshqacha ko'rsatma bo'lmaganida yetishmayotgan summani umumiy asoslarda va tartibda qarzdorning boshqa mol-mulkidan olish huquqiga ega. Agar sotuvdan tushgan summa garovga oluvchining garov bilan ta'minlangan talabidan oshib ketsa, farq garovga qo'yuvchiga qaytarib beriladi.

Qarzdor yoki uchinchi shaxs bo'lgan garovga qo'yuvchi garov narsasi sotilguncha, xohlagan vaqtda garov bilan ta'minlangan majburiyatni yoki uning ijrosini kechiktirib yuborilgan qismini bajarib, undiruvni unga qaratishga va uni sotishga barham berishi mumkin. Bu huquqni cheklaydigan kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy emasdir (FK, 281-modda).

Mol-mulkning garovga qo'yilishi:

– birinchidan, mol-mulkning doimo mavjud bo'lishi va saqlanishini ta'minlaydi;

– ikkinchidan, kreditor boshqa shaxslarga, ya'ni qarzlarning boshqa kreditorlariga nisbatan ustunlik bilan o'z talablarini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

– uchinchidan, mol-mulkning qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan garovga qo'yilishi qarzdorga bo'lgan talablarning qondirilishi uchun qo'shimcha manba hisoblanadi. Ashyoni garovga olgan kreditor talablarining qondirilishi aniq ta'minlanishi bilan garovning belgilanishi qarzdorni o'z majburiyatini ijro etishga majbur qiladi.

Qonunga ko'ra, har qanday majburiyat ham garov bilan ta'minlanishi mumkin. Amalda garov asosan qarz majburiyatlarining ijro etilishini ta'minlash usuli sifatida tatbiq etiladi.

Ashyolarning lombardda garovga qo'yilishi, fuqarolik kodeksining 289-moddasida aytilganidek, fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'ljallangan ko'char mol-mulkni qisqa muddatli kreditlar berish uchun garovga qabul qilish ixtisoslashgan tashkilotlar, ya'ni lisenziyasi bo'lgan lombardlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati sifatida amalga oshirilishi mumkin.

Lombardda ashyolarni garovga qo'yish haqidagi shartnoma, lombard tomonidan garov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

FKning 289-moddasi 4-qismida ko'rsatilganidek, lombard garovga qabul qilingan ashyolarni garovga qabul qilish paytida shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolarning narxlariga mos bahodagi to'liq summasida o'z hisobidan garovga qo'yuvchi foydasiga sug'urtalashi shart. Lombard garovga qo'yilgan ashyolardan foydalanishga va ularni tasarruf etishga haqli emas. Lombard ashyolarning yo'qolishi yoki shikastlanishi yengib bo'lmas kuch oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, garovga qo'yilgan ashyolarning yo'qolganligi yoki shikastlanganligi uchun javobgar bo'ladi.

Agar lombardda ashyolar garovi bilan ta'minlangan kredit summasi belgilangan muddatda qaytarib berilmasa, lombard notariusning ijro yozuvi asosida imtiyozli bir oylik muddat o'tganidan keyin garovga qo'ygan mol-mulkni belgilab qo'yilgan tartibda sotishga haqli. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa talablarni to'liq qanoatlantirish uchun yetarli bo'lmasa ham, lombardning garovga qo'yuvchiga (qarzdorga) talablari bekor bo'ladi (FK, 289-modda, 7-band).

Lombardlar tomonidan fuqarolarning ashyolarini garovga olib kredit berish qoidalari qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Lombardda ashyolarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomaning garovga qo'yuvchining huquqlari FK yoki boshqa qonun bilan unga beriladigan

huquqlarga qaraganda cheklab qo'yadigan shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas (FK, 289-modda, 9-band).

4-§. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasi FKning 259-moddasida majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari tizimida qarzdorning mol-mulkini ushlab qolishi ham nazarda tutiladi. Bu usullarni qo'llash asoslari FKning 290-moddasida belgilab berilgan. Bunga asosan qarzdorga yoki qarzdor ko'rsatgan shaxsga topshirilishi lozim bo'lgan ashyoni saqlayotgan kreditor ushbu ashyo haqini yoki u bilan bog'liq chiqimlar va boshqa zararni kreditorga to'lash majburiyatlari qarzdor tomonidan muddatida bajarilmagan taqdirda unga tegishli majburiyat bajarilgunga qadar ushlab qolishga haqli. Garchi ashyoning haqini to'lash uning chiqimlarini va boshqa zararni to'lash bilan bog'liq bo'lmasa-da, biroq taraflari tadbirkor sifatida ish ko'rayotgan majburiyatdan kelib chiqqan talablar ham ashyoni ushlab qolish bilan ta'minlanishi mumkin.

Ashyo kreditor egaligiga o'tganidan keyin unga bo'lgan huquqlar uchinchi shaxs tomonidan olinganligiga qaramasdan, kreditor o'z qo'lidagi bu ashyoni ushlab qolishi mumkin.

Ushlab qolish o'z mohiyatiga ko'ra, garovga o'xshaydi. Biroq ayni vaqtda u qator o'ziga xosliklarga ham ega.

Birinchidan, ushlab qolishda ashyo faqat kreditor ixtiyorida bo'ladi, garov narsasi esa, qarzdorda ham, uchinchi shaxsda ham saqlanishi mumkin.

Ikkinchidan, ushlab qolinayotgan ashyo kreditor ixtiyoriga turli asoslar bo'yicha o'tgan bo'lishi mumkin. Garov narsasi esa, har doim qarzdor yoki uchinchi shaxs (garovga qo'yuvchi) irodasi bilan shartnoma asosidagina vujudga keladi va hokazo.

Ashyoni ushlab turgan kreditorning talablari uning qiymatidan garov bilan ta'minlangan talablarni qondirish uchun nazarda tutilgan hajmda va tartibda qanoatlantiriladi. Binobarin, ushlab qolingan mol-mulk yoki pul mablag'lari hajmi qarzdorning qarzi hajmidan ko'p bo'lsa, u holda kreditor ortiqcha qismini qaytarishi lozim. Agar ushlab turilgan mol-mulk yoki pul mablag'lari qarzdor qarz hajmiga teng bo'lsa, FKning 343–345-moddalarida ko'rsatilgan talablarga rioya qilingan holda majburiyat hisobga o'tkazish orqali bekor bo'lishi mumkin. Qarzdor tomonidan majburiyat ijro etilgan hollarda kreditor ushlab qolingan mol-mulkni qarzdorga yoki uchinchi shaxsga qaytarishi shart.

5-§. Zakalat — majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Zakalat deb shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasiga aytiladi. Zakalat to'g'risidagi kelishuv zakalatning summasidan qat'i nazar, yozma ravishda tuzilishi kerak (FK, 311-modda).

Zakalat quyidagi uchta vazifani bajaradi:

— **birinchidan**, zakalat berilib tuzilgan shartnoma haqiqatan tuzilganligini isbotlovchi dalil hisoblanadi;

— **ikkinchidan**, zakalat shartnoma yuzasidan avvaldan to'lab qo'yiladigan pul summasi bo'lib, tegishli to'lovlar hisobiga muayyan summani to'lagan taraf shartnomani qisman ijro etgan hisoblanadi. Zakalat oluvchi taraf uchun ham bu hol ma'lum ahamiyatga ega. Jumladan, biron-bir uy-joy ijaraga berilishida uning mulkdori uy-joyni yashash uchun yaroqli holga keltirish maksadlarida uni ta'mirlaydi va hokazo;

— **uchinchidan**, zakalat shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning ijro etilishini ta'minlash uchun belgilanadi. Zakalatning mazkur vazifasi shundaki, zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan olgan o'z majburiyatlarini bajarmaganida, bergan zakalatni yo'qotadi. Agar zakalat bergan taraf shartnomadan voz kechgan bo'lsa, bu holda u bergan zakalatning qaytarib berilishini talab qila olmaydi. Agar zakalat olgan taraf o'z majburiyatlarini bajarmasa, u ikkinchi tarafga zakalat summasini ikki baravar miqdorida to'lashga majbur. Ba'zi hollarda zakalat uni bergan tarafga bir miqdorda qaytarilishi lozim. Jumladan, agar majburiyat, taraflardan hech qaysisining aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda bajarilmasa, o'zaro kelishuv bo'yicha beriladigan zakalat qaytariladi.

Agar ijro etilgan shartnoma keyinchalik haqiqiy emas deb topilsa va buning natijasida har ikki taraf ham avvalgi hollariga keltirilishi lozim bo'lsa yoki zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan amalga oshirilgan barcha summani o'ziga kaytarilishini talab qilishga haqli bo'lsa-yu, ammo ikkinchi taraf bunday huquqga ega bo'lmasa — zakalat, yuqorida ko'rsatilganidek, aslicha bir karra miqdorda qaytarilishi lozim bo'ladi,

FKning 312-moddasi uchinchi qismida ko'rsatilganidek, shartnomaning bajarilmasligi uchun javobgar bo'lgan taraf agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zakalat summasini hisobga olgan holda ikkinchi tarafga zararlarni to'lashi shart.

Agar zakalat summasi zarar summasidan birmuncha ko'proq bo'lsa, u holda faqat zakalatgina undiriladi. Agar majburiyatni bajarmaslik natijasida ko'rilgan zarar zakalat summasidan ortiq bo'lsa, u holda zakalat summasi ham, zararlarni qoplash uchun etishmagan summa ham undiriladi. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ko'riladigan zakalat fuqarolar o'rtasidagi munosabatda ham, shuningdek, fuqarolar bilan yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda ham qo'llanilishi mumkin. Zakalatni avansdan farq qilishi kerak. Zakalat bilan avansning bir-biriga o'xshash tomoni shundaki, bularning har ikkisi ham kelajakda to'lanadigan summalar hisobidan taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga avvaldan to'lanib qo'yilgan pul summasi bo'lib ko'riladi. Ammo avans zakalatdan farq qilib, majburiyatning bajarilishini ta'minlamay, balki shartnoma yuzasidan taraflardan birining ikkinchisiga tegishli bo'lgan summani mazkur ikkinchi tarafning faoliyatini pul bilan ta'minlash maqsadida avvaldan berilgan pul summasi hisoblanadi. Taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga berilgan avans muayyan ishlarni bajarish uchun zarur xarajatlarni qilish imkoniyatini beradi. Kelajakda to'lanadigan summalar hisobiga avvaldan berilgan pul mablag'lari yoki boshqa moddiy boyliklar shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning bajarilishini ta'minlash maqsadlarida berilgan holdagina zakalat hisoblanadi.

Agar bu ikki belgidan hech qaysisi bo'lmasa, berilgan summani avans qatorida hisoblash lozim bo'ladi. Ikkinchi taraf tomonidan majburiyat ijro etilmagani holda avans bergan taraf qancha summada avans bergan bo'lsa, uning shu miqdorda qaytarilishini talab qilishga haqli.

6-§. Kafillik — majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Kafillik majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning alohida turi bo'lib, u kafillik to'g'risidagi shartnoma asosida vujudga keladi. Kafillik shartnomasiga asosan bir taraf kafil, boshqa shaxs o'z majburiyatlarini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga oladi (FK, 292-modda, 1-qism).

Kafil qarzdor uchun mulkiy javobgarlikni olganligini to'g'ridan-to'g'ri aniq bildirishi lozim. Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ko'riladigan kafillikning mohiyati shundaki, kreditor asosiy majburiyat bajarilmagan holda o'z talablarini faqat asosiy qarzdorgagina qo'ymay, balki kafilga nisbatan ham qo'ya oladi.

Kafillik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim. Bu holda taraflar kafillik to'g'risida alohida yozma shartnoma tuzishlari shart bo'lmaydi. Kafillik belgilanishida kafil asosiy qarzdor tomonidan beriladigan tilxatda qarzdor tomonidan majburiyatning lozim darajada bajarilishi javobgarlikni o'z zimmasiga olganligini ko'rsatib belgi qo'ysa yoki qarzdorni muayyan majburiyat yuzasidan kafil bo'lishini kreditor nomiga yozgan xatida bildirsa ham kifoya. Kafillik haqidagi shartnomaning yozma shaklda tuzilishi lozimligi to'g'risidagi qonun bilan belgilangan talablarga rioya qilmaslik – kafillik shartnomasining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Kafillik asosiy majburiyatga qo'shimcha xarakterda bo'lishi shundan iboratki, kafillik bilan faqat asosiy talabgina ta'minlanishi mumkin. Agar asosiy shartnoma uning shakliga rioya qilinmaganligi sababli yoki shartnomada ishtirok etuvchi taraflarning muomalaga layoqatsiz bo'lishi tufayli va boshqa shu kabi sabablar bo'yicha haqiqiy emas deb topilsa, mazkur shartnomaga qo'shimcha hisoblangan kafillik shartnomasi ham o'zining yuridik kuchini yo'qotadi. Kafilning javobgarligi hajmi asosiy majburiyat yuzasidan qarzdorning javobgarligidan oshiq bo'lishi mumkin emas. Qarzdor qanday hajmda javobgar bo'lsa, kafil ham shu hajmda javobgar bo'ladi. Xususan, kafillik shartnomasi bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa – foizlarning, zararlarning, neustoykaning to'lanishi uchun ham javobgar bo'ladi. Qarzdor uchun majburiyatni bajargan kafil mazkur majburiyat yuzasidan bo'lgan barcha huquqlarni oladi. FKning 295-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyatni bajargan kafilga shu majburiyat yuzasidan kreditorga tegishli bo'lgan barcha huquqlar o'tadi. Kafil majburiyatni bajarganidan keyingi kreditor qarzdorga bo'lgan talabni tasdiqlovchi hujjatlarni kafilga topshirish va bu talabni ta'minlaydigan huquqlarni berishi shart. Qarzdor kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafil va qarzdor kreditor oldida solidar javob beradilar (FK, 293-modda).

FKda ko'rsatilgan yuqoridagi qoida dispozitiv xarakterda bo'lgani, ya'ni, o'zgartirilishi, to'lg'azilishi mumkin bo'lgani sababli taraflar o'zaro kelishib, kafilning boshqacha hajmda javobgar bo'lishini, masalan, asosiy qarzdorga qo'shimcha javobgar bo'lishini belgilashlari mumkin. Bu holda kafil majburiyatning bajarilishi yuzasidan qarzdordan hech narsa undirish mumkin bo'lmagani holdagina qarzdor uchun javobgar bo'ladi.

FKning 293-moddasi 3-qismida aytilganidek, birgalashib kafil bo'lgan shaxslar, agar kafillik shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, kreditor oldida solidar javob beradilar.

Agar kreditor kafilga nisbatan da'vo qo'zg'atsa, u holda kafil qarzdorlarni ishda ishtirok etish uchun jalb qilishga majbur. Shuning o'zi bilan u qarzdorga o'zining manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini bergan bo'ladi. Agar kafil ishda ishtirok etishga jalb qilmasa, qarzdor o'zining kreditoriga qarshi qo'yishi mumkin bo'lgan barcha e'tirozlarini, ya'ni FKning 294-moddasida ko'rsatilgan e'tirozlarini kafilning unga qilgan talabiga qarshi qo'yishga haqli. FKning 294-moddasida ko'rsatilganidek, kafil kreditorning talabiga qarshi qarzdorning o'zi tomonidan ko'rsatilishi mumkin bo'lgan barcha e'tirozlarni qo'yishga haqli. Kafil bunday e'tirozlarga bo'lgan huquqini, garchi qarzdor o'zi bu huquqdan voz kechsa ham yoki o'z majburiyatiga iqror bo'lsa ham yo'qotmaydi.

Agar bir necha kafil qarzdor uchun kafillik bergan bo'lsa, keyinchalik qarzdor uchun qarzlarini to'laganlari holda har qaysisi o'zlari tomonidan to'langan summa miqdorida qarzdorga nisbatan o'z talablarini qo'ya oladi. FKning 296-moddasida ko'rsatilganidek, kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajargan qarzdor bu haqda kafilni darhol xabardor qilishi shart. Aks holda o'z navbatida majburiyatni bajargan kafil asossiz olingan narsani kreditordan undirib olishi yoki qarzdorga regress talab qo'yishga haqli. Regress talab qo'yilgan taqdirda, qarzdor asossiz olingan narsanigina kreditordan undirib olishga haqli.

Kafillik quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

– kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo'lganda;

– kafilning roziligisiz majburiyatda uning javobgarligi oshishi yoki uning uchun boshqa noqulay oqibatlar yuz berishiga olib keladigan tarzda majburiyat shartlari o'zgartirilganda;

– kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarz boshqa shaxsga o'tkazilganda, agar kafil yangi qarzdor uchun javobgar bo'lishi haqida kreditorga rozilik bergan bo'lmasa;

– majburiyatni bajarish muddati kelganida kreditor qarzdor yoki kafil taklif qilgan tegishli ijroni qabul qilishdan bosh tortganda;

– Shartnomada belgilangan kafillik muddati o'tganda;

– Agar shartnomada kafillik muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, kreditor majburiyatni bajarish muddati etgan kundan boshlab bir yil davomida kafilga da'vo qo'zgatmasa;

– Agar asosiy majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan va belgilanishi mumkin bo'lmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilangan bo'lsa, kreditor kafillik shartnomasi tuzilgan kundan boshlab bir yil mobaynida kafilga nisbatan da'vo qo'zg'atmagan taqdirda (FK, 298-modda).

7-§. Kafolat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullaridan biri kafolat hisoblanadi. Kafolatga binoan bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (prinsipal) ning iltimosiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefisiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipalga yozma majburiyat beradi (FK, 299-modda).

Kafolatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki bunda har doim kafil sifatida bank, boshqa kredit muassasasi yoxud sug'urta tashkiloti qatnashadi. Ko'p hollarda kafil prinsipalga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot hisoblanadi. Shu sababli ham kafil prinsipalning bankda saqlayotgan pul mablag'lari hisobidan uning kreditorlari oldidagi majburiyatini bajaradi. Biroq qonun buni shart qilib qo'ymaydi, shu sababli ham kafil sifatida har qanday kredit muassasasi yoki kredit tashkiloti bo'lishi mumkin. Kafolatning asosiy mohiyati shundaki, u orqali prinsipalning benefisiar oldidagi o'z majburiyatini (asosiy majburiyatni) tegishli darajada bajarilishi ta'minlanadi. Kafolat haq baravariga tuziladi. Kafolat bergan bank (kredit muassasasi, syg'yrta tashkiloti) ga prinsipal tegishli miqdorda haq to'laydi. Kafolat asosiy majburiyatdan (ya'ni prinsipalning benefisiar oldidagi majburiyatidan) garchi kafolatda ushbu majburiyatga havola qilinsa-da mustaqil hisoblanadi.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, u kafil tomonidan chaqirib olinishi mumkin emas. Kafolat bo'yicha benefisiarga tegishli bo'lgan kafilga talab qo'yish huquqi agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin emas.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lmasa, u berilgan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Benefisiarning kafolat bo'yicha pul summasini to'lash haqidagi talabi kafolatda ko'rsatilgan hujjatlarni ilova qilgan holda kafilga yozma ravishda taqdim etilishi lozim. Talabda yoki unga ilovada benefisiar prinsipalni ta'minlash uchun kafolat berilgan asosiy majburiyatni buzishi nimadan iboratligini ko'rsatishi kerak.

Kafil benefisiarning talablarini olganidan so'ng bu haqda darhol prinsipalni xabardor qilishi va unga talabning nusxasini barcha tegishli hujjatlar bilan topshirishi kerak. Kafil benefisiarning talabini ilova

qilingan hujjatlar bilan birga kafolatda ko'rsatilgan muddatda bu talab hamda unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelishi yoki kelmasligini aniqlash uchun oqilona jonkuyarlik ko'rsatishi kerak.

Agar benefisiarning talabi yoki unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelmasa yoxud kafilga kafolatda belgilab qo'yilgan muddat tamom bo'lganidan keyin taqdim etilgan bo'lsa, kafil benefi siarning talabini qondirishni rad etadi va bu haqda uni darhol xabardor qiladi.

Agar benefisiarning talabi qondirilganga qadar kafolat bilan ta'min langan asosiy majburiyat batamom yoki uning tegishli qismi bajaril ganligi yoxud boshqa asoslarga ko'ra bekor bo'lganligi yoinki haqiqiy emas deb topilganligi kafilga ma'lum bo'lib qolsa, u bu haqida darhol benefisiarga va prinsipalga xabar berishi shart.

Odatda, kafilning benefisiar oldidagi mas'uliyati kafolatda nazarda tutilgan summani to'lash bilan chegaralanadi. Biroq kafil kafolat bo'yicha majburiyatni bajarmaganda yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafolatda nazarda tutilgan summani to'latish bilan chegara lanmay, yetkazilgan zararlarni ham undirib olishga haqli.

Kafilning kafolat bo'yicha benefisiar oldidagi majburiyati quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

1. Kafolat berilgan summa benefisiarga to'lanishi bilan;

2. Kafolatda belgilangan muddat tamom bo'lishi bilan;

3. Benefisiar kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi va uni kafilga qaytarib berish oqibatida;

4. Benefisiar kafilni uning majburiyatlaridan ozod qilish haqidagi yozma ariza berish yo'li bilan kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi oqibatida. Kafolatning yuqoridagi 1, 2, 4-bandlarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha bekor qilinishi kafilga kafolat qaytarib berilgan yoki berilmaganligiga bog'liq bo'lmaydi. Kafolat bekor bo'lganligidan xabar topgan kafil darhol bu haqda prinsipalni xabardor qilishi kerak. Kafilning prinsipaldan kafolat bo'yicha benefisiarga to'langan summalarni regress tartibida to'lashni talab qilish huquqi kafilning prinsipal bilan bajarish yuzasidan kafolat berilgan kelishuvida belgilab qo'yiladi.

Agar kafilning prinsipal bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, kafil benefisiarni kafolat shartlariga muvofiq tarzda yoki kafilning benefisiar oldidagi majburiyatni buzganligi uchun to'- langan summalarni qoplashni prinsipaldan talab qilishga haqli emas (FK, 310-modda).

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash tushunchasiga ta'rif bering.*
2. *Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi deganda nimani tushunasiz?*
3. *Neustoykaning qanday shakllarini bilasiz?*
4. *Garov tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari nimalardan iborat?*
5. *Navbatdagi garovga misol keltiring.*
6. *Muomaladagi tovarlar garovi nima?*
7. *Kafilning javobgarligi nimalardan iborat?*
8. *Kafilning xizmatlariga haq to'lash qanday amalga oshiriladi?*
9. *Kafolat qaysi vaqtdan boshlab kuchga kiradi?*
10. *Kafolatning bekor bo'lishi qanday huquqiy oqibatlarga olib keladi?*
11. *Fuqaro Saidov 3 oy oldin sotib olingan «Veko» rusumli kir yuvish mashinasini almashtirib berilishini talab qildi. Uning aytishicha, kir yuvish mashinasi kirni yomon yuvayotganligi sababli uni sozlab bo'lmadi. Ushbu holatni kafolat muddatida xizmat ko'rsatadigan ustaxonaning ma'lumotnomasi tasdiqladi. Sotuvchi sotib oluvchining talablariga qo'shilmay kir yuvish mashinasini kafolatli remont qilib berishni taklif etdi va kir yuvish mashinasini to'liq ta'mirlash uchun ustaxona kafil bo'lishini ta'kidladi.* ***Bunday vaziyatda ustaxona kafil bo'la oladimi? Ushbu masalani hal eting?***
12. *Fuqaro Abdrahmonov «Osiyo» do'konidan Dubayda ishlab chiqarilgan «LG» muzlatgichini sotib oldi. Muzlatgichga do'kon tomonidan bir yil kafolot berildi. Oradan 10 oy o'tgach muzlatgich buzilib qoldi. Fuqaro Abdrahmonov muzlatgichini kafolat ustaxonasiga kafolot taloniga asosan bepul tuzatish uchun topshirdi. Ustaxonada kerakli ehtiyot qismlari yo'qligi sababli muzlatgichni uch oy muddatda tuzatishdi. Fuqaro Abdrahmonov o'z muzlatgichini olib ketishga kelganda ustaxonada muzlatgichga berilgan kafolat muddati o'tganligini aytib, undan remont uchun haq to'lashni so'rashdi.* ***Ushbu vaziyatda ustaxona xodimlarining harakatlari to'g'rimi? Masalani hal qiling?***

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Fuqarolik qonunchiligida neustoykaning huquqiy asosi nimalardan kelib chiqadi?

A. Qonundan.
B. Shartnomadan.
C. Qonun va shartnomadan.
D. Ustav va ta'sis shartnomasidan.

2. Fuqarolik qonunchiligiga asosan quyida keltirilgan neustoykaning turlaridan qaysi biri noto'g'ri?

A. Hisobga o'tkaziladigan neustoyka.
B. Jarimali neustoyka.
C. Alohida neustoyka.
D. Maxsus neustoyka.

3. Tarixiy, madaniy yoki o'zgacha qimmatbaholigi tufayli yoxud davlat xavfsizligi nuqtayi nazaridan garov qo'llanilishi mumkin bo'lmagan obyektlar ro'yxati qaysi organ tomonidan belgilanadi?

A. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi.
B. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.
C. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti apparati.
D. Sud yoki xo'jalik sudlari.

4. Garov huquqi qachon vujudga keladi?

A.Qonun qabul qilinganda.
B. Asosiy shartnoma tuzilganda.
C. Dastlabki shartnoma tuzilganda.
D. Normativ hujjatda maxsus ko'rsatma bo'lganda.

5. Majburiyat bo'yicha haq undirish garov narsasiga qaratilgan hollarda qanday amalga oshiriladi?

A. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda.
B. Garov narsasini sotish orqali.
C. Garov narsasini kim oshdi savdosida sotish orqali.
D. Garovga qo'yuvchining iltimosiga ko'ra.

XXI bob. MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UChUN JAVOBGARLIK

1-§. Majburiyatlarning buzilishi va fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi

Ma'lumki, jamiyatimiz hayotining eng muhim tamoyillaridan biri qonun ustuvorligi hisoblanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, «asosiy ijtimoiy, eng avvalo iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa, hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganligi uchun javobgar bo'ladi». Bozor mexanizmining eng asosiy xususiyatlaridan biri «xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida ularning iqtisodiy javobgarligi va to'liq iqtisodiy mustaqilligi asosida» qonun va shartnomalar intizomiga qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Qonun va shartnomalar mazmunida esa, ko'p hollarda fuqarolar va yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan majburiyatlar yotadi.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo'lgan shaxs uni butunlay bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqga xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanib, bu hol majburiyat buzilganligidan dalolat beradi. Ya'ni, majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs kreditorning subyektiv huquqini buzgan hisoblanadi. Jumladan, sifatsiz mahsulot (tovar) yetkazib berishda mahsulot sotuvchi tashkilot – qarzdor sifatida huquq normasini ya'ni, FKning tegishli moddasida ko'rsatilgan qoidani buzish bilan birga mahsulot oluvchi korxonaning, ya'ni kreditor tashkilot qarzdor tashkilotdan shartnomaga muvofiq sifatli mahsulot (tovar)ning o'ziga topshirilishini talab qila oladi.

Yuqorida aytilganidek, qarzdorning harakatsizligi ham huquqga xilof hisoblanishi mumkin. Bunday harakatsizlik qarzdorning shunday xatti-harakatidan iborat bo'lib ko'rinadiki, bunda qarzdor o'zi amalga oshirishi lozim bo'lgan harakatni qilmaydi. Masalan, uy-joy ijarasi shartnomasi bo'yicha tashkilotning uyida yashovchi fuqaro belgilangan ijara haqini to'lamasligi bilan Uy-joy kodeksining 69-moddasida belgilangan qoidani buzadi. Shu bilan birga, shartnomaga muvofiq tarzda qarzdordan kvartira haqining o'z vaqtida to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan tashkilotning – ijaraga beruvchining, ya'ni kreditorning subyektiv huquqi ham buziladi.

Bozor munosabatlari sharoitlarida qarzdorning tadbirkorlik qoidalariga zid kelgan harakatlari yoki harakatsizligi, beparvoligi huquq normasini to'g'ridan-to'g'ri buzish bilan bog'liq bo'lmasa ham, huquqga xilof hisoblanishi mumkin.

Qarzdorning huquqga xilof xatti-harakati huquq normalariga rioya qilmaslikni bildirganligi tufayli, jumladan, qarzdor tomonidan olingan majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi va shu bilan shartnoma intizomining buzilishi – qonunchilikni buzish, deb yuritiladi. Binobarin, shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarning, shuningdek, boshqa majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan kurash – aynan shu vaqtning o'zida qonunchilikka rioya qilish uchun bo'lgan kurash, deb hisoblanadi.

Qonunchilik xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan shartnoma majburiyatlarining buzilishiga yo'l qo'ymaslik lozimligini normalamaydi. Chunki qarzdor tomonidan majburiyatning buzilishi, mazkur subyektlar tomonidan shartnoma intizomiga rioya qilmasligi davlat tomonidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmaslikni bildiradi. Natijada tashkilotlarning mablag'lari muomalada bo'lishi birmuncha sekinlashadi qurilishlar, korxonalar va tashkilotlarning izchil, uzluksiz ish olib borishlari buziladi.

Qishloq xo'jalik mashinalarining va boshqa mahsulotlarning sanoat korxonalari tomonidan qishloq xo'jalik korxonalariga topshirilishi va ularning davlat buyurtmasi bo'yicha qishloq xo'jalik mahsulotlari topshirish yuzasidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi muhim ahamiyatga egadir. Kreditor sifatida fuqarolar bo'lganida ham tegishli tashkilotlar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni lozim darajada bajarishlari talab qilinadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi hollarini nazarda tutib, qonun yoki shartnomada belgilangan sanksiyalar qo'llaniladi. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatni bajarmagan qarzdor zimmasiga zararlarni, neustoykani kreditor foydasiga to'lash vazifasini yuklashdan iboratdir. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi majburiyatdagi sanksiya tushunchasidan birmuncha torroq ma'noda tushuniladi, chunki bunda qarzdorning javobgarligi barcha hollarda faqat mulkiy javobgarlik hisoblanadi. Jumladan, birovga zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarda zarar yetkazuvchi jabrlangan shaxsga yetkazilgan zararning pul bilan hisoblangan miqdorini to'la ravishda to'laydi. Shartnoma bo'yicha olingan majburiyatlarning bajarilmasligi

esa, kreditorning ko'rgan zararlarni to'latish uchun ham, qarzdordan neustoykaning undirilishi uchun ham asos bo'ladi.

Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni, majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlarga muvofiq ravishda bajarmasligi: masalan, mahsulotning sifati, topshirish muddati, shartnomaning bajarilish joyi kabi shartlar buzilishidan iboratdir. Majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta, real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan shartlarga muvofiq bajarilishini talab qilishga haqli.

Yuqorida ko'rsatilgan har ikki holatda, ya'ni majburiyat butunlay bajarilmaganida ham, lozim darajada bajarilmaganida ham, ya'ni ayrim shartlari buzilganida ham kreditor qarzdordan qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan mulkiy jarimalarning undirilishini, ya'ni, o'zi ko'rgan zararlarning qoplanishini, neustoykalarning to'lanishini talab qila oladi. Shu bilan birga qarzdorni olgan majburiyatlarini bajarish uchun mumkin qadar ko'proq harakat qilishga majbur qiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishi turli subyektlar o'rtasidagi munosabatlarda shartnoma intizomining mustahkamlanishiga yordam beradi. Binobarin, fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatlarning real va tegishli darajada bajarilishiga yordam berib, katta yuksak tarbiyaviy rol o'ynaydi. Agar majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kreditorga zarar yetkazilgan bo'lsa, qarzdor bunday zararlarni to'lashga majbur bo'ladi. FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to'lashi shart, deb ko'rsatiladi. FKning 14-moddasi 2-qismida zarar tushunchasi normalangan. Bunga asosan, zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek, bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari boy berilgan foyda tushuniladi. Zarar deganda, qarzdor tomonidan majburiyatning butunlay ijro etilmasligi yoki lozim darajada ijro etilmasligi oqibatida kreditor tomonidan qilingan xarajatlar, mulkning yo'qotilishi yoki kamayishi tushuniladi. Kreditorning mulkiy zarariga misol qilib tashkilot tomonidan qilingan ishlarning sifatsiz bajarilishi sababli uni tuzatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni

yoki shartnomada belgilanmagan muddatda qarzdor tomonidan yuborilgan, masalan, muddatidan oldin yuborilgan mahsulotni saqlash xarajatlaridan kelgan zararni yoxud kreditor tomonidan boshqa tashkilotlarga to'langan jarimalarni ko'rsatsa bo'ladi.

Kiyim tikuvchi atelyening xizmatchisi tomonidan fuqaroga kostyum tikilishida u tomondan topshirilgan materiallarning noto'g'ri bichilishi natijasida ko'rgan zararni kreditor bo'lgan fuqaroning zararlariga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Ikkinchidan, zarar sifatida kreditor tomonidan olinishi mumkin bo'lgan, ammo qarzdor majburiyatni bajarmagani tufayli olinmay qolgan daromadlar ham misol bo'la oladi.

Masalan, kreditor bo'lgan davlat korxonasi qarzdor tashkilotning xomashyolarni o'z vaqtida yetkazib berilishini kechiktirmaganida, majburiyat o'z vaqtida bajarilgani holda olishi mumkin bo'lgan, ya'ni tayyor mahsulotni sotish natijasida olishi mumkin bo'lgan foydaning qarzdor o'z majburiyatini bajarmaganligi sababli olinmagan daromadlari kreditorning ko'rgan zarari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori ham mavjud zarar tarkibiga faqatgina tegishli shaxs tomonidan aniq yetkazilgan zararlarnigina emas, balki shaxsning buzilgan huquqini tiklashi uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlar ham kirishini belgilaydi. Ayni paytda bunday xarajatlarning zaruriyligi va ularning taxminiy miqdori javobgarlik miqdorini belgilovchi tovar, ishdagi hamda xizmat ko'rsatishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga ketadigan smeta sifatidagi va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik darajasini belgilovchi shartnoma, asoslantirilgan hisob-kitob kabi boshqa dalillar bilan tasdiqlangan bo'lishi ham kerak. Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo'lganida, kreditor qilishi lozim bo'lgan oqilona xarajatlar hisobga olinib aniqlanadi.

Majburiyat huquqida zararning to'la ravishda to'lanishi tamoyili belgilanadi. Shu bilan birga, fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda sud zararning undirilishi tartibini belgilashda har ikki tomonning mulkiy ahvolini, xususan, qarzdorning mulkiy ahvolini e'tiborga olib, majburiyatning bajarilishini kechiktirishga yoki uni bo'lib-bo'lib bajarilishini belgilashga ham haqli. Bu to'g'risida Fuqarolik prosessual kodeksining tegishli moddasida qoida belgilangan. Unda alohida hollarda ish bo'yicha hal qiluv qarorini chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish joyidagi sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha

taraflarning mulkiy ahvoliga yoki boshqa holatlarga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek, uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli deb ko'rsatilgan.

N. Egamberdiyevaning fikricha, faqatgina bevosita zararlar undirilishi kerak, bilvositalari esa, undirilishi lozim emas, chunki huquqbuzarlik va ularning yuzaga kelishi o'rtasidagi sababiy bog'lanish huquq tomonidan hisobga olish uchun yetarli emas.

FKning 332-moddasiga asosan majburiyatning ayrim turlari bo'yicha hamda muayyan faoliyat turi bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha qonunda zararni to'la qoplashga bo'lgan huquq cheklab qo'yilishi mumkin (cheklangan javobgarlik). Masalan, yuk tashuvchi transport tashkiloti tashish uchun qabul qilgan mulkni yo'qotganda, yuzaga kelgan zararni yuk jo'natuvchiga yoki oluvchiga yo'qotilgan ashyo qiymati baravarida to'laydi.

Agar yuk zararlantirilgan bo'lsa, u holda zararlangan yukning qiymati qanchaga kamaygan bo'lsa, shu summa miqdorida to'laydi. Holbuki, yuk yuboruvchi yoki yuk oluvchining zararlari faqat yo'qotilgan yukning qiymati yoki qiymatining kamayishi natijasida kelgan zarardangina iborat bo'lmay, yana yuklarni saqlash uchun kerakli ombor binolarini ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlardan, xodimlarning bekor turgan davrida ularga to'langan ish haqidan, yuk tashuvchining aybi bilan materiallar va uskunalarning o'z vaqtida olinmasligi natijasida sodir bo'lgan boshqa zararlardan iborat bo'lishi mumkin edi. Ammo transport tashkilotlariga nisbatan cheklangan javobgarlik belgilanganligi sababli keyingi zararlar e'tiborga olinmaydi. Cheklangan javobgarlik transport tashkilotlari va ba'zi boshqa tashkilotlar uchun ham belgilanishi mumkin.

Jumladan, elektr quvvatini yetarli miqdorda yetkazib bera olmagan elektr stansiyasi faqat berilmagan elektr quvvati qiymati miqdorida javobgar bo'lishi mumkin. Tashkilotlar o'rtasidagi majburiyat munosabatlarida ko'proq tatbiq etiladigan mulkiy sanksiya – neustoykadir. Neustoykani undirish uchun faqat qarzdorning o'z majburiyatini bajarmaganligi ko'rsatilsa kifoya va bunday majburiyatning bajarilmasligi natijasida yetkazilgan konkret moddiy zarar miqdorini isbotlash talab qilinmaydi.

Agar muayyan majburiyat uchun belgilangan javobgarlik miqdori qonunda aniq ko'rsatilgan bo'lsa, bunday javobgarlikni cheklash to'g'risida o'zaro kelishishga yo'l qo'yilmaydi.

2-§. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari

Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi huquqga xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanadi. Buning uchun umumiy qoida sifatida faqat muayyan asoslar mavjud bo'lgandagina qarzdorning, ya'ni majburiyatni buzgan shaxsning mulkiy javobgarlikka tortilishi belgilanadi.

Fuqarolik huquqida, odatda, majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun quyidagi to'rtta asos bo'lishi ko'rsatilgan:

– **birinchidan**, huquqga xilof harakat yoki harakatsizlik;

– **ikkinchidan**, zarar yetkazilishi;

– **uchinchidan**, huquqga xilof harakat yoki harakatsizlik bilan sodir bo'lgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish;

– **to'rtinchidan**, qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining aybi mavjud bo'lishi.

Shuni ko'rsatib o'tish kerakki, shartnomadan yoxud boshqa bir tomonlama bitimdan kelib chiqadigan majburiyatlarda uning bajarilmasligi boshqa shaxsga g'ayriqonuniy ravishda zarar yetkazish barcha hollarda huquqga xilof hisoblanadi. Mazkur hollarda qarzdor xatti-harakatining huquqga xilof bo'lishini belgilashda qanday shartlar mavjud bo'lganida majburiyatni ijro etmaslik uchun fuqarolik huquqiy javobgarlikning belgilanishini aniqlash zarur bo'ladi. Zararlar hamma vaqt ham qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligidan kelib chiqavermaydi. Ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi natijasida yuqorida aytganimizdek, mulkiy zarar bo'lmasligi ham mumkin. Ammo aksariyat hollarda zarar javobgarlikni belgilash uchun zarur asos bo'ladi. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ba'zi hollarda qonun yo'l qo'ygan harakatlar natijasida ham yetkazilishi mumkin. Masalan, davlat, jamiyat yoki ayrim fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda yetkazilgan zarar qonuniy, huquq yo'l qo'ygan harakat bo'lib hisoblanadi.

Agar kreditorning talablari zararni undirishga qaratilgan bo'lsa, u holda albatta, quyidagi asoslar: zararning bo'lishi, qarzdorning huquqga xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanishlar bo'lishi va nihoyat, qarzdorning aybi bo'lishi talab etiladi. Agar kreditorning talabi faqat neustoyka, penya, jarimani undirishga qaratilgan bo'lsa, qarzdor faqat aybi bo'lgandagina

mulkiy javobgarlikka tortiladi. Qarzdorga mulkiy javobgarlikni belgilashdan oldin, ya'ni kreditorga yetkazilgan zararning undan undirilishidan oldin sud har bir aniq holatda, mazkur zararlar qarzdorning o'z majburiyatlarini buzishidan kelgan-kelmaganligini aniqlashi, ya'ni qarzdorning huquqga xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lib-bo'lmasligini aniqlashi lozim. Masalan, agar temir yo'l transporti korxonasi yuk oluvchiga zararlangan yukni yetkazib bersa, sud kreditorga bunday zararni kim yetkazganligini, mahsulot yuboruvchi tashkilotmi yoki temir yo'l korxonasi tomonidan yetkazilganligini, bunday zararning sifatsiz tovar yuboruvchi tashkilotning aybi, huquqga xilof harakati bilan bo'lish-bo'lmaganligini yoki tashish uchun qabul qilingan yukning yo'lda saqlanishini ta'minlamagan temir yo'l korxonasining huquqga xilof harakatlaridan bo'lgan-bo'lmaganligini aniqlashi lozim. FKning 324-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to'lashi shart. Bunda shartnoma bilan belgilanadigan majburiyat munosabatlarida ham sababiy bog'lanish muammosini qo'yish va hal qilish zarurligi kelib chiqadi. Yuridik adabiyotlarda sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani tahlil qilishda aksariyat mutaxassislar quyidagi ilmiy qoidalarga asoslanadilar:

– tabiatda va jamiyatda har bir hodisa faqat atrofdagi boshqa hodisalar bilan bog'liq holdagina olib qaralishi mumkin. Har bir hodisaning kelib chiqishi atrofdagi hodisalar bilan bog'liq bo'lishi, bir hodisaning kelib chiqishiga ikkinchisi, shu bilan birga, bir hodisaning o'zi boshqa birmuncha sabablar tufayli sodir bo'lishi mumkin;

– tabiat va jamiyatda sababiy bog'lanish hodisalar o'rtasidagi obyektiv ravishda mavjud bo'lgan bog'liqlikdan iborat. Bunday bog'lanishlar kishilar tomonidan o'rganilib, amaliyotda tekshiriladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalarga asoslanib, sud sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani hal qilishda mazkur natijaning, ya'ni, kreditor zararlari sodir bo'lishida qarzdorning huquqga xilof harakati yoki harakatsizligi tufayli bo'lgan boshqa holatlar o'rtasida qanday rol o'ynaganligini e'tiborga olishi, o'zining mulohazasida – mazkur hodisaga subyektiv ravishda qilingan bahosidan emas, balki obyektiv ravishda mavjud bo'lgan qonuniyatlarga amal qilishi, har bir konkret ishni hal qilishda barcha muhim holatlarni ajratib olishi lozim. Muayyan bir natijaga qator sabablarning oqibati bo'lishi mumkinligi tufayli har qanday huquqga xilof harakatsizlik, kreditorning zarar

ko'rishiga aloqasi bo'lgan qarzdorning har qanday harakati ham huquqiy ahamiyatga ega ya'ni, uning uchun javobgarlik tug'diradigan harakat bo'lish-bo'lmasligi masalasini hal qilishda roli bor. Qachonki, natija, ya'ni kreditorga zarar yetkazilishi qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligidan bevosita vujudga kelganligi ma'lum bo'lsa, ya'ni, to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjud bo'lsa, u holda masalaning hal etilishi uncha qiyinchilik tug'dirmaydi,

Yuqorida yozilgan nazariy tushunchani quyidagicha izohlash o'rinlidir. Masalan, mebel fabrikasiga qarashli yuk kirakash avtopark mashinasida tashilishida yong'in bo'lib, fabrikaga mulkiy zarar yetkaziladi. Da'vo ishining sudda ko'rilishida avtopark yong'in bo'lishida aybi yo'qligini isbotlay olmadi. Binobarin, fabrikaning mashinadagi yong'in natijasida ko'rgan zararini to'lashga avtopark majbur qilinadi. Mazkur holda to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjudligini ko'ramiz. Chunki bunday holatda avtopark yo'lga nosoz mashina chiqarganligi va shu bilan uning harakati beparvolikning bo'lishi muayyan zararli oqibat sodir etilganligiga sabab bo'ladi. Qarzdorning harakatlari muayyan zararli oqibatlarning sodir bo'lishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganligini belgilash uchun sud bunday holatlarning sababiy bog'lanishiga ta'siri bo'lgan-bo'lmaganligini belgilashi kerak. Bunday maqsadda har xil dalillardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Jumladan, dalil to'plash uchun ekspertiza tayinlashga, masalan, yuk tashishdan kelib chiqadigan da'volar bo'yicha tovarni tekshirish ekspertizasi tayinlashga, bajarilgan ishlarning sifati to'g'risidagi da'volar bo'yicha texnikaviy ekspertizalar tayinlashga to'g'ri keladi. Qarzdorning huquqga xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir bo'lgan natija o'rtasidagi sababiy bog'lanish qarzdorning majburiyatni butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikka tortilishiga obyektiv asos bo'ladi. Shu bilan birga, qonun javobgarlikning subyektiv asosini ham, ya'ni qarzdorning aybini ham nazarda tutadi.

Majburiyat bajarilmaganligi uchun qarzdorning javobgarligini belgilaydigan shart sifatida ko'riladigan ayb qonunda nazarda tutilgan. Jumladan, FKning 333-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor aybi bo'lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, javob beradi. Agar majburiyat har ikki tarafning aybi bilan bajarilmagan bo'lsa, u holda sud qarzdorning javobgarligini tegishlicha kamaytiradi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, olingan majburiyatlarning tashkilotlar tomonidan ham, fuqarolar tomonidan ham lozim darajada bajarilishi uchun barcha moddiy shart-sharoitlar mavjud. Buning uchun qarzdordan o'z ijodiy qobiliyatlari va irodasining muayyan darajada kuchaytirilishi talab etiladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish, majburiyatlarni bajarishda vujudga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni yo'qotish uchun har ikki tarafning — qarzdor va kreditorning ham ma'lum darajada tashabbus ko'rsatishi, diqqat bilan ish qilishi, faol harakat qilishlari zarur. Barcha subyektlar o'z majburiyatlarini bajarishlari uchun o'zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni qidirib topish va ulardan mumkin qadar to'liq foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtira borib, mehnat unumdorligini oshirish, uskunalardan, xomashyo va materiallardan samarali foydalanishda g'amxo'rlik qilishlari lozim. Agar qarzdor o'z erkini, ijodiyotini, kuchini qasddan safarbar qilmaganligi yoki bunga beparvolik bilan qaraganligi natijasida majburiyat butunlay bajarilmasa yoki lozim darajada bajarilmasa, uning aybi bo'lmaganligi aniqlanadi va buning uchun u mulkiy javobgarlikka tortilishi lozim bo'ladi. Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan ayb to'g'risida gapirar ekanmiz, ayb deb shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo'lmaganligi, qonun va axloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi va natijada majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tushuniladi. Fuqarolik huquqi fanida, ayb qasd yoki ehtiyotsizlik (beparvolik) shaklida ifodalanadi. Qasd shaklida ayb bo'lishida shaxs majburiyatni ongli ravishda, atayin bajarmaydi yoki lozim darajada bajarmaydi. Fuqarolik muomalasida majburiyatni bajarishga nisbatan bunday munosabatda bo'lish faqat ayrim hollardagina uchraydi. Umumiy qoida sifatida tashkilotlar va fuqarolar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni bajarishga vijdonan munosabatda bo'ladilar. Majburiyatlarning ayrim turlari bo'yicha qasd shaklida ayb qonunlarda bevosita nazarda tutiladi. Tashkilotlar tomonidan majburiyatlarning qasddan bajarilmasligi ularning fuqarolik-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortilishiga, ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning jinoiy javobgarlikka ham tortilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yuqorida aytganimizdek, navbatdagi shakli esa — beparvolikdir. Ayniqsa, bu sohada O'zbekistan Respublikasi Prezidentining 1998-yil 4-martdagi «Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi

va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risidagi» Farmonini eslatish o'rinli bo'lardi. Unda e'tirof etilganidek, xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlari javobgarlikni xis etmagan holda o'zbilarmonlik, sovuqqonlik va xizmat mansabini suiste'mol qilish natijasida korxona shartnoma intizomini qo'pol ravishda buzib, uni iqtisodiy nochorlik va bankrotlikka olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilgan ishlarning salmoqli foizi shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki kechiktirishga oiddir. Shu ma'noda xo'jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish, shartnomalarning o'z vaqtida tuzilishi va bajarilishini ta'minlash maqsadida yuqoridagi Farmon bilan xo'jalik sudlari:

– xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;

– iqtisodiy huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralarini qo'llash;

– xo'jalik yurituvchi subyektlarga yetkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslar hisobidan qoplash;

– pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaganlik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasiga olib kelganlik uchun xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarini egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish vakolati berildi. Beparvolikda qarzdor majburiyatni bajarishga intilmaydi, harakat qilmaydi, buning uchun barcha kuch va qobiliyatini yetarli darajada safarbar qilmaydi, ishni bajarishda e'tiborsizlikka yo'l qo'yadi. Beparvolik shaklidagi ayb ham FKning tegishli moddalarida normalangan. Fuqarolik kodeksida qo'pol ehtiyotsizlik oddiy ehtiyotsizlik, oddiy beparvolikdan farqlanadi. Qonun ba'zi hollarda qarzdorga javobgarlik belgilash uchun oddiy ehtiyotsizlik (beparvolik) emas, balki qo'pol ehtiyotsizlik bo'lishini shart qilib qo'yadi. Ehtiyotsizlikning qo'pol ehtiyotsizlikdan farqi shundaki, olingan majburiyatlarni tegishli darajada bajarishda e'tiborsizlikning turli darajada bo'lishidir. Qo'pol ehtiyotsizlik mavjud bo'lganida qarzdor xatti-harakatidagi e'tiborsizlik oddiy ehtiyotsizlikka nisbatan birmuncha qo'pol bo'lib ko'rinadi yoki turmush va ishbilarmonlik qoidalari nuqtayi nazaridan qarasak, bunday qo'pol

ehtiyotsizlikka nisbatan qattiqroq mas'uliyat belgilanishi, jazo berilishi talab etiladi. Qarzdor qo'pol ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi bilan fuqarolik muomalasida bo'lgan talablarga atayin e'tiborsizlik bilan qaraydi. Jumladan, omonatga olingan ashyolar havoning bulutli vaqtida ochiq joyda qoldirilishi tufayli yomg'ir ta'sirida zararlansa, bu holat ehtiyotsizlikka yo'l qo'yilgan deb hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi fanida ehtiyotsizlik shaklidagi ayb sodir qilinganligini belgilash birmuncha murakkab hisoblanadi. Majburiyatni bajarishga qaratilgan munosabatlarga baho berishda qarzdorning individual xususiyatlariga ham qarash kerak. Jumladan, fuqaroning aqliy, jismoniy tomonidan yetarli darajada kamolotga yetmagani aniqlansa, bunday shaxsga nisbatan mulkiy javobgarlikni belgilamaslik masalasi qo'yiladi. Ba'zi hollarda mazkur sharoitlarda har bir kishi yoki xo'jalik korxonasi xizmatchisi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan g'amxo'rlik choralari ko'rilgan-ko'rilmaganligiga qarab baho berish masalasi turadi. Shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun qarzdorga mulkiy javobgarlik yuklash to'g'risidagi masalani hal qilishda uning tajribasizligi, ma'lum ishlarni bajarishga qobiliyatsizligiga qarab, ma'lum chekinishlarga yo'l qo'yish noto'g'ri bo'lar edi. Sudlarga fuqarolik-huquqiy xarakterdagi nizolarni hal qilishdagi barcha hollarda yuridik shaxslarning aybi to'g'risidagi masalani tekshirishga, tahlil qilishga to'g'ri keladi. Yuridik shaxsning aybi bo'lishi-bo'lmasligi to'g'risidagi masalani ko'rishda sud korxona, muassasa yoki tashkilot mazkur sharoitlarda majburiyatni bajarish uchun maksimal darajada barcha kuch va tashabbusni ko'rsatgan-ko'rsatmaganligini, buning uchun bozor munosabatlari sharoitida bo'lgan keng imkoniyatlardan foydalangan-foydalanmaganligini e'tiborga olish talab etiladi.

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rgan bo'lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan subyektiv asos — ayb bo'lmaganligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi. Majburiyatni bajarmaslikda yuridik shaxsning aybi mazkur tashkilot organlari (vakillari) hisoblangan va o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida harakat qilgan ayrim shaxslarning aybi bilan ko'riladi. Tashkilotlarning aybi ular tomonidan berilgan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi vakillarining, muayyan xizmat vazifalarini bajaruvchi xodimlarining aybi bilan belgilanadi. Tashkilotlarning aybi yuridik harakatlarda, masalan, vakil tomonidan qonunga

xilof bitimlar tuzilishida, shuningdek, faktik harakatlarida; jumladan, xodimlarning usta tomonidan noto'g'ri o'rgatilishi yoki ularning yetarli darajada malakali bo'lmasliklari tufayli sifatsiz mahsulotlar tayyorlanishida ham yuzaga kelishi mumkin. Yuridik shaxs shartnoma bo'yicha olingan majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mulkiy jarima (sanksiya)ni to'laganidan so'ng o'zi tomonidan to'langan summalarni regress tartibida majburiyatni bajarmaganlikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda aybdor bo'lgan xodimlardan to'la hajmda yoki qisman undirib olishi mumkin. Bunday hollarda muayyan xodimning shaxsiy javobgarligi to'g'risida so'z ketadi. Ularning javobgarligi fuqarolik huquqi normalari bilangina tartibga solinmay, balki mehnat huquqi, ma'muriy huquq va ba'zi hollarda jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 202-moddasi 6-bandiga asosan xodim korxona (muassasa, tashkilot) tijorat sirlarini oshkor etganligi uchun to'liq moddiy javobgar bo'ladi va buning natijasida yetkazilgan zararni to'lashi lozim.

Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik ishlarini hal qilishda xo'jalik sudi shartnoma intizomini qo'pol tarzda buzishda aybdor bo'lgan shaxslarni shaxsiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalani tegishli organlar oldiga qo'yadi.

Kreditor qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi huquqga xilof bo'lishligini, ya'ni u tomondan majburiyatning bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi faktini va qarzdorning aybli harakati natijasida zarar ko'rganligini isbotlashi lozim. Qarzdor esa, javobgarlikdan ozod bo'lishi uchun o'z harakatida ayb yo'qligini isbotlashi, ya'ni majburiyatni lozim darajada bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rganligini tasdiqlaydigan faktlarni keltirishi lozim.

Qarzdorning aybli deb faraz qilinishini qonun ba'zi holatlarni e'tiborga olib belgilaydi. Jumladan, jamiyatda majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha shart-sharoitlar mavjudligi, ularning bajarilmasligi esa, odatda, qarzdorning aybi harakati natijasida bo'lishligi, qarzdorning aybi bo'lmaganida uning dalillarni yetkazib keltirishi kreditorga qaraganda birmuncha engil bo'lishligi e'tiborga olinadi. FKning 333-moddasi fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan birini, ya'ni qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan istisnolardan tashqari hollarda, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilashda huquqni buzuvchi harakatlarida ayb bo'lishi tamoyilini belgilaydi. Shartnomali majburiyatni buzishdagi ayb, shuningdek,

shartnomasiz majburiyatlarda ham zarar yetkazuvchining aybi deganda, huquqga xilof harakatni qiluvchi shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi tushuniladi.

Ammo yuqorida ko'rsatilgan qoida bilan belgilangan ayb qarzdorda bo'lishligi faraz qilinadi. Binobarin, qarzdor o'ziga qo'yilgan aybni yo'qqa chiqarishga harakat qilishi va o'zining aybsizligini isbotlashi kerak. Qarzdor tomonidan majburiyatning qasddan buzilishi hollari sud amaliyotida kamdan-kam uchraydi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatni qasddan buzish hollari ham uchrashi mumkin. Masalan, tashkilot o'zi tomonidan buyurtma qilingan mahsulotni qasddan qabul qilmaslik hollari, soxta bankrotlik holatlari bo'lishi mumkin. Majburiyatlarni buzishda yuridik shaxsning aybi tushunchasi ba'zi xususiyatlarga ega. Bunday ayb masalasini ko'rishda sud aybli bo'lgan tashkilotni muayyan bir butun tashkilot, ya'ni yuridik shaxs sifatida nazarda tutadi. Binobarin, agar majburiyat tashkilot xodimining aybi bilan bajarilmaganida majburiyatni bajarmaslikda tashkilot aybli bo'lib ko'riladi. Ba'zi hollarda sud tashkilotning majburiyatni bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalangani holda majburiyat bajarilmay qolganida uni aybli emas, deb topishi mumkin.

Aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan kelib chiqishi, shuningdek, ehtiyotsizlik darajasi, umumiy qoida bo'yicha, qarzdorning fuqarolik javobgarligini belgilash uchun ahamiyatli emas, qaysi shaklda bo'lsa ham qarzdor o'z majburiyatini buzishda aybli bo'lsa, buning natijasida kelgan zararni, neustoykani to'lashga majbur bo'ladi. Ammo ba'zi hollarda qonun majburiyatning qarzdor tomonidan faqat qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida bajarilmagani uchungina javobgar bo'lishini belgilaydi. Bundan tashqari, qarzdor aybining shakli va darajasi majburiyat faqat qarzdorning aybli harakatlari bilangina emas, balki kreditor aybi bilan ham bog'liq bo'lgan hollarda va har ikki tarafning aybini qarzdorning javobgarligi hajmini belgilash uchun solishtirib ko'rish zarur bo'lgan hollarda ahamiyatga ega bo'ladi.

Qonunchilikda nazarda tutilganidek, umumiy qoidadan istisno sifatida qarzdorning ba'zi hollarda majburiyatlarni buzganligi uchun javobgarligini aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilaydi. Bunday hollarda, birinchi navbatda, birovning aybi uchun javobgarlik belgilaydigan FKning 334-moddasida ko'rsatilgan hollar nazarda tutiladi. Bular jumlasiga majburiyatni o'z aybi bilan buzmay, qarzdorga nisbatan olgan majburiyatlarini buzgan shaxslarning uning boshqa qarzdorlari aybi bilan buzilgan majburiyatlar uchun javobgarlikni sud amaliyotida

mahsulotlar tayyorlovchi bilan birga, mahsulot yetkazib berishga majbur bo'lgan tashkilotlarning aybli harakatlari natijasida, majburiyat buzilganida mahsulot yetkazib beruvchi tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi. Shuningdek, mahsulot yoki tovar ishlab chiqaruvchi tashkilot ham mahsulotning sifati uning aybli harakatlaridan kelib chiqmay, balki unga xomashyo, materiallar va boshqa narsalar yetkazib bergan tashkilotlarning aybli harakatlaridan kelib chiqqanida ham javobgar bo'ladi.

Agar qarzdor bu tashkilotlarning harakatlari uchun kreditor oldida javobgar bo'lmaganida, kreditor majburiyatlarning ular aybi bilan buzilganida, hech qanday chora ko'rmay qolgan bo'lar edi. Qarzdor o'zini javobgarlikdan ozod qilish uchun ba'zi holatlarni, jumladan, birinchidan, o'zining harakatlarida ayb yo'qligini; ikkinchidan, o'z majburiyatlarini buzgan uning qarzdorlari harakatlarida ham ayb yo'qligini isbotlashi lozim. Ba'zi hollar uchun qonun biron-bir tarafning harakatida aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, javobgarlik belgilaydi.

Bunday javobgarlikning belgilanishi to'g'risida shuni aytish kerakki, odatda, qarzdorning javobgarligi uning harakatlarida ayb bo'lishida belgilanadi. Ammo ba'zi hollarda qonun istisno sifatida qarzdor tomonidan majburiyatlarning boshqa uchinchi shaxslar aybli harakati natijasida bajarilmagani uchun ham javobgar bo'lishini belgilaydi. Bunday javobgarlik to'g'risida FKning 334-moddasida ko'rsatilishicha, basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada bevosita ijrochi bo'lgan uchinchi shaxsning javobgarligi belgilab qo'yilmagan bo'lsa, zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxslarning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor javobgar bo'ladi.

Mazkur hollarda qarzdorning javobgarligini belgilash uchun quyidagi shartlar, jumladan: qarzdor majburiyatini boshqa shaxslar bajarishlari lozim bo'lishi; bunday harakatlar uchinchi shaxslar uchun belgilangan qoidalar bilan yuklatilgan bo'lishi, yoki bunday harakatlar ularning qarzdor bilan tuzilgan shartnomaga asosan bajarilgan bo'lishi, yoki ma'muriy jihatdan bo'ysunishlik tufayli bajarilgan bo'lishi; mazkur shaxslarning aybi qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida ko'rilgan bo'lishi lozim.

Amalda ushbu qoida yuklarning tranzit tartibida yuborilishida, qachonki, sotilgan tovarlar, bevosita oluvchining manziliga mahsulot tayyorlovchi tomonidan yuborilmay, balki uchinchi bir tashkilot orqali uning omboriga tushirilmay yuborilishida qo'llaniladi.

Agar kreditor uchinchi shaxsning aybi bilan mahsulotni kechiktirib olsa, mahsulot yuboruvchi tashkilot, ya'ni mahsulot tayyorlovchining topshirig'i bo'yicha tovarni yuboruvchi uchinchi tashkilot emas, balki qarzdorning bevosita o'zi, ya'ni mahsulot tayyorlovchi tashkilot javobgar bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, o'zining aybi bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bu holda mulkiy javobgarlikning belgilanishi xalq xo'jaligi manfaatlarini himoya qilish, fuqarolarning hayoti va sog'liqlarini himoya qilish maqsadlarini ko'zlaydi. Masalan, avtotransport bilan yuk tashish yuzasidan olingan shartnomaviy rejali majburiyatlarni bajarmaslik uchun har ikki tomon — yuk yuboruvchi ham, avtotransport tashkiloti ham o'zlarining ayblari bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortiladilar.

Avtotransport bilan yuk tashish to'g'risidagi maxsus qonunlarda yuk tashish rejasini bajarish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik uchun avtotransport tashkilotini va yuk tashuvchini javobgarlikdan ozod qilinadigan holatlar ham ko'rsatiladi.

3-§. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati

FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to'lashi shartligi normalangan. Qarzdorning majburiyatni bajarmasligi natijasida vujudga kelgan va to'lanishi lozim bo'lgan kreditorning xarajatlari deganda, kreditor tomonidan mazkur majburiyat yuzasidan qilingan xarajatlar va qarzdorning o'z vazifasini bajarmaganligi bilan bog'liq xarajatlar tushuniladi. Jumladan, mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan mahsulotning belgilangan muddatlarda yetkazib berilmasligi tufayli mahsulot oluvchi korxonaning faoliyat ko'rsatib turishi vaqtida qilingan xarajatlar to'lanishi lozim.

Majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mulk shartnoma shartlariga muvofiq kelmaganda va kreditor bunday hollarda mulkni qarzdorga qaytarish yoki majbur bo'lganida kreditor zararlarining undirilishidan qat'i nazar, mulk uchun to'langan pul summalarining o'ziga qaytarilishini talab qilish huquqiga ega.

Kreditor qarzdorning o'z vazifasini bajarganligi tufayli yo'qotgan mulkining qiymatini yoki mulkning zararlanishi natijasida uning qiymati

kamayishidan kelgan summalarning to'lanishini talab qilishi mumkin. Ma'lumki, bozor munosabatlari sharoitida shartnomaviy narxlar amal qiladi. Uning asosiy xususiyati shundan iboratki, ba'zi hollarda majburiyat vujudga kelgan paytdagi narx bilan zararni undirish vaqtidagi baholar o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin, qonunda ushbu holatlar ham ko'zda tutiladi. FKning 324-moddasi 2-kismi mazmuniga ko'ra, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilmagan bo'lsa, da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Kreditor tomonidan olinmagan va to'lanilishi qarzdordan talab qilishga haqli bo'lgan daromadlar deganda, qarzdor o'z majburiyatini lozim darajada bajarmaganida kreditorning olishi mumkin bo'lgan daromadlar tushuniladi. Bu ayniqsa, pul majburiyatini bajarmaganlik uchun javobgarlik belgilashda yaqqol namoyon bo'ladi. FKning 337-moddasiga asosan boshqa shaxslarning pul mablag'larini g'ayriqonuniy ushlab qolish, ularni qaytarib berishdan bosh tortish, ularni to'lashni boshqacha tarzda kechiktirish yoxud boshqa shaxs hisobidan asossiz olish yoki jamg'arish natijasida ulardan foydalanganlik uchun ushbu mablag'lar summasiga foiz to'lanishi kerak.

Foizlar miqdori kreditor yashaydigan joyda, kreditor yuridik shaxs bo'lganida esa, uning joylashgan yerida pul majburiyati yoki uning tegishli qismi bajarilgan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi. qarz sud tartibida undirib olinganida, sud kreditorning talabini da'vo ko'zgatilgan kundagi yoki qaror chiqarilgan kundagi bank foizining hisob stavkasiga qarab qondirishi mumkin. Ushbu qoidalar qonunda yoki shartnomada boshqa foiz miqdori belgilanmagan bo'lsa qo'llaniladi. Kreditorning pul mablag'laridan qonunsiz foydalanish tufayli unga yetkazilgan zarar yuqorida ko'rsatilgan foizlar summasidan oshib ketsa, kreditor qarzdordan zararning bu summadan ortiqcha bo'lgan qismini to'lashni talab qilishga haqli. Ushbu modda bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining qarorida ham tartibga solingan. Zarar ko'rilganligini isbotlash va bunday zararning qarzdorning majburiyatni bajarmasligidan kelgan bo'lishini isbotlash, shuningdek, zararning

miqdorini hisoblab ko'rsatish vazifasi zararning undirilishi to'g'risida talab qo'yadigan kreditorga yuklatiladi.

Qonunda kreditor qarzdordan yo'qotilgan ashyoning qiymatinigina talab qilishga haqli bo'lib, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasidan olinmay qolgan daromadlarni talab qilishga haqli bo'lmasligi hollari ham mavjud. Qonun ba'zi hollarda zararlarni to'lagan qarzdorning majburiyatni asl holida bajarish burchini ham belgilaydi. FKning 330-moddasiga asosan, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to'lash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi. Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik oqibatlari FKning 331-moddasida normalangan.

Agar ashyoni oluvchilar egaligiga topshirish to'g'risida shartnoma tuzilmay, bu ashyoni kreditorga foydalanish uchun topshirish to'g'risida ikki yoki bir necha shartnoma ketma-ket tuzilgan bo'lsa, ashyoning kreditordan biriga topshirilishi, avval shartnoma tuzgan kreditorlarning huquqini yo'qqa chiqaradi. Agar ashyo kreditor bilan birdek huquqga ega bo'lgan uchinchi shaxsga topshirilgan bo'lsa, bu huquq, bekor bo'ladi. Bunday holda avval shartnoma tuzgan kreditor ko'rgan zararlarning to'lanishi to'g'risida da'vo qo'zg'atishga haqli. Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyoni egalikka o'tkazish yoki xo'jalik yuritishga, operativ boshqarishga yoxud foydalanish uchun topshirish to'g'risidagi ketma-ket tuzilgan ikki yoki bir necha shartnomalar bo'lgani holda ashyoni kreditorlardan hech qaysisiga topshirilmagan bo'lsa, kreditorlardan qaysi biri foydasiga ilgari majburiyat vujudga kelgan bo'lsa, ya'ni ashyoni topshirish to'g'risida kim bilan avval shartnoma tuzilgan bo'lsa, shunisi ustunlik huquqiga ega bo'ladi.

Agar ishning vaziyatlari bo'yicha majburiyatlarning qachon vujudga kelganligi, ya'ni shartnoma kim bilan avval tuzilganligini belgilash mumkin bo'lmasa, ashyoning topshirilishi to'g'risida kim avval da'vo qo'zg'atgan bo'lsa, bu shaxs imtiyozga ega bo'ladi.

Muayyan ishni bajarish majburiyatini bajarmaslik oqibatlari 330-moddada belgilanganidek, majburiyatni real ravishda, aslicha bajarilishini ta'minlashga qaratiladi. FKning mazkur normasi qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmaganida shartnoma yuzasidan bajarilishi lozim bo'lgan ishni, birinchi navbatda, o'zi bajarishi yoki bajarishni boshqa shaxsga topshirishi va mazkur ishni bajarish uchun zarur xarajatlarning to'lanishini qarzdor zimmasiga qo'yish huquqini beradi.

Fuqarolik prosessual qonunlarda javobgarni muayyan harakatlar qilishga majbur etadigan da'volarning kilinishi va bu to'g'rida sud qarorining chiqarilishi nazarda tutiladi. Majburiyat bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan harakatlarni bevosita qilishga majbur etish mumkin bo'lmaganligi tufayli qonun, agar javobgar karorni belgilangan muddatda bajarmasa, da'vogar bu harakatlarni javobgar hisobidan o'zi bajarishga va shu munosabat bilan qilingan zarur xarajatlarni undan undirishga haqli ekanligi to'g'risida sud o'z qarorida ko'rsatishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatma beradi. Agar qonun yoki shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa, majburiyatni bajarmagan qarzdor hisobiga ishning kreditor tomonidan bajarilishiga yoki u bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha boshqa shaxs tomonidan bajarilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Agar qarzdor, ya'ni javobgar tomonidan bajarilmagan faqat uning tomonidangina bajarilishi mumkin bo'lsa, bunday harakatlarni qilishga qarzdorni majbur etadigan karorda sud qarori ijro etilishi muddati belgilanadi, agar sud qarori belgilangan muddatda ijro etilmasa, javobgarga qonunda ko'rsatilgan tartibda jarima solinishi mumkin. Ba'zi hollarda ishni ijro etish mumkin bo'lmaganida, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi tufayli o'ziga yetkazilgan zararning to'lanishini talab qila oladi.

4-§. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari

Qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uning aybsiz sodir bo'lganligi yoki bunday holat kreditorning aybi bilan bog'liq bo'lsa, umumiy qoida bo'yicha qarzdor javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning aniq bajarilishiga to'sqinlik qilgan yuqorida ko'rsatilgan yuridik faktlardan birining bo'lishi-majburiyat bajarilishi mumkin bo'lmasligi tushunchasini bildiradi.

Oddiy tasodifiy holat — yuridik ma'noda majburiyatning qarzdor tomonidan uning va kreditorning aybi bo'lmay turib bajarilganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligini sodir qilgan holat hisoblanadi. Bunday holatlar uchinchi shaxslarning, jumladan, boshqa shaxslarning harakatlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, begona bir shaxsning harakatlari natijasida qarzdor yo'qligida u tomondan oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha kreditorga topshirilishi lozim bo'lgan uyga o't tushib, yonib ketishini ko'rsatish mumkin. Bozor munosabatlari sharoi-

tida tadbirkorlikning ahamiyatini hisobga olgan holda tadbirkorlar uchun muhim kafolatni ko'zda tutadi. FKning 333-moddasi 3-qismiga asosan basharti, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga yengib bo'lmaydigan kuch, ya'ni, favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi. Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida shu majburiyatda taraflar bo'lgan shaxs tomonidan, uning ixtiyoridagi barcha vositalar bilan oldini olish, qaytarish mumkin bo'lmagan favqulodda hodisa, deb baholanadi. Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch oddiy tasodifiy hol kabi majburiyatni bajarmaslikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda taraflarning aybi bo'lmasligi va mazkur aniq holatlarda uni qaytarish mumkin bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, mazkur holat odatdan tashqari favqulodda sodir etilgan bo'lishi kerak. Amalda bunday holatlarda tabiiy ofat, masalan, suv toshqini, zilzila, kuchli bo'ron kabi tabiiy ofat hollari to'g'risida so'z yuritiladi. Sud qarorlarida majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikdan qarzdorni ozod qilishga asos bo'ladigan kaytarish mumkin bo'lmagan kuch holatlarini ko'rsatish kamdan-kam uchraydi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuchni (zilzila, toshqin, yong'in kabilarni) nisbiy tushuncha deb bilib, bunday holatlarni asos qilib, javobgarlikdan ozod qilish-qilmaslik mazkur holatlarning qanday sharoitlarda, qanday joyda va davrda sodir bo'lganligi e'tiborga olinadi. Majburiyatni bajarishga to'sqinlik qilgan holat o'zining ichki, o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida ko'rilmaydi, balki qator sharoit va muayyan holatlarning birgalikda kelishiga qarab belgilanadi. Qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'siri natijasida zarar yetkazilganligi isbotlanganda mulkiy javobgarlikdan ozod qilish mumkin. Shu bilan birga, ayrim hollarda kaytarib bo'lmaydigan kuch ta'sirida yetkazilgan zararning to'lanishi ham fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan. Jumladan, havo transportidan foydalanishda yo'lovchilarning ko'rgan zararlari O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksiga muvofiq to'la ravishda to'lanadi.

Qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasini aniqlash fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi masalani to'g'ri hal qilish uchun zarur. Chunki qarzdor tasodifiy holat uchun javobgar bo'lganligi tufayli qaytarish mumkin bo'lmagan kuch mavjud bo'lganida, u javobgarlikdan

ozod qilinadi. Jumladan, avtotransport orqali yuk yuboruvchi va yuk tashuvchi tashkilot yuk tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni tasodifiy holatlar sababli bajarmaganlarida javobgarlikka tortilsalar, ammo tabiiy hodisalar sodir bo'lganda javobgarlikdan ozod qilinadilar. Yengib bo'lmaydigan kuch ta'sirida majburiyatni bajarmaganlik uchun qarzdorni tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotganda sodir bo'lsagina qo'llaniladi.

Binobarin, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarga nisbatan FKning 333-moddasining 3-qismi normasi qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq, bo'lgan majburiyatning bajarilmasligi qarzdorning shartnoma bo'yicha sheriklari tomonidan sodir etilib, bozorda majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning yukligi, qarzdorda pul mablaglari bo'lmaganligi sababli ro'y bergan hollarda ular yengib bo'lmaydigan kuch (fors-major) holati sifatida qaralmaydi va, demak, qarzdorni 333-modda 3-qismi bilan javobgarlikdan ozod etish uchun asos bo'lmaydi.

Kreditorning aybini ham aniqlash muhim ahamiyatga ega. FKning 335-moddasida aytilganidek, agar kreditor qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo'lmasligi yuk berishiga yoki bajarmaslik tufayli yetkazilgan zarar miqdorining ko'payishiga ko'maklashgan bo'lsa, shuningdek, kreditor majburiyatni bajarmaslikdan yetkazilgan zararning kamayish choralarini qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli ko'rmagan bo'lsa, sud ishning holatlariga qarab to'lanadigan haq miqdorini kamaytirishga yoki kreditorga haq to'lashni batamom rad etishga haqli. FKning qoidasida majburiyatlarning qarzdor, shuningdek, kreditor xatti-harakatlari tufayli bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi to'g'risida so'z boradi. Bunday hollarda qarzdorning javobgarligi hajmi ham kamaytirilishi mumkin.

Mazkur holda sud har ikki tarafning aybi darajasini belgilashi va qarzdorning javobgarligi miqdorini tegishlicha kamaytirishi, kreditor ko'rgan zararlarni qisman to'lashga majbur qilishi, kreditorga to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka summasini kamaytirishi lozim. Modomiki, majburiyatlarni bajarishda har ikki taraf o'zi uchun foydali tejamli samaraga erishishni ko'zlab harakat qilar ekan, kreditor o'z aybi bilan zarar kamayishi uchun choralar ko'rmasa, o'z majburiyatini bajarmagan hisoblanadi. Majburiyatni bajarmaslikdagi aybi keyinchalik majburiyatni lozim darajada bajara olmagan qarzdorning javobgar bo'lish darajasini belgilashda e'tiborga olinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda har ikki taraf teng darajada aybli bo'lsa, ko'rilgan zarar taraflar o'rtasida bab-baravar taqsimlanishi zararning faqat yarminigina to'lashga majbur qilinadi. Zararning ikkinchi yarmi esa, kreditorga to'lanmay qoladi. Ammo bunday javobgarlik barcha hollarda ham bir xil bo'lmaydi. Jumladan, sud qarorlarida har ikki tarafning aybini taqqoslab ko'rib, to'lanadigan zarar summasi birmuncha kamaytirilishi hollari ko'riladi. Ba'zi hollarda qarzdor majburiyatni bajarish uchun barcha choralarni ko'rsa ham kreditor o'zining harakatsizligi va beparvoligi bilan majburiyatning bajarilishiga to'sqinlik qiladi. Bunday holda sud qarzdorning majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik javobgarligidan ozod qiladi.

5-§. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari

FKning 337–339-moddalari majburiyatning bajarilishi qarzdor yoki kreditor tomonidan kechiktirilgani uchun javobgarlik to'g'risidagi masalani tartibga soladigan qoidalarni belgilaydi. Ijroning qarzdor tomonidan kechiktirilishi, deb majburiyatning u tomonidan belgilangan muddatda bajarilmasligi tushuniladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirgan qarzdor bunday kechiktirishi natijasida kreditorga yetkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi. Mazkur zararning to'lanishini qarzdorni o'z majburiyatini asl holida bajarishidan ozod qilmaydi.

Qarzdorning aybi bilan majburiyatning ijro etilishining kechiktirilishi majburiyatning keyinchalik ijro etilishi imkoniyati bo'lmasligi uchun javobgarligini oshiradi.

Agar majburiyatning ijro etilishi kechiktirilgan davrda mazkur majburiyat qarzdorning aybidan qat'i nazar, ijro etilishi mumkin bo'lmasa ham, u o'z aybi bilan majburiyatni ijro etmaganida qanday javobgarlikka tortiladigan bo'lsa, unga nisbatan xuddi shunday javobgarlik belgilanadi. Bunday hollarda javobgarlikni belgilash uchun qarzdor tomonidan kechiktirilishi asos qilib olinadi. Chunki qarzdor sotilgan narsani yoki ijaraga berilgan ashyoni o'z vaqtida topshirganida edi, ashyo tasodifan nobud bo'lmagan bo'lur edi, deb faraz qilinadi.

Agar majburiyatning bajarilishi qarzdor tomonidan kechiktirilganligi tufayli uning keyinchalik bajarilishiga zarurat qolmagan bo'lsa, kreditor FKning 337-moddasi 2-qismida ko'rsatilganidek, ijroni qabul qilishdan bosh tortishga va zararni to'lashni talab qilishga haqli. Kreditorning kechiktirishi ham muhim huquqiy oqibatlar tug'diradi. Fuqarolik qo-

nunchiligi yuqorida aytilganidek, majburiyatning bajarilishida qarz dorning ham, kreditorning ham manfaatlari bir bo'lishi zarurligini belgilaydi. Modomiki, taraflar majburiyatni bajarishda bir-biriga ko'maklashishlari lozim ekan, kreditor o'zining xatti-harakati bilan majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishiga to'sqinlik qilmasligi, ijroni kechiktirmasligi kerak. Kreditorning kechiktirishi deganda, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida to'sqinlik qilishga yoki bunday ijroning qiyinlashtirilishiga qaratilgan harakat tushuniladi. Bunday harakatning oqibati uchun kreditor mulkiy javobgar bo'lishi, ya'ni bunday harakatning mulkiy oqibati kreditorning zimmasiga qo'yilishi kerak. Kechiktirishning oqibatlari FKning 338-moddasida ko'rsatilgan. Bu moddada kreditorning shartnoma bo'yicha o'ziga tegishli narsani qabul qilishni kechiktirib yuborishi tufayli yetkazilgan zararni undirib olish huquqini berishi va keyinchalik majburiyatni ijro etish mumkin bo'lmay qolsa, uni javobgarlikdan ozod qilish, qarzdorning qasddan ish tutishi yoki qo'pol ehtiyotsizlik qilish hollari bundan mustasno ekanligi, pul majburiyati bo'yicha kreditor ijroni kechiktirib yuborgan vaqt uchun qarzdor foizlar to'lashga majbur emasligi ko'rsatilgan. Kreditorning kechiktirishi ikki turdagi xatti-harakatdan, birinchidan, kreditor o'ziga qarzdor tomonidan lozim darajadagi ijroni qabul kilmaslikdan, ikkinchidan, qarzdorning o'z majburiyatini bajarishga qadar kreditor tomonidan lozim bo'lgan harakatning u tomondan qilinmaganligidan iborat bo'lishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan holatlarni ba'zi misollar bilan tushuntirsa bo'ladi. Jumladan, agar mahsulot oluvchi mahsulotni topshirishga tayyor ekanligi to'g'risida xabardor qilingan bo'lsa-yu, uni belgilangan muddatda olib ketmasa-majburiyatni kechiktirishga yo'l qo'ygan hisoblanadi. Kreditor o'ziga yuklatilgan harakatlarni bajarmasa va bu harakatni bajarmasdan turib qarzdor majburiyatini ijro eta olmaydigan hollarda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi. Jumladan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha mahsulot uni oluvchiga bevosita yuborilmay, balki sotib oluvchining taqsimotiga muvofiq ravishda shartnomada qatnashmagan boshqa tashkilotlarga jo'natilishi lozim bo'lganida belgilangan muddatda taqsimotning berilmasligi kreditorning kechiktirishini anglatadi. Boshqa bir misol: qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha buyurtmachi pudrat shartnomalari to'g'risidagi qoidalar bo'yicha o'z zimmasidagi harakatlarni bajarmaganida ham kreditorning kechiktirishi ko'rinadi. Kreditor majburiyatni kechiktirishda o'z aybi yoki o'ziga qarashli shaxslarning aybi yo'qligini isbotlay olmasa, majburiyatning

kechiktirilishi natijasida qarzdorga yetkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi, Jumladan, belgilangan muddatda olib ketilmagan mahsulotlarni saqlash bilan bog'liq xarajatlarni to'lashi shart. Odatda, bunday hollarda neustoyka (penya, jarima) undiriladi. Jumladan, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga shartnomada belgilangan muddatda tovarlarni yetkazib berganda ularni olishni asossiz rad etilishi uchun sotib oluvchi (kreditor) yetkazib beruvchiga ushbu o'z muddatida olinmagan tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo'yicha esa, – 10 foiz miqdorida jarima to'lashi belgilandi. Kreditorning kechiktirishi ko'pincha majburiyatning bajarmasligida aybli bo'lgan qarzdorning javobgarligi to'g'risida da'vo ko'zg'atilganda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bunday hollarda kreditorning ayblilik darajasi e'tiborga olinib, qarzdorning javobgarligi darajasi birmuncha kamaytirilishi mumkin.

Agar kechiktirish kreditorning o'z aybi yoki qonunga yoxud kreditorning topshirig'iga binoan ijroni qabul qilish yuklatilgan shaxslarning qasdi yoki qo'pol ehtiyotsizligidan emasligini kreditor isbotlasa, u kechiktirish javobgarligidan ozod bo'ladi. Majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida u tomondan berilgan tilxat yoki hujjatini kreditor qarzdorga kaytarib berishdan bosh tortganda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida unga ko'maklashishga majbur. Agar u o'zining bunday majburiyatini bajarmasa, oqibatlari uchun ham javobgar bo'ladi. Kreditorning majburiyatni kechiktirish oqibatlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

– birinchidan, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga yetkazilgan zararni to'laydi; masalan, qarzdor majburiyatini bajarish yuzasidan kerakli mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazgan bo'lsa-yu, kreditor bo'sh ombor binosining bo'lmasligini bahona qilib, mahsulotni qabul qilishdan bosh tortsa, qarzdor mahsulotning tashilishi va saqlanishi bilan bog'liq oshiqcha xarajatlardan kelgan zararlarni kreditordan undirishga haqli. Bu holda kreditor bunday kechiktirishning o'z qasdi yoki ehtiyotsizligi bilan bog'liq bo'lmaganligini yoki bunday kechiktirishda qonun yoxud kreditorning topshirig'i bo'yicha majburiyatni bajarishni o'z zimmasiga olgan boshqa shaxslarning qasd yoki ehtiyotsizligidan kelmaganligini isbotlasa, qarzdor ko'rgan zararlarni to'lashdan ozod qilinadi;

– ikkinchidan, kreditorning kechiktirish vaqti uchun qarzdor pu majburiyatlari bo'yicha foizlar to'lamaydi;

– uchinchidan, agar kreditor qarzdorga uning bergan tilxatini yok boshqa qarz hujjatini qaytarishdan, yoxud tilxatda qarz hujjatining kaytarilishi mumkin bo'lmasligini ko'rsatishdan bosh tortsa, qarzdo ijro etishni to'xtatishga haqli.

Bajarish mumkin bo'lmasligi tushunchasi ham ma'lum ahamiyatga ega. Bajarish mumkin bo'lmasligi, yuqorida aytib o'tilganidek, majburiyatning real tarzda, ya'ni asl holatda bajarish mumkin bo'lmasligini bildiradi. Bajarish mumkin bo'lmasligi to'g'risidagi masala har bir muayyan holatda sud tomonidan mazkur ishning xususiyatlari e'tiborga olinib hal etiladi.

Qarzdordan majburiyatning real tarzda bajarilishini ba'zi hollarda va ba'zi asoslar bo'yicha talab qilish mumkin bo'lmaydi. Bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) majburiyatning aslicha bajarilishi mumkin bo'lmasligi, ya'ni, majburiyat narsasi xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyo bo'lib, uni aslicha topshirish mumkin bo'lmagan holatlarning mavjudligi yoki biron-bir holatning sodir bo'lishi sababli qarzdor majburiyatini ma'lum bir joyda bajara olmasligi kabi; majburiyatning huquqiy jihatdan bajarilishi mumkin bo'lmasligi, ya'ni ba'zi hollarda majburiyatning bajarilishi bunday majburiyat vujudga kelgandan so'ng qabul qilingan qonun hujjatlariga xilof keladigan bo'lsa, majburiyat bajarilmasligi mumkin;

2) ba'zi hollarda majburiyatning real bajarilishi nihoyatda qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, shartnoma bo'yicha biron-bir majburiyatni shaxsan bajarishga majbur qarzdorning qattiq betob bo'lib qolishini ko'rsatish mumkin. Majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmasligi qarzdorni kreditor oldida bo'lgan javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qarzdor faqat majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmasligida o'z aybining yo'qligini isbot qilsagina, javobgarlikdan ozod bo'ladi. Masalan, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar ijaraga oluvchining qo'lida bo'lgan vaqtda uning aybidan tashqari nobud bo'lsa, qarzdor kreditorga zarar yoki jarimani to'lashdan ozod bo'ladi.

3) Agar ashyolarning nobud bo'lishi qarzdorning mazkur ashyolarga beparvolik bilan, ehtiyotsizlik muomalasi tufayli bo'lsa, kreditorga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Majburiyatning buzilishi tushunchasiga ta'rif bering.*
2. *Majburiyatlarni bajarmaslik va lozim darajada bajarmaslik tushunchalariga izoh bering.*
3. *Majburiyatlarni buzganlik uchun qanday fuqarolik-huquqiy javobgarlik qo'llaniladi?*
4. *Majburiyatlar bo'yicha javobgarlik hajmini cheklash mumkinmi?*
5. *Fuqarolik huquqbuzarlik tarkibi nimalardan iborat?*
6. *Uchinchi shaxslarning harakatlari uchun qarzdorning javobgarligi qonunchilikda qanday hal etilgan?*
7. *Pul majburiyatini bajarmaganlik uchun qanday javobgarlik belgilangan?*
8. *Subsidiar javobgarlik nima?*
9. *Majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmasligi qarzdorni nimalardan ozod etmaydi?*
10. *Ijroning kechiktirib yuborilganligi uchun kreditorni javobgarlikdan ozod qilishga yo'l qo'yiladimi?*
11. *Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish to'g'risida «Fozilov» dehqon xo'jaligi bilan «Ta'minot» qayta ishlab chiqaruvchi xususiy korxonasi o'rtasida shartnoma imzolandi. Shartnomaga muvofiq «Fozilov» dehqon xo'jaligi kelishilgan miqdordagi pomidorlarni tayyorlashi bilan «Ta'minot» xususiy korxonasi tayyorlab qo'yilgan mahsulotni o'zining transport vositasida olib ketishi kerak bo'lgan. Biroq mahsulot o'z vaqtida olib ketilmaganligi sababli mahsulot qayta ishlashga yaroqsiz holga keldi. Shartnoma majburiyatlari tegishli ravishda bajarilmaganligi uchun qarzdor javobgarlikka tortiladimi? Masala qanday hal etiladi?*

    12. Ijaraga oluvchining aybi bilan tovar ombori binosi yong'indan zarar ko'rdi. Ijaraga beruvchi quyidagi zararlarni:

    – yong'in natijasida tovar ombori binosining bahosi pasayganligi tufayli olinadigan summa;

    – tiklash-ta'mirlash ishlariga ketadigan vaqt uchun ijara haqi;

    – qurilish tashkiloti smetasiga muvofiq tiklash-ta'mirlash uchun ketadigan xarajatlar;

    – agar ijaraga oluvchi shartnomaga ko'ra o'z zimmasiga olgan tovar ombori binosini ijaraga beruvchi foydasiga sug'urtalaganda, ijaraga beruvchi olishi mumkin bo'lgan sug'urta summasi undirish bo'yicha da'vo qo'zg'otdi.

    Ushbu holda ko'rsatilgan qaysi summani undirish lozim?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Noqonuniy harakat.
B. Qisman noqonuniy harakat.
C. Huquqqa xilof harakat.
D. Huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik.

2. Sivilist olimlarning fikricha, faqatgina bevosita zararlar undirilishi kerak, bilvositalari esa, undirilishi lozim emas. Bu fikr qaysi sivilist olimga tegishli?

A. H. Rahmonqulov.
B. I. Zokirov.
C. O. Oqyulov.
D. N. Egamberdiyeva.

3. Fuqarolik huquqida majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun ko'rsatilgan asoslardan qaysi biri noto'g'ri?

A. Huquqga xilof harakat yoki harakatsizlik.
B. Zarar yetkazilishi.
C. Qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining aybi mavjud bo'lishi.
D. Huquqga xilof harakat bilan sodir bo'lgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish.

4. Qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'sirida yetkazilgan zararning to'lanishi fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilganmi?

A. Qonunda nazarda tutilgan hollarda.
B. Shartnomada nazarda tutilgan hollarda.
C. Ayrim hollarda.
D. Barcha hollarda.

5. Qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasini aniqlash fuqarolik huquqida nima uchun zarur?

A. Qonunchilik uchun.
B. Majburiyatni bajarish uchun.
C. Fuqarolik huquqiy javobgarlikni to'g'ri hal qilish uchun.
D. Javobgarlikdan ozod bo'lish uchun.

XXII bob. MAJBURIYATLARNING BEKOR BO'LISHI

1-§. Majburiyatlarning bekor bo'lish tushunchasi

Har qanday huquqiy munosabat kabi majburiyat ham muayyan asoslar, ya'ni, muayyan yuridik faktlar mavjud bo'lgan vaqtda bekor bo'ladi.

Majburiyatning bekor bo'lishi deganda vujudga kelgan yuridik fakt tufayli majburiyat ishtirokchilari huquq va burchlarining bekor bo'lishi tushuniladi.

Majburiyat fuqarolik kodeksida, boshqa qonunlarda yoki shartnomada nazarda tutilgan asoslarga ko'ra to'liq yoki qisman bekor bo'ladi.

Majburiyatni taraflardan birining talabi bilan bekor qilishga qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi (FK, 340-modda).

Amaldagi qonunchilikka ko'ra, majburiyat quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

1. Majburiyatning bajarilishi bilan;
2. Voz kechish haqini berish bilan;
3. Hisobga o'tkazish bilan;
4. Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan;
5. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolishi bilan;
6. Majburiyat yangilanishi bilan;
7. Qarzdan voz kechish bilan;
8. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli;
9. Davlat organi hujjati asosida;
10. Fuqaroning vafot etishi bilan;
11. Yuridik shaxs tugatilishi bilan.

Yuqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari majburiyatlarni bekor qiladigan yana ba'zi asoslar ularning ayrim turlarini tartibga soladigan tegishli boblarda nazarda tutilgan. Jumladan, mulkni ijaraga oluvchi shartnomani istagan vaqtida bir tomonlama bekor qila olishi mumkinligi ko'rsatiladi.

2-§. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo'lishi

FKning 341-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyat qoida tariqasida uning lozim darajada bajarilishi bilan bekor bo'ladi. Majburiyatlar bekor bo'lishining keng tarqalgan usullaridan biri majburiyatni tegishli ravishda ijro etilishidir. Majburiyatlarning bekor bo'lishi uchun bajarish tegishli ravishda amalga oshirilmasa, majburiyatni bekor qilmay, balki uni buzganlik uchun mulkiy javobgarlik belgilanadi, ba'zi hollarda majburiyatni real ravishda bajarish vazifasi ham saqlanib qoladi. Ayrim majburiyalar tegishli ravishda bajarilishi bilan bekor bo'ladi, shu bilan birga, majburiyatni talab darajasida bajargan shaxsga shu shartnomani qayta tiklashda imtiyozli huquq beriladi. Masalan, biror mulkni ijaraga olgan shaxs o'z zimmasiga olgan majburiyatini, talab darajasida bajarsa, shu mulkni ijaraga olish uchun yangi shartnoma tuzishda boshqa shaxslarga nisbatan imtiyozli huquqga ega bo'ladi. Kreditor ijroni qabul qila turib, qarzdorning talabi bo'yicha unga ijroning to'la yoki qisman qabul qilinganligi to'g'risida tilxat berishga majbur. Agar qarzdor majburiyatni tasdiqlash yuzasidan kreditorga qarz hujjati bergan bo'lsa, kreditor ijroni qabul qila turib bu hujjatni qaytarishi, agar uni qaytarish mumkin bo'lmasa, bu to'g'rida o'zi bergan tilxatda ko'rsatishi lozim. Tilxat qaytarilayotgan qarz hujjatiga ustxat yozish bilan ham almashtirilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilganligini isbotlovchi boshqa hujjatlar ham bo'lishi mumkin. Sotilgan ashyolarni oluvchiga jo'natish uchun transport tashkilotiga topshirilishi yoki oluvchiga yuborish uchun aloqa bo'limiga berilishi to'g'risidagi hujjat shular sirasiga kiradi. Qarz hujjatining qarzdor qo'lida bo'lishi, boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bekor bo'lganligini tasdiqlaydi. Kreditor tilxat berishdan, qarz hujjatini qaytarishdan yoki qaytarib berish imkoniyati yo'qligini tilxatda ko'rsatishdan bosh tortgan taqdirda, qarzdor ijroni to'xtatib turishga haqli bo'ladi. Bunday hollarda kreditor muddatni kechiktirgan hisoblanadi (FK, 258-modda).

Qarz hujjatining qaytarilishi yoki uni qaytarish mumkin bo'lmaganligi to'g'risidagi tilxat o'rniga berilgan hujjat ustiga ijroning qabul qilinganligi haqida yozib berishi majburiyatning ijro etilganligini isbotlash hujjatlaridan biri hisoblanadi. Qarz hujjati (tilxat) qarzdor tomonidan kreditorga beriladi. Bunday hujjat bilan ko'pincha maishiy pudrat shartnomalaridan kelib chiqqan majburiyatlar guvoxlantiriladi. Qarz hujjati kreditor qo'lida bo'lishi – majburiyatning mavjudligini isbotlovchi dalil hisoblanadi va unga majburiyatning bajarilishini talab

qilish huquqini, masalan, qarz pulining to'lanishini, buyurtma qilingan narsaning berilishini talab qilish huquqini beradi, Kreditor majburiyatning ijrosini qabul qila turib, qarzdorga qarz hujjatini qaytarishga majbur. Qarzdor esa, majburiyatning bajarilganligini tasdiqlaydigan hujjatni o'ziga berilishini kreditordan talab qilish huquqiga ega.

Ayrim hollarda majburiyatning bajarilganligi to'g'risida kreditordan alohida hujjat olmay, balki qarzdorning tilxati ustiga majburiyatning bajarilganligini, masalan, qarz pulining butunlay yoki qisman olinganligini yozish mumkin. O'z xarakteriga ko'ra qarz hujjati to majburiyat tegishli suratda bajarilgunga qadar kreditorda bo'lishi kerak. Qarz hujjatining qarzdorga qaytarilishi majburiyatning bajarilganligini bildiradi. Shuning uchun qarz hujjatining qarzdor qo'lida bo'lishi boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bajarilganligini va shu bilan uning bekor bo'lganligini tasdiqlaydi.

Basharti kreditor yo'q bo'lsa yoki u ijroni qabul qilishdan bosh tortsa, yoxud boshqa sabablarga ko'ra qabul qilish muddatini o'tkazib yuborsa, shuningdek, muomala layoqatiga ega bo'lmasa yoki muomala layoqati cheklangan bo'lsa, ijroni qabul qilishga rozi bo'lgan vakil qog'ozni notarial idoraning depozitiga qo'yishi mumkin. Bunday hollarda pulni yoki qimmatli qog'ozni kreditor nomiga notarial idoraning depozitga qo'yish, majburiyatni lozim darajada bajarish bo'lib hisoblanadi.

Yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda majburiyatning bajarilishi tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Yuborilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'langan summani tasdiqlaydigan schyotlar yoki kvitansiyalar ana shunday hujjatlar hisoblanadi. Ular tashkilotlar mablag'lari hisobidan pul to'lovlari va boshqa xarajatlarning to'g'ri sarflanganligini tasdiqlash hamda tegishli nazorat olib borish imkonini beradi.

3-§. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi

Hisobga o'tkazish — bu majburiyatni bekor qiladigan shunday usulki, buning vositasida muddati to'lgan yoki qisman muddati ko'rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan muqobil o'xshash talab hisobga o'tkazilishi bilan majburiyat to'liq yoki qisman bekor bo'ladi (FKning 343-moddasi, jumladan, kim oshdi savdosida g'olib chiqqan shaxs bilan shartnoma tuzishda u to'lagan zakalat summasi tuzilgan shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarishda hisobga o'tkaziladi).

Hisobga o‘tkazish o‘z-o‘zicha avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Fuqarolik huquqi nuqtayi nazaridan hisobga o‘tkazish bi tomonlama bitim bo‘lib ko‘ringani tufayli bunga bir tomonning hisoblashish to‘g‘risidagi arizasi kifoya qiladi. Hisobga o‘tkazish – majburiyatlarning bajarilishini osonlashtiradi, chunki bu usul taraflarni bir-birlariga pul to‘lash bilan bo‘lgan oshiqcha harakatlarni qilishdan ozod qiladi va har ikki kreditorning manfaatlarini yaxshi ta’minlaydi.

Muqobil (qarshi) talabni hisobga o‘tkazish fuqarolar ishtirok etgan munosabatlarda ham, tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarda ham qo‘llaniladi. Tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga muqobil (qarshi) talabni hisobga o‘tkazish, bank orqali hisoblashish shaklida amalga oshiriladi. Bank tashkilotlar ixtiyoridagi pul mablag‘larining aylanishini tezlatish maqsadida naqd pulsiz o‘zaro hisoblashishni amalga oshiradi. Bank orqali hisobga o‘tkazish FKning tegishli moddalaridan tashqari vakolatli organlar tomonidan chiqarilgan maxsus hujjatlar bilan ham tartibga solinadi. Qonun muqobil (qarshi) talab hisobi yo‘li bilan majburiyatlarning bekor bo‘lishi uchun quyidagi uch talabni qo‘yadi:

1. Majburiyatlar qaytarma bo‘lishi, ya’ni kreditorlar bir-biriga nisbatan qarzdor bo‘lishi kerak. Masalan, ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga ijara haqi uchun 50.000 so‘m to‘lashi kerak bo‘lsa, ijaraga beruvchi undan 50.000 so‘m qarz bo‘lsa muqobil talab hisobidir;

2. Qarama-qarshi talab bir xilda, talab qilinadigan narsaning alomatlari ham shu turda bo‘lishi kerak. Masalan, pulga pul, bugdoyga bug‘doy kabi. Agar qarama-qarshi talabning narsasi bir xilda bo‘lmasa, o‘zaro muqobil talabni hisobga o‘tkazish mumkin emas. Masalan, bir tomon bir ashyo yuzasidan vindikatsion da’vo qo‘zg‘atsa, ikkinchi tomon esa, shartnoma bo‘yicha ko‘rsatilgan xizmatni talab qilsa, bunday talablar o‘zaro qarshi talabni hisobga o‘tkazish yo‘li bilan bekor bo‘lmaydi, ya’ni muqobil (qarshi) talabni hisobga o‘tkazish yo‘li bilan hisoblashish mumkin emas, bir xildagi qarama-qarshi talabni hisobga o‘tkazishda ularning bajarish muddatlari to‘lgan bo‘lishi kerak. Agar bajarish muddati ko‘rsatilmagan yoki talab qilish payti bilan belgilangan bo‘lsa, majburiyatni bajarishning hisoblanishi har qachon talab etilishi mumkin. Shuning uchun bunday talabni o‘zaro hisobga o‘tkazishda bajarish muddati ahamiyatsizdir. Biroq kreditor bajarish muddati to‘lmagan talabini shu kreditordan talab qilish muddati to‘lgan qarzdorning talabiga qarshi o‘zaro hisobga o‘tkazishga haqli emas.

Muqobil (qarshi) talablarni hisobga o'tkazishga qo'yilmaydigan holatlar amaldagi qonun hujjatlarida belgilanganidek,

– da'vo muddati utgan talablarni (da'vo muddatining o'tib ketishi talab qilish huquqini yo'qotadi);

– fuqaroning sog'lig'iga shikast yetkazish yoki uning vafoti munosabati bilan yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talabini;

– alimentlar undirish haqidagi talabni;

– umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joyni (kvartirani) boshqa shaxsga topshirish talabini (mehnatga qobiliyatsiz shaxslarni moddiy jihatdan ta'minlash maqsadida bo'lganligi tufayli);

– qishloq xo'jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha majburiyatlarning bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;

– qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollardagi talabni hisobga o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi.

Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgan taqdirda qarzdor o'zining dastlabki kreditoriga muqobil talabni yangi kreditorning talabiga qarshi hisobga o'tkazishga haqli.

Agar talab qarzdor bu talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgani to'g'risidagi bildirishni olgan paytgacha mavjud bo'lgan asosga ko'ra vujudga kelgan bo'lsa va talab qilish muddati ana shu bildirish olguncha kelgan bo'lsa yoki ushbu muddat ko'rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan bo'lsa, hisobga olish amalga oshiriladi (FK, 345-modda).

4-§. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyatning bekor bo'lishi

Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyat bekor bo'ladi (FK, 346-modda). Ma'lumki, har qanday shaxs o'ziga o'zi ham qarzdor, ham kreditor bo'lishi mumkin emas. Bunday kreditor va qarzdorning bir shaxs bo'lib qolishi ko'pincha meros olishda uchraydi. Masalan, meros oluvchi shaxs o'z akasi yoki otasiga qarzdor bo'lsa, keyinchalik meros ochilishi natijasida kreditorning (marhum aka yoki otaning) talab qilish huquqlarini o'ziga oladi. Qarzdor bilan kreditorning bir shaxs bo'lib qolishi fuqarolar o'rtasidagina emas, balki yuridik shaxslar o'rtasida ham yuz berishi mumkin. Odatda, yuridik shaxslar qayta tashkil bo'lishi yoki bir nechasi qo'shilishi tufayli (universal huquqiy vorislik) qarzdor va kreditor bo'lgan tashkilotlar bir yuridik shaxs bo'lib qolishi majburiyatni bekor qiladi. Agar bunda qo'shilish keyinchalik bekor

bo'lsa, majburiyat yangidan paydo bo'ladi. Jumladan, bir-biriga qarzdor bo'lgan ikki xo'jalik qo'shila turib, keyinchalik yana ajralsalar avvalgi qarzdor xo'jaliklarning majburiyati yangidan paydo bo'ladi.

5-§. Taraflarning kelishuvi bo'yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo'yicha majburiyatning bekor bo'lishi

Taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyatlarning bekor qilinishida bunday kelishuv bajarilmagan majburiyatlarni kelgusida bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo'ladi va har ikki taraf majburiyatni bajarishga hali kirishmagan vaqtda yoki majburiyatning bir qismi bajarilgan paytda yuz beradi. Taraflarning kelishuvlari turlicha mazmunda, jumladan, qarzni to'lashdan yoki biron-bir ishni bajarishdan ozod qilish to'g'risida bo'lishi mumkin. FKning 342-moddasiga asosan taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyat uni bajarish o'rniga voz kechish haqini berish (pul to'lash, mol-mulk berish kabi) bilan bekor qilinishi mumkin. Voz kechish haqining miqdori, muddatlari va uni berish tartibini taraflar belgilaydilar.

Kreditorning qarzdan voz kechishi ham majburiyatning bekor bo'lishiga olib keladi. Bu bir taraflama bitim bo'lib, unda taraflarning kelishuvi ro'y bermaydi. Biroq bunda kreditorning qarzdan voz kechishi boshqa shaxslarning kreditor mol-mulkiga nisbatan huquqlarini buzmasa, majburiyat bekor bo'ladi (FK, 348-modda).

FKning 347-moddasida ko'rsatilganidek, taraflar o'z o'rtalaridagi dastlabki majburiyatni boshqa narsani yoki boshqacha ijro etish usulini nazarda tutuvchi yangi majburiyat bilan almashtirish (majburiyatni yangilash) haqida kelishib olsalar, majburiyat bekor bo'ladi. Jumladan, biron-bir narsa nasiyaga olinganida oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqqan majburiyat taraflarning kelishuvi bilan qarz majburiyatiga aylantiriladi. Bunday holda taraflar o'rtasida qarz shartnomasi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabat kelib chiqadi.

Bir majburiyatning boshqa bir majburiyat bilan almashtirilishi uchun qator shartlar talab qilinadi. Bunda, birinchidan, taraflar o'rtasidagi bir majburiyatni bekor qilish uchun boshqa turdagi majburiyat bilan almashtirish haqidagi kelishuv bo'lishi; ikkinchidan, harakatda bo'lgan, haqiqiy majburiyatning bo'lishi (agar dastlabki majburiyat haqiqiy bo'lmasa yoki bekor qilingan bo'lsa, u holda majburiyatni boshqa bir majburiyat bilan almashtirish to'g'risida kelishuv ham bo'lishi mumkin emas); uchinchidan, yangi majburiyat haqiqiy bo'lishi va eski majburiyatdan biron-bir farqi bo'lishi kerak.

Taraflarning bir turdagi majburiyatni boshqa bir turdagi majburiyat bilan almashtirish to‘g‘risidagi kelishuvi shartnoma sifatida ko‘rsatilganligi tufayli kelishuv ham shartnomalarni tuzishga oid umumiy qoidalarga muvofiq bo‘lishi lozim.

Dastlabki majburiyatning yangi majburiyat bilan almashtirilishida dastlabki majburiyatning bajarilishini ta’minlash uchun belgilangan kafolat, zakalat va boshqa usullar ham bekor bo‘ladi.

Majburiyatlarning kelishuv yo‘li bilan bekor qilinishi FKning 102-112-moddalariga rioya qilingan holda rasmiylashtirilishi lozim. Tashkilotlar o‘rtasidagi majburiyatlarning kelishuvi faqat yozma shakldagina bekor qilinishi mumkin.

6-§. Bajarish mumkin bo‘lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo‘lishi

Fuqarolik huquqida majburiyatni bajarish mumkin bo‘lmasligi, deb shunday vaziyat tushuniladiki, bunda qarzdorga majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatlarni bajarish imkoniyati bo‘lmay qoladi. FKning 349-moddasida ko‘rsatilishicha, agar taraflardan birontasi ham javob bermaydigan vaziyat tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo‘lmay qolsa, u bekor bo‘ladi. Basharti, qarzdor majburiyatni kreditorning aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo‘lmasa, kreditor o‘zining aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo‘lmasa, kreditor o‘zining majburiyat bo‘yicha bajarganlarini qaytarib berishni talab qilishga haqli emas.

Bajarish mumkin bo‘lmaslik tasodifiy holatlar tufayli bo‘lishini birovning aybi bilan bog‘liq bo‘lishi holatidan ajratish kerak. Tasodifiy holat tufayli bajarish mumkin bo‘lmasligi deb mazkur sharoitda, vaziyatda kaytara olmaydigan kuch, Jumladan, suv toshqini zilzila, yongin kabi tabiiy ofatlar tufayli bajarish mumkin bo‘lmasligi tushuniladi.

Bajarishining mumkin bo‘lmay qolishi qarzdor aybi bilan bo‘lgan, deb hisoblash uchun bajarish imkoniyatini bermagan holatlar qarzdor qasddan yoki ehtiyotsizlikdan yo‘l qo‘ygan bo‘lishi yoxud uning oldini olmagan bo‘lishi kerak. Agar bajarishga imkoniyat bermaydigan holatlar qarzdorning aybi bilan sodir etilgan bo‘lsa, u holda qarzdor majburiyatni bajarishdan ozod bo‘lmaydi, bunday holda majburiyat bekor bo‘lmay o‘z kuchida qolib, faqat uning mazmuni yuz bergan holatga qarab o‘zgarishi mumkin. Qarzdorning o‘z aybi bilan ijro etib bo‘lmaydigan holat sodir qilingan bo‘lsa, majburiyat bajarilmasligi uchun neustoyka yoki zararni to‘lash burchidan ozod qilinmaydi, qonun majburiyatni

bajarish mumkin bo'lmasligi faktlarini turlarga bo'lib ko'rsatmaydi. Majburiyatni bajarib bo'lmasligi faktlari o'z xarakteriga ko'ra bir necha turga, jumladan, jismiy, huquqiy va iqtisodiy faktlarga bo'linadi. Jismiy jihatdan bajarib bo'lmaslik deganda, bajarilishi lozim bo'lgan majburiyat narsasining nobud bo'lishi natijasida bajarish mumkin bo'lmasligi tushuniladi. Masalan, ijaraga berilayotgan binoning yongin tufayli yaroqsiz bo'lib qolganligi sababli majburiyat narsasini berib bo'lmaydi.

Huquqiy jihatdan bajarib bo'lmaslik deganda, majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatni qilishni vakolatli organ tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjat bilan man qilinishi tushuniladi. Masalan, dori tayyorlash zavodi dori yetkazib berish majburiyatini olsa, lekin tayyorlangan dorining zararli xususiyati ma'lum bo'lib qolib, vakolatli organ fuqarolik muomalasidan chiqarish to'g'risida buyruq bersa, huquqiy asos bo'yicha bajarib bo'lmaydigan holat ro'y beradi.

Iqtisodiy jihatdan bajarib bo'lmasligi shu bilan xarakterlanadiki, qarzdor majburiyatni bajarish jarayonida oshiqcha xarajatlar qilishi lozim bo'lsa, bunday xarajatlar tufayli xalq xo'jaligiga zarar yetkazilishi sababli bajarilmasligi mumkin.

Bundan tashqari, majburiyatni butunlay yoki qisman, shuningdek, muttasil va vaqtincha bajarib bo'lmaslikni bir-biridan farq qilmoq kerak. Qisman ijro etib bo'lmaslik, masalan, shartnomaga asosan topshiriladigan bir necha ashyoning biri yoki bir nechasining buzilishidan kelib chiqishi mumkin. Butunlay ijro etib bo'lmaslik esa, topshirilishi lozim bo'lgan mulkning tasodifiy holat sababli iste'molga yaroqsiz bo'lib qolishi tushuniladi. Vaqtincha bajarib bo'lmaslikka vakolatli organ tomonidan berilgan buyruqqa asosan majburiyat bajarilishi kechiktirilishini misol qilib ko'rsatish mumkin. Vaqtincha ijro etib bo'lmaslikda majburiyat butunlay bekor qilinmay, balki bajarilishi vaqtincha to'xtatilib turiladi. Muttasil ijro etib bo'lmaslikda biron tasodifiy holat tufayli majburiyatni hech qachon bajarish mumkin bo'lmaydi. Masalan, yong'in tufayli vayron bo'lgan muayyan binoni ijaraga berish majburiyati muttasil, hech qachon bajarilmasligi mumkin.

7-§. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi

Fuqarolik kodeksining 350-moddasiga asosan agar davlat organining hujjati chiqishi natijasida majburiyatni bajarish to'liq yoki qisman mumkin bo'lmay qolsa, majburiyat to'liq yoki uning tegishli qismi

bekor bo'ladi. Masalan, O'zbekistondagi mis kombinati xorijdagi korxonaga mis yetkazib berish haqidagi shartnoma bo'yicha majburiyatga ega bo'lishi mumkin. Bordi-yu, O'zbekiston Respublikasi Hukumati xorijga mis eksport qilishni cheklash haqida qaror qabul qilguday bo'lsa, ushbu majburiyat bekor bo'ladi. Buning natijasida zarar ko'rgan taraflar FKning 12- va 15-moddalariga muvofiq uni to'lashni talab qilishga haqlidirlar.

Davlat organining majburiyat bekor bo'lishiga asos bo'lgan hujjati belgilangan tartibda haqiqiy emas deb topilganda, agar taraflarning kelishuvida yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib kelib chiqmasa va majburiyatni bajarish kreditor uchun o'z ahamiyatini yoqotmagan bo'lsa, majburiyat tiklanadi.

8-§. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi

Majburiyat ishtirokchisi bo'lgan fuqaro vafot etishi tufayli majburiyatlar barcha hollarda ham tugatilmaydi, chunki qonun bilan belgilangan ba'zi hollarda marhumning huquq va burchlari uning vorislariga o'tadi. Jumladan, merosni qabul qilgan voris meros qoldiruvchining qarzlari yuzasidan o'ziga o'tgan meros mulkining haqiqiy qiymati doirasida javobgar bo'ladi. Meros mulki vorislar bo'lmagani uchun davlatga o'tgan bo'lsa, davlat ham shu tartibda marhumning qarzlari uchun javob beradi.

Agar majburiyatni qarzdorning shaxsiy ishtirokisiz bajarish mumkin bo'lmasa yoki majburiyat boshqacha tarzda qarzdorning shaxsi bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, qarzdor vafot etishi bilan bekor bo'ladi (FK, 351-modda). Jumladan, vakil vafot etsa, u tomondan olingan majburiyat ham bekor qilinadi, chunki vakillik shaxsiy ishonchga asoslanib belgilangan huquqiy munosabat hisoblanadi. Agar majburiyatni bajarish shaxsan kreditor uchun mo'ljallangan yoki majburiyat boshqacha tarzda kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, kreditor vafot etishi bilan majburiyat bekor bo'ladi. Jumladan, sog'lig'iga shikast yetkazganligi tufayli zarar haqini olib turgan fuqaroning vafot etishi bilan unga nisbatan belgilangan majburiyatlar ham bekor bo'ladi va hokazo. Majburiyat qarzdor yoki kreditor bo'lgan yuridik shaxs tugatilishi bilan ham bekor bo'ladi (FK, 352-modda).

Yuridik shaxsning qaytadan tashkil bo'lishida – tashkilotning ishlari va mulkini tugatmay, bekor qilinganda ya'ni, birlashish, bo'linish yoki qo'shilish hollarida majburiyatlari tugamaydi. Ikki yoki bir necha tashkilot birlashganda yoki bir tashkilot bir necha tashkilotlarga

bo‘linganda, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan tashkilot (yoki tashkilotlar) ga o‘tadi. Bir tashkilot boshqa bir tashkilotga qo‘shilganda uning huquq va majburiyatlari qo‘shib olayotgan tashkilotga o‘tadi. Yuridik shaxs bankrot bo‘lgani sababli tugatilganda, uning majburiyatlari bekor bo‘ladi. Ayrim majburiyatlar, masalan, yuridik shaxs fuqaroning hayoti yoki sog‘lig‘iga zarar yetkazgani uchun to‘lovlar bo‘yicha majburiyatda qarzdor bo‘lsa, bekor bo‘lmaydi. Bunda FKning 247-moddasiga va bankrotlik haqidagi qonunchilikka asosan tugatilayotgan yuridik shaxs mablag‘lari kapitallashtirilib qo‘yiladi va majburiyatning ijrosi boshqa shaxs zimmasiga yuklanadi.

Yuqorida ko‘rsatilgan usullar majburiyatni bekor qiladigan umumiy asoslar bo‘lib, ba’zi hollarda majburiyatlar boshqa asoslarda ham bekor bo‘lishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Majburiyat yangilanishi bilan uning bekor bo‘lishi deganda nimani tushunasiz?*
2. *Qarzdan voz kechish bajarish mumkin bo‘lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo‘lishi tushunchasini tushuntirib bering.*
3. *Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo‘lishiga misol keltiring.*
4. *Fuqaro vafot etishi bilan majburiyatning bekor bo‘lishi qanday huquqiy oqibatlarga olib keladi?*
5. *Yuridik shaxs tugatilishi bilan majburiyatning bekor bo‘lishini mohiyatini ochib bering.*
6. *Majburiyatni bajarilganligini isbotlovchi qanday hujjatlarni bilasiz?*
7. *Hisobga o‘tkazish deganda nimani tushunasiz?*
8. *Kreditorning qarzdan voz kechishi qanday huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradi?*
9. *Dastlabki majburiyatni yangi majburiyat bilan almashtirishda nimalar bekor bo‘ladi?*
10. *Majburiyatni qisman ijro etib bo‘lmaslik deganda nimani tushunasiz?*
11. *«Zamin» nomli xususiy korxona qurilish ishlari bo‘yicha boshqa bir tashkilot bilan pudrat shartnomasini imzoladilar. Ish jarayonida «Zamin» korxonasining ish faoliyati shahar hokimiyatining qaroriga muvofiq to‘xtatildi. Buning natijasida «Zamin» korxonasi o‘z zimmasiga olgan qurilish pudrati shartnomasini bajara olmay qoldi. Shahar hokimiyatining qarori majburiyatning bekor bo‘lishiga sabab bo‘la oladimi? «Zamin» korxonasi ko‘rgan zararini qoplay oladimi? Qaysi vaziyatlarda qarzdorning majburiyatlari qayta tiklanadi?*

12. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish shartnomasini imzolagan A. Navoiy nomli dehqon xo'jaligi ob-havoning keskin o'zgarishi tufayli kartoshka yetkazib bera olmadi. Dehqon xo'jaligi ob-havoning keskin o'zgarishini oldindan bilmaganligi, biroq hosilni saqlab qolish uchun barcha harakatlarni amalga oshirganligini kreditorga ma'lum qildi. Shartnoma shartlarini bajara olmasligini bildirgan holda, majburiyatlarning bekor qilinishini so'ragan. Uning talabi to'g'rimi? Fors-major holatlariga nimalar kiradi? Fors-major holati majburiyatlarning bekor bo'lishiga asos bo'la oladimi?

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Majburiyatlar bekor bo'lishining keng tarqalgan usuli qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Majburiyat lozim darajada bajarilmaganda.
B. Majburiyatni tegishli ravishda ijro etish orqali.
C. Qarzdan voz kechish bilan.
D. Davlat organi hujjati asosida.

2. Majburiyat ishtirokchisi bo'lgan fuqaro vafot etishi tufayli.....?

A. Majburiyat tugatiladi.
B. Majburiyat tugatilmaydi.
C. Ba'zi hollarda tugatilmaydi.
D. Bunday hol nazarda tutilmagan.

3. Yuridik shaxsning majburiyatlari qaysi holda bekor bo'ladi?

A. Yuridik shaxs birlashganda.
B. Yuridik shaxs bo'linganda.
C. Yuridik shaxs bankrot bo'lganida.
D. Qonunda nazarda tutilgan hollarda.

4. Kim oshdi savdosida g'olib chiqqan shaxs bilan shartnoma tuzishda u to'lagan zakalat summasi tuzilgan shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarishda.....?

A. E'tiborga olinadi.
B. Nazarda tutiladi.
C. Hisobga o'tkaziladi.
D. Qaytarib beriladi.

5. Fuqarolik huquqida majburiyatni bajarish mumkin bo'lmasligi deganda.....?

A. Engib bo'lmas kuch tushuniladi.
B. Majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatlarni bajarish imkoniyati bo'lmasligi tushuniladi.
C. Huquq subyektlarining erki irodasigi bog'liq bo'lmagan holat tushuniladi.
D. Huquqiy hujjat bilan man qilinish tushuniladi.

XXIII bob. SHARTNOMA TO‘G‘RISIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

1-§. Shartnoma tushunchasi va uning ahamiyati

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy vositalar ichida shartnomalar alohida o‘rin egallaydi. Shartnomalar bir necha ming yillar davomida insoniyat tomonidan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning o‘ziga xos moslashuvchan yuridik vositasi sifatida qo‘llanib kelinmoqda. Bunday yuridik vositalardan boshqa biri esa, qonun hisoblanadi. Albatta, shartnoma qonun doirasida ishlarning harakatini tartibga soladi, ularning imkoniyatlari doirasini belgilab beradi, xatti-harakatlarini yo‘naltirib turadi. Shuningdek, shartnoma talablari buzilgan taqdirda vujudga keladigan oqibatlarni ham belgilab beradi.

Fuqarolik kodeksining 8-moddasi talabiga ko‘ra, shartnomalar taraflar o‘rtasida fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asoslaridan biridir. Shubhasiz, bugungi kunda shartnomalarga alohida ahamiyat berilmoqda. Chunki shartnomalarda boshqa yuridik faktlarga qaraganda, taraflarning erki-irodasi to‘la ifodalanadi.

Shartnomaga kirishuvchi shaxslar kim bilan, qachon shartnoma tuzishni u tufayli yetkazib berilishi lozim bo‘lgan pul, tovar, ashyolarni qaysi muddatlarda, qanday transportlarda yetkazilishini, to‘lov amaldagi qanday shakllarda bo‘lishini mutlaqo o‘zi mustaqil hal qiladilar. Ular shartnomalar tuzishda erkindirlar, shartnoma tuzishga majburlashga yo‘l qo‘yilmaydi. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, shartnomalar tuzishning erkinligi, undan taraflarning o‘zaro manfaatdorligi, shartnomada shartnoma intizomining mustahkamligida ma’muriy buyruqbozlikka asoslangan javobgarlikdan ko‘ra, mulkiy javobgarlikning keng belgilanishi xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tobora ushbu huquqiy vositadan (shartnomadan) to‘laroq foydalanishga jalb qilmoqda. Shartnomalarning ahamiyatini keng tushuntirish mumkin. Ammo ularning sarasi shartnomalar to‘lov intizomini kuchaytiradi, taraflarning faoliyatini har tomonlama rag‘batlantiradi, o‘z navbatida taraflarning mas’uliyatini oshiradi, xo‘jalikning debitorlik va kreditorlik holatini yaxshilaydi, pirovardida taraflarning barqarorligini ta’minlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatda tovarlar, xizmatlar va kapitallarning

mo'l – ko'lligiga garovdir. Shu ma'noda sohaning tezkor va ta'sirchan huquqiy mexanizmini yaratish, shartnomalar tuzish va bajarishni ta'minlash maqsadida mamlakatimizda «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida» qonun qabul qilindi, shartnomalarni tuzish va bajarish monitoringi yuritilmoqda. Bular, o'z navbatida, tuzilgan shartnomalarni tezroq va realroq ishlashiga xizmat qilmoqda. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek, «Shartnoma majburiyatlarini buzish to'g'risidagi har bir aniqlangan fakt atroflicha muhokama qilinishi, bunga yo'l qo'ygan rahbar yoki shaxslar esa, amaldagi qonunga binoan javobgarlikka tortilishi lozim»[1].

Shartnoma ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o'zaro kelishuvdir.

Shartnoma atamasi uch ma'noda:

– yuridik fakt;

– biron-bir yuridik faktga asoslangan moddiy yoki moddiy manfaatlar to'g'risidagi huquqiy munosabat;

– shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar) nima to'g'risida o'zaro kelishsalar, shuni aks ettiruvchi, ifodalovchi hujjat ma'nosida ishlatiladi. Bu erda u o'zining birinchi ma'nosi – yuridik fakt sifatida ko'riladi va o'rganiladi. Unda yuridik faktlar mazmuni jihatidan ikki asosiy toifaga: yuridik hodisalar va harakatlarga bo'lingan edi. Yuridik harakatlar, o'z navbatida. huquq yo'l qo'ygan harakatlar sifatida bir tomonlama va ikki tomonlama bitimlar (shartnomalar) dan iboratligi ko'rsatilgan edi. Ikki tomonlama bitimlarning hammasi (oldi-sotdi, ijara, qarz va boshqalar) shartnoma hisoblanadi. Bir tomonlama bitim, masalan, vasiyatnoma shartnoma bo'la olmaydi. Binobarin, har qanday shartnoma bitim deyilsa ham, ammo har qanday bitimni shartnoma deb atab bo'lmaydi.

Demak, shartnoma bitimning bir ko'rinishi hisoblanar ekan, unga nisbatan bitimga oid qoidalar, jumladan, FKning 9-bobidagi qoidalar tatbiq etiladi. Shu bilan birga shartnoma o'ziga taalluqli bo'lgan boshqa maxsus normalar bilan ham masalan, «Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilari bilan tayyorlov xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek, ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida»gi Nizom bilan ham tartibga solinadi.

---

[1] *I.A. Karimov.* Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. – T., «O'zbekiston» 2000. 45-bet..

Shartnomadan kelib chiqqan majburiyatlarga, agar qonunlarda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, FKda belgilangan majburiyatlar haqidagi umumiy qoidalar (FKning 234–352-moddalari) qo'llaniladi.

Ikki va undan ortiq taraflar o'rtasida tuziladigan shartnomalarga ham agar bunday shartnomalar shartnomalarning ko'p taraflamalik xususiyatiga zid bo'lmasa, shartnoma to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi. Shartnoma huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo shartnomaning harakati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa yuridik faktlar umumiy qoida bo'yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning xatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

Shartnoma bilan vujudga keltirilgan huquqiy munosabat davomida shartnoma taraflarning xatti-harakatlari qanchalik qonunga muvofiq bo'lgan-bo'lmaganligini ham tekshirish imkoniyatini beradi. Shartnoma tushunchasida asosiy belgi, asosiy shart taraflarning muayyan natijaga erishishga qaratilgan o'zaro kelishuvlaridir. Taraflarning har qaysisi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham, ular oqibatida yagona huquqiy natija beradi, masalan, biron-bir narsaga nisbatan egalik huquqi o'tkaziladi yoki biron-bir ashyodan foydalanish huquqi olinadi va hokazo.

Taraflarning kelishuvlari natijasida erishiladigan bevosita aniq natijani mazkur shartnoma tuzishda taraflarning o'z oldilariga qo'yilgan asosiy maqsaddan ajratish kerak. Masalan, metallurgiya zavodi mashinasozlik zavodi bilan muayyan miqdordagi, shart qilingan va markali po'latni yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzadi. Bu erda taraflar o'zaro kelishuvlarining bevosita natijasi metallurgiya zavodi tomonidan mashinasozlik zavodiga shartnoma bilan belgilangan muddatlarda va muayyan shartlarga binoan ma'lum miqdorda po'lat yetkazib berish hisoblanadi. Shartnomaning maqsadi esa, har ikki taraf uchun umumiy bo'lib, taraflarning har qaysisi shartnomaning barcha ko'rsatkichlarini bajarishdan, pirovardida foyda (daromad) olishdan iborat bo'ladi. Binobarin, har ikki taraf ham shartnomani lozim darajada bajarishni o'zlarining burchlari deb biladilar.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma, asosan, mulkiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuziladi. Ba'zi hollarda shartnoma shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlarni ham rasmiylashtiradi. Bu adabiyot, fan va san'at asarlarini yaratish sohasidagi ijodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar, jumladan, nashriyot shartnomasi, sahna asari, kinossenariyalar va boshqa shartnomalar uchun xarakterlidir. Bunday shartnomalar taraflarning mulkiy huquqlari va burchlarini, jumladan, mualliflik haqi to'g'risidagi shartlarni, muddatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilamay, balki shaxsiy-nomulkiy huquqlarni ham, masalan, muallif o'z asarida nomini ko'rsatib yoki anonim tarzda chiqarishi, asar matniga o'zgartirish kiritishga ruxsat berish-bermaslik singari nomulkiy huquqlarni ham belgilaydi.

2-§. Shartnomalarning turlari

Shartnoma unda ishtirok etayotgan taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlarning o'zaro taqsimlanishiga qarab bir tomonlama, ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarga bo'linadi.

Bir tomonlama shartnomada ishtirok etayotgan taraflarning birida faqat huquq bo'lib, hech qanday majburiyat bo'lmaydi, ikkinchi tarafda esa, faqat majburiyat bo'ladi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor olgan pul summasini o'z vaqtida qarz beruvchiga qarzga bergan pul summasini talab qilish huquqiga ega.

Ikki tomonlama shartnomada esa, har ikki taraf ham mustaqil huquq va majburiyatga ega bo'ladi. Bunday shartnomaga oldi-sotdi shartnomasini misol qilib keltirish mumkin. Bu shartnoma bo'yicha sotuvchi sotilgan ashyoning bahosini talab qilish huquqiga ega bo'lib, sotilgan ashyoni oluvchiga topshirishga majbur, oluvchi esa, olayotgan ashyoning bahosini to'lashi zarur bo'lib, sotib olingan ashyoni talab qilib olishga haqli.

Fuqarolik muomalasida tuziladigan shartnomalarning ko'pchiligi ikki tomonlama, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan oldi-sotdi shartnomasidan tashqari mahsulot yetkazib berish, mulk ijarasi, pudrat va boshqa shartnomalardan iborat bo'ladi.

Ko'p tomonlama shartnomalar ham mavjud bo'lib, unda taraflar uch va undan ortiq bo'ladi. Bunday shartlarda bir paytning o'zida har bir tarafda muayyan huquq va majburiyatlar bo'lishi xarakterlidir. Masalan: oddiy shirkat, ta'sis shartnomalari. Shartnomalar haq baravariga va tekinga tuziladigan shartnomalarga bo'linadi. Haq baravariga

tuziladigan shartnomalar bir taraf topshirgan mulki, qilgan xizmati evaziga pul yoki mulk bilan haq oladi. Masalan, bir taraf vaqtinchalik foydalanish uchun mulkni ijaraga oluvchi undan foydalangani uchun ijara haqi to'lashga majbur bo'ladi. Bunday haq baravariga tuziladigan shartnomalarga oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, ayirboshlash, pudrat va boshqa ko'plab shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Agar qonun hujjatlaridan boshqacha qoida kelib chiqmasa, shartnomaning mazmuni mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, shartnoma haq evaziga tuzilgan shartnoma, deb hisoblanadi. Tekinga tuziladigan shartnomada esa, bir taraf boshqa bir taraf foydasiga haq olmay, biron-bir mulkni topshirish, biron ishni bajarishi mumkin. Masalan, hadya shartnomasi bo'yicha mulk egasi o'z mulkini boshqa bir shaxsga tekinga beradi. Tekin foydalanish, foizsiz qarz shartnomalari ham bepul tuziladigan shartnomalarga kiradi.

Shartnomalar tuzilish paytiga va mazmuniga qarab konsensual va real shartnomalarga bo'linadi.

Konsensual shartnomalar huquq va majburiyatlar taraflarning kelishuvlari asosida qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirgan zahoti tuzilgan hisoblanadi. «Konsensual» so'zi lotincha «konsensus» so'zidan olingan bo'lib, «kelishuv» ma'nosini bildiradi. Konsensual shartnomaga misol qilib oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, mulkni ijaraga berish kabi shartnomalarni ko'rsatsa bo'ladi. Fuqarolik huquqida aksariyat ko'pchilik shartnomalar konsensual shartnomalar guruhiga kiradi.

Real shartnomalar bo'yicha huquq va majburiyatlar taraflar o'zaro kelishgan va shartnoma narsasi ashyo yoki pul topshirilgan paytdan vujudga keladi. «Real» so'zi lotincha «res» so'zidan olingan bo'lib, «ashyo» ma'nosini bildiradi. Real shartnomaga misol qilib qarz, omonat, hadya, tekin foydalanish shartnomalarini ko'rsatish mumkin.

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida bo'yicha shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma uchinchi shaxs foydasiga tuzilishi ham mumkin. Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnomaga misol qilib sug'urta shartnomasini ko'rsatish mumkin. Uchinchi shaxs shartnomada alohida taraf hisoblanmaydi. Biroq, FKning 362-moddasida ko'rsatilganidek, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'z huquqidan foydalanish niyatini qarzdorga bildirgan paytdan boshlab taraflar o'zlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz bekor qilishlari yoki

o‘zgartirishlari mumkin emas. Shartnoma tuzgan shaxs shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishini shart qilgan bo‘lsa, bu haqda shartnomada boshqacha hol ko‘rsatilmagan bo‘lsa, majburiyatning bajarilishini shartnomani tuzgan shaxs ham, foydasiga majburiyatning bajarilishi ko‘rsatilgan uchinchi shaxs ham talab qilishi mumkin.

Agar uchinchi shaxs o‘ziga shartnoma bo‘yicha berilgan huquqdan voz kechsa, shartnoma tuzgan shaxs, agar shartnomaning mazmuniga xilof kelmasa, bu huquqdan o‘zi foydalanishi mumkin.

Shartnomalar, shuningdek, ommaviy shartnoma, qo‘shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo‘linadi.

Tashkilot tarafidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o‘z faoliyati xususiyatiga ko‘ra o‘ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirish shart bo‘lgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo, jamoat transportida yo‘lovchi tashish, aloqa xizmati, elektr quvvati bilan ta’minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmati va boshqalarni) belgilab qo‘yadigan shartnoma tuzishda bir shaxsni boshqa shaxsga nisbatan afzal ko‘rishga haqli emas (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari).

Tovarlar, ishlar, xizmatlarning bahosi, shuningdek, ommaviy shartnomaning boshqa shartlari hamma iste’molchilar uchun bir xil qilib belgilanadi. Tashkilotning iste’molchiga tegishli tovarlarni berishi, xizmatlar ko‘rsatishi, uning uchun tegishli ishlarini bajarish imkoniyati bo‘la turib ommaviy shartnoma tuzishdan bosh tortishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Tashkilot ommaviy shartnoma tuzishdan asossiz bosh tortganida xaridor (mijoz) uni sud orqali shartnoma tuzishga majbur qilish imkoniyatiga (FK, 358-modda) ega. Maishiy pudrat, yo‘lovchi tashish, haq evaziga xizmat ko‘rsatish shartnomalari ommaviy shartnomalardir.

Shartlarini taraflardan biri formulyarlar yoki boshqa standart shakllarda ta’riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo‘shilish yo‘li bilan qabul qilishi mumkin bo‘lgan shartnoma qo‘shilish shartnomasi, deyiladi. Bunday shartnomalarga misol qilib havo va temir yo‘l transportida yuk va yo‘lovchilar tashish shartnomalarini ko‘rsatish mumkin. Odatda, bunday shartnomalar mazmuni hamma uchun deyarli bir xil bo‘lib, oldindan belgilab qo‘yiladi va binobarin, mijoz uning shartlarini boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Biroq, qo‘shilish shartnomasi mijozning o‘z ixtiyori, erki va irodasi bilan shartnomaga qo‘shilishini bildiradi.

Bunday shartnomalarni aslo bir tomonlama bitim deb hisoblash mumkin emas. Qo'shilish shartnomasini bekor qilish yoki shartnomalarini o'zgartirish asoslari FKning 360-moddasida nazarda tutilgan.

Dastlabki shartnoma bo'yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish haqida dastlabki shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar.

Dastlabki shartnoma asosiy shartnoma uchun belgilangan shaklda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shakli aniqlanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuziladi. Dastlabki shartnomaning shakli to'g'risidagi qoidalarga rioya qilmaslik uning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomaning narsasini, shuningdek, boshqa muhim shartlarini belgilab qo'yish imkonini beradigan shartlar bo'lishi kerak. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomani tuzish muddati ko'rsatilgan bo'lishi lozim, agar ko'rsatilmagan bo'lsa, dastlabki shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab bir yil ichida tuzilishi shart (FK, 361-modda). Birjalarda tuziladigan turli xil shartnomalar; jumladan, forvard, fyuchers, opsion bitimlar dastlabki shartnomalardir.

3-§. Shartnomaning mazmuni

Shartnomaning mazmunini uning shartlari tashkil etadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma shartlari muhim, odatdagi va tasodifiy shartlarga bo'linadi. Shartnomaning narsasi to'g'risidagi shartlar qonun hujjatlarida bunday turdagi shartnomalar uchun muhim yoki zarur deb hisoblangan shartlar, shuningdek, taraflardan birining arizasiga ko'ra kelishib olinishi zarur bo'lgan hamma shartlar muhim shartlar hisoblanadi. Ba'zi shartnomalar uchun xos muhim bandlar qonun bilan belgilanadi. Jumladan, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunning 10-moddasida, «Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish; shuningdek, ularning bajarilish monitoringini olib borish tartibi to'g'risida» gi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-sentabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomning II bandiga muvofiq, shartnomalarda quyidagilar ko'rsatiladi:

• shartnomaning predmeti;
• mahsulotning nomi;
• assortimenti;
• miqdori;
• sifati;
• narxi;
• shartnomaning umumiy summasi;
• tomonlarning huquq va majburiyatlari;
• mahsulotlarni yetkazib berish tartibi va shartlari;
• topshirish – qabul qilib olish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) punktlari va davrlari (muddatlari);
• idishga, markirovka qilishga, o'rash-joylashga qo'yiladigan talablar;
• hisob-kitoblar tartibi, shakli va muddatlari;
• tomonlarning to'lov, pochta va yuklab jo'natish rekvizitlari;
• shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;
• nizolarni, fors-major holatlarni hal etish tartibi, tomonlarning rekvizitlari,
• shartnoma tuzilgan sana va joy.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilish yuzasidan tuziladigan kontraktatsiya shartnomalarida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan hamda xo'jaliklar ixtiyorida qoladigan mahsulotlarning navi va miqdori ham ko'rsatiladi.

Odatdagi shartlar muayyan majburiyatga oid munosabatni tartibga soladigan dispozitiv normalar bilan belgilanadigan shartlar hisoblanadi. Bunday shartlar odatdagidek nazarda tutiladi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasida mulkni mayda (joriy) ta'mirlash shart qilib ko'rsatilsa ham, ko'rsatilmasa ham bo'ladi, chunki bu shart to'g'risida qonunchilikda (dispozitiv xarakterdagi) ko'rsatma berilgan.

Tasodifiy shartlar umumiy huquq me'yorlari bilan tartibga solinmagan masalalar bo'yicha o'zaro kelishuv bo'lib ko'riladi, jumladan, ijaraga olingan mulkni ta'mirlash muddati to'g'risidagi masala tasodifiy shartlardan biri hisoblanadi.

Shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. Shartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo'llaniladi (FK, 359-modda).

4-§.Shartnoma tuzish

Shartnomaning tuzilishi FKning 354-moddasida ko'rsatilganidek, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Shartnomaning umumiy tartibda tuzilishi ikki davr bilan belgilanadi.

Birinchi davr – shartnoma tuzishga taklif qilish davri, bu – oferta, shartnoma tuzishga taklif qiluvchi esa, offerent, deb ataladi.

Ikkinchi davr – shartnoma tuzish to'g'risidagi taklifni qabul qilish davri bu – aksept, taklifni qabul qiluvchi – akseptant deb aytiladi.

Shartnoma tuzishning umumiy tartibiga oid qoidalar FKning 364-381-moddalarida berilgan. Bu qoidalarda aytilishicha, agar shartnoma tuzish to'g'risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlab qilingan bo'lsa, bu holda shartnoma ikkinchi taraf (akseptant) tomonidan taklifning qabul qilinganligi to'g'risidagi javob shu muddat ichida taklif qiluvchi (oferent) tomonidan olingan holdagina tuzilgan hisoblanadi. Oferta yo'llagan shaxs uning akseptini olgan paytdan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma tuzilishi uchun taraflar o'zaro kelishuvining o'zigina kifoya emas. Bu kelishuv tegishli shaklda rasmiylashtirilgan bo'lishi shart. Shartnomalarning shakli FKning 366-moddasida belgilangan qoidalarga muvofiq bo'lishi shart. Unga asosan, agar qonunda muayyan turdagi shartnomalar uchun ma'lum bir shakl belgilab qo'yilmagan bo'lsa, shartnoma bitimlar tuzish uchun nazarda tutilgan har qanday shaklda tuzilishi mumkin.

Notarial tasdiqlanishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan shartnoma notarial tasdiqlangan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran, notarial tasdiqlanishi va ro'yxatdan o'tkazilishi zarur bo'lganda esa, – shartnoma ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani muayyan shaklda tuzishga kelishgan bo'lsalar, garchi qonunda bu turdagi shartnomalar uchun bunday shakl talab qilingan bo'lmasa-da, shartnoma belgilangan shaklga keltirilganidan keyin tuzilgan hisoblanadi.

Yozma shartnoma taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo'li bilan shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdan chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo'li bilan tuzilishi mumkin.

Shartnoma tuzish haqidagi taklif (oferta) akseptantga bildirilgunicha chaqirib olinishi mumkin. Biroq u akseptant tomonidan qabul qilib olingan bo'lsa, akseptlash uchun belgilangan muddat davomida chaqirib olinishi mumkin emas.

Oferta muayyan shaxsga ham, nomuayyan shaxslarga ham qaratilgan bo'lishi mumkin. Masalan, mahsulotni reklama qilish, o'z xizmatini taklif etib e'lon berish – nomuayyan shaxslar doirasida yo'llangan oferta hisoblanadi. Bunday ofertani, odatda, ommaviy oferta deb ham yuritiladi. Oferta yuborilgan shaxsning uni qabul qilganligi haqidagi javobi aksept hisoblanadi. Aksept to'liq va pisandasiz bo'lishi shart. Agar qonundan, ish muomalasi odatidan yoki taraflarning ish bo'yicha avvalgi munosabatlaridan boshqacha ma'no kelib chiqmasa, sukut saqlash aksept bo'lmaydi.

Agar shartnoma to'g'risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlanmasdan, og'zaki ravishda qilingan bo'lsa, ikkinchi taraf (akseptant) bu taklifni qabul qilganligini darhol taklif qiluvchiga (offerentga) bildirgan holdagina shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Agar bunday taklif yozma ravishda qilingan bo'lsa, taklifni qabul qilganlik (aksept) to'g'risidagi javob uni olish uchun lozim bo'lgan normal vaqt davomida olingan taqdirdagina, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar shartnoma tuzishga rozi bo'lganlik to'g'risidagi kechiktirilib olingan javobdan uning o'z vaqtida yuborilganligi ma'lum bo'lsa, bu holda taklif qiluvchi shaxs (oferent javobning kechiktirilib olinganligi to'g'risida ikkinchi taraf (akseptant)ni darhol xabardor qilsagina javob kechiktirilgan hisoblanadi. Bu holda javob ayni paytda yangi taklif (oferta) hisoblanadi.

FKning 375-moddasida ko'rsatilganidek, ofertada taklif qilinganidan boshqacha shartlar asosida shartnoma tuzishga rozilik bildirish to'g'risidagi javob aksept hisoblanmaydi. Bunda javob akseptdan bosh tortish va ayni vaqtda yangi oferta hisoblanadi.

Odatda, shartnomada u tuzilgan joy ko'rsatib o'tilishi kerak. Agar shartnomada uning tuzilgan joyi ko'rsatilmagan bo'lsa, shartnoma oferta yo'llagan fuqaroning yashash joyida yoki yuridik shaxsning joylashgan yerida tuzilgan hisoblanadi (FK, 376-modda). Ayni paytda, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunda belgilanishicha, kontraktatsiya shartnomalari qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan yerda tuziladi.

Yuqorida aytganimizdek, shartnomalar tuzishda taraflar erkindirlar. Binobarin, hech qaysi taraf shartnoma tuzishga majbur qilinmaydi.

Biroq ayrim hollarda majburiy shartnoma tuzilishi mumkin. Bunda shartnoma tuzish o'zi uchun majburiy bo'lgan taraf oferta olgan kundan boshlab o'ttiz kun ichida boshqa tarafga aksept to'g'risida, akseptdan voz kechish haqida yoki boshqacha shartlar asosida akseptlashi haqida (shartnoma loyihasiga o'zining e'tirozlari bayonnomasini qo'shgan holda) bildirish yo'llashi lozim.

Basharti, shartnoma tuzish offerent uchun majburiy bo'lsa-yu, u o'z takliflariga boshqacha shartlar asosida akseptlay olsa (shartnoma loyihasiga e'tirozlar bayonnomasi bilan birga), u holda bu taraf bildirish xabarnoma olingan yoki aksept muddati tamom bo'lgan kundan boshlab, o'ttiz kun ichida kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilishga haqli.

Shartnoma tuzish majburiy bo'lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur etish talabi bilan sudga murojaat qilishga haqli. Shartnoma tuzishdan asossiz bo'yin tovlayotgan taraf shu tufayli yetkazilgan zararni boshqa tarafga to'lashi shart. Shartnoma tuzish vaqtida vujudga kelgan kelishmovchiliklar sudda ko'rib chiqilgan hollarda, kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan shartlar sud tomonidan belgilanadi. Shuningdek, shartnomalar kim oshdi savdosida ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda obyektni, mulkni, tovarni oldi-sotdi shartnomasi kim oshdi savdosini o'tkazgan tashkilot bilan savdoda g'olib chiqqan shaxs (ashyoning mulkdori, mulkiy huquq egasi yoki ixtisoslashgan tashkilot) o'rtasida tuziladi. FKning 374-moddasida belgilanganidek, qonunda ko'rsatilgan hollarda, ashyoni yoki mulkiy huquqni sotish to'g'risidagi shartnomalar faqat kim oshdi savdosi o'tkazish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Shuningdek, kim oshdi savdosi sud qarorlari ijrosini ta'minlash uchun ham o'tkaziladi (shartnoma majburiyatlari yuzasidan undiruv majburiy ravishda sud tomonidan qarzdorning mol-mulklariga qaratilgan hollarda, bunday mol-mulklarning muhofazasi ta'minlanmaydi ham).

Kim oshdi savdosi auksion yoki tanlov shaklida amalga oshiriladi. Odatda, bitta ishtirokchi qatnashgan kim oshdi savdosi o'tkazilmagan hisoblanadi. Auksion va tanlovlar ochiq (bunda xohlagan shaxslar qatnashishlari mumkin) va yopiq (maxsus taklif etilgan shaxslar katnashishlari mumkin) shaklida o'tkazilishi mumkin. Kim oshdi savdosini o'tkazish shaklini agar qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, sotiladigan mol-mulkning mulkdori belgilaydi.

Ochiq turdagi kim oshdi savdosiga qilingan taklif (xabar) ni ommaviy oferta desa, ham bo'ladi. Unda kim oshdi savdosining vaqti,

joyi, shakli, savdoga nima qo'yilayotgani, o'tkazish tartibi, qatnashchilarni rasmiylashtirish, savdoga qo'yilayotgan obyektning boshlang'ich narxi to'g'risidagi shuningdek, savdoga shartnoma tuzish huquqi qo'yilayotgan bo'lsa, bunga beriladigan muddat haqidagi ma'lumot bo'lishi mumkin.

Savdo tashkilotchisi auksion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin, tanlov o'tkazishdan esa, kamida o'ttiz kun oldin bosh tortishga haqli. Bunday hollarda tashkilotchi ishtirokchilar ko'rgan haqiqiy zararlarni (xarajatlarni), yopiq savdolar tashkilotchisi o'zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to'laydi. Shuningdek, ishtirokchilarga ular dastlab tashkilotchiga to'lagan zakalat puli ham to'lanadi. Ayni paytda zakalat savdoda qatnashgan, ammo g'olib chiqmagan shaxslarga ham qaytariladi. G'olib bilan tashkilotchi o'rtasida savdo natijalari to'g'risida bayonnoma tuziladi. Bu bayonnoma ashyoni, obyektni yoki mulkiy huquqlarni oldi-sotdi shartnomasiga tenglashtiriladi. Bayonnoma imzolashdan bosh tortgan g'olib chiqqan shaxs to'lagan zakalatidan mahrum bo'ladi. Tashkilotchi imzolashdan bosh tortganida zakalatni ikki hissa qilib, shuningdek, g'olibga savdoda qatnashishi tufayli yetkazilgan zararning zakalatdan ortiq bo'lgan qismini to'laydi.

5-§. Shartnomani majburiy ravishda tuzish

Reklama bo'yicha taklif etilgan xaridorlar bilan shartnoma tuzishdan bosh tortish mumkin emas, aks holda xaridor unga yetkazilgan zararni to'latishi yoki shartnomani majburiy tarzda tuzdirishi mumkin.

Oferta yo'llagan taraf uchun shartnoma tuzish majburiy bo'lgan hollarda bu taraf oferta olingan kundan boshlab, 30 kun mobaynida boshqa tarafga aksept to'g'risida yoki akseptdan bosh tortishi to'g'risida yoxud ofertani boshqa shartlarda akseptlashi to'g'risida bildirish yuborishi kerak.

Oferta yo'llagan hamda shartnoma tuzishi majburiy bo'lgan tarafdan ofertani boshqa shartlarda akseptlash to'g'risida bildirish olgan taraf bildirish olingan yoki aksept uchun muddat tugagan kundan boshlab, 30 kun mobaynida shartnoma tuzish chog'ida yuz bergan kelishmovchiliklarni ko'rib chiqish uchun sudga topshirishga haqli.

Qonunga muvofiq, shartnoma tuzish oferta yo'llagan taraf uchun majburiy bo'lgan va unga 30 kun mobaynida shartnoma loyihasiga kelishmovchiliklar bayonnomasi yuboriladigan hollarda, bu taraf

kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan kundan boshlab, 30 kun mobaynida boshqa tarafga shartnomani uning taxririda qabul qilishini yoki kelishmovchiliklar bayonnomasini rad etishini bildirishi kerak.

Kelishmovchiliklar bayonnomasi rad etilganda yoki uni ko'rib chiqish natijalari to'g'risidagi bildirish ko'rsatilgan muddatda olinmaganida, kelishmovchiliklar bayonnomasini yo'llagan taraf shartnoma tuzish chog'ida yuz bergan kelishmovchiliklarni ko'rib chiqish uchun sudga topshirishga haqli. Shartnoma tuzishdan asossiz ravishda bosh tortilsa, yetkazilgan zararni sud orqali undirishga haqli bo'ladi. (FKning 377-moddasi).

6-§. Kim oshdi savdosida shartnomalar tuzish

Kim oshdi savdosida shartnomalarni tuzish alohida normalar bilan tartibga solinadi. Kim oshdi savdosini mulkning egasi yoki ixtisoslashgan tashkilot tomonidan o'tkaziladi. Bitta shaxs ishtirok etgan kim oshdi savdosi o'tkazilmagan hisoblanadi. Odatda, ko'pchilik taklif etilganlar ishtirok etib, kim oshdi savdosida g'olib chiqqan shaxs bilan shartnoma tuziladi. Kim oshdi savdosining shakli shu savdoni tashkil etgan shaxs tomonidan belgilanadi. Kim oshdi savdosi ikki usulda o'tkaziladi:

– auksion yoki tanlov. Ular ochiq yoki yopiq tarzda o'tkazilishi mumkin.

Kim oshdi savdosining davlat korxonalarini xususiylashtirish jarayonini ko'rib chiqsak.

Auksionni o'tkazish shaklini Davlat mulk qo'mitasi, uning hududiy boshqarmasi obyektni xususiylashtirish tadbirlari rejasida belgilaydi. Odatda, tugatilgan korxonalarning, kichik korxonalarning (200 dan kam kishi ishlaydigan) faollari, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari sotilayotganda;

– odatda, o'rta va yirik korxonalar (200 dan ko'p kishi ishlaydigan), aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarining paketlari sotilayotganda, yopiq tanlov asosida o'tkaziladi.

Ochiq auksion va tanlovda xohlagan shaxs ishtirok etishlari mumkin bo'ladi, yopiq auksion va tanlovda esa, aksincha, maxsus shu kim oshdi savdosiga taklif etilgan shaxslargina qatnasha oladilar.

Ochiq auksion quyidagi tartibda o'tkaziladi:

– auksionni sotuvchi tomonidan yollanadigan auksionchi o'tkazadi. Auksion auksionchining obyekt nomini e'lon qilishi, qisqacha ta'riflab berishi va dastlabki narxini aytishidan boshlanadi;

– auksionning ilk «qadami» dastlabki narxning 5 foizidan 15 foizigacha bo'lgan doirada boshlanadi. Kelishilgan doiradagi qadamni auksionchi belgilaydi, bu qadam auksionning butun davri bo'yicha saqlanib qoladi. Savdo jarayonida auksionchi narxni aytadi, xaridorlar esa, obyektni shu narxda sotib olishga tayyor ekanliklarini chiptani ko'tarish bilan ma'lum qiladilar;

– savdo obyektining dastlabki narxini e'lon qilinadi. Navbatdagi narx e'lon qilingandan so'ng, auksionchi o'zining nazarida birinchi bo'lib ko'targan xaridor chiptasining raqamini aytadi. So'ngra auksionchi auksionning borishiga qarab navbatdagi narxni aytadi.

Obyektni ushbu narxga olishga tayyor xaridorlar bo'lmaganda, auksionchi bu narxni 3 marta takrorlaydi.

Navbatdagi narx 3 marta e'lon qilingandan keyin ham xaridorlardan hech kim chiptani ko'tarmasa, kim oshdi savdosi tugallanadi. Chipta raqami auksionchi tomonidan eng oxirida aytilgan xaridor auksion g'olibi sanaladi.

Kim oshdi savdosi tugagach, auksionchi sotishga qo'yilgan obyekt sotilganligini e'lon qiladi, qanday narxda sotilganligini va g'olibning chipta raqamini aytadi.

– agar dastlabki narx 3 marta takrorlangandan so'ng ham xaridorlardan biron kishi chipta ko'tarmasa, auksion o'tmagan hisoblanadi va obyekt sotuvchiga qaytariladi.

Yopiq tanlov asosida auksion quyidagi tarzda o'tkaziladi:

– yopiq tenderni doimiy ishlaydigan tender (tanlov) komissiyasi o'tkazadi

– talabnomalarni qabul qilish muddati tugagach, tender komissiyasining qabul qilingan talabnomalar haqidagi bayonnomasini tuzadi hamda u komissiya raisi va kotibi tomonidan imzolanadi.

Tenderda qatnashish uchun berilgan talabnomalarni yashirish, yakun chiqarayotganda, ularni hisobga olmaslik, amaldagi qonunchilikka muvofiq, ma'muriy javobgarlikka olib keladi.

Jarima tender komissiyasi raisiga solinadi, tender natijalari haqiqiy emas, deb topiladi. Qatnashchilarning narx haqidagi takliflari solingan konvertlarni ochish va yopiq tenderning uzil-kesil yakunlari talabnomalar qabul qilingan kundan boshlab 3 kundan kechikmasdan chiqariladi.

Yopiq tender muddati davomida jo'natilgan talabnomalargina hisobga olinadi. Eng yuqori narxni taklif etgan xaridor tanlov g'olibi hisoblanadi. Agar berilgan takliflar orasidan g'olibni aniqlash qiyin

bo'lsa, birinchi bo'lib yuborgan xaridor taklifi inobatga olinadi. Shund ham aniqlash qiyin bo'lsa, qur'a tashlash orqali masalaga oydinl kiritiladi.

Kim oshdi savdosini tashkillashtirgan shaxs ishtirokchilarni kamid 30 kun avval ogohlantirib, savdoning vaqti, joyi, o'tkazilish shakl predmeti va uni o'tkazish tartibi, boshlang'ich narxi to'g'risida ma'lu mot berilishi kerak. Kim oshdi shartnomasiga shartnoma tuzish huquqi qo'yilayotgan bo'lsa, bo'lajak kim oshdi savdosi to'g'risidagi xabarda bunga beriladigan muddat ko'rsatilishi kerak. Kim oshdi savdosining tashkilotchisi auksion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida 3 kun avval, tanlov o'tkaziladigan kundan kamida 30 kun oldin bosh tortishga haqli. Agar mazkur qoidalarga zid ravishda bosh tortsa, kim oshdi savdosining ishtirokchilariga yetkazilgan haqiqiy zarar to'lanadi. Yopiq auksion va yopiq tanlov tashkilotchisi ishtirokchilarga xabar yuborilgandan so'ng necha kun o'tganligidan qat'i nazar bosh tortsa, ishtirokchilarga yetkazilgan real zarar to'lanishi shart bo'ladi. Kim oshdi savdosining qatnashchilari xabarda belgilangan miqdor va tartibda, muddatda zakalat to'laydilar. Mabodo, tanlov yoki auksion o'tkazilmasa, zakalat egalariga qaytarib beriladi. Aksincha, kim oshdi savdosi o'tkazilsa, g'olibdan boshqa qatnashchilarga zakalat qaytarib beriladi. G'olib bo'lgan ishtirokchi to'lagan zakalati shartnoma majburiyatlarini qisman bajargan hisobiga o'tadi. Shu kuni g'olib chiqqan shaxs va kim oshdi savdosining tashkilotchi o'rtasida savdo natijalari to'g'risida bayonnoma imzolanadi. Bu bayonnoma shartnoma kuchiga ega bo'lib, g'olib tomonidan shartnomani imzolashdan bosh tortilganda, zakalatni qaytarib olishdan mahrum bo'ladi va, aksincha, tashkilotchi tomonidan bosh tortilganda, zakalat ikki baravar miqdorida, so'ngra unga yetkazilgan zararning zakalat pulidan ortiq bo'lgan qismini to'laydi.

Taraflar bu borada o'zaro kelisha olmasalar, quyidagi asoslar mavjud bo'lgandagina, sudga murojaat qilib, shartnomani o'zgartirishi yoki bekor qilishlari mumkin:

– shartnoma tuzish chog'ida bunday vaziyatning paydo bo'lishini bilmaganlarida;

– shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishni talab qilayotgan shaxs yuzaga kelgan muammoni hal etib ko'rib, uddalay olmaganda;

– shartnoma shartlarini o'zgarishsiz qoldirgan taqdirda, taraflar olishi mumkin bo'lgan yoxud ko'zda tutilgan daromadlarni ololmay qolishlari;

– ish muomalasi odatlaridan yoki shartnomaning mohiyatidan vaziyatning o'zgarishi xavfiga manfaatdor taraf uchrashi kerakligi aniqlansa.

7-§. Birjalarda tuziladigan shartnomalar

Birjalarda amalga oshiriladigan savdolarni tartibga solishda bevosita «Birja va birja faoliyati» to'g'risidagi qonun muhim o'rin egallaydi. Mazkur qonunga binoan, birja savdolari birja tomonidan sotish uchun qo'yilgan tovarlarning oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Bu savdoda birjaning barcha a'zolarining ishtiroki ta'minlanadi.

Birja savdosi qoidalarida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

– birjada amalga oshiriladigan birja bitimlarining turlari;

– birja bitimlari ishtirokchilarining tarkibi va ularga qo'yiladigan talablar yig'indisi;

– birja savdolarini, birja bitimlarini amalga oshirish va ularning natijalarini ro'yxatga olish hamda ularni rasmiylashtirish tartibi;

– birja tovarlari narxini chiqarish tartibi;

– tovarlarni birja savdolariga qo'yishga ijozat berish tartibi (listing);

– birja bitimlari ishtirokchilari o'rtasidagi hisob-kitoblar tartibi;

– birja savdosida muomalada bo'ladigan standart kontraktlar tavsifi;

– agar savdo maydonchalari yoki bo'linmalari birja tomonidan tashkil etilgan bo'lsa, ularning ro'yxati va nomlari;

– birja savdolarini o'tkazish tartibi;

– birja a'zolariga axborot xizmati ko'rsatish tartibi;

– birjadagi narxni shakllantirish jarayoni ustidan nazorat qilish tartibi;

– birjada nizolarni hal etish tartibi;

– birja a'zolari va xodimlarining birja savdosi qoidalarini buzganlik uchun javobgarligi to'g'risidagi qoidalar;

– qonun hujjatlariga muvofiq boshqa qoidalar.

Birja savdosi qoidalarini ishlab chiqish va qabul qilish tartibi birja ustavida belgilanadi.

Birja tomonidan ro'yxatga olingan birja tovari xususida birja savdosining birjada qayd etilgan natijasi bo'yicha tuzilgan oldi-sotdi shartnomasi birja bitimi hisoblanadi.

Birjada ro'yxatga olingan bitimlar notarial tasdiqlanmaydi, qonunlarda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Birja bitimlari birja nomidan va hisobidan amalga oshirilishi mumkin emas.

Birjada birja tovarlari oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan:

– real tovarni o'zgaga topshirish yoki yetkazib berish yoxud tovarga mulk huquqini beruvchi hujjatlarni o'zgaga topshirish bilan bog'liq bitimlar;

– forvard bitimlar real, tovarni yetkazib berish muddati kechiktirilgan holdagi oldi-sotdi bitimlari;

– fyuchers bitimlari, tovarlarga doir standart konraktlarning oldi-sotdi bitimlari (ularni kelgusida ijro etish majburiyatini olgan holda);

– opsion bitimlar, tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish kontraktlarini belgilangan narx bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari tuzilishi mumkin.

Birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, miqdori, narxi, bitim tuzilgan sana va vaqt hamda uni tuzgan birja a'zolarining nomi bundan mustasno) oshkor qilinishi mumkin emas. Birja bitimining mazmuniga doir ma'lumot sudlarga, qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda esa, surishtiruv va tergov organlariga taqdim etiladi.

Birja a'zolari birja bitimlarining ishtirokchilari hisoblanadilar. Birja a'zolari (brokerlar) mijozlarning topshirig'iga binoan, shuningdek, o'z nomlaridan va o'z hisoblaridan (dillerlar) bitimlar tuzishlari mumkin. Birja a'zolari o'rtasidagi birja bitimlari birja savdolarining natijalariga ko'ra tuziladi.

Birja, uning a'zolari va mijozlari, birjalar faoliyatini tartibga soluvchi vakolatli organlar o'rtasida yuzaga keladigan nizolar sud tomonidan hal qilinadi.

Birja a'zolari, birja savdolarining ishtirokchilari va ularning mijozlari o'rtasida birja savdosi qoidalarida nazarda tutilgan masalalar yuzasidan kelib chiqadigan nizolar birjaning hakamlik komissiyasi yoki sud tomonidan hal qilinadi. Nizolarni ko'rib chiqish uchun hakamlik komissiyasi tomonidan yig'im undirish taqiqlanadi.

8. Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish

Umumiy qoida bo'yicha, shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Taraflardan birining talabi bilan shartnoma sud tomonidan faqat quyidagi hollardagina o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin:

1. Ikkinchi taraf shartnomani jiddiy ravishda buzsa;

2. Fuqarolik kodeksi, boshqa qonunlar va shartnomada tuzilgan o'zga holatlarda.

Taraflardan birining shartnomani buzishi ikkinchi tarafga u shartnoma tuzishga umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'ladigan qilib zarar yetkazishi shartnomani jiddiy buzish hisoblanadi. Bir taraf shartnoma bajarishda to'la yoki qisman bosh tortib, qonun yoxud taraflarning kelishuvida bunga yo'l qo'ysa, shartnoma tegishlicha bekor qilingan va o'zgartirilgan hisoblanadi.

Qonun vaziyat jiddiy o'zgarishi munosabati bilan shartnomani o'zgartirish va bekor qilishga ham yo'l qo'yadi. Shartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo'lgan vaziyatning jiddiy o'zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'ladi. Vaziyatni taraflar oldindan ko'ra olganlarida shartnoma umuman tuzmasliklari yoki ancha farq qiladigan shartlar bilan tuzishlari, mumkin bo'lgan darajada o'zgartirishi jiddiy o'zgarish hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o'zgargan vaziyatga muvofiqlashtirish yoki uni bekor qilish haqida o'zaro kelisha olmagan bo'lsalar, shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan FKning 383-moddasida ko'rsatilgan shartlar mavjud bo'lgan hollarda shartnoma sud tomonidan bekor qilinishi mumkin. Basharti, qonun hujjatlaridan, shartnoma yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuv ham shunday shaklda tuziladi. Bir taraf shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko'rsatilgan yoxud qonunda yoinki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo'lmaganida esa, o'ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin.

Agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, taraflar shartnoma o'zgartirilguncha yoki bekor qilinguncha majburiyat bo'yicha o'zlari bajargan narsalarni qaytarib berishni talab qilishga haqli emaslar.

9-§. Ommaviy shartnoma

Amaldagi fuqarolik kodeksining 358-moddasida ommaviy shartnoma tushunchasi birinchi marotaba qo'llanilgan bo'lib, unga ko'ra tashkilot tomonidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o'z

faoliyati xususiyatiga ko‘ra o‘ziga murojaat qiladigan har bir shaxsg nisbatan amalga oshirishi shart bo‘lgan tovarlar sotish, ishlar bajaris yoki xizmatlar ko‘rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo umumiy foydalanishdagi transportda yo‘lovchi tashish, telefon aloqas xizmati, energiya bilan ta’minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmat va h.k.) belgilab qo‘yadigan shartnoma ommaviy shartnoma deyiladi Bunday tashkilot ommaviy shartnoma tuzishda bir shaxsni boshq shaxsga nisbatan afzal ko‘rishga haqli emas. Qonun hujjatlarida nazard tutilgan hollar bundan mustasno.

Demak, yuqorida ko‘rsatilganidan shu narsa anglanadiki, mazku shartnoma quyidagi hollarda o‘zining ommaviy xususiyatiga ega hisob lanadi.

Birinchidan, u faqat tijoratchi tashkilot tomonidan tuziladi. Ikkin chidan, mazkur tashkilotning tadbirkorlik faoliyati o‘z xususiyatig ko‘ra ommaviy, ya’ni unga murojaat etgan har bir shaxsga nisbatan bo‘lishi lozim. Masalan, chakana oldi-sotdi, umumiy foydalanishdag transportda tashish, aloqa xizmati, tibbiyot xizmati, shuningdek, meh monxona xizmatini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Fuqarolik kodeksida oldi-sotdi, prokat, maishiy pudrat, bank omo nati shartnomasi (agar omonatchi fuqaro bo‘lsa), shaxsiy sug‘urta, umumiy foydalanishdagi tovar ombori tomonidan tuziladigan omborda omonat saqlash shartnomasi, transport tashkiloti yukxonasida saqlash shartnomasi ommaviy shartnoma, deb hisoblanishi ko‘rsatib o‘tilgan. Ommaviy shartnomaning yana bir xususiyati mazkur shartnomaning maxsus subyekt tarkibiga egaligi: bir tomondan tijoratchi tashkilot qatnashsa, ikkinchi tarafda aksariyat holda fuqaro ishtirok etadi.

Ommaviy shartnomani tuzishda:

1) biron bir shaxsga afzallik berilishi mumkin emas;

2) barcha uchun tovar, ish va xizmat narxi bir xil bo‘lishi kerak;

3) tashkilot tomonidan shartnoma tuzish rad etilishi mumkin emas;

4) asoslanmagan holda ommaviy shartnomani tuzishdan bosh tortilganda, mazkur tashkilotning majburiy ravishda shartnoma tuzishga va iste’molchi ko‘rgan zararini qoplashni talab qilishi mumkin bo‘ladi.

R.J. Ro‘ziyevning ta’kidlashicha, prokat shartnomasi ommaviy shartnomalar jumlasidan bo‘lib, agar prokat shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lmasa, prokat narsasini olishni xohlagan hamma shaxslarga prokat beruvchi imkoniyati darajasida talablariga javob beradigan va foydalanish mumkin bo‘lgan ashyolarni barcha uchun bir xil sharoitda prokatga berishga majbur.

O‘zbekiston Respublikasining 1997 yil 25 apreldagi «Shahar transportida yo‘lovchi tashish to‘g‘risida»gi Qonunining 7-moddasiga muvofiq, yo‘lovchi tashish shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi va bunda yo‘lovchi iste’molchi hisoblanadi. Yo‘lovchi tashuvchining xizmatidan foydalanuvchi shaxs sifatida iste’molchi maqomiga ega bo‘lib, umumiy foydalanishdagi transport xizmatidan foydalanganda, hamma vaqt ham shaxsiy maqsadlarda foydalanmasa-da, u iste’molchi sifatida harakat qiladi.

FKning 914-moddasiga ko‘ra shaxsiy sug‘urta shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblandi. Bunda jismoniy shaxs-sug‘urtalanuvchi, o‘zining hayoti va sog‘ligini sug‘urtalash huquqiga ega bo‘ladi. Ushbu sug‘urta turidan faqat jismoniy shaxs-inson foydalana oladi. Chunki faqat biologik shaxs bo‘lmish insongina hayot kechiradi va sog‘lig‘iga qayg‘uradi. Zero, shaxsiy sug‘urta shartnomasida sug‘urtalanuvchi ushbu xizmatdan foydalanuvchi iste’molchi maqomiga ega bo‘ladi. Hozirgi kunda fuqarolar o‘rtasida sug‘urta munosabatlari yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligi va sug‘urtaga soliqning bir turi sifatida qarash oqibatida sug‘urta shartnomalari va sug‘urta xizmatiga kam murojaat etish holati kuzatilmoqda.

Amaldagi qonunchilik an’anaviy tarzda zaif taraf hisoblangan fuqaro – iste’molchi huquqlarini himoya qilishga qaratilgan.

Ommaviy shartnoma huquqiy rejimi Fuqarolik kodeksining 354-moddasida ko‘rsatilgan «shartnoma erkinligi» tamoyiliga tayanuvchi umumiy qoidadan istisno holat hisoblanadi. Mazkur istisno holat fuqarolik huquqi negizida ommaviy huquqiy asoslar ham mavjud bo‘lishi mumkinligini nazarda tutadi. «Ommaviy shartnoma» rejimi xususiy huquqiy negizni o‘zida jamlagan va fuqarolik huquqini asosini tashkil etuvchi «shartnoma erkinligi» rejimiga qarama qarshi bo‘lib hisoblanadi.

Fuqarolik huquqida xususiy ishlarga aralashishga yo‘l qo‘yilmasligi tamoyili amalda ba’zi hollarda «ommaviy manfaat» nuqtayi nazaridan FKda istisno holatlar qo‘llanadi.

Masalan, FKning 333-moddasiga ko‘ra majburiyatni qasddan buzganlik uchun javobgarlikni bartaraf qilish yoki cheklash to‘g‘risidagi avvaldan kelishilgan bitim, u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

Bunday qoidaning belgilanishi huquqiy-tartibotni ta’minlash bilan ham bog‘liq. Shunday bo‘lsa-da, asosiy e’tibor zaif tomonni himoya qilish hisoblanadi.

10-§. Dastlabki va asosiy shartnomalar

Fuqarolik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishida yuridik faktlarning o'ziga xos turi hisoblangan shartnomalar muhim o'rin tutadi. Mazkur holat O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 8-moddasi 2-qismiga ko'ra, fuqarolik huquq va burchlari qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek, garchi qonunda nazarda tutilgan bo'lmasada, lekin unga zid bo'lmagan shartnomalar va boshqa bitimlardan vujudga keladi.

Shu ma'noda shartnomalarning fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish asosi sifatida o'rganishda, fuqarolik-huquqiy shartnomani tuzish bo'yicha taraflarning o'zaro kelishuvini rasmiylashtirish vositasi bo'lgan dastlabki shartnoma va uning asosiy shartnomaga nisbatan o'rnini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Dastlabki shartnomaning ta'rifi FKning 361-moddasida belgilangan bo'lib, unga muvofiq, dastlabki shartnoma bo'yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish haqida dastlabki shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar. Dastlabki shartnoma haqiqiy sanalishi uchun u asosiy shartnoma uchun belgilangan shaklda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shakli aniqlanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuzilishi lozim.

Umumiy qoidaga ko'ra dastlabki shartnoma taraflarning muayyan shartnomaviy munosabatga kirishish istagi bor lekin shartnoma tuzishga tayyor bo'lmagan, biroq kelajakda shunday shartnoma tuzishdan manfaatdor bo'lgan sharoitdan kelib chiqadi. Shu munosabat bilan dastlabki shartnomani «vaziyat taqozosining natijasi» va «kontragentni yo'qotmaslik» hamda muayyan tovar (ish, xizmat) ni «qo'ldan chiqarmaslik» chorasi sifatida baholash mumkin. Sivilist olim akademik H.R. Rahmonqulov dastlabki shartnoma va asosiy shartnomaning o'zaro nisbatini tahlil qilib quyidagi fikrlarni bildiradi «ushbu shartnomalar yagona maqsadga qaratilganligi bilan o'zaro uzviy bog'liqdir.

Ular ayni bir vaqtning o'zida vujudga kelmaydi va shu bilan birga birining paydo bo'lishi boshqasining paydo bo'lishiga bog'liq, ya'ni, dastlabki shartnoma asosiy shartnoma yuzaga kelishi uchun zamin bo'lib xizmat qiladi va o'z oldidagi vazifalarni bajarib bo'lganidan keyin o'zining amal qilishini to'xtatadi. Dastlabki shartnoma vositasida

mulkiy tusga ega tashkiliy munosabatlar, asosiy shartnoma orqali esa, bevosita mulkiy munosabatlar tartibga solinadi»[1].

Ushbu fikrga qo'shilgan holda dastlabki shartnomani tuzish nomulkiy munosabatni ya'ni, mulkiy xarakterga ega bo'lgan fuqarolik tashkiliy munosabatlarni vujudga keltiradi.

Ayrim adabiyotlarda dastlabki shartnomaga oid qoidalar majburiyatlar bajarilishini ta'minlash to'g'risidagi kelishuvlarga tadbiq etilmasligi belgilangan. Masalan, M.I. Braginskiyning fikricha, dastlabki shartnoma har qanday turdagi asosiy shartnomani tuzishdan oldin vujudga keladi.[2] Darhaqiqat, bugungi kunda dastlabki shartnoma bir qator fuqarolik huquqiy shartnomalarni tuzishda keng qo'llanilmoqda va asosiy shartnomadan oldin vujudga kelishi hamda huquq va majburiyatlarni belgilashi bilan ahamiyatlidir. Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish (sessiya), qarzni o'tkazish (delegatsiya), ko'chmas mulk garovi (ipoteka) da dastlabki shartnomalardan keng foydalanilmoqda. Dastlabki shartnomani tuzishdan maqsad kelgusida tuzilishi ko'zda tutilayotgan shartnoma (asosiy shartnoma) taraflari o'rtasidagi huquqiy munosabat (dastlabki majburiyat) belgilash zaruriyatidan, ya'ni, asosiy shartnomani zudlik bilan tuzish imkoniyati mavjud emasligidan kelib chiqadi. Birinchi navbatda bu holat o'zining xarakteriga ko'ra real bo'lgan asosiy shartnomalar (renta, yuk tashish, qarz, omonat saqlash shartnomalari) ni tuzishdagi dastlabki shartnomalarga nisbatan qo'llaniladi. Masalan, agar doimiy renta oluvchining qo'lida doimiy renta to'lovlari asosida renta to'lovchiga berilishi lozim bo'lgan mol-mulk mavjud bo'lmasa, biroq muayyan muddatdan so'ng u mazkur mol-mulkni qo'lga kiritish imkoniyatiga ega bo'lganida, renta to'lovchi o'z manfaatlarini renta oluvchi bilan dastlabki doimiy renta shartnomasini tuzish yo'li bilan kafolatlashi va shu orqali uning muayyan mol-mulkni topshirish va doimiy renta shartnomasini tuzish bo'yicha xohish istagini rasmiylashtirib qo'yishi mumkin.

Shu bilan birga, dastlabki shartnomaning zaruriyati davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab qilinadigan asosiy shartnomalar uy-joylarni oldi-sotdisi (FKning 481-moddasi), ko'chmas mulkni hadya qilish (FKning 504-moddaning 4-qismi), mulkiy majmua sifatida korxonani sotish yoki ijaraga berish (FKning 490, 580-moddalari), bino va

---

[1] *Rahmonqulov H.* Majburiyat huquqi (umumiy qoidalar). – T.: TDYUI, 2005. -247-b.

[2] *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право: Общие положение. – М.: Статут, 2003.-С. 186.

shartnoma-bitimdan kelib chiqadigan majburiyat bo'lib, bu holatda shartnoma mazmunida taraflarning majburiyatlari o'z ifodasini topmaydi.

FKning 361-moddasi 4-qismiga ko'ra, dastlabki shartnomada taraflar qancha muddatda asosiy shartnomani tuzish majburiyatini olishi ko'rsatiladi.

Fikrimizcha, mazkur norma mazmuni ancha g'aliz chiqqan. Binobarin, «qancha muddatda» iborasi aniq vaqtni ifodalamaydi va keyinchalik asosiy shartnomani tuzish paytini aniqlash bo'yicha turli kelishmovchiliklarni vujudga keltirishi mumkin. Shu bilan birga stilistik jihatdan gap tuzilishi mazkur normada bir oz tushunarsiz ifodalanganligini ham e'tirof etish o'rinli. Chunki, FKning 361-moddasi 1-qismida dastlabki shartnomaga berilgan ta'rifda taraflarning asosiy shartnoma tuzish majbriyatini o'z zimmalariga olishlari ko'zda tutilgan bo'lib, ushbu majburiyatni ijro etilishi shartnomaning amal qilish muddatiga teng hisoblanadi. Ya'ni, asosiy shartnomaning tuzilishi dastlabki shartnomaning bekor bo'lishiga olib keladi. Shu munosabat bilan FKning 361-moddasi 4-qismidagi «asosiy shartnomani tuzish majburiyatini olishi ko'rsatiladi» iborasi ushbu mazkur modda birinchi qismi birinchi jumlasining oxiridagi «shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar» iborasining asossiz takrorlanishiga o'xshaydi va o'zbek tilida gap tuzilishi qoidalarining buzilganligini ko'rsatadi.

Fikrimizcha, ushbu norma quyidagi mazmunda belgilanishi maqsadga muvofiqdir: «Dastlabki shartnomada taraflar asosiy shartnomani tuzish muddatini belgilab olishlari mumkin». Normaning bunday ifodalanishi dastlabki shartnoma muddatini aniqlash dispozitiv tusga egaligidan kelib chiqadi. Amaldagi normada esa, muddatni belgilash qat'iylik tusiga egaligini ko'rsatganday, binobarin «ko'rsatiladi» fe'li buyruq maylida bo'lib, muddatni ko'rsatmaslik (to'g'rirog'i belgilamaslik) qonundan chetga chiqish sifatida baholanishini anglatadi. Bundan tashqari FKning 361-moddasi 4-qismining ikkinchi jumlasida mazkur muddat dispozitiv tusga egaligi e'tirof etiladi va u quyidagicha mazmunda belgilangan: agar dastlabki shartnomada bunday muddat belgilab qo'yilgan bo'lmasa, asosiy shartnoma dastlabki shartnoma tuzilgan paytdan boshlab bir yil ichida tuzilishi shart.

Fikrimizcha, dastlabki shartnoma muddatini bir yil qilib belgilash FKdagi an'anaviy tusga ega bo'lgan holatdan kelib chiqadi. Binobarin, ishonchnomada ham muddat ko'rsatilmagan bo'lsa u berilgan kundan boshlab bir yil amal qilishi belgilangan (FKning 139-moddasi), prokat shartnomasining muddati ham bir yil bo'lishi ko'rsatilgan (FKning

559-moddasi). Albatta bu o'rinda taraflar o'zaro kelishib dastlabki shartnomada uning amal qilishi bir yildan ko'p bo'lishi mumkinligini ham belgilashlari mumkin. Masalan, uy-joy qurilishini boshlagan yuridik shaxs fuqaro bilan dastlabki shartnoma tuzib, ikki yildan keyin uy-joy qurilishi yakunlanishi va shundan so'ng uy-joyni oldi-sotdi shartnomasi tuzilishi mumkinligini belgilab qo'yishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, dastlabki shartnomada taraflar asosiy shartnomaning narsasi va boshqa muhim shartlarni belgilab olishlari lozim. Shu o'rinda tovar, ish yoki xizmatning bahosini belgilamaslik qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligiga ham to'xtab o'tish lozim. FKning 356-moddasi 4-qismiga ko'ra, haq to'lashni nazarda tutadigan shartnomada baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda shartnomani bajarganlik uchun o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi kerak. Ko'rinib turibdiki, dastlabki shartnomada tovar, ish yoki xizmatning bahosi belgilanmagan bo'lsa ham, u tuzilgan deb hisoblanadi va baho yuqoridagi qoida asosida aniqlanadi.

Dastlabki shartnomani tuzgan taraf uchun asosiy shartnomani tuzish majburiy hisoblanadi va uni tuzishdan bosh tortgan taqdirda, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur qilish talabi bilan sudga murojaat qilishga haqli. Shartnoma tuzishdan asossiz bo'yin tovlayotgan taraf shu tufayli yetkazilgan zararlarni boshqa tarafga to'lashi kerak.

Agar taraflar asosiy shartnomani tuzishlari lozim bo'lgan muddatning oxirigacha u tuzilmasa yoki taraflarning birontasi ham ikkinchi tarafga ana shunday shartnoma tuzish haqida taklif yubormasa, dastlabki shartnomada nazarda tutilgan majburiyatlar bekor bo'ladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, dastlabki shartnomalarni har tomonlama o'rganish va ilmiy tahlil qilish fuqarolik qonunchiligini va shartnoma institutini yanada takomillashishiga olib keladi.

11-§. Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida bo'yicha shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma uchinchi shaxs foydasiga qaratib ham tuzilishi mumkin. Uchinchi shaxs foydasiga qaratib tuzilgan shartnomaga misol qilib, sug'urta shartnomasini ko'rsatish mumkin. Uchinchi shaxs

shartnomada alohida taraf bo'lib hisoblanmaydi. Biroq, FKning 362-moddasida ko'rsatilganidek: «Taraflar qarzdor ijroni kreditorga emas, balki shartnomada ko'rsatilgan yoki ko'rsatilmagan, qarzdordan majburiyatni o'z foydasiga bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan uchinchi shaxs foydasiga bajarishga majbur», deb belgilab qo'yilgan shartnoma — uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnoma deyiladi. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'z huquqlardan foydalanish niyatini qarzdorga bildirgan paytdan boshlab, taraflar o'zlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz bekor qilishlari yoki o'zgartirishlari mumkin emas.

Qarzdor kreditorga qarshi qo'yishi mumkin bo'lgan e'tirozlarni shartnomada uchinchi shaxsning talablariga qarshi qo'yishga haqli.

Uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'ziga berilgan huquqlardan foydalanishdan voz kechgan taqdirda, basharti qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, kreditor bu huquqdan foydalanishi mumkin.

Shartnoma tuzgan shaxs shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishini shart qilgan bo'lsa, bu haqda shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatning bajarilishini shartnoma tuzgan shaxs ham, foydasiga majburiyatning bajarilishi ko'rsatilgan uchinchi shaxs ham talab qilishi mumkin. Agar uchinchi shaxs o'ziga shartnoma bo'yicha berilgan huquqdan voz kechsa, shartnoma tuzgan shaxs, agar shartnomaning mazmuniga xilof kelmasa, bu huquqdan o'zi foydalanishi mumkin. Misol tariqasida, pul talabnomasini boshqa shaxs talabnomasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasining mohiyati shundaki, u bo'yicha mijoz moliya agentidan mijozning mahsulot berish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqlarini xaridorga taqdim etish evaziga pul mablag'larini berishdan iborat. Masalan, tovar yetkazib beruvchi pul talabnomasiga ega bo'la turib, pul mablag'lari yo'qligi yoki yetishmasligi uchun qiyin ahvolga tushib qoladi. Pul mablag'lari muayyan mulkiy qiymatga ega bo'lib, bozor qiymatiga, so'mning xarid qobiliyatiga ham ega.

Moliya agenti (bank) kreditorga uchinchi shaxsning unga tegishli qarzini bu qarzdordan tegishli pul mablag'larini to'lash muddati etib kelgan vaqtda undirib olish evaziga to'lashga tayyordir.

Kreditorning pul talablari moliya agentligining boshqa kreditor bilan tadbirkorlik bitimi predmeti bo'lishi ham mumkin, bunda kreditor

mijoz vazifasini o'taydi. Moliya agenti bo'sh pul mablag'lariga ega bo'lib, kreditorga to'lov berib, tegishli moddiy mukofot oladi.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi kreditor huquqlarining boshqa shaxsga o'tishi to'g'risidagi xo'jalik shartnomasi bilan ko'p jihatdan umumiy tomonlarga ega. FKning 749-modda, 1-qismida pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan: «Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha bir taraf ikkinchi tarafga shu mijozning uchinchi shaxsga (qarzdorga) tovarlar berishdan, uning ishlarini bajarishdan yoki unga xizmatlar ko'rsatishdan kelib chiqadigan pul talabnomasi hisobidan pul mablag'larini beradi yoki berish majburiyatini oladi, mijoz esa, moliya agentiga ushbu pul talabnomasini beradi yoki berish majburiyatini oladi».

Ushbu ta'rifdan shunday xulosa chiqarish kerakki, pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi ikki taraflama va haq evaziga amalga oshiriladi. U real ham (moliya agenti pul o'tkazadi yoki mijoz to'lov muddati yetib kelgan pul talabnomasidan voz kechadi), shuningdek, konsensual ham (agent pul mablag'larini o'tkazish majburiyatini oladi yoki mijoz to'lov muddati yetib kelgan talabnomadan voz kechish, ya'ni kelgusi qarzlarini olish huquqini o'tkazish majburiyatini oladi) bo'lishi mumkin.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi shakli talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish shakli haqidagi qoidalar bilan (FK 320-modda) belgilanadi. U oddiy yozma yoki notarial shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish shaklida amalga oshirilishi kerak.

Davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qiladigan bitim bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu bitimning ro'yxatga olish uchun belgilab qo'yilgan tartibida ro'yxatga olinishi kerak. Orderli qimmatli qog'oz bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu qimmatli qog'ozga indossament (talab qilish huquqini o'tkazish yozuvi) yo'li bilan amalga oshiriladi.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi mazmuni tomonlarning huquq va majburiyatlaridan iborat.

Moliya agentining asosiy majburiyatlari quyidagilardir:

a) shartnoma bahosi bo'lgan pul mablag'larini mijozga berish;

b) shartnomada ko'zda tutilgan alohida hollarda mijoz operatsiyalarining buxgalterlik hisobini yuritish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni mijozdan qabul qilish;

v) mijozga voz kechish predmeti bo'lgan pul talabnomalari bilan bog'liq boshqa moliyaviy xizmatlar ko'rsatish.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha qo'shimcha moliyaviy xizmatlar ko'rsatish, tomonlar o'rtasidagi munosabatlar kredit berish evaziga talabnomadan bir marta voz kechishdan iborat bo'lib qolmaydigan hollarda maqsadga muvofiqdir. Tomonlar shartnomada moliya agentining boshqa majburiyatlarini ham ko'zda tutishlari mumkin.

Mijozning asosiy majburiyatlari shartnoma predmeti bo'lgan pul talabnomasidan moliya agenti foydasiga voz kechishdan iboratdir. Mijoz boshqa shaxs foydasiga voz kechish predmeti bo'lgan pul talabnomasining haqiqiyligi uchun moliya agenti oldida javobgar bo'ladi (FKning 752-moddasi 1-qismi). Berilayotgan talabnomaning haqiqiyligi ikkita shartga bog'liq:

1) mijoz talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish paytida pul talabnomasini berish huquqiga ega bo'lishi kerak;

2) huquqni mijozga berish vaqtida qarzdor bu huquqni bajarmaslikka haqli bo'ladigan vaziyatlar unga ma'lum bo'lmasligi kerak(FKning 752-moddasi 2-qismi).

Moliya agenti o'z foydasiga voz kechish predmeti bo'lgan talabnomani ijroga taqdim etganda, qarzdor bu talabnomani bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mijoz javobgar bo'lmaydi. Uning vazifasi huquqiy talabnomani berishdan iborat. Agar shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, talabnomaning bajarilishi uchun mijoz kafolat bermaydi. Ko'rinib turibdiki, mijozning moliya agenti oldidagi javobgarligi talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechgan kreditorning javobgarligiga o'xshash tartibda belgilanadi (FKning 321-modda). Mijozdan pul talabnomasini olgan moliya agenti uning tezroq qondirilishidan manfaatdordir, u qarzdor muddatni cho'zish va boshqa imtiyozlar berilishiga rozi bo'lmasligi mumkin.

12-§. Ta'sis shartnomasi

Yuridik shaxs tashkil etish bo'yicha ta'sis shartnomalari o'zining kelib chiqishi bo'yicha muayyan tarixiy ildizlarga ega hisoblanadi. Agar musulmon huquqiga nazar tashlasak, musulmon huquqida

birgalikdagi faoliyat o'zaro sherikchilik asosida ish qilish, faoliyat yuritishning shakli sifatida farqlangan. Hatto musulmon huquqi, Rim huquqidan oldin mavjud bo'lgan odat huquqi – patriarhal huquq shakllarida ham birgalikdagi faoliyat tartibga solingan. Masalan, musulmon huquqi vujudga kelmasdan oldin payg'ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vasallam Makka shahrining boy kishilaridan bo'lgan onamiz Xadicha bilan birgalikda faoliyat yuritish to'g'risida kelishib oladilar. Unga ko'ra, onamiz Xadicha sotish uchun tovarlar va karvon tayyorlab beradi. Muhammad alayhissalom esa, shu tovarlarni Shom mamlakatiga (Suriyaga) olib borib sotishi lozim bo'lgan. Olingan foyda, daromad teng hissalarda taqsimlanishi nazarda tutilgan. Umuman olganda, birgalikdagi faoliyat odat huquqida yoki musulmon huquqida alohida shartnoma turi sifatida belgilab qo'yilgan bo'lmasa ham, uni tartibga soluvchi muayyan normalar mavjud bo'lgan va ular keng qo'llanilgan. Ta'sis shartnomasining ildizlari Rim huquqida savdo va hunarmandchilikni amalga oshirish uchun sheriklar tomonidan birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish maqsadida uzoq muddatga tashkil etiladigan, sheriklik uyushmalari tuzishda namoyon bo'lgan. Tovar pul munosabatlari rivojlanishi bilan bunday savdo va hunarmandchilik shirkatlari o'zining mustaqil mol-mulkiga ega bo'lishi zarurligi, bu mol-mulk ushbu shirkat a'zolarini muomaladagi boshqa mol-mulklardan farqlanishi ma'lum bo'lib qoldi. Shuningdek, shirkat ishchi va ishtirokchilar tarkibini o'zgarishidan qat'i nazar, shirkatni mavjudligi va faoliyat yuritishning barqarorligini ta'minlash zarurati ehtiyoji vujudga keldi. Shu sababli ham Rim huquqini prinsipial davrida shirkatlarning ba'zi turlari (bankirlar, olib-sotarlar va boshqalar) yuridik shaxs sifatida tan olina boshlandi[1].

XIII–XIV asrlarda G'arbiy Yevropa mamlakatlarida paychilik shirkati shaklida shartnomaviy tadbirkorlik birlashmalari vujudga kela boshladi. Masalan, 1673-yilda qabul qilingan Fransiya Savdo Reglamentida to'liq savdo shirkati shaklida shartnomaviy asosda yuridik shaxs tashkil etish nazarda tutilgan edi. Uning a'zolari shirkat majburiyatlari bo'yicha solidar javobgar bo'lishi belgilab qo'yilgan. O'rta asrlarda dengiz savdosi sohasida komenda tariqasida (kommandit shirkatining o'ziga xos o'tmishdoshi) shirkat tuzish

[1] *Ельшевич В.Б.* Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. Санкт-Петербург 329-332, С. 451–454.

[2] *Qarang:* Братусь С.Н. Субъекты гражданского право. – М:, Юр.лит, 1960. – С.144.

bo‘yicha bitimlar keng tarqaldi[2]. Ushbu bitim o‘z mazmuniga ko‘ra ta’sis shartnomalari edi.

Rossiyada ham ta’sis shartnomalari o‘ziga xos tarzda tuzila boshlandi. Rossiya imperatori Aleksandr I ning 1807-yil 1-yanvardagi manifestiga asosan savdogarlarga savdo faoliyatini shartnoma asosida tuziladigan savdogarlar shirkatlari orqali amalga oshirish tavsiya qilindi. Rossiya qonunlari kodifikasiya qilina boshlagach, sheriklik shartnomalari to‘g‘risida qaror fuqarolik huquqlar to‘plami (2132–2133-m.) va Savdo Ustavi (63,67 moddalar) tarkibiga kiritildi. Tez orada huquq fanida va huquqiy doktrinalarda bunday shartnomalar muassislik yoki ta’sis shartnomalari deb atala boshlandi.

O‘zbekiston hududining katta qismi Rossiya tomonidan bosib olingach, Rossiya fuqarolik qonunlari muayyan sohalarda ushbu hududlarda ham qo‘llana boshlandi. Ta’sis shartnomalari asosida savdo shirkatlari tashkil topa boshladi. XX asrning boshlarida Turkiston General gubernatorligi hududida, shuningdek, Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududida yuzlab savdo shirkatlari faoliyat yuritgan. Eng asosiysi, bu shirkatlar faoliyatida mahalliy aholi vakillari muassis sifatida faol ishtirok etgan edilar. Xuddi shu sababli ham, mamlakatimiz hududida ta’sis shartnomalari XIX asrning oxirlaridan boshlab qo‘llanila boshlangan deb aytsak xato bo‘lmaydi. Oktabr to‘ntarishidan keyin birgalikdagi faoliyat va shirkatlar tashkil etish asosida faoliyat yuritish birdaniga barham topmadi. Bunga asosan, Yangi iqtisodiy siyosat, ya’ni, Nep davrlarida (20-yillarning boshidan oxiriga qadar) tovar pul munosabatlari mayda tadbirkorlikka yo‘l qo‘yilganligi bilan izohlanadi. Shu sababli ham sovet hokimiyati davrida qabul qilingan ilk fuqarolik qonuni – RSFSR 1922-yilgi Grajdanlik Kodeksida garchi ta’sis shartnomasi iborasidan foydalanilmagan bo‘lsa ham, to‘liq shirkat, ishonchga asoslangan shirkat, mas’uliyati cheklangan shirkatlarni tashkil etish to‘g‘risidagi shartnomalarni tuzish, ijro etish va bekor qilish tartibi tartibga solingan edi. (RSFSR Grajdanlik kodeksining 295-321-moddalari). Ma’lumki, 20-yillar oxiridan boshlab RSFSR Grajdanlik Kodeksi to‘liq matni O‘zbekiston SSR Grajdanlik Kodeksi sifatida yuridik kuchga ega bo‘lgan. Ushbu Kodeks to 60-yillarning boshlariga qadar amalda bo‘lganligiga e’tibor bersak, u holda formal jihatdan olinganda, ta’sis shartnomalari ancha uzoq muddat sovet huquq davri tizimida ham o‘zining huquqiy asoslariga ega bo‘lganligini e’tirof etish lozim. Biroq amalda hech qanday shakldagi shirkat tuzish imkoniyati bo‘lmagan. Ayniqsa, savdo tadbirkorlik sohasida ta’sis

shartnomalari asosida shirkatlar tashkil etish haqida umuman gap ham bo'lishi mumkin emas edi. Bunday shirkat tuzish va urinishning o'zi eng kamida burjua xususiy mulkchilik qoldig'i sifatida qoralanishi va hatto shirkat muassislari xususiy sohibkor sifatida jinoiy javobgarlikka tortilishlari ham mumkin edi. 60-yillarning boshlarida qabul qilingan SSR Ittifoqi va ittifoqdagi respublikalar Grajdanlik qonunchilik asoslari va u asosida ishlab chiqilgan O'zbekiston SSR Grajdanlik Kodeksida mafkuraviy aqidalarga ko'ra ta'sis shartnomalari to'g'risida normalar nazarda tutilmagan edi. Ma'lumki, o'tgan asrning 70-yillar oxiri va saksoninchi yillar boshidan boshlab Sovet Ittifoqi chuqur iqtisodiy tanazzulga tusha boshladi.

Ushbu tanazzuldan chiqish uchun turli iqtisodiy islohotlar qilishga urinish bo'ldi. Jumladan, kooperativchilik harakati, davlat korxonalarini boshqarish tizimini takomillashtirish, ichki xo'jalik hisobi asosida korxonalar tarkibiy bo'linmalarining manfaatdorligini oshirish harakatlari amalga oshirildi. Ayni vaqtda xorijiy sheriklar bilan birgalikda qo'shma korxonalar tashkil etish sohasida ham ijobiy siljishlar sodir bo'ldi. Aynan xuddi mana shu yo'nalishda 80-yillarning o'rtalarida ta'sis shartnomalari yana huquqiy maydonga qaytib keldi. Boshqacha aytganda, davlat tuzilmalari bilan chet ellik sheriklar ta'sis shartnomasi asosida qo'shma korxonalar tashkil eta boshladilar[1]. Lekin normativ hujjatlarda hali ham ta'sis shartnomalari haqida normalar mavjud emas edi. Ta'sis shartnomasi ilk marotaba qo'shma korxonalarni tashkil qilishda 1980-yildan boshlab tilga olindi. 1991-yil 25-mayda qabul qilingan SSR Ittifoqi Fuqarolik Qonunlari asoslarining 13-moddasining 2-bandida birinchi marta ta'sis shartnomalariga huquqiy ta'rif berildi[2]. Ta'sis shartnomasiga ko'ra muassislar yuridik shaxs tashkil etish majburiyatini oladilar, uni tuzish bo'yicha birgalikdagi faoliyat tartibini, unga o'z mol-mulkini topshirish va uning faoliyatida ishtirok etish shartlarini belgilaydilar. Ishtirokchilar o'rtasida foyda va daromadlarni taqsimlash, yuridik shaxs faoliyatini boshqarish, uning tarkibidan muassislarni (ishtirokchilarni) chiqish tartibi va shartlari ham shartnoma asosida belgilanadi. Keyinchalik MDH mamlakatlari fuqarolik kodekslarida ta'sis shartnomasiga bag'ishlangan yuqoridagi mazmunda norma vujudga keldi.

---

[1] *Qarang:* Масляев И.А. Договоры о создании на территории СССР совместных предприятий с иностранным участием. ИСГИП. 1990. № 2. С. 60–67.

[2] Сборник постановлений правительства СССР. 1990. № 15. С. 82

Agar ta'sis shartnomasi mohiyatiga nazar tashlasak, u holda ushbu shartnoma birgalikdagi faoliyat yuritish shartnomasining o'ziga xos turi ekanligida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, ushbu shartnomaning amal qilish muddati yuridik shaxsni vujudga kelishi, uning ro'yxatdan o'tishi, faoliyat yuritishi bilan bog'liqqa o'xshab tuyuladi. Aslida esa, bunday emas, adabiyotlarda haqli ravishda qayd etilganiday, ushbu shartnoma tuzilgan zahoti yuridik kuchga ega bo'ladi, taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi va taraflar uni amalga oshirish bo'yicha harakatlarni sodir etadilar.[1] Ammo ushbu holatda kishini chalg'itadigan holat ham mavjud: ta'sis shartnomasi ta'sis hujjatlaridan biri sifatida yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun vakolatli davlat idorasiga topshirilganda, u notarial guvohlantirilgan bo'lishi shart. Ushbu talab Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 20-avgustda qabul qilingan «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi 357-sonli qaroriga 1-ilova bo'lgan «Tadbirkorlik su'bektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida»gi Nizomning 11-bandida belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra tadbirkorlik subyektlarini yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tkazish uchun ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan ikki asl nusxasi taqdim etilishi lozim. Ushbu nizomning 8-bandida ko'rsatilishicha, mas'uliyati cheklangan jamiyat qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar uchun ta'sis shartnomasi va ustav to'liq va kommandit shirkatlar uchun esa, faqat ta'sis shartnomasi tadbirkorlik subyekti (yuridik shaxs) tomonidan ro'yxatga o'tkazuvchi organga taqdim etiladigan ta'sis hujjati hisoblanadi. Bunday notarial guvohlantirish aslini olganda ta'sis shartnomasini haqiqiy hisoblanish uchun jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Muassislar ta'sis shartnomasi tuzilgandan keyin, uni notarial guvohlantirmasdan oldin ushbu shartnomani amalga oshirish bo'yicha esa, kamida quyidagi harakatlarni amalga oshirish lozim:

1) muassislar umumiy yig'ilishini o'tkazish;

2) yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun talab etiladigan hujjatlarni rasmiylashtirish;

3) ro'yxatga olish uchun zarur moliyaviy sarf-xarajatlarda ishtirok etish;

4) yuridik shaxsning ustav fondini shakllantirish bo'yicha sarf-xarajatlarda ishtirok etish.

---

[1] *Qarang:* Гражданское право. – Т:, № 2. С. 333.

Ushbu harakatlarni amalga oshirish orqali taraflar ta'sis shartnomasining shartlarini bajarishga kirishadilar. Demak, ta'sis shartnomasini shakli oddiy yozma bo'lishi kifoya ekanligi ushbu holatdan kelib chiqadi. Biroq shartnoma shartlarini amalga oshirish, shartnomani amal qilishining keyingi bosqichlarida ushbu oddiy shaklni o'zgarmay qolishi shartnomaning haqiqiy emas deb topilishiga, uning bekor bo'lishiga to'liq ravishda asos bo'ladi, deb aytish mumkin. Boshqacha aytganda, yuridik shaxsni ro'yxatga oluvchi davlat idorasi oddiy yozma shakldagi ta'sis shartnomasini qabul qilishga haqli emas va taraflar ushbu ta'sis shartnomasini notarial guvohlantirishga majburdirlar. Aks holda, garchi ta'sis shartnomasini haqiqiy emas, deb hisoblash uchun asos bo'lmasa ham, amalda ta'sis shartnomasining amal qilishi to'xtaydi. Demak, ta'sis shartnomalarining shakli oddiy yozma bo'lishi kifoya degan fikr-mulohaza bahsli xarakterga ega. Ta'sis shartnomalari shakli shartnomaning amal qilish bosqichlariga qarab ikki xil bo'ladi:

a) birinchi bosqich, yuridik shaxsning vujudga kelishiga tayyorgarlik bosqichi. Bunda oddiy yozma shakl kifoya qiladi;

b) ikkinchi bosqich, yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazish va faoliyatini tashkil etish bosqichlari. Ushbu bosqichlarda yuridik shaxsni ta'sis etish shartnomasi guvohlantirilgan bo'lishi lozim.

Ta'sis shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart degan masala ham o'ziga xos tarzda munozarali bo'lib hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikda ta'sis shartnomalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida bevosita ko'rsatma mavjud emas. Aksincha, ta'sis shartnomasi asosida tashkil etiladigan yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida so'z boradi. Umuman olganda, ta'sis shartnomasining amalda bo'lishining ushbu xususiyatlari ta'sis shartnomasi funksiyalariga ham ta'sir etishi to'g'risida adabiyotlarda so'z boradi. «Ta'sis shartnomasi uning ishtirokchilarini yuridik shaxs tashkil etish, uning ustav kapitalini shakllantirish, uning bir qismini yuridik shaxs ro'yxatdan o'tguniga qadar to'lash bo'yicha majburiyatlarini belgilaydi. Demak, yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tguniga qadar muassislarni birgalikdagi faoliyatiga taalluqli shartlari ta'sis shartnomasi tuzilgan paytdan boshlab kuchga kiradi. Ushbu bosqichda ta'sis shartnomasi uning ishtirokchilari o'rtasida majburiyat munosabatlarini vujudga keltiradi. Binobarin, ta'sis shartnomasi muassislarni yuridik shaxs tashkil etish bo'yicha majburiyatlarini tartibga solish funksiyasini amalga oshiradi. Ta'sis shartnomasi shartlari ijro etilib, yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish yuridik shaxs va ta'sis shartnomasi muassislari

o‘rtasida, shuningdek, ishtirokchilarning o‘zlari o‘rtasida huquq va majburiyatlar majmuyi vujudga keladi. Ushbu huquq va majburiyatlar majmuyi nisbiy huquqiy munosabatlar mazmunini tashkil etadi, demak, majburiyat munosabatlari bo‘lib hisoblanmaydi. Boshqacha aytganda, ushbu nisbiy huquqiy munosabatlar korporativ munosabatlar bo‘lib hisoblanadi. Xuddi shu sababli ham yuridik shaxs davlat ro‘yxatidan o‘tgandan keyin korporativ huquqiy munosabatlarni tartibga solish ta’sis shartnomasining funksiyasi bo‘lib hisoblanadi. Masalan, mas’uliyati cheklangan jamiyat tashkil etish bo‘yicha ta’sis shartnomasida jamiyat faoliyatining predmeti va maqsadlari belgilab qo‘yiladi. Umuman olganda, ta’sis shartnomasining barcha muhim shartlari u yoki bu darajada yuridik shaxsning huquqiy maqomiga to‘la taalluqlidir. Shubhasiz, u korporativ huquqiy munosabatlar doirasiga kiradi. N.S. Suvorovning fikricha, ta’sis shartnomasining korporativ huquqiy munosabatlarni tartibga solish funksiyasi ushbu munosabatlar ro‘y beradigan huquqiy aloqalarda o‘zining yaqqol ifodasini topadi. Korporativ huquqiy munosabatlar murakkab tartibli tuzilma bo‘lib quyidagi elementlardan tashkil topadi:

a) korporatsiya (yuridik shaxs) bilan uning alohida ishtirokchilari (muassislari) o‘rtasidagi huquqiy aloqalar;

b) korporatsiya (yuridik shaxs)ning alohida ishtirokchilari (muassislar) o‘rtasidagi huquqiy aloqalar.

Ushbu aloqalarda korporativ huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkiy ham, nomulkiy ham huquq sohiblari bo‘lib hisoblanadilar.[1]

Aytish mumkinki, ta’sis shartnomasi ishtirokchilari o‘rtasida vujudga keladigan korporativ aloqalar zamirida yuridik shaxs (korporatsiya) bilan bog‘liq munosabatlar, korporatsiya’ni boshqarish munosabatlari yotadi. Albatta, korporativ boshqaruv va oddiy korporativ munosabatlar mamlakatimiz sivilistika fani uchun nisbatan yangi ijtimoiy hodisadir. U bugungi kunda iqtisodchilar, faylasuflar, sotsiologlar, siyosatshunoslar, moliya mutaxassislari tomonidan jiddiy o‘rganilmoqda va tahlil etilmoqda. Ular tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarni aslo kamsitmagan holda, shuni e’tirof etish lozimki, korporativ munosabatlar o‘z xarakteriga ko‘ra huquqiy munosabatlardir va ushbu munosabatlar mohiyati va mazmuniga ko‘ra faqat huquqiy tadqiqotlardagina ochib berilishi mumkin. Ta’sis shartnomasi va korporativ munosabatlar

---

[1] *Qarang:* Суворов Н.С. О юридических лицах по Римскому праву. – М:, 1900. – С.100–102.

masalasiga so‘nggi vaqtlarda tadqiqotchilar alohida e’tibor bermoqdalar. Masalan, prof. G. Polkovnikov shunday yozadi: «Aksionerlik jamiyatlarini tashkil etish va ro‘yxatga olish bilan bog‘liq ravishda jiddiy muammolar vujudga kelmoqda, buning sababi aksiyadorlik huquqining bahsli nuqtalaridan biri bo‘lib aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish to‘g‘risidagi ta’sis shartnomasining huquqiy xususiyatlari va tabiati hozircha yetarli darajada o‘rganilgan emas»[1]. Ushbu shartnomaning huquqiy tabiati qanday? O‘z mohiyatiga ko‘ra, u birgalikdagi faoliyat shartnomasidir, farqi shundaki, bunda huquqiy munosabatlar qatnashchisi tadbirkor bo‘lishi shart emas, shuningdek, birgalikdagi faoliyat shartnomasida ishtirokchilarning hissasi, javobgarligi belgilangan bo‘lsa, ta’sis shartnomasida ishtirokchilarning solidar javobgarligi belgilanadi. Biroq ishtirokchilarning solidar javobgarligi Aksionerlik jamiyati davlat ro‘yxatidan o‘tkazilguniga qadar belgilanadi. Ayni vaqtda jamiyat muassislari Aksionerlik jamiyati ro‘yxatga o‘tguncha tuzgan bitimlarni ma’qullashi mumkin, bunday holda javobgarlik Aksionerlik jamiyatining o‘ziga yuklatiladi. Boshqacha aytganda, muassislar tuzgan bitimlar bo‘yicha qarzdor bo‘lib Aksionerlik jamiyatining o‘zi hisoblanadi. Ushbu holat Rossiya qonunchiligi bo‘yichadir. Buyuk Britaniyada esa, muassislarning Aksionerlik jamiyati oldida javobgarligini, shuningdek, ular tomonidan tuzilgan bitimlarni kompaniya tomonidan ma’qullanishining tartibi belgilangan. Bu esa, quyidagilarni nazarda tutadi: kompaniya inkorporatsiya bo‘lishidan oldin, muassislar o‘rtasida tuzilgan bitimlar uchun kompaniya ma’sul emas. Ushbu bitimlar uchun faqat bitim tuzgan shaxslargina javob beradilar. Shunday qilib, muassislar o‘zlari tuzgan bitimlar uchun shaxsan javobgar bo‘ladilar, nafaqat fuqarolik huquqiy, balki jinoyat huquqiy tartibda ham, agarda kompaniya muassislar tomonidan tuzilgan bitimlar, kontraktlar uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olmoqchi bo‘lsa, u holda u o‘z nomidan yangidan shartnoma tuzishi lozim. Agarda hatto muassislar tuzilajak kompaniya manfaatini ko‘zlab, bitim tuzgan bo‘lsalar va ushbu bitim natijasida kompaniya foyda, daromad olgan bo‘lsa ham kompaniya zimmasiga ushbu bitim bo‘yicha majburiyat yuklamaydi. Agar kompaniya manfaati uchun bitim tuzilgan va kompaniya kelajakda ushbu bitim bo‘yicha taraf bo‘lishi nazarda tutiladigan bo‘lsa, u holda kelishuv loyihasi tuziladi va unda kompaniya taraf sifatida ko‘rsatiladi.

---

[1] *Qarang:* Полковников Г.В. Актуальные проблемы Российского корпоративного право.-htt//www. auditoriu. pu/books/700/Polkovnikov/htte.

Kompaniya inkorporatsiya qilingach (rasmiylashtirilgach), tegishli ichki tartib- qoidalar asosida shartnoma rasmiylashtiriladi. Aksionerlik jamiyati bo'yicha ta'sis shartnomasining o'rni va ahamiyati doimiy va barqaror bo'lmaganligini ham qayd etmoq lozim. Masalan, Rossiyada aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Vazirlar Kengashi Qarorida Ustav bilan birga aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish to'g'risidagi shartnoma ta'sis hujjati bo'lib hisoblanishi belgilab qo'yilgan edi. Keyinchalik esa, bunday norma bekor qilinib, ta'sis shartnomasi aksionerlik jamiyati davlat ro'yxatidan o'tguniga qadar amal qilishi belgilandi. Bunday tartibni deyarli barcha MDH mamlakatlarida kuzatish mumkin. Shu munosabat bilan rivojlangan davlatlar tajribasida qanday tartib belgilangani diqqatga sazovordir. Masalan, aksionerlik jamiyatida ikki xil ta'sis hujjati mavjud: bu kompaniya tashqi aloqalarini tartibga soluvchi memorandum va ichki munosabatlarni tartibga soluvchi reglament hisoblanadi. Ba'zan esa, ularni ikki qismdan iborat yagona hujjat tarzida ham qabul qiladilar. Aksionerlik jamiyatida memorandum o'rniga ustav qabul qilinadi, shuningdek, korporatsiya'ning reglamenti ham mavjud bo'ladi. Yevropa mamlakatlari uchun yagona ta'sis hujjati aksionerlik jamiyati ustavi talab etiladi. Ta'sis shartnomasining funksiyalarini chuqur anglab etish uchun ta'sis shartnomalarini amal qilish jarayonida ularni huquqiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish mexanizmini tahlil etish talab etiladi. Hozircha ta'sis shartnomasi yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tguniga qadar va davlat ro'yxatidan o'tganidan keyin huquqiy tartibga solish, ta'sir ko'rsatish xususiyatlari farqi barcha mutaxassislar tomonidan qayd etiladi. Agar dastlabki bosqichda ta'sis shartnomasi ta'sischi muassislar o'rtasida munosabatlarni tartibga soluvchi yagona huquqiy manba bo'lsa, keyingi bosqichda ta'sis shartnomasining yuridik ta'sir kuchi qirqiladi, chunki yuridik shaxs ro'yxatdan o'tganidan keyin uning ustavi amal qila boshlaydi. Ustav yuridik shaxs faoliyatini huquqiy tartibga solishda asosiy manba bo'lishi bilan birga ishtirokchilar (muassislar) o'rtasidagi munosabatlarning bir qismini ham tartibga soladi. Demak, yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin ta'sis shartnomasi ikkinchi planga tushib qoladi (ta'sis shartnomasi asosiy ta'sis hujjati bo'lgan to'liq va kommandit shirkatlar bundan mustasno). Hatto ba'zi holatlarda ta'sis shartnomasi deyarli o'z ahamiyatini yo'qotadi. Masalan, taniqli sivilist olim E. Suxanov aksiyadorlik jamiyatlari bo'yicha ta'sis shartnomasining ahamiyatini tadqiq etganda, kuyinchaklik bilan, «aksionerlik jamiyati davlat ro'yxatidan o'tib, uning

ustavi yuridik kuchga kirgach aksiyadorlik jamiyati hayotini tartibga soluvchi asosiy ta'sis hujjati bo'lib qoladi. Yana buning ustiga aksionerlik jamiyati aksiyalari realizatsiya qilingandan keyin aksiyadorlar vujudga keladi va ular aksionerlik jamiyatini boshqarishda asosiy subyekt bo'lib hisoblanadi. Binobarin, bunday sharoitda na ta'sis shartnomasiga va na muassislarga hojat qolmaydi. Ularning mavjudligi aksiyadorlar bilan muassislar o'rtasida ortiqcha kelishmovchiliklarnigina keltirib chiqarishi mumkin, xolos. Shunday ekan, aksionerlik jamiyati ta'sis hujjatlari tizimidan ta'sis shartnomasini chiqarib tashlash kerak, degan fikrni bildirgan edi. Tadqiqotchi J. Yo'ldoshev ham o'z dissertatsiyasida ta'sis shartnomasini aksionerlik jamiyati davlat ro'yxatidan o'tguniga qadar amal qilishi lozim, keyin esa, u yuridik kuchini yo'qotish maqsadga muvofiq degan fikr mulohazani ilgari suradi.[1]

Haqiqatdan ham, aksionerlik jamiyati boshqaruvining asosiy subyekti bo'lib aksiyadorlar hisoblanadi. Aksionerlik jamiyatining muassislari ushbu holatda ortiqcha subyektga aylanadilar. Bu holat aksiyadorlik jamiyati to'liq vujudga kelib, o'z faoliyatini yo'lga qo'ygandan boshlab vujudga keladi. Aksionerlik jamiyati, davlat ro'yxatidan o'tgach, barcha aksiya paketlari (aniqrog'i, aksionerlik jamiyati tashkil topgan deb hisoblash zarur bo'lgan realizatsiya qilingan aksiyalar miqdori-50 ming AQSh dollariga teng qiymatdagi aksiyalar) realizatsiya qilinmagunicha aksionerlik jamiyatini barqaror va doimiy subyekt deb hisoblash uchun qat'iy ishonch bo'lmaydi. Ma'lumki, aksiyalar fond birjasida to'liq realizatsiya qilinmaslik ehtimoli ham yo'q emas. Agar fond birjasida aksiyalarga talab bo'lmasa va u bir yil davomida realizatsiya qilinmasa, u holda muassislar zimmasiga aksiyalarni majburiy sotib olish yoki aksionerlik jamiyatini bekor qilish to'g'risidagi masala qo'yilishi mumkin. Bunday hollarda, tabiiyki, ta'sis shartnomasi va muassislarning mavqei birinchi planga ko'tariladi. Boshqacha qilib aytganda, ta'sischilar yuridik shaxsning mavjudligini saqlab qolish yoki uni tugatish masalasi bo'yicha barcha mas'uliyatni o'z zimmasiga oladilar. Ta'sischilarning xatti-harakatlari ham ta'sis shartnomasi orqali tartibga solinishi davom etadi. Binobarin, ta'sis shartnomasi o'zining yuridik kuchini saqlab qoladi.

Demak, ta'sis shartnomalari aksiyadorlik jamiyati tashkil topgandan keyin o'z kuchini yo'qotishi lozim degan fikrlar mutlaqo reallikka

---

[1] *Yo'ldoshev J.* Aksiyadorlik jamiyatlari fuqarolik huquqining subyekti sifatida. 2004. – 67-b.

mos emas va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq emas, deb hisoblash mumkin.

Fikrimizcha, aksionerlik jamiyati bo'yicha ta'sis shartnomalaridan voz kechish unchalik to'g'ri emas. Garchi ko'pchilik holatlarda aksionerlik jamiyati to'la oyoqqa turib, normal faoliyat yuritgan hollarda ta'sis shartnomasiga deyarli murojaat qilishmasa, umumiy normal holatdan istisno holatlarda ta'sis shartnomasi o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkinki, aksionerlik jamiyati uchun ta'sis shartnomasining alohida turi amal qiladi.

Ta'sis shartnomasining asosiy turi – bu to'liq shirkat va kommandit shirkatlarning ta'sis shartnomasi bo'lib hisoblanadi. Bunday ta'sis shartnomasi yuridik shaxs uchun asosiy va yagona ta'sis hujjati bo'lib hisoblanadi. Bunday turdagi yuridik shaxslar uchun ustav (nizom) mavjud emasligi ularning mohiyati bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, bunda yuridik shaxsning faoliyati uning ishtirokchilarining birgalikdagi faoliyati bilan aynan mosdir. Xo'jalik shirkatlari to'g'risidagi qonunda shirkatning alohida boshqaruv organi bo'lishi to'g'risida norma nazarda tutilmagan. Ushbu holat ham ta'sis shartnomasi xo'jalik shirkatlarida alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ta'sis shartnomasining yana bir turi — bu ta'sis shartnomasi yuridik shaxs ustavi bilan parallel ravishda amalda bo'ladigan ta'sis shartnomalaridir. Unga mas'uliyati cheklangan jamiyatlar va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, qo'shma korxonalar ta'sis shartnomalari kiradi. Va nihoyat, ta'sis shartnomalari tizimida yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tganidan keyin, yuridik shaxs bilan bog'liq munosabatlarni huquqiy tartibga solishda deyarli qatnashmaydigan ta'sis shartnomalari mavjudligi to'g'risida yuqorida aytilgan fikrlarni yana bir bor eslatib o'tmoq lozim. Demak, tijorat yuridik shaxslarining ta'sis hujjatlari tizimida uch turdagi ta'sis shartnomalari mavjud deb hisoblash mumkin. Ularni o'z xususiyatlariga ko'ra shartli ravishda quyidagicha nomlash mumkin:

a) ta'sis hujjati sifatida ta'sis shartnomasi yagona bo'lgan monota'sis shartnomalari;

b) ta'sis shartnomasi va ustav parallel amalda bo'ladigan «teng kuchli ta'sis shartnomalari»;

d) amaliy huquqiy tartibga solish cheklangan «diskret» ta'sis shartnomalari.

Ta'sis shartnomalarini bunday turkumlash uchun, yuqorida ko'rsatilganiday, ularning yuridik ta'sir kuchi asos bo'ladi. Ammo bu

holat qonun normalarida o'z ifodasini topmagan. Bu esa, ta'sis shartnomalarining individual xususiyatlarini hisobga olishga imkon bermaydi. Shu sababli qonun hujjatlarini takomillashtirishda ushbu holatni hisobga olish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Ta'sis shartnomasining yana bir turi — bu notijorat yuridik shaxslarni tashkil etish bo'yicha ta'sis shartnomalari hisoblanadi. Notijorat yuridik shaxslarning barchasida ham ta'sis shartnomalari qo'llanilavermaydi. Masalan, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va shu kabi tuzilmalarda ta'sis shartnomasi qo'llanmaydi. Umuman olganda, ta'sis shartnomasi tuzish har doim yuridik shaxsni vujudga keltirish jarayonining dastlabki bosqichi hisoblanadi. Ba'zi notijorat tuzilmalarida ushbu vazifani tashabbuskor guruhlar bajaradi. Tashabbuskor guruhlar a'zolari notijorat yuridik shaxsni tashkil etish bo'yicha sa'y-harakatlarni amalga oshirib, yuridik shaxs tashkil topganidan keyin uning a'zolari maqomiga ega bo'ladilar. Agar notijorat tashkiloti a'zolikka asoslansa, u holda muassislar (ta'sis shartnomasi ishtirokchilari) va a'zolar o'rtasida o'ziga xos munosabatlar vujudga keladi.

Notijorat tashkilotlarini tashkil etish bo'yicha ta'sis shartnomalari bunday turkumdagi shartnomalarning alohida turini tashkil etadi deb aytish mumkin. 1999-yil 14-aprelda qabul qilingan «Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida»gi Qonun[1]ning 16-moddasida nodavlat notijorat tashkilotlarining ta'sis hujjatlari belgilab qo'yilgan. Unda ko'rsatilishicha, qatnashchilar tomonidan tuzilgan ta'sis shartnomasi va ular tasdiqlagan ustav-uyushma (ittifoq) uchun ta'sis hujjati hisoblanadi. Ta'sis shartnomasida taraflar (muassislar) nodavlat notijorat tashkilotlari uyushmasini (ittifoqini) tuzish majburiyatini oladilar, uni tuzish sohasida birgalikda faoliyat ko'rsatish tartibini unga o'z mol-mulkini berish hamda uning faoliyatida ishtirok etish, nodavlat notijorat tashkilot faoliyatini boshqarish, muassislarning uning tarkibidan chiqish shartlarini belgilab beradilar. Ta'sis shartnomasiga muassislarning kelishuviga binoan boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Nodavlat notijorat tashkilotlarining uyushmalari (ittifoqlari) kamida ikkita nodavlat notijorat tashkilot tashabbusi bilan tuzilishi mumkin. Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi Qonunning 25-moddasida nodavlat notijorat tashkilotni davlat ro'yxatidan o'tkazishni rad etish asoslari belgilab

[1] O'zbekiston Respublikasining «Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida»gi 1999-yil, 14-aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996. 5-сон, 115-модда.

qo‘yilgan. Ushbu asoslarning muayyan qismi ta’sis hujjatlari mazmuni bilan bog‘liq. Boshqacha aytganda, ushbu qonunda ta’sis shartnomasi shartlari, mazmuni bilan bog‘liq talablar ham o‘z ifodasini topgan deb aytish mumkin. Agarda ta’sis shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy tuzilishini zo‘rlik bilan o‘zgartirishni, suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga putur yetkazishni, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini kamsitishni, urishni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib qilishni, fuqarolarning sog‘ligi va ma’naviyatiga tajovuz qilishni maqsad qilib qo‘ygan bo‘lsa yoxud unda harbiylashtirilgan birlashmalar tuzish nazarda tutilgan bo‘lsa, nodavlat notijorat tashkilotini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish rad etilishi mumkin. Shuningdek, nodavlat notijorat tashkilotining nomi yoki ramziy belgilari ma’naviyatga, fuqarolarning milliy yoki diniy tuyg‘ulariga daxl qilsa ham yuridik shaxsni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish rad etiladi. Ta’sis shartnomasi asosan yuridik shaxslar uyushmasi (ittifoqi) tashkil etilganida tuziladi. Ma’lumki, hozirgi vaqtda yuridik shaxslar uyushmalari va ittifoqlarining juda ko‘p turlari mavjud. Bunga quyidagilar kiradi:

1) konsernlar;
2) assotsiatsiyalar;
3) federatsiyalar;
4) konsorsiumlar va hokazo.

Ta’sis shartnomasining tushunchasi ham turli mualliflar tomonidan turlicha talqin etiladi. Masalan, I.V. Eliseyev ta’sis shartnomasi – bu yuridik shaxsni tashkil etish va faoliyat yuritish jarayonida muassislar (ta’sischilar) o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi konsensual fuqarolik-huquqiy shartnomadir deb ta’rif beradi[1]. Uning fikricha, ta’sis shartnomasini oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat shartnomasi) ning bir ko‘rinishi sifatida ko‘rish mumkin. N.V. Kozlova esa, ta’sis shartnomasi – bu shartnomalarning alohida turi deb baholaydi[2]. P.E. Suxanov garchi ta’sis shartnomasiga o‘ziga xos ta’rif berishga urinmasa ham, biroq ta’sis shartnomasi mohiyati va yuridik tabiati to‘g‘risida N.V. Kozlova fikrlariga qo‘shilishini sezish mumkin.

Fuqarolik Kodeksining 43-moddasi 5-qismida ham ta’sis shartnomasi tushunchasi berilmagan. Biroq ushbu normada ta’sis shartnomasining asosiy o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

---

[1] *Qarang:* Гражданское право. Ч.1. – М:, Проспект, 1996. – С.126–127.

[2] *Qarang:* Козлова Н.В. Учредительный договор о создании коммерческих обществ и товариществ. – М:, 1994. – С. 52.

Birinchidan, yuridik shaxsning ta'sis shartnomasi uning muassislari tomonidan tuziladi (ustavi esa, tasdiqlanadi),

Ikkinchidan, ta'sis shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tgan vaqtdan boshlab uchinchi shaxslar uchun kuchga ega bo'ladi (unga qadar esa, faqat shartnomada ishtirok etuvchi muassislar uchun huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi, xolos). Har ikkala xususiyat FKning 43-moddasi ikkinchi va oltinchi qismlarida mustahkamlab qo'yilgan. Muassislar, agarda uchinchi shaxslar ta'sis shartnomasi ro'yxatga olingunicha, ushbu shartlarni olib ish yuritishlarining oqibatini ham nazarda tutishlari lozim. Hatto kelgusida ta'sis shartnomasiga kiritilgan o'zgarishlar vakolatli davlat organlarida ro'yxatga olish rad etilgan taqdirda ham, baribir uchinchi shaxslar ularga rioya qilgan bo'lsalar, muassislar shunga muvofiq ravishda harakat qilmoqlari lozim. Shu sababli ham fuqarolik kodeksining 43-moddasi 6-qismida yuridik shaxslar va ularning muassislari ta'sis shartnomasiga kiritilgan o'zgarishlarni hisobga olib, ish yuritgan uchinchi shaxs bilan munosabatlarda ana shunday o'zgarishlar vakolatli davlat idorasida ro'yxatga olinmaganligini vaj qilib ko'rsatishga haqli emaslar, deb ko'rsatiladi.

Ta'sis shartnomasining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri — bu shartnoma ishtirokchilari doirasini shartnoma amal qilish davrida o'zgarib turish mumkinligi hisoblanadi. Masalan, to'liq shirkat ishtirokchilari elliktaga qadar bo'lishlari mumkin. Ishtirokchilar miqdorining ko'payib yoki ozayib turishini tabiiy hol sifatida qabul qilish mumkin. Eng asosiysi, shartnoma ishtirokchilari ikkitadan kam bo'lmasligi va muayyan turdagi yuridik shaxslar uchun ta'sis shartnomasi ishtirokchilarining maksimal miqdoridan ko'p bo'lmasligi shart.

Tashqi jihatdan olganda, ta'sis shartnomasi dastlabki matniga keyinchalik boshqa ishtirokchilarning qo'shilishi qo'shilish shartnomasi belgilarini vujudga kelishiga o'xshab tuyuladi. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, qo'shilish shartnomasi taraflardan biri formular yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnoma butunlay qo'shilish yo'li bilan qabul qilish mumkin bo'lgan holatlarda tuziladi. Boshqacha aytganda, qo'shiluvchi holat shartnoma shakllarini shakllantirishda faol ishtirok etmaydi. Faqat ma'qullab qo'shiladi, xolos (o'z erki irodasi va ixtiyori bilan, albatta). Bunday hol obyektiv vaziyat tufayli sodir bo'ladi. Bunday shartnoma har doim taraflar tomonidan hamma shartlari o'zaro kelishuv (konsensus) asosida ishlab chiqiladigan individual shartnomalardan farq qiladi. Qo'shilish shartnomasi shartnomalar umumiy kastruksiyasidan

biroz farq qiladi. Biroq qo'shiluvchi tomonning shartnoma shartlarini shakllantirishda faol ishtirok etmasligi uning manfaatlarini aslo kamsitishga olib kelmaydi. Aksincha, FKning 360-moddasi 2-qismida qo'shiluvchi tomon shartnoma shartlarini o'zgartirishni yoki bekor qilishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan holatlar belgilab qo'yilgan. Albatta, ta'sis shartnomalari har doim individual holda ishlab chiqiladigan shartnomalar guruhiga kiradi. Lekin vaziyat taqozosiga ko'ra muassislar yangi qo'shilayotgan a'zoga ultimativ tarzda yo shartnoma shartlariga so'zsiz va pisandasiz qo'shilish yoki umuman muzokaralar tamom bo'lishi to'g'risida talab qo'yishi mumkin. Qo'shiluvchi taraf yoki muassislar uchun shartnoma tuzish majburiy bo'lgan hollarda ta'sis shartnomasi qo'shilish shartnomasiga aylanib qolgandek tuyuladi. Shunday holda qo'shiluvchi tomon FKning 360-moddasiga ko'ra shartnoma shartlarida o'z manfaatlarining kamsitilmasligini talab qilishga haqli bo'ladi.

Shuni e'tirof etish lozimki, ta'sis shartnomalari turlariga o'ziga xos bir ta'sis shartnomasi ham kiradi, deb aytish mumkin. Qizig'i shundaki, qonunda u shartnoma deb atalmaydi. 2003-yil 29-avgustda qabul qilingan «Jamoat fondlari to'g'risida»gi Qonunning[1] 14-moddasida jamoat fondlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va qayd etishda talab etiladigan hujjatlar ro'yxati berilgan. Unga ko'ra fondni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun quyidagi hujjatlar ro'yxatdan o'tkazuvchi organga taqdim etiladi:

– muassislar yoki ular vakolat bergan shaxslar tomonidan imzolangan ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi ularning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan yili va yashash joyi (pochta manzillari) ko'rsatilgan ariza;

– ta'sis yig'ilishi (syezdi, konferensiyasi) yoki muassislar to'g'risidagi ma'lumotlar, fondning maqsad va vazifalari ko'rsatilgan hujjat;

– fondning dastlabki mablag'lari shakllanganligini tasdiqlovchi hujjat.

Fikrimizcha, ushbu hujjatlar garchi alohida tarzda mavjud bo'lsa ham, mazmunan bir butun, yaxlit holda o'ziga xos muassislar kelishuvini tashkil etadi. Bu kelishuvdan asosiy maqsad – jamoat fondini yuridik shaxs sifatida tashkil etish hisoblanadi. Yuridik shaxs tashkil topgandan keyin yuqoridagi kelishuv o'tmish bosqichi bo'lib

---

[1] O'zbekiston Respublikasining «Jamoat fondi to'g'risida»gi 2003-yil 29-avgust Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003

qoladi va na muassislarning kelgusidagi xatti-harakatlariga (yuridik shaxs faoliyatida birgalikda ishtirok etish bo'yicha) va na yuridik shaxsning kelgusidagi faoliyat yuritishiga hech qanday tartibga soluvchi ta'sir ko'rsatmaydi. Muassislar qarorini o'zaro kelishuv, shartnoma sifatida harakat nuqtayi nazari adabiyotlarda ilgari bayon etilgan.

Masalan, Y. Tursunov shunday yozadi: «O'zbekiston Respublikasining Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi Qonunida uning ta'sis shartnomasi to'g'risida ko'rsatilmagan bo'lsada, biroq uning ta'sischilari tomonidan kooperativ (shirkat xo'jaligi) tashkil qilish to'g'risidagi majlis bayoni mavjud bo'lishi lozimligi o'z-o'zidan bilinib turadi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-iyuldagi 299-sonli «Qishloq xo'jaligini isloh qilishga oid qonun hujjatlariga muvofiq qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklar) tuzish chora tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga ko'ra tasdiqlangan faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklarini qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari)ga qayta tashkil etish tartibida (qarorning 2-ilovasi) ta'sischilar majlisi hamda uning qarori qabul qilinishi tartibi belgilab berilgan. Ya'ni, ta'sischilar tomonidan bu haqda tegishli qaror qabul qilinishi lozimligi belgilangan. Bizning nazarimizda qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tashkil topishida ta'sischilarning uni tashkil etish to'g'risidagi qarori aslida ko'p tomonlama ta'sis shartnomasining aynan o'zidir. Huquqshunos olimlar o'rtasida ushbu fikrni ma'qullovchi va unga tanqidiy qarovchi nuqtayi nazarlar mavjud[1].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tijoratchi yuridik shaxslarning ta'sis hujjatlari tizimida uch turdagi ta'sis shartnomalari mavjud deb hisoblab, ularning o'z xususiyatlariga ko'ra shartli ravishda quyidagi:

1. Monota'sis shartnomalari.
2. Dualistik ta'sis shartnomalari.
3. Diskret ta'sis shartnomalari deb nomlash mumkin.

Fikrimizcha, ta'sis shartnomasi muassislar tomonidan tijorat, notijorat yuridik shaxsni yoxud yuridik shaxslar uyushmasini tuzish, davlat ro'yxatidan o'tkazish, ustav fondini shakllantirish, faoliyatni tashkil etish va uni boshqarishda qatnashish bo'yicha o'zaro hamkorlik qilish to'g'risidagi kelishuvdir.

---

[1] *Qarang:* Tursunov Y. Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) tashkil topishi va faoliyatining fuqarolik huquqiy muammolari. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T:, 2004. – 12-b.

13-§. Xo'jalik shartnomasi

Xo'jalik shartnomasi, deb taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa, tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi'.

Yuridik shaxslar va, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmasdan turib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo'jalik shartnomalarining subyekti (taraflari) bo'ladi.

Xo'jalik shartnomasi taraflari belgilangan tartibda quyidagi huquqlarga ega:

– xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish munosabati bilan zarur bo'lgan ma'lumotnomalarni va boshqa hujjatlarni so'rab olish;

– xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'liq masalalar yuzasidan ekspertlarning yozma xulosalarini so'rash va olish, mutaxassislar bilan maslahatlashish;

– davlat organlari va boshqa organlarga, mansabdor shaxslarga iltimosnomalar bilan murojaat etish hamda shikoyatlar berish, ulardan asoslantirilgan yozma javoblar olish;

– boshqa tarafning iqtisodiy ahvoli, nufuzi va ishchanlik jihatlari xususidagi ma'lumotlarni to'plash;

– xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning qonunda nazarda tutilgan vositalari hamda usullarini qo'llash.

Xo'jalik shartnomasi taraflari quyidagi majburiyatlarga ega:

– xo'jalik shartnomalari to'g'risidagi qonun hujjatlarining talablariga rioya etishlari;

– qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo'jalik shartnomalarining o'z vaqtida tuzilishini ta'minlash;

– tuzilgan xo'jalik shartnomalari bo'yicha zimmalariga olingan majburiyatlarni o'z vaqtida va tegishli tartibda bajarishlari shart.

Xo'jalik shartnomasi taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarga ham ega bo'ladi. Xo'jalik shartnomasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardir:

– shartnoma faqat tadbirkorlik faoliyati sohasida, ya'ni, foyda olish maqsadida;

– shartnoma yuridik shaxslar va yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar o'rtasida;

– shartnoma tovarlar berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish to'g'risida;

– shartnoma faqat yozma tarzda tuziladi.

Tadbirkorlik faoliyati sohasida shartnomaviy munosabatlarning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

– xo'jalik shartnomalarini tuzish erkinligi;

– taraflarning o'zaro manfaatdorligi;

– shartnoma intizomiga rioya etish;

– taraflarning o'zaro mulkiy javobgarligi.

Bu o'rinda, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi Qonun tadbirkorlik faoliyatini olib boruvchi subyektlar va xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida, xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Shuningdek, ushbu qonun xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilishning huquqiy asoslarini, xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqi va majburiyatlarini, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining va davlat boshqaruv organlarining shartnoma munosabatlari sohasidagi vakolatlarini belgilaydi.

Mazkur qonunda xo'jalik shartnomasiga quyidagicha izoh berilgan: «taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa, tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuv xo'jalik shartnomasi deyiladi».

Xo'jalik shartnomasiga nisbatan qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

Xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini, yetkazib beriladigan tovarning (ishning, xizmatning) miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda, yoki lozim darajada bajarilmaganda, taraflarning javobgarligini, nizolarni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizitlarini, shartnoma tuzilgan sana va joyni, shuningdek, bunday turdagi shartnomalar uchun qonun hujjatlarida belgilangan yoki taraflardan birining arizasiga ko'ra, o'zaro kelishuvga erishish lozim bo'lgan boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo'jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda, tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan to'lab qo'yish albatta, nazarda tutilgan bo'lishi kerak. Xo'jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o'tkazilganidan so'ng e'lon qilingan o'zlarining namunaviy yoki tipovoy shartlariga amal qilishlari mumkin.

Kontraktatsiya shartnomasi qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan erda tuziladi. Kontraktatsiya shartnomasida boshqa talablar bilan bir qatorda yetkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan kam bo'lmagan miqdorda avans to'lovlari nazarda tutilgan bo'lishi lozim.

Xo'jalik shartnomasi bitimlar tuzish uchun nazarda tutilgan yozma shaklda tuziladi. Agar shartnoma tuzish taklifi «Xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnomaviy-huquqiy bitimlari» Qonunining 12-moddasida nazarda tutilgan tartibda qabul qilingan bo'lsa, shartnomaning yozma shakliga rioya etilgan deb hisoblanadi.

Yozma shartnoma taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo'li bilan, shuningdek, pochta, telegraf, talltayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdan chiqqanligini ishonchli sur'atda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo'li bilan tuzilishi mumkin.

Xo'jalik shartnomasi, qoida tariqasida taraflardan birining oferta (shartnoma tuzish haqida taklif) yo'llashi va ikkinchi taraf uni akseptlashi (taklifni qabul qilishi) yo'li bilan tuziladi. Agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari bo'yicha kelishuvga erishilgan bo'lsa, xo'jalik shartnomasi tuzilgan, deb hisoblanadi. Xo'jalik shartnomalari ularni imzolashga tayyorlash jarayonida xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko'rilishi kerak. Shartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo'jalik shartnomalari xo'jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmatining yoki jalb etilgan advokatlarning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Xulosada, qoida tariqasida quyidagilar ko'rsatiladi:

— xo'jalik shartnomasida ko'rsatilgan munosabatlar qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi;

– xo'jalik shartnomasi shartlarining qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi;

– taraflarning javobgarligi me'yori va nizolarni hal etish tartibi, qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi.

Ichki xo'jalik shartnomasi, qoida tariqasida, xo'jalik yurituvchi subyekt hamda uning tarkibiy bo'linmalari o'rtasida yoki xo'jalik yurituvchi subyekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o'rtasida tuziladi.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, xo'jalik yurituvchi subyektlar mahsulot yetkazib berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish yuzasidan ichki xo'jalik shartnomalarini o'zlari boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan tuzgan xo'jalik shartnomalaridagidan kam bo'lmagan hajmda tuzilishini ta'minlashlari shart.

Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ichki xo'jalik shartnomalariga nisbatan O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi 353–385-moddalarining normalari qo'llaniladi.

Xo'jalik shartnomasi tuzilgan paytidan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo'lib qoladi.

Taraflar o'zlari tuzgan xo'jalik shartnomasining shartlarini ularning shartnoma tuzilishidan oldin vujudga kelgan munosabatlariga nisbatan qo'llaniladi, deb belgilab qo'yishga haqlidirlar.

Xo'jalik shartnomasining amal qilish muddati tugashi, taraflarning uni buzganlik uchun javobgarlikdan ozod etmaydi.

Xo'jalik shartnomasi shartnoma shartlariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar bo'lmagan hollarda esa, ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim.

Xo'jalik shartnomasining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar bilan ta'minlanishi mumkin.

Xo'jalik shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xo'jalik shartnomasi taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin.

Xo'jalik shartnomasi qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, taraflarning uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuvi ham shunday shaklda amalga oshiriladi.

Xo'jalik shartnomasini bajarishdan bir taraflama bosh tortishga yoki xo'jalik shartnomasining shartlarini bir taraflama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Taraflardan birining talabi bilan xo'jalik shartnomasi xo'jalik sudining qaroriga binoan, faqat ikkinchi taraf xo'jalik shartnomasini jiddiy ravishda buzgan yoxud qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin.

Taraflardan birining xo'jalik shartnomasini buzishi, ikkinchi tarafga, u xo'jalik shartnomasi tuzishda umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'ladigan qilib zarar yetkazishi xo'jalik shartnomasini jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko'rsatilgan yoxud qonunda yoki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo'lmaganida esa, o'ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin, xo'jalik shartnomasini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin.

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar

1. *Dastlabki shartnomalarga ta'rif bering.*
2. *Qo'shilish shartnomasiga misol keltiring.*
3. *Ko'p tomonlama shartnoma deb qanday shartnomaga aytiladi?*
4. *Shartnomalar qaysi hollarda bekor qilinadi?*
5. *Bir tomonlama shartnoma deb qanday shartnomaga aytiladi?*
6. *Notarial tasdiqlanishi zarur bo'lgan shartnomalarga qanday shartnomalar kiradi?*
7. *Shartnomalarning davlat ro'yxatidan o'tkazish deganda nimani tushunasiz?*
8. *Shartnoma matnini shakllantirish nimalarda namoyon bo'ladi?*
9. *Oferta tushunchasi nima?*
10. *Oferta shartlariga nimalar kiradi?*
11. *Fuqaro A. Abdullayev Toshkent-Samarqand tez yurar poyezdiga chipta sotib olganida sug'urta polisiga haq to'lashdan bosh tortdi va buni u shartnoma tuzishga majburlash, deb e'tirof etdi.*
    Fuqaro A. Abdullayevning talabi o'rinlimi? Majburiy shartnoma tuzishga qaysi hollarda yo'l qo'yiladi?
12. *Veko do'koni yonidan o'tib ketayotgan fuqaro Ergashevga do'kon vitrinasida turgan chiroyli changyutgich ma'qul ko'rindi. Ergashev do'konga kirib ashyoni yaqindan ko'rgandan so'ng uni sotib olish*

istagi tug'ildi. U o'z fikrini sotuvchiga aytganida sotuvchi bu tovar bir dona qolganligini, u ham bo'lsa vitrinani to'ldirib turganligini aytib, bu tovar sotilmaydi, degan javobni berdi.
Ushbu holatda taraflardan qaysi birining talabi to'g'ri? Muammoni hal qiling.

Bobni o'zlashtirish uchun testlar

1. Sivilist olimlardan M.Braginskiy va V.Vitryanskiylar shartnomalar tushunchasini aniqlashda nimaga e'tibor berish kerak deb hisoblashadi?

A. Qonun ustuvorligiga.
B. Erk, iroda nazariyasiga.
C. Qonun va shartnoma o'rtasidagi nisbatga.
D. Kelishuvga.

2. Sivilist olim I.B.Zokirovning fikricha, shartnoma atamasini necha ma'noda tushunish mumkin?

A. 1 ta ma'noda
B. 2 ta ma'noda
C. 3 ta ma'noda
D. 4 ta ma'noda.

3. Intellektual mulk obyektlariga nisbatan huquqlar boshqa shaxslarga o'tkazilganda.....?

A. Shartnoma yozma tuziladi va notarial tasdiqlanadi.
B. Shartnoma yozma tuziladi va davlat ro'yxatidan o'tkaziladi.
C. Shartnoma davlat patent idorasidan ro'yxatdan o'tkaziladi.
D. Shartnoma davlat ro'yxatidan o'tkazilmaydi.

4. Fuqarolik kodeksida shartnomalarni notarial tasdiqlash qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Ipoteka shartnomasida, ko'char mulk garovi yoki unga nisbatan huquqlar garov bilan ta'minlangan majburiyatda notarial tasdiqlangan shaklda mavjud bo'lsa.

B. Agar ko'char mulk garovi yoki unga nisbatan huquqlar garov bilan ta'minlangan majburiyatda notarial tasdiqlangan shaklda mavjud bo'lsa, garovga oluvchining talabini garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk hisobidan sudga murojaat qilmasdan qondirishga undiruvni garov narsasiga qaratish uchun asoslar vujudga kelganidan keyin garovga oluvchining garovga qo'yuvchi bilan notarial tasdiqlangan kelishuvi asosida yo'l qo'yiladigan shartnomada, notarial shaklda tasdiqlangan shartnoma asosida huquqdan voz kechilganda yoki qarz o'tkazilganda, renta shartnomasi notarial tasdiqlanishida nazarda tutilganda.

C. Ipoteka shartnomasida, ko'char mulk garovi yoki unga nisbatan huquqlar garov bilan ta'minlangan majburiyatda notarial tasdiqlangan shaklda mavjud bo'lsa, garovga oluvchining talabini garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk hisobidan sudga murojaat qilmasdan qondirishga undiruvni garov narsasiga qaratish uchun asoslar vujudga kelganidan keyin garovga

oluvchining garovga qo'yuvchi bilan notarial tasdiqlangan kelishuvi asosida yo'l qo'yiladigan shartnomada.

D. Ipoteka shartnomasida, agar ko'char mulk garovi yoki unga nisbatan huquqlar garov bilan ta'minlangan majburiyatda notarial tasdiqlangan shaklda mavjud bo'lsa, garovga oluvchining talabini garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk hisobidan sudga murojaat qilmasdan qondirishga undiruvni garov narsasiga qaratish uchun asoslar vujudga kelganidan keyin garovga oluvchining garovga qo'yuvchi bilan notarial tasdiqlangan kelishuvi asosida yo'l qo'yiladigan shartnomada, notarial shaklda tasdiqlangan shartnoma asosida huquqdan voz kechilganda yoki qarz o'tkazilganda, renta shartnomasi notarial tasdiqlanishida nazarda tutilganda.

5. Shartnoma tuzish layoqati jismoniy va yuridik shaxslarda qachon boshlanadi?

A. Fuqarolar 18 yoshdan, yuridik shaxslar esa, subyekt sifatida e'tirof etilgandan so'ng.

B. Fuqarolar 18 yoshdan, yuridik shaxslar esa, davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan so'ng.

C. Fuqarolar 18 yoshdan, yuridik shaxslar ta'sis etilgandan so'ng.

D. Fuqarolar 18 yoshdan, yuridik shaxslarning ustavi qabul qilingandan so'ng.

GLOSSARIY

1. **Fuqarolik huquqi** – O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, yuridik jihatdan teng bo'lgan subyektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.

2. **Fuqarolik huquqi predmeti** – fuqarolik huquq normalari bilan tartibga solinadigan yuridik jihatdan teng bo'lgan subyektlar o'rtasida yuzaga keladigan mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy-huquqiy mazmundagi ijtimoiy munosabatlardan iborat.

3. **Mulkiy munosabatlar deganda** – vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlar tushuniladi. Odatda mulkiy munosabatlar iqtisodiy munosabatlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari, umuman kishi mehnatining har qanday mahsulotlarni yaratish, egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi.

4. **Mulkiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:**

– ishtirokchilarning tengligi;

– qiymat xarakteriga egaligi;

– tekinga yoki haq evaziga amalga oshirilishi;

– munosabat ishtirokchilarining xatti-harakatlari bevosita ularning o'zlari tomonidan baholanishi.

5. **Shaxsiy-nomulkiy munosabatlar:**

– mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarga;

– mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga (shaxsiy nomulkiy) bo'linadi.

6. **Fuqarolik tashkiliy-huquqiy munosabatlar** – yuridik jihatdan teng va mulkiy mustaqil, erk muxtoriyatiga ega bo'lgan, davlat tomonidan ta'minlangan subyektiv tashkiliy huquqlarga ega bo'lgan va subyektiv tashkiliy majburiyatlarni o'z zimmasiga olgan ishtirokchilar o'rtasidagi fuqarolik huquqi normalari asosida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar.

7. **Fuqarolik huquqining uslublari quyidagilar:**

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqga ega bo'lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishi;

2. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi;

3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarliknin mulkiy xarakterda bo'lishligi;

4. Buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirish tartibida himoya qilinishi

5. Buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqn buzadigan harakatlarga chek qo'yish, etkazilgan zararlarni undirib olish.

8. Fuqarolik huquqining funksiyalari – fuqarolik huquqining funksiyalar tartibga soluvchi va qo'riqlovchi funksiyalarga bo'linadi.

9. Fuqarolik huquqining tartibga solish funksiyasi fuqarolik-huquqiy munosaba ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarining ijobiy, adolatli tartib-qoidalarini bel gilashdan, o'zaro mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy munosabatlarni tenglik asosida yo'lga qo'yishdan, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'rtasidag iqtisodiy aloqalarni uyg'unlashtirish va barqarorlashtirishdan iborat bo'ladi Tartibga solish funksiyasi doirasida ikki kichik funksiya – statik tartibga solish va dinamik tartibga solish funksiyalari ajralib turadi.

10. Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi statik funksiyasi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni mustahkamlash va barqarorlashtirishga qaratilgan ta'si etishini nazarda tutadi.

11. Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi dinamik funksiyasi fuqarolik huquqi doirasining kelgusidagi rivojlanishini, o'zgarish hamda takomillashuvini belgilab berishida namoyon bo'ladi.

12. Fuqarolik huquqining qo'riqlovchi funksiyasi – huquqiy ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lib, u iqtisodiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etishga, ularning daxlsizligini ta'minlashga yo'naltiriladi. Qo'riqlovchi funksiyaning xususiyatlaridan biri fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llash ta'sirida tarbiyaviy xarakter kasb etadi.

13. Fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida. Fuqarolik huquqi fani fuqarolik-huquqiy munosabatlarni o'rgansa, fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida fuqarolik huquqi va fuqarolik huquqi fanini o'rgatadi.

14. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (prinsiplari) – bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalardir. Fuqarolik-huquqiy tamoyillar ichida umumhuquqiy, faqatgina fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan (tarmoq), bir necha huquq sohalariga xos (tarmoqlararo) va fuqarolik huquqining muayyan institutiga xos tamoyillar mavjud.

15. Fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan umumhuquqiy tamoyillar jumlasiga demokratizm, qonuniylik, adolat, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi kabi tamoyillarni keltirish mumkin.

16. Tarmoqlararo huquq tamoyillari barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi.

17. Sohaviy tamoyillar muayyan huquq sohasi uchun xos hisoblanadi. Fuqarolik huquqi tamoyillari ham sohaviy tamoyillar hisoblanadi.

Fuqarolik huquqining sohaviy-asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi.

2) barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy tomondan bab-baravar muhofaza qilinishi.

3) mulkiy munosabatlarning mafkuraviy munosabatlardan ajratilganligi.

4) qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat beriladi.

5) fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkining daxlsizligi.

6) qonuniy asoslarga ega bo'lmasdan turib, ishtirokchilarning xususiy ishlariga o'zboshimchalik bilan aralashmaslik tamoyili.

7) fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi.

8) fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining buzilgan huquqlarining tiklanishi.

9) fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlash.

10) shartnoma tuzish erkinligi.

11) O'zbekiston Respublikasining butun hududida tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larning erkin harakatda bo'lishi.

18. Fuqarolik huquqi tizimi:

a) mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar (ba'zi adabiyotlarda uni ashyoviy huquq, deb ham ataydilar);

b) mulkiy muomalaning o'zini rasmiylashtiruvchi majburiyat huquqi;

v) mutlaq huquqlar deb atalmish kichik tarmoq intellektual mulk bo'yicha normalar majmuyini tashkil etadi;

g) vorislik huquqi;

d) so'nggi vaqtlarda nomoddiy ne'matlarni (shaxsiy-nomulkiy huquqlarni) himoya qilishni tartibga soluvchi normalar majmuyi ham fuqarolik huquqining kichik tarmog'i sifatida qaralishi to'g'risida nuqtayi nazarlar ham ilgari surilmoqda. Ushbu kichik tarmoq jismoniy va yuridik shaxslarni sha'ni, qadr-qimmati va ishbilarmonlik obro'si, fuqarolarning hayoti, sog'lig'i, shaxsiy daxlsizligi, ularning xususiy hayoti, erk-muxtoriyatini ta'minlovchi huquqlar va shu kabilarni vujudga kelishi, ularni amalga oshirish, huquqiy muhofaza qilish bo'yicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladi.

19. O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari:

1. Musulmon huquqi davri. Bu XIX asrning 2-yarmigacha davom etgan.

2. Dualistik davr. Bu davr XIX asr oxiri va XX asr boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda fuqarolik munosabatlari musulmon huquqi normalari bilan birga ayrim sohalarda Rossiya imperiyasi qonunlari bilan ham tartibga solingan.

3. Sovet davri. Bu davr bir necha bosqichlarga bo'linadi. Birinchi bosqich 1917–1924-yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda Turkiston, shartli ravishda Buxoro va Xorazm Respublikalarida amal qilgan fuqarolik normalarining o'ziga xosligini ko'rsatish mumkin. Ikkinchi bosqich 1925-yildan to 60-yillar boshlarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bunda fuqarolik qonunlarining ahamiyati, ayniqsa, iqtisodiyot sohasida juda kam bo'lgan. Uchinchi bosqich o'tgan asrning 60-yillar boshlaridan to 80-yillar oxiriga qadar davom etgan. Bu davrda ma'muriy tizim ustuvorligi sharoitida fuqarolik normalari amal qilgan.

4. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi bilan fuqarolik qonunchiligi rivojida sifat jihatdan yangi davr boshlandi. Bu davrni ham ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqichda – 1991-yildan 1997-yilgacha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda asosiy og'irlik markazi eski GKga emas, yosh, mustaqil davlatning joriy qonunlari zimmasiga tushgan. Yangi FK amalga kiritilgandan boshlab esa fuqarolik qonunchiligi rivojining yangi bosqichi boshlandi.

20. Huquq manbalari deganda, umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi.

21. Fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi.

Tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan xulq-atvor qoidasi biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat'i nazar **ish muomala odati** hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan **mahalliy odat va an'analar** qo'llaniladi. Biroq, qo'llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an'analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo'lmasligi kerak.

22. Fuqarolik qonunlarining amalda bo'lish vaqti deyilganda, mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan to huquqiy kuchini yo'qotish paytiga qadar bo'lgan davri tushuniladi.

23. Fuqarolik qonunlari muayyan hudud, ya'ni O'zbekiston Respublikasi hududi doirasi (quruqlikda, suvda, yer ostida, havo bo'shlig'ida) chizig'i bilan belgilangan chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iborat hudud, shuningdek, chet eldagi O'zbekiston elchixonalari, O'zbekiston Respublikasi bayrog'i ostida harakatlanayotgan havo va dengiz kemalari maydonlarida amal qilishi tushuniladi.

24. Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tatbiq etilishi deyilganda, uning barcha fuqarolar – O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, O'zbekiston Respublikasi hududida fuqarolik munosabatlariga kirishsagina chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmaganlar hamda mahalliy va qo'shma yuridik shaxslarga nisbatan bir xilda qo'llanilishi tushuniladi.

25. Qonun analogiyasi fuqarolik-huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llanilishidir.

26. Huquq analogiyasi Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga hamda halollik oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanishidir.

27. Fuqarolik-huquqiy munosabat deb, yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi.

28. Fuqarolik huquqiy munosabat elementlari – huquqiy munosabat subyektlari, obyektlari va mazmuni.

29. Fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari – fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat.

30. Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

31. Subyektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi.

32. Majburiyatning mohiyati shundaki, bunda huquqiy tartibning talabi bo'yicha uni o'z zimmasiga olgan shaxs ma'lum harakatlarni qilishga yoki harakatlarni qilishdan saqlanishga majbur bo'ladi.

33. Pozitiv fuqarolik-huquqiy majburiyatlar deyilganda: shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar tushuniladi.

34. Negativ majburiyat deb shaxsni muayyan harakatlarni qilishdan saqlanishni talab etadigan majburiyatlarga ataladi.

35. Fuqarolik-huquqiy munosabatning obyekti deb, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning harakatlari qaratilgan hamda subyektiv huquqlari va majburiyatlari belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlarga aytiladi.

36. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deyilganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo'yish va boshqacha shaklda qo'ldan qo'lga o'tkazish, umuman, mulkiy muomala bilan bog'liq huquqiy munosabatlar anglashiladi.

37. Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va yuridik shaxslar)ning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, o'z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o'tkazilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy huquqlar, chunonchi, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqlardan iborat.

38. Mutlaq huquqiy munosabatlarda subyektiv huquq egalari o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar.

39. Nisbiy huquqiy munosabatda esa faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar)ga nisbatangina kuchda bo'ladi.

40. Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo'lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi.

41. Majburiyat-huquqiy munosabatlari nisbiy munosabat bo'lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lsa ham, hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin.

42. Korporativ huquqiy munosabatlar. Subyektlarni yuridik shaxs belgilariga ega bo'lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar — korporatsiyalarda a'zoligi (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardir.

43. Imtiyozli (afzallik) huquqiy munosabatlar. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muayyan huquq subyektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega

44. Fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari:

1) qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek, garchi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, unga zid bo'lmagan shartnoma va boshqa bitimlardan;

2) davlat organlari hamda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining fuqarolik huquqlari va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida qonunda nazarda tutilgan hujjatlaridan;

3) sudning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilagan qarorlaridan;

4) qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida;

5) fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;

6) boshqa shaxsga zarar yetkazish natijasida;

7) asossiz boyib ketish natijasida;

8) fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;

9) qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarning kelib chiqishi bilan bog'laydigan hodisalar natijasida.

45. Yuridik faktlar deganda — fuqarolik huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi holatlar tushuniladi.

46. «Inson» va «fuqaro» tushunchalari garchi sinonim so'zlardek tuyulsa-da, lekin bu ikki tushuncha o'rtasida farqlar mavjud. «Inson» tushunchasi falsafiy tushunchadir. Mazkur tushuncha keng qamrovli, butun dunyoda istiqomat

qiluvchi ibtidoiy yoki madaniy ko'rinishda hayot kechirishidan qat'i nazar barcha insonlarni o'z ichiga qamrab oladi.

47. Fuqaro – muayyan davlatga tegishlilik ma'nosida ishlatiladi. Shu sababli fuqarolik qonun hujjatlarida, aniqrog'i FK normalarida bundan tashqari «jismoniy shaxs» tushunchasi ham qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda ijtimoiy hayotda subyekt sifatida namoyon bo'luvchi jismiy mavjudlik bilan bog'liq.

48. Fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati bo'lib, u teng ravishda e'tirof etiladi.

49. Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi. Huquq layoqati kishi tug'ilganidan to o'limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo'ladi.

50. Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir.

51. Fuqarolarning muomala layoqati quyidagi guruhlarga bo'lib o'rganiladi:

– to'liq muomalaga layoqatsizlar (6 yoshgacha bo'lgan bolalar, sud tomonidan ruhiy kasal va aqli zaif deb topilganlar);

– qisman muomalaga layoqatlilik (6–14 yoshli hamda 14–18 yoshli voyaga etmaganlar);

– muomala layoqati cheklanganlik;

– to'liq muomalaga layoqatlilik (aqli raso 18 yoshdan oshgan hamda emansipasiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga yetmasdan nikoh munosabatlariga kirishgan fuqarolar).

52. Vasiylik shundan iboratki, bunda muomalaga layoqatsiz shaxs – o'n to'rt yoshga to'lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan vasiy sifatida harakat qiladi hamda o'zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug'diradi.

53. Homiylikda homiylar qisman muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga (o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan fuqarolarga) o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam ko'rsatadilar, shuningdek, ularni uchinchi shaxslarning ba'zan bo'lishi mumkin bo'lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar.

54. Vasiylik va homiylik organlari bo'lib yosh bolalarga nisbatan xalq ta'lim bo'limlariga, ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan sog'liqni saqlash bo'limlariga, vasiylikka olinuvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa ijtimoiy ta'minot bo'limlariga yuklaydilar. Vasiylik va homiylik qishloq joylarida fuqarolik yig'inlari tomonidan belgilanadi.

55. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish – agar fuqaroning qayerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor

shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topishi mumkin.

56. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish – «agar fuqaroning qayerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qayerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin».

57. Yuridik shaxslar o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan ham o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi.

58. Tashkiliy birlik – bu yuridik shaxsning huquq subyekti sifatida tashkil bo'lganligini, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqaruv organlari va bo'linmalari orqali muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligini bildiradi.

59. Mulkiy mustaqillik belgisi – yuridik shaxsga ma'lum bir mol-mulkni mulk (xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv) huquqi asosida tegishliligini bildiradi.

60. Mustaqil mulkiy javobgarlik – shundan iboratki, yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan (davlat tashkiloti esa, o'ziga biriktirib qo'yilgan) mulki bilan javob beradi.

61. Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilishi – yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi, demakdir.

62. Yuridik shaxsning muomala layoqati o'z nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda harakat qilishi, ya'ni bitimlar tuzish, majburiyatlarga ega bo'lish va uni bajarish, da'vogar hamda javobgar bo'lish layoqatidir.

63. Ta'sis shartnomasi – muassislar tomonidan tijorat, notijorat yuridik shaxsni yoxud yuridik shaxslar uyushmasini tuzish, davlat ro'yxatidan o'tkazish, ustav fondini shakllantirish, faoliyatini tashkil etish va uni boshqarishda qatnashish bo'yicha o'zaro hamkorlik qilish to'g'risidagi kelishuvdir.

64. Yuridik shaxs ustavi – uning ta'sis hujjati sifatida mulkdor yoki ishtirokchilar umumiy yig'ilishida tasdiqlanib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladi.

Tijoratchi yuridik shaxslar – muassislarning foyda olish maqsadini ko'zlab tuziladi.

Notijorat turlarida muassislar foyda olish maqsadini ko'zlamaydilar.

Mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxona deb e'tirof etiladigan bo'ldi.

65. Xo'jalik shirkati – bu shirkat nomidan harakat qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzgan shartnomaviy yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan birlashmasidir.

66. Xo'jalik jamiyatlari – bu bir yoki bir necha shaxslar tomonidan jamiyat nomidan tadbirkorlik faoliyatini birga amalga oshirish uchun o'z mulklari (asosan mablag'lari)ni qo'shish yo'li bilan tuzgan tashkilotidir.

67. Mas'uliyati cheklangan jamiyat – bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati.

68. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat – bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorlardagi ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati.

69. Aksiyadorlik jamiyati – ustav fondi muayyan miqdordagi aksiyalarga bo'lingan jamiyat hisoblanadi.

70. Sho'ba xo'jalik jamiyati – bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeyiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo'lsa, ushbu ikkinchi xo'jalik jamiyati xisoblanadi.

71. Ishlab chiqarish kooperativi – fuqarolarning shaxsiy ishtiroki a'zolarning (ishtirokchilarning) mulki bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi.

72. Matlubot kooperativi – ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'zoligiga asoslangan ixtiyoriy birlashmasi.

73. Jamoat birlashmalari – ma'naviy yoki o'zga nomoddiy ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun o'z manfaatlarining mushtarakligi asosida qonunda belgilangan tartibda birlashgan fuqarolarning ixtiyoriy birlashmalari.

74. Jamoat fondi – yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoligi bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti.

75. Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkati – ko'p kvartirali bitta yoki yaqin, zich joylashgan, obodonlashtirish elementlari bo'lgan umumiy yer

uchastkasi bilan qamrab olingan bir nechta uydagi xususiy turarjoylar mulkdorlarining birlashmasi hisoblangan notijorat yuridik shaxsdir.

76. Davlat muassasalari yuridik shaxs sifatida davlat budjetida turadigan va mustaqil smetaga ega bo'ladigan davlat muassasalari ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyat, chunonchi, ma'muriy idora etish yoki ijtimoiy-ma'naviy ishlarni boshqarishni amalga oshiradi.

77. Filial yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan hamda uning barcha vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini, shu jumladan, vakolatxona vazifalarini bajaradigan alohida bo'linmasidir

78. Vakolatxona yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan, yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydigan va ularni himoya qiladigan alohida bo'linmadir.

79. Huquqiy munosabatlarning obyekti huquq subyektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlardir.

80. Ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin.

81. Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki tashkilotga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi nazarda tutiladi.

82. Pulning xususiyatlari va vazifalari quyidagicha ifodalanishi mumkin:

– pul qonun hujjatlariga muvofiq iste'mol qilinadigan, turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan turlaridan biri hisoblanadi;

– pul ko'pchilik fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, qarz, kredit, hadya va boshqa shartnomalar bo'yicha) mustaqil obyekt sifatida ishtirok etadi;

– pul fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya va boshqa shartnomalar bo'yicha) teng qiymatga ega bo'lgan obyekt hisoblanadi;

– umumiy ekvivalent, ya'ni teng qiymatga ega bo'lgan obyekt sifatida har qanday ashyo bilan almashtirish, yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash uchun ham qo'llaniladi;

– pul har qanday qonuniy qarzni, uning har qanday holatlar asoslarida (masalan, muayyan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli) vujudga kelishidan qat'iy nazar, uni tuzish, to'lash, qoplash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.

83. Qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir.

84. Aksiya – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini

tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz.

85. Veksel – veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda, veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

86. Depozit sertifikati – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

87. Obligatsiya – obligatsiya saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'ozdir.

88. O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iyy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar.

89. Qimmatli qog'ozlarning xosilalari – o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir f'yucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlardir.

90. Chek deb chek beruvchining chekda ko'rsatilgan summani chek saqlovchiga to'lash haqida bankka hech qanday shart qo'yilmagan topshirig'i mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozga aytiladi.

91. Omonat daftarchasi – fuqaro bilan bank omonati shartnomasini tuzish rasmiylashtirilgan hamda uning hisobvarag'ida omonat bo'yicha pul mablag'lari harakatini tasdiqlaydigan hujjatdir.

92. Konosament bu yukni tashishga qabul qilinganligi va tashuvchining yukni oluvchiga yetkazish majburiyatini tasdiqlovchi xosilaviy qimmatli qog'oz hisoblanadi. Konosamentning nomi yozilgan, orderli va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari bor.

93. Xizmatlar bu – qonun hujjatlariga muvofiq ijrochi faoliyatining nomoddiy natijasi bilan bog'liq bo'lgan hamda shaxsiy ehtiyojlarni haq evaziga qondirishga qaratilgan muayyan harakat yoki muayyan faoliyatning amalga oshirilishi tushuniladi. Lug'atlarda xizmatni foyda keltiruvchi harakat va u yoki bu shaxsga taqdim etiladigan maishiy qulaylik deb qayd etiladi.

94. Bitimlar deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi.

95. Bitim shartlari:

a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining subyekti hisoblanishi;

b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo'lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug'dirishga qaratilgan bo'lishi;

d) shaxsning erki muayyan yuridik fakt hisoblangan harakatda o'zining tashqi ifodasini topishi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo'lishi kerak.

96. Bitim turlari:

1. Bitimlar erkning ifodalanishiga qarab *bir, ikki va ko'p tomonlama bitimlarga* bo'linadi.

2. Bitimlar muqobil ijroning bo'lish-bo'lmasligiga qarab *haq baravariga va tekinga tuziladigan* bitimlarga bo'linadi.

3. Bitimlar qay paytdan e'tiboran tuzilgan deb, hisoblanishiga ko'ra konsensual va real bitimlarga bo'linadi.

97. Konsensual bitim deb, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot etkazib berish, pudrat, kontraktatsiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

98. Real bitim deb, o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

4. Bitimlar asosining mohiyati va ularning amal qilishiga ko'ra kauzal va abstrakt (mavhum) bitimlarga bo'linadi.

5. Bundan tashqari, fidusiar bitimlar ham mavjud.

99. Fidusiar bitim deb taraflarning o'zaro ishonchga asoslanadigan bitimlarga asoslanadi.

100. Muddatli bitimlar deb taraflarning huquq va majburiyatlarning vujudga kelish yoki bekor bo'lish vaqti ko'rsatilgan bitimlarga aytiladi.

101. Shartli bitim deb, taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishiga aytiladi.

102. Forvard bitimlar – real tovarni yetkazib berish muddati kechiktirilgan holdagi oldi-sotdi bitimlaridir. «Forvard» so'zi inglizcha Forward transaction so'zidan olingan.

103. Fyuchers bitimlari – tovarlarga doir standart kontraktlarning oldi-sotdi bitimlaridir.

104. Opsion bitimlar (lotincha optio – tanlash degan ma'noni anglatadi) tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish kontraktlarini belgilangan narx bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari hisoblanadi.

105. Vakillik deb, bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan yuridik harakatlarni amalga oshirishiga aytiladi.

106. Vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi.

107. Ishonchnoma deb, bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi.

108. Maxsus ishonchnoma faqat bir doirada cheklanmagan bitimlarni tuzish yoki yuridik harakatlarni sodir etish imkonini beradi.

109. Qonuniy muddatlar – huquq normalarida belgilangan muddatlardir.

110. Shartnomaviy muddatlar – FKning 357-moddasida ko'rsatilgan bitimlar bilan belgilanadigan shartnomali muddatlarning bir turi hisoblanadi.

111. Sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar – biror-bir huquq yoki majburiyatlarni olish, o'zgartirish yoxud bekor qilish to'g'risida tayinlanadi.

112. Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlarning o'tishi natijasida fuqarolik huquqlari vujudga keladi.

113. Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'tishining boshlanishi yoki o'tib ketishi fuqarolik huquq va burchlarining o'zgarishiga olib keladi.

114. Huquqni bekor qiluvchi muddatlarning ro'y berishi fuqarolik huquq va majburiyatlarning bekor bo'lishiga olib keladi.

115. Imperativ muddatlar qonunda aniq belgilanib, taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi.

116. Dispozitiv muddatlar qonunda belgilangan bo'lsa-da, taraflar kelishuvga muvofiq mavjud vaziyat taqozosidan kelib chiqib, qisqartirish yoki uzaytirish huquqiga ega bo'ladilar.

117. Mutlaq aniq muddatlar aniq paytni yoki yuridik oqibat bilan bog'liq vaqt oralig'ini ifodalaydi.

118. Qisman aniq muddatlar aniq davr yoki vaqt oralig'i bilan bog'liq bo'lsa-da, ular o'zlarining belgilanishi holatidan kelib chiqib mutlaq aniq muddatlarga qaraganda kamroq aniqlikga ega bo'ladilar.

119. Noaniq muddatlar qonun yoki shartnomada biror-bir vaqt belgilanmagan bo'lsa-da, lekin shu munosabatda vaqt chegarasi mavjudligi bilan ifodalanadi.

120. Umumiy muddatlar barcha subyektiv fuqarolik huquqlariga va deyarli bir xildagi holatlarga taalluqli bo'ladi.

121. Maxsus muddatlar umumiy qoidalardan alohida belgilanadi va faqatgina qonunda to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan hollarda amal qiladi.

122. Fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar shaxsga tegishli bo'lgan huquqning qancha vaqtgacha mavjud bo'lish paytini

belgilaydi. Bu muddatning o'tishi shaxsning huquqini bekor bo'lishi bilan belgilanadi.

123. Cheklovchi muddatlar ham huquqning amal qilish vaqtini belgilovchi muddatlar kabi huquq subyektiga qat'iyy belgilangan vaqt mobaynida o'z huquqlarini amalga oshirish imkonini beradi va subyektiv huquq harakatini muddatidan oldin tugashini ifodalashi mumkin.

124. Da'vo muddatlari buzilgan huquqning himoya qilinishi uchun qonun bilan belgilangan muddatlardir.

125. E'tiroz bildirish muddatlari shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar qarzdor tomonidan butunlay bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda tashkilotlarning bir-birlariga talablarini bildirish uchun belgilangan muddatlardir.

126. Kafolat muddatlari. Bu muddatlar davomida sotib olingan yoki buyurtma qilingan ashyoda yoxud bajarilgan ishda kamchiliklar topilgan taqdirda, oluvchi yoki buyurtmachi mazkur nuqsonlarning tekinga yo'qotilishini yoki ashyoning almashtirilishini yoxud qaytarib olinib, buning uchun to'langan pulning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

127. Yaroqlilik muddati tovarning belgilangan vaqt oralig'i mobaynida iste'mol uchun xavfsiz bo'lishligini ifodalaydi. Bu muddat xuddi kafolat muddati singari iste'molchilar huquqlarini himoya qilishda muhim o'rin egallaydi, lekin u faqat tovarlar uchun belgilanadi.

128. Xizmat muddati ayrim turdagi tovarlarning texnik holati bilan bog'liqdir. Bu muddat, odatda, uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarga nisbatan tatbiq etiladi. Yaroqlilik muddatidan farqli ravishda xizmat muddati ishlab chiqaruvchining o'zi yoki taraflar kelishuvi bilan belgilanadi.

129. Saqlash muddati biror-bir tovarni kelishuvga asosan saqlovchi egaligida turish vaqtiga aytiladi.

130. Da'vo muddati deb, shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'ladigan muddatga aytiladi.

131. Umumiy da'vo muddati -- huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning barchasi uchun uch yil qilib belgilangan.

132. Umumiy da'vo muddati – qonun hujjatlarida oldindan belgilab qo'yilgan va alohida tartibni nazarda tutuvchi muddatlar qo'llanilmaydigan tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga nisbatan tatbiq etiladigan vaqt davri tushuniladi.

133. Maxsus da'vo muddati – bu muddat umumiy da'vo muddatidan farqli ravishda uch yil emas, balki bu muddatdan ko'p yoki kam belgilanishi mumkin. Maxsus da'vo muddatlari qonun hujjatlarida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan talablarga nisbatan qo'llaniladi.

134. Da'vo muddatining o'ta boshlashi – shaxs o'zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlanadi.

135. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, da'vo qilish uchun obyektiv – xalaqit beradigan holatlarning sodir bo'lishi bilan belgilanadi.

136. Da'vo muddati o'tishining uzilishi belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan ta'minlanadi.

137. Da'vo muddatining tiklanishi. Agar sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu holda o'tkazilgan da'vo muddati tiklanadi.

138. Mulkiy munosabatlar – jamiyatdagi boyliklarni o'zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir.

139. Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir.

140. Obyektiv ma'nodagi mulk huquqi deganda, tabiat ashyolarini ijtimoiy o'zlashtirishning mavjud zaxiralarini, usullarini belgilash, tartibga solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko'zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig'indisi nazarda tutiladi.

141. Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi deb, ayrim shaxslar, ya'ni huquq subyektlarining (davlat, yuridik shaxslar va fuqarolarning) obyektiv huquq normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi.

142. Mulk huquqining mazmunini mulkni o'z xohishiga ko'ra va o'z manfaatini ko'zlab egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek mulk huquqini har qanday buzilishlardan bartaraf etishni talab qilish huquqi tashkil etadi.

143. Mulkni egallash huquqi mulkni qo'lda yoki unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turishdir.

144. Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma'noda foyda ko'rishdir.

145. Mulkni tasarruf etish huquqi – mulkning yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo'ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir.

146. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi, ya'ni muayyan huquqiy hujjat, shaxsga bog'liq bo'lmagan voqea va hodisalar orqali mulkka bo'lgan huquq vujudga keladi, o'zgaradi va bekor bo'ladi.

147. Natsionalizatsiya – fuqarolarga hamda yuridik shaxslarga qarashli natsionalizatsiya qilinayotgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqini haq to'lash asosida qonun hujjatlariga muvofiq davlat ixtiyoriga o'tkazishdan iborat.

148. Rekvizitsiya – tabiiy ofatlar, avariyalar, epidemiyalar, epizootiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tusdagi boshqa vaziyatlarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq, mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishidan iborat.

149. Musodara – qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning qaroriga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishi hisoblanadi.

150. Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir.

151. Xususiy mulk huquqining obyektlari qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk bo'lishi mumkin.

152. Ommaviy mulk – moddiy ne'matlarga nisbatan xalq manfaatlari yo'lida davlat organlarining qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan asoslar va shartlardagi munosabatidir.

153. O'zbekiston Respublikasi mulki. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk respublika mulki bo'lishi mumkin.

154. Munisipal mulk. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki munitsipal mulk sanaladi.

155. Davlat tasarrufidan chiqarish deyilganda, davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa ijara korxonalariga, aksiyadorlik jamiyatlariga, davlatga qarashli bo'lmagan boshqa korxonalar, tashkilotlarga aylantirilishi tushuniladi.

156. Xususiylashtirish deyilganda esa, fuqarolar va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarni davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyalarini davlatdan sotib olishi tushuniladi.

Bu ikki tushuncha o'rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, davlat tasarrufidan chiqarilganda mulk huquqining ma'lum bir qismi davlat qo'lida saqlanib qoladi, xususiylashtirilganda esa mulk huquqi to'liq xususiy shaxslarga o'tadi.

157. Ashyoviy huquqlar – chegaralangan xarakter va tarkibga ega bo'lishi, mulkiy huquqlardan kelib chiqib, unga bog'liq bo'lishi, mutlaq tartibda himoya qilinishi kabi xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

158. Xo'jalik yuritish huquqi asosida ixtiyorida mol-mulk bo'lgan davlat unitar korxonasi bu mol-mulkka FKda belgilanadigan doirada egalik qiladi, foydalanadi va uni tasarruf etadi.

159. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga egalik qilish huquqi – ashyoviy huquqning bir turi bo'lib, fuqaroning belgilangan o'lchamdagi va qonunda nazarda tutilgan hollarda ehtiyojlarni qondirish maqsadida yer uchastkasiga nisbatan bevosita egalik qilish huquqidir.

160. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi qonunan yuridik shaxslarga beriladigan ashyoviy huquqlarning alohida turi sifatida ko'rinadi.

161. Umumiy mulk huquqi deb, ikki yoki undan ortiq shaxslarning (sheriklar, egalarning) muayyan mol-mulk (obyektlar)ga nisbatan egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq mulkiy huquqlariga aytiladi.

162. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni fuqarolik-huquqiy himoya qilish deganda – bu huquqlarga qarshi qilingan buzilishlarni bartaraf etish, mulkdorning mulkiy manfaatlarini tiklash va himoya qilishga qaratilgan fuqarolik qonunchiligida belgilangan vositalar yig'indisi tushuniladi.

1. Mulk huquqini ashyoviy huquqlar bilan himoya qilish. Bu usul mulk huquqini mutlaq subyektiv huquq sifatida himoyalab hech qanday aniq majburiyatga bog'liq bo'lmagan holatda mulkdorning o'ziga tegishli bo'lgan ashyoga egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqini tiklash yoki bu huquqlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan holatlarni bartaraf etish tushuniladi.

2. Majburiyat-huquqiy usullar bilan himoya qilish. Bu usullarga mulkdorga yetkazilgan zararni qoplash, asossiz orttirilgan mol-mulkni qaytarish, shartnoma bo'yicha olingan ashyoni, agar shartnoma bo'yicha ashyo ma'lum muddatga foydalanishga berilgan bo'lsa qaytarish kabi mulk huquqini himoyatovchi usullar misol bo'ladi.

3. Fuqarolik huquqining turli institutlari bilan himoya qilish. Bu guruhga mulk huquqini fuqarolik-huquqiy himoya qilishning shunday usullari kiradiki, ular ashyoviy huquq va majburiyat-huquqiy munosabatlarga aloqador bo'lmasdan, fuqarolik huquqining turli institutlaridan kelib chiqadi.

4. Mulk huquqining bekor bo'lishini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda himoya qilish. Mazkur maxsus usul bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy usullarga, bevosita mulk huquqi bekor bo'lishi oqibatida yuzaga keladigan huquq buzilishlarini fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlar orqali himoyalash usullari kiradi.

163. Vindikatsion da'vo deganda, qonuniy eganing noqonuniy egadan mulkni natura holida qaytarib berish to'g'risidagi noshartnomaviy talabi tushuniladi.

164. Negator da'vo deyilganda, ashyoga egalik qiluvchi mulkdorning uchinchi shaxslardan mulkni egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqini

amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi holatlarni bartaraf etish haqidagi noshartnomaviy talab tushuniladi.

165. Fuqarolik huquqida majburiyat deb, shunday fuqarolik-huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi; kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

166. Majburiyat subyektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir.

Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab etishga haqli bo'lgan taraf — ***kreditor*** deb ataladi.

Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan taraf esa ***qarzdor*** deb ataladi.

167. Majburiyat huquqi — mulk topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish yoki pul to'lash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik-huquqiy normalar yig'indisidir.

168. Kreditorning almashinishi deb, majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi.

169. Sessiya deb fuqarolik huquq nazariyasida kreditorning o'zgarishiga aytiladi.

170. Sedent deb, majburiyat munosabatlarida ishtirok etuvchi sobiq kreditorga aytiladi.

171. Qaytarma (regress) majburiyat deb, bir taraf ikkinchi taraf uchun uchinchi shaxs oldida bajargan majburiyatni qaytarish to'g'risida talab qila olish huquqiga aytiladi.

172. Majburiyatlarni bajarish deb, qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq, muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanish tushuniladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish tamoyili deganda, majburiyatlar qo'yilgan talablarga to'liq javob beradigan darajada, bekamu ko'st va belgilangan muddatda bajarilishi nazarda tutiladi.

173. Majburiyatlar kelishilgan va taraflar uchun maqbul usulda bajarilish tamoyilidir. Majburiyatni bajarish usuli, agar bu usul majburiyatning mohiyati anglashilmasa va qonun bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, shartnomada ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Majburiyatlarning aniq bajarilishi tamoyili — shartnomada ko'rsatilgan harakatning aynan o'zi bajarilishining, topshirilishi lozim bo'lgan narsaning (mahsulotning) asl holatida topshirilishini bildiradi.

Moddiy narsalar (ashyolar, pullar), ishlar va xizmatlar, shuningdek, ijodiy mehnat natijalari (yaratilgan asarlar), umuman, nimaning barpo etilishi yoki topshirilishi to'g'risida majburiyat belgilansa, u bajarish predmeti bo'ladi.

Muqobil va fakultativ majburiyatlar. Qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini qilishga majbur bo'lishi muqobil majburiyat hisoblanadi.

Fakultativ majburiyat deb, asosan, qarzdor muayyan bir harakatni qilishga majbur bo'lib, shu bilan birga mazkur majburiyatda nazarda tutilgan harakat o'rniga boshqa bir harakatni qilish huquqini o'zida saqlab qolishga aytiladi.

174. Majburiyatni bajarish muddati qonun bilan yoki taraflarning o'zaro kelishuvi bilan yoxud sud qarori bilan belgilanishi mumkin.

175. Umumiy muddat – barcha majburiyatning butunlay bajarilishi muddati bo'lsa, juz'iy muddat – majburiyatning qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan qismlarga bo'linib, qisman bajarilishidir.

176. Maxsus muddatlar biror-bir qo'shimcha, maxsus harakatlarni bajarish, chunonchi, qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda zarur hujjatlarni topshirish, mahsulotda bo'lgan kamchiliklar to'g'risida dalolatnomalar tuzish uchun belgilangan muddatlardir.

177. Majburiyatning bajarilishini ta'minlash deb qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan choralarga aytiladi.

178. Neustoyka qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasidir. Neustoyka jarima va penya shaklida bo'ladi.

179. Garov deb bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni, majburiyatlarni ta'minlash uchun berishiga aytiladi.

180. Zakalat. Garovga qo'yiladigan mulk garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga o'tkazilganda garov zakalat deb hisoblanadi.

181. Ipoteka. Ko'chmas mulklar garovi ipoteka deb nomlanadi.

182. Mulkiy huquqlar garovi. Garovga qo'yuvchiga tegishli egalik qilish va foydalanish huquqlari, shu jumladan, ijarachining huquqlari, majburiyatlaridan kelib chiquvchi boshqa huquqlar (talablar) va o'zga mulkiy huquqlar garov narsasi bo'lishi mumkin.

183. Kafillik – majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning alohida turi bo'lib, u kafillik to'g'risidagi shartnomadan vujudga keladi.

184. Kafillik shartnomasiga asosan, bir taraf kafil, boshqa shaxs o'z majburiyatlarini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga oladi.

185. Kafolatga binoan bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (prinsipal)ning iltimosiga ko'ra, kafil o'z zimmasiga

olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefisiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipalga yozma majburiyat beradi.

186. Majburiyatning bekor bo'lishi deganda, vujudga kelgan yuridik fakt tufayli majburiyat ishtirokchilari huquq va burchlarining bekor bo'lishi tushuniladi.

187. Shartnoma deb, ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o'zaro kelishuvga aytiladi.

188. Shartnomalar muayyan muqobil ijroning mavjudligiga ko'ra *haq baravariga* va *tekinga* tuziladigan shartnomalarga bo'linadi.

Haq baravariga tuziladigan shartnomalar bir taraf topshirgan mulki, qilgan xizmati evaziga pul yoki mulk bilan haq oladi.

189. Konsensual shartnomalar huquq va majburiyatlar taraflarning kelishuvlari asosida qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirganlari zahoti tuzilgan hisoblanadi. «Konsensual» so'zi lotincha «konsensus» so'zidan olingan bo'lib, «kelishuv» ma'nosini bildiradi.

190. Real shartnomalar bo'yicha huquq va majburiyatlar taraflar o'zaro kelishgan va shartnoma narsasi ashyo yoki pul topshirilgan paytdan vujudga keladi.

191. Qo'shilish shartnomasi deb, shartlarini taraflardan biri formulalar yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo'shilish yo'li bilan qabul qilishi mumkin bo'lgan shartnomaga aytiladi.

192. Dastlabki shartnoma bo'yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish haqida dastlabki shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar.

193. Xo'jalik shartnomasi deb, taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.

194. Shartnomaning shakli deganda – uning ifoda etish usuli tushuniladi. Shartnomalar og'zaki va yozma shaklda tuziladi.

FUQAROLIK HUQUQI CHIZMALARDA

FUQAROLIK HUQUQINING PREDMETI
Mulkiy munosabatlar
Shaxsiy nomulkiy munosabatlar
Tashkiliy munosabatlar

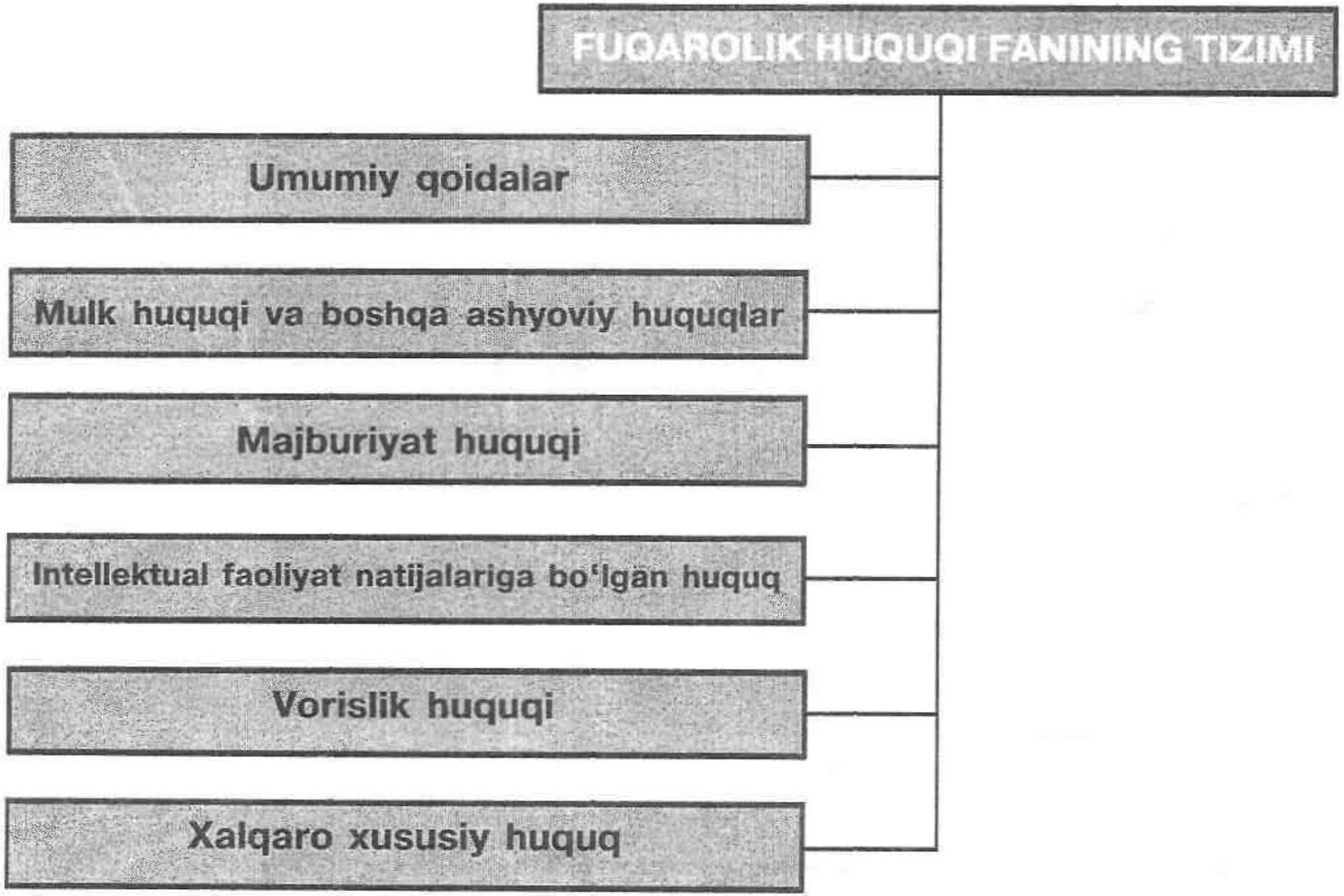
FUQAROLIK HUQUQI FANINING TIZIMI
Umumiy qoidalar
Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar
Majburiyat huquqi
Intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquq
Vorislik huquqi
Xalqaro xususiy huquq

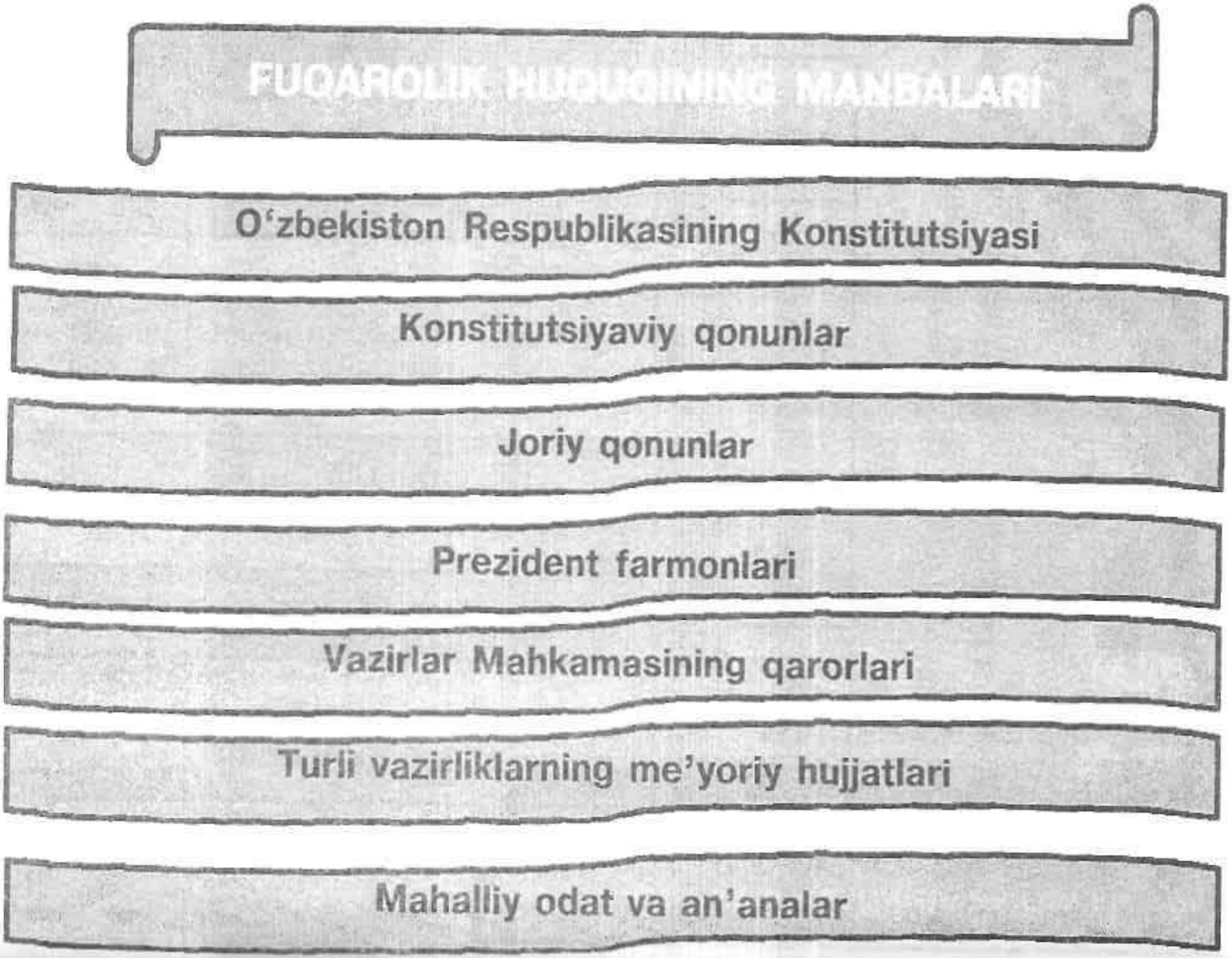
FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI
O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi
Konstitutsiyaviy qonunlar
Joriy qonunlar
Prezident farmonlari
Vazirlar Mahkamasining qarorlari
Turli vazirliklarning me’yoriy hujjatlari
Mahalliy odat va an’analar

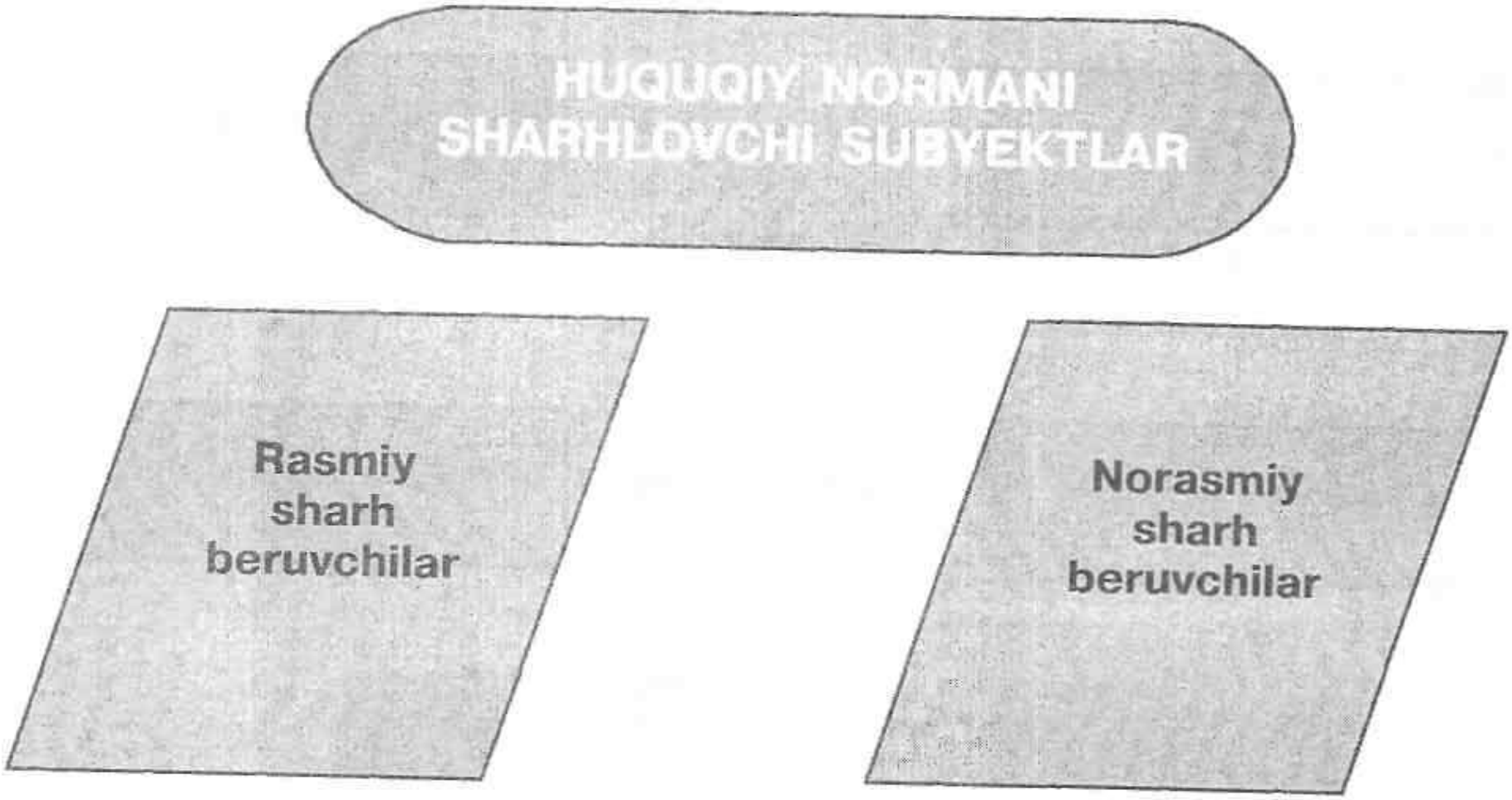
HUQUQIY NORMANI
SHARHLOVCHI SUBYEKTLAR
Rasmiy
sharh
beruvchilar
Norasmiy
sharh
beruvchilar

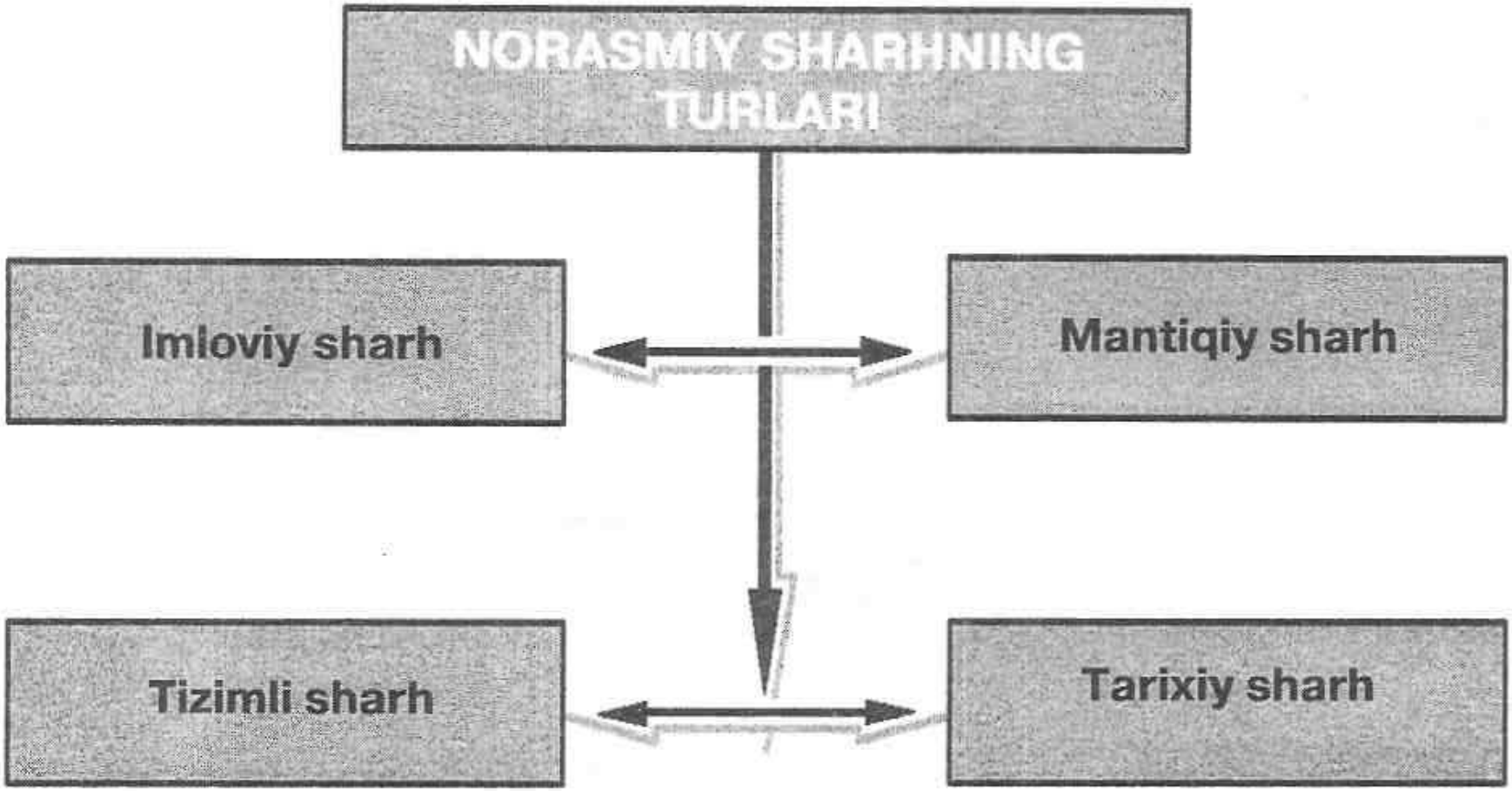
NORASMIY SHARHNING TURLARI
Imloviy sharh
Mantiqiy sharh
Tizimli sharh
Tarixiy sharh

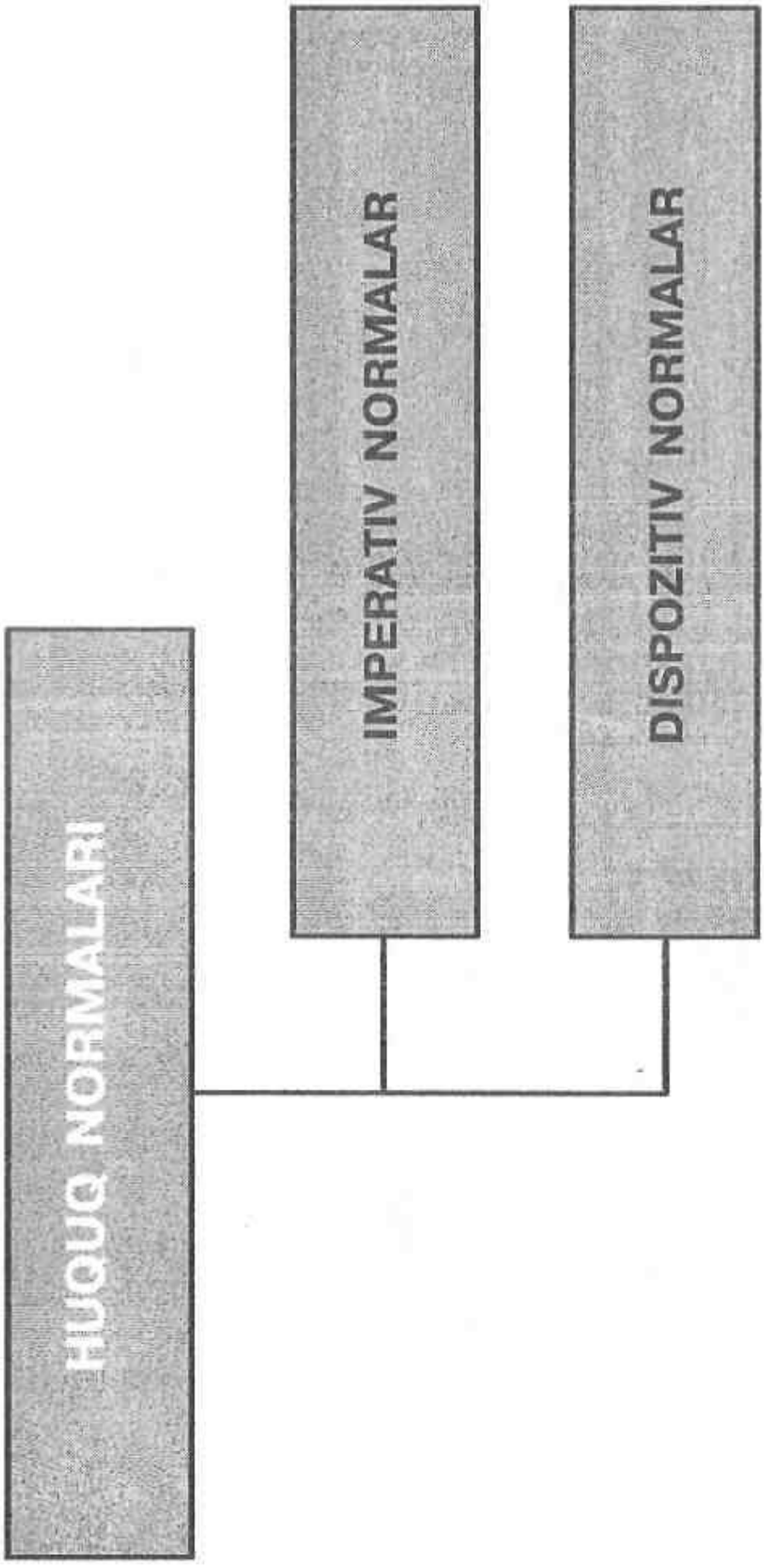
HUQUQ NORMALARI
IMPERATIV NORMALAR
DISPOZITIV NORMALAR

FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABATLAR
Huquqiy munosabat subyektlari
Huquqiy munosabat obyektlari
Huquqiy munosabat mazmuni

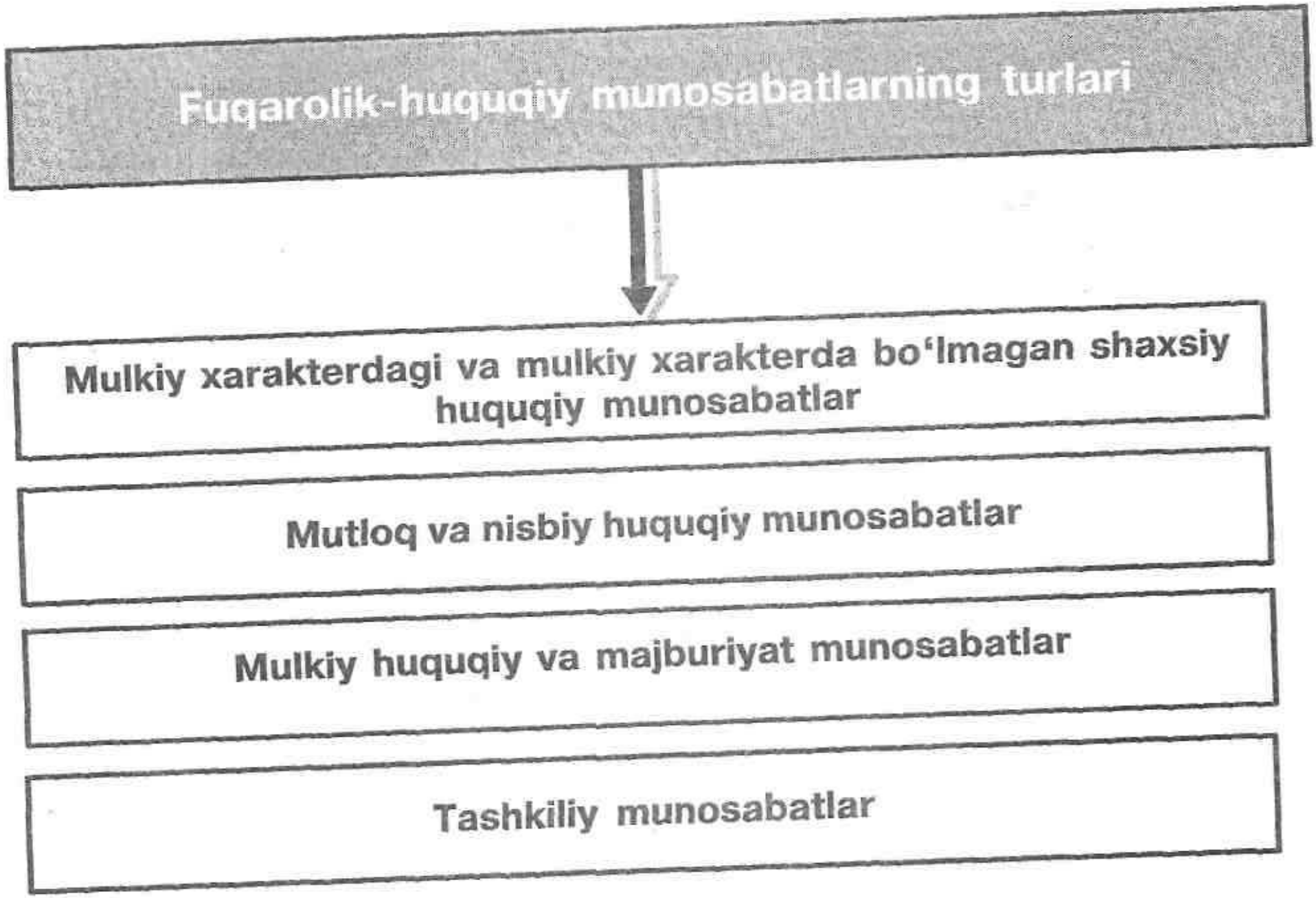
Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari
Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar
Mutloq va nisbiy huquqiy munosabatlar
Mulkiy huquqiy va majburiyat munosabatlar
Tashkiliy munosabatlar

YURIDIK SHAXS BELGILARI
Tashkiliy birlik
Mulkiy mustaqillik
Mustaqil mulkiy javobgarlik
Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga keladi:
Ruxsat olish usuli;
Murojaat qilish usuli;
Buyruq orqali;

YURIDIK SHAXSLARNI QAYTA TASHKIL ETISH
QO'SHIB OLISH
AJRATIB CHIQISH
O'ZGARTIRISH
BO'LISH QO'SHIB
YUBORISH

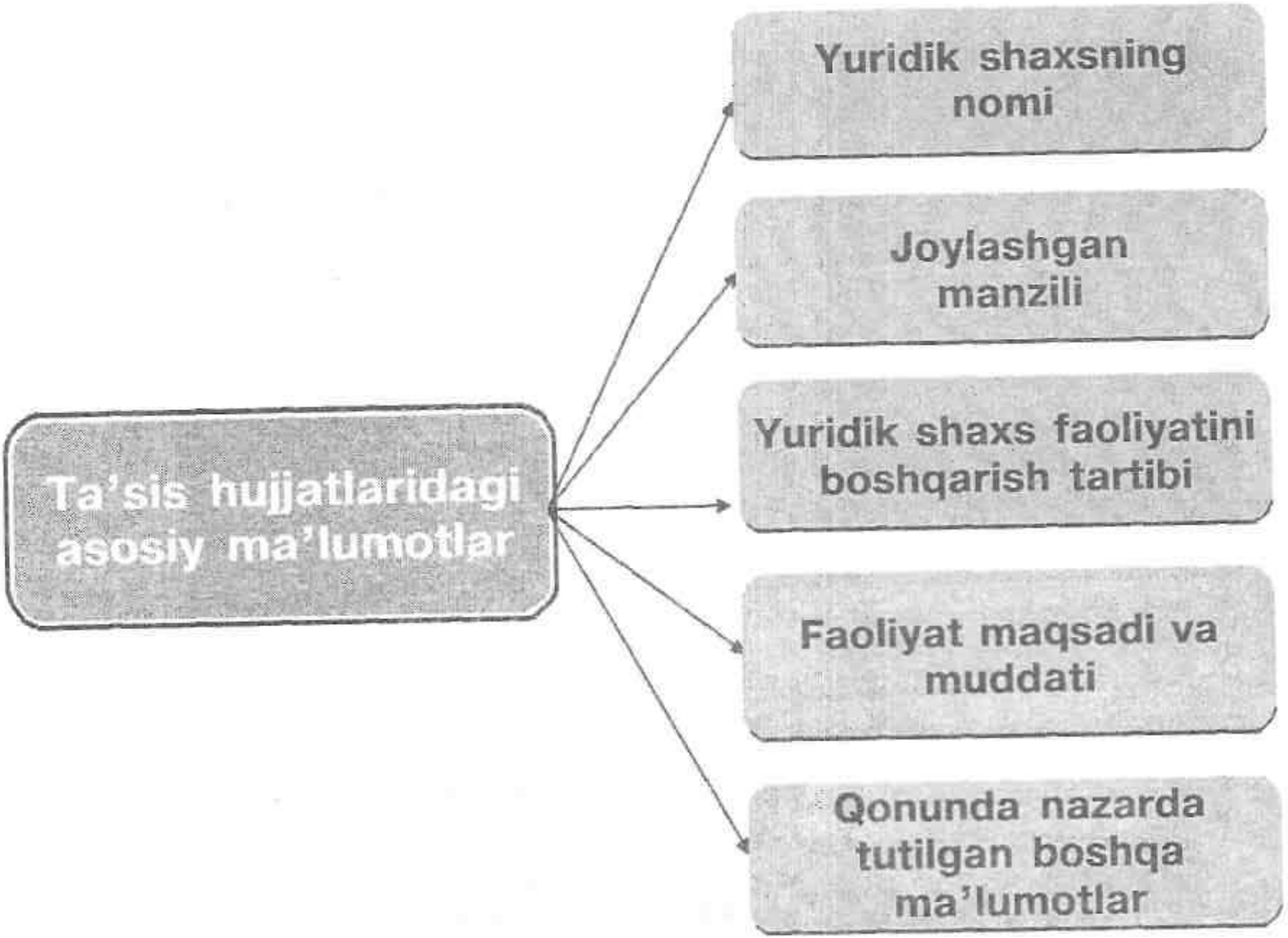
Ta'sis hujjatlaridagi asosiy ma'lumotlar
Yuridik shaxsning nomi
Joylashgan manzili
Yuridik shaxs faoliyatini boshqarish tartibi
Faoliyat maqsadi va muddati
Qonunda nazarda tutilgan boshqa ma'lumotlar

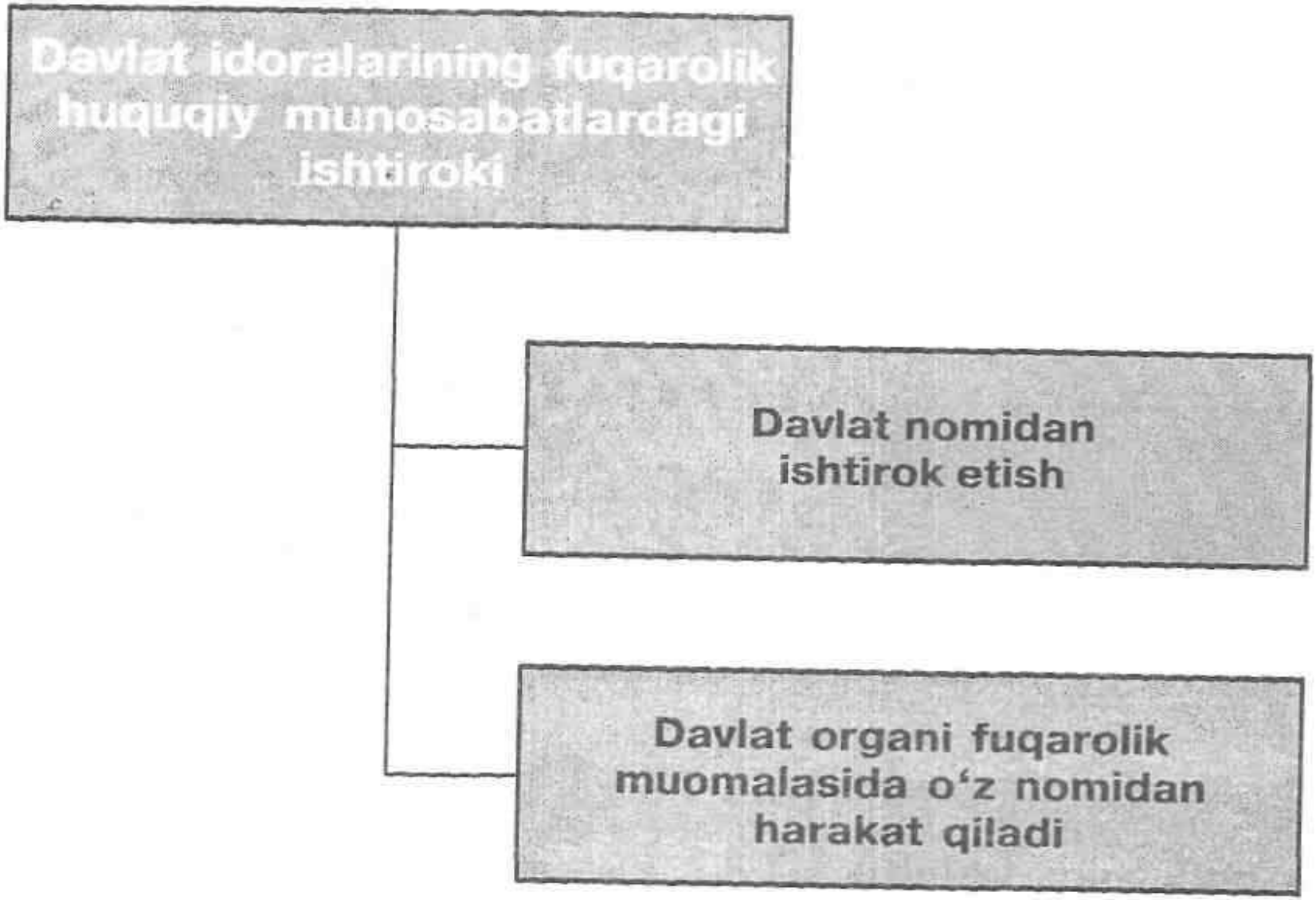
Davlat idoralarining fuqarolik huquqiy munosabatlardagi ishtiroki
Davlat nomidan ishtirok etish
Davlat organi fuqarolik muomalasida o‘z nomidan harakat qiladi

FUQAROLIK HUQUQINING OBYEKTLARI
ASHYOLAR
MOL-MULKLAR
PULLAR VA QIMMATLI QOG'OZLAR
ISHLAR VA XIZMATLAR
INTELLEKTUAL FAOLIYAT NATIJALARI
SHAXSIY NOMULKIY HUQUQLAR

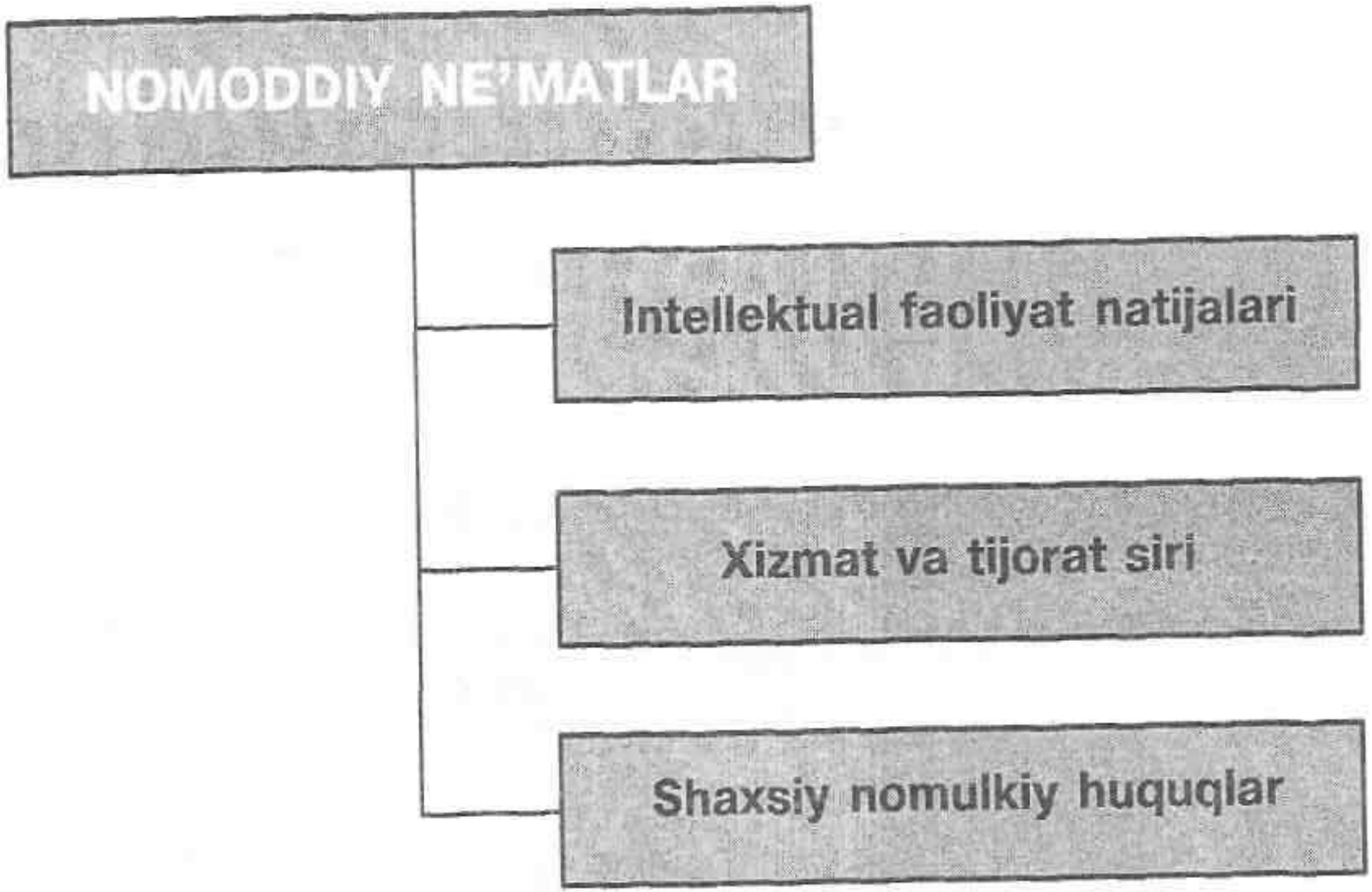
NOMODDIY NE'MATLAR
Intellektual faoliyat natijalari
Xizmat va tijorat siri
Shaxsiy nomulkiy huquqlar

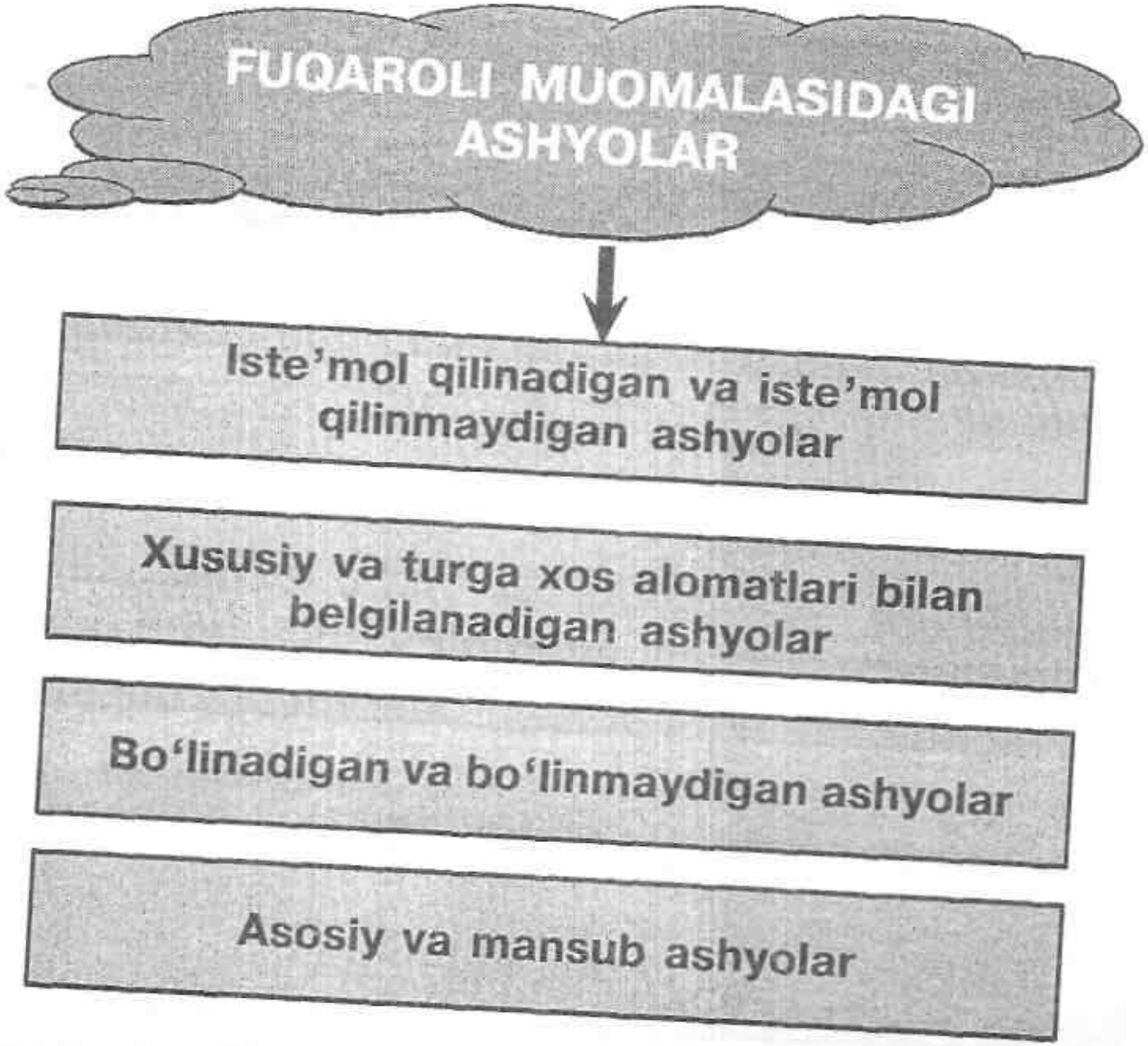
FUQAROLI MUOMALASIDAGI ASHYOLAR
Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar
Xususiy va turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar
Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar
Asosiy va mansub ashyolar

Huquqiy belgilarga ko'ra bitimlar
Bir tomonlama
Ikki tomonlama
Ko'p tomonlama

Muqobil insonning bo'lish yoki bo'lmasligiga ko'ra
HAQ BARAVARIGA KO'RA TUZILADIGAN BITIMLAR
TEKINGA TUZILADIGAN BITIMLAR

IJRO ETILISHIGA
KO'RA
Konsensual bitimlar
Real bitimlar

BITIMLARDA MUDDATLAR
Ma'lum kun, oy, yil bilan
Ma'lum vaqtning o'tishi bilan
Ma'lum bir voqea yuz berishi bilan belgilanadi

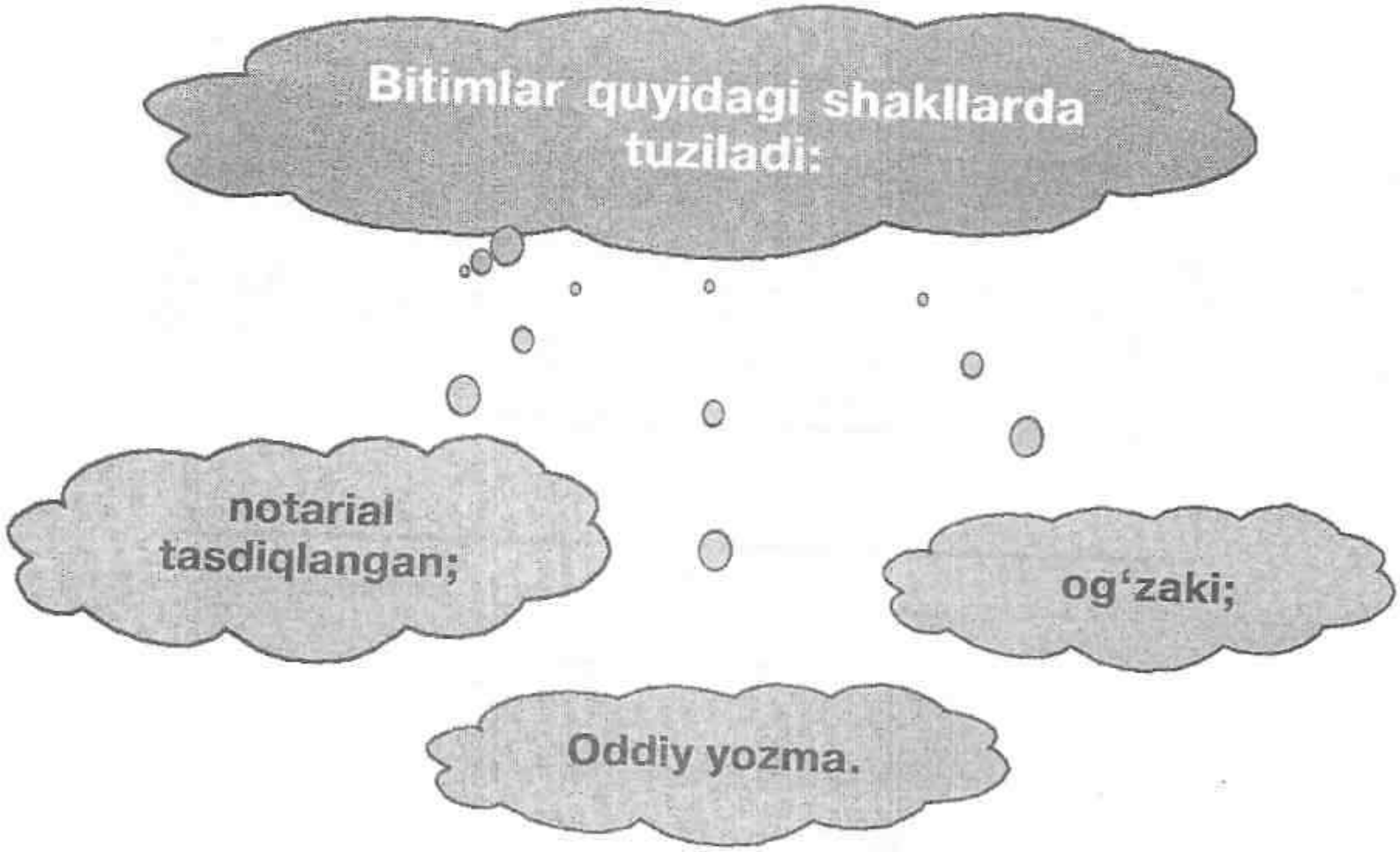
Bitimlar quyidagi shakllarda tuziladi:
notarial tasdiqlangan;
og‘zaki;
Oddiy yozma.

BIRJA BITIMLARI
Forvard bitimlari
Opsion bitimlar
Mavjud tovarlarning oldi-sotdi bitimlari
Fyuchers bitimlari

VAKILLIK
VAKOLAT BERUVCHI A
VAKIL B
UCHINCHI SHAXS V

A⟺ B – V **A** va **B** roziligi bilan

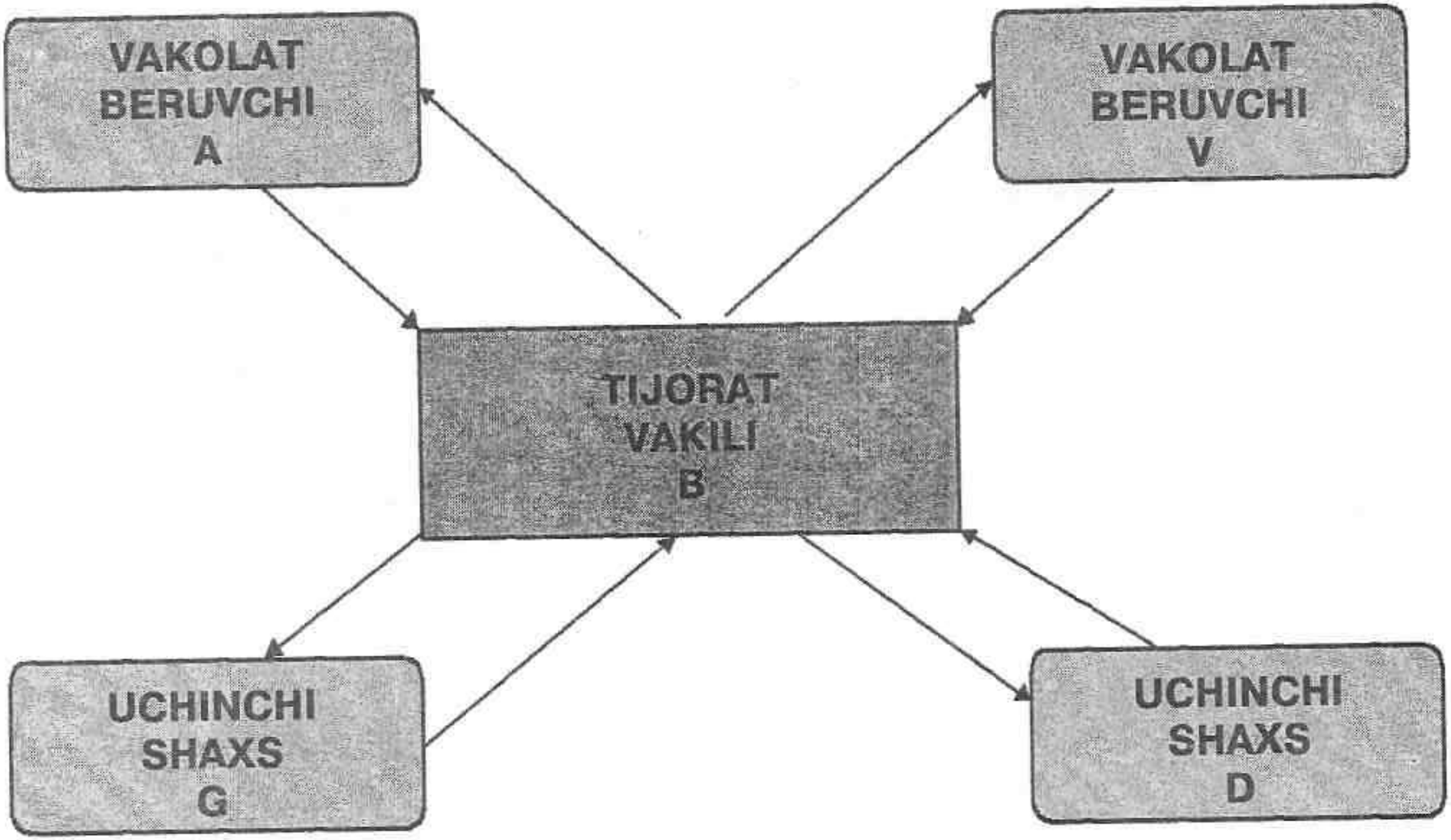

VAKILLIK
TURLARI
IXTIYORIY
MAJBURIY

MAJBURIY
Qonun asosida
(O'z Res. FK ning
131-m.)
Sud qarori yoki vakil
qilingan davlat
organining hujjati
asosida

IXTIYORIY
Tijorat vakilligi (O'zR FKning 133 m.)
Ishonchnoma asosida (O'zR FKning 134-144 m.)
Shartnoma (topshiriq shartnomasi)

ISHONCHNOMA TURLARI

Umumiy – har xil yuridik harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan vakolat ko'zda tutiladi.

Maxsus – bir turdagi yuridik harakatlarni amalga oshirishga beriladi.

Bir marotabalik – qat'iyy belgilangan yuridik harakatlarni amalga oshirish uchun

ISHONCHNOMA SHAKLLARI
Oddiy yozma shakl (O'zR FKning 135- m,- 1-q.)
Notarial tasdiqlangan (O'zR FKning 135- m,- 2-q.)

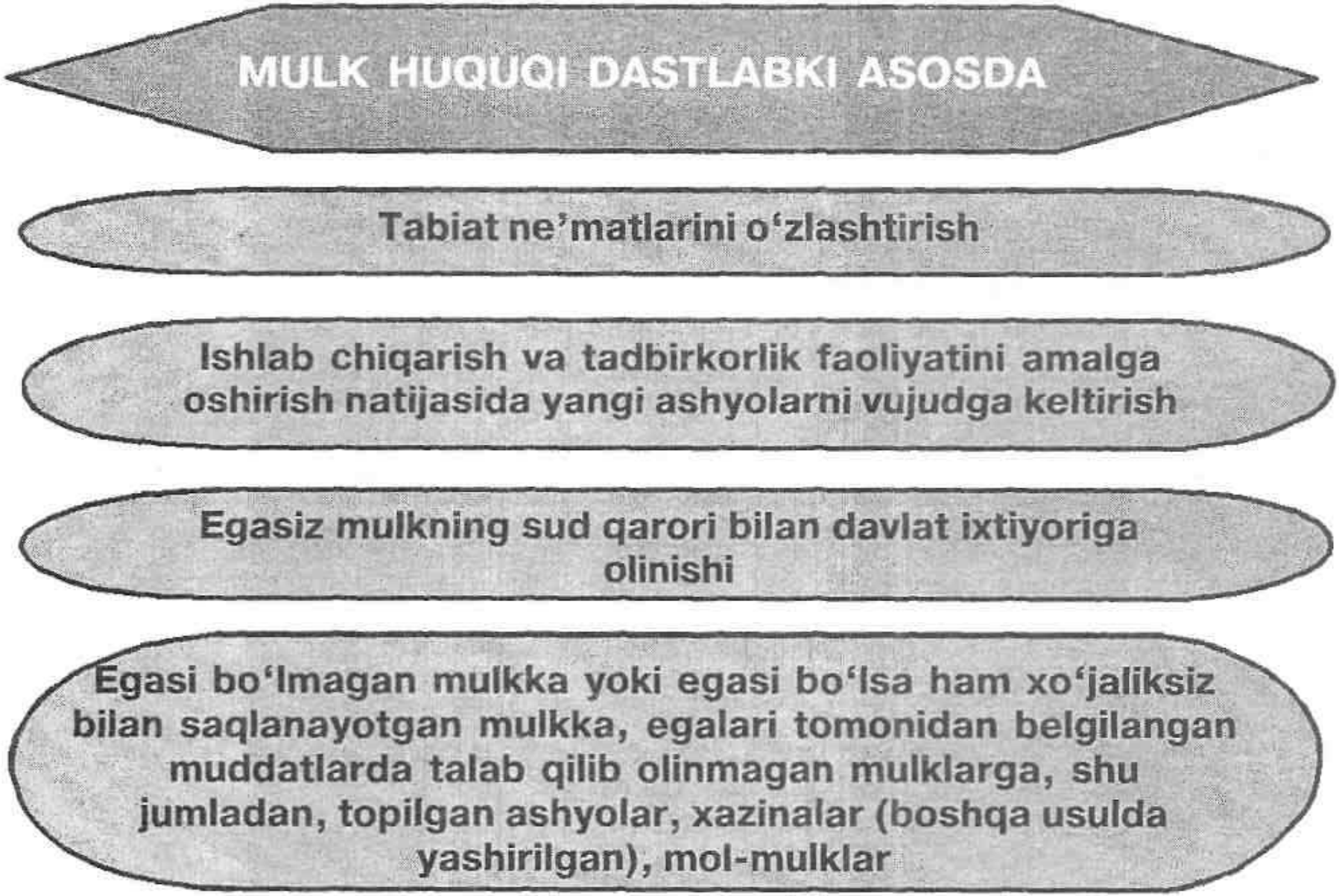
MULK HUQUQI DASTLABKI ASOSDA
Tabiat ne'matlarini o'zlashtirish
Ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish
Egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi
Egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jaliksiz bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan, topilgan ashyolar, xazinalar (boshqa usulda yashirilgan), mol-mulklar

- oldi-sotdi;
- hadya;
- ayirboshlash;
- qarz shartnomalari;
- qonun va vasiyat bo‘yicha meros olish;
- davlat mulkini xususiylashtirish orqali.

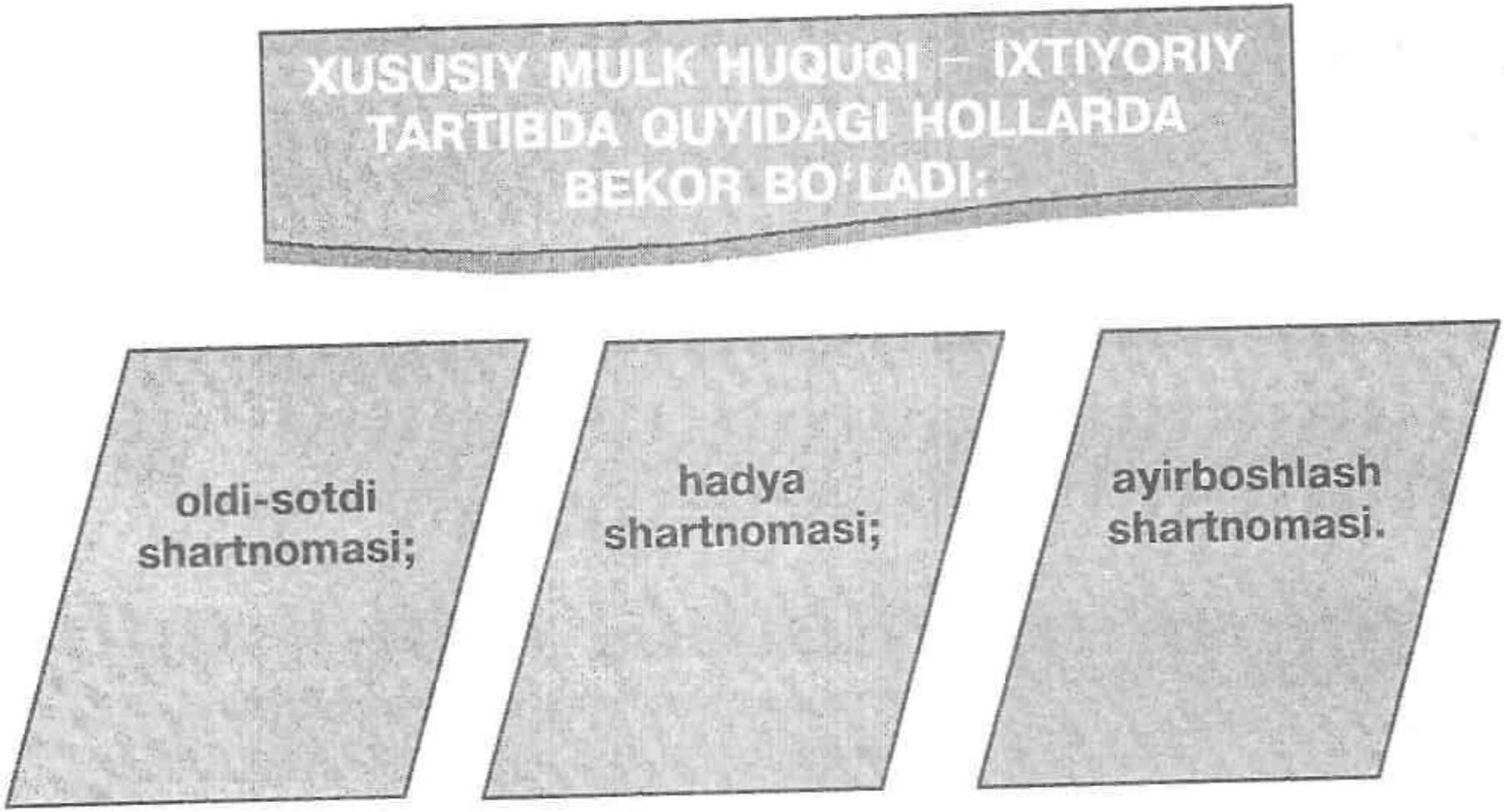
XUSUSIY MULK HUQUQI – IXTIYORIY TARTIBDA QUYIDAGI HOLLARDA BEKOR BO'LADI:
oldi-sotdi shartnomasi;
hadya shartnomasi;
ayirboshlash shartnomasi.

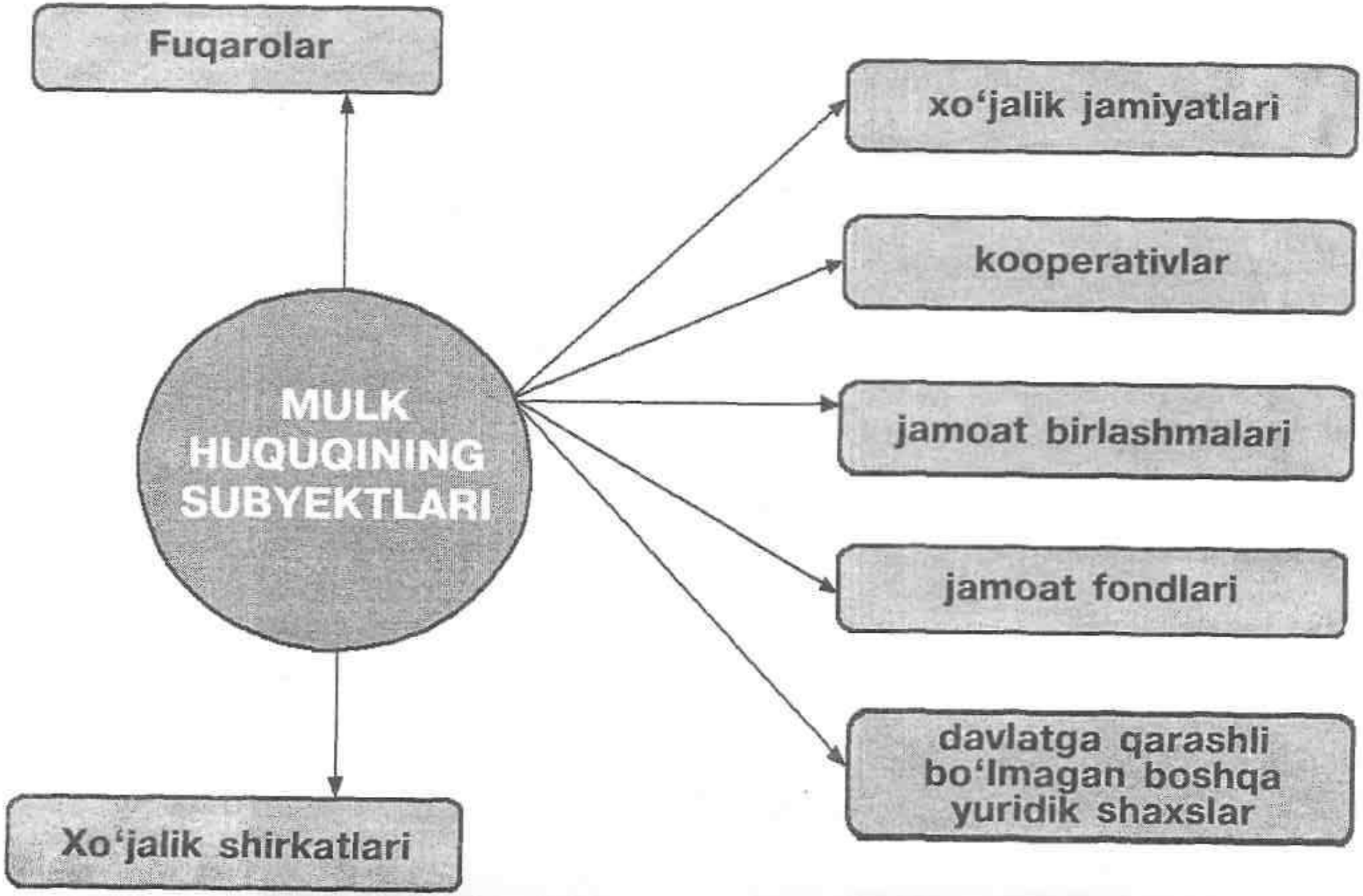
Fuqarolar
MULK HUQUQINING SUBYEKTLARI
Xo'jalik shirkatlari
xo'jalik jamiyatlari
kooperativlar
jamoat birlashmalari
jamoat fondlari
davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslar

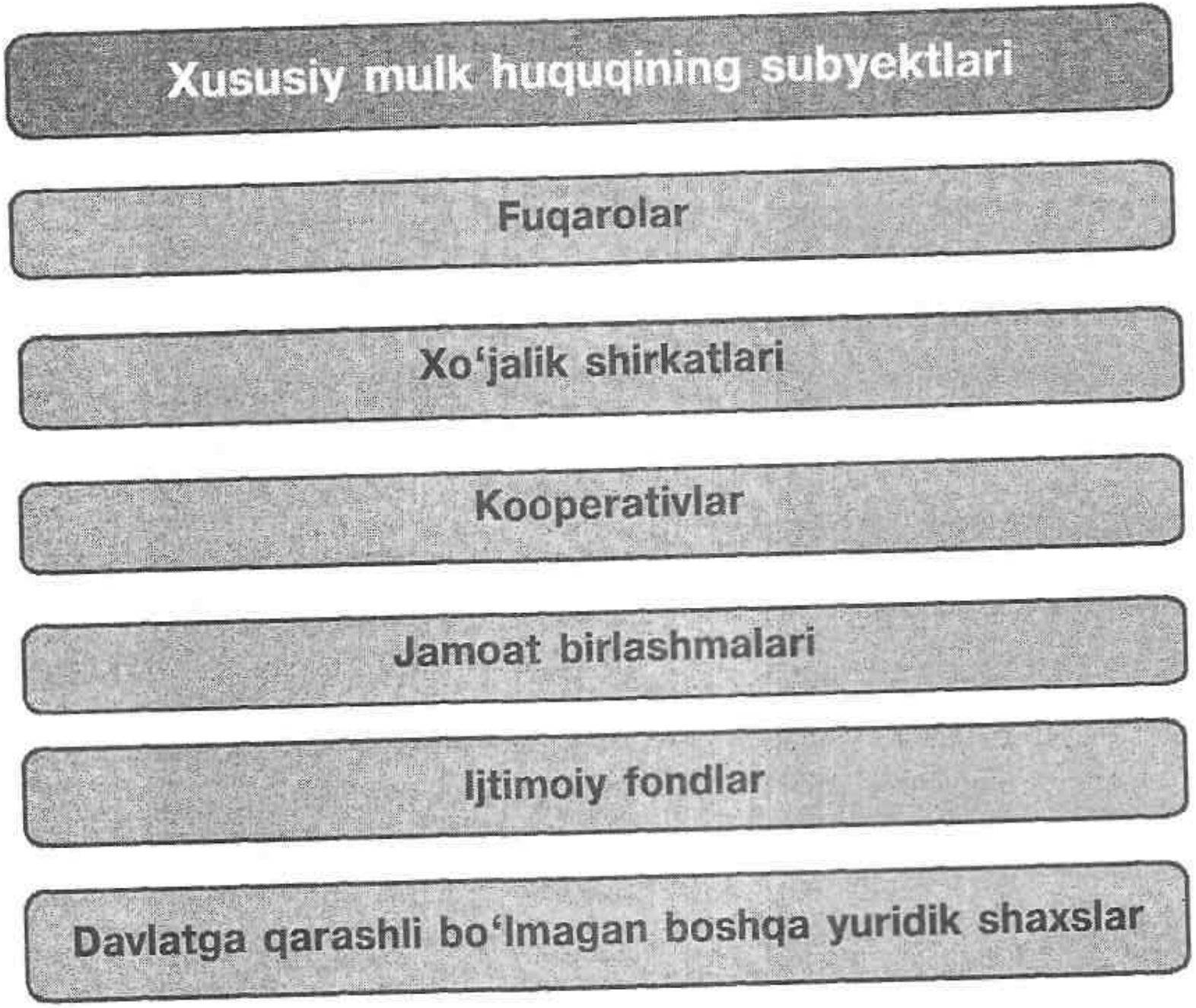
Xususiy mulk huquqining subyektlari
Fuqarolar
Xo‘jalik shirkatlari
Kooperativlar
Jamoat birlashmalari
Ijtimoiy fondlar
Davlatga qarashli bo‘lmagan boshqa yuridik shaxslar

BELGILANGAN VAQT
DAVRI
O‘tishi bilan yuridik oqibat
kelib chiqadi
Subyektiv huquqlar amalga
oshiriladigan vaqt

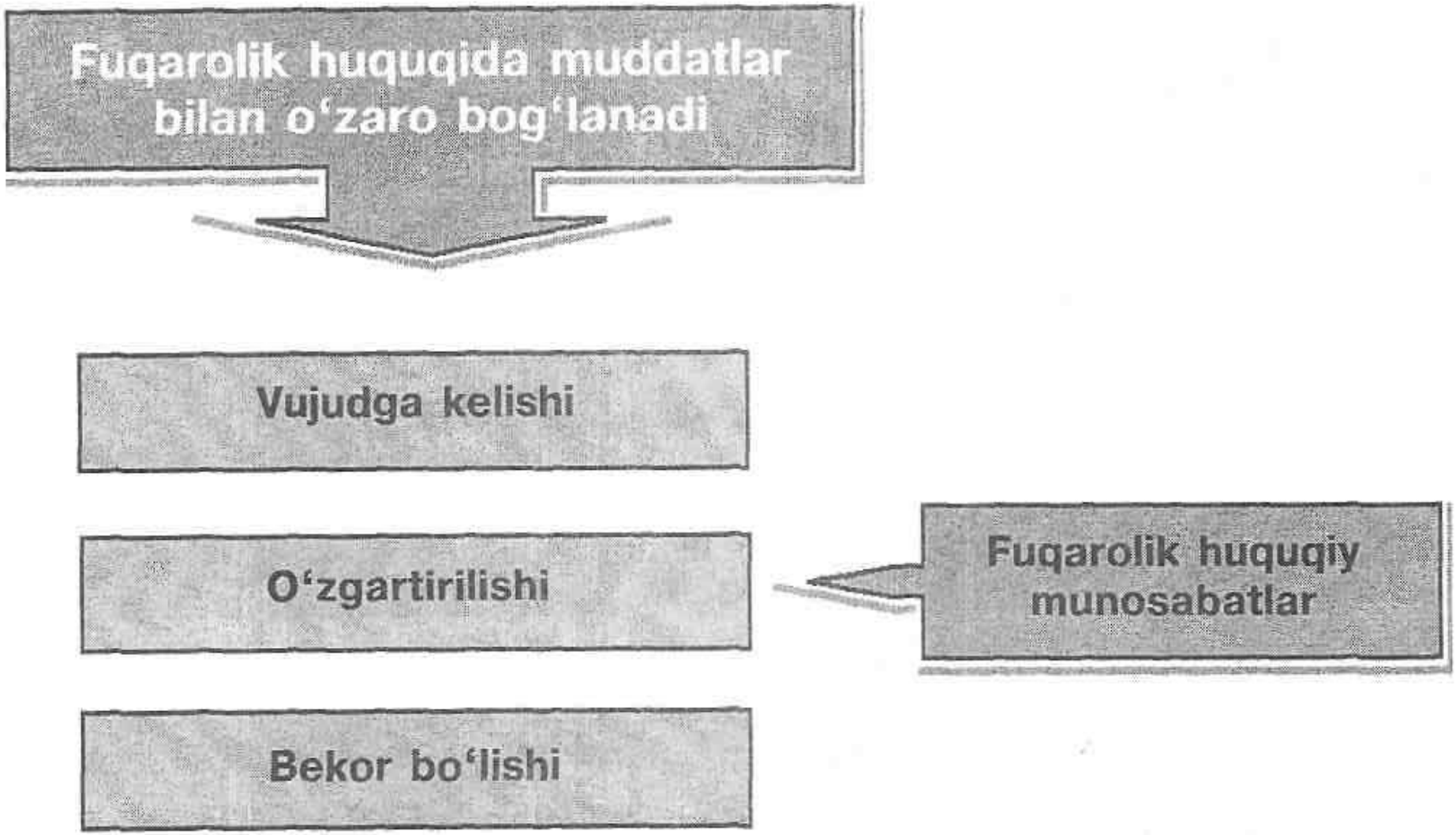
Fuqarolik huquqida muddatlar bilan o‘zaro bog‘lanadi
Vujudga kelishi
O‘zgartirilishi
Bekor bo‘lishi
Fuqarolik huquqiy munosabatlar

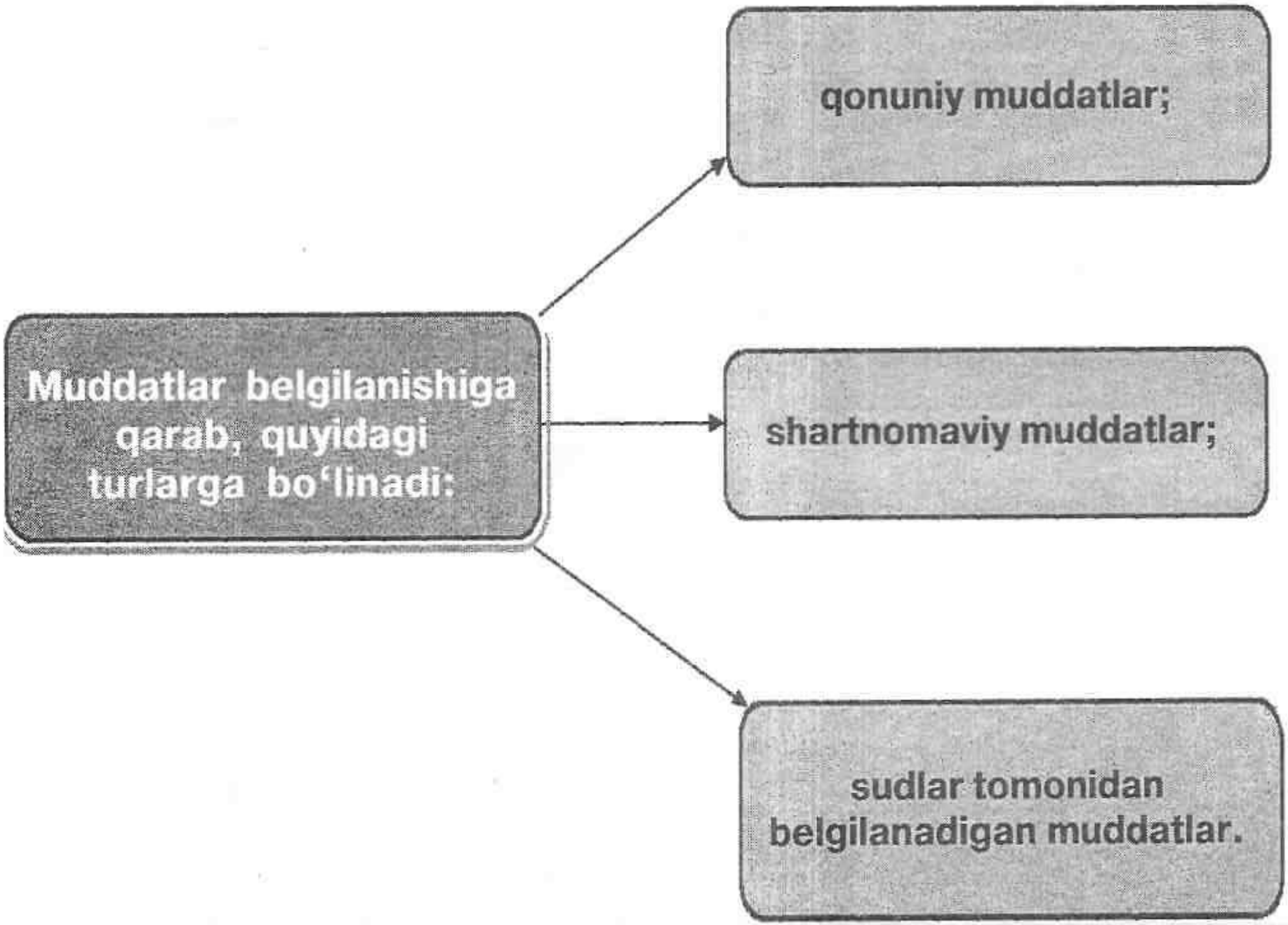
Muddatlar belgilanishiga qarab, quyidagi turlarga bo‘linadi:
qonuniy muddatlar;
shartnomaviy muddatlar;
sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar.

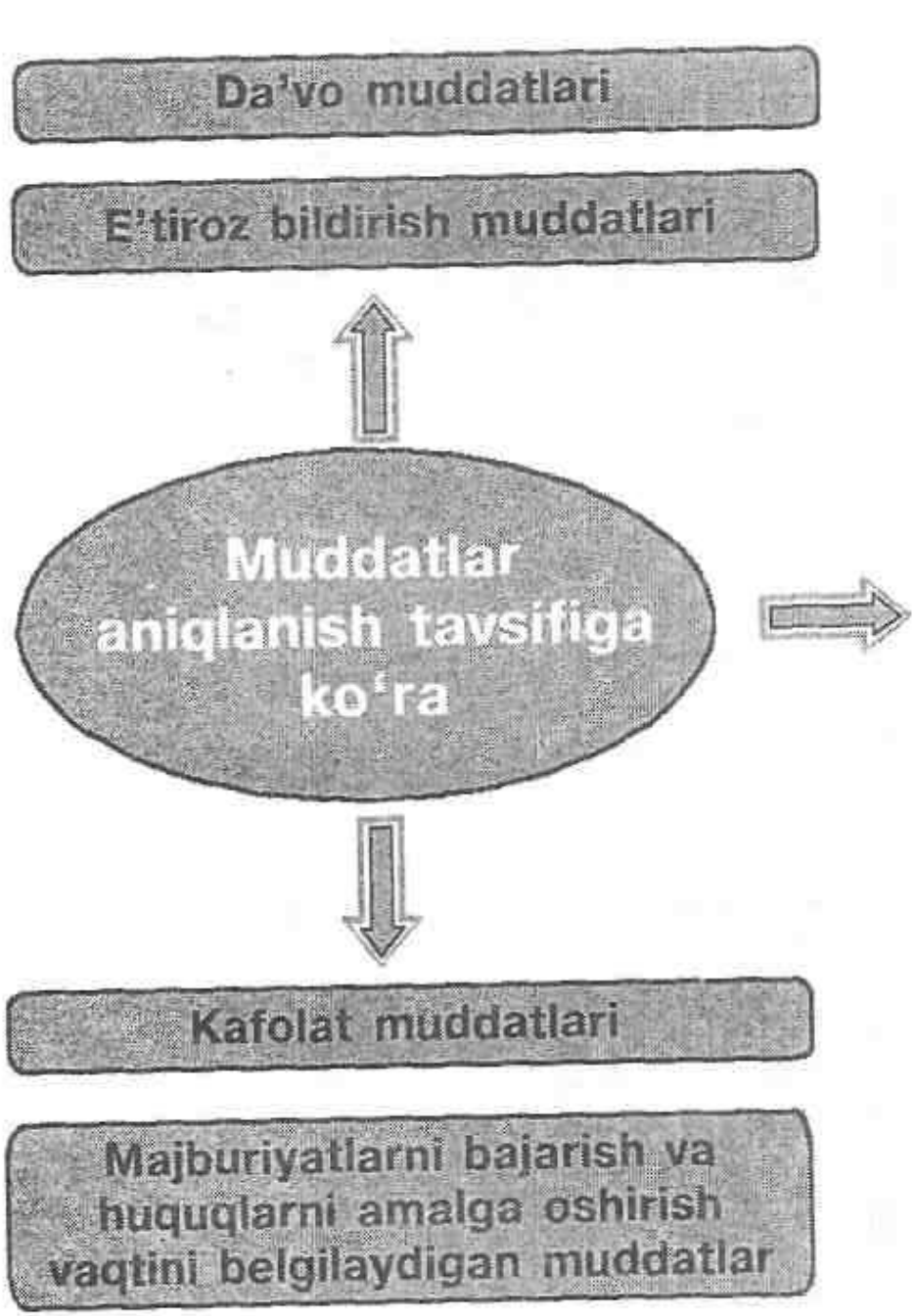
Da'vo muddatlari
E'tiroz bildirish muddatlari
Muddatlar aniqlanish tavsifiga ko'ra
Kafolat muddatlari
Majburiyatlarni bajarish va huquqlarni amalga oshirish vaqtini belgilaydigan muddatlar

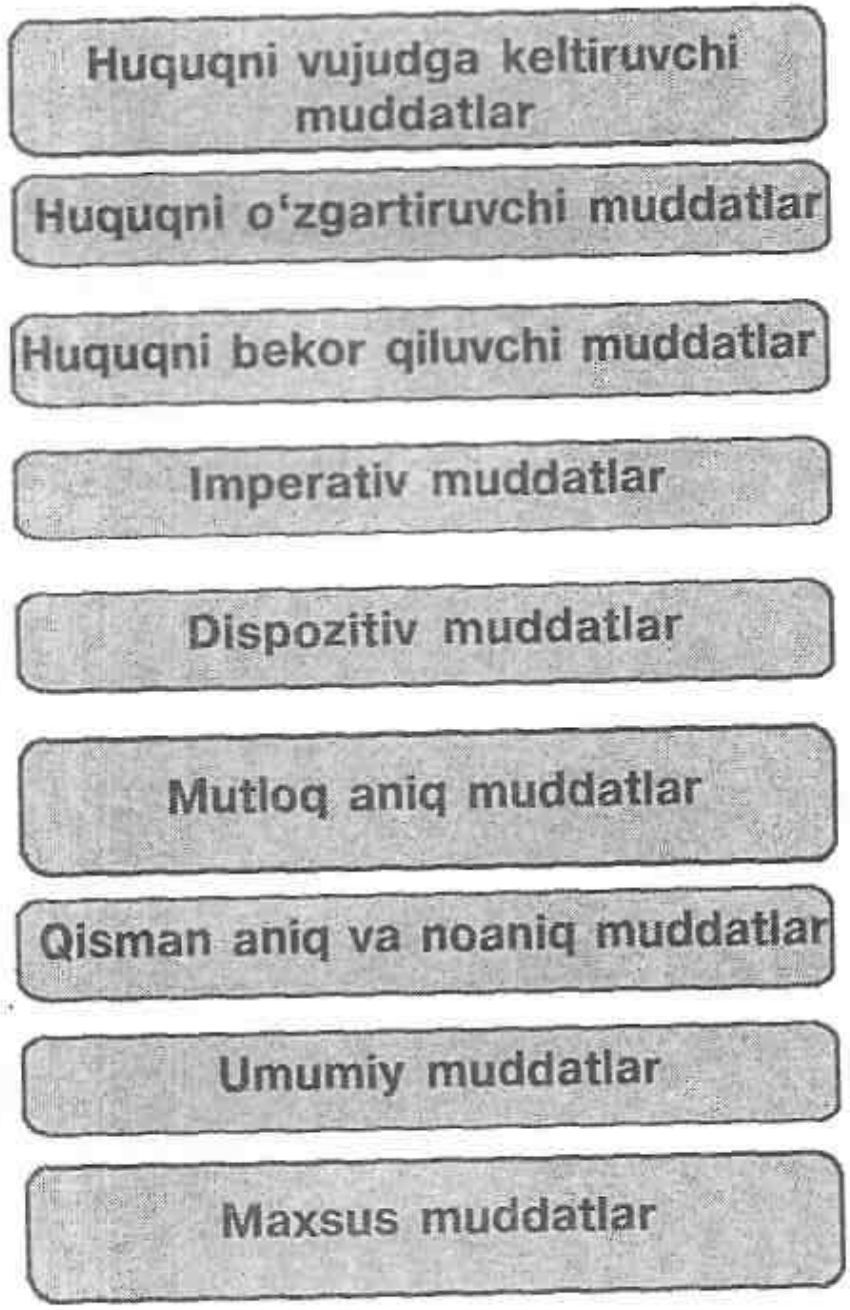
Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlar
Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar
Huquqni bekor qiluvchi muddatlar
Imperativ muddatlar
Dispozitiv muddatlar
Mutloq aniq muddatlar
Qisman aniq va noaniq muddatlar
Umumiy muddatlar
Maxsus muddatlar

Muddatlarni hisoblash usullari
Kalendar sana bilan
Yillar, oylar, haftalar, kunlar yoki soat bilan
Barqaror sodir bo'lishi lozim bo'lgan hodisalar havola qilinishi yo'li bilan

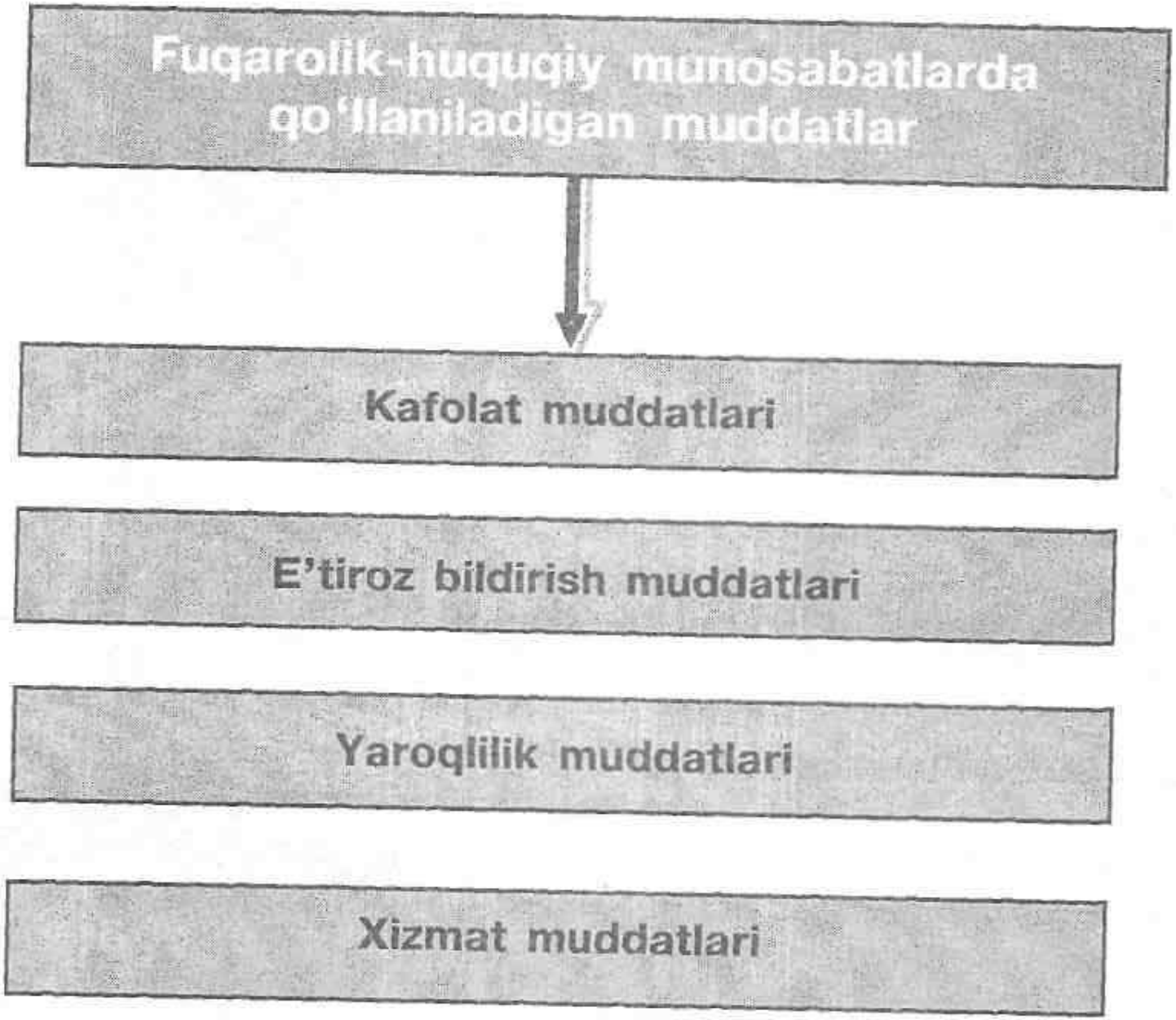
Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan muddatlar
Kafolat muddatlari
E'tiroz bildirish muddatlari
Yaroqlilik muddatlari
Xizmat muddatlari

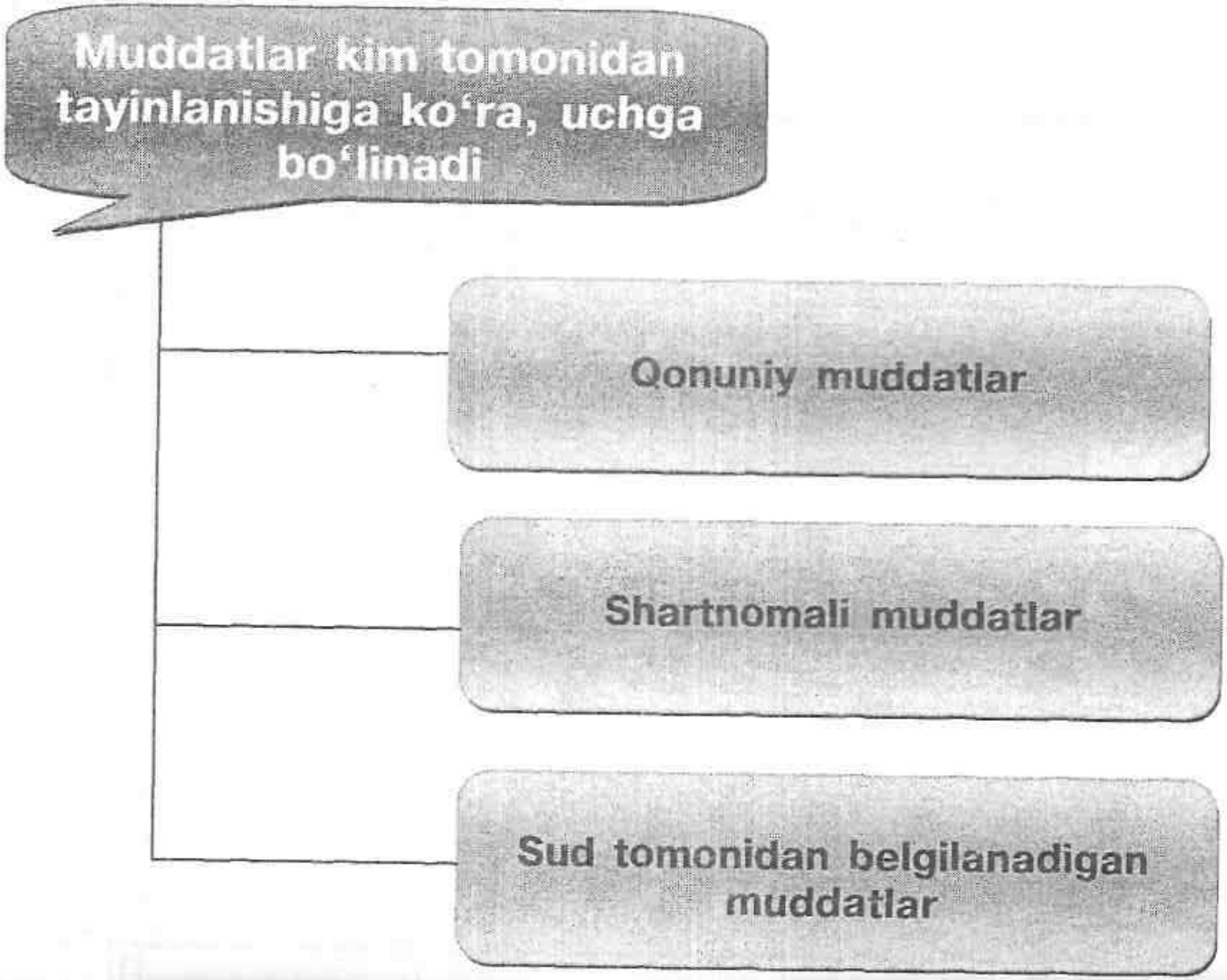
Muddatlar kim tomonidan tayinlanishiga ko‘ra, uchga bo‘linadi
Qonuniy muddatlar
Shartnomali muddatlar
Sud tomonidan belgilanadigan muddatlar

Shartnomalar tuzish erkinligi tamoyili quyidagi uchta holat bilan ifodalanadi:

- shartnoma taraflarini erkin tanlash;
- shartnoma predmetini, ya'ni nima to'g'risida shartnoma tuzilishini tanlash;
- shartnoma shartlarini erkin tanlash.

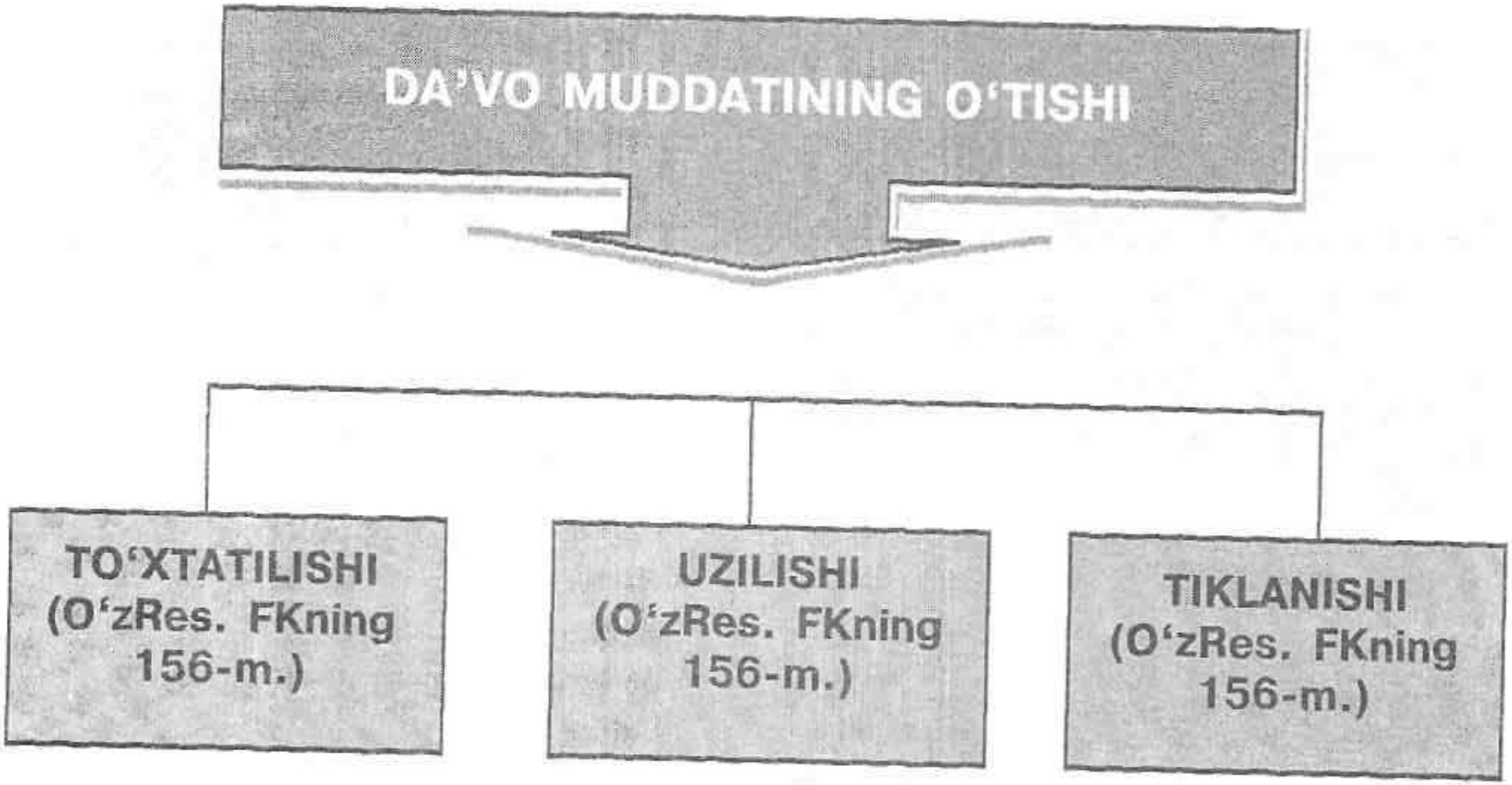
DA'VO MUDDATINING O'TISHI
TO'XTATILISHI (O'zRes. FKning 156-m.)
UZILISHI (O'zRes. FKning 156-m.)
TIKLANISHI (O'zRes. FKning 156-m.)

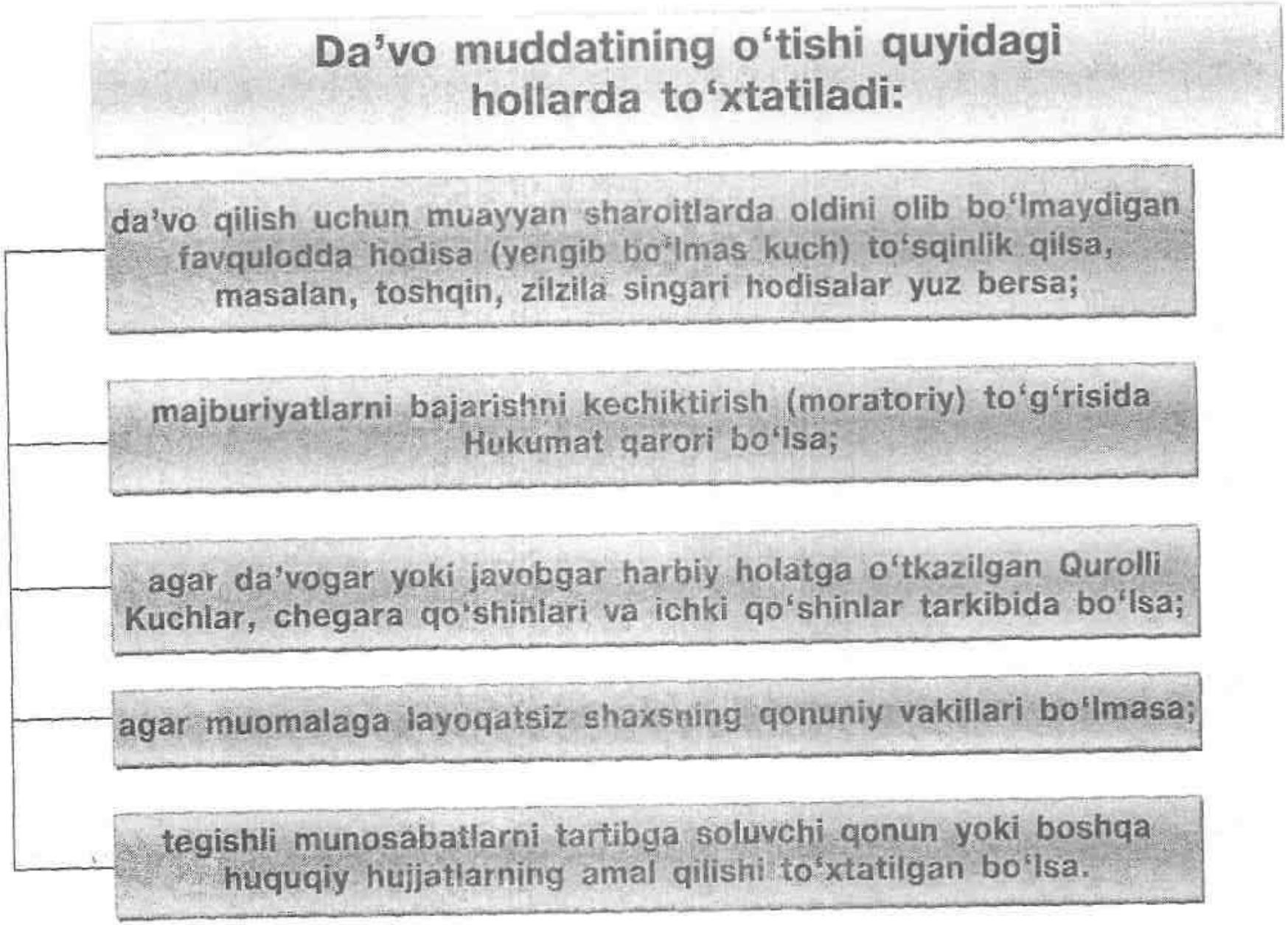

Da'vo muddatining o'tishi quyidagi hollarda to'xtatiladi:

- da'vo qilish uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (yengib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilsa, masalan, toshqin, zilzila singari hodisalar yuz bersa;
- majburiyatlarni bajarishni kechiktirish (moratoriy) to'g'risida Hukumat qarori bo'lsa;
- agar da'vogar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan Qurolli Kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;
- agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;
- tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarning amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

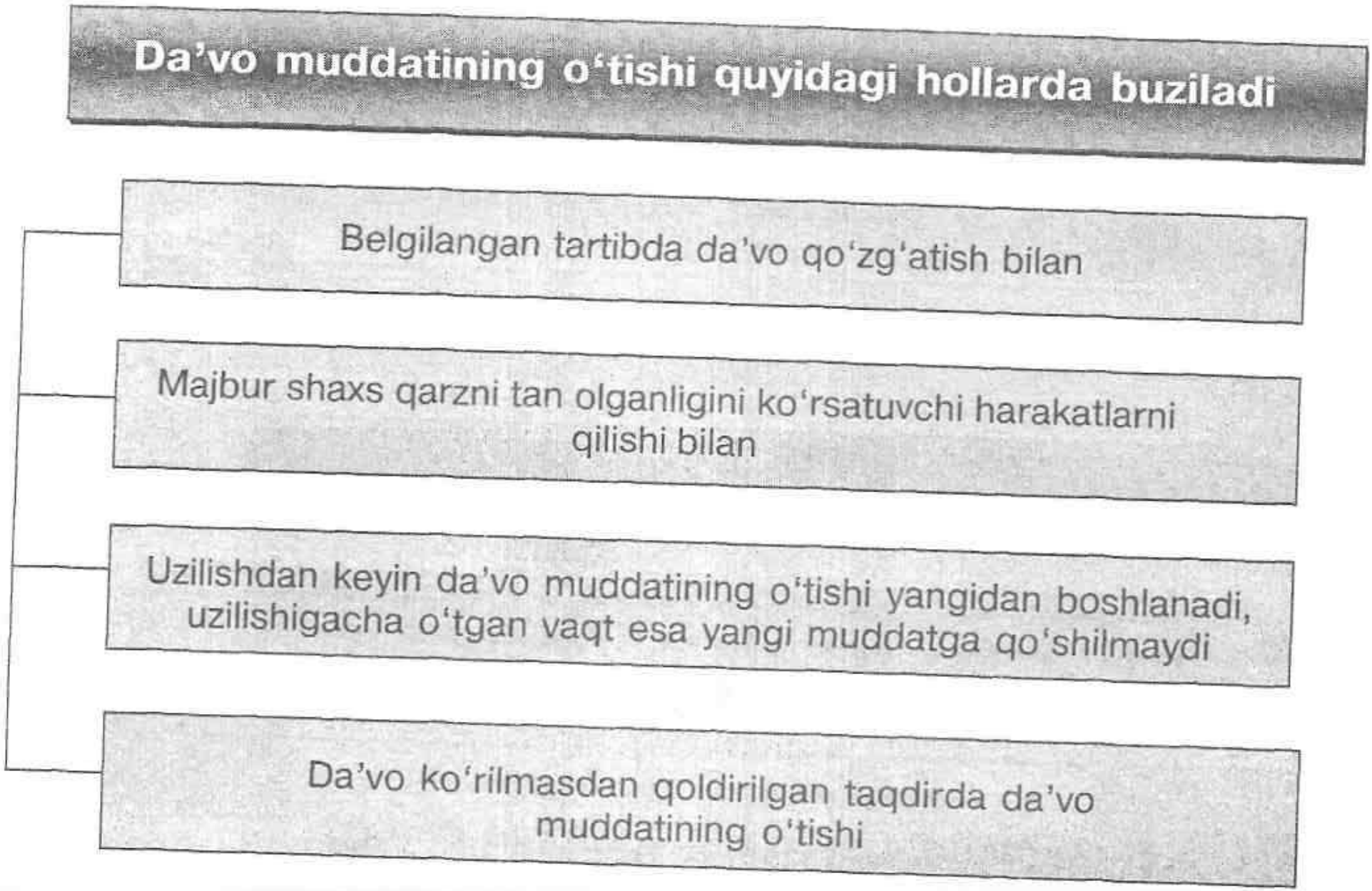
Da’vo muddatining o‘tishi quyidagi hollarda buziladi
Belgilangan tartibda da’vo qo‘zg‘atish bilan
Majbur shaxs qarzni tan olganligini ko‘rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan
Uzilishdan keyin da’vo muddatining o‘tishi yangidan boshlanadi, uzilishigacha o‘tgan vaqt esa yangi muddatga qo‘shilmaydi
Da’vo ko‘rilmasdan qoldirilgan taqdirda da’vo muddatining o‘tishi

DA'VO MUDDATINI TIKLASH

Sud da'vo muddatining o'tkazib yuborilganligi sababini uzrli deb topsa,

Da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablari da'vo muddatining oxirgi olti oyida, agar bu muddat olti oyga teng yoki olti oydan kam hamda da'vo muddati yuz bergan bo'lsa, ular uzrli deb hisoblanishi lozim

Mulkni birovning qonunsiz egallashidan talab qilib olish (vindikatsion da'volar)

Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilinadigan to'siqlarni bartaraf etish (negator da'vo)

Mulk huquqini buzishga qaratilgan g'ayriqonuniy bitimlar (shartnomalar)ni haqiqiy emas deb topish to'g'risida qarorlar chiqarish bilan qo'riqlash

Asossiz olingan mulkni qaytarish yo'li bilan qo'riqlash

Vindikatsion da'voning boshqa turdagi da'volardan ajratib turadigan asosiy belgilari
Da'volashuvchi taraflar da'vo asosi
Da'vo narsasi
Da'vo maqsadi

Mulk huquqini himoya qilishning majburiy-huquqiy usullari
Shartnomali munosabatlar
Shartnomadan tashqari munosabatlar

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:
O‘zbekiston Respublikasi mulki;
ma’muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal mulk).

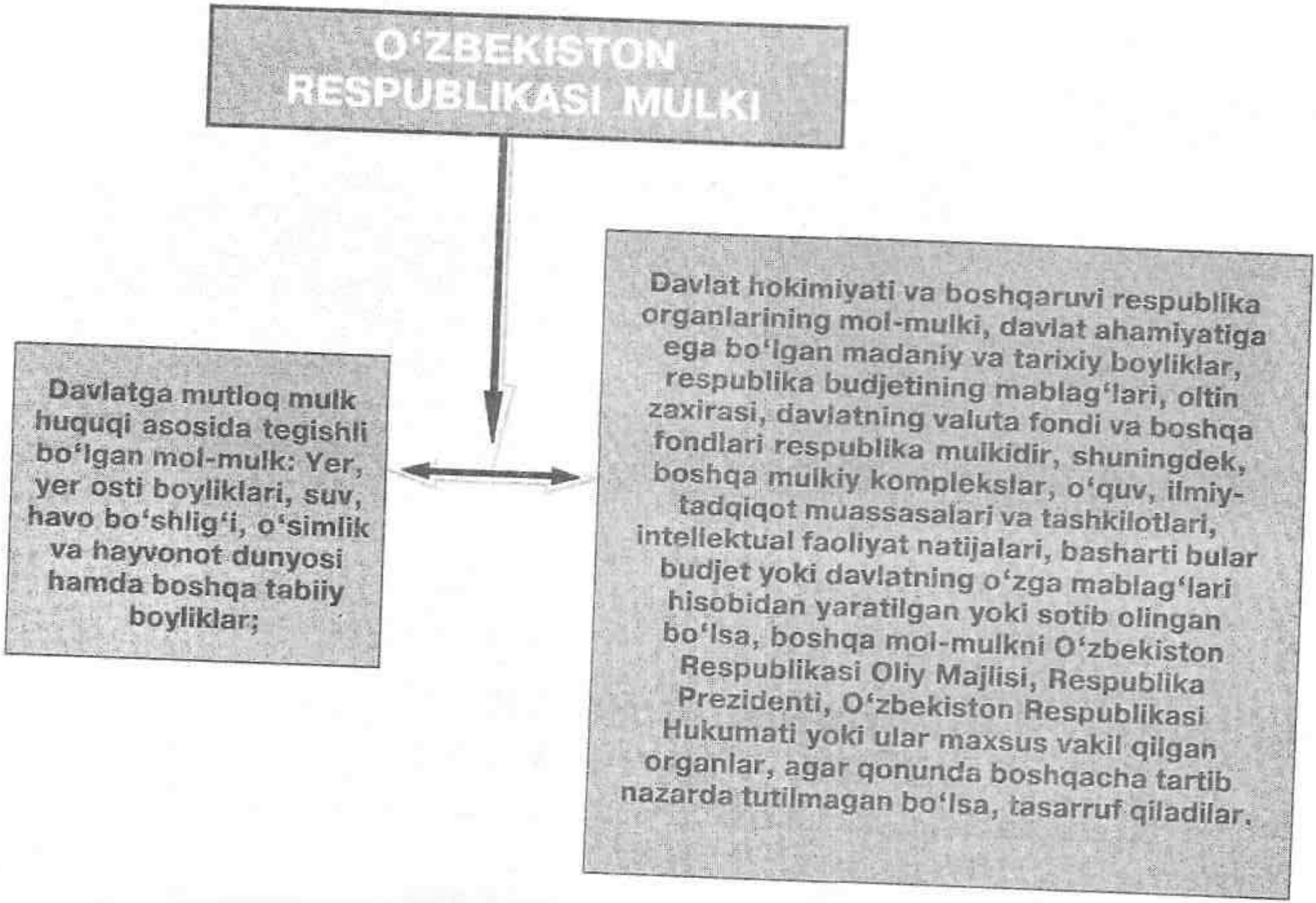
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MULKI
Davlatga mutloq mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk: Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo‘shlig‘i, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar;
Davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag‘lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, boshqa mulkiy komplekslar, o‘quv, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o‘zga mablag‘lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo‘lsa, boshqa mol-mulkni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Respublika Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, tasarruf qiladilar.

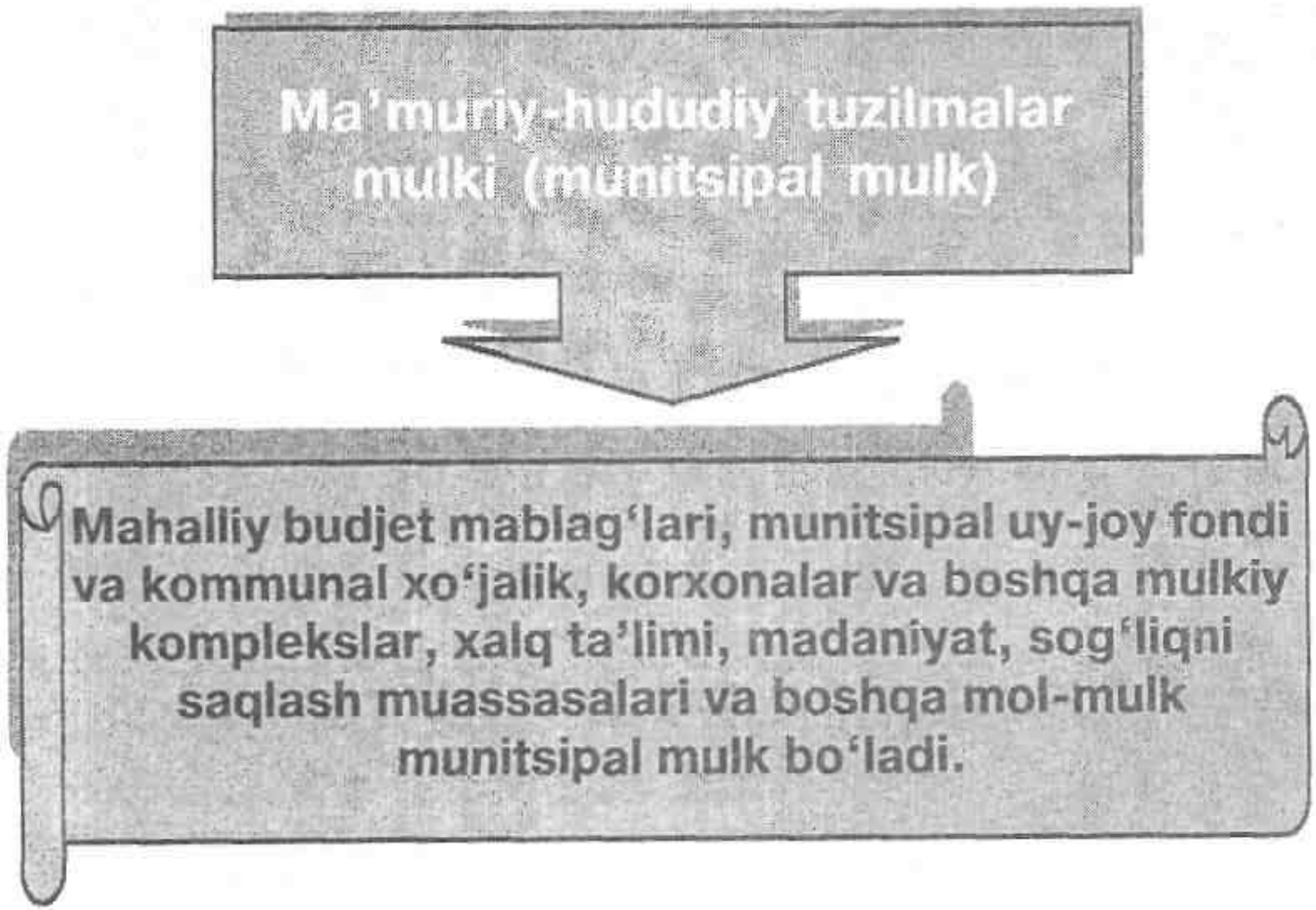
Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal mulk)
Mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi.

DAVLAT MULKI ZARURLIGINING OBYEKTIV SABABLARI QUYIDAGILARDA NAMOYON BO‘LADI:

- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;
- huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;
- davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;
- ilm-fan va madaniyatni ta’minlash;
- kam ta’minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;
- tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;
- ba’zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg‘i energiyasi kabi).

soliqlar;
mahalliy yig'imlardan;
Davlat mol-mulki quyidagi manbalardan shakllanadi:
kreditlar va zayomlardan;
ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromaddan;
davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadlardan;
natsionalizatsiyadan-rekvizitsiyadan;
rekvizitsiyadan;
musodaradan;
topilmalardan-xazinalardan;
xazinalardan;
egasiz ashyodan;
turli shartnoma (kontrakt)lardan;
xorijiy mamlakatlarda ko'chmas mulk sotib olishdan va hokazo.

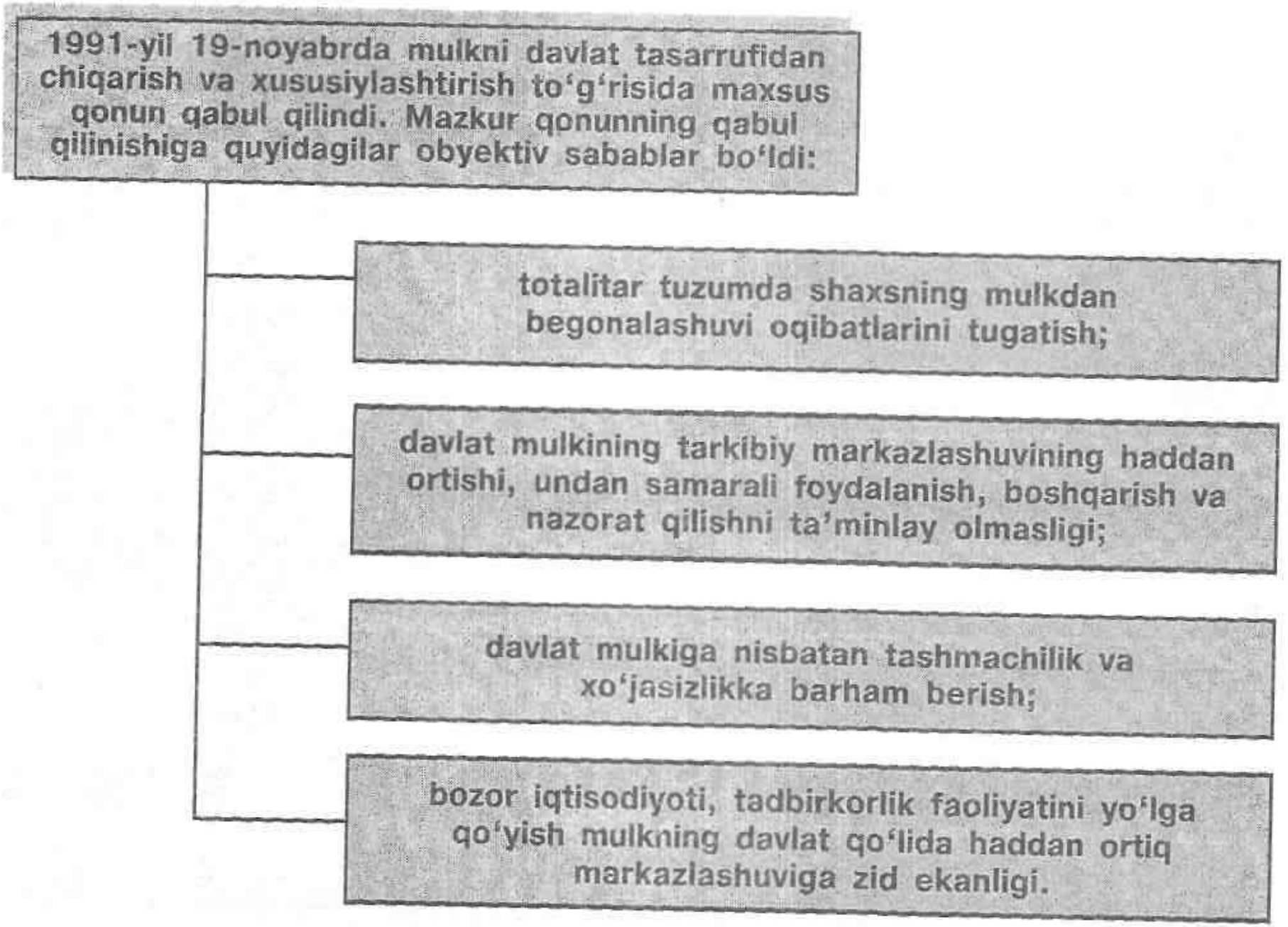
1991-yil 19-noyabrda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida maxsus qonun qabul qilindi. Mazkur qonunning qabul qilinishiga quyidagilar obyektiv sabablar bo‘ldi:
totalitar tuzumda shaxsning mulkdan begonalashuvi oqibatlarini tugatish;
davlat mulkining tarkibiy markazlashuvining haddan ortishi, undan samarali foydalanish, boshqarish va nazorat qilishni ta’minlay olmasligi;
davlat mulkiga nisbatan tashmachilik va xo‘jasizlikka barham berish;
bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik faoliyatini yo‘lga qo‘yish mulkning davlat qo‘lida haddan ortiq markazlashuviga zid ekanligi.

MULKNI DAVLAT TASARRUFIDAN CHIQARISH VA XUSUSIYLASHTIRISH TAMOYILLARI

- Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish shakllarini mehnat jamoasining manfaatlarini hisobga olgan holda ta'minlash
- Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish vaqtida mulkni sotish va pulsiz topshirishni qo'shib olib borish
- Pulli va pulsiz xususiylashtiriladigan mulkni olishda fuqarolarning huquqlari tengligi
- Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish sharoitida barcha fuqarolar ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlash
- Oshkoralik va davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirish sharoitida tadbirlarni amalga oshirish ustidan davlat hamda jamoat nazoratini yo'lga qo'yish
- Monopoliyaga qarshi qonun talablariga rioya etish

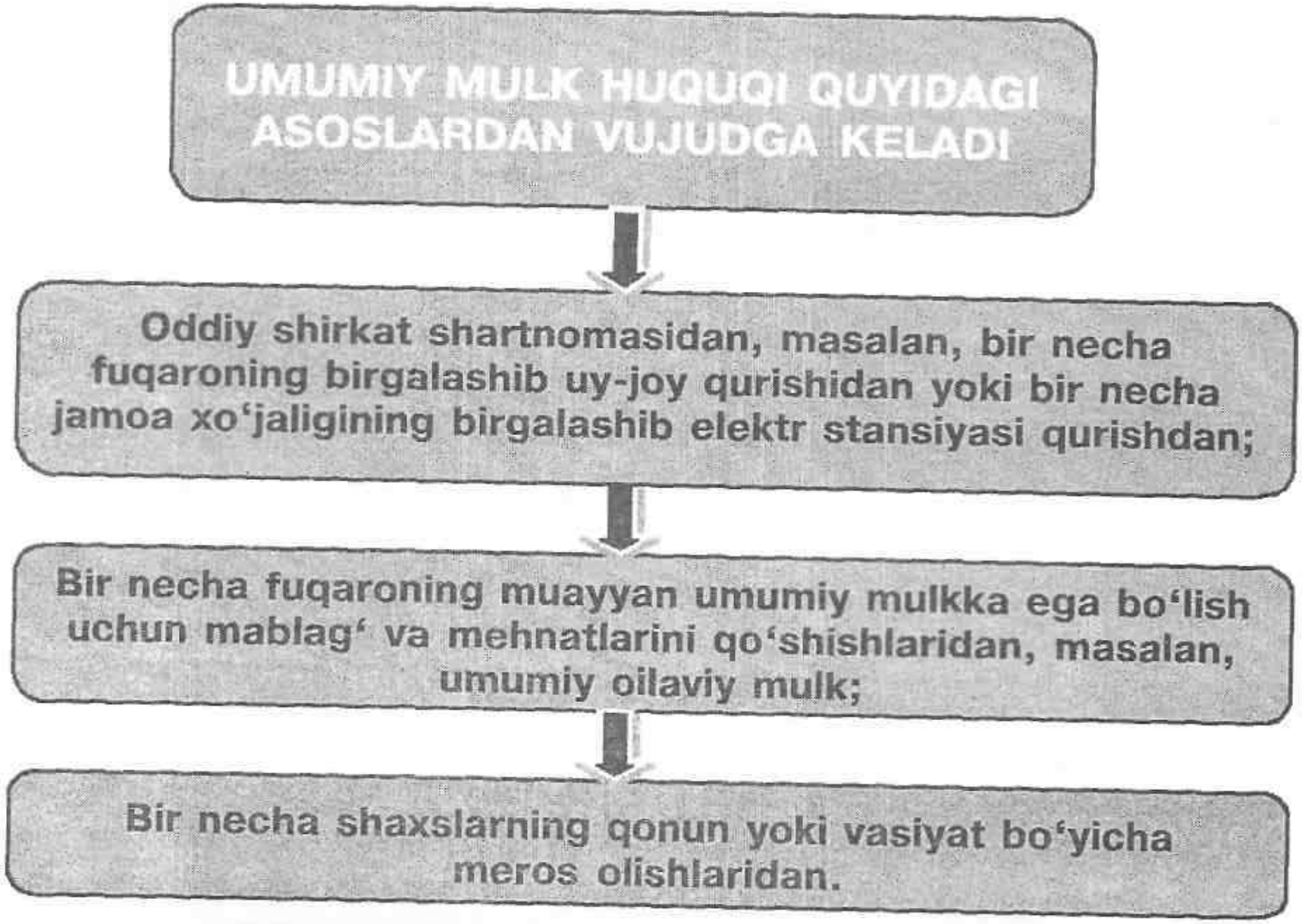
UMUMIY MULK HUQUQI QUYIDAGI ASOSLARDAN VUJUDGA KELADI
Oddiy shirkat shartnomasidan, masalan, bir necha fuqaroning birgalashib uy-joy qurishidan yoki bir necha jamoa xo'jaligining birgalashib elektr stansiyasi qurishdan;
Bir necha fuqaroning muayyan umumiy mulkka ega bo'lish uchun mablag' va mehnatlarini qo'shishlaridan, masalan, umumiy oilaviy mulk;
Bir necha shaxslarning qonun yoki vasiyat bo'yicha meros olishlaridan.

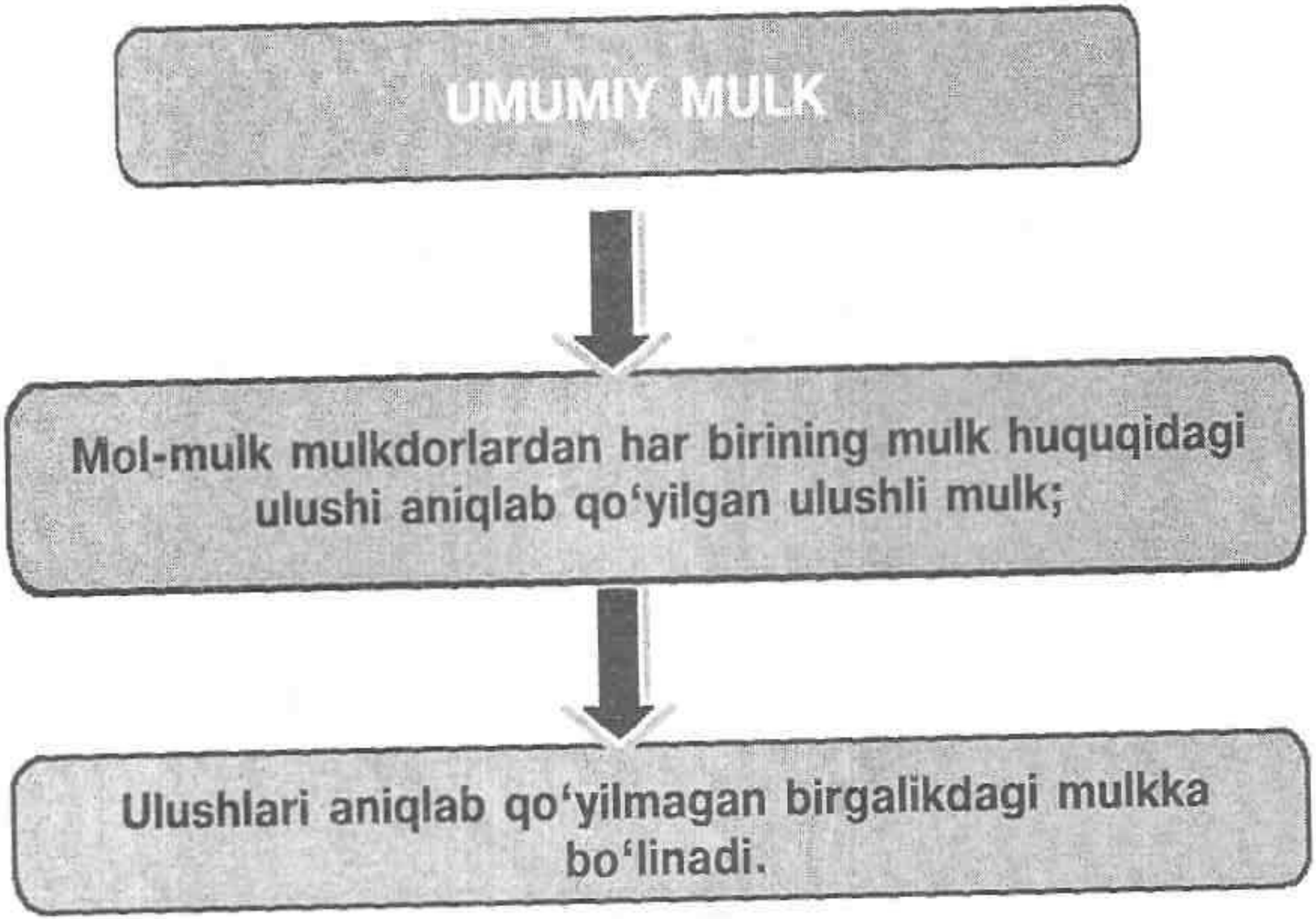
UMUMIY MULK
Mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo‘yilgan ulushli mulk;
Ulushlari aniqlab qo‘yilmagan birgalikdagi mulkka bo‘linadi.

UMUMIY MULK TURLARI
O'RTASIDAGI ASOSIY FARQLAR
Taqsimlanmaydigan birgalikdagi umumiy mulk esa, hissalarga taqsimlanadigan mulkdan ulushlarga ajralmasligi bilan farq qiladi. Bunday umumiy mulk hamma ishtirokchilar o'rtasida, ularning umumiy roziligi bilan va tenglik asosida egallanadi, foydalaniladi va tasarruf etiladi.
Taqsimlanadigan umumiy mulkning har bir ishtirokchisi ashyoda aniq belgilangan hissaga ega bo'ladi. Masalan, yarmiga, uchdan biriga va hokazo.

UMUMIY MULK SUBYEKTLARI
JISMONIY SHAXSLAR
YURIDIK SHAXSLAR

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishda sherik egalarning huquqlari ikki turga bo'linadi
Barcha umumiy mulkka nisbatan bo'lgan huquqlar
Umumiy mulkdagi ulushga nisbatan bo'lgan huquqlar

UMUMIY ULUSHLI MULK HUQUQI
Er-xotinning nikoh shartnomasi bo'yicha ulushli mulklari
Fuqarolarning umumiy ulushli mulklari
Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchilarining umumiy mulki

UMUMIY BIRGALIKDAGI MULK HUQUQI
Er-xotinning birgalikdagi mol-mulki;
Dehqon (fermer) xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi mulklari.

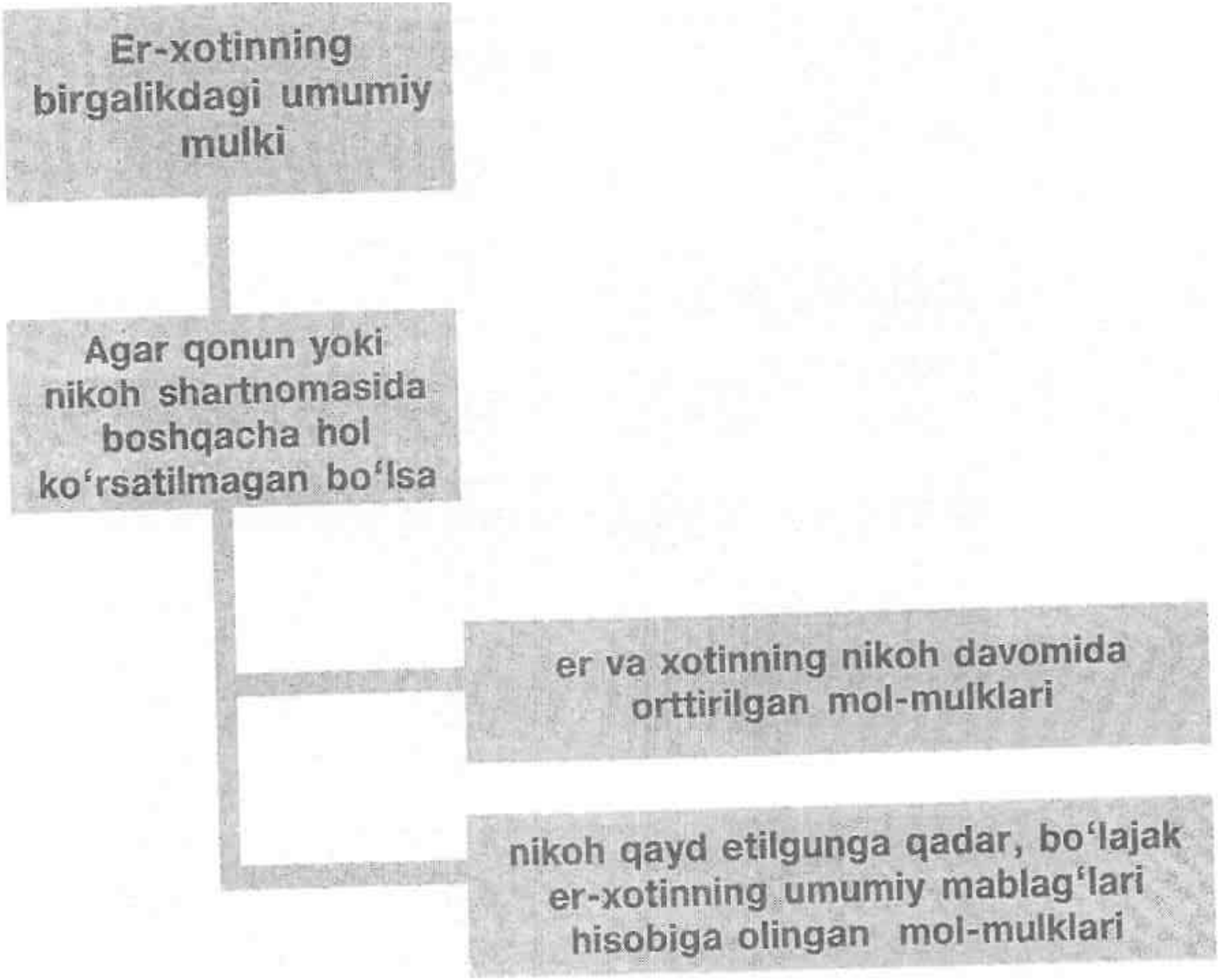
Er-xotinning birgalikdagi umumiy mulki
Agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko‘rsatilmagan bo‘lsa
er va xotinning nikoh davomida orttirilgan mol-mulklari
nikoh qayd etilgunga qadar, bo‘lajak er-xotinning umumiy mablag‘lari hisobiga olingan mol-mulklari

ER VA XOTINNING NIKOH DAVOMIDA ORTTIRGAN MULKLARI

- har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlikdan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirilgan daromadlari;
- pensiyalar;
- nafaqalar;
- umumiy daromadlari hisobiga olingan ko‘char va ko‘chmas mulklari;
- qimmatli qog‘ozlar;
- paylar.

DEHQON VA FERMER XO‘JALIGINING MOL-MULKI O‘Z TARKIBIGA QUYIDAGILARNI OLADI:

- turar-joy;
- xo‘jalik binolari;
- sug‘orish inshootlari;
- ekinlar;
- chorva mollari;
- parrandalar;
- texnika va uskunalar;
- transport vositalari;
- qishloq xo‘jalik ashyolari.

MAJBURIYAT HUQUQI TIZIMI
Majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar
Majburiyatlarning ayrim turlariga oid maxsus qoidalar

MAJBURIYAT HUQUQINING MAXSUS QISMI
Shartnomali majburiyat institutlari
Shartnomasiz majburiyat institutlari

oldi-sotdi

qarz

pudrat

lizing

franshizing

mahsulot yetkazib berish

kontraktatsiya

mulk ijarasi

uy-joy ijarasi

sug‘urta

yuk va yo‘lovchilar tashish

SHARTNOMADAN TASHQARI MAJBURIYATLARGA OID HUQUQIY INSTITUTLAR

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar

Asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar

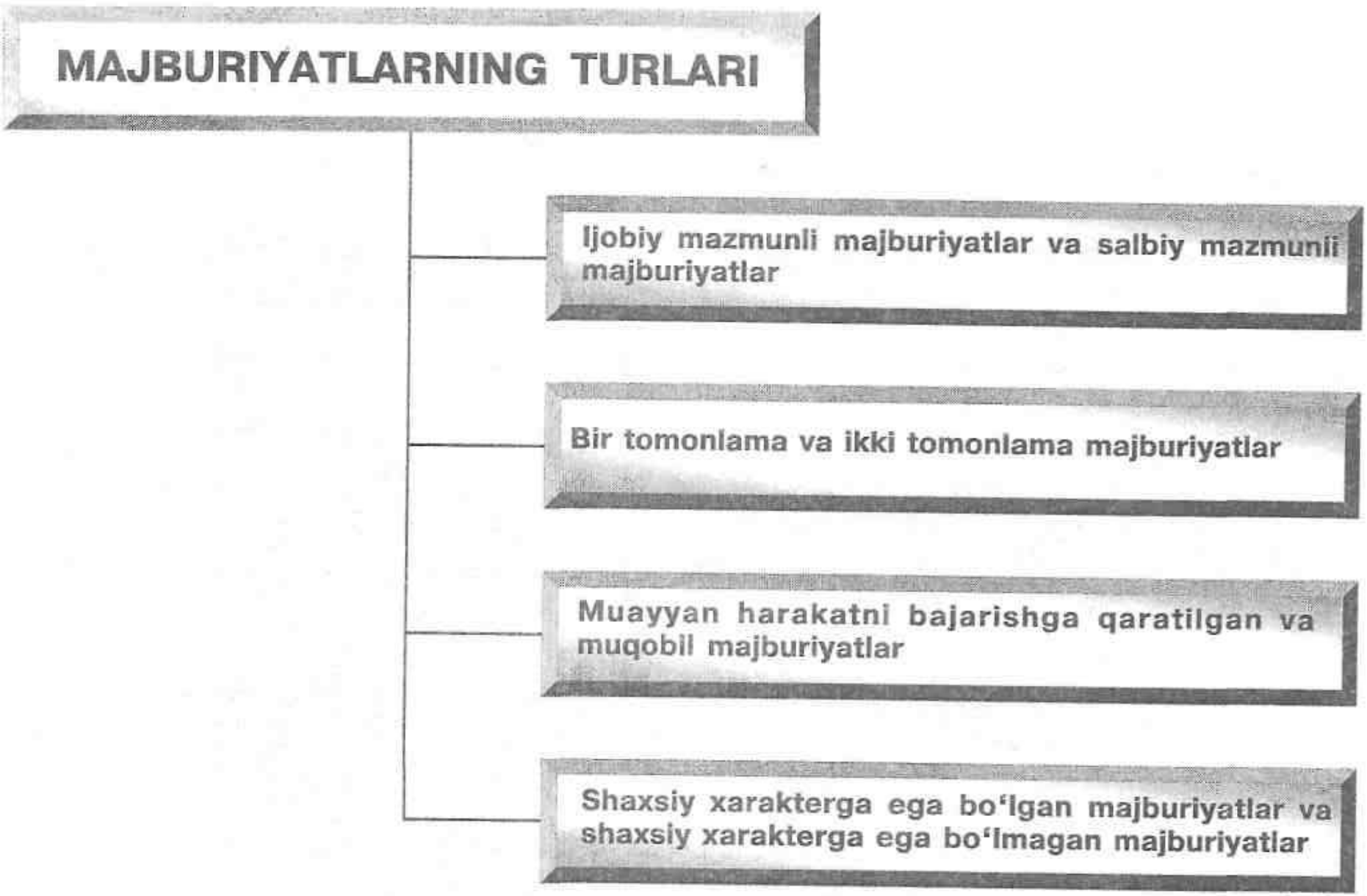
MAJBURIYATLARNING TURLARI
Ijobiy mazmunli majburiyatlar va salbiy mazmunli majburiyatlar
Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar
Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar
Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN QO‘LLANILADIGAN SANKSIYALAR

- Ixtiyoriy bajarilmagan burchni majburiy ijro ettirish;
- Shartnomada ko‘rsatilgan majburiyat bajarilmaganda uni bir tomonlama bekor qilish;
- Majburiyatning ijro etilishi tartibini o‘zgartirish;
- Tuzuk taraf zimmasida bo‘lgan majburiyatlar hajmini kamaytirish;
- Notuzuk tarafning zimmasida bo‘lgan majburiyatlar hajmini oshirish;
- Mulkiy javobgarlik choralari sifatida ko‘riladigan sanksiyalar.

MAJBURIYAT SUBYEKTLARI
KREDITOR
QARZDOR

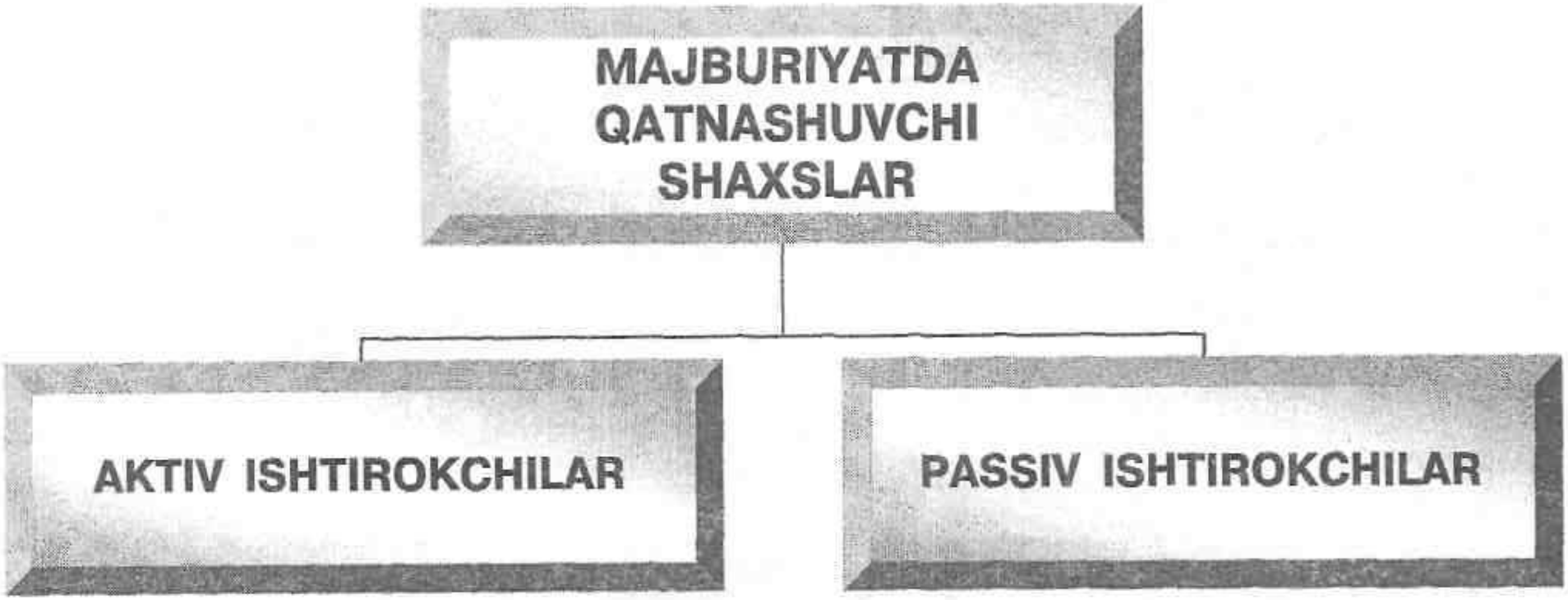
MAJBURIYATDA
QATNASHUVCHI
SHAXSLAR
AKTIV ISHTIROKCHILAR
PASSIV ISHTIROKCHILAR

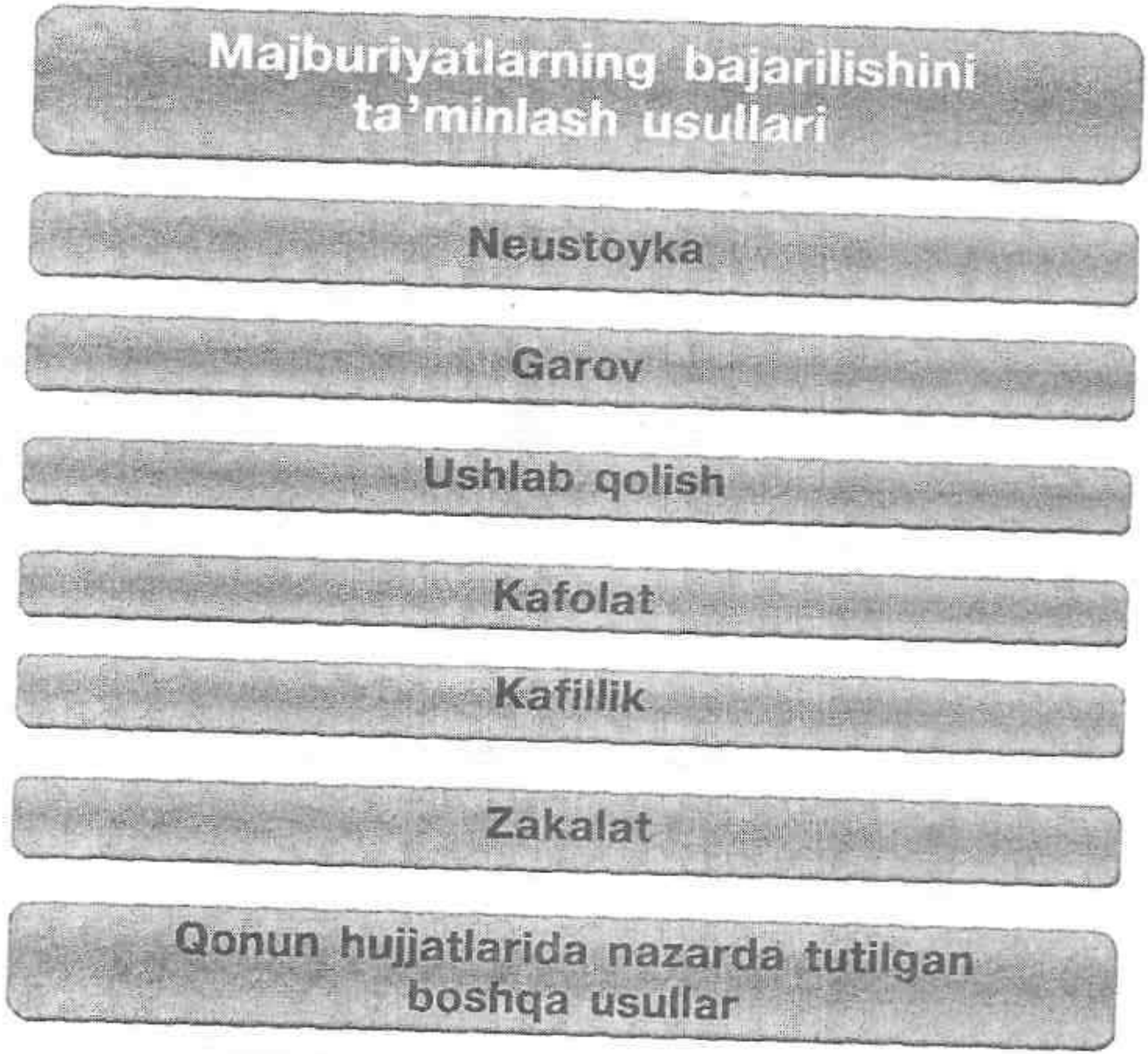
Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari
Neustoyka
Garov
Ushlab qolish
Kafolat
Kafillik
Zakalat
Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa usullar

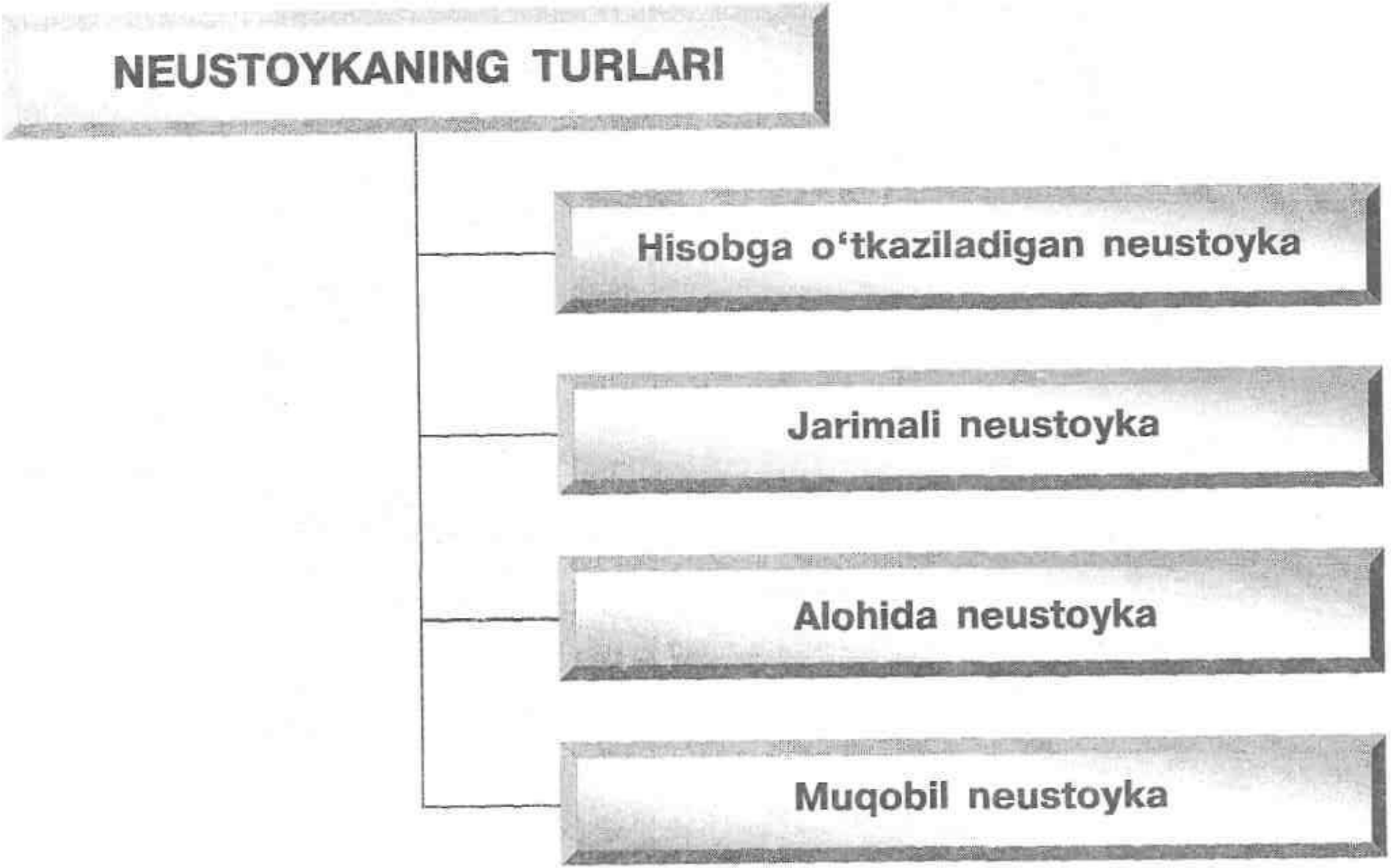
NEUSTOYKANING TURLARI
Hisobga o‘tkaziladigan neustoyka
Jarimali neustoyka
Alohida neustoyka
Muqobil neustoyka

GAROVNING TURLARI
MULKIY HUQUQLAR GAROVI
IPOTEKA
ZAKALAT

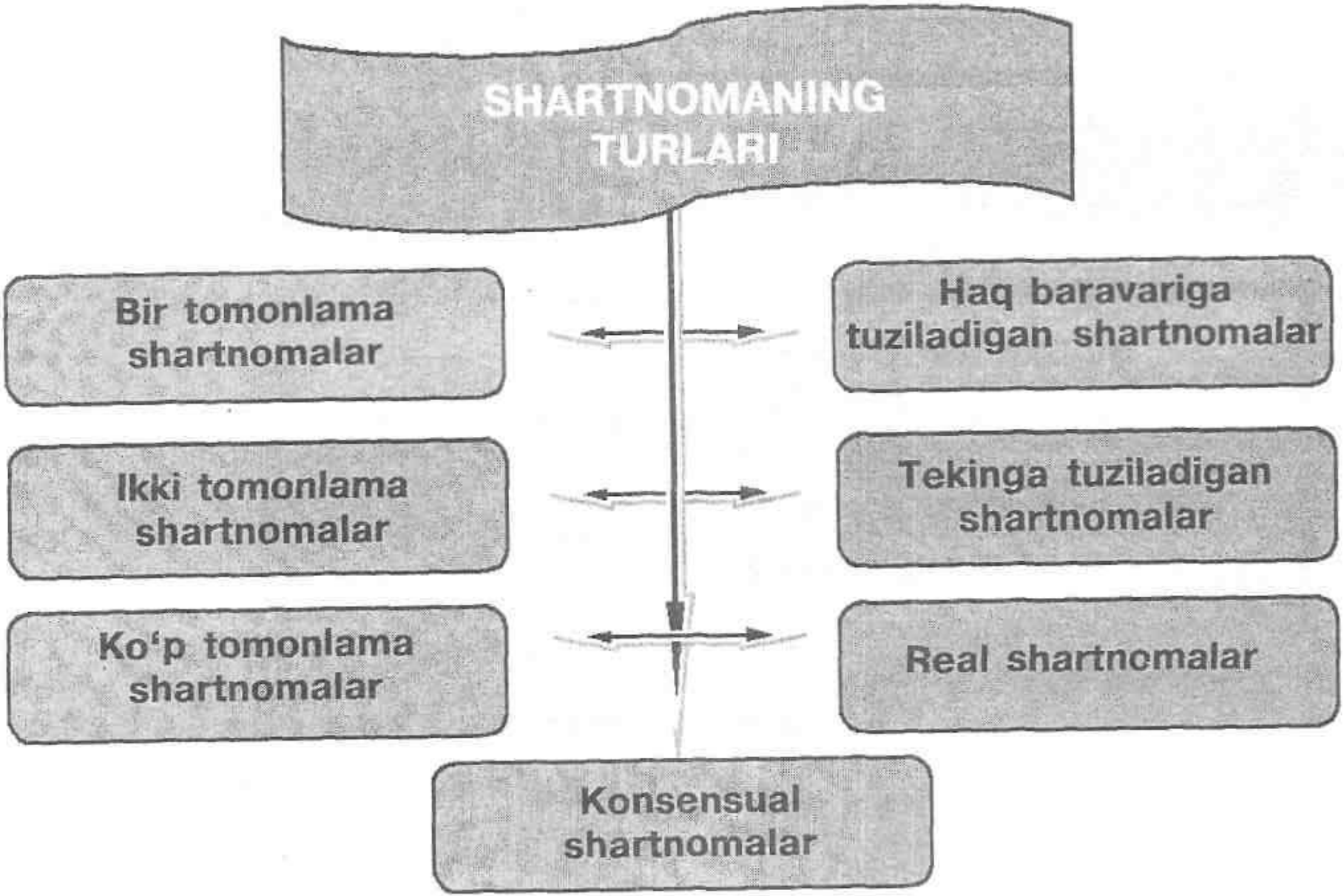
SHARTNOMANING TURLARI
Bir tomonlama shartnomalar
Ikki tomonlama shartnomalar
Ko'p tomonlama shartnomalar
Haq baravariga tuziladigan shartnomalar
Tekinga tuziladigan shartnomalar
Real shartnomalar
Konsensual shartnomalar

SHARTNOMANING SHARTLARI
MUHIM SHARTLAR
ODATDAGI SHARTLAR
TASODIFIY SHARTLAR

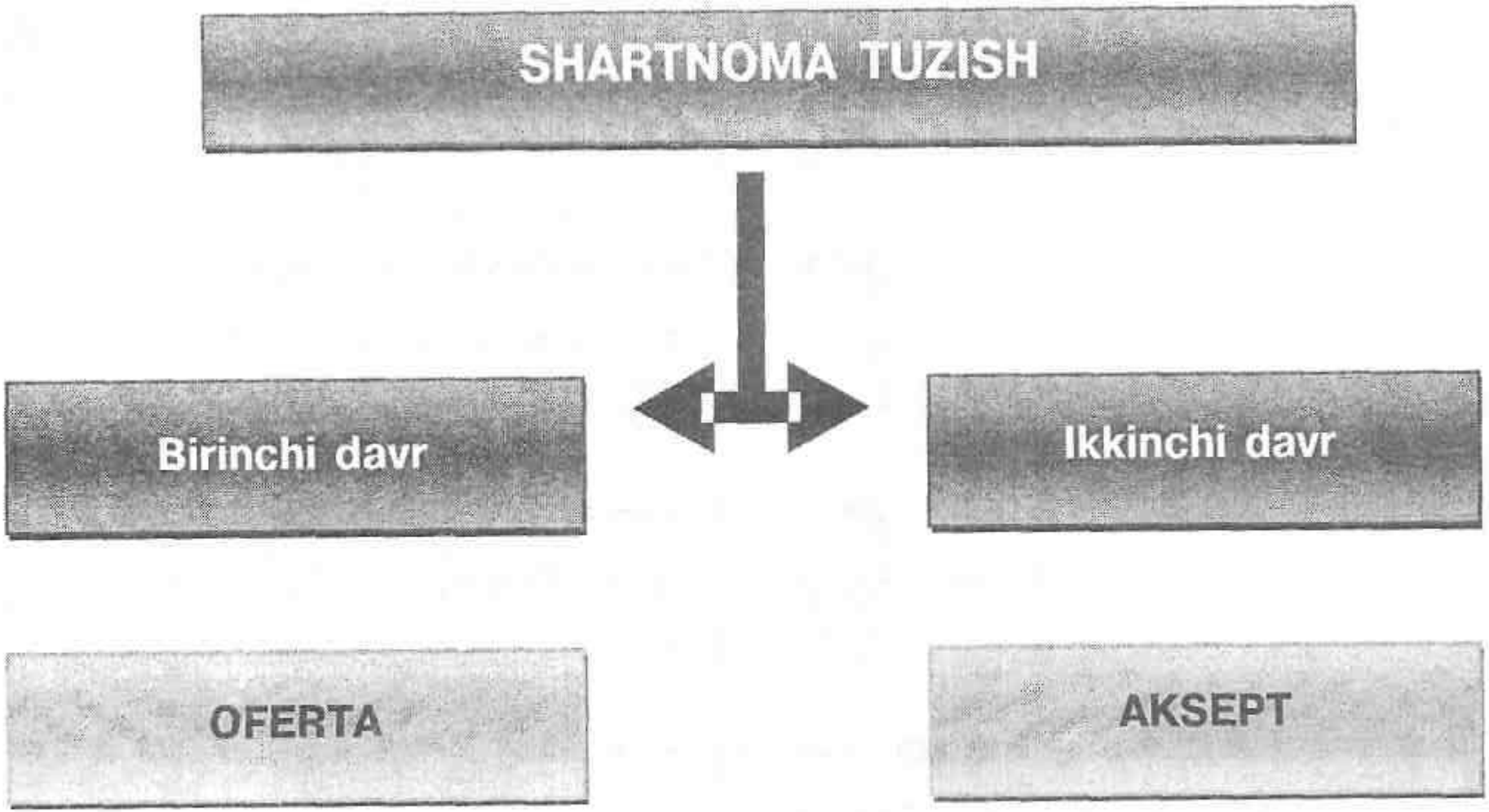
SHARTNOMA TUZISH
Birinchi davr
Ikkinchi davr
OFERTA
AKSEPT

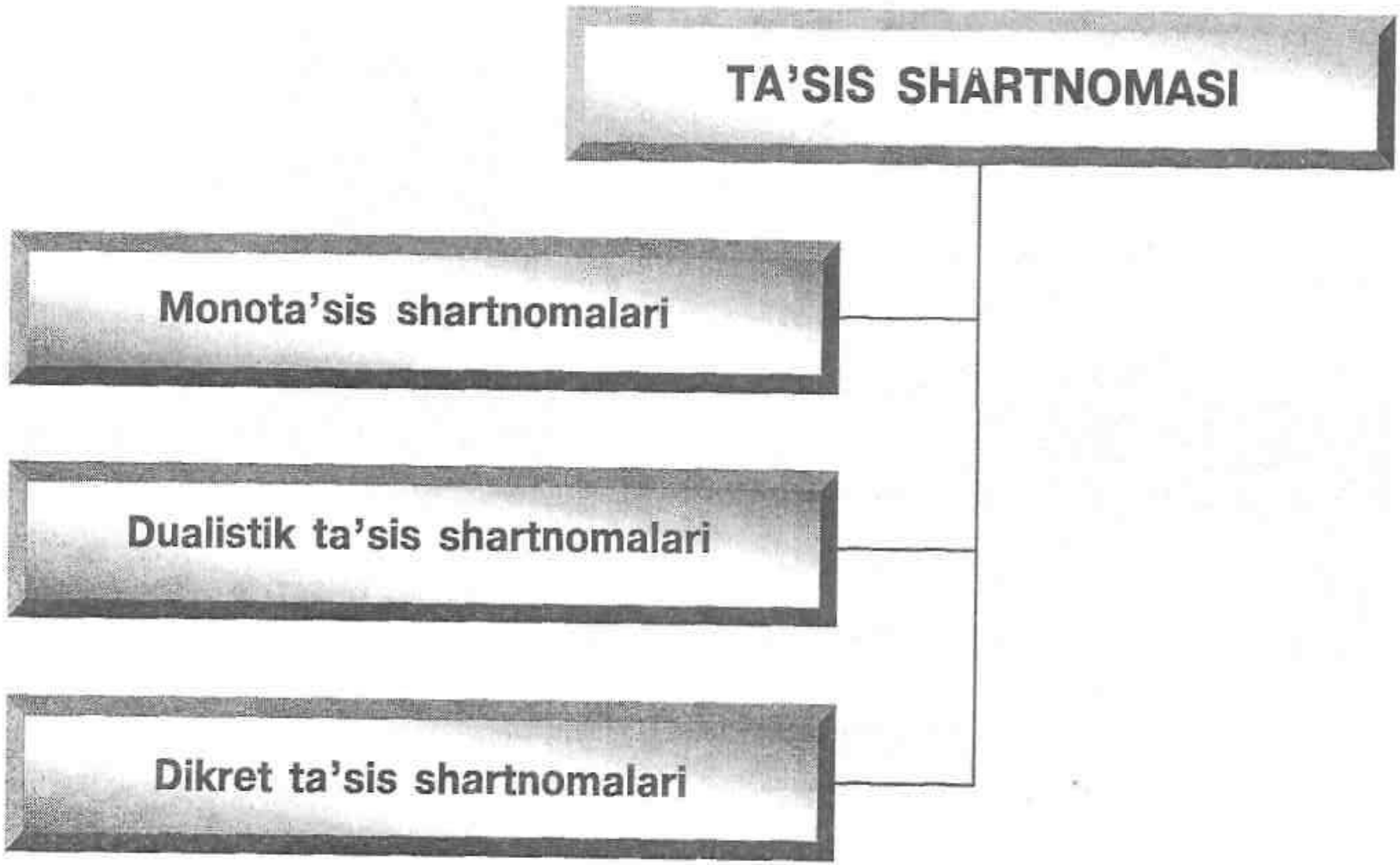
TA'SIS SHARTNOMASI
Monota'sis shartnomalari
Dualistik ta'sis shartnomalari
Dikret ta'sis shartnomalari

TEST TOPSHIRIQLARI

1. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksi qachon amalga kiritilgan?

A. 1995-yil 21-dekabrda.
B. 1996-yil 29-avgustda.
C. 1992- yil 8-dekabrda.
D. 1997-yil 1-martda.
E. 1999-yil 14-aprelda.

2. O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolik to'g'risida»gi qonuni qachon qabul qilingan?

A. 1989-yil 21-oktabrda.
B. 1991-yil 31-avgustda.
C. 1994-yil 1-iyulda.
D. 1992-yil 2-iyulda.
E. 1992-yil 8-dekabrda.

3. Yuridik faktlar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Huquqiy hujjatlar, yuridik xatti-harakatlar, hodisalar, harakatlar.
B. Huquqiy normalar, qonunlar, harakatlar.
C. Qonun yo'l qo'ygan harakatlar, qonun yo'l qo'ymagan harakatlar.
D. Xodisalar, harakatlar, hujjatlar.
E. Qonunlar, farmonlar.

4. Qanday huquq Vindikatsion da'voni qilishga asos bo'ladi?

A. Mulk huquqi.
B. Foydalanish huquqi.
C. Tasarruf etish huquqi.
D. Egalik huquqi.
E. Operativ boshqarish,huquqi.

5. Qanday shaxs Vindikatsion da'vo bo'yicha da'vogar bo'ladi?

A. Mulk huquqiga ega bo'lgan shaxs.
B. Mulk huquqiga ega bo'lmagan shaxs.
C. Ashyoga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lgan lekin ashyosi qo'lida bo'lmagan shaxs.
D. Ashyosi qo'lida bo'lgan shaxs.
E. Ashyodan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs.

6. Fuqaroning vafot etishi qaysi davlat organi tomonidan qayd qilinadi?

A. Vakillik organlari.
B. Ichki ishlar organlari.
C. FHDYO organlari.
D. Sud organlari.

E. Vasiylik va homiylik organlari.

7. Yuridik shaxslarning belgilari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Tashkiliy birlik, mulkiy mustaqillik.

B. Mustaqil mulkiy javobgarlik, fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish.

C. Alohida mol-mulkka ega bo'lish.

D. Tashkiliy birlik, mulkiy mustaqillik, mustaqil mulkiy javobgarlik, fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish.

E. Mustaqil balans va smetaga ega bo'lish.

8. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati qanday hujjatlar bilan belgilanadi?

A. Qonunlar. B. Buyruqlar.

C. Ustav, nizom. D. Normativ aktlar .

E. Ta'sis shartnomasi.

9. Yuridik shaxslar qaisi usullarda vujudga keladi?

A. Ruxsat olish usuli, farmoyish orqali.

B. Murojaat qilish usuli, ruxsat olish usuli.

C. Farmoyish orqali.

D. Qayta tashkil etish orqali.

E. Ruxsat olish, murojaat qilish, farmoyish orqali ta'sis etish orqali.

10. Yuridik shaxslarning turlari nimalarga bog'liq?

A. Huquqiy munosabatlarga. B. Huquqiy normalarga.

C. Mulk shakllariga. D. Islohotlarga.

E. Ta'sis hujjatlariga.

11. Davlat qanday huquqlarga ega bo'
la olmaydi?

A. Shaxsiy huquqlarga. B. Iqtisodiy huquqlarga.

C. Siyosiy huquqlarga.

D. Ijtimoiy huquqlarga.

E. Ijtimoiy va iqtisodiy huquqlarga.

12. Fuqarolik huquqining obyektlari tushunchasi Fuqarolik kodeksining qaysi moddasida keltirilgan?

A. FKning 77 – moddasida.

B. FKning 81 – moddasida.

C. FKning 83 – moddasida organlari.

D. Sud organlari.

E. Vasiylik va homiylik.

13. Fuqarolik huquqining subyektlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. Davlat, fuqarolar.

B. Yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar.

C. Hujjatlar, tashkilotlar, Davlat.

D. Fuqarolar, yuridik shaxslar, davlat.

E. Tijorat va notijorat tashkilotlar.

14. Bitimlar qanday turlarga bo'linadi?

A. Ko'p tomonlama, tekinga tuziladigan.

B. Real va konsensual.
C. Bir tomonlama, ikki tomonlama, ko'p tomonlama.
D. Bir tomonlama, haq baravariga tuziladigan.
E. Konklyudent bitimlar.

15. Fuqaroning muomala layoqati qachon vujudga keladi?

A. Tug'ilgan paytda.
B. 14 yoshdan.
C. 16 yoshdan.
D. 18 yoshdan.
E. 21 yoshdan.

16. Ko'pincha mulk egasi-davlat degan gap eshitamiz. Mulk egasi bo'lgan davlat deganda nima tushuniladi?

A. Xalq.
B. Hokimiyat organi.
C. Hukumat.
D. Parlament.
E. Respublika.

17. O'zbekiston Respublikasining yangi qabul qilingan fuqarolik kodeksida asosan qaysi me'yorlar keng o'rin egallagan?

A. Tartibga soluvchi me'yorlar.
B. Qo'riqlovchi me'yorlar.
C. Dispozitiv me'yorlar.
D. Imperativ me'yorlar.
E. Qat'iy belgilangan 'me'yorlar.

18. Yopiq aksionerlik jamiyatlarining ustav fondlarining eng kam miqdori qancha bo'lishi kerak?

A. Eng kam oylik ish haqining 50 baravaridan kam bo'lmasligi.
B. Eng kam oylik ish haqining 100 baravaridan kam bo'lmasligi.
C. Eng kam oylik ish haqining 150 baravaridan kam bo'lmasligi.
D. Eng kam oylik ish haqining 200 baravaridan kam bo'lmasligi.
E. Eng kam oylik ish haqining 100 baravaridan kam bo'lishi kerak.

19. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati nimalar bilan belgilanadi?

A. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bilan.
B. Prezident farmonlari bilan.
C. Fuqarolik kodeksi bilan.
D. Yuridik shaxsning ustav, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan.
E. Ta'sis shartnomasi bilan.

20. Fuqarolik huquqining obyekti sifatida aksiyalarning qanday turlari mavjud?

A. Foizli, foizsiz, oddiy.
B. Egasining nomi yozilgan, oddiy.
C. Oddiy, imtiyozli, taqdim etuvchiga tegishli, egasining nomi yozilgan.
D. Imtiyozli, imtiyozsiz.
E. Aksiyalar turlarga bo'linmaydi.

21. Kimlar aksioner bo'lishi mumkin?

A. Fuqarolar, yuridik shaxslar.
B. Jismoniy va yuridik shaxslar, chet el jismoniy va yuridik shaxslari.
C. Faqat fuqarolar.
D. Faqat aksionerlar.
E. O'zbekiston Respublikasining fuqarolari.

22. Auditorlik faoliyatini amalga oshirishda yuzaga keladigan nizolar qanday tartibda hal qilinadi?

A. Auditorlik tekshiruvi tartibida.
B. Shartnomalar tartibida.
C. Litsenziya tartibida.
D. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda.
E. Sud tartibida.

23. Vakolat beruvchi qanday shaxs bo'lishi kerak?

A. Muomalaga layoqatli va layoqatsiz fuqarolar, yuridik shaxslar.
B. Muomalaga layoqatli fuqarolar.
C. Yuridik shaxslar, davlat.
D. Davlat, jismoniy shaxslar.
E. Muomala layoqatiga ega bo'lmagan shaxslar.

24. Vakillik qanday turlarga bo'linadi?

A. Qonun bo'yicha vakillik.
B. Ixtiyoriy vakillik.
C. Shartnoma bo'yicha vakillik.
D. Qonun va shartnoma bo'yicha vakillik.
E. Umumiy vakillik.

25. Ishonchnoma qanday turlarga bo'linadi?

A. Oddiy ishonchnoma.
B. Imtiyozli ishonchnoma.
C. Umumiy va maxsus ishonchnoma.
D. Bosh ishonchnoma.
E. Imtiyozsiz ishonchnoma.

26. Muddatlar huquqiy oqibatlari bo'yicha qanday turlarga bo'linadi?

A. Qonuniy muddatlar, shartnomali muddatlar, sud belgilagan muddatlar.
B. Da'vo muddatlari,e'tiroz bildirish muddatlari, kafolat muddatlari, majburiyatlarni bajarish va huquqni amalga oshirish muddatlari.
C. Oddiy muddatlar, sud yoki xo'jalik sudi belgilagan muddatlar.
D. A va B javoblar to'g'ri.
E. Umumiy va maxsus muddatlar.

27. Umumiy da'vo muddati necha yil qilib belgilangan?

A. 1 yil. B. 2 yil. C. 3 yil.
D. 5 yil. E. 15 yil.

28. Mulkning qanday shakllari mavjud?

A. Fuqarolar mulki, yuridik shaxslar mulki.
B. O'zbekiston Respublikasi mulki, nodavlat yuridik shaxslar mulki.
C. Munitsipial mulk, oila mulki, mahalla mulki.
D. Ommaviy mulk, xususiy mulk.
E. Shaxsiy mulk, munitsipial mulk.

29. Davlat mulkining manbalariga nimalar kiradi?

A. Soliqlar, har xil to'lovlar, boshqa manbalar.
B. Ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromadlar.
C. Barcha javoblar to'g'ri.

D. Davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadlar.
E. Kreditlar, zayomlar.

30. Yuridik shaxsning firma nomi qachon belgilanadi?

A. Yuridik shaxs tashkil qilinayotganda.
B. Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilganda.
C. Yuridik shaxs ta'sis hujjatlarini tasdiqlash vaqtida.
D. Yuridik shaxs firma nomi belgilanmaydi.
E. Yuridik shaxs maxsus huquq layoqatiga ega bo'lgan vaqtda

31. Tijoratchi yuridik shaxslar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Ishlab chiqarish kooperativi, unitar korxonalar, fond.
B. Xo'jalik shirkati, xo'jalik jamiyati, muassasalar.
C. Matlubot kooperativi, aksionerlik jamiyatlari.
D. To'liq shirkat, kommandit shirkat, ma'suliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat, aksionerlik jamiyati, ishlab chiqarish kooperativlari, unitar korxonalar.
E. Qo'shma korxonalar, yuridik shaxslarni birlashmalari.

32. Ommaviy mulk tartibiga qanday mulklar kiradi?

A. O'zbekiston Respublikasi mulki.
B. Ma'muriy hududiy tuzilmalar mulki.
C. Nodavlat yuridik shaxslar mulki.
D. Umumiy mulk.
E. O'zbekiston Respublikasi mulki, munitsipial mulk.

33. Vakillik qanday vujudga keladi?

A. Shartnoma asosida.
B. Qonun hujjati asosida.
C. Vakolat beruvchi shaxsning roziligi bilan.
D. Qonun va shartnoma asosida.
E. Vasiyat bo'yicha.

34. Ishonchnomada uning muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, u qancha muddatga tuzilgan hisoblanadi?

A. Bir umrga. B. Muddatsiz. C. 1 yilga.
D. 3 yilga. E. 5 yilga.

35. Da'vo muddatining turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Umumiy va maxsus.
B. Qisqartirilgan va uzaytirilgan.
C. Aniq va nomuayyan.
D. Kelishilgan muddatga.
E. To'g'ri javob yo'q.

36. Huquq subyektlari tomonidan belgilanishiga qarab, muddatlarning turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Hokimiyat organlari tomonidan belgilangan muddatlar.
B. Mansabdor shaxslar tomonidan belgilangan muddatlar.
C. Qonuniy muddatlar, shartnomaviy muddatlar, sud yoki xo'jalik sudi tomonidan belgilanadigan muddatlar.
D. Taraflarning o'zaro kelishuvi bilan belgilanadigan muddatlar.

E. Sud tomonidan belgilanadigan muddatlar.

37. Servitut huquqi nima?

A. Mulkdorning mutloq huquqi.

B. Mulkdor bo'lmagan shaxsning mulkiy huquqlari.

C. O'zganing mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi.

D. Mulkka egalik qilish huquqi.

E. Mulkdan foydalanish huquqi.

38. Ipoteka deganda nima tushuniladi?

A. Ko'char mulklarni garovga qo'yish.

B. Ko'chmas mulklarni garovga qo'yish.

C. Mulkiy huquqlarni .garovga qo'yish.

D. Barcha mulklarni garovga qo'yish.

E. To'g'ri javob yo'q.

39. Garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida qanday shaxsga sotiladi?

A. Eng yuqori baho taklif qilgan shaxsga.

B. Yuridik shaxsga.

C. Davlatga.

D. Xorijiy davlat jismoniy va yuridik shaxslariga.

E. Kim oshdi savdosida qatnashgan shaxsga.

40. Garovga qo'yilgan uy-joylar kimlar tomonidan sotiladi?

A. Davlat tomonidan.

B. Fuqarolar tomonidan.

C. Sotilishi mumkin emas.

D. Sud ijrochilari tomonidan.

E. Garovga olgan shaxs tomonidan.

41. Quyidagi ijtimoiy munosabatlardan qaysilari fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadi?

A. Nikoh-oila munosabatlari.

B. Davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlar.

C. Mulkiy va ular bilgan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlar.

D. Davlatning moliyaviy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar.

E. Mehnat munosabatlari.

42. Fuqarolik huquqiga xos usulni ko'rsating?

A. Hokimiyatga bo'ysundirish.
B. Tomonlarning yuridik tengligi.
C. Ta'qib etish.
D. Moliyaviy nazorat.
E. Konstitutsiyaviy nazorat.

43. Quyidagilardan fuqarolik huquqining prinsipini aniqlang?

A. Bitim tuzish erkinligi.
B. Tomonlarning tengligi.
C. Hamma javob to'g'ri.
D. Mulkning dahlsizligi.
E. Fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi.

44. Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga kirmaydigan bo'limini ko'rsating?

A. Umumiy qoidalar.

B. Majburiyat huquqi.

C. Majburiyatlarning alohida turlari.

D. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar.
E. To'g'ri javob yo'q.
45. Fuqarolik huquqining umumiy qismiga kiradigan institutlarni ko'rsating?
A. Vakillik.
B. Meros huquqi.
C. Ijodiy faoliyat natijalaridan foydalanish.
D. Intellektual mulkchilik.
E. Vorislik huquqi.
46. Fuqarolik huquqlarini majburiy tartibda himoya qilish.....?
A. Yagona mumkin bo'lgan usul.
B. Intisno tariqasida yo'l qo'yiladigan usul.
C. Yuridik shaxsning huquqlari buzilgan taqdirdagina yo'l qo'yiladigan usul.
D. Umuman yo'l qo'yilmaydigan usul.
E. Fuqarolarni huquqlari buzilganda yo'l qo'yiladigan usul.
47. Huquq egasiga majburiyatli shaxslarning noma'lum soni qarama-qarshi turadigan fuqaroviy – huquqiy munosabatlar nima deb ataladi?
A. Mutloq munosabatlar.
B. Nisbiy munosabatlar.
C. Umumiy.
D. Birgalikdagi.
E. Mulkiy munosabatlar.
48. Fuqarolik qonun hujjatlari?
A. Qaytish kuchiga ega emas.
B. Qaytish kuchiga ega.
C. Agar ularning matnida bevosita ko'rsatilgan bo'lsagina qaytish kuchiga ega.
D. To'g'ri javob yo'q.
E. Qonun yo'l qo'ygan hollarda qaytish kuchiga ega.
49. Mol-mulkni saqlash ma'suliyati kimga yuklatilgan?
A. Davlatga yuklatilgan.
B. Fuqarolarga yuklatilgan.
C. Jismoniy shaxslarga.
D. Yuridik shaxslarga yuklatilgan.
E. Qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa mulkdorga yuklatilgan.
50. O'zbekiston Respublikasining 1964-yil 1-yanvarda amalga kiritilgan Grajdanlik kodeksi o'z kuchini qachon yo'qotgan?
A. 1991-yil 31-avgustda.
B. 1990-yil 20-iyunda.
C. 1992-yil 8-dekabrda.
D. 1995-yil 21-dekabrda.
E. 1997-yil 1-martda.
51. O'zbekiston Respublikasida qaysi turdagi korxonalar ish olib borishi mumkin?
A. Jismoniy shaxslarning xususiy mulkiga asoslangan korxonalar.
B. Shirkat mulkiga asoslangan jamoa, oila, mahalla korxonalari,ishlab chiqarish kooperativlari,xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga, jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlariga qarashli korxonalar hamda jamoa mulkining boshqa shakllariga asoslangan korxonalar.

C. Aralash mulkka asoslangan davlatlararo va qo'shma korxonalar.

D. Mulkchilikning turli shakliga mansub to'liq yoki hissaviy yo'sinda ishtirok etishga asoslangan boshqa korxonalar.

E. Barcha javoblar to'g'ri.

52. Korxonani davlat ro'yxatida o'tkazish tartibini qaysi organ belgilaydi?

A. O'zbekiston Respublikasining Adliya vazirligi.

B. O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi.

C. O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi.

D. O'zbekiston Respublikasining Oliy sudi.

E. O'zbekiston Respublikasining Ichki Ishlar Vazirligi.

53. Mulk huquqining mazmunini nimalar tashkil qiladi?

A. Mulkdan foydalanish huquqi.

B. Mulkka egalik qilish va uni qo'riqlash huquqi.

C. Mol-mulkni muhofaza qilish huquqi.

D. Mulkka egalik qilish undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi.

E. Mulkni ijaraga berish huquqi.

54. Umumiy mulk huquqining turlarini ko'rsating?

A. Ulushli va birgalikdagi.

B. Sherikli va o'zaro kelishuvdagi.

C. Taraflarning roziligiga qarab bo'linadigan va bo'linmaydigan.

D. Shaxsiy va ulushli.

E. O'zaro va yakka tartibdagi.

55. Vindikatsion da'vo, nima?

A. Mulk huquqining bir ko'rinishi.

B. Mulk huquqiga bo'lgan to'sqinliklarni bartaraf etishni talab etish.

C. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish.

D. Mutloq huquqlar majmuyi.

E. Mol- mulkni himoya qilish.

56. Neustoyka shakllarini ko'rsating?

A. 10 % dan 20 % jarima.

B. 0,5% dan hisoblanadigan peniya qarzdorga berilgan so'ngi imkoniyat.

C. Kreditor va qarzdor o'rtasidagi hisob – kitob turlari.

D. Jarima penya.

E. Beburdlik to'lovi.

57. Ipoteka nima?

A. Ko'char mulklar garovi

B. Moddiy ne'matlar garovi

C. Mulkiy huquqlar garovi

D. Ko'chmas mulklar garovi.

E. To'g'ri javob yo'q

58. Fuqarolik huquqiy javobgarlik belgilanish shartlari.

A. Qarz to'lanmaganda, ayb mavjud bo'lmaganda xatti – harakatning mavjudligi.

B. Zarar yetkazilganligi, aybdorning xatti -harakati, xatti – harakat va yetkazilgan zarar o'rtasida salbiy bog'lanish, aybning mavjudligi.

C. Aybdorning aybli xatti – harakati pulni to'lamaslik.

D. Majburiyatdan bo'yin tovlash va shartnomani bir tomonlama bekor qilish.
E. Majburiyatni umuman bajarmaslik.

59. Shartnomani shartlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. Umumiy va maxsus.
B. Asosiy, qo'shimcha va tasodifiy.
C. Majburiy va zaruriy.
D. Doimiy va muddatli.
E. Muhim, odatdagi, tasodifiy.

60. Oferta nima?

A. Shartnoma tuzishdan bosh tortish.
B. Shartnomani rad qilish.
C. Shartnomani bekor bo'lish asosi.
D. Shartnoma tuzishga taklif qilish.
E. Shartnoma tuzmaslik.

61. Muddatlarni hisoblash qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Voqealar, kunlar, haftalar bilan.
B. Yillar, oylar, haftalar, kunlar, soatlar bilan.
C. Shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda majburiyatlarning ijro qilinishi bilan.
D. Kunlar va soatlar bilan.
E. Kunlar, oylar, yillar bilan.

62. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 1-qismi qachon tasdiqlangan?

A. 1995-yil 21-dekabr.
B. 1996-yil 29-avgust.
C. 1992-yil 8-dekabr.
D. 1997-yil 1-mart.
E. 1992-yil 7-iyul.

63. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 2- qismi qachon tasdiqlangan?

A. 1995-yil 21-dekabr.
B. 1996-yil 29-avgust.
C. 1992-yil 8-dekabr.
D. 1997-yil 1-mart.
E. 1999-yil 14-aprel.

64. Fuqarolik tushunchasi, tamoyillari, tizimi, manbalari fuqaroli-huquqiy munosabat obyekti va subyektlari bitimlar vakillik va ishonchnoma, muddatlar, da'vo muddati to'g'risidagi ma'lumotlar «Fuqarolik huquqi» tizimining qaysi bo'limida berilgan?

A. Majburiyat huquqi.
B. Xalqaro xususiy huquq.
C. Umumiy qoidalar.
D. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar.
E. Majburiyatning alohida turlari.

65. Fuqarolik huquqiy munosabatlarining tarkibiy qismlarini ko'rsating?

A. Huquqiy munosabat obyektlari va subyektlari.
B. Huquqiy munosabat subyektlari mazmuni va obyektlari.
C. Fuqarolik huquqiy munosabat mazmuni.
D. Umumiy va maxsus.
E. To'g'ri javob yo'q.

66. Fuqarolik huquqiy munosabatning mazmuni deganda nimani tushunasiz?

A. Shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va burchlari.

B. Shu munosabatda qatsashuvchi shaxslarni majburiyati.

C. Shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquq va majburiyatlari qaratilgan narsani.

D. Mulk huquqini bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi.

E. Yuqoridagi javoblarni barchasi to'g'ri.

67. Quyidagi usullardan qaysi biri fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullaridan biri bo'lib hisoblanishi mumkin emas?

A. Zararni to'lash.

B. Huquqni tan olish.

C. Ma'naviy ziyonni qoplash.

D. Buzilgan huquqni ma'muriy tartibda himoya qilish.

E. Neustoyka to'lash.

68. Fuqarolar nasab va ismlarini o'zgartirish to'g'risida necha yoshdan FHDYO organlariga murojaat qilishlari mumkin?

A. 16 yoshdan. B. 14 yoshdan.

C. 18. yoshdan. D. 21 yoshdan.

E. 12 yoshdan.

69. Yuridik shaxslarning asosiy belgilari nechta?

A. 1 ta B. 2 ta C. 3 ta D. 4 ta E. 8 ta

70. Fuqarolik huquqining subyekti bo'lish uchun yuridik shaxs hisoblangan har qaysi tashkilot o'z mulki bo'lishligi taqozo etuvchi yuridik shaxslarga oid bo'lgan belgini ko'rsating?

A. Tashkiliy birlik.

B. Mustaqil mulkiy javobgarlik.

C. Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish.

D. Mulkiy mustaqillik.

E. Barcha javoblar to'g'ri.

71. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati nima bilan belgilanadi?

A. Uning ustavi yoki nizomi bilan.

B. Faqat qonun hujjatlari bilan.

C. Bu layoqat u vujudga keltirilishi bilan vujudga keladi.

D. A va B javoblar to'g'ri.

E. Ta'sis shartnomasi bilan

72. Yuridik shaxslarni vujudga keltirishning qanday usullari mavjud?

A. Buyruq va murojaat qilish usullari.

B. Buyruq, murojaat qilish va ruxsat etish usuli.

C. Faqat ruxsat olish usuli.

D. To'g'ri javob yo'q.

E. Qayta tashkil etish usuli.

73. Yuridik shaxslarning necha xil turi mavjud?

A. 1 xil. B. 2 xil. C. 3 xil. D. 4 xil.

E. Turlari mavjud emas.

74. Ishtirokchilari o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga asosan shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli bo'lgan mulk bilan javob beruvchi yuridik shaxs nima deb ataladi?

A. To'liq shirkat.
B. Kommandit shirkat.
C. Mas'uliyati cheklangan jamiyat.
D. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat.
E. Aksiyadorlik jamiyati.

75. Aksiyadorlik jamiyatining necha xil turi mavjud?

A. 1 xil. B. 2 xil. C. 3 xil. D. 4 xil.
E. Turlari mavjud emas.

76. Fuqarolik huquqiy javobgarlikning shartlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. Zararning mavjudligi.
B. Xulq -atvorning huquqga xiloflilgi.
C. Huquqga xilof xulq -atvor va uning natijasi o'rtasidagi sababiy bog'lanish.
D. Aybning qasd yoki ehtiyotsizlik shakli.
E. Barcha javoblar to'g'ri.

77. Fuqarolik huquqida huquq analogiyasi qanday hollarda qo'llaniladi?

A. Ushbu ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy norma bo'lmaganda.
B. Ushbu ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi ishbilarmonlik muomalasi odati bo'lmaganda.
C. O'xshash ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonun bo'lmaganda.
D. To'g'ri javob yo'q.
E. Yangi huquqiy munosabat vujudga kelganda.

78. Fuqarolik qonun -hujjatlariga binoan fuqarolar necha yoshdan to'la muomala layoqatiga, ega bo'ladilar?

A. Tug'ilganidan boshlab.
B. 14 yoshdan boshlab.
C. 18 yoshdan boshlab.
D. 21 yoshdan boshlab.
E. 16 yoshdan boshlab.

79. Qonunda 6 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarga qanday harakatlar ruxsat etilmaydi?

A. Qonunga muvofiq kredit muassasalariga pul qo'yish va uni tasarruf etish;
B. Mayda turmush bitimlarini tuzish;
C. Bepul foyda olishga qaratilgan va notarial tartibda tasdiqlashni yoxud davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab etmaydigan bitimlarni tuzish;
D. Qonuniy vakilning- roziligi bilan boshqa birov muayyan maqsadda yoki istagancha tasarruf etish uchun bergan mablag'ni sarflash.
E. Hech qanday bitim tuzishga ruxsat etmaydi.

80. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi necha bo'limdan iborat?

A. 2- bo'lim. B. 4-bo'lim. C. 6-bo'lim.

D. 8-bo'lim. E. 10-bo'lim.

81. Qonun bilan belgidangan shartlar va tartibga rioya qilinmasdan fuqaroning huquq layoqati va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan har qanday harakatlar....

A. Qonuniy deb hisoblanadi.

B. Noqonuniy deb hisoblanadi.

C. Haqiqiy deb hisoblanadi.

D Haqiqiy deb hisoblanmaydi.

E. Bunday tushuncha belgilanmagan.

82. O'zbekiston Respublikasida nodavlat tashkilotlari jamoat birlashmalari qanday to'rlarga bo'linadi?

A. Iqtisodiy – xo'jalik jamoat birlashmalari.

B. Ilmiy va ilmiy – texnikaviy jamoat birlashmalari.

C. Madaniy – tarbiyaviy jamoat birlashmalari.

D. Chet el davlatlari bilan iqtisodiy, madaniy, do'stlik aloqalarini mustahkamlash va rivojlantirish maqsadida tuzilgan birlashmalar.

E. Barcha javoblar to'g'ri.

83. O'zbekiston Respublikasida nodavlat tashkilotlari jamoat birlashmalari faoliyatining tashkiliy tamoyillari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. A'zolikning ixtiyoriyligi.

B. Jamoat birlashmalari mulkiy asosini tashkil etishda a'zolarning moddiy tomonidan qatnashishi.

C. Jamoat birlashmalari faoliyatini boshqarishda a'zolarning faol ishtirok etishi.

D. Jamoat birlashmalari barcha bo'g'inlarining takomillashgan tizimi mavjudligi.

E. Yuqoridagi barcha harakatlar.

84. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga asosan «Fuqarolik kodeksi» loyihasini ishlab chiqish bo'yicha komissiya qachon tashkil qilingan?

A. 1991-yil 10-oktyabr.

B. 1992-yil 2-iyul .

C. 1993-yil 20-may.

D. 1994-yil 6-may.

E. 1995-yil 21-dekabr.

85. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining loyihasi ustida ish olib borish uchun maxsus ishchi guruhga rahbar qilib kim tayinlangan?

A. A. Mardiyev.

B. X. Rahmonqulov.

C. I. Zokirov.

D. B. Ibratov.

E. I. Anortoyev.

86. Ashyoni egasiz deb topishga nima asos bo'ladi?

A. Ashyoni yo'qolganligi.

B. Ashyoni topib olinganligi.

C. Ashyoni begonalarning qo'lida bo'lishi.
D. Ashyoni egasi yo'qligi yoki noma'lum ekanligi.
E. Qonun.

87. Tijoratchi tashkilotlar jumlasiga kirmaydigan yuridik shaxsni aniqlang?

A. Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlar.
B. Ishlab chiqarish koorporativi.
C. Unitar koxona.
D. Aksionerlik jamiyatlari.
E. Yuridik shaxslar birlashmalari.

88. Fuqarolar necha yoshdan boshlab tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari mumkin?

A. 16 yoshdan boshlab.
B. 18 yoshdan boshlab.
C. To'liq. muomalaga layoqatli deb tan olingan vaqtdan boshlab.
D. 20 yoshdan keyin.
E. Emansipatsiya qilingandan keyin shaxslar.

89. Majburiyat huquqida novatsiya qanday ma'noni bildiradi?

A. Majburiyatni vujudga kelishi.
B. Majburiyatni kechiktirilishi.
C. Majburiyatni bekor bo'lishi.
D. Majburiyatni yangidanishi.
E. Majburiyatni bajarib bo'lmaslik.

90. Bitimlar haqiqiy atalishi uchun qanday shartlarga javob berishi kerak?

A. Bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan muvofiq bo'lishi.
B. Bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo'lishlari.
C. Bitimlar yuridik oqibat tug'dirish maqsadida tuzilgan bo'lishi.
D. Bitimlar qonun bilan talab qilgan shakida rasmiylashtirishi kerak.
E. Yuqoridagi barcha shartlar bo'lishi.

91. Kafilning kafolat bo'yicha benifisiar oldidagi majburiyati qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Kafolat berilgan summa benifisiarga to'lanishi.
B. Kafolatda belgilangan muddatning tamom bo'lishi.
C. Benifisiar kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi va uni kafilga qaytarib berishi oqibatida.
D. Benifisiar kafilni uning majburiyatlaridan ozod qilishi haqida yozma ariza berish yo'li bilan kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi oqibatida.
E. Barcha javoblar to'g'ri.

92. Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi necha yildan so'ng vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin?

A. 1 yil. B. 2 yil. C. 3 yil. D. 4 yil. E. 5 yil.

93. Muassasalar jumlasiga kirmaydigan yuridik shaxsni aniqlang.

A. Shifoxona. B. Oliy o'quv yurti.
C. Unitar korxona. D. Teatr.
E. Prokuratura.

94. Yuridik shaxsning vakolatxona va filiallar?

A. Yuridik shaxsning shaxsiy qonunida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

B. Yuridik shaxsning ustavida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

C. Yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

D. Qonun hujjatlarida ko'rsatilmaydi.

E. Ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

95. Xo'jalik yuritish huquqi qaysi korxonalarga nisbatan keng qo'llaniladi?

A. Xususiy korxonalar.

B. Davlatga qarashli korxonalar.

C. Qo'shma korxonalar.

D. Tijoratchi korxonalar.

E. Davlatga qarashli bo'lmagan korxonalar.

96. Haqiqiy emas deb topilgan bitim qaysi paytdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi?

A. Qonunga zid bo'lgan paytdan.

B. Tuzilgan paytdan.

C. Kamchiligi topilgan paytdan.

D. Yomon niyatda bo'lgan paytdan.

E. Notarial guvohlantirilgan paytdan.

97. Xususiy mulkning shakllari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Yakka shaxsga tegishli mulk.

B. O'zbekiston Respublikasi mulki.

C. Munitsipial mulk.

D. Nodavlat yuridik shaxslar mulki.

E. A va D javoblar to'g'ri.

98. Ashyolarni tasnifi qaysi javob to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Xususiy va turiga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar.

B. Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar.

C. Iste'mol qilinadigan ashyolar.

D. Asosiy va mansub ashyolar, murakkab ashyolar.

E. Yuqorida keltirilgan barcha ashyolar.

99. Fuqarolik qonunchiligini gorizontal tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?

A. Qonunlarni.

B. Qonun osti aktlarini.

C. Maxsus qonunlarni.

D Huquq normalarini umumiy va maxsus qismlarga bo'linishini.

E. Ish muomalasi odati va axloq qoidalarini.

100. Yuridik shaxslar to'g'risidagi «Davlat nazariyasi» kim tomonidan ishlab chiqarilgan?

A. S.N. Bratus

B. O.S. Ioffe

C. S.I. Asknaziy

D. A.V. Venikditov

E. V.P. Gribanov

101. Kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga qaysi holda o'tadi?

A. Kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida.

B. Kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risida sudning qaroriga ko'ra.

C. Qarzdorning majburiyati kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqibatida.

D. To'g'ri javob yo'q.

102. Shartnomali majburiyatlarga oid bo'lmagan huquqiy institutni ko'rsating.

A. Mahsulot yetkazib berish. B. Kontraktatsiya.

C. Mulkni asossiz olish. D. Mulk ijarasi.

E. Uy joy ijarasi.

103. Majburiyatlar mazmuni, obyektlari va subyektlariga qarab qanday turlarga bo'linadi?

A. Ijobiy mazmunli majburiyatlar va salbiy mazmunli majburyatlar.

B. Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar.

C. Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va alternativ majburiyatlar.

D. Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar.

E. Yuqoridagi barcha turlarga.

104. Majburiyatda ko'pchilik bo'lib kreditor tarafida qatnashuvchi shaxslar qanday ishtirokchilar deb ataladi?

A. Aktiv ishtirokchilar. B. Passiv ishtirokchilar.

C. Aralash ishtirokchilar. D. Ulushli ishtirokchilar.

E. Sherik ishtirokchilar.

105. Mulkiy munosabatlarning barchasi ham —

A. Fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

B. Fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinmaydi.

C. Moliya huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

D. Oila huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

E. To'g'ri javob yo'q.

106. Fuqarolarning turar joyi qayer hisoblanadi?

A. O'z mulkiga ega bo'lgan joyi.

B. Ro'yxatdan o'tgan joyi.

C. Doimiy ravishda yoki ko'p vaqt yashaydigan joyi.

D. Ota -onasi istiqomat qiladigan joyi.

E. Tug'ilgan joyi.

107. Fuqaro qaysi muddat davomida noma'lum sabablarga ko'ra vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin?

A. 1 yil. B. 3 yil. C. 5 yil. D. 10 yil E. 2 yil.

108. Quyida keltirilgan fuqarolik holati hujjatlaridan qaysi biri fuqarolik hodisasi hisoblanadi?

A. Nikoh tuzish. B. Nikohni bekor qilish.

C. Ismni o'zgartirish. D. Vafot etish.

E. Otalikni belgilash.

FUQAROLIK HUQUQI FANIDAN NAZORAT SAVOLLARI

1. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi tushunchasi va mohiyati.
2. Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar.
3. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning fuqarolik huquqiy uslubi va uning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Fuqarolik huquqining boshqa huquq sohalaridan farqlanishi.
5. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari va tizimi.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlarida fuqarolik-huquqiy institutlarni takomillashtirish to'g'risidagi ilmiy g'oyalar.
7. Chet el mamlakatlari fuqarolik huquqining umumiy tavsifnomasi va tadrijiy rivojlanishi.
8. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va uning turlari.
9. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – fuqarolik huquqining manbai sifatida.
10. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining umumiy tavsifi va uning tizimi.
11. O'zbekiston Respublikasining amaldagi joriy qonunlari.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qaror va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari.
13. Fuqarolik qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalar, konvensiyalar.
14. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi Plenumining rahbariy tushuntirishlari.
15. Fuqarolik qonun hujjatlarining vaqt, hudud bo'yicha amal qilishi va shaxslarga nisbatan tadbiq etilishi hamda o'xshashlik bo'yicha qo'llash.
16. Fuqarolik huquqida qonun o'xshashligi va huquq o'xshashligi (qonun va huquq analogiyasi).
17. Fuqarolik huquqiy normalarni sharhlash.
18. Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi va elementlari.
19. Fuqarolik-huquqiy munosabat mazmuni.
20. Fuqarolik huquq va burchlarining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.
21. Yuridik faktlar, ularning tasniflanish shartlari va tartibi.
22. Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va himoya qilish.
23. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning tasnifi.
24. Fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi.
25. Fuqarolarning huquq layoqati tushunchasi va mazmuni.
26. Fuqaroning muomala layoqati tushunchasi.

27. Emansipatsiya tushunchasi va mazmuni.
28. Fuqaroning muomala layoqatini cheklash hollari.
29. Vasiylik va homiylik tushunchasi hamda uning ahamiyati.
30. Vasiylik va homiylik organlari.
31. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish.
32. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish.
33. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan deb e'lon qilish tartibi, shartlari va huquqiy oqibatlari.
34. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish haqidagi qarorning bekor qilinishi.
35. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelishining oqibatlari.
36. Fuqarolik holati hujjatlari, uning fuqarolik-huquqiy munosabatdagi ahamiyati.
37. Yuridik shaxs tushunchasi va belgilari.
38. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati va muomala layoqati.
39. Yuridik shaxs nazariyalari.
40. Yuridik shaxslarning vujudga kelishi.
41. Yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari.
42. Yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, amaliyot va muammolar.
43. Xorijiy davlat yuridik shaxslarining akkreditatsiya shartlari.
44. Yuridik shaxsning organlari.
45. Yuridik shaxsning javobgarligi.
46. Yuridik shaxsning nomi va joylashgan yeri.
47. Yuridik shaxsning shaxsiy-nomulkiy huquqlari.
48. Vakolatxonalar va filiallarning tashkil bo'lish tartibi va huquqiy holati.
49. Yuridik shaxsning firma nomi.
50. Ishlab chiqarish markasi.
51. Yuridik shaxsning tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari.
52. Yuridik shaxsni qayta tashkil etish.
53. Yuridik shaxsni qayta tashkil etishda huquqiy vorislik.
54. Topshirish hujjati va taqsimlash balansi.
55. Yuridik shaxs qayta tashkil etilganida kreditorlar huquqlarining kafolatlari.
56. Yuridik shaxsni tugatish.
57. Yuridik shaxsni tugatish haqida qaror qabul qilgan shaxsning burchlari.
58. Yuridik shaxsni tugatish tartibi.
59. Kreditorlarning navbati.
60. Kreditorning talablarini qanoatlantirish.
61. Yuridik shaxsning bankrotligi.
62. Yuridik shaxslarning turlari.
63. Tijoratchi yuridik shaxslar.
64. Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari to'g'risidagi asosiy qoidalar.
65. To'liq shirkat.
66. Kommandit shirkat.
67. Mas'uliyati cheklangan jamiyat.
68. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat.
69. Aksiyadorlik jamiyatlari.

70. Sho'ba xo'jalik jamiyati.
71. Qaram xo'jalik jamiyati.
72. Ishlab chiqarish kooperativlari.
73. Unitar korxona.
74. Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxona.
75. Operativ boshqaruv huquqiga asoslangan davlat unitar korxonasi.
76. Tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslar.
77. Matlubot kooperativi.
78. Jamoat birlashmalari.
79. Muassasalar.
80. Yuridik shaxslar birlashmalari (uyushma va ittifoqlari).
81. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari.
82. Xolding, konsern, korporatsiya tushunchasi va huquqiy holatlari.
83. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlarida davlatning huquqiy holati to'g'risidagi ilmiy g'oyalar.
84. Davlatning fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan baravar asoslarda ishtirok etishi.
85. Fuqarolik huquqidagi davlatga tegishli huquqiy kategoriyalar (immunitet, siyosiy erk egasi va h.k.).
86. Davlat tuzilmalari fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi sifatida.
87. Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi. Davlat nomidan ishtirok etuvchi subyektlar.
88. Davlatning fuqarolik-huquqiy majburiyatlar bo'yicha javobgarligi, davlat va yuridik shaxslar javobgarligining farqlab qo'yilishi.
89. Fuqarolik huquqlari obyektlarining tushunchasi va turlari.
90. Fuqarolik huquqlari obyektlarining turi sifatida ashyolar.
91. Ashyolar tushunchasi.
92. Ashyolarning tasnifi va uning huquqiy ahamiyati.
93. Qimmatli qog'ozlar turlari.
94. Fuqarolik huquqlari obyektlarining turi sifatida ko'rsatilgan ish va xizmatlar.
95. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va turlari.
96. Intellektual faoliyat natijalari.
97. Shaxsiy-nomulkiy huquqlar tushunchasi va turlari.
98. Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish.
99. Bitim tushunchasi va turlari.
100. Bitimning boshqa yuridik faktlardan farqi.
101. Bitim shakllari.
102. Bitimlarning haqiqiy sanalish shartlari.
103. Bitimni haqiqiy emas deb hisoblash payti.
104. Bitimning bir qismi haqiqiy emasligi oqibatlari.
105. Bitimlarni haqiqiy emas deb topish natijasida kelib chiqadigan huquqiy oqibatlar.
106. Vakillik tushunchasi, ahamiyati va belgilash asoslari.

107. Vakolatsiz vakillik.
108. Vakillik turlari.
109. Ishonchnoma.
110. Ishonchnoma shakli.
111. Ishonchnoma muddati.
112. Ishonchnoma olgan shaxsning ishonchnoma bekor bo'lganidan keyin qilgan harakatlari.
113. Ishonchnomani qaytarish majburiyati.
114. Fuqarolik huquqida muddatlarning tushunchasi va ahamiyati.
115. Muddatlarning hisoblanish shartlari.
116. Muddatlarni aniqlash.
117. Fuqarolik huquqiga oid yuridik faktlar tizimida muddatlarning o'rni.
118. Muddatlarning turlari.
119. Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlari.
120. Subyektiv huquqning mavjud bo'lish muddatlari.
121. Kafolat muddatlari, talablarga e'tiroz bildirish muddatlari.
122. Fuqarolik huquqiy burchlarni ijro etish muddatlari.
123. Burchlarni ijro etishning davlat buyurtmalarida va shartnomalarida belgilanadigan muddatlar.
124.Umumiy va maxsus muddatlar.
125. Muddatlarni hisoblash.
126. Vaqt davri bilan belgilangan muddatning boshlanishi.
127. Vaqt davri bilan belgilangan muddatning tamom bo'lishi.
128. Muddatning oxirgi kunida harakatni amalga oshirish tartibi.
129. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish muddatlari.
130. Da'vo muddati tushunchasi va ahamiyati.
131. Da'vo muddatining turlari.
132. Umumiy va maxsus da'vo muddati.
133. Qonun va qonun osti hujjatlaridagi maxsus da'vo muddatlari.
134. Da'vo muddatini qo'llash.
135. Da'vo muddatining o'ta boshlashi.
136. Majburiyatda shaxslar almashinganda da'vo muddati.
137. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi.
138. Da'vo muddati o'tishining uzilishi.
139. Da'vo ko'rilmasdan qoldirilgan taqdirda, da'vo muddatining o'tishi.
140. Da'vo muddatini tiklash.
141. Maxsus da'vo muddatining to'xtatilishi, uzilishi va tiklanishi.
142. Da'vo muddati o'tgandan keyin majburiyatni bajarish.
143. Qo'shimcha talablarga nisbatan da'vo muddatini qo'llash.
144. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar.
145. Mulk tushunchasi.
146. Mulkning iqtisodiy ma'nodagi tushunchasi.
147. Mulk huquqi tushunchasi.
148. Obyektiv va subyektiv ma'nodagi mulk huquqi tushunchasi.
149. Mulk egasining huquqlari.

150. Mulk shakllari.
151. Mulk huquqining subyektlari.
152. Mulk huquqining obyektlari.
153. Mulk huquqini amalga oshirish shartlari.
154. Mulkning daxlsizligi.
155. Mulkdorning mulkiy huquqi qonun bilan kafolatlanishi.
156. Mulkchilikning hamma shakllari himoya qilinishi.
157. Mol-*mulkni saqlash vazifasi.*
158. Mol-mulkning tasodifan nobud bo'lish yoki buzilish xavfi.
159. Ashyoviy huquqlar tushunchasi va turlari.
160. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi.
161. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi.
162. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi.
163. Servitutlar.
164. Mulk huquqining vujudga kelishi va uning bekor bo'lishi.
165. Mulk huquqining vujudga kelish asoslari.
166. Dastlabki va xosila mulk huquqi.
167. Bitim bo'yicha mol-mulkni olish.
168. Shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqining vujudga kelish payti.
169. Ashyolarni topshirish.
170. Egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat.
171. Yer uchastkasiga bo'lgan *mulk huquqi.*
172. Hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirish.
173. Tarix va madaniyat yodgorliklarini xo'jasizlarcha saqlash.
174. Egasiz ashyo.
175. Topilma.
176. Topilmaga egalik huquqini olish.
177. Topilma bilan bog'liq xarajatlarni to'lash va ashyoni topib olgan shaxsni taqdirlash.
178. *Qarovsiz* hayvonlar.
179. Xazina.
180. Mulk huquqining bekor bo'lish asoslari.
181. Mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish.
182. Mol-mulkni mulkdordan olib qo'yish.
183. Natsionalizatsiya.
184. Rekvizitsiya.
185. Musodara.
186. Mol-mulkni olib qo'yish chog'ida uning qimmatini aniqlash va zararlarni undirib olish huquqi.
187. Mulkdorning mol-mulkini bevosita olib qo'yishga qaratilmagan holda mulk huquqini bekor qilinishi.
188. Xorijiy davlatlar qonunchiligi bo'yicha mulk huquqi.
189. Xususiy mulk-moddiy boyliklarni yakka tartibda o'zlashtirishning shakli sifatida.

190. Xususiy mulk huquqi tushunchasi.
191. Xususiy mulk huquqining subyektlari.
192. Xususiy mulk huquqining obyektlari.
193. Uy-joyga nisbatan mulk huquqining vujudga kelish tartibi.
194. O'zboshimchalik bilan imorat qurish va uning oqibatlari.
195. Fuqarolarning xususiy mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.
196. Nodavlat yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqi tushunchasi, mazmuni va turlari.
197. Nodavlat yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqini vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.
198. Ommaviy mulk huquqi tushunchasi.
199. Ommaviy mulk huquqi subyektlari.
200. Respublika mulki va munitsipal mulk, shakllanish tartiblari.
201. Davlat korxonalari ixtiyoriga ajratilgan davlat mulkiga nisbatan ularning huquqlari.
202. Ommaviy mulk huquqining mazmuni.
203. Ommaviy mulk huquqining obyektlari.
204. Ommaviy mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.
205. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.
206. Umumiy mulk huquqi tushunchasi va ahamiyati.
207. Umumiy mulk huquqining vujudga kelish asoslari.
208. Umumiy mulkning turlari. Ulushli va birgalikdagi mulk.
209. Ulushli mulkdagi mol-mulkdan foydalanish natijasida keladigan xosil, mahsulot va daromadlar.
210. Umumiy ulushli mulkdagi mol-mulkni saqlash xarajatlarini taqsimlash.
211. Umumiy mulk huquqidagi ulushning shartnoma bo'yicha oluvchiga o'tish payti.
212. Ulushli mulkdagi mol-mulkni taqsimlash va undan ulush ajratish. Imtiyozli sotib olish huquqi.
213. Birgalikdagi mulk bo'lgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish.
214. Birgalikdagi mulk bo'lgan mol-mulkni taqsimlash va undan ulush ajratish. Mulkni himoya qilishning ahamiyati.
215. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bo'yicha fuqarolar mulkini qo'riqlash va mustahkamlashga bo'lgan burchlari.
216. Mulk huquqini fuqarolik-huquqiy usullari bilan himoya qilinishi.
217. Mulk huquqining kafolati.
218. Vindikatsion da'volar.
219. Mol-mulkni insofli egallovchidan talab qilib olish.
220. Mol-mulk boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olingan daromadlar va xarajatlarni to'lash.
221. Negator da'volar.
222. Mulkdor bo'lmagan eganing huquqlarini himoya qilish.
223. Mulk huquqining qonunga muvofiq bekor bo'lish oqibatlari.

224. Bozor munosabatlari sharoitida majburiyatlarning xususiyatlari.
225. Majburiyat huquqi tushunchasi va taraflari.
226. Majburiyatlarning mazmuni.
227. Majburiyatlarning turlari.
228. Muqobil majburiyatlar.
229. Majburiyatda sanksiya masalasi.
230. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari.
231. Sherikli, hissali va qo'shimcha majburiyatlar.
232. Majburiyatlarda shaxslarning almashinishi.
233. Regress majburiyat.
234. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi.
235. Kreditor huquqlarining boshqa shaxsga o'tish asoslari va tartibi.
236. Boshqa shaxsga o'tadigan kreditor huquqlarining hajmi.
237. Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish shartlari va shakli.
238. Qarzni va ijroni boshqa shaxsga o'tkazish.
239. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi.
240. Bajarish predmeti.
241. Majburiyatlarni bajarish tamoyillari.
242. Ijro subyektlari.
243. Majburiyatni bajarish muddati.
244. Pul majburiyatlarining valutasi.
245. Majburiyatni bajarish joyi.
246. Muqobil majburiyatni bajarish.
247. Bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etadigan majburiyatni bajarish.
248. Solidar qarzdorning kreditor talablariga qarshi e'tirozlari.
249. Solidar majburiyatning qarzdorlardan biri tomonidan bajarilishi.
250. Solidar talablar.
251. Majburiyatlarni muqobil sur'atda bajarish.
252. Majburiyat bajarilganligini tasdiqlash haqidagi talabni bajarmaslik oqibatlari.
253. Majburiyatning bajarilishini ta'minlash tushunchasi va turlari.
254. Neustoyka tushunchasi va uning ahamiyati.
255. Neustoyka shakllari.
256. Garov tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari.
257. Garov turlari.
258. Qarzdorni mol-mulkini ushlab qolish.
259. Kafillik.
260. Kafolat.
261. Zakalat.
262. Majburiyatning buzilishi tushunchasi va oqibatlari.
263. Majburiyatlarni bajarmaslik va lozim darajada bajarmaslik.
264. Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi.
265. Neustoyka va zarar.

266. Zararni to'la hajmda qoplash tamoyili.
267. Majburiyatlar bo'yicha javobgarlik hajmini cheklash.
268. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik belgilanishi, shartlari.
269. Fuqarolik huquqbuzarlik tarkibi, tushunchasi.
270. Qarzdorning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari javobgarlikning belgilanishi sharti sifatida ko'rilishi.
271. Xatti-harakat bilan yuz bergan natija o'rtasidagi sababiy bog'lanishni-javobgarlikning sharti sifatida ko'rilishi.
272. Javobgarlik belgilash uchun aybning mavjud bo'lish sharti.
273. Uchinchi shaxslarning harakati uchun qarzdorning javobgarligi.
274. Qarzdorni javobgarlikdan ozod qilish asoslari.
275. Tasodifiy hol va qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasi.
276. Fors-major tushunchasi.
277. Kreditorning aybi va uning oqibatlari.
278. Hissali, sheriklik va subsidiar javobgarlik.
279. Qaytarma (regress) talablar bo'yicha javobgarlik.
280. Ijroning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirib yuborilishi.
281. Kreditorning ijroni kechiktirib yuborish oqibatlari.
282. Ijroning kechiktirib yuborilganligi uchun kreditorni javobgarlikdan ozod qilish.
283. Majburiyatlarning bekor bo'lish asoslari.
284. Majburiyatning bajarilishi bilan bekor bo'lishi.
285. Voz kechish haqi.
286. Hisobga o'tkazish bilan majburiyatning bekor bo'lishi.
287. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganda majburiyatning bekor bo'lishi
288. Majburiyat yangilanishi bilan uning bekor bo'lishi. Qarzdan voz kechish.
289. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo'lishi.
290. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi.
291. Fuqaro vafot etishi bilan majburiyatning bekor bo'lishi.
292. Yuridik shaxs tugatilishi bilan majburiyatning bekor bo'lishi.
293. Bozor munosabatlari sharoitida shartnoma tushunchasi va ahamiyati.
294. Shartnoma – tomonlarning o'zaro munosabatini tartibga soluvchi vosita sifatida.
295. Shartnoma va bitim o'rtasidagi nisbat.
296. Shartnoma tuzish erkinligi.
297. Shartnomaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik.
298. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risidagi qonun va uning ahamiyati.
299. Shartnomalarning turlari.
300. Bir tomonlama ikki tomonlama va ko'p tomonlama tuziladigan shartnomalar.
301. Real shartnomalar.
302. Konsensual shartnomalar.
303. Ommaviy shartnoma.

304. Qo'shilish shartnomasi.
305. Dastlabki shartnoma.
306. Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnoma.
307. Ta'sis shartnomasi.
308. Ta'sis shartnomasini turlari.
309. Xo'jalik shartnomalari.
310. Shartnoma mazmuni.
311. Shartnomaning asosiy shartlari.
312. Shartnomaning namunaviy shartlari.
313. Shartnomaning odatdagi shartlari.
314. Shartnomaning tasodifiy shartlari.
315. Shartnomani sharhlash.
316. Shartnomaning bekor qilinishi.
317. Shartnomaning shakliga qo'yiladigan talablar.
318. Og'zaki shartnomalar.
319. Yozma shartnomalar.
320. Notarial tasdiqlanishi zarur bo'lgan shartnomalar.
321. Shartnomalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish.
322. Shartnoma matnini shakllantirish.
323. Shartnomada taraflar manfaatining aks etishi.
324. Oferta tushunchasi va ofertaning shartlari.
325. Reklama oferta sifatida.
326. Aksept tushunchasi va mazmuni.
327. Shartnomaning tuzilgan joyi.
328. Majburiy tartibda shartnoma tuzish.
329. Kim oshdi savdosini tashkil etish, uni o'tkazish tartibi va o'tkazish qoidalarini buzish oqibatlari.
330. Shartnomani o'zgartirish va bekor qilishning oqibatlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. RAHBARIY ADABIYOTLAR

1. *Karimov I.A.* O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild – T.: O'zbekiston, 1996.

2. *Karimov I.A.* O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li.// O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura.1-jild. –T.: O'zbekiston, 1996.

3. *Karimov I.A.* Islohotlar izchilligi-inson manfaatlari omili // Yangicha fikrlash davr-talabi. –T.: 1997.

4. *Karimov I.A.* Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. –T.: O'zbekiston, 1996.

5. *Karimov I.A.* Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild. –T.: O'zbekiston, 1997.

6. *Karimov I.A.* Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. –T.: O'zbekiston, 1999.

7. *Karimov I.A.* Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. 8-jild. -T.: O'zbekiston, 2000.

8. *Karimov I.A.* Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. 9-jild. –T.: O'zbekiston. 2001.

9. *Karimov I.A.* Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. –T.: O'zbekiston, 2003.

10. *Karimov I.A.* Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. 12-jild. –T.: O'zbekiston, 2004.

11. *Karimov I.A.* O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. 13-jild. –T.: O'zbekiston 2005.

12. *Karimov I.* Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish–barcha demokratik yangilanish va iqtisodiy islohotlarimizning pirovard maqsadidir. –T.: O'zbekiston. NMIU.2007.

13. *Karimov I.A.* Barqaror taraqqiyotga erishish ustuvor vazifa. –T.: O'zbekiston.1998.

14. *Karimov I.A.* Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –T.: O'zbekiston. 2009.

15. *Karimov I.A.* Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza.// –T.: Xalq so'zi, 2010-yil, 13-noyabr.

16. *Karimov I.A.* Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. // Xalq so'zi. 2010-yil, 8-dekabr.

II. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Rasmiy nashr. –T.: Adolat, 2007.

2. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. Rasmiy nashr. –T.: Adolat, 2007.

3. O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi. «Rasmiy nash». –T.: Adolat, 2007.

4. O'zbekiston Respublikasining «Bank va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni (25.04.1996-y)//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. 1996. 5–6-son, 54-modda.

5. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni (26.04.1996-y)//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. 1996. 5–6-son, 61-modda.

6. O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni (27.12.1996 y.). //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997. 2-son, 54-modda.

7. O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonuni (29.08.1998-y.«//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi» 1998. 9-son, 170-modda.

8. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi qonuni (25.«5.2000-y).//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi 2000. 5–6-son, 140-modda.

9. O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonun»i (06.12.2001-y.)//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. 2002. 1-son, 8-modda.

10. O'zbekiston Respublikasining «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat to'g'risi«a»gi qonuni (06.12.2001-y.»//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. 2002. 1-son, 10-modda.

11. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni (05.04.2002-y.) //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. 2002. 4-5-son, 68-modda.

12. O'zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi Qonuni. (11.12.2003 y.)//O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2004. 3-son, 28-modda.

13. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish» va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1992. 1-son. 43-modda.

14. O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi 1999-y. 1-son, 10-modda.

15. O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 1999-y. 1-son, 8-modda.

16. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 1998-y. 5–6-son, 91-modda.

17. O'zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 1998-y. 5–6-son, 93-modda.

III. MAXSUS ADABIYOTLAR

1. *Агарков М.М.* Обязательства в гражданском праве. – М.: Юриздат, 1940.

2. *Алексеев С.С.* Предмет советского социалистического гражданского право. – С.: 1959.

3. *Baratov M.X.* Davlat – fuqarolik huquqining subyekti sifatida. –T: TDYUI, 2007.

4. *Baratov M.X.* Mulk huquqi. – T.: TDYUI, 2009.

5. *Белов В.А.* Гражданское право: Общая часть: Учебник. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002.

6. *Брагинский М, Витрянский В.* Договорное право. – М.: «Статут», 1997.

7. *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право. Кн.1. – М.: «Статут», 1999.

8. *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право: Общие положения. –М.: «Статут», 1998.

9. Гражданское право. В 2-х т../ Отв. ред. Е.А.Суханов. Т.1. – М.: БЕК, 1998.

10. Гражданское право / Отв. ред. Е.А. Суханов. Том 1. – М.: 2000.

11. Гражданское право. Т.1. / Под. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 2003.

12. Гражданское право. Часть первая / Под.ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. – М.: 2002.

13. Гражданское право. Часть первая. /Под.ред. Т.И. Илларионова, Б.М. Гонгало, В.А. Плетнева (автор этой главы Т.И. Илларионова). – М.: Норма-Инфра.1998.

14. Гражданское право: Учебник / Под.ред. С.П. Гришаева. – М.: Юрист, 2004.

15. Гражданское право: Учебник. В 2 т. / Под ред. Е.А. Суханова. – М.: БЕК, 2000. – Том 1.

16. Гражданское право: Учебник: Т.2./Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: Проспект, 2004..

17. *Zokirov I.B.* Fuqarolik huquqi. Darslik. –T: TDYUI, 2009.

18. *Zokirov I.B., Oqyulov O., Topildiyev V.R.* va boshqalar. Shartnoma huquqi. - T.,TDYUI, 2006.

19. *Кашанина Т.В.* Корпоративное право (Право хозяйственных товариществ и обществ): Учебник для вузов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА -М, 1999.

20. *Ramonqulov H.* Fuqarolik huquqining obyektlari. O'quv qo'llanma. – T.: TDYUI, 2009.

21. *Rahmonqulov H.* Majburiyat huquqi (umumiy qism). Darslik. – T.: TDYUI. 2005.

22. *Rahmonqulov H.* Fuqarolik huquqining subyektlari. O'quv qo'llanma.– T.: «Ozbekiston», 2008.

23. *Rahmonqulov H., Ro'zinazarov Sh., Oqyulov O., Azizov X., Imomov N. Xususiy* mulk obyektlarining huquqiy maqomi. – T.: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti, 2007.

24. *Rahmonqulov H.R.* O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1997.»

25. *Rahmonqulov X.R.* «Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari».– T.: TDYUI, 2003.

26. *Рахмонкулов Х.Р.* Гражданское право. – Т.: ТГЮИ, 2010.

27. *Rahmonqulov H.R., Gulyamov S.S.* Korporativ huquq. – T.: TDYUI:, 2007.

28. *Ro'ziyev R.J.* Fuqarolik huquqi – T.: «Falsafa va huquq instituti» 2005.

29. *Topildiyev V.R.* Fuqarolik huquqi – T.: «Universitet» 2008.

30. *Topildiyev V.R.* Rim huquqi – T.: «Universitet» 2006.

31. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. I-jild. – T.: 2010. «Vektor-Press» nashriyoti.

32. Fuqarolik huquqi. II-qism. – T.: Ilm-Ziyo., 2008.

MUNDARIJA

So‘zboshi....3

I bob. FUQAROLIK HUQUQI FANINING PREDMETI

1-§. Fuqarolik huquqi predmeti tushunchasi....5
2-§.Fuqarolik huquqining predmeti sifatida mulkiy munosabatlar....6
3-§.Fuqarolik huquqining predmeti sifatida shaxsiy nomulkiy munosabatlar....10
4-§.Fuqarolik huquqining predmeti sifatida tashkiliy munosabatlar....12
5-§.Fuqarolik huquqining predmeti sifatida korporativ munosabatlar....19
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....30
Bobni o‘zlashtirish uchun testlar....30

II bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY HUQUQ TIZIMIDA FUQAROLIK HUQUQINING TUTGAN O‘RNI

1-§. Fuqarolik huquqi tushunchasi....31
2-§. Fuqarolik huquqi tizimi....32
3-§. Fuqarolik huquqining huquq tizimida tutgan o‘rni....34
4-§. Fuqarolik huquqining metodi va vazifalari....36
5-§. Fuqarolik huquqining tamoyillari....39
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....43
Bobni o‘zlashtirish uchun testlar....44

III bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI

1-§. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari....45
2-§. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo‘yicha amalda bo‘lishi....55
3-§. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi....57
4-§. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari....58
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....61
Bobni o‘zlashtirish uchun testlar....62

IV bob. FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABAT

1-§. Fuqarolik huquqiy munosabat tushunchasi....63
2-§. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning turlari....66

3-§. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar....68
4-§. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi....71
5-§. Fuqarolik huquqlarining himoya qilinishi....72
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....73
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....74

V bob. FUQAROLIK HUQUQINING SUB'EKTI SIFATIDA FUQAROLAR

1-§. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi....75
2-§. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi....77
3-§. Fuqarolarning muomala layoqati....78
4-§. Vasiylik va homiylik....81
5-§. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi....83
6-§. Fuqarolarning turar joyi....85
7-§. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish....86
8-§. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish....89
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....91
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....92

VI bob. FUQAROLIK HUQUQINING SUB'EKTI SIFATIDA YURIDIK SHAXSLAR

1-§. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari....93
2-§. Yuridik shaxslar to'g'risidagi nazariyalar....96
3-§. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati....99
4-§. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi....101
5-§. Yuridik shaxslarning turlari....105
6-§. Xususiy korxonalar — yuridik shaxs sifatida....106
7-§. Xo'jalik shirkatlari — yuridik shaxs sifatida....110
8-§. Xo'jalik jamiyatlari — yuridik shaxs sifatida....123
9-§. Aksiyadorlik jamiyatlari yuridik shaxs sifatida....127
10-§. Qo'shma korxonalar yuridik shaxs sifatida....132
11-§. Davlat korxonalari — yuridik shaxs sifatida....134
12-§. Ishlab chiqarish kooperativlari — yuridik shaxs sifatida....135
13-§. Matlubot kooperativi — yuridik shaxs sifatida....136
14-§. Jamoat birlashmalari — yuridik shaxs sifatida....137
15-§. Jamoat fondi — yuridik shaxs sifatida....139
16-§. Muassasalar — yuridik shaxs sifatida....140
17-§. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik shaxs sifatida....142
18-§. Yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalari....143

19-§. Yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlariga bo'lgan huquq.....144
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....146
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....147

VII bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI — FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABATLAR SUBYEKTI SIFATIDA

1-§. Davlat to'g'risida umumiy qoidalar.....148
2-§. O'zbekiston Respublikasi mamlakatning ichki oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyekti.....161
3-§.O'zbekiston Respublikasi — mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi.....163
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....165
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....166

VIII bob. FUQAROLIK HUQUQINING OBYEKTLARI

1-§. Fuqarolik huquqi obyektlari tushunchasi va turlari.....167
2-§. Ashyolar fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....167
3-§. Mol-mulklar fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....171
4-§. Pullar va qimmatli qog'ozlar — fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....172
5-§. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi.....175
6-§. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri — fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....178
7-§. Ishlar va xizmatlar — fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....181
8-§. Nomulkiy huquqlarning tushunchasi va belgilari.....181
9-§. Nomulkiy huquqlarning tasnifi va turkumlash mezonlari.....184
10-§. Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini fuqarolik-huquqiy himoya qilish.....188
11-§. Fuqaroning ismga bo'lgan huquqi va uni fuqarolik huquqiy himoya qilish.....190
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....192
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....193

IX bob. BITIMLAR

1-§. Bitimlar tushunchasi va turlari.....194
2-§. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar.....196
3-§. Bitim shakllari.....197
4-§. Birja bitimlari.....200
5-§. Bitimning haqiqiy sanalish shartlari.....203
6-§. O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari.....205

7-§. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari....207
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....210
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....211

X bob. VAKILLIK VA ISHONCHNOMA

1-§. Vakillik tushunchasi....212
2-§. Vakolat va uning turlari....213
3-§. Ishonchnoma....215
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....218
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....219

XI bob. MUDDATLAR. DA'VO MUDDATI

1-§. Muddat va da'vo muddatlari tushunchasi....220
2-§. Da'vo muddatining turlari....230
3-§. Da'vo muddatining o'ta boshlashi....236
4-§. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi....236
5-§. Da'vo muddati o'tishining oqibatlari....238
6-§. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar....239
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....240
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....241

XII bob. MULK HUQUQI VA BOShQA ASHYOVIY HUQUQLAR

1-§. Mulk va mulk huquqi tushunchalari....242
2-§. Mulk huquqining mazmuni....243
3-§. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari....247
4-§. Mulk huquqining asosiy tamoyillari....252
5-§. Mulk shakllari....252
6-§. Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari....253
7-§. Xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi....262
8-§. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi....272
9-§. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi....273
10-§. Servitut huquqi....273
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar....276
Bobni o'zlashtirish uchun testlar....277

XIII bob. XUSUSIY MULK HUQUQI

1-§. Xususiy mulk tushunchasi va uning ahamiyati....279

2-§.Xususiy mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi.....280
3-§. Xususiy mulk huquqi subyektlari.....281
4-§.Nodavlat yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqi 283
5-§. Xususiy mulk huquqi obyektlari.....299
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....301
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....302

XIV bob. OMMAVIY MULK HUQUQI

1-§.Ommaviy (davlat) mulk huquqi tushunchasi va turlari.....304
2-§.Ommaviy mulkning zarurati va manbalari.....313
3-§.Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.....314
4-§.Davlat korxonasi, muassasalari va davlat ijara korxonasining mol-mulki.....316
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....317
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....318

XV bob. UMUMIY MULK HUQUQI

1-§.Umumiy mulk huquqi tushunchasi va turlari.....319
2-§.Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish.....321
3-§.Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash.....323
4-§.Er-xotinlar o'rtasidagi mulk huquqi.....324
5-§.Dexqon va fermer xo'jaligining mulk huquqi.....325
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....326
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....327

XVI bob. MULK HUQUQINI HIMOYA QILISHNING FUQAROLIK HUQUQIY USULLARI

1-§. Mulk huquqini himoya qilish usullari.....329
2-§. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo).....330
3-§. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (vindikatsion da'vo).....330
4-§. Mulkiy huquqni fuqarolik huquq normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari.....335
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....337
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....338

XVII bob. MAJBURIYAT HUQUQI VA MAJBURIYATLARNING VUJUDGA KELISHI

1-§. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari.....340

2-§. Majburiyatlarni turlari.....343
3-§. Majburiyatlarni vujudga kelish asoslari.....346
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....347
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....348

XVIII bob. MAJBURIYAT HUQUQI SUBYEKTLARI

1-§. Majburiyatda qatnashuvchi taraflar va ularning ko'pchilik bo'lishi..351
2-§. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi.....356
3-§. Regress majburiyat.....358
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....359
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....360

XIX bob. MAJBURIYATLARNI BAJARISH

1-§. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi.....361
2-§. Majburiyatlarni bajaruvchi subyektlar.....363
3-§. Majburiyatni bajarish predmeti.....365
4-§. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli.....366
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....369
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....370

XX bob. MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI TA'MINLASH

1-§. Majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash tushunchasi.....371
2-§. Neustoyka majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....373
3-§. Garov — majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....379
4-§. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....390
5-§. Zakalat — majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....391
6-§. Kafillik — majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....392
7-§. Kafolat — majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....395
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....397
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....397

XXI bob. MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

1-§. Majburiyatlarni buzulishi va fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi.....399
2-§. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi.....404
3-§. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati.....413
4-§. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari.....416
5-§. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari.....419

Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....423
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....423

XXII bob. MAJBURIYATLARNING BEKOR BO'LISHI

1-§. Majburiyatlarni bekor bo'lish tushunchasi.....425
2-§. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo'lishi.....426
3-§. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi.....427
4-§. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyatning bekor bo'lishi.....429
5-§. Taraflarning kelishuvi bo'yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo'yicha majburiyatning bekor bo'lishi.....430
6-§. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo'lishi.....431
7-§. Majburiyatni davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi.....432
8-§. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi.....433
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....434
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....435

XXIII bob. SHARTNOMA TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

1-§. Shartnoma tushunchasi va uning ahamiyati.....436
2-§. Shartnomalarning turlari.....439
3-§. Shartnomaning mazmuni.....442
4-§. Shartnoma tuzish.....444
5-§. Shartnomani majburiy ravishda tuzish.....447
6-§. Kim oshdi savdosida shartnomalar tuzish.....448
7-§. Birjalarda tuziladigan shartnomalar.....451
8- §. Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish.....452
9-§. Ommaviy shartnoma.....453
10-§. Dastlabki va asosiy shartnomalar.....456
11-§. Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar.....461
12-§. Ta'sis shartnomasi.....466
13-§. Xo'jalik shartnomasi.....480
Mulohaza yuritish uchun savollar va masalalar.....484
Bobni o'zlashtirish uchun testlar.....485
Glossariy.....487
Fuqarolik huquqi chizmalarda.....507
Test topshiriqlari.....589
Fuqarolik huquqi fanidan azorat savollari.....604
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....613

Rustam Djabborovich RUZIYEV,
Voxidjon Raximovich TOPILDIYEV

FUQAROLIK HUQUQI

UMUMIY QISM

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun
o'quv qo'llanma

Muharrir ***To'lqin Alimov***
Badiiy muharrir ***Yasharbek Rahimov***
Texnik muharrir ***Yelena Tolochko***
Musahhih ***Muhabbat Xalliyeva***
Kompuyterda teruvchi ***Munisa Ismoilova***

Litsenziya raqami AI № 163. Bosishga ruxsat etildi 22.07. 2011. Bichimi 60×84 1/16. Tayms TAD garniturasi. Shartli b.t. 36,27. Nashr b.t. 37,1. Shartnoma № 55–2011. 500 nusxada. Buyurtma № 35.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30- uy.

«NOSHIR-FAYZ» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent tumani, Keles shahar, K. G'ofurov ko'chasi, 97-uy.